

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन संस्कृतग्रन्थमाला

१८०

५४५५५५

॥ श्रीः ॥

संस्कृत

प्रबन्धरत्नाकरः

रचयिता—

डॉ० रमेशचन्द्रशुक्लः

एम० ए० पी०एच० डी०

साहित्याचार्यः सात्वययोगाचार्यश्च

१ प्राध्यापकः संस्कृत-विभाग, बारहसैनी कालेज, अलीगढ़ ।

चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-221009

प्रकाशक—

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

घोष (बनारस स्टेट बैंक भवन के पीछे)

पो० बा० न० १०६९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ६३०७६

सर्वाधिकार सुरक्षित

अनुर्य संस्करण १९८९

मूल्य ७५-००

अग्य प्राप्तिस्थान—

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के० ३७/११७, गोपालमन्दिर लेन

पो० बा० न० ११२९, वाराणसी २२१००१

दूरभाष : ५५३५७

*

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

३८ धृ ए, जवाहरनगर, बगेली रोड

दिल्ली ११०००७

मुद्रक—

धोजी मुद्रणालय

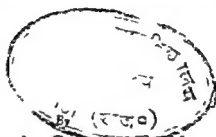
वाराणसी

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA
140

संस्कृत

PRABANDHARATNĀKARA

Dr. Ramesha Chandra Shukla

M. A., Ph. D.

Saṁtāyacharya, Saṁkhyayogacharya

Professor, Barahseni College, Sanskrit Department, Aligarh

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

 CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(*Oriental Publishers & Booksellers*)
CHOWK (Behind The Benares State Bank Building)
Post Box No 1069
VARANASI 221001
Telephone 63076

Also can be had of
CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No 1129
VARANASI 221001
Telephone 55357

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U. A , Jawaharnagar, Bungalow Road
DELHI 110007

॥ श्रीः ॥

संस्कृतसाहित्यसंरक्षणार्थं नानाविधानि असंख्यानि कष्टानि येः
सहर्षं सोढानि तेषां संस्कृतपण्डितानां शुभसृतिचरणेषु
सादरं सविनयञ्च समर्प्यते प्रबन्धरत्नाकरः ।

वाराणसेयनन्दतविश्वविद्यालयोपकुलपति-

M A., D Phil, LL B., F R. A. S., (London)

इत्यादिविविधपरदावाविविभूषिताना

श्रीमतात्तत्सर्वता

डॉ० सुरेन्द्रनाथशास्त्रिनेहोदयानां (०)

शुभाशंसा

मत्पि सुविस्तृते संस्कृतमाहित्ये, सुमहत्यामपि सत्यां काव्यप्रापन-
परम्पराया नूनमस्त्येव विरलत्वं निबन्धाता, विशेषतश्चाधुनिकरिपया-
बन्धुभिना समीक्षापराणाञ्च प्रबन्धानाम् । वस्तुतः निबन्धनिर्माणप्रणेतुः
विचाराणां समामेनोपन्यासस्य, विषयविशेषमनुरुद्धं तार्किकमरणमनुसृत्यो-
द्घापोद्घुलेन प्रतिपाद्यस्य पद्यालोचने क्षमतरमपेक्षते, परञ्च तदध्येनुरपि
तादृशं विचारनैर्मल्यमाप्नादयति येन सूक्ष्मपि विषयमाकल्प्य स्वीय-
भावनाया सन्धयुग्मेप विधातु क्षममातनोति । उदानीन्तने युगे पल्लवमान-
ग्राहिणि शिक्षाक्रमे प्रवर्तमाने प्रायशोऽप्येतारः तादृशीं रिपवोन्मेषशक्ति
तथा नैराधिगच्छन्ति यया पुग पठनपाठनपरिपाटी पट्टीयसी सती सुकुमार-
शेनुगीकान् तत्रोपकरणैः सनायीकुर्वते स्म । संस्कृतभाषाया अपि तादृशं
मौलिकं कोशव्याकरणमृतेनाध्ययनाभ्यापनञ्चाद्यत्वे विरलतामेवापत्ते । प्रायशः
समप्रयन्याना पठनं पाठनञ्च न प्रचलति । एतादृशि व्यतिकरे विद्यालयेषु
विविधान् पाठ्यक्रमानुवर्तमानाना छात्राणा इते सुरगिरा रचनान्यामन्तु
प्रायेण दुस्माध्यता गतः । परीक्षासु च सुरगिरा निबन्धस्तु विरचनीय एव
भवति, तत्र चानभ्यासजन्यपाठविरहाद् बहुधा छात्राः कान्दिशीकृता-

मेवावगाहन्ते । तेषां हृते दुस्तरे परीक्षाविस्तरे सरलया मुरगिरा निबद्धः
रचनायाः विविधानां मार्गाणां परिचायकः, प्रतिपाद्यस्य विषयस्य स्वरूप-
प्रदर्शकः रचिरः प्रबन्धमग्रहः नितरामपेक्षितः । इमां कालमहिम्ना समुपस्था-
पितामपेक्षा पूरयितुं नैके मनीषिणः स्वस्वरचनाभिः प्रायतन्त । तथापि
प्रोटस्य कस्यापि बहुविषयव्यापकस्य प्रबन्धस्य हृतेऽनङ्गं विलोम्य सात्वयो-
गमाहित्याचार्योपाधिभाजा शुद्धोपादेन डाक्टर-रमेशचन्द्रगुप्तमहामागेन
प्रशस्तः सलु प्रबन्धरत्नानामेक आरुरः समुपस्थापितः यश्च वाराणसेय-
चौरसम्भा विद्याभवनप्यक्षैः संप्राप्तोऽप्येतृणां हिताय प्रारभ्य नीतः । अयं
प्रबन्धरत्नाकरो विविधान् परमोपयुक्तान् विषयानलम्ब्य पिपठिषा सर्व-
विधामपेक्षा मनसि निधाय सुगमया विषयावगाहिन्या सुरभारत्या मम्यगु-
पनिन्दोऽधुनातनाना छात्राणां हिताय सम्पत्स्यते । एतेषां रमेशचन्द्रगुप्-
तमहोदयानां प्रयामोऽयं सर्वथाऽभिनन्दनमर्हति परञ्च प्रबन्धरत्नाकरोऽयं
विश्वविद्यालयेषु पाठ्यक्रमे सर्वथा प्ररोचनार्हः तत्र तत्र स्थाने स्थानमवा-
प्याभ्ययनशीलानां मुधियाश्च लाभाय स्तात्, इत्याशंसते—

वाराणसी
वि० सं० २०२३
पौषशुक्लाष्टमी

—सुरेन्द्रनाथशास्त्री

सम्मती

संस्कृत

(क)

पं० ब्रह्मानन्दशुक्लः, एम० ए०

साहिपाचार्यः आरुणपाठशाला-शास्त्री, काश्मीरपथः, कविराजम्

(प्रधानाचार्यः - श्री राधाकृष्ण सस्कृत महाविद्यालय धुर्गा, मुम्बईसहर)

श्रीमन्निः शी० (दसउट) रमेशचन्द्रशुक्लमहोदयै, एम० ए० साहिपाचार्य-

सायनयोगाचार्यपञ्चमुक्त्याविचारिणि सुनिबद्ध प्रबन्धरत्नाकर निरीक्षणरमा-
ह्लादो मयानुभूतः । एतस्मिन् सस्कृतज्ञासमुपेक्ष्य सात्त्विकभावनाया मातरं कुर-
भारतीं सेविषुमेव महानुभावैरेमिमंहता परिश्रमेन प्रत्यरत्नमिदं विद्वज्जन-
परितोषाय सस्कृतन्निष्पन्नतया विनेयानामुपकाराय च सुसस्कृत्य विरचितम् ।

सर्वप्रकाराणां शास्त्रीयनिबन्धानाम्, आचार्य-एम० ए०-पर्यन्तादिना कृते
परमावश्यकप्रबन्धग्रन्थस्य, छात्रजनोपयुक्तस्य प्रायोपुनस्तन्निवेदासीत् । मन्त्रे,
ग्रन्थेनातेन तादृशभावस्य पूर्वनिर्दिष्ट्यतीति निःसन्देहं बहु चक्षते । गद्यपद्यादि-
रचनाचतुष्टया विदुषा येमुपेक्षारः प्रायो निबन्ध-ग्रन्थे कुचितद्वारो भवतीति
विदन्त्येव विज्ञाः । अथर्वविद्येयपानाम्, अनुपपुलदीर्घसमासानां, अलङ्काररहित-
वाक्यसन्ततीनां, प्रबन्धदोषाणामत्र सर्वथा अभाव एवेति । “प्रबन्धो दुर्बलाहृत्”
इत्याद्यभिपुञ्जेषु सरस्वतीनुपमानये अस्मिन् ग्रन्थरत्ने पदानां स्फुटता,
शब्दार्थसरलता, रसरहित्युतता च शास्त्रगम्भीरतया सह स्फुटं चक्षति ।

एवविधस्य गुणगन्तरिपूर्वस्य सुपरिष्कृतस्य रत्नाकरस्य दर्शनोद्भावेन
श्रीशुक्लमहामाया मूलका शुभाचर्यवत्तां पात्रमूलां हन्तीति प्रेम्णा निवेद्यते ।
मगवान् आनुजोयश्च शुक्लमहामागामायुष्याभिवृद्धयर्थं जयदम्बाया जयवत्या
सरस्वत्या परमभावप्रसादप्राप्त्यर्थं च विनोदितरसा भूपी भूयः सम्प्राप्यते ।
तस्मात् ।

(१)

(स)

डॉ० राममुरेश त्रिपाठी

एम्०ए०, पी०एच्० डी०, डी०लिट्०, व्याकरण-साहित्याचार्य,

(अध्यक्ष : संस्कृत विभाग, अलीगढ़ विश्वविद्यालय)

प्रबन्धरत्नाकरे समुपनिबद्धेषु निबन्धेषु कतिपयानामध्ययनमहं कृतवानस्मि ।
अत्र न त-अश्वघोष-कालिदासादीनां महाकवीनां वैशिष्ट्यम्, निसर्गसुकुमारानां
सकुन्तलादीनां चरितम्, सामाजिकानां समस्यानाञ्च विवरणं सर्वं सुप्रपि-
तमस्मि । अन्यकृतं श्रीमतः रमेशचन्द्रगुप्तस्य सुमनोहरा मैत्री सहृदयानां
पाठरानां हृदयमावर्जयति, अभिव्यक्ति च तस्य गद्यकाव्यनिर्माणे क्षयताम् ।
अत्र शुचिमहोदयस्य संस्कृतभाषाया धृष्टातिशय स्वधर्मं विद्यामश्च पदे पदे
विलोकयते । मन्ये प्रबन्धरत्नाकरः संस्कृतभाषामुपासकानां सर्वेषामुपकाराय
संपरिचय इति ।

निवेदना

साहित्यान्तरे विद्यमानानां निबन्धात्मकानां ग्रन्थानां दिशि यदास्म-
 दीया दृष्टिर्निपतति तदा तत्र ते प्रकृष्टतरतायां सख्यायाञ्च सस्कृत-
 साहित्ये शोभमानेभ्यो निबन्धवद्भ्यो ग्रन्थेभ्यो गरीयास्तो भूयामश्च
 पर्यवलोक्षन्ते । सस्कृतसाहित्ये तु ये केऽपि निबन्धनिर्गता ग्रन्था
 गजन्ते तेषु नाध्यमिकविद्यालयीयच्छात्रोपयोगिना निबन्धग्रन्थानामेव
 तोषाज्ज्ञत्वं भूयस्कत्वञ्च दृग्गोचरीभवति न चौत्तमिकविद्यालयीय-
 विद्यार्थ्युपकारिणा पुस्तकानां सन्तोषावहत्वं प्रचुरत्वञ्च । तस्मादेव
 कारणादेव जनः प्रबन्धरत्नाकरनामवेयस्यास्य निबन्धग्रन्थस्य प्रणयने
 आमानः न्ययूयुजन् । अत्रेदमपि निःसङ्कोचभावेन स्वीक्रियते यद्
 यमुद्देशं पुरो निधाय ग्रन्थोऽयं विरचितस्तत्स्योद्देशस्य पूर्तिरिति पस्तुत
 एकदेशतोऽपि न सृज्या । अतः कामनेयं यदस्या दिशाम्यामधिकारिणे
 मनीषिणा प्रवर्तेरन् येन संस्कृतसाहित्यस्य दमप्यङ्गं पूर्णतया सम्पुष्टं
 स्यात् । प्रतिभाभाण्डित्यरिर्हीनस्यापि प्रतिनसकृतमातृभक्तस्य कर्तव्य-
 मिदं यदनी, यत् किमपि सरसं विरमं वा पत्रं पुष्पं तत्सविधेऽस्ति तेनेदं,
 स्वा सस्कृतमातरमुपासीत-इत्येतया भावनया प्रेरितो भूत्वैव जन
 एषोऽस्मिन् पूनाकर्मणि व्याघ्रतो जातो न चान्यथा कयापि धिया ।
 माता तु मदीया मामकीना घृष्टवामिमां संस्यत एव विद्वत्सोऽपि सागर
 प्रार्थ्यन्ते यन् तेऽपि क्षमेरन् ।

अस्मिन् पुस्तके च निबन्धाः सत्रिवेशितास्तेषु, केचन दर्शनादि-
 विषयपरकाः केचन साहित्यिकाः केचन भावात्मकाः केचन च साम-

यिकाः सन्ति । सर्वेषामपि निबन्धानां निबन्धने सुबोधाय प्रवाहरीलाया
भाषाया आश्रयः कृतो वर्तते । उपायश्च सः स्वीकृतो येन निबन्ध-
निबन्धने व्युत्पत्तिश्चात्रेण जाययात् संस्कृतवाण्याममोघतया विशदतया
प्रगुणतया च ते विदितेषु प्रचलितेषु बहुविधेषु विषयेषु स्वान् विचारान्
प्रकटीकर्तुं प्रभवेयुः । चेदनेन प्रयासेन भवन्ति विद्यार्थिन उपकृतास्तदा
लेखकोऽयं स्वं श्रमं सफलं मन्येत ।

श्रीमान्यान् संस्कृतसमृद्धिसंरक्षणपरान् प्रज्ञाप्रज्ञसंस्कृतमन्थ-
प्रकाशनलब्धयशस्कान् चौखम्बा-संस्कृत-विद्याभवनधीशान् श्री श्रेष्ठि-
महाभागान् प्रति ससम्मानं कृतज्ञतामायहति च जनोऽयं यैः
स्यमुद्रणालये मुद्राप्य ग्रन्थोऽयं प्राकारयं नीतः ।

बलिगदे
कातिकस्य पूर्णिमायाम्,
२०२३ वै० संवत्सरे

विदुषां विधेय,
रमेशचन्द्रशुक्लः

निबन्ध-सूची

	पृष्ठसंख्या
१. वेदानां महत्त्वम्	१
२. वेदाङ्गप्रति किञ्च प्रतीच्यप्रभ्यां वैदिकवाङ्मयसेवा	१३
३. उपनिषद्प्रयोगिनः	२३
४. भारतासुनमर्चस्त्वं गीता	३३
५. धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महनीयत्वम्	४३
६. पुराणानां महत्त्वम्	५३
७. वेदान्तदर्शनम्	६२
८. सांख्यदर्शनम्—नारिण सांख्यसमं ज्ञानम्	७४
९. नारित योगमर्मं बलम्	८०
१०. न्यायदर्शनम्	९५
११. मीमांसा	१०७
१२. वैशेषिकदर्शनम्	११८
१३. बौद्धदर्शनम्	१२७
१४. जैनदर्शनम्	१३९
१५. चार्वाकदर्शनम्	१५०
१६. प्रतीच्य दर्शनम्	१६०
१७. श्रीकृष्णलीलाष्टकं श्रीमद्भागवतम्	१७१
१८. महाभारतम्	१८३
१९. श्रीमद्रामायणी गङ्गा पुनाति भुवनत्रयम्	१९३
२०. उपोतिःशान्तस्य लोकोपकारित्वं महत्त्वं च	२०३
२१. शब्दानुमानम्	२११
२२. साहित्यशास्त्रम्	२२३
२३. संस्कृतनाटकमञ्जरी	२३३
२४. भासो ह्यस्य	२४३

५५. कालिदास.	...	२५३
२६. शकुन्तला	.	२६४
२७. कालिदासस्य जीवनदर्शनम्	...	२७३
२८. कालिदासकवितायां साहित्यता	...	२८३
२९. मेघदूते कालिदास	...	२९४
३०. अश्वघोष	...	३०५
३१. सुमाराचसम्	...	३१५
३२. भवभूति.	...	३२५
३३. भारवि	...	३३५
३४. महाकविर्माघः	...	३४६
३५. कविदण्डी	...	३५७
३६. वेणीसंहारम्	...	३६६
३७. रत्नावली	...	३७८
३८. शुद्धकस्तस्य मृच्छकटिकम्	..	३८९
३९. ललधम्पू	...	४००
४०. विक्रमाङ्कदेवचरितम्	...	४०९
४१. नैषधं विह्वलीपयम्	...	४१९
४२. गद्य-विकास	...	४३०
४३. कादम्बरी	..	४४१
४४. पण्डिता चमा	...	४५१
४५. श्रीपण्डितराज—जगन्नाथ.	...	४६१
४६. शिवराजविजय	...	४७१
४७. गीतिकाव्यम्	...	४८१
४८. कला सोमाकाव्यम्	..	४९१
४९. अभिषादेरपि व्यञ्जना गरीयसी	..	५०१
५०. वैदिकी संस्कृति	..	५१०
५१. संस्कृतभाषा	..	५२०

५२. संस्कृतभाषाया अमुत्थानोपायाः	...	५३०
५३. 'सुहृत् जलिनं श्रेयो न च धूमयितं विरम्'	...	५३९
५४. वीरमोक्षाय वसुन्धरा	...	५४८
५५. द्विष्टं पौरुषञ्च	...	५५८
५६. मानवो मानवं पातु	...	५६७
५७. जाज्ञा हि परमं ज्योतिः	...	५७७
५८. सर्वेषामपि धर्मागो मृदाचारः प्रज्ञास्यते	...	५८६
५९. कीर्तिर्यस्य स जीवति	...	५९५
६०. अद्यतनं भारतम्	...	६०४
६१. ज्ञानविद्यायाः परं बलम्	...	६१३
६२. स्वर्गीयः प्रधानमन्त्री चं० जवाहरलालनेहरू	...	६२२
६३. साम्यवादिनी विचारधारा	...	६३२
६४. सामाजिकममानाधिकारवादपरिपन्थी सिद्धान्त (फामिस्टवादः)	...	६४१
६५. लोकतन्त्रशासनपद्धतिरस्याः सफलता च	...	६५०
६६. समाजो व्यक्तिश्च	...	६५९
६७. भारतीयसमाजवादिन्ययंन्यवस्था, प्रमुखमनस्याश्च, भारतीयसमाजस्य	...	६६८
६८. पञ्चशीलमिद्वान्तस्तदस्वनीनिश्च	...	६७७

त्रिविधान्यपि दुःस्थानि यदनुस्मरणान् नृणाम् ।
प्रयान्ति सद्यो विलय तां नौमि जगदम्बिकाम् ॥

प्रबन्धरत्नाकरः

(१)

वेदानां महत्त्वम्

आय-धनस्य आय-दत्तानस्य च जीवनं वेदाः सन्ति । भारतीया मंहृतिः
सम्पत्ता च तानाधारीकृत्यैव विराजते । सदानुनन्दनानि नर्तनानि नृत्य
परमवस्य योष्यदिनारो भूवा भुवि ते विमानि । इष्टमतेरनिष्टपरिहृतेषु
अर्थैकिका उपायास्तेषु पृथ विविधा जायन्ते । यत्र प्रत्यक्षस्य न च अनुमानस्य
प्रवेसस्तथापि ते प्रविशन्ति । मृत्तिपुग्मारीनां सम्पत्तं तदनुगामि च पृथा-
यतिष्ठते । भारतीयधर्म ईश्वरविरोधस्य सौष्ठवं शत्रुते परं न स तेषां लवनाश-
मपि विरोधं महते । ईश्वरस्य सत्ताया विरोधयि दर्शनानि न वास्तविकानि तत्र
(भारतीयधर्म) मतानि सन्ति परं यानि शास्त्रानि मतानि वा वेद-विरोधीनि
वर्तन्ते न तानि न वास्तविकानि सन्त्ये । तेषामप्यवनिहापरिहायंवेनानिवा-
र्यत्वेन चाभ्युपगमः । यो हि द्विजो वेदमनर्थात्प्राप्य अन्नं विद्याति स इह
शूद्रो मत—

योऽनर्थस्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

न जीवन्नेव शूद्रावन्मृगं गच्छति सान्वयः ॥ (मनुः)

भारतीयविकारधारायाः द्रष्टृमानसं विरक्तमो यद् वेदोत्पत्तं पृथ अनो ब्रह्म
शानुमहति—

वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसन् ।

इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूषणं कल्पते ॥

कुम्भनिर्दं महद् ये हि वेदा इह भारतेऽनिवार्यत्वेनाप्येता मता येषां वेदानां
ज्ञानमन्तरा नान्यं जीवनस्य लक्ष्यमधिगम्यं भवति त एव वेदाः साम्प्रतनुपेक्ष-
माणाः सन्ति । तद्विरथयि न वयं भारतीया दृष्टिमपि विदामः ।

वेदा भारतीयानां हि आद्या धर्मग्रन्था सन्ति । तेषामाज्ञात्र देशे धर्मत्वेन मतास्ति । को हि धर्म इति यदि जिज्ञासास्ति तदा वेदास्तन्निमित्तेन दृष्टव्या — “धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं भुवि ” वर्तमाने भारते यावन्वयपि मतान्युपमतानि निम्नभिन्नानि प्रसृतानि सन्ति तेषां मूलस्रोतो वेदेभ्य एव निर्गतमस्ति । ज्ञानस्य विमला धारा समस्तेऽपि चित्तिमण्डले सर्वांस्वपि दिशामु वेदेभ्य एव निस्तृता भूत्वा प्रसस्य । न वदा केवल भारतीयानामपि ॥ भुव सर्वांसामपि मानवजातीनां प्राचीना ग्रन्था सन्ति । अस्मदीया पूर्वजा केन प्रकारेण जीवन् यापयामासु ? काभि स्त्रीहोभिस्ते स्वकीय मनो मोदयामासु ? का देवतास्ते पूजयामासु ? विवाहसम्बन्धस्योद्वेगं किन्ते निर्धारयामासु ? केन च त्रिधिभा ते प्रभाते अग्नावाहुतिं समर्पयामस्—रित्यादिविषये चेज्जिज्ञासा इति विजृम्भते तदा तद्विषयकं ज्ञान यद्यपि वेदेभ्य एव लभ्यं शक्यमस्ति । तदर्थं पुन पुन अम्नाभिर्वेदा अध्ययनीया अनुशीलनीयाश्च । भारतीयदर्शनानां रहस्यं तेषां विवासस्य वैविध्यञ्च तत्त्वतो वेदसाहाय्येनैव ज्ञेयं भवितुमर्हति । अमुकं शास्त्रमिदं वदति, अमुकं दर्शनमिदं प्रवर्तति, अमुकं मतमिदं शंसति, अमुका स्मृतिरिदं कथयति—इत्येवंविधायां रियाया किं कार्यं किं न कार्यमित्येतत्कथयितुं कर्तव्यमिदं यत्ते वेदं शरणं यान्तु । तत्तच्छास्त्रादीनां सत्तरकथनस्य रहस्यं वेद एवोन्मूलयिष्यति । स एव तद्विधा शङ्कामपनेष्यति ।

न केवलमुपर्युक्तमेव वेदानामुपादेयत्वं महत्त्वञ्चापि तु तदीया महत्तोपादेयता च भाषादृष्ट्यापि धरीरति । इयं वैदिकभाषैव वर्तते या साम्प्रतिकं भाषा-विज्ञानं दृढीयसीं भूमिमध्यासयति स्म, इयं वैदिकभाषैवास्ति या भाषाविदा मध्ये प्रभुत्वं प्राचीनभाषाविषयकं मतभेदं निराकृतवती । चेद् भाषाशास्त्रविदनां साम्प्रतिकं अभिलषन्ते यत् तेषामभिमतो विषयो नितरां पूर्णतया परिपक्वतां गच्छेत् तदा ते वेदान् अधीयीरन् वेद ज्ञानमधिगन्तुं च प्रयतेरन् । वेदान् अधीयानुदीक्ष्य च ते तान् तान् भाषासु समागतानां पाठे-नादृ-कार्चनप्रभृति-पदानां मूल रूपं तेषां तत्तद्रूपान्तरनाञ्च साधु भोक्तव्यन्ते । ज्ञास्यन्तीह च भीतिक्लेशेषु प्रयुज्यमानानि पदानि युगान्तरेण अस्मादाध्यात्मिकेभ्यं प्रयुज्यन्ति भवितुमारभन्ते ।

भूयिष्ठप्रयोजनसाधकत्वाद् वस्तुनो वेदा सन्ति परममहत्त्वभाजो ग्रन्था ।

येदा ईश्वरीयं ज्ञानम्—प्रतीच्या विपश्चिनो वेदान् अपिमर्गं तान् मन्यन्ते । तेषां हि आधिर्भीतिकी दृष्टिस्तान् शब्द राशिमेव सामान्यग्रन्थमेवाव-

राश्रुतिः । परं वेदमन्त्राणां भारतीया मेषाविनस्तान् न श्रविहृणाद् मन्थन्ते ।
तेषां मन्त्रिणं यद् श्रवयो वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारः सन्ति न च कर्तारः । अतै-
दिकमानुष्यशक्तिनः श्रवयो दिव्यता प्रतिमया मन्त्राणां दर्शनं लब्धवन्तस्तेषां
प्रकाशानुद्विगि अवनतारः । 'श्रवि' इत्येनस्य पदस्य व्युत्पत्तिरस्य (श्रवति =
परयति इति श्रवि) अर्थ एव 'मन्त्र-द्रष्टा' इत्यस्ति । एव 'श्रवि' शब्द इगुपधात्
ठिप् ह्रस्वनेनौगदिक्तेन मूत्रेण इति कृते निष्पद्यते । निरुद्धे च विद्यमानान्
'नद्येनामपम्यमानान् प्रह्य स्वपम्वन्यानपम्' इत्यादिकम् बहुषु श्रवनेन्द्र-
द्रष्टृत्वमुपपादयन्ति ।

वेदानां पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं च—भ्यापयैनेपिकथमनेन वेदा पौरु-
षेया निपाद्य सन्ति । परं सांख्य-वेदान्त-मीमांसकानाञ्च मतेन ते अपौरुषेया
सन्ति । निपाद्यञ्च तेषां दर्शनानीमानि स्वीकृन्ति । स्मृतिपुराणेषु च वेद-
विदित्वेनैवावता साहचर्येण प्रायेण, यावत्तो मीमांसका विभावितानि । मनुर्वैशाख्य-
निपाद्य अपौरुषेयाश्च मन्दते । तेनैव—

“विन्दुर्वैव मनुष्याणां वेदशत्रुः सन्ततनत् ।

अशक्त्यं चाप्रमेयं च वेदसाकमिति स्थितिः ॥”

वेदाधिप्राधिकारः—वेदादिभाष्यकालमधिकृत्य विद्वान्ता गम्भीरो मन्त्रमेदो
हरणे । भारतीयदृष्ट्या ये विद्वान् श्रद्धां निरूपयन्ति तेषां समये तु वेद-काल-
निर्णयस्य प्रश्न एव नोत्तिष्ठति । तेषां दृष्ट्या तु वेदाः सन्ति अनाद्यः । सन्ति
नै निपाद्यः कालपरिच्छिन्नाः । परं पाश्चात्यानां वेदज्ञानां पण्डितानां किञ्चिदनुपा-
पिनार्थेनात्र न भारतीयाणां मन्त्राणां तदाविभाषकालमभ्यन्तरी प्रश्नो विद्यते एव
मनाद्येयः । डॉ० मैक्समूलरः “वेदेषु प्राचीनतमस्य श्रुतवेदस्य समुत्पत्तस्य एक-
विंशत्यधिकद्विंशत्यष्टनकमताः सन्ति ।” इति प्राह मैक्समूलरः श्रुतवेदस्यो-
त्पत्तिरयं काश्चन विन्दुनाट्यैवाङ्को सम्भावनाङ्कारः । न स स्यादङ्किते वेदा-
विभाषकमये वस्तुतो निश्चयं गत आसीत् । यतो हि स एकस्मिन् मनसि माय-
मानः स्वपनेवामिदं दत्तं नात्र भूतले कापिशक्तिरिहसो या वैदिकमन्त्ररचनायाः
कालं वक्तुं शक्नुयात् निष्पद्यतया । स इमं विचारं १८८९ शततमे ईशवी-
येषु भौतिकधर्मान्ध विज्ञानेन्यायानमालायां प्रकटीकृतः । वैदिकमहितासु
भाष्येषु च निर्दिष्टः उद्योतिषमन्त्रिणः सूचनाः अवगाह्य लोकमान्यचाल-
गाधरतिलको डॉ० यादवनामा जर्मनीयो विद्वान्प्रविन्दुस्य वेदस्य चतु-

विंशतिशतवर्षाणि यातानीति भ्रम्येते । सप्तषिकैकान्विशतिशततमेशवीयेऽद्दे
 डॉ० हूगोविन्क्लर 'बोधाजकोइ' नामके स्थाने टर्कीदशान्तर्गत खननकार्ये प्राचीन
 मेक शिलालेखमवाप । तेन सिद्धयति यद् वेदस्य प्रादुर्भूतस्यैकविंशत्यधिकचतु-
 ख्रिंशद्वर्षाणि जातानि न ततोऽधिकानि । अथ चे प्रनीच्या विचक्षण धारणा-
 मिमा पतिपुज्यन्ति यद् वेद-रचना-कालस्य ज्ञानस्य प्रायेण पञ्चशतकाधिक-
 चतुःसहस्रममा अनीता न च ततोऽधिका । डॉ० अविन शचन्द्रदाम स्वकीये
 'ह्रस्वेदिक इण्डिया' मिथाने ग्रन्थे लिखति यद् भौगोलिकी किञ्च भूगर्भसम्बन्धिनी
 घटना अवलम्ब्य श्रुतवेदीया रचनाया अथ च तत्कालज्ञानिन्या भ्रम्यताया
 प्रादुर्भूताया प्रायेण सप्तविंशतिसहस्राब्दा अनिश्च्यन्ता । एषिद्वतदीनानायशास्त्री
 पुणेन्त्यु स्वकीये 'वेदकालनिर्णय'सूत्रके ज्योतिस्तत्त्वसामान्यग्रन्थे वेदकालमनि-
 तरा प्राचीन साधयितुं श्लाघनीय प्रयत्न विदधान समवाप्यते । तद्विचारेण
 चितौ वेदाख्यस्य प्रकाशस्यावनीर्णस्य लक्ष्यसबसरा व्यतीतु । ह्य वेद-
 काल निर्धारणे हि विदुषा विचारा विद्यन्ते तेषु नितान्तमेव भिन्नं समुपलभ्यते ।

वेदरक्षा — वेदानां परमोपादेयत्वादिशायनममहत्त्वशालित्वाच्च महर्षय-
 स्तान् रक्षितुमपि पूर्णमुपायश्चक्रुः । वेदा एतावदीर्घकालानन्तरमपि लोके सम-
 वाप्ता सन्तीत्यत्र कारणमेव महर्षिभूत प्रयत्न एवास्ति । महर्षयो हि वेद-रक्षार्थ-
 मष्टविहृतीना व्यवस्था विदुः । ता विहृतयोऽधरियतेन श्लोकेन अभिव्यक्ती-
 क्रियन्ते—

जय माता शिवा रेता च्चबो दण्डो रथो घन ।

अष्टी विहृतय प्रोक्ता क्रमपूर्वा महर्षिभिः ॥

अत्र कतिपया एव विहृतयो हि वर्ण्यन्ते । पदवेदपूर्वकपाठ 'पदपाठ' इत्यु-
 च्यते । क्रमपाठ स भवति यत्र पदपाठगत प्रतिपद पूर्वोत्तरपदान्या सगमस्य
 द्विरुच्चार्यते । जयपाठो भवति न यत्र क्रमपाठमामस्य प्रतिपदपुनरुत्तरिष्यते
 द्वितीयावृत्तौ पदयो श्रितिलोम्येनोच्चारण भवति । शिवापाठजयपाठयोर्मध्ये
 एतावान् भदो यच्चिद्विषयामन्यच्चैक पदमग्रे ससिप्ता यति । उक्तञ्च—
 'पदोत्तर जयमव शिखामायां प्रचष्टे' । घनपाठो नितरा विलक्षण द्विष्टम् ।
 तत्र पदानां आवृत्तिरनुलोमविलोमक्रमेणान्वृज्जायते । प्रचपत्युपवसादादिविका-
 रेभ्यः पतिप्रानु भुति पद क्रम घनजयदिपाठ आविष्कृता । एषां सद्भावेन न

श्रुतिव्यपनयनमनुब्रूयानपि दोषयेत् प्रविष्टो भवितुमशक्यः । प्रतिज्ञास्यप्रत्या
अपि वेदपट्टस्य रक्षणार्थं विरचिता अनूतम् ।

वेदेषु स्वराणां महत्त्वम्—अनेकप्रयोजनमन्यद्गते वेदेषु स्वराणां
मुपयोगो विधीयते । अथन प्रयोजनानु तेषां वेद-पट्टपरिरक्षणमस्ति द्वितीय
प्रयोजनमिदं यत् तैस्तत्तद्वदगतोऽप्यो निर्धार्यते । यथा चह गान्धर्वि—
'यश्चिदा पश्यन्ति—स्थूलपृथ्वीनाग्निवाय्वामनद्रवहोमलमेत' इत्यत्र सन्देहः,
स्थूला चामी पृथ्वी च स्थूलपृथ्वी इत्येव विग्रहोऽत्र ग्रहो वा स्थूलनि पृथ्वी
वस्या सा इति । पृथ्वीपाया सहाय निवृत्ति स्वरंगेव भवितु शक्यमिति ।
अतः वेदार्थस्य निर्गमने स्वरा सहायका भवन्ति । वक्ष्य निर्गमनार्थमपि स्वरा-
णामपेक्षा भवति । यत्र छविन्मन्त्रसु मुद्रादिवाक्यस्य विरामदिग्बिम्बानि
वाङ्मनानि जायन्ते तत्र कुतो वक्ष्यमरस्य क्त्र च तद्वदमङ्गमिति न परितो
वक्ष्यते तत्र स्वरैरेव तन्ममाधन भवति । यथा—'पर्ववन्त ग्रह गृह्णन्मग्न'
इत्यत्र 'पर्वव' इह अस्तिन पदद्वय किं पूर्ववक्ष्यमन्वन्धि उत उत्तरवक्ष्य
सम्बन्धि—इत्येतस्मिन् सन्देहे प्राप्ते, स्वरैरवधार्यते यदि आनन्वितवदनु
वाच्यं ततः पूर्वान्वयि, आपुद्वागव तु उत्तरान्वयाति ।

वेदमाध्यकारा—वेद-माध्यकार्यसु स्कन्दस्वामि-नारायण-उद्गीय-माधव
महर्षेणमाधव धानुष्यस्य-आनन्दगौर्य-आनानन्द-माधवप्रसूतयो माध्यकारा
सुविदिता मतिः भूमवने । स्कन्दस्वामी श्रग्वत् नितरा विशद माध्यकारः ।
स निरन्तरं टीका कृतवान् । इतिहासकाराया कथन वत् १२५ इतनशा-
स्त्रीयान्दाम्यो भारत विनूयनम् । नारायण उद्गीयश्च स्कन्दस्वामिन समय
एव बभूवतु । नारायणः श्रग्वत् स्कन्दस्वामिन प्रति सहाय्यकार इत्यतद्
वेङ्कटमाधवो प्रवर्ति । उद्गीयस्येकान्त सादग्न आनानन्दन च हन् ।
तदया माध्यशैली स्कन्दस्वामिनप्यशैलीव । 'माधव' नामधेयश्चरते
माध्यकारा उद्गीयस्मि इतिहासकारै । तेनैव मामवेदमहिताया किञ्च इतरे
त्रय श्रग्वदे माध्य लिटिम् । केचन मनन माधवो नाम न कऽपि माध्यकर
साया किं वा वेङ्कट एव 'माधव' इत्येतेन नाम्ना ख्यात वामत् । अन्ये चहु-
माधव माधवाद् वेङ्कटश्च भिन्न आर्म्भत 'माधव'स्य व्यष्टि स्वतन्त्रमेव ।
माधव श्रग्वदे परमविलस्य पण्डित्य निदधौ । माधवा वेङ्कटप्रभौ माधवस्य
माध्यमनुसन्तु । द्वादशसततमेशरीयब्द वेङ्कटमाधवेऽनूदिनि पण्डितमन्व

शिवशास्त्री मन्यते । वेङ्कटस्य भाष्यमतिसंचितमस्ति । पर्यायवाचिपदान्युपस्थाप्य स मन्त्रार्थमाकल्पितुं शक्यं यत्नं कृतवान् । धानुष्यञ्च त्रिषु वेदेषु भाष्यं प्रणिजायेत्येव उल्लेखो वेदाचार्यस्य सुदर्शनमीमांस्याया दृश्यते । परं न तदीयं भाष्यमाप्यते न च तस्यैव परिचयविशेषो लभ्यते । १३०० शततमाद् वैष्णवा-
 न्दान् प्राक् स उद्भूवेति कथ्यते । आनन्दतीर्थ एव 'मध्व' इत्येतेन नाम्ना
 ख्यातिं ययौ । अयं मध्व स एव यो द्वैतवादं प्रवर्तयामास । एष बहुन् ग्रन्थान्
 अजग्रन्थत् । कतिपयांश्च वैदिद्वान् सन्धान् अपि व्याचख्यौ । वैष्णवे चतुर्विंश-
 ततमे सवसरे अयं प्रादुर्बभूव । आत्मानम् ऋग्वेदस्य 'अस्य वामीपं सूतं'
 व्याख्यातवान् । अयमपि चतुर्विंशततमं संवत्सरं जन्मना गौरवान्वितं विदधी ।
 आचार्यसायणो विजयनगर—संस्थापकमहाराजनुक्तस्य महाराजहरिहरस्य च
 अमात्यः, सेनानीश्चासीत् । सायणो वैदिकमन्त्राद्यस्य यथार्थतया वेत्तासीत्
 तस्मात् तदीयं वेदभाष्यं वस्तुतस्तु वेदार्थोन्मीलनकारिषु भाष्येषु मूर्धन्यं
 भाष्यमस्ति । तद्वेद-धुर्गे दुर्गमे मरुतलयैव प्रवेशयति वेदार्थजिज्ञासुम् । अन्ये च
 भरतस्वामि-गुणकिणु-उष्यट-महीधरप्रभृतयो वेद-भाष्यकर्तारो जज्ञिरे । तेषु
 उष्यट प्रौढवेदज्ञो बभूव । सोऽनेकग्रन्थेषु टीका भाष्यं च कृतवान् ।
 सुविदितनृपतिभोजशामन-काले च बभूव । महीधरस्य भाष्यं 'वेददीप' नाम्ना
 सुप्रख्यातमस्ति । महीधर आसीत् काशीनिवासी । स तन्त्रशास्त्राद्यापि सम-
 विदानीत् । स तन्त्रविषयकं मन्त्रमहोदधिं प्रार्षणीत् । आविर्बभूव च स पोद्द-
 शततमे वैष्णवेऽब्दे । एतेषु सर्वेष्वपि भाष्यकारेषु सायणो भाष्यकारेऽपूतमी
 भाष्यकारः । सोऽनेकसंहितासु बहुषु च ब्राह्मणग्रन्थेषु भाष्याणि विधाय वैदिक
 साहित्यं वर्धयामास । सायणात् प्राग्भूतिषु वेदज्ञेषु विद्वत्सु ब्राह्मणमर्षस्वनामक-
 वेदभाष्यकर्तृद्वयानुधरस्याप्युल्लेखयोभ्य आसं वर्तते । ॥ ब्रह्माधिपलक्ष्मणसेनस्य
 राजपण्डितोऽयमासीत् ।

देवतयादः—वेदेषु देवतानां स्थानं महत्प्रबलम् । मानवः प्रत्यहं प्रकृति-
 र्देह्या नानालीलां पश्यति । वैदिककालस्य महर्षयस्तस्यास्तत्तद्दीक्षां अवधार-
 यितुं विभिन्ना देवतां अकल्पयन् । महर्षीणां विद्यामोऽयं यदाया देवतानुबन्धयैव
 सर्वाणि कार्याणि सम्पद्यन्ते । जगति घटमानानां सर्वामामपि घटनानां कारण-
 भूता देवता एव ।

यास्को वदति यद् देवतासु काश्चन पृथिवीस्थानीया काश्चन अन्तरिक्ष-

म्यानीयाः कश्च न सुम्यानीयाः सन्ति । पृथिवीस्थानीयदेवतासु अग्निदेवता, अन्नविद्यम्यानीयासु इन्द्रदेवता, सुस्थानीयासु सूर्यविन्दुप्रभृतिदेवता. सन्ति महीयस्य । ऋग्वेदे हि देवता प्राणराक्षसात्मिकात् 'असुर' इति प्रेक्ष्य । प्रतीच्यानां प्रदीनां देवताः उद्दिश्य विचारोऽयं यद् भौतिकघटनोपपायं प्राकृतिकानि हरणानि देवतावेन करिष्यन्ति । ऋग्वेदस्यादिने युगे बहुदेवतानां मत्ता अस्त्युनेना बभूव । मत्तुना आत्मेन, सति मानसिके विद्यमाने देवतानां नामानेकं पृथग्विनिः करिष्येऽभूत् । पुनश्च भूयः स्वैश्वर्यात् स्फुटनं समुत्पत्तयपद् हरणे । परं पश्चिमीयानामेष देवताविषयको विचारो नाविनयः । देवताशास्त्रं न भौतिक एतावान् ।

याम्केन निष्पद्ये देवताकाण्डे देवता-स्वरूपविवेचनं हि अनिश्चयविस्तृतय-
मुच्यते । जगतो भूते एकैव महात्माकाण्डिनी महात्मनि संमते । सा निनि-
शब्दचरणात्मिका इति शास्त्रे 'ईश्वर' इति गीयते । यैव सच्चिदानन्दमि प्रचारः स्मृता—

महामात्मन्य देवताया एक एव आत्मा बहुधा स्मरते ।

एकस्यात्मनोऽप्ये देवा प्रत्यक्षानि भवन्ति ॥ ७.४. ८-९.

पुनरप्यप्येकं 'एतं देव बहुधा मत्स्युच्ये' नामात्मन एव महात्मावत्परं
एवं महात्मे सत्त्वोक्तं 'इत्येतेन वचनेनोक्तमेव विचार परिपोषयति ।

देवताः प्रायेण त्रीणि रूपाणि विभ्रति-आधिनैतिकम्, अधिदैविकम्,
आध्यात्मिकम् । इन्द्रियगम्यं रूपमधिर्भौतिकं भवति, अधिदैविकमाध्या-
त्मिकम् एव इन्द्रियगम्यम् । 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि' 'प्रविष्णवे गृणन्ते ।
मन्दगिरिचित्र उरगामाय वृष्णे' इत्यादि मन्त्रैर्देवो विष्णुदेवताया उच्यते
त्रीण्यपि रूपाणि प्रदर्शयति ।

मानवा देवतानां तं तां शक्तिं मार्गनिश्चयं तद्द्वारेण मानसपुष्पकुर्वन्ति-
तदर्थं शुक्तिमातरस्तामां रूपान्यस्तपुः समुपस्थापयन्ति ।

मन्त्रैर्हि यत्र देवतानां न केवलमेकमपि तु एकस्मादधिकानि रूपाणि
उद्भावितानि नांतानि बोधयन्ते तदा प्रतीच्यानां गन्धिन् वचमि कथं विद्यामो
सिंहितो भवेत् यत्र देवताः भौतिकहरणानामपिष्ठानृत्वेन प्रतीकत्वेन
वा कल्प्यन्ते ।

वेदवर्णितेषु प्रमुखेषु विषयेषु देवतास्तुतिरप्येकतमः प्रमुखो विषयः ।

वैदिकवाक्यप्रभम्—'वेद' इत्येतस्य पदस्य प्रयोगो मन्त्र-ब्राह्मणयोर्निमित्तं

विधीयते । आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च—मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् । यत्र हि यज्ञया
 गानामनुष्ठानं निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुतिविधानं यत्रोलिखितमस्ति
 स 'मन्त्र' इति (मननात् मन्त्र) प्रोच्यते । 'ब्राह्मणम्' इत्यतएव ग्रन्थविशेष
 वाचकम् । यज्ञानां विविधक्रियाकलापप्रतिपादकग्रन्था 'ब्राह्मणम्' इत्येतानि
 सञ्ज्ञा भजन्ते । 'ब्राह्मणम्' इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति—वर्धनं, विस्तारो वा वितानो
 वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भाग 'ब्राह्मणमिति,
 द्वितीयो भाग 'भारण्यकमिति किञ्च तृतीयो भाग 'उपनिषदि'ति कथ्यते ।
 वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः । यत्रार्थवशेन पादस्य
 वस्तुस्थिति तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम 'ऋक्' इति वक्ष्यते । ऋचा समूह
 एव ऋग्वेदः इति पदेन व्यपदिश्यते । 'यजुः' इत्येतत् पद 'यज्' धातो
 उत्प्राप्यते कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञभागादिक्रियाकलापानुरोधेन
 मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति । 'यजुर्वेद' इति निगद्यते । यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा
 विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेदः 'सामवेद' इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वाद्
 वेदा 'त्रयी' इति भाषा प्रसिद्धा सन्ति । मन्त्राणां समूह 'संहिता' इत्येतेन
 व्यपदेशेन व्यपदिश्यते । यज्ञानुष्ठान एतौ निधाय विभिन्नस्तिवा कृते संहितानां
 संकलनं वेद-व्यासशब्दकारः । मन्त्र-संहितानां संकलने ऋग्वेदस्य कृतं तत्त्वम्
 संहिता सन्ति चतस्रः—ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता
 च । अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधिः । तत्र बहुभिर्भिन्न
 भिन्नैः ऋषिभिः सुललितैर्भावभक्त्यैः शब्दैर्विभिन्ना देवता सादरं स्तुताः सन्ति ।
 यद्यपि महाभाग्ये ऋग्वेदस्यैकविंशतिशाल्वा निदिष्टा परं शाकल-वाल्कलीशलायन
 शाखायन मान्डूकायननामधेया पञ्च शाखाः सन्ति मुख्यम् ।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्णनं विद्यते । कृष्णयजुः शुक्लयजुः
 मन्दनं स द्विविधः । मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि यत्र मिथीभावः कृतः स 'कृष्णयजुः
 वेद' इति भाषा किञ्च यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठानं कृतं स शुक्ल-
 यजुर्वेद इति भाषा विद्यते । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशाखे स्तः, ते भाष्य-
 न्दिनकायनाम्ना विदिते स्तः । कृष्णयजुर्वेदस्य सप्तविंशतिशाखास्तु क्वचल-
 चतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कट-कपिलकट्याख्या शाखा समुपलभ्यन्ते ।

चतसृष्वपि संहितास्तु सामसंहिता परमगौरवशालिनी संहितास्ति ।
 'सामानि यो वेति स वेदः तत्रम्' इत्यतद् वृहद्देवतायाः कथनं तन्मदिमानं

मुच्येतादिति । गीतायां भगवान् कृष्णश्चाह—‘वेदानां सामवेदोऽग्निः’ । वेदस्या-
स्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वकमुपसर्जनम् । सामग्रतमस्य गरीयस्यो वेदस्य निम्न एव
शाखा प्राप्यन्ते । ताश्च इमा—कौशुर्माया, राजायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुदुर्विज्ञेयता निदधानि । यदा हि ऋग्वेदादयस्त्रयो वेदा
आमुष्मिकं कृतं प्रददन्ति तदा अथम् अथर्ववेद ऐहिकमपि फलं प्रयच्छति ।
जीवने सुखममन्वितं कर्तुं देया साधनानामनेष्टा भवन्ति तेषां मिदुष्यमिह वेदं
विविधानामनुष्ठानानां विधानं ग्रहितमस्ति । एतज्जलियंघ्यम्भ्य वेदस्य नव
शाखा अनुवृत्तिरिति परमिदानीन्तु ऐप्पलादसौनकमंशुके द्वे एव शाखे लभ्येते ।

ब्राह्मणाहित्यं नितरामेव विस्तारं व्यापकं च भवति । इदं हि साहिर्यं
गद्यात्मकं विप्रते । यतस्य विधानं कदा कृतं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं
स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमनेष्यन्ते ? के च तत्तद्विज्ञानामधिकारिणः ?
इवेतद्विरचयानुपपादनं तत्र (ब्राह्मणाहित्ये) कृतमस्ति । समवासानां
माह्वानां वेदानुसरन्ती संख्यानेन प्रकाश्यास्ति—

(१) ऐन्दोपब्राह्मणम्, (२) सामुपायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदीयम्, (३) दत्त-
पयब्राह्मणम्—शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्—कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५)
ताण्ड्यम्, (६) पट्टविंशम्, (७) सामविधानम्, (८) आरण्यम्, (९)
दैवतम्, (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम्, (११) मंहितोपनिषद् ब्राह्मणम्,
(१२) वंशब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीयं ब्राह्मणम्—सामवेदीयम्, (१४)
गोपयब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं मुख्यममहत्त्वं भवति । अस्ति च तद् विस्तार-
कायम्, यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रस्तौति
तद् यज्ञ-यागविरचकं विवरणं साङ्गोपाङ्गम् ।

वैदिकब्राह्मणे हि आरण्यकं नाम साहित्यमपि महीयः । तत् आप्यात्मिका-
ना तप्यानां मर्मांसां कुशले । अस्त्येव तदीयः प्रमुखो विषय आप्तविचारणम् ।
मानविषया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादिनीवाप्यते । तन्कृताप्यात्मिकतरुवाना
विक्रम उपनिषद्सु दृष्टो भवति । आरण्यकारीमानि—ऐतरेयभारण्यकम्, शांखा-
यनभारण्यकम्, वृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयभारण्यकम् ।

उपनिषदात्मन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्तेषामहविशेषत्वेन मताः । ताम्

विधीयते । आपस्तम्बे प्रोक्तञ्च—‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ । येन हि यज्ञया-
गानामनुष्ठान निष्पन्नतामुपैति देवतानाञ्च स्तुतिविधानं यत्रोलिखितमस्ति
■ ‘मन्त्र’ इति (मननात् मन्त्र) प्रोच्यते । ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतत्पदं ग्रन्थविशेष-
वाचकम् । यज्ञानां विविधक्रिया कलाप्रतिपादकग्रन्था ‘ब्राह्मणम्’ इत्येता-
संज्ञा भजन्ते । ‘ब्राह्मणम्’ इत्येतस्य पदस्यार्थोऽस्ति—वर्धनं, विस्तारो वा वितानो
वा यज्ञ इति ब्राह्मणमपि भागत्रये विभक्तमस्ति प्रथमो भाग ‘ब्राह्मण’मिति,
द्वितीयो भाग ‘आरण्यक’मिति, किञ्च तृतीयो भाग ‘उपनिषद्’ इति कथ्यते ।
वेदश्च स्वरूपभेदात् त्रिविधः ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः । यत्रार्थवशेन पादपद-
व्यवस्थितं तेषां छन्दोबद्धानां मन्त्राणां नाम ‘ऋक्’ इति वेषम् । ऋचा समूह-
एव ‘ऋग्वेद’ इति पदेन व्यवहियते । ‘यजु’ इत्यतस्तत् पदं ‘यज्’ धातो-
उत्तिप्रत्यये कृते निष्पद्यते । यस्मिन् वेदे यज्ञभागादिक्रियाकलापानुरोधेन
मन्त्राणां सन्निवेशोऽस्ति स ‘यजुर्वेद’ इति निगद्यते । यत्र च गीतिरूपा मन्त्रा-
विद्यन्ते स उपासनाकाण्डपरो वेद ‘सामवेद’ इति गीयते । मन्त्राणां त्रिविधत्वाद्
वेदा ‘त्रयी’ इति नाम्ना प्रसिद्धा सन्ति । मन्त्राणां समूह ‘संहिता’ इत्येतेन
व्यपदेशेन व्यवहियते । यज्ञानुष्ठानं दृष्टौ मिधाय विभिन्नविना कृते संहितानां
सङ्कलनं वेद व्यासप्रकारः । मन्त्र-संहितानां सङ्कलने ऋग्विष्वक्पदा कृतं तस्मात्
संहिता सन्ति ऋतज्—ऋक्संहिता, यजुःसंहिता, सामसंहिता, अथर्वसंहिता
च । अत एव वेदाश्चत्वारः स्मृताः ।

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधिः । तत्र बहुभिर्भिन्न-
भिन्नैः ऋषिभिः सुललितैर्भावमयैः शब्दैर्विभिन्ना देवता सादरं स्तुता सन्ति ।
अथपि महाभाष्ये ऋग्वेदस्मैकविकसितशास्त्रा निर्विद्धा परं शाकल-वाष्कल-श्रुतायन-
शांखायन-माण्डकायननामधेया पञ्च शास्त्रा सन्ति मुख्याः ।

यजुर्वेदे सर्वविधानामपि यज्ञयागादीनां वर्णनं विद्यते । कृष्णयजुः शुक्लयजु-
र्वेदेन स त्रिविधः । मन्त्रब्राह्मणयोर्द्वयोरपि यत्र मिथीभावः कृतः ■ ‘कृष्णयजु-
र्वेद’ इति नाम्ना किञ्च यत्र मन्त्राणामेव विशुद्धतया प्रतिष्ठानं कृतं ■ शुक्ल-
यजुर्वेद इति नाम्ना विद्युतः । शुक्लयजुर्वेदस्य द्वे एव प्रधानशास्त्रे स्ते, ते माण्ड-
व्दिनकायननाम्ना विदिते स्तः । कृष्णयजुर्वेदस्य सम्प्रति पञ्चाशीतिशास्त्रासु केवल-
चतस्रस्तैत्तिरीय-मैत्रायणी-कठ-कपिलकठारूपा शास्त्रा समुपलभ्यन्ते ।

चतसृष्वपि संहितासु सामसंहिता परमगौरवशालिनी संहितास्ति ।
‘सामानि यो वेति स वेद तत्त्वम्’ इत्येतद् बृहद्देवतायां कथनं तन्महिमानं

नुचैर्गायति । गीतायां नगवान् कृष्णश्चाह—‘वेदानां सामवेदोऽस्मि’ । वेदस्या-
स्योद्देश्यमस्ति—गानपूर्वकमुपामनम् । सान्प्रतमस्य गरीयस्यो वेदस्य तिस्र एव
शाखाः प्राप्यन्ते । ताश्च इमाः—कौधुर्माया, रानायनीया, जैमिनीया ।

वेदेषु अथर्ववेदो बहुलवित्तिष्ठताः निदधानि । यदा हि ऋग्वेदादपमृशो वेदा
आनुमिकं फलं प्रददति तदा अथम् अथर्ववेद ऐहिकमपि फलं प्रपच्छति ।
जीवनं सुखमन्वितं कर्तुं येषां मायनानामनेषां भवति तेषां निद्वयमिदं वेदं
विविधानामनुष्ठानानां विधानं विहितमस्ति । एतज्जलिर्यद्यप्यस्य वेदस्य नव
शाखाः समुत्प्लवति परमिदानोन्मु दैष्यतादृशौनकमंशुके द्वे एव शाखे लभ्यन्ते ।

ब्राह्मणमाहित्यं नितरामेव विशालं व्यापकं च वर्तते । इदं हि साहित्यं
गद्यात्मकं विद्यते । यज्ञस्य विधानं कदा कृतं भवेत् ? केन प्रकारेण च कृतं
स्यात् ? कानि च साधनानि तदर्थमवश्यन्ते ? के च तत्तद्विज्ञानाधिकारिणः ?
इत्थेतद्विषयानामुपपादनं तत्र (ब्राह्मणमाहित्यं) कृतमस्ति । समवाहानां
ब्राह्मणानां वेदानुसरन्ती संस्थानेन प्रकारोपास्ति—

(१) ऐतरेयब्राह्मणम्, (२) शाङ्खायनब्राह्मणम्—ऋग्वेदीयम्, (३) शत-
पथब्राह्मणम्—शुक्लयजुर्वेदीयम्, (४) तैत्तिरीयब्राह्मणम्—कृष्णयजुर्वेदीयम्, (५)
ताण्ड्यम्, (६) षड्विंशम्, (७) सामवेधानम्, (८) आपर्वम्, (९)
वैवतम्, (१०) उपनिषद् ब्राह्मणम्, (११) मंहितोपनिषद् ब्राह्मणम्,
(१२) वंशब्राह्मणम्, (१३) जैमिनीयं ब्राह्मणम्—मामवेदीयम्, (१४)
गोपथब्राह्मणम्—अथर्ववेदीयम् ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु शतपथब्राह्मणं सुखममहत्त्वं भवते । अस्ति च तद् विशाल-
कायम्, यागानुष्ठानानां प्रतिपादनं सर्वोत्तमरीत्या तत्रैव कृतं दृश्यते । प्रसीति
तद् पञ्च-यागविरयकं विवरणं साङ्ख्योपाङ्गम् ।

वैदिकवाक्ये हि आरण्यकं नाम माहित्यमपि महीय* । तत् आप्यात्मिका-
नां नश्यता, वीमांसे, नुहते*, अस्ते, नदीयः प्रसृज्ये त्रिष्वभ्यामत्रिष्यात्मन्* ।
प्राग्विद्याया महिमा विशेषेण तत्र प्रतिपादितोवाच्यते । तन्मृताप्यात्मिकनश्वाना
विकास उपनिषद्सु दृष्टो भवति । आरण्यकानीमात्रि—ऐतरेयमारण्यकम्, शांभा-
यनमारण्यकम्, बृहदारण्यकम्, तैत्तिरीयमारण्यकम् ।

उपनिषदामन्तर्भाव आरण्यकेष्वेव । तास्तेषामहविशेषेण मनाः । तामु

वेदानां सारभूता सिद्धान्ता सन्ति प्रतिपादिता । अधोलिखितश्लोके निर्दिष्टा
उपनिषद् प्राचीनतमा ग्रामाणिकाश्च मत्ता मन्ति—

ईपकेनकप्रश्नमुण्डभाण्डूवपनित्तिरि ।

ऐतरेय च छान्दोग्य बृहदारण्यक दश ॥

शिक्षा-व्याकरण विरक्त कश्च पण्डित्यौतिपाभिधानि सन्ति षड् वेदाङ्गानि ।
अनुक्रमणीत्येतत्तासा ये ग्रन्था वैदिना मन्ति प्रसिद्धास्तेषां प्रधाना प्रथम-
प्रयोजनं मुख्यतो यद्वरुणमेव ज्ञेयम् ।

वैदिकवाङ्मयाप्यपनेन वैदिकयुगस्य भौगोलिकी स्थिति, आर्याणां निवास
स्थलानि, इत्यु पणिप्रभृतीनां विवरणम्, सामाजिकमार्थिक राजनीतिक धार्मिकञ्च
जीवनम् इत्यादिका सर्वेऽपि विषया प्रकाशमाचान्ति । अस्मदीया पूर्वा
मग्यन् भानु नशि ध्योम भूमिप्रभृतिवत्तानां ज्ञानं निदधति स्म । ते समुद्रं नदीं
पर्वत-वनदीनामुपादेयता सर्वाङ्गीणतया विवन्ति स्म । ते दीर्घदीर्घतरा समुद्र-
यात्रा कुर्वन्ति स्म । तेषां मन्त्रे महान्ति महान्ति ब्रह्मयानान्यामन्, तैस्ते
सामुद्रिक व्यापारञ्च चक्रुः ।

“अनारम्भणे तत्वीरवेधामनास्थाने नम्रभागे समुद्रे” इत्यादिवैदिकमन्त्रा
अत्र प्रमाणम् । वैदिके काले का नदी केन नाम्ना को देशो जनपदो वा केन
नाम्ना पर्वतो वा केन नामधेयन व्यवहृतोऽभवदिति वैदिकेभ्यो ग्रन्थेभ्यो पद्याप्य
ज्ञातुमर्हति । तस्मिन् युगेऽस्मद्देशे कुरुपाञ्चाल कीकट मद्र महावृष-काशि कौशल
विदह मगधाङ्गनामका बहवो जनपदा अशोमन्त ब्राह्मणग्रन्थेषु कुरु-पञ्चालानां
प्रहृष्टा प्रशस्ता एष्टा भवति । नदीनां वर्णनं वेदेषु बहुधा कृतमवलोकितं भवति ।
मिन्धुसरितो वर्गनं नितान्तमेव रश्मिरायां भाषायां विहितमवाप्यते—“अनि त्वा
मिन्धो सिन्धुमिज्जमानशे, वा ध्या अर्चन्ति एवमेव धेनवः” इत्यादिमन्त्रे
परपन्थु प्रेषाकन्तो यद्भिरामोपमामाश्रित्य तस्या (मिन्धो) वर्गनं कुर्वन्ति
ऋषयः । ऋग्वेदे सरस्वत्या माहात्म्यं बृहद्दीक्षितं ज्ञायते । “सुव पदमे पुरुवार-
मधिनासृष्टां श्वेत तस्तार दुवस्थय”, “सुमित्रिया न आप ओषधय मन्तु”,
“एका च मे सिन्धश्च मे ” इत्यादिका सन्ति बहवो मन्त्रा एवविधा ये
ज्ञापयन्ति यत् तदानीन्तना भारतीया साधु तासु तासु विद्यासु विज्ञानेषु
कलासु च पूर्वाभिज्ञता निहितवन्तः ।

वेदंश्चेनेहति सर्वेऽप्याधमा समृद्धा सुखिन आसन् । पुत्रा पुत्र्यश्च उध-

शिवा तदा प्राप्तवन्त । एतत्कलानाञ्च तदा प्रसार आसीत् । विवाहस्तदा मुख्यवर्धितश्च वहेत् ह्योचरो भवति । नारीणां सम्मानमाप्त्यै, पुत्रसन्तानात्पुत्राणां पुत्रार्थप्रिया शक्तिशालिनो प्रभूत । कृषिकर्मणि पशुपालने च जनता मदा नदा निरतावाप्यत । ग्रामेषु जनता निवास चक्रे । पुर-पुराणां वर्णन वैदिके साहित्ये पर्यवलीक्य विदितं जायते यत् तदानीन्तना जना सम्पत्ताया प्रशमनप्रामुख्ये गता अभवत् । “शानभुविभिन्नमभिह्वनेत्यन् पूर्वी रचना ” प्रवृत्ति मन्त्रा सन्त्यस्मिन् विषय प्रमाणम् । “कारह तता भित्तम्” इत्यादि मन्त्रा बोधयन्ति यत् तदानीन्तना जना जीवन-यापनाय अर्थोपार्जनाय च वहुनि व्रथमनानि जगदु । वैदिक काल सामनपद्धत्या परमकुशलो बभूव । सामन-पद्धतिश्च तदा अनेकविधा प्रचलितसीत् । रात्रौ प्रभावमला अभवत्, प्रज्ञा रात्रे रात्रि च भक्तिभाव निदर्शनी—“प्रवोऽस्युन प्रभृगीहि शनून्”, “त्वा विशा वृता रात्र्याय”, “इय ते रात्र्”, “या च रात्रिमनायेऽहम्” इत्यादिमन्त्रेषु तात्कालिकया रात्रनीतिकक्षाया अनोक्त दर्शनं जायते । “यु-यते मन् उत युधने धियो विशा विप्रस्पृष्टतो विपश्चिन ” प्रवृत्तिमन्त्रा समित् आशिर्गो यद् वेदकालान् भारत धार्मिक पावन पवित्रधर्मात् जीवनमुवाह ।

रमालङ्कार-सौन्दर्यकव्यरत्नादिष्वपि च वैदिक साहित्यप्रतिष्ठितामुद्भूतं छन्दो-
गोचरं भवति । कवचित् तत्र शृङ्गाररसस्य सुन्दरतां कवचित् अलङ्काराणां दृग्,
छन्दो भावनामात्रं वीक्ष्यते ।

“इयुर्न त्रिय इयुधे रमन्ता गोपा क्षन्त्या नरहि” इत्यत्र शृङ्गाररसम्,
 “अत्रानेव पुन षणि प्रन्वीवी गतारगिब मनये क्षन्तानाम्” इत्यत्र उपमाहकार
 रसोत्तरम्, “कन्वेत्र तन्वा क्षन्तानाम् षणि देवि दशमिषष्टिमागम्” इत्यत्र मानवी-
 याया अनवस्थाया मावताया दिमाद्ब प्रेक्षन्ता प्रेक्षावन्तः ।

“अवैमां दोष्ण”, “अहमनूनामयमुपैमि”, “हृव्वेवेह कर्माणि निज्ज-
विदम्”, “माता मम्मि पुक्खोहं पृथिष्ठा”, “भर्ता काशा मम मित्र भवन्तु”,
“ममार्ता प्रज्ञा कैह वो जज्जन्ता”, “मग्गे मा रियम वय तव”, इत्यादिकं
असाधै उपदेशैरे मन्त्रै सन्ति अन्तर्गुह्यविद्यायाः ।

उपेक्षते, हन्त, अस्तनभारत तन्त्र विश्वशुभचिन्तक सर्वोदकारक श्रेय-
प्रयत्नपाठक वैदिक वाक्य यत्, पुरातन भारत सर्वविधान्यपि दुःखान्यपि

सहमानमपि प्राणानपि हुत्वा ररक्ष । वैदिकसाहिष्योपेक्षाया एव कुफलमिदं यद्यपि
सर्वमपि निखिलमपि जगच्च परमशोचनीया हीना निन्दनीयाश्च दशा गतमस्ति ।
प्राप्यन्ते हरिः—

“सर्गादौ स्फुरतां समप्रव्रगतां य श्रेयसे जशिवा-
नर्षानभ्युदयाय सप्रथितवास्तांस्तास्तु वैज्ञानिकान् ।
यश्चोच्चादच्चभाववान् विविधस्तद् विद्याभि रघोतवान्
विधरिभन् भुवने स वेदभगवान् भूयो जरीजृम्भताम् ॥ ५

वेदाङ्गानि किञ्च प्रतीच्यप्रधीनां वैदिकवाङ्मय-मेवा

आनुक्तिकानामितिहासकाराणां कथनमिदं यत् पण्णामपि वेदाङ्गानां निमागं वैदिकयुगस्य उत्तरार्द्धभागेऽभवत् । शिक्षा, व्याकरणम्, कल्पः, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषश्च-इत्येतानि वेदाङ्गानां मन्ति नामानि । पाणिनीय-शिक्षा ग्राह—

शिक्षा ऋषोऽयं व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां च यः ।

ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि पठेव तु ॥

यस्यासाम्येतेषां वेदाङ्गानामुक्त्येव गोपथब्राह्मण-श्रीधायनधर्मसूत्र-शौतमधर्म-सूत्र-रामायणमन्त्रप्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यते । एतेन तेषां पुरातनत्वर्यं सिद्धयति । बुद्धावनाराध्यावर्गी काल उत्तरवैदिककालत्वेन नियम्यते युवैः ।

अत्रनिषेत्तस्य पदस्य व्युत्पत्तिः अत्रपठे ज्ञापतेऽनेवेति 'अत्रम्' इत्येषास्ति । अतस्त्वस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः 'उपकारकम्' इति ज्ञेयः । वेदानां भाषा भावश्च-उभावपि-दुरुद्धौ स्तस्त्वस्माद् वेदायांश्वयमनाय वेदाङ्गानामपेक्षा भवति । वेदार्थबोधाय सहायकत्वात् तेषामुपकारकत्वं स्पष्टमेव ।

शिक्षा—यया वैदिकविधीनां सम्पादनार्थं मातृगणप्रस्था उपयुग्यन्ते तपैवो-च्चारणप्रयोजनेन शिक्षाया उपयोगो बान्धवते । वेदानां वैदिकवाङ्मयस्य वाच्ययनाभ्यापनविरयकृत्रिधीनां निर्देशः शिक्षाशास्त्रे कृतः । शिक्षा स्वरवर्गाद्यु-च्चारणानि केन प्रकारेण कर्तव्यानीत्येतस्मिन् विषये उपदिशति । सायणस्य आगेदमान्यभूमिस्त्रायामुक्तम्—“स्वरवर्गाद्युच्चारणप्रकारे यत्र शिक्षयते उप-दिश्यते सा शिक्षेति” । वेदपाठ्यक्रमे शुद्धमुच्चारणं स्वरशिक्षा च मुख्यं कायेते अशुद्धोच्चारणमुक्ते अष्टस्वरश्च वेदपाठ्ये महद् दुष्फलं जनयति । स परमहानिहृद् भवति । मञ्ज्यागोपायनादिकं यत् कार्यमिष्टलाभाय क्रियते तस्मादिष्टलाभो न कदापि अशुद्धेन उच्चारणेन समवाप्तः सज्जायते तद्विषमशुद्धोच्चारणयुतं कार्यं तु विपदं महतीमुपादयति । श्रूयते यत्पुरा 'इन्द्र-शत्रुर्वधेत्' इत्येतन्मन्त्रस्याशुद्धो-च्चारणं कृतमभूत् तेन यजमानस्यैव तदनिष्टकारकमसिद्धयत् । पाणिनीयशिक्षा-यामुक्तम्—

मन्त्रो हीन स्वरतो वर्णते वा, मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वद्भो यजमान हिनस्ति, यथन्द्रशत्रु स्वरतोऽपराधात् ॥

यदोच्चारणस्य युक्ततायै स्वरज्ञानमपेक्ष्यते ममीचीनम् । स्वर उदात्तानुदात्तस्वरितभेदनाम त्रिविधः । 'उच्चैश्चोदात्त', 'नीचैरनुदात्त', 'समाहार स्वरित' इत्येतां पाणिनिना तेषां त्रयाणां लक्षणानि प्रोक्तानि । 'अनुदात्तपदमेकवर्णम्' इत्यस्मिन् पाणिनीय सूत्रमिहितं यद् वदस्य प्रतिपदमवरयमेव केनापि उदात्तेन स्वरोऽपि सञ्छिद्य भवति, अवशिष्टाश्च स्वरा अग्रस्यनुदात्ताः । तेष्वनुदात्तेषु स्वरेषु अन्यतम स्वरो हि परिस्थितिद्विशेषे स्वरितो जायते । स्वरप्रधानताया कारणवत्त्वस्ति तया (स्वराणाम्) अर्थनियन्त्रणं वम् । केन प्रकारेण स्वराणामर्थनियन्त्रकारित्वं भवतीत्युपरिष्टादुदाहरणनिधायामिहितमेव । वदेषु शुद्धाच्चारणसर्वप्रथमवाम्बुद्धिर्भवति, तच्च शुद्धाच्चारणशिक्षासमुपदिशति एतस्मादेव एतोऽप्यनु वेदाङ्गेषु शिक्षाङ्गस्य मूर्धन्यत्वमस्मात् । शिक्षाया अभिमतो विषयप्रतिपादकस्तु इत्येते । शिक्षाशास्त्रग्रन्था शिक्षाशास्त्रस्य प्राचीनतमा प्रतिनिधय इव सन्ति । महिताशास्त्रग्रन्थिनः सर्वेऽपि विषयान्तरमात्रोपाङ्गतया प्रतिपादितानि ।

शिक्षाशास्त्रेतिहासं पुरातनतरः । परं न तद्विषयका प्राचीनतरा ग्रन्था उपलभ्यन्ते । श्रीवाचस्पतिगैरोला स्वकीये इतिहासे लिखति यत् सत्यकेतुविद्यालङ्कारस्य मतमिह शब्द 'जैगीपयस्य शिष्यो वाभय शिक्षाशास्त्रप्रणिनायः । महाभारते शास्त्रिपर्वणि अचार्यगालवकृतस्य शिक्षाग्रन्थस्योक्तस्यो लभ्यते । भण्डारकरशोधग्रन्थाङ्गपुनरान्तो भारद्वाजशिक्षाया प्रकाशनं ज्ञातमस्ति । तत्र नागेश्वरभट्टस्य टीका वर्णते । नागेश्वरभट्टेन स ग्रन्थो भारद्वाजेन प्रणीतः । शिक्षासङ्ग्रहनामके ग्रन्थे द्वात्रिंशच्छिष्यापुस्तकानां सङ्ग्रहोऽप्यव्यते । शिक्षाग्रन्थानुष्ठापमपि यद्वाना भिन्नभिन्नशाखास्वा मानं सम्भवन्ति । अतएव उपाध्वय इत्यस्य वैदिकसाहित्ये 'वीरमस्कृति' इत्येतदभिधेयं ग्रन्थे याज्ञवल्क्यशिक्षावामिष्टीशिक्षादिसङ्ग्रहानां विनतिग्रन्थानामुल्लेखं विदधानो दृश्यते । मातृग्रन्थममरासा पाणिनीयशिक्षा प्राचीनशिक्षामूलाया साहाय्येन प्रणीताभूदिति बुधानां विचारः । अद्यतनं युगे पाणिनायशिक्षा स्वामी दयानन्द उद्धारः । इदमपि स्मरणीयमत्र यदिदानीं शुक्लयजुर्वेदे याज्ञवल्क्यशिक्षा, सामवेदे नारदशिक्षा, अथर्ववेदे माण्डूकी शिक्षा किञ्च ऋग्वेदे पाणिनीयशिक्षा प्राच्यन्ते न च अत्रापि ।

फलप — वेदानां द्वितीयमहमन्त्रि कथम् । वेदविहितानां कर्मणां व्यवस्था-
पनं क्रमपूर्वकं कथयन्त्याम् कथयन्तम् । उक्तञ्च—‘उच्यते वेदविहितानां कर्मणां-
मानुष्येण कल्पनादात्मनः’ । कल्पनासूत्रानि सन्ति चतुर्विधानि—(१) धर्म-
सूत्रम्, (२) गृह्यसूत्रम्, (३) धर्मसूत्रम्, (४) शुक्लसूत्रम् । धर्मसूत्र
ब्राह्मण्यवर्गिननाम् धर्मानि-यज्ञानां क्रमवद् वर्गनं वर्तते । गृह्यसूत्र गृह्य-
प्रतिशब्दपाशादानुपनयनविवाहआहुतिमंस्कृताः । विस्तृतं निवर्णं प्रस्तुत
विद्यते । धर्मसूत्रे चतुर्णां वर्गानामधनमात्रं किञ्च राजानपि कर्त्तव्यानि निर्दि-
ष्टानि सन्ति । उक्तम्येव श्रीगि वस्तुनः प्रधानानि कल्पसूत्रमि मन्त्रानि । चतुर्थं
शुक्लसूत्रम् वेदि निर्माणद्वयं विरोधतः प्रतिपादयति । सूत्रस्या म्य वैज्ञानिक
महत्त्वमस्ति ।

धर्मसूत्रोपपादिते विषयो वस्तुनो गुरुहः । न तत्र जनसामान्यस्य कृते
आकर्षणम् । धार्मिकदृष्ट्या धर्मसूत्रस्य विषयो महत्त्वशाली । आनुतिष्ठं दुर्गे
धर्मरागाणां विधानं विगलनमुपेतम् । प्राचीनस्य युगस्य धार्मिकेषु विधानेषु
धार्मिकेषु कर्मणु च देशं स्थितनुराग्रं नैरवश्यमेव धर्मसूत्रं अनुगी-
नीयानि । आर्यस्य आश्रयणं साक्षात्तत्वं इत्येते द्वे धर्मसूत्रे स्तः । गृह-
सूत्रे च तदीये-आश्रयणं साक्षात्तत्वं च स्तः । शुक्लसूत्रे वेदस्य धर्मसूत्रमेकमेव
कायायनधर्मसूत्रमस्ति । गृह्यसूत्रास्त्येकमेव आरम्भगृह्यसूत्रं विद्यते । हृग-
य-वेदमन्त्रद्वयानि धर्मसूत्रादि-बोधायन-आपस्तम्ब द्विरप्येकं शिवैवान्तम नर-
द्वय-जातवनामरेयानि सन्ति । धर्ममिन् वेदे बोधायनं गृह्यसूत्रमपि सुलभ-
मस्ति । मानवेदीयकल्पसूत्रेषु आर्येण कल्पसूत्रं प्राचीनतमम् । इदं छात्रायनात्
धर्मसूत्रादपि प्राचीनतरमिति निगद्यते । वेदस्यास्य सुखं गृह्यसूत्रं कौमु-
द-आर्यं गोमिदगृह्यसूत्रं सुविदितम् । अथवेदस्य धर्मसूत्रं वैताननामकं किञ्च
तदीयं गृह्यसूत्रं कौशिकसंज्ञकं वेद्यम् । गृह्यसूत्रमिदं प्राचीनभारतवर्षातुविश-
विश्वविश्वमनुपमां च नामाग्रे प्रस्तौति । धर्मसूत्रमि कल्पसूत्रं यौतवनामन्त्रद्वयमि
सन्ति परं न मान्यं प्रतिशान्ताया धर्मसूत्रमि लभ्यन्ते । यन्मन्त्रवर्धनसूत्रमा-
द्यम् अनुमृतेनिर्माणं मन्त्रनं तदीयं नाद्यपर्यन्तमुपलब्धं भवति । सुतरां बोधा-
यनापस्तम्ब द्विरप्येकं कल्पसूत्रमनुपलब्धं पूर्णतया भवति अत एव तदी-
यानि धर्मसूत्राण्यपि प्राप्यन्ते । धर्मसूत्रेषु चतुर्वर्गकर्त्तव्यानि कर्माणि, व्यग्रहारा
राजधर्म, आश्रमधर्म, विवाह, दायभाग, प्राथमिचम्, नियमैर्मितिक कर्म—

दृश्यते अन्ये चानेके विषया सन्ति वर्जिता । धर्मसूत्रेषु प्राचीनतमं गौतम-
धर्मसूत्रं विद्यते । गौतमधर्मसूत्रं निर्दिशन्तो याज्ञवल्क्य कुमारिल-शङ्कराचार्य-
मेधातिथय प्राप्यन्ते । बोधायनोऽपि धर्मसूत्रस्य प्राचीनतम आचार्यो मतः ।
यसिष्ठश्च प्रतिष्ठितेषु धर्मसूत्रकर्तृषु गण्यते । तदीय धर्मशास्त्रं यद्यपि लघुकाय
परं गुणविपुलत्वेन महनीयमस्ति । वसिष्ठस्य जीवनदर्शनमर्थन्तमुदात्तमा-
ध्यात्मकमस्ति । स यदाचारमयं जीवनं यापयितुमुपदिशति । उपदिशति च
दुर्बुद्धिप्रियां तृष्णां परिहर्तुम् । न यमिष्टस्य श्लोकवद्धा स्मृतिः प्रकाशं गतास्ति ।
बहवो मनुस्मृतिश्लोकास्तत्र गद्यात्मकेषु सूत्रेषु दृष्टिगोचरा भवन्ति । विदुषां
धारणेयं यद् यमिष्टस्य धर्मशास्त्रमेव वर्तमानमनुस्मृते किंवा तदीयात् प्राचीन-
विशुद्धमूलरूपात् तान् श्लोकान् उद्धृताश्चकार ।

व्याकरणम्—वेदानां रचकत्वात्, वेदार्थावबोधने सहायकत्वात् प्रकृति-
प्रत्ययोपदेशपुरस्सरपदस्वरूपप्रतिष्ठापकत्वादर्थनिर्णयनकृत्स्माधनेष्वन्यतमसाधगत्वेन
प्रयुक्तत्वात् व्याकरणं नाम अद्भ्य निभास्तमेव महनीयं श्रेष्ठञ्च अद्भ्यमगेषु
स्मृतम् । व्याकरणस्य व्युत्पत्तिः (व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम्) ।
लभ्योऽर्थोऽस्ति पदमीमांसाकरं शास्त्रम् । तद् वेदस्य सुखत्वेन स्मृतम्—‘सुखं
व्याकरणं स्मृतम्’ । ‘चत्वारि ऋग्वा ऋयो अस्य पादा’ इत्यादिशब्दैश्च शब्दवदस्त-
त्प्रशस्तमुच्यते । आचार्यवररचि व्याकरणशास्त्रमहनीयतां गायन् तदध्ययनप्रयोज-
नानि चेतः पञ्च प्रतिपादयति तदा भर्षि पतञ्जलिस्तदध्ययनप्रयोजनानि
त्रयोदश ब्रूते । व्याकरणशास्त्रं नितरां प्राचीनं शास्त्रमस्ति । गोपयशाङ्गणे व्या-
करणविषया सन्ति निर्दिष्टा स्पष्टतः व्याकरणशास्त्रेतिहासावलोकनेन विदितं
भवति यद् भारते पुरा अनेके व्याकरणकर्तार आचार्या बभूवुः । तत्र आपिशलि-
शाकटायन-भारत-वेङ्कादीनां व्याकरणकर्तृणामुल्लेखः कृतोऽवाप्यते । परं साम्प्रतं
तु पाणिनीय व्याकरणमेव प्राप्यते । तस्मिन् ग्रन्थे—‘अष्टाध्यायी-सर्वाङ्गसुरा-
सितो भूवा विभाति । तत्र वैशानिक्या पद्धत्या व्याकरणं प्रतिपादितमस्ति ।
यारदं हि मुल्लितं देवशाण्या शास्त्रीयं विवेचनं तत्र दृश्यते मान्यत्र तादृश
हापि विलोक्यते । तत्र लौकिकं वैदिकमुभयत्रिधमपि व्याकरणमाज्ञातम् ।

निरुक्तम्—निरुच्यते निरशेषेणोपदिश्यते तत् तदार्थावबोधनाय पदजातं
यत्र तस्मिन्मिति कथ्यते । निरुक्तस्यास्ति विषय-वैदिक-पदानां व्युत्पादनम् ।
तद् दुरुद्धपदानामर्थवबोधनाय वैदिकपदव्याख्यानाय विरचितममूलम् । तदध्य-

यनात् प्राग्व्याकरणशास्त्रस्याभिज्ञत्वं कांक्ष्यते । तन्महत्त्वमधिकृत्य दुर्गाचार्यः
 प्राह—‘प्रधानं चेदमिदं न्योऽङ्गस्य’ सर्वशास्त्रेभ्यश्च अर्थपरिज्ञानाभिनिवेशात् ।
 अर्थो हि प्रधानं तद्गुणं शब्दं म च इतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते । यथा
 शब्दलक्ष्यपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणात् एवं शब्दार्थनिर्वचन-परिज्ञानं निरु-
 क्यत् ।’ भाषाशास्त्रदृष्ट्या निरुक्तननुपम रत्नम् । निरुक्तस्य विद्वान् टीकाकारो
 दुर्गाचार्यः कथयति—यच्चिरक्तान्यामन् चतुर्दश । यास्कस्य निरुक्ते द्वादश निरुक्त-
 काराणां भगवति निर्दिष्टानि प्राप्यन्ते । साम्प्रतं तु इदं यास्कविरचितं निरुक्तमेव
 निरुक्तस्यस्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिपञ्चं करोति । यास्कः पाणिनेरपि प्राचीनतरः ।
 महाभारते शान्तिपर्वणि ‘यास्को नामृषिरप्यग्रे नैकपक्षेषु गीतवान्’ इत्यादि
 श्लोके निर्दिष्टं संलक्ष्यते । निरुक्तं बभूवुः स्वयमेव भाष्य मूलतः, परं मिता-
 न्तदुल्लेखात् टीकाकाराः तदर्थान्वगमनाय कठोरतरं श्रमं कृतवन्तः । तद् वैदिक-
 शब्दकोशानिघण्टुग्रन्थस्य भाष्यम् । निरुक्तप्रतिपादिता विषया अधस्तियतेन
 श्लोकेनोपस्थाप्यन्ते—

वर्गांगमो वर्गविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्गविकारनाशी ।
 घातोऽस्मदघातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

छन्दः—वेदाः मन्ति छन्दोबद्धाः अतस्तेषामुच्चारणनिमित्ताय छन्दोज्ञानं
 नितरामपेक्षितम् । छन्दोऽभिधेनैतेनांगेन छन्दमौ सर्वेषामुच्चारणविधिरुद्गति-
 प्रकारस्तद्गानरीतिश्च विदिता जायन्ते । तस्माद् वैदिकमन्त्रोच्चारणप्रयोगेन
 तदध्ययनं पूर्वमुचितम् । विना छन्दोज्ञानं यो वेदाध्ययनयजनयाजनादिकायांणि
 करोति तस्य तानि सर्वाणि कार्याणि न भवन्ति फलदाणि । उक्तञ्चात्र कात्यायनेन—
 ‘यो ह वा अविदितापेयश्छन्दोदैवतमाहुणेन मन्त्रेण याजयति वा अभ्यास-
 यति वा स्थापुं वधति गर्ते वा धावत्ये प्रसीयते वा पापीयान् भवति ।’

संहिताशास्त्रेषु छन्दोनाम्नामुपलभ्यत्वात् प्रतीयते बन्धुद्वन्द्वोऽङ्गस्याप्युपसृ-
 त्तवैदिकयुग एव संवृत्ता । ‘छन्द’ इत्येतस्य पदस्य व्युत्पत्तिरियम्—छन्दयति
 (पृणाति) इति छन्दो वा छन्दयति (आह्वयति) इति छन्दोऽथवा छन्द-
 तेऽनेनेति छन्दः । ‘छन्दामिच्छादनादित्येतद्वास्वरूपनात् वेदार्थवाचकं छन्द
 इत्येतत्पदं छद् (छादने) आतोर्निष्पन्नम् । वेदावरणकारित्वात् छन्द इति पदं
 युक्तमेव । दुर्गाचार्य आह—‘यदेमिरात्मानमाच्छादयन् देवा मृष्योर्विम्यता,
 तच्छन्दमां छन्दस्त्वम् ।’ श्रुतिषु छन्दमो महनीयता श्रुतं गीता । अमुरहन्विभ-

वाधाम्यो रक्षकवात् तस्य, तच्च निशाली सैनिक इव मतम् । उक्तञ्च—‘दक्षिण-
तोऽमुरान् रक्षामि स्वपुत्रम्यपहन्ति त्रिदुस्त्रिजंजो वैरविदुद् ।’ वेदिकानि छन्दा-
स्यनेकभेदोपभेदवन्ति सन्ति । प्रघनेषु वैदिकेषु छन्दसु इमानि गण्यन्ते—
गायत्री, उष्णिक, अनुष्टुप, कृत्ती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप, जगती, अतिजगती,
शक्करी, अतिशक्करी, कृत्ति, प्रकृति, आकृति, विकृति, सस्कृति, भमिकृति,
उत्कृतिश्च । वैदिकछन्दसः विशिष्टतेय यत् तानि अक्षर-गणनाया भवन्ति निय-
तानि । न तत्राक्षराणां गुरु-लघुक्रमस्य कश्चिद्व्ययमविशेषः । उक्तञ्च कारयायनेन—
‘यदक्षरपरिमाणं तद्वद’ । छन्दशास्त्रमन्वन्धो प्राचीनतमो गन्ध पिङ्गलकृत
पिङ्गलसूत्रमस्ति । पिङ्गलाचार्यं वदन् बभूवेति निग्रयपूर्वकं न वक्तुं शक्यते ।
अस्मत्तद्वदसूत्रस्य महत्त्वमुपलब्धता स्मृतसर्जकानां व्याख्या प्रसिद्धास्ति । लौकिक-
छन्दसा विक्रम एवैवै वैदिकछन्दोभ्यो जातः ।

ज्योतिषम्—यज्ञभागाः सन्ति बहुविधा केचन यज्ञा एवविधा विधाने
जीता ये सम्बत्सरसम्बन्धिनः सन्ति । केचन एतारुषाः सन्ति ये प्रतुमन्वन्धिनो
वर्तन्ते । केचन च तिथिमास-यष्ट-नक्षत्रपरकाः सन्ति । भावोऽयं येषु यज्ञभागाः
दीनां विधानं भिन्नं भिन्नकारणेषु कृतमवाप्यते । तत्तिथीयमाह्वयं वदति—प्राह्वणो
घमन्तेऽग्निमादधीत क्षत्रियो द्रीप्ते वैश्यं क्षत्रिदि । अष्टकायां पारुण्या पूर्णं
मासे च दीक्षायां विधानं विद्वद्भ्यः तावत्प्रमाह्वयं वीक्षितं भवति । दूतद्विधायां
वेदाज्ञायां पालनं ज्योतिषशास्त्रज्ञाने साधयं यथायथं भविष्यमहन्ति । तस्माज्ज्यो-
तिषं नाम वेदाङ्गमपि नैज वैशिष्ट्यं निदधानि । यज्ञस्य यथार्थज्ञाता ज्योतिर्विदेव
वेदाङ्गज्योतिषे कथितञ्च—

वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ता

कालानि पूर्वा विदिताश्च यज्ञाः ।

तस्मादिदं कालविधानं शास्त्रं

यो ज्योतिषं वेदं स वेदं यज्ञम् ॥

वेदाङ्गज्योतिषग्रन्थो लगधप्रणीतः । ग्रन्थस्यास्य श्लोकानां सहस्रं किमि-
त्येतद् वस्तुनो विद्वद्धारिदागामपि दुर्लभम् । ग्रन्थस्यास्यावतीर्णस्य ३४००
ध्यापि व्यतीतानामिति साङ्करबालकृष्णदीक्षितस्य विचारः । लोकमान्यतिलक-मुद्रा-
करद्विवेदि-४०० धीवी प्रकृतयो विद्वद्भाष्यग्रन्थस्यास्य श्लोकान् व्याख्यातुं प्राप्यतन्तः ।
भारतीयस्य ज्योतिषशास्त्रस्य ग्रन्थ एव आद्यः । ग्रन्थं, न तत्त प्राक् ज्योतिषि-
कापि कश्चित् कृतिर्लिखितामूत् ।

गर्भना कालेन शास्त्रनिर्णयं संहिता-यगिन्नामकाख्येषु त्रिषु भागेषु धामानं
प्रकृतोत्तरकारः । भार्यभट्ट-वराहमिहिर-उद्गुप्त-भास्कराचार्यप्रकृतयोऽप्यार्यभट्ट-उद्गुप्त-
प्रणिभादालिभो विश्वविदितौ ज्योतिर्विदोऽऽमुनाम विद्वान्ताम् अवतार्य शास्त्रनि-
र्णयनिवेदनं करोति विनूयार्थकम् । शास्त्रनिर्णयं त्रिकालवर्तिनीनामि स्थिति काल-
नामकवचनं करोति । एतेन परात्वं भाविकागम्यमत्र वस्तु प्रत्यक्षं जायते ।
उक्तं नृपमेवाम्य मतिभिः—

महर्षय निमंतं बहुज्ज्ञानिनाम्बलकहनयम् ।

विनैतदग्निं ध्यानं स्मरणं कर्म न सिद्धयति ॥

मरणायपि कर्मनामि मरणानि क्षान्ताणि, मरणोपनिषदो येषां हि परात-
हस्यभूतानां वेदानां मौन्य-मुग्धा मननमन्त्रिण विवस्वतोऽपि न मृष्यन्ति तेषां
वेदान् अनुनीलयितुं यथा आकल्प्य-वाग्देव-आर्ष्यस्त्वन्स्वामि-नायवमह-नातायम-
उद्गात्र-वेष्टन-प्रव-भानन्तरीरंभज्यामि-गु-देव-सुग-महमास्त्रमिध-उषट-महोषट-
नगदभामि-गु-विष्णु-सायज्यमृतय-प्रिया नम्या त्व निनाम्नमेव प्रयामि अक्षिरे
मर्ध्व देवान्मगीया अपि विपश्चिनो वेदान्मृतं पतुं तान् प्यारयानुं बाध्यन्तुं
प्रायतन् ।

एतस्यां दिशि प्रतीच्याना पण्डितानां चेतोऽष्टादशशतकस्योद्धारमात्रे
 आश्रितं बभूव । १८०५ तमे प्रवर्षेऽत्रैव तन्महोदयः 'पुणिपाटिधरिचर्च' इत्येतद्विधाने परं देवविषयक निरुद्धो न्हितः । तत्र स वैदिकवाङ्मयस्य बहूनां
 ग्रन्थानां विवरणेन सह तदीयां महत्तां दात्रीदृष्टयं मविस्तरम् । वेदानुशीलन-
 निमित्तेन पाश्चात्यानां विपश्चिन्तनं नि आद्यः प्रयास आसीत् । एष निबन्धः
 पश्चिमीयविद्वद्भिराग्रे मानमे वैदिकसाहित्याध्ययनायां लुक्तामर्जितवान् । राजेन-
 नामा जर्मनीयो विद्वान् योग्याहम् क्रमेण मस्यादितु प्रथकमे । परं तदीयो
 मृत्युन तं तत् रतुयं कार्यं समाप्तिं नेतुमादिदेश । तस्मात् केवलं प्रथममष्टकमेव
 प्रकाशितं भवितुमशकम् । पेरिसस्थितं तन्निष्ठकवरूपमदममस्यामेवेति
 तदीयां श्रुत्वा अन्तेवासिनो वेदानुशीलनकार्ये प्रथमास्पदं कार्यं विदधिर ।

पञ्चशरिर्गदधिकच्छाद्यदशाननमेतर्विये वम्परे रुद्धहर्षैयनामा जनेनीयो
धीमान् वेदिकं साहित्यमितिहानश्चपिहृय एवुवपुष्कामेका कृतिमररचद । ह्योम-
होयस्कनवान् पञ्चनीयंयु देनंयु (यूरोपे) वेजानुशोडनं प्रति गम्भीरा प्रहृषि-

रूपादि । ततश्च रौप्यमहोदय एकनेतादृश ग्रन्थ महनीयमजग्रन्थत् । तत्र वेदस्य लौकिकमस्कृतग्रन्थानाञ्च पदानि (शब्दा) तेषामर्थविकाम्यक्रमेण सन्निहितान्य-
क्रियन्त । अद्भुते तस्मिन् कोशे वैदिकशब्दार्थ-सङ्कलनं रौप्यश्रकार लौकिकमस्कृत-
शब्दार्थनिर्णयनञ्च चोटर्हिग कृतवान् । कोपोऽयं वस्तुतोऽद्वितीयः । मस्कृतशब्दा-
भामैतिहासिकार्थविकामक्रमवर्धकत्वान्नूनमतितरामुपादेयोऽस्तीत्यर्थः । ग्रन्थः ।

रौप्यमहाशायस्य मित्राग्रा शिष्याणाञ्चास्ति विशाला सभा । सा वेदानुशील-
नकर्मणि उल्लेखनीय भाग जग्राह । एतेषु केचन वैदिकग्रन्थानां वैज्ञानिकानि
संस्करणानि, इतरे वैदिकग्रन्थानाम् अनुवादश्च, अपरे वेदार्थावगाहनपरक-
ग्रन्थान्, अन्ये च वैदिकसंस्कृतिस्वरूपोद्भावनकारीणि व्याख्यामकानि पुस्तकानि
माणेषु ।

ये विद्वांसो वेदमधिकृत्य ग्रन्थान् अकापुंस्तेषु मैकमूलर प्रतीक्ष्यपण्डित-
कुल्ललाम् । स वेदविषयकान् बहुन् ग्रन्थान् विरचय्य वैदिक सिद्धान्त धर्मञ्च
लोकप्रियतां निनाय । तदीयमतिमहत्त्वपूर्णं कार्यमस्ति सायणकृतस्य ऋग्वेदभा-
ष्यस्य विवेचनपूर्णं सम्पादनम् । ततश्च स 'प्राचीनवैदिकमस्कृतसाहित्ये' वैदिक-
साहित्यस्य वैदुष्यपूर्णं मीमांसा चकार, 'पवित्रप्राण्यग्रन्थमालया' स्वयं वैदिक-
ग्रन्थान् अनुदितवान् किञ्चान्येषां विदुषामपि अनुवादोस्तत्र प्रकाशयामास ।
डॉ० वेचरोऽपि प्रयात प्रतोष्येषु प्रधीषु । स नैजपण्डित्येनान्नेचकान् विस्मा-
पयामास । स यजुर्वेदसहितां तैत्तिरीयसहिताञ्च सम्पादितवान् अथ च हिन्दिरो-
स्तुदियनाथयजमर्नीयशोधपत्रिकायां वैदिकग्रन्थग्रन्थान् च प्रवर्धयामास । आउफ्रेट-
नामा विद्वान् ऋग्वेद रोमनलिप्या प्रकाशयामास । जर्मनीयो विपश्चित् ओदरो
मैत्रायणीसहितायां वैज्ञानिकं संस्करणं सम्पाद्य काठकसहितायाञ्च नैपुण्येन कार्यं
कृतवान् । स्टेवेन्सनो राणायनीशाखायां सामसहिताभाषायां वेङ्गीमहोदयश्च
कौमुदशाखायां सामसहितां जर्मनीभाषायामनुवादश्चकृतुः । रौप्योद्दिष्टनी च
अथर्ववेदस्य संस्करणं एलिततया रीत्या प्रकाश निम्नयतुः । विष्णुदाशशाखायां
अथर्ववेदसहिता काश्मीरप्रदेशात् केवलमेका सल्लप्ताऽभवत् । सा च अतिजीर्णा
दशा गतासीत् पर प्रो० व्यूम्फोर्डो डॉ० गार्वे च तां छायाचित्रे परिणमय्य
त्रिषु दीर्घकाण्डेषु बन्धेषु प्रकाशयामाश्चकृतुः । तयोरेव प्रयत्नो महान् प्रतीक्ष्यानां
विष्णुनारायणां विज्ञानां संस्कृतभाषायां रचने महतीं प्रीतिं रदध्वापुराणमनुल्ल-
खनेहमभिमन्यति । तत्राप्या अनेके च विद्वांसः समये समये ब्राह्मणानां धीतस्-

त्राणां प्रातिशान्त्यानाञ्च शुद्धानि वैज्ञानिकानि च संस्करणानि सम्पाद्य संस्कृत-
भाषया वैदिकवाङ्मयस्य चाभिनन्दनीयां सेवां कृतवन्तः ।

प्रो० हॉगमहोदयस्य ऐनग्रेयब्राह्मणस्य संस्करणस्य च तदग्रे आभ्यानुवा-
दोऽद्यापि स्वभूमिकाहेतोः प्रादुर्यं वर्तते । एवमेव प्रो० लिण्डनर कौपीनकि-
दादगे, डॉ० बर्नेल् सामवेदोदेषु ग्राह्येषु, डॉ० एर्टडो, डॉ० कैरेण्डश्च
जैमिनीयब्राह्मणे, प्रो० गाम्पा गोप्यब्राह्मणे, स्टेन्बेक आश्वत्थामनृगसमूहे
पारम्पर्यसमूहे च, हिरेब्राह्मणं शांखायनश्रौतसूत्रे, कैरेण्ड श्वेताश्विनश्रौतसूत्रे,
गार्ग्यआपस्तम्बश्रौतसूत्रे, वनादपुरो मानसश्रौतसूत्रे, वेङ्गर कान्वायनश्रौतसूत्रे,
छल्लकीवत् कौशिकश्रौतसूत्रे उत्तरेवर्नीयानि व्यापारिणः अन्वतिष्ठन् ।

एतत् प्रतीच्यानां सुधानां प्रामुख्येन अन्यप्रगणनविषयकोऽनुगमो दिष्ट्या-
ग्रेण दर्शितः । चेन् तेषां तत् कार्यं प्रति, चक्ष्मणि दृष्टिं प्रयानि यद्वि कार्यं
तेषामनुवादविषयकं वर्तते तदा तत् कार्यमपि मानसं विनिर्मितं विदधानि । पञ्चा-
नदधिकक्षाष्टादशशतमेऽऽद्विंशवीये एष० एष० विष्मनो बुधेन्द्र मादगभात्या-
नुमारेण ऋग्वेदं ईर्मेवान्भाषायामनुवितवान् । ऋग्वेदस्यानुवादो वर्जनभाषया
श्रीमद्भाष्यमानतुल्यविभागमप्याह अक्रियत् । डॉ० ओरडनवर्गस्य ऋग्वेदे कार्यं
नितान्तमेव स्पृहणीयं दृश्यते । न ह्यस्यां कस्याप्यो हि उक्तस्य (ऋग्वेदस्य)
मार्मिकस्याप्यां विहितवान् प्रिचियो यत्रवेदस्य भाष्यन्दिनमहिताया डॉ० कीपः
तैत्तिरीयमंहिताया प्राज्ञलमनुवादमकृतवान् । सी० ना० लैनमेनेन पूर्णतां
भीतो इन्द्र० एष० द्वितीकृतोऽथर्ववेदानुवादो विद्वत्पूर्णभूमिकावच्छाद् अतिव-
रामुपादेषो वर्तते । इल्लियास्य साध्यवसायं सधनञ्च कृतः शतपथब्राह्मणस्य
अनुवादो नितान्तमेव सुप्रनीयः । ऋग्वेदोपयोत्तमयोरपि ब्राह्मणयोरेनुवादं डॉ०
कीपः कृतवान् । एष चानुवादे भूमिकावत्त्वान्महत्त्वपूर्णं भिन् । मानवेदोदसं-
हिताविषयकभूमिकानूयितवान् साह्यब्राह्मणस्य च डॉ० कैरेण्डकृतोऽनुवादः
परमोपकारको विद्यते । उपनिषद्सु प्रातिशान्त्येषु निरुक्तविवेदाद्रेषु कृतमनुवाद-
कार्यं प्रतीत्यकोविदाना निम्नशयमुपादेयं महनीयञ्च वर्तते ।

प्रतीच्यानां मनीषिणां वैदिकसाहित्ये कृतं स्वतन्त्रमपि कार्यं श्रुयमानम् ।
डॉ० मैकलानलकीययोवदिकसंस्कृतिसम्बद्धविषयेषु प्रगीतो 'वैदिकइण्डेक्स' इत्ये-
तन्नामो मो विश्वकोषः कं नोपकुर्वीत्यो ह्यपयमवतरति ? वैदिकव्याकरणेषुपि

पश्चिमीया सख्यादन्त कार्यं कृतवन्त—द्विटनी मैक्डानल चाकरनागोलमहाश-
याना वैदिकानि व्याख्यानानि निष्ठा समारे परमप्रियता गतानि सन्ति । वैदिक-
खण्डस्यपि कार्यं कुर्वाणा प्रतीच्या सुधियो दरीदश्यन्ते—ई० बी० आर्नाल्ड-
अन्वेदीयानि छन्दास्वधीय वैदिकमीटर नाम ग्रन्थं मुद्रयन्तिस्म । स मन्त्राणां
कालनिर्णयनस्य च प्रशंसनीये कार्ये आग्रहान् नियोनयामास ।

वस्तुतो वैदिकवाक्यस्य सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु स्तुत्यानि कार्याणि कुर्वाणा विप्रशि-
तलोऽवलोकयन्ते । वैदिकधर्मस्य चरमस्तरेण तुलना विधाय ते तुलनाप्रधानवैदि-
कधर्मविषयकान् ग्रन्थान् बहून् लिखितवन्त । अस्मिन् क्षेत्रे मैक्समूलर मैक्डानल-
हिलेब्राण्टमहाभागानां नामाणि सन्त्युल्लेखनीयानि । हिलेब्राण्टस्य 'वैदिकेमाथो-
लोजी' मैक्डानलस्य च, वैदिकनाथोलोजी व्यापकत्वात् प्रामाणिकवाच्योपादेये
स्त । क्रैष्टियुपास्य श्रीतसम्बन्धिनोऽनेके ग्रन्था इष्टा भवन्ति ।

वैदिकसाहित्यस्येतिहामेऽपि सुविदितास्त्रिचतुरा ग्रन्था प्राप्यन्ते । डॉ० येश्वर
एतस्मिन् विषयेऽपि स्वा लेखनीं प्रयुयोज । पुनद्विषयक य ग्रन्थ स अजग्रन्थ-
वस्ति विद्वज्जगति नाम्य । 'हिस्ट्री ऑफ एनरोण्ट मस्कन लिट्रेचर' ग्रन्थो मैक्स-
मूलरस्य श्रौतग्रन्थानां गभीरमनुसोलन प्रकरीकरोति । मैक्डानलस्य विण्टरनि-
सस्य च एतद्विषयक ग्रन्था सर्वविदिता सन्धेर ।

प्राचीनकाले भारते तु 'अनुक्रमणी' इत्येतत्प्रसङ्गात् ग्रन्था प्रणीता अज्ञायन्त
पुत्र परमस्मिन् वर्तमानानेहस्यपि प्रतीच्या विचक्षणा एतस्मिन् क्षेत्रेऽपि कार्यं कृत-
वन्त । तत्र डॉ० ब्लूमफील्डस्य 'वैदिककान्वाईम्स' मुद्रयन्तिष्वो ग्रन्थो विराजते ।
ये वैदिके च विषये लिखितानां ग्रन्थानां लेखनाच्च पूर्णतया परिचयकारी ग्रन्थो
मैक्डानलस्य 'पिक्टोग्राफीवेदीक' नामधेयो हि दिदुया लईरेनोमहाभागोनालेति ।
ग्रन्थश्चापमुपादेय । इत्य एतद्विषयानां पण्डितानां वेदे वेदाङ्गे अम्बेषु च वैदिकेषु
विषयेषु बन्दीयानि कार्याणि धीर्यन्ते । आशास्यते भारतीया विद्वानोऽपि इतः
कार्याणि कृत्वा श्रष्टवन्तः आग्रहान्मुदुर्तु यतिष्यन्ते ।

(३)

उपनिषद्भ्योनिः

उपनिषद् परादिष्टोत्तरादेन व्यपदिश्यन्ते । 'ब्रह्मविद्या' इत्येतया अपरया च संज्ञया मुषिदिताया विदुषां संज्ञा । तान् महर्षय आभ्यासिभ्यः विद्याया गूढतमानां रहस्यानां विद्वद्भ्यः विचार कुर्वाणां प्राप्यन्ते । भारतीयदर्शनमाहिमं सन्ति त्रयः प्रस्थानग्रन्थाः । ते वेदान् अवन्दमाना मानवजीवनस्य चामं उत्तमं तत्प्राप्तिमात्रमङ्गोपदिशन्ति । भारतीयविचारशास्त्रस्य श्रेष्ठांशोऽयमग्र-
रवान् उपनिषद् प्रस्थानग्रन्थां प्रथमप्रस्थानत्वेन गृह्यन्ते । श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयं प्रस्थानमिति कथ्यते । गीताया द्वितीयप्रस्थानम्बमपरिचितेन श्लोकेन स्पष्टमेव प्रकटीक्रियते—

सर्वोपनिषदो गावो रोग्या गोपः सन्मनः ।

पार्थो वयः सूर्यार्भोऽस्य दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

वाङ्मयगव्यामग्रणीत्वं ब्रह्मसूत्रं तृतीयप्रस्थानमस्ति । तत्र आपानतो विदो-
विद्वत्तानामुपनिषद्वाक्यानां समन्वयस्तथा कृतो येन ज्ञानं स्यात् तेषां सर्वेषा-
मपि वाक्यानां ब्रह्मनिर्णयस्य च तत्र तार्किक्याया युक्तयोऽपि प्राक्त्वेन निरा-
कृताः सन्ति । भारतीया वैदिकधर्मग्रन्था दर्शनानि च इमामेव प्रस्थानत्रयीमव-
लम्बन्ते । उपनिषदां गीताब्रह्मसूत्रयोराग्रप्रदायिनीत्वात् तान् सन्नि मह-
नीयतमाः ।

उपनिषद्वचस्य विसरन्त्यस्यैवमादनार्थकस्य पदवृत्तादौ, स्मिन्नन्तस्य रूपमि-
दमुपनिषदिति । उपनिषदन्त्यवयवेन इष्टान्प्रविशयविशेषानुसूचकानां समासस्य
बीजभूतादिषा न्ययति ब्रह्म प्राप्तं भवति दुःखानि च क्षीयन्ति भवन्ति । ब्रह्मणः
स्वरूपस्य तद्वाच्युपादस्य जीवस्य जगदस्य किदाग्रातिविषयानां सविस्तारं
वर्णनपरम्परा 'उपनिषद्' इत्येषा संज्ञा युक्तैव सार्थकैव ।

"सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं जतम्" इत्येतन्मुक्तिकोपनिषद्वाक्येन
ज्ञायते यद् उपनिषदष्टोत्तरजतनोऽप्यधिकाः आयन् । प्राक्तामु अष्टोत्तरजतमस्या-

वासुपनिषत्सु प्रायेण द्वादशोपनिषद् प्राचीनत्वात् विशदतया च विषयस्य प्रतिपादकत्वादतितरा प्रामाणिका मना भवन्ति ।

अथर्वेदीयोपनिषत्सु ऐतरेयकौपीतकी, सामपरकोपनिषत्सु छान्दोग्यकेनोपनिषद्, ऋण्यब्रुविषयिकासुपनिषत्सु तैत्तिरीय-महानारायण-कठ-श्वेताश्वतर-मैत्रायण्युपनिषद्, शुक्लयजुरधिकृत्य लिखितेशावास्योपनिषद् बृहदारण्यक विज्ञाधर्वनिष्ठामु मुण्डक-माण्डूक्य-प्रश्नोपनिषद्श्च नितरा प्रथिता प्राचीना प्रमाणप्राप्ता सन्ति । आचार्यं शास्त्र उपनिषत्सु चासु आचार्यं लिखेत् ता सन्ति इमा—

इमा-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-तैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्य-बृहदारण्यक-नृसिंहपूर्वनापम्युपनिषद् ।

शास्त्राचार्य-आचार्यविभूषितत्वादिमा उपर्युक्ता उपनिषदोऽतिमहत्वं भजन्ते । लोकप्रियत्वाच्चासा पठन पाठनञ्चाधिक्येन साम्प्रतं भवति । उपनिषत्सु काश्चनोपनिषद् पद्यात्मिका काश्चन गद्यात्मिका काश्चन गद्यपद्यात्मिका वर्तन्ते । कोपनिषद् कदा कृताभ्युदयस्यब्राह्मणेभ्यो मतभेदो विद्यते । इमा उपनिषद् नैकरिमन् काले प्रणीता अजायन्त अपि तु काले काले ता रचिता अभूवन् । प्रधानोपनिषदो बुद्ध्याप्रागेवावतरेरिति संस्कृत-साहित्येतिहासलेखका वदन्ति ।

उपनिषत्सु अद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतश्रुतीना सत्तावो भाति । आचार्यै स्वसिद्धान्तप्रतिष्ठापिका श्रुतय प्रधानत्वेन स्वीकृता, अन्यामां श्रुतीमां गौणत्वञ्च तैरपवादितम् । शास्त्रं स्वभावेण अद्वैतं श्रोतृमानुजाचार्यानुगता विशिष्टाद्वैतं मन्वाचार्यो द्वैतं तत्र प्रतिपादयति । यस्तुत उपनिषत्सु दर्शनानां सर्वेषामपि बीजानि निहितानि सन्ति । न केवलमास्तिकदर्शनानामपि तु नास्तिकदर्शनानामपि मूलमिद्वान्ता समुपलभ्यन्ते । सत्यं हि इदं बहुपनिषद् श्रुतीणामाध्यात्मिक-विचाराणां मनोज्ञो बहुमूल्यशाली च महान् कोषः ।

उपनिषदां प्रधानत्वेन प्रतिपाद्यो विषयोऽस्याश्मा । संहितात आरण्यकं यावत् तद् ग्रन्थ आत्मनो भिन्नमित्येतेन रूपेण प्रतिपादितमस्ति नहुपनिषत्सु ततो न भिन्नमित्येतेन प्रकारेण व्याख्यातमस्ति । द्वयोरप्यभिन्नत्वात् देवाध्यात्मिकतत्त्वयोरेकवाच्यमैवैकं सर्वत्र न च तं विहाय कोऽप्यन्य पदार्थ इति ह्युपनिषत्त्रिर्युक्तिरिति साधु निरणायि । तच्चाभास्य तत्त्वं पूर्णमस्ति । तदेव तत्र द्रष्टुं तदेव च परम् । न द्रष्टृदृश्ये भिन्नतां वस्तुतः भवति । आत्मैव सर्वव्यापी वर्तते विश्वस्य

सर्वेष्वपि पदार्थेषु स एव व्याप्तोऽस्ति । तस्मिन्नेव समप्रत्ययापि प्रपञ्चस्य लयो भवति । ततो व्यतिरिक्तं न किमपि । अत एव बृहदारण्यकोपनिषदाह—

‘स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्रागमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽस्तेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्ममयः सर्वमयः ...’

एतेन भवतीति स्फुटं यत् संसारस्य यावन्तोऽपि सन्ति स्थूला वा सूक्ष्माः पदार्थाः सर्वेऽपि नात्मनो मिथाः । ते सर्वे आत्मन्वेनैव वेदिन्याः नामनः परं किमपि प्रियतरम् । ऋषिभिर्बहुधा स आत्मा वर्जितः । कथयन्ति ते यत् आत्मैव प्रागापानध्यानोदानवायुरूपेणास्मच्छरीरमवति । आत्मैव शुद्ध-पिपासाशोकमोह-ज्वरारण्ययोऽस्मानुद्धरति । आत्मनो ज्ञानान्तरमेव मानव सुतमग्निसुन्दरी-स्वर्गादिममवाहीच्छानो विस्तो भूया परिमार्जः जीवन् बहति । पूर्णावाद्दत्त-स्वास्त्वात्मा सद्धमसुगुरुदूरादूरान्तर्बहिरादिमच्छलविरुद्धधर्माणामेकाधारः । सर्वेऽपि दर्शनकाग अन एवेदं परमतत्त्वमात्मानिधेयं विभिन्नरूपेण स्व-स्वमूलनग्नं भत्वा निम्ननिम्नया दृष्टिर्मरण्या निम्ननिम्नानि दर्शनानि स्वररचन् ।

ब्रह्मण्यं यः कोऽपि विज्ञासति, ज्ञातुं शक्नुते, यः कोऽपि मानवस्तत् लिप्सति लब्धुं प्रभवति । तदर्थं तपस्या काश्यते अभिलष्यते सत्यानुरागो बलिष्ठा निष्ठा विमलज्ञानम् । नायमात्मा वेदाध्ययनेन लब्धुं शक्यो न च मद्धारणाशक्यैव । साधको हि यमात्मानं वृणुते तेनैव स तमवाप्तुमीष्टे । तद्वति हि स्वयमेवात्मा स्वकीयं रूपमभिज्यनक्ति । उपनिषद् आहुः—

‘नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।

यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्वाम् ॥’

ब्रह्मणो मूर्तामूर्तभेदेन रूपद्वयम् । तदस्ति मयममन्यं स्थिरमस्थिरम् । स्थलद्वयं लघुगामोत्तम् । तत् ‘परमा मेत्येतदप्युच्यते । अयमेव परमात्मा अविद्याहेतोर्वन्धने निपत्य जीवात्मैत्येतदपि निगद्यते । गतत्रनुकर्मवशात् सुप्तानि दुःस्थानि च भोक्तुं जगति जन्म गृह्णाति । पुनः पुनः जायते म्रियते च । संसारागमनानेहमि भोगानुभूतं स्थूलं धुर्विर्मति । स लोके परलोके च भ्रमति; स्वप्नावस्थायां लोकद्वयस्यापि ज्ञानमाप्नुते । स्वप्ने च सुखं दुःखञ्च विन्दति । स्वप्ने स्वप्नगतविषयदर्शनार्हं सतीरं धारयति । भवति च तच्छरीरं स्थूलाद् मिथम् ।

उपनिषदो वदन्ति यज्जीवो भोगनिमित्तेन स्वप्ने स्वयं नवनवविषयाणां सृष्टिं कुरुते । परं वस्तुन स्वप्नस्यापि सृष्टिरस्ति ब्रह्मण एव । जीवात्मब्रह्मणोरेकत्वात् ।

यथा जाग्रदवस्थानो जीव स्वप्नानस्यायां प्रविशति तथैव स मैत्र स्थूल-
शरीरं ह्रित्वा अविद्याप्रभावात् शरीरान्तरं धारयति । शरीरस्याग एव मरणमिति
कथ्यते । जीवमरणममयावस्थां वर्णयन्त्ये उपनिषद् शंसन्ति यज्जीवस्तदा दुर्बलता
संज्ञाशून्यताञ्च प्रयाति हृदयस्थाधितिष्ठति । प्रथमं तस्य रूपज्ञानं नश्यति,
इन्द्रियैः स्पर्शमन्त्रं करणमपि स्थितामुपैति । तदानीं हृदयबाह्यभागं प्रकाशितो
जायते । तत्प्रकाशमेवाश्रित्य जीव स्वप्नकर्मप्रभावात् शरीरस्य भिन्नभिन्नसिद्धिद्रुमार्गेण
निर्गच्छति । तस्मिन्नापि समये जीदे वासना स्फुटतयैव विभासते । अस्या
वासनाया एव सामर्थ्यात् जीवस्य भाविनो जीवनस्य स्वरूपं निर्णयते ।

उपनिषदा कथनमेतत्—वर्तमानममये जीवा स्वकीये जीवने यादृशं कर्म
भाष्यन्ति ते भाविनि काले सादृशमेव जीवनमपि लप्स्यन्ते । सन्ति कर्माण्येव
जीवनघट्टानि । जीवनं ह्युत्तमं सर्वविधतया समुन्नतञ्च कर्तुं सततं शुभान्येव
कर्माणि कर्तव्यानि । ज्ञानादुन्नते न मुक्तिस्तस्मात् । ज्ञानमर्जनीयम् । ज्ञाना-
धिगमनं योगाभ्यासेन सम्भवम् । साकर्मकर्ता जाव उपरते सति सत्स्वरूपं
सद्देशं मच्छरीरमनुत् । एतेनैव स्फुटं जीवस्यास्मात् शोकात् परलोकगमनं
तत् तद् भोगाधिगमनञ्च । तपश्चरणात् पुण्यानां ह्यभ्युदयाच्च ज्ञानरत्नेन वासना
विनश्यति, क्रियमाणानि कर्माणि विटीयन्ते मद्धितानि च कर्माणि हतशक्तिकानि
जायन्ते । एष विद्यादत्तां प्रपन्ना एव जना जीवन्मुक्ता उच्यन्ते । जीवन-
मुक्ततायां प्रारब्धकर्मरूपं जादस्व स्थूलं शरीरं सन्तिष्ठते नष्टे च सति
प्रारब्धकर्मणि शरीरमपि निषण्ति । ततश्च जीव स्वकीयस्म रूपस्य प्रादुर्भ-
वावेनानुभूतिं कुरुते ।

सृष्टिवर्णनमप्युपनिषत्सु कृतमस्ति । तत्रोक्तम् आदौ सृष्टेर्नासीत् किमपि ।
केवलं मृदुरपनंतं । ततश्च मनःसलिलानलभुवः समुद्भूता । प्रजापतेरनन्तरं
मुरामुराश्रोद्धभूधु । कश्चिदिदमप्यभिहितं प्रथमं पुरुषस्य ततश्च स्त्रिया उत्पत्तिर-
भवत् । ताम्याञ्च विषस्य सृष्टिरभूत् । एतद्विधतायां वर्णनं छान्दोग्योपनिषदि
रुहदारण्यके च दृष्टं भवति । उपनिषदामप्ययमेनं ज्ञायते यत् सर्वत्र प्रथममेक-
मप्यनं रूपमासीत् । तस्माद्वै व्यक्तमिदं जगत् सृष्टमभूत् । इदमप्येकं रूपं हि

‘पद्मस्य’ अग्नि । मन्त्रस्तमसि खग्व तन्मन्त्रे प्रादुर्बभूव । सन्मन्त्रे तद्
तस्मिन्नेव लोके—

यतो दा इनाजि भूतनि जयन्ने ।

तेन ज्ञायति उच्यते । यद्वाक्यमिदं विदन्ति ।

तद् ग्रह एव जगतो निमित्तकरः सूर्यः नक्षत्राणां हस्तः ।

उपनिषत्सु कर्मनिरासि मन्विन्नर वर्तिताम्भि । तत्र दृष्यानादिनृपाद्या-
निरुहनालोच्यने । पुण्यकर्मस्य पुण्यं मुपेतिमस्य पण्यस्य कर्मस्य कृति-
तायां दोष्या जननमुपादशति ।

आमानं ब्रूहि किं वा मया ज्ञानं जीवस्य कर्तव्यमिदं यन्मया कथयितुं
 भाग्यमदमपश्येत । किञ्च नह्यमस्य कृतं सत्यस्य वाचरं, न कस्यपि
 वस्तुनोऽपहर्ग्यं, ब्रह्मचर्यस्य रक्षकम्, इन्द्रियाणां निग्रहं, हिंसायां परिम्वजनं,
 मयि विनृतेष्वनिषिद्धिमुख्यनानामप्यर्चनं, निन्दनीयकर्मैरिविजन्तं, मामारिहेषु विनयेषु
 विरजन्तम्, अस्म्यकराभ्यं परिचरन्तमन्तिरन्तरेष्वप्यन्ते ।

परिशुद्धेन कायेन उचनेन हृदयेन ब्रह्मवत्पस्थितं प्रमत्तचेतनवशेन
प्रपतेत जंघ । तदर्थं विदिष्यमानमनेष्टमस्ति । योगश्चोक्तमपनानि
मार्गतापानि । एतस्मिन् पञ्चवक्त्रे तदेव सफलता जयति यदा प्रज्ञा भवति
गुण्यति स्वमर्षा कृत जायते । अहम्भविनाशनाप सर्वपश्येत्तानि
कदापि कर्तव्यानि सन्ति । गुण्यन्तव प्रही दोषयैव प्रवृत्ति । उक्तम्—

द्वान्नादिभ्यामिति णिङ्यस्य च

प्रह्लादोपाय दयैच्छारिणे ।

शुभान्वितं फलमुक्तम् सर्वदा

इदं पमेतत् सततं मुमुक्षवे ॥

गुर्विनामवे 'तत् स्वन्नि' इत्यन्तुशिक्षिनि । हान्तो हान् शुद्धान्न-
करणं सचक 'अहं ब्रह्म अस्मि' इत्येतं मुख्यदेन निशम्य स्वयमेव अन्ननि
ब्रह्मणेऽनुभूतिं कर्तुमाश्रमे । सचक्रेऽयं नवगत् जनैः जनैः 'तत्', 'स्वम्',
'अहम्', 'अयम्'-इत्यादिमग्नमवतान्मयानवदयमानि यत् स 'तत्-स्वम्'
इत्येतयोर्वा 'अहम्', 'अयम्' इत्यनयोर्मध्ये ऐक्यमेवानुभवति । स न स्वर्कय
रूपमानतो निप्रवेन जानाति । 'अहं विज्ञानं सत् विज्ञातं भवति' इत्यत-

दुपनिषद्ग्रन्थोऽनुसारेण न साधकं सर्वपदार्थावबोधानन्तरं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्येतत् माध्याद् भावेनानुभवति । ततश्चासौ संसार-बन्धनान्मुक्तिमवाप्य अनामय मच्चिदानन्द-पदं प्रपद्यते । न पुनः संसारेऽस्मिन् स निवर्तते । उक्तं गीतायाम्—

अभ्युत्थोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥
न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥

इत्थं दुपनिषदुपदेशनिष्कर्षोऽयं यदेकमेव तत्त्वमस्ति । तस्मादेव समग्रोऽपि संसारः समुपपद्यते पुनश्चान्ततस्तत्रैव लीयते । श्रुतिश्चात्मनति—

'वाचारम्भेण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । निर्गुण-सगुणभेदेन ब्रह्म द्विविधम् । तत्र निर्गुणं ब्रह्म न वक्तुं शक्यम् । तदस्ति सर्वथैव बागमोक्षरम् । न तत् केनापि प्रकारेण गानुं शक्यं यत् तत् पतद्विधम् । निर्विकल्पकवाक्षि-
रपाक्षिवाच्च तदस्यनिर्देश्यम् । अत एव नु वाक्कलिना ब्रह्मणि पृष्टो बाधो भौनमालम्ब्यैव सङ्कृतप्रभमुत्तारः । निषेधमुत्वेनैव तद् वर्ण्यते यत् तदिदं न । अत एव श्रुतयो नेतिनेतीत्युक्त्वा तद् गायन्ति । कटोपनिषद्माह—

अशाब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महत् परं श्रुत्वा निश्चाय्य तं मृत्युमुक्त्वा प्रमुच्यते ॥

बृहदारण्यकीपनिषदि बाह्वल्लवः तदधिहृत्य शार्ङ्गमित्थमुपदिशति—
शार्ङ्गि ! न तदक्षरं ब्रह्म स्थूलं नाणुं न सूक्ष्मं न दीर्घम् । तद् असङ्गं रस-गन्ध-
रहितम् । न तच्चक्षुःश्रोत्रमनोनासीगन्धम् । केनोपनिषत् तन्निष्प्रपञ्चं ब्रह्म-
वर्णयत्येवम्—

“यद् वाचाऽनभ्युद्भूतं येन वागभ्युच्यते ।
तद्वै ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

देश-काल-निमित्तातीतत्वात् तद् भवति सर्वथैव विचित्रम् । प्रमाणातीत-
त्वात् तदप्रमेयमस्ति किञ्च चैतन्यात्मकत्वात् स्वयमेव विषयि । कटोपनिषत्
तन्महीपरकतायामाह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भाम्तमनुभाति सर्वं तस्य भामा सर्वमिदं विभानि ॥
मुण्डकोपनिषदेवमुद्रायति तत्—

“यथोर्णनाभिं दृग्ते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोपधयः सम्भवन्ति ।
ययामतः पुरशात् केदालोमानि तथाचरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥”

कस्यचन वस्तुनो बोधाय तद्वच्चगमपेक्ष्यते । लक्ष्यगत्र तदस्य-स्वरूपभेदेन
द्विविधं भवति । तदस्थलक्षणैर्न वस्तुनोऽस्यापि परिवर्तनशील्युणा वर्ण्यते ।
स्वरूपलक्षणेन च वस्तुनः शुद्धं रूपं सार्विकञ्च रूपमुपलभ्यते । सगुणब्रह्मण
उभयविधं लक्षणं ह्युपनिषद्बु प्राप्यते । स्वरूपलक्षणेन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमय धान-
न्तरूपमस्ति । उक्तञ्च तैत्तिरीयोपनिषद्—

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” । तच्च ब्रह्म विज्ञानमानन्दश्चास्ति । बृहदारण्यको-
पनिषदाह—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” । उपनिषद्बु ब्रह्मणः सत्त्वाभाविकसत्त्वाना-
मुल्लेखः कृतोऽस्ति । श्वेताश्वतरोपनिषदाह—

“परास्य दक्षिर्विधिषैव ध्रुयते स्वामात्रिकी ज्ञानबलक्रिया च” ।

सगुणब्रह्मणस्तदस्थलक्षणं द्वाभ्योऽप्युपनिषदेवं प्रस्तौति—

“तत्रालानीति शान्त उपसीत” ।

उक्तं हि सिद्धान्तं तैत्तिरीयोपनिषद्वलिनशब्दावलिना व्याख्याति—“यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते, यतो जातानि जीवन्ति, यद् अयमन्यथैव विशन्ति तद्-
विजिज्ञामस्व तद् ब्रह्म” । “जन्माद्यस्य यतः” इत्येतस्मिन् ब्रह्मसूत्रेऽपि ब्रह्मण-
स्तदस्थलक्षणं दर्शितम् । माण्डूक्योपनिषदपि तद् तादस्येन वर्णयति—

“एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष धोनिः सर्वस्य शमबोध्यसी हि
भूतानाम् ।”

सगुण ब्रह्म संसारस्यास्य शास्त्र निखिलस्यापि जगतो हि जीवानां भाग्यस्य
विधातृ वर्तते । शुभकार्यकर्तृणां जीवानां तद् कल्याणसम्पादयितुं, मुक्ति-मुक्ति-
प्रदानं, अशुभकर्मकारिप्राणिनिग्रहीतुं च । तदेव सगुणं ब्रह्म ईश्वर-विता-हिरण्यगर्भ-
मंशया व्यपदिश्यते । अस्य विश्वस्य सर्वेऽपि प्राणिनस्तस्यैव शरीरमिति कथ्यन्ते ।
सगुणत्वात् तद् पादाम्यां चलति, हस्ताभ्यां कार्यं करोति नेत्राभ्यां परयति,
कर्णाभ्यां शृणोति ।

ब्रह्मण शक्त्यैव देवतासु शक्ति मञ्जरी । तस्यैव शक्तिभूतत्वेन जगत् ।
पदार्थो जायन्ते शक्तिमन्तः । तस्मान् न केनापि पदार्थेन स्वशक्तौ गर्भं कार्यं
इत्येतदुपदेष्टुं कामा केनोपनिषदुमादृमवतीनामकमुपाख्यानं प्रस्तुतिम् ।

उपनिषदा व्यवहारविषयक पक्षो नितरा मनोऽभिरामः । दान्तिनिकानि
तत्त्वानि व्यवहारे प्रयुज्योपनिषद् विद्या मानवीयजीवनमनितरां रमयति-इत्येतद्भि-
तदीयं ललितं वैशिष्ट्यम् । उक्तं समृद्धब्राह्म्याभिरूपधर्मोक्तं यद्वत् सद्गुणा-
सत्त्वपेक्षिता । अतः उपनिषदो मनोरमाख्यायिका निधाय जनसमुदायं तान्
सद्गुणान् परीतुमुपदिशन्ति । आत्ममयम-तपोदानात्रवाहिंस्मात्प्राप्त्यादिमद्गुणा-
जीवनं निःसन्दिग्धतया समुन्नमयन्ति तस्मात् ते उत्तमा गुणा उपनिषद्भिस्तथा
आलङ्किता यत् अलङ्कृत्य तान्, जन-मानसं झटिति तान् स्वीकृतुमुपनमते ।
तैत्तिरीयोपनिषत् 'तस्य वद, धर्मं चर' इत्यादिना, छान्दोग्योपनिषत् सत्यशम-
जाबालकथादिभिः, प्रश्नोपनिषद् अनुननिन्दादिना, मुण्डकोपनिषत् सम्बध्वादिना
समारम्भमार्गं दर्शयन्त्यो हि केन न प्रायन्ते ?

ज्ञानस्य सिद्धिर्विवेकवैराग्याधीना । ब्रह्मशास्त्रस्य तावज्जीवो न प्रवर्तते
यावत् तत्र विवेक-वैराग्ययोरेदो न सञ्जायते । मुण्डकोपनिषदेनद्गुणद्वितय
प्रति जनानां चेत् आवश्यकितुं पूर्णबलेन प्रयतमानास्ते । कर्मभिः प्राप्ता शोका-
मन्ति विनश्वरा इत्येनद् विशयैव ब्राह्मणस्य मानसं निर्विण्णतामुपैति । विवेको
बोधयतीत्यर्थं कृतैः (कर्मणा) अकृतस्य (निर्व्यग्रहण) समुपलब्धिर्न
भविषुं क्षणपाति ।

कर्नालुष्टाने प्राणी सर्वथा स्वतन्त्रोऽस्ति । उपनिषदामभिज्ञानमिदं यज्जीव
धर्माचरणेऽस्ति स्वाधीनः । पुरुषः काममयोऽस्ति यादृशी तदीयेच्छा भवति तादृश
एव तस्य संस्कारो भवति । बृहदारण्यके प्रोक्तम्—“अथो स्वस्वाहुः काममय
पूवाय पुरुष इति । स यथाकामो भवति तत्कर्तुर्भवति तत्कर्तुर्भवति तत्त्वमं कुरुते
तदभिरूपयन्ते ।” आत्मज्ञानलाभानन्तरमेव मानवः सर्वेष्वपि लोकेषु पर्यटितु
प्रभवति । स यत् कामयते तत् सङ्कल्पमात्रेण लभते उपनिषद् पुराणोपदेशिका
सन्ति । मुक्तिकोपनिषद् वनि—

शुभाशुभभ्यां बहन्ती मार्गाभ्यां यामना सरित् ।

पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ।

अशुभेषु समाविष्ट शुभेष्वेवावतारयेत् ॥

मानवस्य कर्तव्यमस्मि यदसौ स्मरुद्वर्तुं शुभवात्मनाभिः स्वकीयं मनो विमु-
र्येत् न स अशुभवात्मनामु निपदेत् । नाभिर्ननो मवययविश्र दृग्निज्ज ।
“ओ३म् यज्ञाग्रतो दूरमुपैतो” त्यादिभिर्नन्त्रैः श्रुतयो मानवं सिक्कनद्वत्पशील
म्यान्नं विधातुं प्ररयन्ति । मनुयमात्रस्य घर्मोऽयं यदपातुकोदिरयवान् मवेत् । स
स्वकीयं बहुमूल्यं जीवनं मायाज्जम्बूपलब्धं न योजयित्वाऽऽत्मनमवाप्या
योजयेत् । श्रेताघनरोपनिषदुपदिशति सरत्नेहम्—

“तमेव विदिताप्रतिपद्युमेति । नान्यं दन्या विधनेऽप्यनाय”

उपनिषद्पल्लव्यं नास्मान्नतावविरयकं ज्ञानम् । तद्धरन्तदपम्यसदा-
गमनोऽपरोक्षानुमूनिः । परोक्षानुमूत्या न सिद्धयति स्वार्थः । स्वतत्त्विकरूपावगा-
मनं स्वकीयस्य रूपस्य साक्षादनुनवनमेवोपेयते । अत एव मानवस्य यत्
कर्तव्यं मुख्यमस्मि तदिदमेव यत् स स्वरूपेऽवतिष्ठेत् ।

आत्मनो दर्शनेन, आत्मन्यवस्थानेन आत्माधिगमनेन हि स्वाराज्यं भवत्यु-
पलभ्यम् । जन आत्मनि रमते, आत्मनि ऋडिनि, आत्मनि, विहरति नात्मनि
नन्दति च । आत्मनो ह्यानन्दमनवाप्तौ जीवो निरतिशयावन्दमावदते । न
लौकिकेन दृष्टान्तेन न नश्वरानन्दस्य लब्धौऽपि प्राप्यो भवति । बृहदारण्यकोपनि-
षत्सौकिन्दोदाहरणद्वारेण तदानन्दस्य सुषुप्ततरानाममत्रं प्रस्तुतोरुति । सा ग्राह-

‘तद् यथा प्रियया श्रियार् मंपरिवृष्टो न बाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरम् ;
एवमेवानं पुरः प्राप्तेनात्मना मंपरिवृष्टो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् । तद्
या अस्य एतदाप्तकामम् आप्तकामन् अकामं रूपम्’ ।

आत्मवेत्ता जन एव तं लोकोत्तरं निरतिशयमानन्दमनुभवति । परं
तमानन्दमप्यास्तो हि पुरतो मवयवरत्नवाग्यापतः । वस्तुतः स आनन्दो न
यागस्य नान्येनापि केनापि साधनेन लभ्यः । स तु स्वातुमूर्त्यव गम्यो वेद्यो
ज्ञेयश्च जायते । एतस्या एवापरोक्षानुमूतेः प्रतिपादनमेवोपनिषदामर्माष्टमन्त्यम् ।
अन्येषा सिद्धान्तानां प्रतिपादनम्नु एतस्मात् प्रयोजनान् विहितं यत् तत्प्रहारतया
सा लब्धा स्यात् ।

उपनिषदो वस्तुतो भारतीयोप्यात्मन्याहियस्य परममास्तराणि रयानि
सन्ति । मेवा पुपनिषदज्ञानां दिग्धया हि आत्मया को न भुवि मनिमान् आव-
र्जितो नु जातः । साहजर्हमुतस्य दारासिकोहम्योपनिषत्प्रेम जगति विदितामेव ।

वैदेशिकानां विपश्चिनां समये यदैवायमलौकिको विश्वाभिराम प्रकाशः समागत-
 स्तदा तत्क्षणमेव ते विद्वांसोऽमुह्यन् । एकेटिल डुपेरनो लैटिनभाषायामनूदित-
 वानुपनिषद् । ओयमर प्रकृत महाभाग उपनिषद्ग्रन्थान् अधीय तान् संक्षेपेण
 प्रकाशमानिनाय । तत्प्रकाशितग्रन्थान् इमान् पठित्वा उपनिषद् ज्ञानमिति
 प्रतीच्यमाना पण्डितानामुत्सुकता वृद्धिं ययौ । औपनिषत्के साहित्ये श्री जे० डी०
 लंड्रुईनासो यत्कार्यं अमञ्च चकार तत्स्तुत्यम् । वेबरमहोदयस्योद्योगेन ॥ उप-
 निषद्ज्ञानस्य प्रचार समग्रेऽपि ससारे पश्चिमोद्देशभवत् । उपनिषदामनुवादस्तेन
 जर्मनभाषाया कृत । 'इण्डिस्केन स्टडियन' इत्येतेन नाम्ना स उपनिषद्-
 विषयकं ग्रन्थमनूद्यत् । महापण्डितो मैक्समूलर उपनिषद्ग्रंथे जीभाषायामनुव-
 द्यात् । अन्ये च पाल्क्यूसन-भार० ई० ड्यूमप्रभृति विद्वांसोऽतितरामुपनिषद्-
 भक्तिं प्रकटीचन् । अन्ये भारतभूयोपनिषत्ज्ञानप्रदीपं प्रज्वालयामास ।

(४)

भारतामृतसर्वस्वं गीता

श्रीमद्भगवद्गीता 'महाभागवतम्' इत्येतेन नामनेयेन सुप्रविनस्य विशाल-
कलेसरस्य महामन्त्रस्य भारतमोऽहः । सा सैः श्रुता सस्रताया नि श्रेयसाधिगमन-
स्रोतायान् मुचोपायां आयायामभिन्नननि । तर्जया वस्तुप्रकथनप्रगल्भी
सरलाग्नि तस्मान् मानान्दज्ञानमपघ्नोऽपि जनोऽन्तरेणाधिकमायाम् तामवबोद्धु-
मर्हति विद्वत् सखलमपि प्रपञ्चपगिच्छदमुपेक्षानेव गीताराजमार्गेण स्वकीयं
प्राप्तव्यमास्पदमादायितुं शक्नोति । न गीता कस्मिंश्चित् रुग्णदाये क्वचिं निदधाति,
न च सा कस्मिंश्चित्मन एव नैजप्रीतिमनुवन्तानि, न च सा कस्मिंश्चित् वाद् एव
निर्गन्धं दर्शयति । सा मृगदाय-मनादिर्द्वेमान् नरपैव दूरे वर्तते । तदीय-
मनेभ्यं यावदध्यात्मनस्त्वस्य निरुपगाय याचना निगमिष्वमनाशामुद्भावनाभवत्
तावता सर्वेषामपि उपादेयतां प्रति दृष्टिं निगन्तां सा परमाभिरामं माधनाध्वानं
निर्मिमीते । तदीयेण विशिष्टता सेवा प्राप्तिनां कृते परमोपकारिणो मंबुत्तास्ति
ये मन्याध्यामिकनोन्मुखा । गीताया महत्त्वस्य कारणमस्ति तस्याः समन्वया-
मिका दृष्टिः । यदा गीता प्रादुर्बभूव तदा 'मानवजीवनस्य दिमुद्देशमि'त्येहस्मिन्
विषयेऽनेकमिद्वान्ता, प्रचलिता आसन् । आत्मनोऽसरोपातुमृते प्रतिपादिका
आसन् उपनिषद्; प्रहृति-पुररूपो. स्वरूपावबोधेन मोक्ष-लानो भवितुं शक्य
इत्येतदुपपादकमापान्मात्रदर्शनम्; समाव-धर्म-प्रतिष्ठापित-विधि-विधानालुद्धानं
हि परममुत्स्वर्गं प्रवृत्तापीत्येतदुपदेदी आसीत् कर्ममोक्षमाया, जीव प्रकृतेर्बन्धना-
दष्टाङ्गनाथनेनोन्मुक्तो भूत्वा क्वचित्पुं प्रवर्ततेत्येतस्य प्रतिपादनकर्तुं स्थित-
मानोन् योगदर्शनम् ; रागादिभिर्या अकरणाविलानि कर्माणि अगदते ममपदे-
दिष्येतस्य सिद्धान्तस्य प्रचारकमसीत् पाञ्चरात्रशास्त्रमपि । एतेषां सर्वेषामपि
दार्शनिकानां तत्त्वानां मनोरमं ममन्त्रयं येन विधिना गीतालुतिष्ठति स विधि-
र्वन्तुन परमरसगीयः परमोपादेयश्च । अवदातमुचोपमायायामाध्यामिन्ममन्वय-
स्योपस्थापनकारित्यादेव गीतानन्वयलब्धं गौरवमधिगच्छति । गीताया महिम्नोऽव-
बोधम्वनेनापि भवति यद् दर्शनकारैस्तस्या अन्तर्भावः प्रस्थानप्रदीनस्ये क्रियते ।
अवान्तरालवर्तिनिर्निर्भरप्रतिष्ठापकैराचार्यैस्ता मान्दभूतिनां विधाय तदीयगूढतम-

तादर्थ्यं स्वरूपेण प्रकाशयितुं प्रयत्नं कृतोऽस्ति । भारताद् चरितरपि गीतायाः प्रचारं पर्याप्तो वर्तते । आर्येण सर्वास्त्रेऽपि सन्ध्याभाषास्तु तदनुवादो दृश्यते । सन्ति च तत्र बहव पाण्डित्यपूर्णं विमर्शनपरिणो ग्रन्थाः । सा सर्वजनहिताय भुवि स्वकीयमस्तिबन्धं बहति । नैऋतिष्यं षोडशे कालो देशो वा यदर्थं सा नोपादेया मिद्वेत् । गीतायाः प्रधानो विषयोऽस्ति ब्रह्मविद्याधारकम्याचारस्य प्रतिपादनम् । आचारस्य सुन्दरतया प्रविष्टा तदैव ज्ञायते यद्वा स आध्यात्मिकतया सन्निष्ठो भवेत् । तस्माद् गीतायां विवेचनार्थमुक्तोभयपक्षयोर्निरूपणमपेक्षितमस्ति ।

अध्यात्मतत्त्वस्य विमर्शनं गीतायामतिशयपरिष्कृतोऽज्ज्वलभाषायाः कृतं प्राप्यते । यद्यपि ब्रह्मतत्त्वस्य विमर्शो बहुत्र विहितः परमष्टमे त्रयोदशे चाध्याये तद्वर्णनं सविस्तरं विद्यते । ब्रह्मणः मगुण-निगुणयोः रूपयोर्बोधं कारयन्ती गीता तयोर्भिन्नत्वं प्रतिपादयति—

सर्वेन्द्रियगुणभावं सर्वेन्द्रियवियर्जितम् ।

अमक्तं सर्वभृच्छब्दं निगुणं शुभभोक्तृ च ॥

ब्रह्म न सत् न चामत् इति वक्तुं शक्यम् । तद् नाम्यामपि परम् । तद्भूतेभ्यो ह्यपृथक् तत् तदभ्यन्तरेऽप्यस्ति तद् बहिरप्यस्ति । तदस्ति दूरस्थमन्तिकस्थमथ चरत्—

ज्ञेयं यन् तत्प्रवक्ष्यामि यद्वात्वाऽमृतममनुते ।

अनादिमपरं ब्रह्म न सपञ्चासदुच्यते ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मावाप्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

परमतत्त्वस्य देशकालमिमित्ताद्युपधिबिरहितत्वात् समस्तानामपि विरोधानां पर्यवस्थानस्थानं तन् तस्माच्च अभिहितेषु वर्णनेषु विरोधस्य लोकोऽपि । भगवतो जगदुद्भवति त्रिलोक्ये च तत्रैव, सर्वेषामपि प्राणिनां वासोऽपि तस्मिन् चैव, सूत्रे भगवद्वा तस्मिन् सर्वमपि भगवद्वा प्रोक्तमस्ति । तदीयं हस्तपाद् सर्वतो, नेत्रं श्रोत्रं मुखं शिरासि च सन्ति सर्वेन्द्रियगुणानि, समग्रमपि विश्वमावृत्य तद् विदुः समग्रमस्ति—

एतद्रूपोनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।

अहं कृत्स्नस्य जगत् प्रभवः प्रलयस्तथा ॥

जन परमर नाम्यन् निश्चिदस्ति घनज्ञय ।
मयि सर्वमिदं प्रोक्तं नृप जनिगता इव ॥
मज्जं पाणिपाद् तमर्शनोऽचिद्विरोमुत्तमम् ।
मज्जं ध्रुतिमहोक्ते सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

गीता भगवतो द्विद्विधयोर्भावयो मत्ता प्रतिपादयति । तौ च भावाविमौ—
अपरभाव परमायध । य भावोऽपरभावोऽभिधीयते येनेश्वरो योगनाथावाद्
भवत् जगत्पमिदं हि गच्छति, स तेन हि भावेन जगदभिधाय्य सन्तिष्ठानो
भवति—

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तद्वर्तुन ।
विष्टन्यादमिदं कृञ्जनेकाशनं स्थितो जगत् ॥

परमेश्वरो न जगन्मात्रमपि तु स तद्व्यपनिश्चय विराजते । इत्येव तदीयं
परमार्थरूपम् । एतत्सर्वव्याप्यस्य रूपस्य नामास्ति 'परभाव' इति ।

ध-प-कं व्यनिष्ठापन्नं मन्थनं ममबुद्धयः ।
परं भावमजातन्नो नमान्यपमनुत्तमम् ॥

गीताया वच इदं

"पादोऽस्य विश्वा मूर्ताणि त्रिपादस्यामृतं दिवि" ।

इत्येतद्वेदमनु-संवादि ।

नामवेवंविद् कोऽपि पदार्थो यत्र भगवतोऽशो न विद्येत । मध्यमेवं
विमूर्तिमसु श्रीमन्मूर्तिषु पदार्थेषु तस्य शब्देस्म्यो-मनसितदयत्तया हरयते—

यद् यद् विमूर्तिमत् तत्तं श्रीमदूर्तिममेव वा ।
तत्तद्वैवाङ्गच्छ त्वं मन तेजोऽक्षममवम् ॥

इदं चतुर्वर्त्मकं जगद् भगवत एव स्वल्पम् । अत एव गीता भगवतः

प्रत्येकैवियं वर्णयति । एतस्मिन् विषये सांख्य-गीताभिमततत्त्वविवेचने यथा-
यस्य तद् द्रष्टव्यमस्ति । "सृष्टेर्मूलेऽचेतनद्रष्टा पुनरत्र वर्तते" इत्येतदुक्तं वा
सांख्यदर्शनं समस्तानामपि पदार्थानामनुसन्धितत् तत्पद्वद्वा चवर्तते म्यं-कुरुते ।
न तन् तत्र कारणं किमप्यन्यत् द्वितीयं तत्र मन्यते । परं गीता सांख्यम्येवं
मिदमन्तं नार्त्ताकुरुते । सा तु तत् तत्तद्वयं व्यतिरिच्य ताम्बां परमपि तत्रमन्य-
दभ्युपगच्छति । तदिदं तत्तं वा सर्वव्यापकमन्यतममृतं नम्यते । तस्मादेव चत-

चरमष्टैरभ्युदयो भवतीति सा प्रतिपादयति । चदति च सा यत् प्रकृति पुरपथ
हि तस्य व्यापकस्य तत्त्वस्य ब्रह्मण—विभूतिमात्रम् । सा चेति परमेश्वरस्य
प्रकृतिर्द्विविधा अपरा परा च । अपरा 'चरपुर' इति परा 'अचरपुर' इति
प्रोच्यते । किञ्च अपराया नामान्तर 'चरम्' किञ्च पराया नामान्तर 'चरमिति
च प्रयितम्—

भूमिरापोऽनलो वायु स मनो बुद्धिरप्य च ।
अहकार इतीय मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम् ।
जीवभूता महाबाहो यदेद धार्यते जगत् ॥

परा उत्कृष्टा प्रकृतिरस्ति । तत्र जीवस्य ग्रहणमस्ति । अपरारिति निवृष्टप्र-
कृति । जीवतरममस्तपदायां 'अपरे'त्येतेन पदेन व्यवहियन्ते—

अपरेयमितस्त्वन्या प्रकृति विद्धि मे पराम् ।
जीवभूता महाबाहो यदेद धार्यते जगत् ॥
सर्वेऽपि भौतिका पदार्था 'चरपुर' इत्येतेन व्यपदेशन व्यपदिष्टा भवन्ति—
द्वाविमौ पुरपी लोके चरश्चाचर एव च ।
चर सर्वाणि भूतानि कूर्ध्वोऽचर उच्यते ॥

अष्टविधा प्रकृति किञ्च चतुर्विंशतिविध (पञ्च महाभूतानि, अहङ्कारो बुद्धि-
रम्यक्तप्रकृति, पञ्च शानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनः शब्दरसस्पर्शदिक् पञ्च
इन्द्रियविषया) चतुर्मुखं विक्रम प्रपन्नो वा विज्ञेय—

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरम्यक्तमत्र च ।
इन्द्रियाणि दशैक च पञ्च चेन्द्रियगोचरा ॥

तदेव माम्याभिमतानि चतुर्विंशतिवर्तमानि गीताधिया चैत्रेऽपराधिया
प्रहृष्टा विवा चरे पुरपेऽम्भभूतानि भवन्ति । अत्रदमपि ध्यातव्यमस्ति यद् इष्टा-
द्वेष-सुख-दुःख-संघाताश्रेतना इतिश्च चरस्य विकास सन्तीति गीता मन्यते—

इष्टा द्वेष सुख दुःख संघातश्चेतना इति ।
एतच्चैत्र समामेन मयि कारुदुःखतम ॥

वैशेषिक दर्शनमिष्टाद्वेषादिकमात्मन (चरत्रय) गुणा इति मन्यते ।
पर गीतादष्टधा एषां सम्बन्ध चैत्रेण सह नास्तीति तु चैत्रेण सह वर्तते ।

चैनन्मानकवान् जीव परमेश्वरस्य परा प्रकृति (उद्भूतिवन्ति) विद्यते ।
'चेन्न' इति च न उच्यते । कृत्स्नमस्मद्वारिवाद् वा भोगादनन्तत्वात् परात्मेव
चेन्निति कथ्यते । अत्र 'चेन्न' इत्यभिधीयते ।

न ज्ञायते स्त्रियते वा कदाचिन्-

वाय मूत्रा भविता वा न मूय ।

अतो निव शाश्वतोऽयं पुराणो

न श्रम्यते हन्यमाने शरीरे

हृत्पादिना शोभा आभान मायनि ।

जीवोऽप्यमृत एव । न तस्य रहुचम् ।

"यथा प्रकाशराशेऽहं हृत्ते लोकात्मिनि रवि ।

चेन्न चेन्नी तथा हृत्ते प्रकाशयनि भारत" उपेक्षेण गीतासंकेतं विहितं
भवति यद् गीताप्रामेयस्यैव भावनानुसारेण । अत्र परमेश्वरस्य सनातनो-
ऽता इत्यत्र आह—“ममैवाशो जीवलोके जीवन्मूना मनातन” ।

जगदुत्पत्तिस्थिति-उपहारमोक्षः । सर्वेषामपि भूतानां भगवान् सनातन
बीजम्—“बीजं मा मधूंजाना विद्धि पार्थ सनातनम्” । यथा बीजाद् वृक्ष
उत्पद्यते लीयते च तन् तत्रान्तर्गतेष्वेव जगदपीड भगवान् उपपद्य लीयते च
तत्रैव । जगतोऽव्यन्तर आविर्भावकाले परास्मिन्नात्मना ‘ब्रह्मणे विनम्’
किंवावान्तरनिर्गोभावरूपेण ‘ब्रह्मणो निर्गो निमो’ति कथ्यते । उक्तञ्च गीतापाम्—

अथ यद् व्यक्तं यथा प्रभवत्यहरागमे ।

तान्नागमे प्रलीयन्ते तत्रैवायमव्यक्तके ॥

भूतग्रामं न पृथक् भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।

तान्नागमेऽव्यक्तं पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥

गीता साम्प्रतया प्रकृतिं स्थापयति । तत्र प्रकृतिं क्वापि ‘अव्यक्तम्’ क्वापि च
‘महद् ब्रह्म’ इत्येतेन नामाहूताम्नि—

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।

सन्मयं यद्वन्मूलाका ततोऽवर्तते भारत ॥

भारत प्रकृत्या एव उदात्तवृत्तिं मन्यते परं गन्तुं तथा न मन्यते । तन्म-
तेन प्रकृतेरप्येव ईश्वरोऽस्मिन् । तन्वाप्यव्यक्ताभावैव प्रकृतिं समग्रं प्रकृतै । अत्र
तनप्रकृत्या तथाऽव्यक्त्याऽप्यभिधीयते—

मयाध्यक्षेण प्रकृति सृजते मचराचरम् ।

हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते ॥

गीताह-एषा जगद्धामस्य पर नित्यमग्नि—

“नास्ततो विद्यते भावो नामाद्यो विद्यते सन् ॥”

पुरोत्तमत्वं गीताया परमरहस्यं किञ्च महनीयमाध्यात्मिकं तस्य मतम् । सारयमनेन जगत् कारणभूताऽप्रकृतिरेव सर्वतोऽव्यक्ता । अतः प्रकृतिरेव ‘अव्यक्तमिति’ निगदिता । पर गीता तु ‘अव्यक्तमि’त्येतत्प्रकृतिपुरोत्तमाभ्यामपि परमशुभ्रं प्रति प्रयुनक्ति । प्रकृतिस्त्वस्य निवृत्तिमूर्तिर्निरर्तते । गीता अच्छा प्रकृतिं सुरनाम्ना कृत्स्नमविष्मतिपुराञ्च अक्षरनाम्ना व्याहरति । पर परमनन्दं, यदस्ति अक्षरादप्युत्तमम् च प्रकृत्यतिगं, ‘पुरोत्तम’ इत्यनेन नामधेयेना-मननि सा—

यस्मात् अक्षरमतीतोऽहमस्मादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदं च प्रथितं पुरोत्तमम् ॥

अक्षरमहं पुरोत्तमयो धार्मिकस्यावगमनमतितराजपेक्षयते । अक्षरमह-चेतनतत्त्वमस्ति । नत् अन्यत् प्रकृतौपि परस्ताद् वर्तते । अस्ति तद् जगतो भिन्नं सर्वथा । गीतासाह—

“परस्तस्मात्तु भावाऽऽव्यक्तोऽव्यक्तोऽव्यक्तमनात्मनः ।

य स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥

अव्यक्तोऽक्षर इत्युत्तरमाहुः परम्’ गतिम् ।

य प्राप्य न निवर्तते तदाम परमं मम ॥

पर ‘पुरोत्तम’स्तु त कथ्यते यो विश्व व्याप्तुवन् अपि तस्मात् परस्ताद् विद्यते, समस्तैष्यपि सांसारिकेषु पदार्थेषु विद्यमानोऽपि तेभ्यः पृथगपि विराजते, अक्षरमसौ विश्वानुगो विश्वानीतश्च । गीतोपदेशोऽयं दम्भवाप्यपि कर्माणि समर्प-णीयान्यस्मा एव पुरोत्तमाय ।

तदेव हि गीताया औपनिषत्कमहवाद् स्वात्माभिन्नं प्रकृति पुरोत्तमाई भागवतधर्माभिलषितमीश्वरवादश्च दृष्टतया ममन्विन विधाय प्रदर्शयति ।

गीताया अध्यात्मपक्षो यादात् युक्तियुक्तः समन्वयान्तरश्च वर्तते तादात् एव तस्या व्यबहारापक्षोऽपि मनोऽभिराम आदरणीयश्च विद्यते । गीताया जनु काल-वर्तिनीनां परिस्थितीनामध्ययनाद् विदितं भवति यत् तस्या प्रमुखसुरेश

एवावहारिकविद्याप्रदानमस्ति । परमस्मिन् विद्ये विदुषां महात् मनभेदो लक्ष्यते ।
आचार्यभ्रीशहृदय मयमित्रं यद् निवृत्ति-मार्ग-प्रतिपादन रत्नदा मुन्य लब्ध-
मस्ति । सा च निवृत्तिजानेनैव प्राप्यति । आचार्यभ्रीगन्तानुज्ञा कानमित्रे
यद् गीता प्रधानतया भक्तिमेव प्रतिपादयति । तथैव भगवत्प्रतिमं वि-
हारयति । न मनस्ये यद् गीता इत्येवमिति विदितं ननु च आचार्येण
भक्तिं प्रतिपादयति । लोकमान्यचार्यगदाधरमित्र-वृत्त्यन्यदेवाद् । न कथयति
यद् गीताया लक्ष्यमस्ति कर्मयोग-प्रतिपादनम् । ननु गीता न भगवन् धर्ममनुतिष्ठन्
मानवः परकृत्यागस्तदनुव भगवन्तन्धिगन्तुमर्हति ।

गीताया उपदेशस्य स्वायत्ततां मनप्रताड्य प्रति चेद् भगवन्भावना विचारो
विधीयते तदा स्वल्पं प्रतिभाति यद् तदुद्देश्यं तु किमप्यन्यथेव । न सा कर्ममार्गं
पुत्र वा न ज्ञातमार्गं पुत्र न वा अविमार्गं पुत्र जिवा न धनमार्गं पुत्र रमते ।

ब्रह्मवन्तस्या धीः तत्र तत्र रमन्त्या अपि न देवदेवतैर्वा मार्गं निरव्या
मयस्ती विप्रमहि । सा तु तस्मिन् मार्गे स्वर्गोपा कृतिं निरूपयति यस्मिन्
कर्म-ज्ञान-अभिप्राय-ज्ञानं सर्वेषामपि मार्गाणां समिपतः विद्यते । सा मानव-
संमार्गमनुसर्तुमुपदिशति यस्य मार्गस्य द्वातेरं कर्मज्ञान-अभिप्राय-ज्ञान-
मस्ति । न केवलं जीवन-लक्ष्यविश्रमनाय कर्मं पुत्र अर्थं भवति अपि तु तदर्थं
कर्मपया अर्पयते तथैव ज्ञान-अभिप्राय-विश्रम-
तु सर्वार्थपि तस्मिन् साधनान्यपेक्षन्ते । अस्मिन् मार्गे एव कर्म परमार्थज्ञाया
द्वारायुक्तं किमपि साधनं-कर्म-मार्ग-अवस्थेन । समन्वयकं हि गीताया
स्वकीया विवेचना उतने ।

गीताया कर्तव्ये इत्यति । तद्विधाने वेदस्य कर्मकाण्ड एव मार्गो
ज्ञानकाण्डो निरर्थकः । सा आह—“आत्मायस्य विचार्यन्तु आनयं यमनदधा-
नाम्” । कर्मपदं यज्ञवत्कम् । देवर्तदेवेन द्रव्यार्पणं यज्ञ इति कथ्यते । गीता
कर्मकाण्डं सावज्ञानानि परं ‘यज्ञ’ इत्येतत् पदं सा तात्पर्येणैव न प्रयुनक्ति
यावति गीताया । तस्मिन् ज्ञाने मार्गः कर्माः ‘यज्ञ’ इति नाम्ना व्यपदि-
शन्ते यानि निम्नामन्येन क्रियन्तानि परमानानं प्रापयन्ति । अन्तर्ज्ञा-
ह्यार्थं कर्मावरजं ‘कर्मयोग’ पदस्यार्थं इति गीता दर्शयति ।

गीता ज्ञानमार्गं समाश्रयति । परं गीताभिज्ञाने ज्ञानमार्ग-स्य न धोषा-
भ्याः सांख्यशास्त्रिनिर्वाणयति । सांख्यस्य प्रकृति-पुरुषयोः स्वरूपवैशेष्येन

ज्ञान मन्यते । पर गीता न तद् 'ज्ञानम्' इति ब्रूते । सा तु आधर्मिकत्वस्य
कारण्येनानुभवतः ज्ञानमिति मन्यते । तदभिमत ज्ञान तदीयनाशस्थितेन
श्लोकेन वर्ण्यते—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

इच्छते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शन ॥

गीताध्यानयोगमभिनन्दति । सा षष्ठेऽध्याय ध्यानयोगविशदनाया उपश्लो-
कयति । तन्मतेन ध्यानयोगस्यायमेवोपादेयभावो यदात्मन प्राणायामप्रत्याहारा
दिभिः परिष्कृतस्य पावनभूतस्य चित्तस्य सर्वत्र सोममानस्य घटघटव्यापकस्य
भगवतः सेवायाः समर्पणम् । सुखातिशयाभिगमनमेवमेव भवितुमर्हति । गीता प्राह—

'युञ्जन्नेव सदात्मानं योगी विगतकल्मष' ।

सुखेन ब्रह्मरूपशमलवन्तं मुक्तमनुते ॥'

भगवान् कृष्णो 'योगी तत्त्वबुद्धो ज्ञानिभ्यः कर्मिभ्यश्च श्रेष्ठ' इति वदति—

'तत्त्वबुद्धोऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि महोऽधिकः ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन ॥'

यत्र ध्यानयोगो भगवान् श्रद्धापूर्वकं निश्चान्तनिविष्टेन साधनेन न भज्यते
स ध्यानयोगस्तु गीतामतेनायासपूर्व शुष्कपूर्व शरीर-क्षोभपूर्व । गीता तदेव
ध्यान ध्यान मन्यते वदति भक्तिरहितम् । अतः सा उभयोः सामञ्जस्य-
माकाङ्क्षति ।

भक्ति-योगो योगोत्तमो योगः । स योगानां राजा । स रहस्यानामपि
रहस्यम् । गीताप्राह—

'राजयोगो राजगुह्यं परितमिदमुत्तमम् ।

प्रत्यक्षावगमं धर्मं सुदुर्लभं नान्यथा ॥'

वस्तुतो भक्तिर्हि गीताया हृदयम् । भक्तिमते सर्वमपि साधनपातव्यम् ।
अनन्यया भक्त्यैव भगवत्प्राप्तिरसम्भवा । अत एव गीतायां भगवान् आह—

आह वेत्ति तद्व्याजं दानेन न क्षेयया ।

शत्रुं एव विधोऽद्रुष्टवानसि मां यथा ॥

यदि जीव इच्छति यत् स भगवन्तं परयेत् तत्पन्नस्तज्ज्ञानलभेत परमा
मन्द-सागरे तदीयं प्रदेशो जायेत तदा सर्वमपि निहाय तेन भगवति भक्तिः
कार्या । आह च गीता—

पुरः परं पार्थ भक्त्या लभ्यस्वनन्यया ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥

गीतायां सकाम-निष्काममेतरेणोपायना द्विविधा वर्णिता । उभयोरप्युपायन-
योर्निष्कामोपायना ज्यायसी तत्र मता । सा हि निराकरोपायनामतितरां
केशकरिणो मन्दते—

‘कृतोऽधिकतरस्तेषामव्यक्त्यामकृतेन माम् ।

अप्यन्य हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥’

अतः सा सगुणोपायनां कर्तुं जीवमुपदिशति—

ये नु सत्वांगि कर्मांगि सयि सन्यस्य मत्पराः ।

अमन्यन्तैव योगेन मां ध्यान्मन उपसते ॥

तेऽसहं समुद्धतां मृत्युसंसारमागताम् ।

भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवसिष्यामि मय्येव अत ऊर्ध्वं न मशयः ॥

न गीताप्रतिपादितस्य अश्रियोगस्य केनाप्यन्येन सह विरोधः साधनेन ।
इत्थं गीता विभिन्नेषु मार्गेषु समन्वयं प्रदर्शयन्ती कर्तव्यं च, साधनाध्वान् सुखेन
गन्तुं योग्यं विदधानि । ज्ञानं कर्म ध्यानं किञ्च भक्तिर्न वस्तुनः पृथक् पृथक्
मार्गाः । पृथग्येव पथस्तानि ज्ञानकर्मादीनि आवाप्ता इव सन्ति । तेषां सर्वेषाम-
प्युत्तरणं हि आप्याग्निकस्य पथिकस्य कृतेऽप्येवमेव । अष्टादशस्वप्यध्याप्येवेषां
मार्गाणां समग्रमत्वं समामेन प्रदर्शितमस्ति । गीतोक्तसाधनमार्गस्यारम्भो
निष्कामकर्मणोऽप्येव तस्य पर्यवसानं शरणागतित्वो ज्ञेयम् । गीतायाः सर्वगु-
णतमं ज्ञानञ्चेदमेव यद् इदमस्यमन्तर्यामिनं स्वामिनं शरणं गत्वा सर्वेषामपि-
धर्माणां परित्यागः । अत्रैवमपि वेषं बद्ध तेषां स्वरूपतः परित्यागः कार्योऽपि नु
ईश्वरमपराधविधा ते ननु निष्पादनीयाः । उक्तञ्च गीतायां भगवता—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

गीतायाः सारमूलः श्लोकोऽयम्—

मन्मता भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कृत्य ।

नामेवंप्रिय युक्त्यैवमाश्नतं मत्परायणः ॥

मन्धनमार्गं को यद्येनद् जिन्नामनि वञ्चिन् तदा स ओरुमिम प्रनि स्वकीय
स्थानमावर्त्तयेत् । श्लोकस्य तात्पर्यमिदम्—मनो योऽवद् भगवति, भक्ति
कार्यं भगवति यद् कार्यं भगवच्चिन्तेन, आश्रयगीयश्च धर्मवान् एव । एतेन
श्लोकेन एकानां ज्ञानयोग भक्तियोग कर्मयोगा प्रतिपादिता शरणागतिश्च
प्रतिपादिता तत्र समन्वयरूपेणा च विभाविता अपरतश्चदम्पुपदिष्ट यद् भगव-
न्निष्ठतयैव विविधमार्गाणां मध्येऽविरोधो भवितुं शक्यः ।

उत्तमा साधनानां कलाभ्यसि गाता मन्त्रिस्तर वर्त्तयति । आत्मज्ञानममररूप-
स्थित ज्ञानिन ता स्थितप्रज्ञभक्तियुग्यतीतमहम्भूतमिदनामभिराह्वयति । साधनानां
चरमलक्ष्यमस्ति चरमतत्त्वस्यापरोक्षज्ञानम् । तत् प्राप्य भवति ज्ञानमार्गादिना ।
गीता भिन्नभिन्नसन्नामि सिद्धान् आह्वयति । तत्तत्तत्तत्र न भिन्नैव मनागपि ।
सिद्धो भवति अद्भुता दयालुर्हृद्भारयूय सुखं दुःखमम शास्तव्यं समावाश्च ।
न तत्रैवापि भवति कामना । आत्मनामन्वय भवति स सन्तुष्टः । न तु त्वेषु
म उद्विगते सुखदुःखं न स्पृहयति सर्वत्रैवात्मस्वरूपदर्शित्यात्मै भवति रागभय
प्रोद्यभावविहीनः । गीताया मत्तमिन् यद् यदा भवति मानव एवमिदमेव
ज्ञयति यद् यमौ स्वकीय चरमं यद् एवम वा लब्धवान् ।

गीताया किञ्चय वर्त्तमानो अग्नौ न स्मरन् समस्तान्यपि धार्मिकानि
सामानिकानि कर्माणि च कुर्वन् यथावत् समारम्भे युज्यते ।

शास्त्राणि सर्वाणि यत् किम्पुपदिशन्ति तद्वद् गीता सरलं सरलं सारभूतञ्च
विधाय प्रस्तौति । अत एव तु गीतासुरिरयाकर्मिदम्—

गीता सुगीता वर्तम्या किमर्थे शास्त्रविस्तरं ।

या स्वयं पश्यतामस्य मुखपद्माद् विनिर्मुक्ता ॥

गीताम्भसि ग्नात्वेन मगारमलमाज्ञो भवति—

मलनिमाचन पुष्पां जलम्नान् दिने दिने ।

महद् गीताम्भसि स्नानं मसारमलमाज्ञात् ॥

ईश्वर प्राप्यन्—

गीता कल्पतरोऽशया शीतला शुभदा सुख्य ।

आश्रित्य तां नाना सर्वे भूयन्तु मरणोद्यमा ॥

धर्मसूत्राणां वेदमूलत्वं धर्मस्य च महनीयत्वम्

साग्रनिकाः भारतीया यान् मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृतिप्रभृतीन् ग्रन्थान् स्वकीयसमुदाचारविषये धर्मशास्त्रवेत्तैः गृह्णन्ति तानि पुनस्तनवराणि कृत्वा सूत्राणि उपजायन्तीति सर्वेषामेव विद्वद्भिर्हूराणां साधु विदितमेव ।

धर्मसूत्र-धर्मसूत्र-गृह्यसूत्र-शुद्धसूत्रमेतेन कृत्यसूत्राणि सन्ति चतुर्विधानि । तत्र धर्मसूत्राणि सम्पूर्णवाक्ये विनिर्दिष्टं सम्मानमाङ्गञ्च भजितुमिच्छन्ति । महाभारते भगवान् वेदव्यासः शत्रुघ्नं विन्दन् शौनकायस्मृत्युद्घातना धर्मसूत्रकाराणां नामानि सादरं स्मरन् समवाप्यते । स कस्यचन धर्मसूत्रकारस्य मतमुद्धरन् वदति—

“अनुताः श्रिद इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।

यदावता श्रियन्तात महयमं कुतः स्मृत ॥” (महाभारते)

यद्यपि सग्रानि धर्मसूत्र-प्रतिपादितेषु धर्मेषु केचन धर्मा न उक्तं प्रयुज्यन्ते परं जागी धर्मसूत्रेषु स्वकीयां वलवर्तमानस्या निवधानि । सदाचारसम्बन्धिनो धर्मास्तु स्मरते स्मरते परिवर्तितं यान्येव । परं सत्यदेवविषया बहुधा धर्माः पुरातना येषां प्रचारा भारतीयेषु गृहेषु श्लोकायमाने भवन्ति । यथा भारतीयाः पुनस्तनवराः समये तेषां फलनं कृतवन्तास्तथैव अद्य वेदेषु अद्यतना भारतीयास्तेषु व्यवहरन्ति । धर्मसूत्रप्रतिपादिता एते सर्वे धर्माः सूत्रकारैः स्वयं प्रकटितानाः अपि तु तैः प्राक्कृतैः स्तौतोऽथः मंगृह्य दयाममथ व्याख्याताः । यथा च आह बौधायन — “उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदम् । तस्यानुप्यायास्याम्” । एतदेव मतमनुमानं आपस्तम्बो ब्रूते — “अपातः सामयान्तारिकान् धर्मान् स्थान्यास्याम्” । इयं धर्मसूत्राणि प्राक्कृतानामेव धर्मानां व्याख्यानस्यानि सन्ति । सर्वे सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च वेदमेव धर्मस्यादिनं मूलं मन्यन्ते । पर ये धर्माः प्रत्यक्षरूपेण वेदे न प्राप्यन्ते तेषां मूलं वेदविज्ञां स्मृतौ शब्दे च सादृश्येन । अस्मिन् विषये सविस्तरं विवेचनमपेक्षते नमस्तु तदर्थमुक्तिरिति ।

धर्मसूत्रकारैर्मन्त्रप्राङ्गात्मको वेद प्रमाग्येन स्वीकृतः । तस्मादेव कारणाद् बहुधा ते मन्त्रैः सह प्राक्कृतवक्तव्यानि सुनिवचनवेन उद्धरन्ति ।

इदं हि तथ्यमुदाहरणानि निधाय चेत् स्पष्टीकृतं स्यात् तदा समुचितमेव स्यात् । शतपथब्राह्मणे ब्रह्मचारिणो ये धर्मा प्रोक्ता सन्ति तान् धर्मान् उद्धरन्तोऽनुसरन्मन्त्रानेके मूत्रफारा आमाद्यन्ते । आपस्तम्बप्रणीतधर्मसूत्र उद्धृतेभ्यो ब्राह्मणवाक्येभ्यो विदितं सज्जायते यद् ब्रह्मचारिधर्मा न केवलं शतपथब्राह्मणे निरूपिता परं तेषां निरूपणन्तु तद्विबेधेऽपि ब्राह्मणेभ्यो समुपपन्नं भवति । वर्तमानानेह हि न तानि ब्राह्मणानि सम्प्रदायानि सज्जायन्ते । यथा च आपस्तम्बोद्धृते वक्ष्यमाणे एते ब्राह्मणवचसा न सम्प्रति कश्चिन्नपि ब्राह्मणे समयाप्यते—

“यदि स्मयेतापि शुद्ध स्मयेतेति ब्राह्मणम् ।

रजस्वलो रक्तदन्मस्यवादी स्यादिति हि ब्राह्मणम् ॥”

शतपथब्राह्मणस्य ब्रह्मचारिधर्मविषयः वाक्यं धीधायनधर्ममूत्रे उद्धृतं सद् धीयते । आपस्तम्बः च उपनयनविधानविषयके ये द्वे वाक्ये समुपलभ्येते ते अपि वस्तुन कस्यापि ब्राह्मणग्रन्थस्य स सम्प्रति न तद् ब्राह्मणमधिगतं भवति । ते वाक्ये एते—

“सर्वेभ्यो वेदेभ्य माविष्यन्त्यत इति हि ब्राह्मणम् ।

तमसो वा एष तम प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति हि ब्राह्मणम्” ।

एते ब्रह्मचारिधर्मा बहुभिः सूत्रकारैरुद्धृता । ते च ब्राह्मणेभ्यो सम्यक् प्रतिपादिता ।

आतङ्कधर्मसंग्रन्धीनि च धृतिवाक्यानि धर्मसूत्रेषु उद्धृतानि सन्ति । तथा हि शतपथब्राह्मणस्य मन्त्रमुपस्थापयन् वसिष्ठः ब्राह्म—

“भार्यया सह नाभीयादूरीयं वनपर्यं भवतीति वाजसनेयके विज्ञायते” ।

(या० घ० सू०)

अपरञ्च आतङ्कधर्ममधिकृत्य वसिष्ठः राजश्रुतिं संस्मारयन् तं गर्भं मिश्रणेति । आतङ्कः यत्रादित्यत्र शिवा न आपयेदिति धर्मः स्यात्प्राप्तुमापस्तम्ब धृतिमुद्धरति—

“अथापि ब्राह्मणम् । रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डस्त्वस्यैतद्विधानं दक्षिण्येति । मन्त्रेषु ॥ वचनाद् वपनं शिवाया ॥” ।

वर्णाश्च गार इत्येतदधिकृत्य ऋग्वेदोऽभिद्रवति—

“ब्राह्मणोऽस्य सुस्तमामोद् वाहु राजन्य- कृत ।

उरु तदस्य यद् वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायत ॥”

अत्र वर्गशब्दो न जातिवाचकत्वेन गृहीतः । वर्गशब्दोऽत्र न केवलं भुता-
वन्यरूपि इत्यते । काठकम्पहिताया ‘वर्ग’ इत्येतत् पठ आचार्ये च प्रयुक्तम्—
“आर्यवर्गमुजापयति” । ब्राह्मणेषु तु वर्गशब्दो वर्गार्थे भूत प्रयुक्तः प्राप्यते ।
शतपथब्राह्मणं हि वर्गान् पृथक् वर्णयति—

“चकारो वै वर्गाः । ब्राह्मणो राजन्यो वैश्य- शूद्र ” ।

ऐतरेयब्राह्मणोऽपि “शूद्रो वर्गः” इति प्रयोगोऽधिगम्यते । तैत्तिरीयब्राह्मणम्
एतस्मिन् विषये निगदति—

“द्वैष्यो वै वर्गो ब्राह्मणः” । “आर्यं वर्णमुजापयति” इत्येव प्रयोगः पठ-
विश्राह्मणे त्रिलोक्यते ।

एवंविधानि वेदवाक्यानि आह्वय्य धर्मसूत्रकारा वर्गधर्मान् व्याचक्षाणा-
आमाद्यन्ते । वसिष्ठः साक्षादेव वर्गत्रिरूपकं मन्त्रमुद्धरन् इत्यते—

“महतिविनिष्टं चानुवर्ण्य संस्कारविशेषाच्च । ब्राह्मणोऽस्य सुस्तमामोद् वाहु
राजन्य- कृत । उरु तदस्य यद् वैश्य- पद्भ्या शूद्रो अजायत-इत्यपि निगमो
भवति” । (दा० ध० सू० ४, १-०) अयं सूत्रकारः शतपथब्राह्मणमनुसृत्य
वर्गान् परिगणयति । यथा धर्मसूत्रेषु वर्णानां कर्मणां वर्गनं विधीयते तथा
भुतावेषां कर्मणां स्पष्टं विधानं न दृष्टं जायते । परं चतुर्णां वर्णानां कर्मणां
पृथक्त्वं वेदज्ञेकत्रिष्यतया विहितं भवति । केचुचित् कर्मसु वर्गविशेषस्यैव
अधिकारो दृश्यते । यथा च ब्राह्मणवर्गस्य याजनाधिकारं प्रतिपादयच्छतपथ-
ब्राह्मणं प्रकीर्ति—

“य उ वैश्व यजते ब्राह्मणोभूयैव यजते ।”

ब्राह्मणानां याजनाधिकारो मैत्रायणीसंहितायामेवं वर्जितम्—

“दद्या वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छन्ति सोपमा अन्येऽस्योपमा अन्यं,
एने वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा ” । ब्राह्मणेष्वपीदं वर्जनं त्रिलोक्यते—

एता वै प्रजा हुतादो यद् ब्राह्मणाः (ऐतरेयब्राह्मणम्)

एने वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणाः (गो० ब्राह्मणम्)

दानप्रतिग्रहे सोमपाते च ब्राह्मणानामधिकार निदधानम् ऐतरेयब्राह्मण-
माचष्टे—

“न यदि सोम ब्राह्मणानां स भक्षो ब्राह्मणस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि ब्राह्मण
कल्पन्ते भक्षया ना जनिष्यत आदाय्यापाय्याऽस्माधी यथा कामप्रयाप्यो यदा
वै क्षत्रियाय पाप भवति ब्राह्मणकल्पोऽस्य प्रज्ञायामजायत ईश्वरो हाम्माद
द्वितीयो वा तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपेतो स ब्रह्मबन्धवेन निज्युपित ।

श्रुतिवत्त्वेन ब्राह्मणवर्ण एव धुनौ प्रतिपादित । सं विहाय न वर्गान्तरं
हि क्षत्रिक्तां परिग्रहीतुं प्रभवति । ब्राह्मणस्याधिकारा कृतंभ्यानि च शतपथेन
विधीयन्ते एवम्—“प्रज्ञा वर्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभिनिपादयति—
ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्यां यशोलोचपत्तिम्, लोकं पच्यमानधनुर्भिर्धर्मैर्भाक्ष्येण
भुनक्ति—यचंया च दानेन चण्डयेतया चानप्यतया च । शतपथब्राह्मणस्यापरां
वचनमपि बोधयति यत् तस्मिन् काले अप्यापने ब्राह्मणस्यैवाधिकार आसीत्—

“स होवाचाजानशत्रुं प्रतिलोभ वै तद् यद् ब्राह्मणं क्षत्रियमुपेयाद् ब्रह्म
मे वपयतीति ।

ईदृशानि वेदवचनाम्याहस्य धर्मसूत्रकारा ब्राह्मणधर्मान् एव व्याचक्षते—

‘द्विजातीनामभ्ययनमिज्या दानम् । ब्राह्मणस्याधिका प्रयत्नं यज्जन-
प्रतिग्रहा ।’ (गी० ४० सू०)

“ब्रह्म वै स महिमानं ब्राह्मणे वदधादुध्ययनाभ्यापनयज्जनयाजनदानप्रति-
ग्रहस्तपुष वेदानां गुण्यै ।’ (बी० ४० सू०)

‘स्वकर्म ब्राह्मणस्याभ्ययनमभ्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रतिग्रहणं वायाघं
शिलीम्लम् ।’ (जा० ४० सू०)

‘यद् कर्मणि ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाभ्ययनमभ्यापनं यज्ञो यज्जनं दानं प्रति
ग्रहश्चेति ।’ (या० ४० सू०)

श्रुतिविधानमनुसृत्यैव धर्मसूत्रकारैर्ब्राह्मणस्य अवश्यत्वमाज्ञातम् ।

बौधायन प्राह—

“अवस्थां वै ब्राह्मणं सर्वपराधेषु” ।

गौतम प्राह—

“अवस्थं ब्राह्मणं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं ब्राह्मण्यं” ।

मनुः प्राह—

“न जानु ब्राह्मणं हन्यान् सर्वपापेष्वपि शिष्यम्” ।

यद्यपि कनिष्ठेषु यज्ञेषु वर्गविशेषस्याधिकारं श्रुतिनिर्दिष्टीयते परं प्रायेण सर्वेषां द्विजानां—ब्राह्मणवृत्रिपवैश्यानाम्—अध्ययने यज्ञे च समानाधिकारः प्रतिपादितः । द्विजेषु ‘अयं’ इति शब्दोऽपि श्रुतिषु प्रयुक्तः । सूत्रकारो अपि तन्मते ‘अयं’ इति शब्दः प्रयुक्तानां दृश्यन्ते । ते इत्याद्या दाते अध्ययने च तेषामधिकारं स्वीकुरुन्ति ।

अत्रियस्य सूर्यो धर्मः प्रजानां पालनमेव प्रोच्यते धर्मविदुभिः ।

यमिष्टः प्रवर्तति—

“शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्ममेव जीयेत्” ।

गीतमथ अभिधाति—

“राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानाम्” ।

अत्रियधर्ममधिकृत्य ऐतरेयब्राह्मणं यद् वदति तद् इदम्—

“अत्रियोऽजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि रिशामनाऽजन्ममिषाणां हन्ताजनि ब्राह्मणानां गोप्ताऽजनीनि” ।

अतएवब्राह्मणमपि अत्रियस्य प्रमुखो धर्मः क इत्यत्र निगदति—

“एष वै प्रजापतेः प्रणयनमी यद् राजन्यमनस्मादेकः ।

मन् बहुतामीष्टे कष्टे चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजन्यः” ॥

अतएवब्राह्मणोक्तमिदं मतं काटकश्रुतिरनुमन्यते—

‘राजन्यो वै प्रजानामधिपतिः ।’

राजसम्मानमुद्दिश्य गीतम आचष्टे—

“तमुपयामीनमस्मादुपासीरन्नन्ये ब्राह्मणेभ्यः तेऽप्येवं मन्येरन्” ।

इदं हि सर्वं श्रुतिमाह्वयैव प्रोच्यम्—

“तस्मादुपयामीनं अत्रियमधस्तादिमा प्रजा उपामते” ।

पशवो वैश्यस्य धनत्वेन धुनीं मनम् । अस्मिन् त्रिशये पञ्चविंशतब्राह्मणे प्रोच्यमिदम्—

(क) “एतद् वै वैश्यस्य समृद्धं यत् पशवः”

(ग) “तस्मादु बहुपशुरेवैश्वदेवो हि जायते तर्वा हारय वैश्यस्य त्रयुप्त-
स्माद् ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य चाधोऽधरो हि सृष्टः” ।

पशुशब्दं कृपेरपि उपलक्षणमस्ति । अत एव सूत्रकाराः पशुपालनं कृपिश्च वैश्यस्य प्रधानो धर्म इति कथयन्ति । तस्मादेव सम्यग्वाद् वाणिज्यमपि वैश्यस्य धर्मत्वेन स्वीकृतम् ।

ऋग्वेदे 'शूद्र' इति पदं मङ्गलं प्रयुक्तम् । न तत्र शूद्रस्य धर्मसुदिरय किमपि प्रोक्तम् । तस्य जन्म पद्म्या जातमित्येव निगदितम् । ऋग्वेदाद् व्यतिरिच्य अन्येषु वेदेषु ब्राह्मणेषु च शूद्रशब्दस्य प्रयोगोऽमङ्गलं कृतः । तेषु तस्य कर्म निमित्तेतदपि निरूपितम् । पञ्चविंशब्राह्मणे कथितं यत् यादप्रचालनं शूद्रस्य कर्म विद्यते यजे च तस्याधिशरो नारितः—

‘त यत्न एव प्रतिष्ठाया एरुविंशमहजनं तैमनुष्टुप्पुण्डोऽन्वसृज्य न वाचनं देवता शूद्रो मनुष्यस्तस्माच्छूद्र उत बहु पशुरयजियो निवेद्यो हि, न हि तं वाचनं देवताऽन्वसृज्यत तस्मात् पादायनेजयश्रातिचर्द्धते पत्तो हि मृष्टः ।’

पशुपरिष्ठात् पञ्चविंशब्राह्मणे प्रोक्तं तदनुमन्यमानम् ऐतरेयब्राह्मणमपि एवं भवति—

‘अथ यद्यपि शूद्राणां न भक्षः शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि शूद्ररूपस्यै प्रजायामाजिन्व्यतेऽन्यस्य श्रेष्ठ्य कामोत्थाप्यो यथाशमश्च ।’

इमानि वचनान्यवलम्ब्य धर्मसूत्राणि च सेवामेव शूद्रस्य प्रधानं धर्मं मन्यन्ते । तथाहि—‘शूद्रेषु पूर्वेण परिचर्या’ । (वीधायन ध० सू०)

‘परिचर्या चोत्तरेणाम्’ (गीतम-धर्म सू०)

यथा वर्णधर्ममधिकृत्य बहु धृतावुक्तं तथैवाश्रमधर्मसुदिरग्यापि तत्र मृशमभिहितम् । ब्रह्मचारिणां के धर्मा इत्यत्र क्षतपथब्राह्मणे विशदयताऽऽनातम् । उद्वाहविषये च तत्र प्रचुरं प्रोक्तम् । ऋग्वेदस्य सूक्तमण्डलस्य पञ्चाशी-नितमं सूक्तं—

‘रम्यासीदनुदेयी नाराशसी न्योचनी ।

सूर्याया भद्रभिद् वासो गाययति परिष्कृतम् .. ’ ॥

सूर्याविज्ञाहवर्णनच्छ्लेषेन स्वयुगस्य त्रिवाहविषयकं वर्णनं समीचीनतया विदधानं विलंबयते । अथर्ववेदे च विषय एव प्रतिपादितः । शूद्रसूत्राणां त्रिवाह-वर्णनं ऋतेयं अन्त्राणां विनियोगं प्रियते । उद्वाहसम्बन्धिनो घेदमन्त्रा एव आचार्यगृहस्थाश्रमत्रिये प्रमाणत्वेन गृहीताः सन्ति ।

श्रुतिषु श्रगत्रयविधानं यत्कृतं तद् ब्रह्मचर्यं ग्राहंस्थ्यञ्च लक्ष्याकृत्य कृतमिति सूत्रकाराणां स्मृतिकाराणाञ्च मतमस्ति । अने चात्र बोधायनः—

‘आपमानो वै ब्राह्मणश्चिमिकृञ्जवान् जायते ब्रह्मचर्येण श्रियम्यो यज्ञेनदेवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति । एवम् श्रमनयोगादीभ्यमस्येयानि भवन्ति । श्रुतिवचसांस्या-
धिर्यैव धर्मसूत्रकारैर्नाहंस्थ्यं प्रतिपादितं तद्धर्माश्च निरूपिताः । तैत्तिरीयसंहि-
तायो हि श्रुतमतीधमो ये विदितास्ते च सूत्रकारैः स्वसूत्रग्रन्थेषु व्याख्याताः ।

वानप्रस्थस्य संन्यासस्य च वर्गनं धर्मसूत्रेषु प्राप्यते । परं सूत्रकाराः केचन तत्र विप्रतिपत्तिमुपस्थापयन्तोऽपि दृश्यन्ते । केचन आचार्या नैष्टिकं ब्रह्मचर्यं वानप्रस्थं संन्यासञ्च मानुमन्यन्ते । बोधायनोऽन्य आह—‘देकाग्रम्यं त्वाचार्या अप्रजनावाहितरेषाम्’ । ग्राह्यादिहं वै कपिलो नामाश्रमसुरास । स पृथान् मेदांश्चकार देवैस्मह स्पर्धमानान्मान् मनीषी नाऽऽदिपेते । केचन आचार्या एतदपि आश्रमद्वयमनुमन्यमानाः प्राप्यन्ते । तैत्तिरीयसंहितापामिह विप्रे ‘ये चान्धार’ इति वचोऽप्राप्यते एव धर्मस्य श्रुतिवचसं करोतीति तेषां मतम् । परं मतमिदं प्रविशद् बोधायनो जायते एव ‘देवदत्ता’ इत्येव धर्मवाद एवास्ति—पेटिक-पाशुक-मीमिक दार्वाहोभागधर्म-ज्ञानमेवमुक्ते कारणमिति मत्वा केचन आचार्याः संन्यासं परिपुज्यन्ति किञ्च ज्ञानप्रसादात्मकानि श्रुतिवच-
नानि प्रमाणत्वेन प्रस्तुवन्ति । दातृपण्यमाह्वयस्य अपस्थितं वचनं संन्यासपरिषो-
पकाणां मतं द्रवयति—

“तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति । ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनावाशके-
न चैतमेव विदिषा मुनिर्नवपेतमेव प्रवाशिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्
ध र्म वै तपस्यै ब्राह्मणा अनुचाना विद्वांसः प्रवाच कामयन्ते क्रिमप्रया
करिष्यामो येपाद्योयमात्मा यैल्लोक इति ते ह स्म पुत्रैरगयाश्च वितैपगयाश्च
लोकैपगयाश्च श्रुत्यायाय निचाचर्यं चरन्ति या श्वेन पुत्रैरगया सा वितैपगया या
वितैपगया सा लोकैपगोमे ह्येते एवमे एव भवतः” । आपस्तम्बधर्मसूत्रम्
पञ्चद्वयमपि उपन्यस्यति ।

यद्यपि सूत्रकाराः स्मृतिकाराश्च काल-धर्ममेवमाणाः संन्यासं न सर्वदा
प्रायाचक्षते संन्यासधर्माश्चापि प्रतिपादयन्ति तथापि ते वेदविरुद्धं न कदापि
सहन्ते । तेषां वेदानां सर्वथा माननीयास्ति । तेभ्यः परं न किमपि तेषां दृष्टी ।
अत एव आपस्तम्बधर्मसूत्रे प्रोक्तम्—

“धैर्यवृद्धानां ॥ वेदा प्रमाणमिति निष्ठा तत्र यानि ध्रूयन्ते धीर्यवप-
श्चाज्यपय कपालपत्नीसम्बन्धान्युच्चैर्नाचैः कार्यमिति ते विरुद्धा आचारोऽप्रमाण-
मिति मन्यन्ते ।” एवमेव त्रिणिष्ठं प्रवर्तयति—

“संन्यसेत् सर्वकर्माणि वेदमेकं न संन्यसेत् ।

वेदसंन्यसनाच्छूद्रस्तस्माद् वेदं न संन्यसेत् ॥”

सामेव प्रवर्ज्या, वस्तुतः, धर्मसूत्राण्यनुमन्यन्ते या वैदिकधर्ममर्यादासंरक्षिणी
भवति ।

तैत्तिरीयसंहितोक्तं “मनुपुत्रेभ्यो दायं स्वभजत्” इति यच्च उद्धरन्तो धर्मसू-
त्रकारा दायस्य वेदसम्मतत्वमुपपादयन्ति । सूत्रध्याप्यातृणां कथनमिदं यत्
पिता पुत्रेभ्य एव दायं विभजेत् तु दुहितृभ्यः । बौधायनधर्मसूत्रदर्शनात्
पुत्रस्यैव दायभागधिकारिता सिद्ध्यति । बौधायन स्पष्टमेव आननति यत्
पितरि जीवति पितुरनुज्ञयैव दाय—विभजनं भवेत् । केपाञ्चन आचार्याणामिदमपि
मतं यज्येष्टं पुत्रोऽधिकस्य दायभागस्याधिकारी अस्ति । एते आचार्या स्व-
मतं परिपोषयितुं बौधायन प्रमाणवेनापि उपम्यन्ति । केपाञ्चन आचार्याणां
मिदमपि मतं यज्येष्टपुत्रं समस्तमपि दायभागं लभेत् । परम् आपस्तम्बो
मतमिदं प्रत्याचष्टे । ॥ इह आह यदेतच्छ्रो विभागो न शास्त्रानुवृत् । सर्वेऽपि
पुत्रा समदाय—सलक्ष्यधिकारिणः सन्ति । धृतिः समदायविभागपक्ष एव वर्तते ।
समदायविभागस्य वेदमूलरूपं प्रमाणमित्युपापस्तम्बस्तदेव धृतिकथनमुद्धरति यद्
बौधायनेन प्रयोजनान्तरं उदाहृतम् । बौधायनोदाहृतस्य धृतिकथनस्य विधित्व-
मस्वीकुर्वाण आपस्तम्बो ध्यायविदा मतमुपस्थापयति—“अथापि निषामुवाच-
मविधिमाहुर्मर्यादविद्” । एतस्य हि व्याख्यानस्योद्देश्यमिदं यदेषविधानि वेदधा-
र्यानि दृष्टार्थमात्रमनुवदन्ति । एतेन विवेचनेनेदमपि स्पष्टीभवति यद् धर्म-
सूत्रकारा धृतिवाक्यानि व्याख्याय धर्मं प्रतिपादयन्ति । धर्मसूत्राणां सर्वेषां चेत्
सम्पगम्ययनं त्रिषीयेत तदेदं निश्चीयते यच्च्युतिप्याख्यामेदादेव दायविभागपरो
मेदं सज्जातः । ‘दुहिता वा’ इत्येतदापस्तम्बीयं यथो निषाम्य विदितं जायते यद्
दुहितापि त्रिकल्पेन दायं लभते । गीतममते पत्नी सपिण्डादिभिः सह रिष्य भजते ।

केपाञ्चन धर्माणां मूलान्तु सूत्रकारा स्मृतिकाराश्च वेदविदा स्मृतिं हीलञ्च
मन्यन्ते । यदा कोऽपि पृताष्टस्य हीलस्य पृताष्टस्या स्मृतेर्वा प्रमाणत्वमाक्षिपति
तदा धर्मविदस्तत् समादधाना मुवन्ति यद् धाम्य चास्त्राम्यो वेदविदा स्मृतिः

शालं वा प्रावर्तन् ताः साम्नाम्नदा प्रावर्तन्त्य पर ता गच्छन्ताः कालेन व्यनश्यन् । गोविन्दस्वामी बलि च यद् बौधायनेन प्रोक्तं शिष्टागमः प्रलीनसाम्नामूलो वर्तते ।

धर्मसूत्रग्रन्थालोचनेन विदितं यज्ञायते यद् धर्मसूत्रकाराणामभिमतमिदं यत् कस्मिन् अपि विषये 'धर्मोऽयम्' इत्येतत्कथनं न तावत् सम्भवं यावत् श्रुतिर्न अनुसंधायते । धर्मसूत्रकारास्तत्र सर्वमपि प्रतिबुद्धन्ति यदस्ति श्रुति-विद्मम् ।

धर्मविदो धर्मं चतुर्षु मार्गेषु विभज्यन्ते—१. साधारणधर्मं, २. विशेषधर्मं, ३. असाधारणधर्मं, ४. आपद्धर्मः ।

साधारणधर्मो दानतपोयज्ञभेदेन त्रिविधः स्मृतः । अर्थदान-वस्तुदाना-न्य-दानभेदेन दानमपि तत्र त्रिविधम् । तपोऽपि शरीरतपो-मानसतपो-वाक्-तपो-भेदेन त्रिविधः । यज्ञस्य सन्ति अष्टादश भेदाः । तत्र नित्यनैमित्तिककाम्या-प्यात्माधिदैवाधिभूतभेदैः क्रमंयज्ञं पञ्चविधं प्रोक्तं । उपानयनयज्ञश्च नवविध उक्तः—१. निर्गुणोपासना, २. मगुणोपासना, ३. अन्तारोपासना, ४. श्रुति-पितृ-देवतोपासना, ५. भूत-भेतासुरासुपासना, ६. मन्त्रयोगः, ७. हठयोगः, ८. लययोगः, ९. राजयोगः ।

अवग-भनन-निदिध्यासनभेदेन ज्ञानयज्ञत्रिप्रकारकः प्रतिपादितः । इत्थं हि अष्टादशविधा यज्ञा भवन्ति । दान-तपो-यज्ञानां संख्यायां सङ्कलनेन चतुर्विंश-तिभेदाः सञ्जायन्ते । एषा हि संख्या सात्त्विकादिगुणत्रयत्वात् त्रिगुणीकरणेन द्विसप्ततित्वं याति । द्विसप्ततिभेदं धर्ममिमं पुनं निधाय दत्ता तत्र दत्तातः क्रियते तदा जगति न कोऽप्येतादृक् धर्मं समवाप्नो जायते यो नास्मिन् सनाननधर्मेऽन्तर्भूतः स्यात् । सनाननधर्मस्वेदं साधारणं स्वरूपं सर्वलोककल्याण-करं महत्त्वं निदधाति ।

विशेषधर्मो भवति अधिकारिविशेषाणां कृते । तथाहि—पुराणस्य कृते पुरु-षधर्मो नारायण-कृते नारीधर्मः । गार्हस्थ्यस्य कृते प्रवृत्तिधर्मः संन्यासिनां कृते च निवृत्तिधर्मः । एवमेव ब्राह्मण-वैत्रिय-वैश्यादीनां कृते शूद्रक् शूद्रक् धर्मो य उक्तः स विशेषधर्म इत्युच्यते ।

असाधारणधर्मस्य विलक्षणता अन्यैवास्ति । असाधारणधर्मार्थं विशेषयोग-शक्तिरामवल्लभ अपेक्ष्यते । न साधारण्यं अनुप्यास्तदधिकारिणो भवितुमर्हन्ति । विधामिऽद्रीर्पाप्रभृतयो हि विरला जनास्तदधिकारिणः पुरा अजनिपतः ।

आपद्धर्मस्यापि चमत्कारोऽन्य एव । स धर्मो भावप्रधानः । विपदि निपात्य जीवः स्वं मुख्यमुद्देशं प्राप्तुं चेत् पापमापद्धर्मत्वेन मत्वाऽऽचरति तदा न स पापभाक् । श्रूयते यत् पुरा बहुवर्षग्यापिनि सति दुर्मिषे विश्वामित्र सारमेय-पिणितं जग्राह तेन च बलिवैश्वदेवयज्ञ विधाय भोक्तुं तदुपचक्रमे । आत्मरक्षायै यः आपद्धर्मो धर्मविज्ञिविहितः ।

धर्मस्य लक्षणं मनुरेवञ्चकार—

एति धर्मा दमोऽस्तेषु शीघ्रमिन्द्रियनिग्रहः ।

धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

यद्यपि धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणपरमं श्रुतिस्तथापि महाभारतमेवमप्याह—

वेदं स्मृतिं सदाचारं स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

श्रुतिमूलो हि धर्मो न कस्मिन्नपि द्वेष्टि । अत एव धर्माचार्या प्राहुः—

धूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिष्कूलानि परेषां न समाचरेत् ॥

धर्मस्पोपादेयत्वं महनीयत्वञ्चेत्य गीतं धर्मज्ञैः—

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिहं प्रजा उपसर्पन्ति ।

धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति ॥

व्यासो धर्मस्य अहेयत्वे प्राह—

न जानु कामाञ्च भयाञ्च लोभाद् धर्मं त्वज्जेजीवितस्यापि हेतोः ।

निर्यो धर्मं मुक्तदुःखे त्वनित्ये जीवो निर्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥

धर्मस्य निषेवणीयत्वं किद्यदुपकारकमित्यत्र व्यास एवम् अभिवदधाति—

उष्वंबाहुर्विरीम्येष न कोऽपि हि शृणोति माम् ।

धर्मादर्शञ्च कामञ्च तं धर्मं किञ्च सेवसे ॥

धर्मं सरस्य न कोऽपि कदाप्यवमीदति तस्मादेव कारणाद् वेदमनूय आद्या-
धर्मोऽन्तेवासिनमनुशासितः—

“धर्मं चर” “धर्माञ्च प्रमदितव्यम्” ।

धर्मसूत्रकारा धर्मस्य यद्रूपमिदमनुसन्दधुस्तद् वस्तुतः श्रेयः प्रेषञ्च विश्वमिति निदधाति । आत्मकल्याणाकाङ्क्षिणा स स्वजीवने सततं सेवनीयः ।

पुराणानां महत्त्वम्

श्रीरामप्रणीतेषु पुराणेषु सहस्रत्रयं कथा गतं सन्ति । तान्यो भारतीय-
मंस्मृति-महाचारादिविषयाणां ज्ञानमधिगम्यते । भारतीयसाहित्यं प्रति पुराणानां
यद् दानमग्निं तद् वस्तुतो नितरामेवोपादेयं महत्त्वयुक्तञ्च विद्यते । अत एव
भारतीये वाक्याये पुराणानां विशेषसम्मानमस्ति । भारतीयसम्प्रदाय-विचारणां
जननाया येन साहित्येन प्रचारणं कृतं तत् पौराणिक साहित्यमस्ति । अस्मिन्नपि
पुनो भारतीयधर्मस्य मूलाधार इदमेव पुराणसाहित्यं वर्तते । साम्प्रतं प्रतीत्यशिक्षा-
प्रभावान् अत्र या विद्वानोऽपि पुराणानि परमोपेक्षानयदृष्ट्या ग्रेह्यन्ते । ते तानि
कपेठकवपनाकल्पितानि मन्यन्ते । न तेषां पुराणवर्णितां कथानु स्वस्यापि
श्रद्धा । प्रतीच्या विद्वानो हि पुराणमधिकृत्य नितान्तनेव अन्तर्धारणा
जननाया प्रचारयन्ति स्म ते तथा प्रवृत्त्यन्ते यथा भारतीय जना इहसाहित्ये
होमपूजाधिय निवर्तन्ति । इत्येव परं महान् सम्प्रतं भारतीया जना पुराणानां
महत्त्वं विज्ञाय तदिदं स्वकीयं स्वान्मात्रं यन्तं प्रतिरुध्यन्ते । किञ्च 'पुराणानि
भारतीयैतिहासस्य महानिबन्धानि सन्ति' इति कथयन्तस्ते कथ्यन्ते ।

पुरातनवाद्ययन्तपुरातनास्त्रयानयुक्तत्वाच्च सम्भवतः पुराणमिदं तेन नाम्ना
इनानि सन्ति सुप्रथितानि । पुगणानां गणना कपि कापीतिहासेऽपि क्रियते
परं यन्तुन पुराणानि न समन्तिहास्यन्तर्गतानि । इतिहासः अतीतवृत्तान्त-
परत्वात् न पुराणम् । पुराणमितिहासाङ्गीकृतं विषय सामितपरिधेराकृत्य न विस्तृ-
ततरं व्यापकतरं च कुरुते । तस्मादितिहासपुराण्ये स्व-स्ववैशिष्ट्यवत्त्वात् पूयद्
पूयगेव । पुराण-लक्षणादि प्रोक्तम्—

सर्गाश्च प्रतिमर्गश्च वसो मन्वन्तराणि च ।

यवानुवर्गितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

परमेतरिभ्यः ह्यसृजे देवां विषयणा निर्देशः कृतस्तेभ्योऽप्यधिका विषया
वर्णिता प्राप्यन्ते । पुञ्चलविधिविषयविधित्वाद् अपिपुराणम् भारतीयज्ञानकोष
इति नाम्ना सुविदितमेव । अनकानि पुराणानि तु पञ्चाङ्गान्यपि नश्यन्ते येषु
पञ्चलक्षणनिर्देशः पञ्चापि विषया न प्राप्यन्ते । अस्तु ।

पुराणान्येव परमार्थत आदर्शतिहासा इव सन्ति । कस्यापि मानवसमानस्ये
तिहासस्तदैव पूर्णो हीतिहासो भवत्येव । स्यात् यदा तस्य (मानवसमानस्य) कथाया
वर्णनं सृष्टिप्रारम्भकालात् कृतं स्यात् किञ्च तद्वर्णनं परममानं कारणमभिव्याप्य
समुपस्थितं भवेत् । सा कथा तु अपूर्णैव मता स्यात् वा आसृष्टिरालात् न
गीतास्ति । पुराणेषु पूर्वा विविष्टता दृश्यतेऽतस्तानि वस्तुत आदर्शतिहासा सन्ति ।
आधुनिका विद्वांस इतिहासलोचनविधायामिमां पुराणानुसृता पद्धतिं नादिपन्ते
इमं ते तामुपेक्षन्ते स्म । परं सत्सर्पमिदं निवेद्यते यदेवा पद्धतिं इहल्लेख्य
मुविदितेन विचक्षणेन पृ० जी० वेङ्कयमहाशयिणेन इतिहासस्य रूपरेखायां सङ्गी-
कृतास्ति ।

पुराणानां वर्णनविधिर्नन एव । तस्य रहस्यं न विदन्ति जना अतस्तत्रा-
नादरधिप्य दर्शयन्ति । 'पुराणोक्ता जनाः सन्ति न सस्यास्ता सन्ति जलीका—
श्रुत्युक्ता ते पुराणानि अवमन्यन्ते च । परमिदं न विस्मरणीयं यथाऽत्रे-परमदीपेषु
वस्तु-कथनस्य प्रकारास्त्रयो निगदिताः । प्रथम प्रकार-स्तत्पथकथनमिति द्वितीयो
'रूपकथनमिति तृतीयश्च 'अतिशयोक्ति-कथनमिति प्रोक्ष्यते । वस्तुनो यथात-
थेन कथनं वस्तु-कथनमिति कथ्यते । वैज्ञानिकानां कथनं तथ्यकथनं भवति ।
यत्र रूपकालङ्कारमाश्रित्य विमलपुष्पते तत् 'रूपककथनमिति व्याद्विष्यते । पूर्वा
कथनं पद्धतिर्वैज्ञानिकमनास्ति । अतिशयोक्त्या यत्र कथनं क्रियते तत् 'अतिश-
योक्ति-कथनं मिश्रयुदीर्यते । पुराणानि इमांमेव पद्धतिमनुसरन्ति । अतिशयोक्ति-
रतत्र प्राधान्येनाश्रीयते । कथनमालङ्कारिकभाषायां तु तत्र अवश्येव परं तन्मूलेऽ-
वश्यमेवातिशयोक्तिः सन्तिष्ठते । पुराणेषु भगवान् विष्णुः ससारस्य पात्रक उक्तः ।
ससारं मिश्रपात्रार्थं शीरमपेक्ष्यते । शीरमन्तरेण न शिशुरा पात्रेन वर्द्धनञ्च सम्म-
वर्द्धनस्तत्र विष्णुः शीरमागरशामीति निगदितः । अनुवर्गफलप्रदादायेन विष्णोः,
स अनुवर्ग इत्युक्तस्तत्र । इत्थं तत्र यत् किञ्चिद्विचित्रं तत् तून्नागवामस्ति ।
अस्ति च तदलङ्कारपूर्वमनितयाभिप्रेत्यलङ्कारः । तस्मान् शीरमिदं—कथा उदिरव
यदा विचित्रं त्रिवेनं तत् तत्कथनप्रणाल्युपरि दृष्टिरवश्यमेव निधानव्या ।

पुराणेषु मीरवशात् वर्णनमायते तत्र आग्रन्तृपतीनाञ्च इतिहासो विद्यते,
गुप्तगुप्तदृष्टानां महीपानाञ्चोद्देश्यस्तत्र दृश्यते, जैटिलस्य अधर्शात् पुराणा
नभिज्ञं न, गौतम आपस्तम्बश्च पुराणान्युक्तिगन् समवायते, धान्दोद्योपनिषद्विः
पुराणानि स्मन् समवायते । प्रथमविदस्य—

“अथ सामानि द्युन्दोमि पुराणं यदुपा मह ।

उच्छिष्टाज्जिते सर्वे दिवि देवा त्रिविधतः ॥”

इत्येतस्मिन् मन्त्रे ‘पुराणम्’ इत्येतद्भिहितमिदमेवमादिना सिद्धयति यत् पुराणानामस्मिन् वैदिकेऽपि काले ह्यासीत् । तेषां निर्माणं तदा पूर्तिं गतमभूत् यदा गुह्यवस्तूनां साम्राज्यं शुभुमे । न नानि कस्मिन्नपि कालविशेषे प्रगीतान्यभूवन् अपि तु ममये ममये तेषु च जनजायायानां समवेष्टा न्यवीयन् । अनस्तेषां रचना वैदिके काले प्रारब्धाभून् सा च ईशवीय पञ्चमे शतके समाप्तिमाप्तिरित्येतत् तस्यं पुराणमाहिम्यानुसीदनेन प्रतीयते ज्ञेयम् ।

पुराणमन्त्रामधिकृत्य नास्ति मनभेदः । तानि सन्ध्याष्टकं । तेषां हि अष्टादशानां रात्रौतोऽथः स्थिते श्लोके कृतम् —

“मद्वयं भद्रयं चैवं प्रययं वचतुष्टयम् ।

अनापस्त्रिद्वयानि पुराणानि प्रचक्षते ॥”

मत्स्य-मार्कण्डेय-भरिज्य-भागवत ग्रन्थाः ३-ग्रन्थवर्त-आहन-यामन-वराह-विष्णु-वायु (शिवा)-मि-नारद-पद्म-लिङ्ग-गण्ड-दूर्ग-स्कन्दपुराणानि सन्ति नवग्रन्थाः ।

एतेषु पुराणेषु विभिन्नदेवतानामनुष्ठानं महत्त्वं प्रतिपादितमस्ति । पञ्चपुराणे पुराणाम्येतानि साधनानिभ्योऽपि विभक्तानि । विष्णुपुराणं सार्विकं किञ्च नृविषयकं पुराणं राजमयं च शिवविषयकं पुराणं तामसमिति नवग्रन्थात् ।

पुराणि महापुराणानि तु सन्ध्याष्टकस्यपुण्यान्यपि अष्टादश वर्तन्ते । गण्डपुराणे तेषां नामावलीमुक्ताः सन्तः ३-नारद-मिह-स्कन्द-शिवधर्म-आधर्म-नारदाय-कपिल-वामन-जीवन्मय-ग्रन्थ-वाह-कालिका-महेश्वर-मानव-मौर-पारा-शर-मारीच-भार्गवाणि ।

अत्रि नामानि अन्येन प्रकारेण मतानि सन्ति । देवीभागवते स्कन्द-यामन-ग्रन्थ-मारीच-भार्गवपुराणानि न कीर्तितानि तत्र तु तत्स्थाने क्रमात् शिव-मानव-आदित्य-भागवत-चमिष्टानिह्युक्तानि । कानि सन्ति महापुराणानि कानि चोपपुराणानि त्रापि नैकमन्यम् ।

पुराणेषु प्रदत्तानां कथायां यदि कालक्रमानुसारेण पुनर्व्यवस्था विहिता भवेत् तदा न केवलं भुवोऽपि तु समस्तस्यापि संसारस्योत्तरापि विदिता भवितुमर्हेत् ।

अथ च विविधानां प्रचुराणां घटनानां सम्यग्धोऽपि ज्ञायेत । सर्वेषामपि पदार्थाना-
मुत्पत्तेरितिहाम् शङ्खलाबद्धो भूत्वा पुर उपतिष्ठेत् । विश्वं ब्रह्मण कथमुत्पन्न,
सूर्यं कथं प्रकटीभूतं, सूर्यात् पृथिवी कथमुद्भूता, पृथिवी वायुमयी स्थितिं
विहाय द्रवता कथमुपेता ततो घनात् ततश्च जलताम् । एवमेव जले के
चनस्पतय के च प्राणिन उत्पन्नाः । तत्तत्प्राणिनां समुज्ज्वे सन्ति कानि
कारणानि ? अथ च जलस्थाघस्तात् भू पुनः पुनः कस्माद् गच्छति ? समुद्र
मन्यनमिषस्य किं रहस्यम् ? तस्मात् किं वस्तुतश्चतुर्दशरक्षानि समुत्पन्नानि ?
किं वा कविकल्पनैव ? कानि सन्ति चतुर्दश भुवमानि ? कस्माद् ब्रह्मा, विष्णुः,
शङ्करश्च मुख्यदेवत्वेन मताः ? इत्यादीनामनेकेषां प्रश्नानामुत्तराणि पुराणेषु
समाधीयन्ते । परं तदर्थं पुराणग्रन्थानुशीलनमपेक्षितम् । पञ्चपुराणे प्रोक्तम्—
“पुरा परम्परा चकि पुराण तेन वै स्मृतम्”

‘परम्परा’ इत्येतस्य पदस्यार्थो सन्ति—क्रम, पद्धति, कुलम्, जातिश्च ।
क्रमेण अनुक्रमो वेद्यः । ‘पद्धति’ इति पदं रीति स्ति निष्ठम् । पुरा आचार-
विचाराणां, राज प्रजानां, मानव मानवानां, जाति जातीनां, गुरु शिष्याणां, पति
पत्नीनां, पित्र पुत्राणां किञ्चाम्येषां व्यवहाराणां मानवसम्बन्धिनः मानवेतरप्राणि
नाञ्च रीति ‘पद्धति’ इत्येतस्य पदस्यार्थो वेद्यः । कुलं नाम वंश । न नृपानो
वंश एव पशु पक्षि वृक्षदीनामपि । किं बहुना विसृज्यस्मृष्टिबर्जनं कुलसम्बद्धाद्
गृहीतं भवति । जातिरित्येतत् पदं सकलविविधजगदुत्पत्तेरपरम् ।

वस्तुन पुराणानि सन्ति महत्त्वपूर्णग्रन्थाः । तेषां महत्तामुद्दिश्य भागवत
अणति—

“इतिहासपुराण च पञ्चमो वेद उच्यते ।”

वायुपुराण सूते—

यो विष्णुस्तुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विज ।

न चेत् पुराणं स विद्याश्चैव स स्याद् विचक्षणः ॥

श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे चतुर्थोऽध्याये व्यासमहर्षिणा भारतवर्षेन विहित
तद्गर्जनदंतोरेव पुराणानां निबन्धनार्थं स आत्मानं व्ययोजयत् । तस्यादि—

स्मिद्द्विजवन्धूनां त्रीणि न क्षुतिगोचराः ।

कर्मभेषमपि भूतानां धेय एव मवेदिह ॥

इति भारतमाख्यानं मुनिना कृतम् ॥

पुराणेषु वर्णित इतिहासोऽतिप्राचीनः । 'अतिप्राचीन' इत्येतेन न प्राचीन-
त्वस्य यथार्थकल्पनोपलभ्यते । अतः सा स्फुटतामभिपद्यते । शास्त्रविदा केषा-
ञ्चनानि कथयन्—शुश्रूषा उत्पन्नायाः चतुश्चक्रकोटिभिः अतीता । ततः प्राक्
मा सूर्यगोलकेऽन्तर्भूतामीत् । सूर्य आकाशगङ्गाया माय एकतनः । आकाश-
गङ्गाया प्रादुर्भावात् प्राक् सा अमीनविष्टस्यान्याङ्गन्तमीत् । एतदमर्यादं विधं
निराकारस्य ब्रह्मणः आकारं रूपम् । इयं घटना कदा अघटत—इति वक्तुं न
शक्यम् । पुराणान्येतासां सर्वासां घटनानामितिहासं प्रस्तुवन्ति ।

पूनावदेव न, पुराणानि तु यत्र हि मानवस्य सञ्जावोऽप्यासीत्, पदार्थोऽपि
कश्चिन् नोपपन्नो बभूव, मापापि वर्जनकपरिणी न सञ्जाता तस्यापि कालस्य
इतिहासं निगदन्ति । यस्मिन् समये साधराणां जनानां संख्यावर्षीय-
स्यामीत्, मुञ्चनकथायाः प्रादुर्भावो न जातस्तदपि विद्वान् स्वयं किञ्च
रात्रप्रेरितश्च भूत्वा ते ग्रन्थान्-पुराणानि हस्तेन लिखितुरित्यं ते तद्व्यापां सततं
मावधाना एव अदरयन्त । तत्तद्ग्रन्थ-लेखनमग्वन्धो अमस्तु कृत एव तस्मिन्
प्राचीने युगे परं ततोऽपि कठिनतरं कार्यं विद्वानां विद्वद्बरा नृपवराश्चानिश्च-
मलभ्यन्त । ते शास्त्र-पुराणादीनां श्रवणस्य समीचीनम्यत्रस्थां कृतवन्तः; ते जन-
साधारित्रिमुन्नमयितुं सञ्चरित्रनोत्पादिनीं नीतिसकलम्बितवन्तः, ते नानाव्यायन
कथनकारिणीं पद्धतिं सञ्जात्य आदर्शमार्गं दर्शितवन्तः । मतमतान्तरमंघोर्भ्यो
जननामाकृत्य ते तां सनाननधर्मं प्रति नीतवन्तः; नानाविधनास्तिकताभ्यो
मानवान् संरक्ष्य ते तान् आर्यधर्ममुपदिष्टवन्तः; कल्याणलाभाय ते अशुजनानां
हृते मङ्गलमुन्दरपर्यं च निर्दिष्टवन्तः । एतत्समग्रमप्यायोजनं पुराणविदः समुत्कृ-
ष्टेन विधिना नुष्ठितवन्तः ।

पुरातनतरकाले पौराणिकानां कार्याणि न केवलमुपरिनिर्दिष्टान्येव दृष्टव्य-
भूयन् अपि तु अन्यामपि उल्लेखनीयानि कार्याणि च जगती दृश्यती । तदानीं
दीर्घदीर्घनरममयन्यापीनि सत्राणि अन्वह्वीयन्त । सत्रेषु च तेषु दूरदूरतर
न्यानेभ्य आगम्य विपश्चिन श्रवणो मुनयश्च त्रिमिन्नेषु साखीयेषु पौराणिकेषु
च विषयेषु जनश्रेयोविधायकानि प्रवचनानि चक्रुः । तस्मिन् काले सूतानां
परम्परात्र विरेजे । सूताः पुराणवाक्यस्य गभीरं प्रयादश्च स्वाप्यायं विधाय
पुराणानि कण्टस्थीकृत्य च धार्मिकेषु शुभेषु पर्वेषु महेशु महोत्सवेषु च
पुराणान्यालभ्य तत्तदास्थानगततत्तज्ज्ञान-विद्योत्पत्ति-ब्रह्मस्वरूप-नीतिनाम-महा-

चारप्रभृति विषयेषु रुचिरया पद्धत्या मनोऽभिरामया भाषयोपदेशान् कृत्वा जन-
समुदायचेतास्यापज्वयन्तिस्म । इत्यमिह सनतं ज्ञान-ज्योतिः स्वकीयेन दिध्येना-
लोकेनाज्ञानध्वान्तं दहत् अवलोकितम् । पुराणानि अत्रेव जनेष्वपि ज्ञानधारा
सञ्चारयन्ति, लोके धर्मस्य स्थितिं परिपोषयन्ति, व्यक्तिषु निर्मलं जीवन समा-
वेशयन्ति, नीते सदाचारस्य च प्रतिष्ठां कुर्वन्ति सततमवाप्स्यन्त ।

पुराणेषु ग्रन्थ सङ्कल्पापि सम्भारस्य मूलकारणं प्रतिपादितम् । तत्रापि
तत्त्वगुण, निराकारम्, अव्यक्तम्, अग्निरक्षन्मिच्छ गीतम् । ब्रह्मा विष्णुर्महेश्वर
सत्या एव अस्त्यक्ताया दशके गुणपरा कार्यपराश्च विभिन्ना दृष्टा सन्तीति
साम्यभिदधति । एतस्मिन् विषये मत्स्यपुराणस्योक्तिरुद्धिषते—

‘गणेश्य’ शोभमानेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे ।

एका मूर्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरः ॥”

इन्द्र इह वायु-सोम बहिः पृथिवी मूर्धं शेषं यम विश्वकर्मादयोऽस्य च बहवो
देवा पुराणैर्गण्यन्ते । तत्रोक्तं यत् ते इमे देवा स्वस्वनिपतकार्याणि कुर्वन्त
ईश्वराणां पाठयन्त परस्परं सहकारितया सन्तिष्ठन्ते ।

परमेश्वरस्य रूपं तत्र—

“परमन्तयदो रूपमदभचक्षुषा सरसपाशोरमुगाननान्नुतम् ।

महत्तमूर्धभयणछिनाम्बिकं महन्ममीदृशस्वरकुण्डलोत्तमम् ॥”

हृदयविधिना गीतम् । जानावनाराणां निधानमन्यय धीज ब्रह्मैवेति
सन्नाह्यतम् । अधनागणा विमर्शेन ज्ञायते यत् परमेश्वरस्योरिष्टमस्यन्तिम
मानवानां निर्माणम् । तेषाञ्च रक्षणार्थं तद्विरोधिना विशमनम् । पुराण-
प्रदर्शित परमेश्वरो बाल इव प्रतिभासते । अस्ति स विनोदप्रिय । यया बाल
स्वमनो विनोदयितुं गोनुरङ्गमादिमृन्मयकीद्वनरश्चिकीर्षया सृष्टिकामुपयुनक्ति
जलेन ता बलेदयति बलेदिताञ्च ता विण्डीकृत्य तत्र गुरुतासाधवयवान् घटयति
तथैवैश्वरोऽपि प्राणिनं सृजति । तामृष्ट्या प्रथमे प्राणिनः सन्ति—एकपेशी-
मया, तनञ्च भग्निं गुरुपेशीयुता, तनञ्च सन्ति मुखनामाद्यङ्गशालिनः । तनञ्च
सन्ति हस्तपादपुच्छयुता अन्ततश्च सन्ति शुद्धधातुनिद्रिषपरिष्णां मानवा ।
विशालमिदं विश्वं परमेश्वरस्य स्वयमिच्छा विराटप्रयोगशालस्ति । हरयन्ते च
नश्वानन्ता पदाद्या परमाणु ग्रह नक्षत्रावद्युद्गीर्द्वीपिन वस्त्रानि नीलवर्णानि पर-
मेश्वरस्य मन्त्रेण स्वस्वस्थापारे सन्ति स्थापितानि । निरन्तरं हि अनन्तशक्तिमत्

परमेश्वरस्य व्यापारा गतिशीला एव दृश्यन्ते । न ह्येवमपि ते विरमन्ति । पुराणानि परमेश्वरस्य कार्याणि प्रतिपाद्य स्यादशक्ति, मन्त्रे, जनदुपदिशन्ति सदैव सत्कर्मोप्याचरितुम् ।

पुराणेषु बहूनि कठिनकठिनान्याभ्याग्निस्माधिमैतिकतत्त्वानि रूपकाभ्या-
सन्त्य वर्णितानि सन्ति । तत्त्वानामज्जवनान्धार पुराणै रूपकाभ्यणमुचितं
मतम् । रूपक-पद्वति शैवशक्तिगमाद्वदया शुद्धा मान्या च पद्वतिर्विद्यते । एषा
पद्वति सान्त्वान्यनानवनपि ज्ञानादज्ञानं नयति । जीवं जीव-स्थितिं च प्रबोधयितुं
पुराणेषु पुनश्चननृपक्या सीतास्ति । अहह, कीदृशेन लम्बिनेन प्रगारेण मनोज्ञा
रोत्या मरुतेनोप-ख्यानेन च जीवस्य चर्चा तत्र निबद्धास्ति । वस्तुनो नास्ति
तद्विविधविषयज्ञापनाय तत्र परमन्यदुत्तमं मायनम् । चन्द्रः प्रतिमासं सप्तविंशति-
नक्षत्रगजिनुपभुनक्ति-उष्येन्दुप्रबोधयितुं दक्षद्रजापनिकभ्या-कथावतारिमा तत्र ।
नागोऽयं कयनस्य गूढतत्त्वानि वर्णयितुं पुराणै मुन्दन्मुन्दरतराणि रूपकाणि
गृहीतानि सन्ति । इदावीन्मना पुराण-पण्डितास्तत्तन्-कथा-प्रकयनावसरे तत्-
तद्रूपकाणि नोद्मेदयन्तो एष्यन्ति मवन्त्यनः “पुराणेषु सन्ति निरर्गलप्रलापा”
इत्यादिनिषाद्य उना पुराणानि निन्दन्ति ।

आधुनिकानि शास्त्रीयतत्त्वानि पुराणेषु स्थाने स्थाने विकीर्णानि सन्ति । तत्र
मूलनशास्त्र (जिओलॉजी) वनस्पतिशास्त्र (बोटॅनी) जीवशास्त्र (बायोलॉजी)
गर्भशास्त्र (एमिग्र्योलॉजी) विकल्पाशास्त्र (ऐन्ड्रियुशन) प्रजननशास्त्र
(जेनेटीक) ध्वयनकारिणो विह्वलव उपादेशां सामग्रीं एकमुमहन्ति । पुराणानु-
शीलनकारिणां प्रतीक्षानां प्रतीक्षा कयनमस्ति यत् तत्तद्विषयकशास्त्र-बीजानां
ममवान्ताव्वात् पुराणानि सन्ति मानव-वर्गादिनाथायकानि । अथस्थितपक्षिणु
प्रोक्तविषयान् उद्दिश्य मूढानेः संलक्ष्यते—

१. अग्नें चरागान्धरा द्वापदा पादचारिणाम् ।

अहस्ताश्च महस्तानां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥ (श्रीमद्भाग०)

२. रज्ज्वा चोदिता मेघा वर्षन्त्यनृति सर्वतः ।

३. कर्मणश्च फलमेतश्चानोन्मेषमुद्भवम् ॥ (मन्मथपु०)

४. कर्मणैव हि जायन्ते विविधा मृतजानसः ।

५. आयुषोऽन्ते प्रजायन्ते मिथुनान्येव ते मरुन् ॥

६ तामां विशुद्धसङ्कल्पाज्जायन्ते मिथुना प्रजा । (वायुपु०)

सा प्रजा कामचारिण्य सा प्रजा स्थितयौवना ॥ "

साम्प्रतमस्मद्देशे न जनताया अभिरुचि स्वकीये प्राचीने शास्त्राये वर्तते । अत्र विद्यानामर्जनं नोद्देश्यमस्ति जीवनस्य, अपि तु धनार्जनमेवोद्देश्यं वर्तते । तस्माद्व्याना जनानां प्रवृत्तिः केवलमर्थकरीषु विद्यास्वेव समवाप्यते । विद्या विषयिण्या अनुरस्तेरभावात् तानि तत्त्वानि भारतीयमेधा मार्गयन्ती न हरयते यानि पुराणेषु सन्निहितानि सन्ति । अथ पुराणानां शोधनस्य महती वर्तते अपेक्षा । वैज्ञानिके क्षेत्रे ब्रह्मणो विश्वमुख्यमिति पुराणैरुपैरुद्गुप्यते । भारतीयानां पौराणिकपण्डितानां कर्तव्यं यत् ते पुराणानामुक्तं वचनं तथा प्रमाणयेयुषंया साम्प्रतिकं वैज्ञानिकं जगत् परितुल्येत् ।

आंग्लानां शिक्षापद्धत्या वयं परप्रत्ययनेवधिषः सकृत्ताः । आंग्ला स्वार्थं बुद्ध्या अस्मदीयानि वेदोपनिषत्स्मृतिपुराणानि तिरस्कृतवन्तः अस्माभिरपि तानि ह्यधीरितानि । जेतार स्वार्थं धिया अन्धा सञ्जाता पर वयम्तु अज्ञानात् पर-प्रत्ययनेयबुद्धिराज्ञाता अन्धा पुरा अस्मद्देशस्य राजानो विपक्षितहृद्धान् स्वाभ्रये निहितवन्तः, सस्कृतप्ययनाभ्यापनार्थं युनामुचिनां च वृत्तिं प्रदत्तवन्तः पर सम्प्रति तद्विद्या व्यवस्था न कदापि जीवन्ती प्राप्यते तस्मात् पुराणादिग्रन्था-नामप्ययनमभ्यापनं च नमसिमगमत् ।

साम्प्रत विद्यालयेषु शास्त्रीभाषा विषयानामप्ययनं सस्कृतद्वारेण न जायते । तदप्ययनमाम्बभाषाद्वारेण कृतं भवति । इमे हि आंग्लभाषाद्वारेण सस्कृतग्रन्थाना-मवलोकयितारः सस्कृतज्ञा न सन्ति किञ्च ये सस्कृतज्ञा विद्यन्ते ते आंग्लज्ञा न प्रायेण सन्ति अतः पुराणेषु प्रतिपादितानामाधुनिकशास्त्र्यभिमततत्त्वानामवबोधने सन्त्युभय एवाचमा अथ च सस्कृतपण्डिता यस्यां स्वाभ्यापयद्भार्या रुचिं निदधति सा पद्धतिर्नामिन् अन्वेषणपरा । सा तु केवलं शास्त्रार्थयो रमते । न तथा सा सिद्धिं सम्भवा यस्या अथ प्रचण्डतया अपेक्षा धरीवति ।

स्वातन्त्र्ये लब्धेऽपि पाठ्यक्रमः प्रायेण तयाविषय एव लक्ष्यते यथाविध-पारतन्त्र्ये भासीत् । एतस्मात् पाठ्यक्रमाज्ञापमाना चति समवाप्तमपि स्वातन्त्र्य-पारतन्त्र्य एव परिगमयति । अद्यापि भारतीयानां युवानोऽर्थार्जनप्रयोजनेनाधीयते न तत्तद्विषयकज्ञाने पण्डितोभविष्यत् । अद्यापि भारतीयं शास्त्रं, भारतीयं

साहित्यनुपेक्षमाणमस्ति तदद्यापि उज्जैः क्रन्दत् भुनं जायते । न शिक्षाविभागाधि-
कान्तिं सविधे भारतोय-साहित्योपरि दृष्टि-पातनार्थं मनस्यपि कालः । भारती-
यायाः संस्कृतेः सन्ध्यायाः किञ्च भारतीयाना विद्याभ्यासुन्वारो यदि भवितुं
सम्भवस्तदा स आंग्लभाषाया अध्ययनेन विज्ञानस्य पठनेनैव च । तस्मात्
कारणात् तदर्थमेव भवति प्रयासः । एतत् कुप्रवृत्तिविज्ञात् अधुनापि न भाग्ये
पुराणानामध्ययनं तत्तत्कालेष्वप्यदृष्ट्या प्रवर्तमानमस्ति । एतत् कुप्रवृत्ति-
वशादेव सन्ध्यायपि वैज्ञानिकतत्त्वज्ञानकारिणोऽवश्यपि संस्कृतभाषा संस्कृतभा-
षाया ग्रन्थाश्च आपुनिकेभ्यः शिबमालयेभ्य आपुनिकेभ्यरक्षात्रेभ्यो दूर एवावति-
ष्ठन्ते । हा वर्षे म्वकीये स्वतन्त्रे देशेऽपि समुचितव्ययमयाया अभावात् तानि
रक्षानिन लब्धुं प्रभवामो यानि संस्कृतवाक्यस्य पुराणादिषु निगूढतया स्थितानि
सन्ति । न तावत्कालं जनता पुराणादिऋषाभ्ययने प्रवृत्ता स्यात् यावत् तस्यै
पूर्णतया जीविकापुनश्च न प्रदत्ता स्यादतः शासनस्य कर्त्तव्यं यत् तत् तं प्रयत्न
स्वीकुर्वीत येन भारतीया जनता विद्यां 'विद्याजनमस्मत्कर्त्तव्यम्' इत्येतया धिया
गृहणीयात् न चार्थावाप्तिप्रयोजनेन नाम् आदातुं सा प्रवर्तेत । पुराणादिस्मादि-
त्यस्य रक्षा तदैव सम्भवा तदैव च पुराणादिस्माद्विषयशोधने जनतायाः परमार्थतो
दि प्रगाढानिर्गन्धरपि जागृयात् ।

आचार्यशङ्करप्रणीतेषु ग्रन्थेषु चानेकाचार्याणामुल्लेखो दृश्यते । तेन च बहुतां वेदान्ताचार्याणां सङ्ग्राहो विदितो भवति । ते च शङ्करात् प्राप्तानां आचार्या इमे—भर्तृप्रपञ्चः, उपवर्णः, द्रविडाचार्यः, सुन्दरकाण्डवः, मद्भद्रः ।

गौडपादाचार्यस्य तु नाम वेदान्ताचार्याणां नामसु प्रथमं कीर्तनीयं नाम । मायावादभ्यासभोऽस्मादेवाचार्याद् भवति । एतस्य भाष्यव्याकरिका गौरवमयो ग्रन्थोऽस्ति । ग्रन्थस्यास्य कारिका निरान्तमुदात्ता मर्मस्पर्शिन्यश्च सन्ति । तत्र—विचारः—

आचार्यशङ्करस्याद्वैतताविषयकस्य सिद्धान्तस्य प्रभावः सर्वत्रैव सान्द्रतया धनीभूततया चाद्यन्ताधिकतया विततो वर्तते यद् 'वेदान्त' इत्येतेन पदेन वस्तुतोऽद्वैतवेदान्तस्यैव बोधो भवति । अस्यपि 'अद्वैतवादः' सर्वेष्वपि वाङ्मये श्रेष्ठो गुरुमन्त्रः । वेदान्तदर्शनस्य मर्मं तत्रैव चरमसीमायां समुन्मीलितं भवति तस्माद् अद्वैतवेदान्त एवेह वर्णनीयो विषयः ।

अद्वैतवेदान्तदर्शनं मग्नसंज्ञिकमेव सत्तामेकां सत्यां मन्वमानं सकलमपि जगत्प्रपञ्चं हि असत्त्वं प्रतिपादयति । तत् आत्मप्रत्ययस्य स्वयं मिद्धतामुपपादयद् यत्किं यज्जगदनुभूयामवतिष्ठते । जगतः सर्वेऽपि व्यवहारा अनुभूतिमवलम्बमाना प्रचलन्ति । विषयानुभूत्यभ्यन्तरे श्वेतमविषयिणः सत्ता स्वयमेव सिद्धयति । विषयस्य प्रतीतिस्तु तावदेव भवति यावद् शान्तरूप आत्मोपलभ्यते । आत्मलाभाभावे विषयस्य ज्ञानन्तु न भवति । तस्मादिवमेव ज्ञातं जायते यत् जगदसत्यमात्मैव सत्यः । सर्वेऽपि प्राणिनः स्वसत्तायां विश्रमन्ति मुरङ्गतया । नेहक् कोऽपि जीवो य आत्म (स्व) सत्तायां संशयीत । 'नास्म्यहम्' इति को विश्वसिति ? 'नास्म्यहम्' इत्यत्र यत्ता वग्नति 'अहम्' इति प्रयुनक्ति वग्नति स 'अहम्' इति वदति स एव यवार्थ 'आत्मा' इति शीघ्र्यते । अत एव आचार्यः स्वभाष्ये प्राह—

सर्वे हि आत्मास्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नाहमस्मिदिति स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ।

आत्मास्ति स्वतः मिद्धः पदार्थः । न तस्मिन्पदार्थे प्रमाणमपेक्ष्यते । स तु सर्वेषामपि प्रमाणानां कारणमस्ति पुनः केन प्रकारेण प्रमाणमवलम्ब्य तस्य मिद्धिः कृता स्यात् ? यः सूर्यः संसारं प्रकाशयति सः सूर्यः कथं प्रकाशितः क्रियेत ।

आत्मा ज्ञानं ज्ञानं चास्ति । न वस्तुनो ज्ञाना ज्ञानात् पृथक् । ज्ञातृज्ञानयो-
मंत्वे न विद्यते निघ्नता । ज्ञेयपदार्थे मति आविर्भूते ज्ञानमेव ज्ञातृरूपमादायो-
त्तिष्ठति । परं ज्ञेयभावे ज्ञातृनाविषयकः प्रश्न एव नोदेति । ज्ञातृता तु ज्ञेयता-
मरेद्धते । ज्ञेयताभावेनैव मह ज्ञातृतापि निगोषते । यदा जगत् ज्ञेयरूपेणोपस्थितं
जायते नन्दवामनोऽपि ज्ञातृत्वेनोद्भूय मन्त्रायते । तदभावे तु आत्मनश्च मनसं ज्ञानं
भवति न्यितं भवति । एकमेव ज्ञानं कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च संयुतं भूत्वा मिश्र-
मिव प्रतिभासते । वस्तुमन्त्रवभिन्नमेकमेव । 'आत्मा आत्मानं जानातीत्यत्र य
आत्मा कर्ता स एव कर्माप्यग्निः । न कर्ता कर्मगो मिश्रो न च कर्मैव कर्तुमि-
क्षम् । वस्तुमेकमेव वर्तते । अवस्थाविशेषे तत् क्वापि 'कर्ता' क्वापि च 'कर्म'
इति व्यपदिश्यते । तेन स्पष्टं भवति यद् आत्मा ज्ञानात् पृथक् न । ज्ञानमेव
'आत्मा' इत्युच्यते । ज्ञानमपि निःपातिन्यमेवेन द्विविधं मतम् । अनित्यं ज्ञान-
मन्त्र-करणावच्छिन्नं वृत्तिमात्रमग्निः । विषय-माश्लिष्ये मति तदुत्पद्यते । तदभावे
च विच्छिद्यते । निःसं ज्ञानं नतो नितान्नं मिश्रम् । तत् सर्वैषैव सर्वदैव स्वमत्तां
निदृष्टाति । आत्मन इदं वक्षिष्यं षोडशितुमाचार्यशङ्कर आह दृष्टिद्विविधा भवति ।
नेष्ट-दृष्टिरामदृष्टिश्च । नेष्टदृष्टिर्भवति न नित्या । आत्मदृष्टिरस्मिन् निरया । अतः
शुक्तिरामदृष्टि 'इन्द्र' इति किंवा आत्मानं 'ब्रह्म' इति गायति । लोकेऽपि आत्म-
दृष्टेर्निःसं प्रमाणगम्यम् । अन्धोऽपि 'मया स्वप्ने आवा दृष्ट' इति कथयन्
श्रुतो भवति । एवमेव षोडशेऽपि 'मया स्वप्ने वेद-मन्त्र' श्रुतः' इति वदन् प्राप्तो
भवति । अतः आत्मनो ज्ञानस्वरूपताया न संशयावकाशः ।

जीवो जगत्त्वेपेतां पूर्वा पदार्थां स्पृष्टरष्टवैव हरयेते । सूक्ष्मदृष्ट्या चेद्
विमृश्यते तदा 'आत्मा' इत्यत्र एक एव पदार्थः । तस्यैव मत्तास्ति । न कस्य
चनान्यस्य । जगत्ता तु व्यावहारिकी । व्यवहारार्थं जगत्-मत्ता स्वीक्रियते ।
जगतो व्यावहारिकतां प्रदर्शयन् आचार्यशङ्कर आह—“आत्मास्ति ज्ञातिरवरो-
पितः । विषयाकारेण परिणामिन्या बुद्धेर्येनोद्भावाकारावभासां च आत्मविज्ञा-
नस्य विषयभूता उत्पद्यमाना एव आत्मविज्ञानेन व्याप्ता उत्पद्यन्ते ।” नामरूपाभ्यां
विक्रियमाणाः पदार्थाः स्वाम्यन्तरमायविनिविष्टकारणशक्त्या सह परिवर्तन्ते ।
न कदापि विवृतय आत्मस्वरूपं परित्यज्य सन्तिष्ठन्ते । भावोऽयं कार्यमत्तायां
कारणमत्ता सर्वदा सर्वदा च मन्त्रिविशते । न घटः स्वकारणभूतमृत्तिकां त्यक्त्वा
चगमपि स्थितो भवति । न च घटः स्वकारणभूतमन्तून् विहाय चगमपि कदापि

स्वसत्ता निधातुमर्हति । न जगत कोऽपि पदार्थं सन्मूर्त्कं यः स्वस्थितिमम-
येऽपि सद् ब्रह्माधितिष्ठति । जगतः सर्वा अपि कला सर्ग-स्थिति-प्रत्यवहारदशासु
मततं चैतन्यमवलम्बमाना राजन्ते । न तत् कदापि पृथग् भवति । चैतन्यं
ब्रह्म एव । पदार्था, अतः, स्वजीवनकाले ब्रह्मानुस्यूता एव भूत्वा स्थातुं
शक्नुवन्ति । न त्रिकालेऽपि किमपि धस्तु हि आत्मनः पृथग् भूत्वा सन्तिष्ठते ।
तस्मात् एका अद्वैतमयैः सर्वत्र सलक्ष्यते । त्रिषुविषययोः पार्यक्यं न पार-
माधिकं व्यवहार मूलकमेवैकान्ततः । सा हि आत्मसत्ता सर्वमप्यभिधाय्य वर्तते ।
सर्वैका मामरूपदेश-कालाद्युपाधिना भिन्नभिन्नेव भूत्वावभासते । अत एव कठो-
पनिषदाह—

यदेवेह नदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति ॥ इह जनेव परयति ॥

अग्निर्मथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्त्वया सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः ॥

ब्रह्म—एवैव निर्विकल्पा निरुपाधिका निर्विकारा च सत्ता वेदान्तदर्शने 'ब्रह्म'
इत्युच्यते । तच्च ब्रह्म निर्गुणसगुणभेदेन द्विविधम् । निर्गुण-ब्रह्मण एव पारमा-
धिकत्वात् किञ्च तदव्याख्यायामेव श्रुते पदव्यवहारान्, आचार्यशास्त्ररमतेनोपनि-
षदा प्रतिपाद्यो विषयो निर्गुणब्रह्म एव । सगुण ब्रह्म तु जगद्विषयमाधिविधिः ।
तद् धत्ते मामिहसत्ताम् । ब्रह्मण परमार्थता निर्णेतुं द्विविधं लक्षणं स्वीक्रियते—
स्वरूपलक्षणं, तदर्थलक्षणञ्च । स्वरूपलक्षणं पदार्थस्य तस्य पारमार्थिकं रूपं
बोधयति तदर्थलक्षणं कतिपयकालावस्थायां आगन्तुमान् गुणान् एव निर्दि-
शति । निर्विकल्प-निरुपाधिका-निर्विकारा ब्रह्म स्वरूपलक्षणेन लक्ष्यते । सन्निकल्पक
संपाधिक सन्निकार च तत् तदर्थलक्षणेन विपर्ययिष्यते । भारोऽयं ब्रह्मणो
यत् पारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य स्वरूपलक्षणमस्ति । यच्च ब्रह्मण उपस्थिति-
निरुपाधिकाय हि अपारमार्थिकं रूपमस्ति तत् तस्य तदर्थलक्षणमस्ति ।
लौकिकोदाहरणेनैव स्पष्टीभावस्तु तत्रयम्—येत् कश्चिद् देवदत्त-नामधेयो ब्राह्मणो
नाटकं रामरूपं परिगृह्य भजे समागत्य अनुकार्यं राममनुकरोति तदा ॥ अनुकर्ता
यदि 'रामोऽयम्' इत्यनेन प्रकारेण अवबोधयते तदा तद्विधावबोधनं तदर्थलक्ष-
णमस्ति यदि च नायं रामः अपि तु 'ब्राह्मणो देवदत्त' इत्यनेन प्रकारेणाभिज्ञायते

तदा तद्विधावत्कथनं स्वरूपउच्चगमिति कथितं भवति । एतेन स्फुटं भवति यद्
निसुगन्धस्य पत्रं पारनामिकं सन् । तदेव नन्दैवाप्रक्षिप्यते । तस्मिन्नेव तत् सर्वं
भवति यत् तत्तद्वैराग्यमस्यते ।

मयं ज्ञानम् अनन्तमित्येतानि पदानि हि एकविंशतिश्चाद् ग्रहणं
विशेषगत्वेन प्रतीयन्ते । परं न तानि तथाविधानि, नानि तु ग्रहणं स्वहृत्
लक्ष्यमिति तस्मान् तानि लक्ष्यभूतानि सन्ति न च विशेषगभूतानि । ग्रहण
एकवाद् अद्वितीयत्वाद् तस्मिन् तेषां लक्षणमेव घटने न च विशेषगत्वम् ।
अथ कदापि स्वकीयाशिक्षिताद् स्थाप्य व्यभिचरितं भवति तस्मात् तत् 'सम्प'-
मिति, विदूषणान् तद् 'ज्ञान'मिति, न कस्मादपि प्रविभक्तं भवति तदन्त-
'अनन्तम्', इत्युक्तम् । यदि ग्रह ज्ञानस्य कर्तृत्वेन मतं स्यात् तदा ज्ञेय-ज्ञानाभ्या
तस्य विभजननरूपेण । परं ज्ञानप्रक्रियायां ज्ञातृ-ज्ञान-ज्ञेयतासि अनन्तैव ।
ज्ञानमेवात्रस्याविशेषवत्त्वाद् ज्ञातृनां ज्ञेयताञ्च बह्वि । तस्माद्वनन्तत्वाद् ग्रहज-
नमेव न च ज्ञानस्य कर्तृ तत् । तथाविधत्वादेव ग्रह जगतः कारणत्वात् ज्ञान-
स्वरूपान् पदार्थान्तराकाशं नाविभक्तम् । अस्ति तत् हि सत् चित् आनन्द-
रूपञ्च । एतदेव ग्रहणं स्वरूपलक्षणं ज्ञेयम् । साधारणचिद्विश्वत्वादिदमेव ग्रह
मगुगमिति किं वा ईश्वर इति कथ्यते । इदं हि मगुगं तदीयं तदस्य लक्ष्मिनि
वेद्यम् । शङ्करमतेन अत्र सत्तातीत्य-विज्ञातीय-स्वगतभेदगुण्यम् । परं तानतुज-
मतेन सत्तातीत्य-विज्ञातीयभेदरहितं तु तदस्ति न च स्वगतभेदगुण्यम् । चिद-
चिद्विज्ञातृत्वमिति चिदज्ञान्याचिदज्ञान् नितान्तमेव निश्चयान् । एतद्वैशिष्ट्यं
रक्षयं' नन्वावात् तत्र (गमादुज्जदशने) ग्रहणं स्वगतभेदसम्पन्नवसाहितम् ।

माया—येदं गच्छति मायामयमेकं तत्त्वं वर्जितमस्ति । निर्विशेषनिर्लङ्घ्य-
प्रकृतः सविता सत्त्वं जगत् कथमुदपद्यत कथञ्च तस्मादेकराद् प्रकृतो
नानाविधं जगदिदं सृष्टमनूदियेनद्विषः श्रुतो मायान्त्वावबोधनमन्तरा न मनो-
हितो सविनुमर्हति । अतस्तद्वशोऽननन्देन्यते । आकाशं ह्यहो ब्रूते यत् माया
मत्तवतो ह्यहोऽप्युक्तमिहानि । स्यान्ति हि जगत् सविता हि १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०,
आदिर्वापने । सैव जगदिदं सत्त्वं जगत्—

अप्यङ्गनाम्नां परमेष्ठानादिरनाद्यविद्या त्रिगुणनिष्ठा या ।
कर्मानुमेया मुधिरैव ज्ञाया माया जगत् स्वर्गमिदं ब्रह्मयते ॥

तस्या अनिर्वचनीयत्वमित्युक्ताचार्य आह—

सद्भाष्यसद्भाष्युभयोरपि सका नो भिन्नाप्यभिन्नाप्युभयोरपि सका नो ।

सद्भाष्यनद्भाष्युभयोरपि सका नो महानुताऽनिर्वचनीयरूपा ॥

मायाया आवरणविशेषसत्तिके द्वे शक्ती स्तः । ते किं कुरुत ? कीदृश्यौ च ते ? इत्यस्मिन् विषये हृद्ग्रन्थविवेके प्रोक्तमिदम्—

शक्तिरूपं हि मायाया विशेषानुक्तिरुच्यते ।

विशेषशक्तिर्लिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत् सृजेत् ॥

अ-तर्कदृश्ययोर्भेदं बहिः ब्रह्मसंगमो ।

आवृणोत्यपरा शक्ति सा ससारस्य कारणम् ॥

वेदान्तदर्शनं केवलमेकं 'ब्रह्म' इत्येतन्नामकं तत्त्वमस्य नित्यञ्च मन्वते । तत् तत्सर्वं सत्त्वं पारसार्थिकीसत्त्वरूपं हि । तद्वदृष्ट्या अभ्यस्तं सर्वमप्यवभासमानं जगत् तदीयं विहृतं रूपमेव । तच्च विहृतं रूपं न सत् । तद् भङ्गुरं दिनशरञ्च वर्तते । अज्ञानात् किंवा अविद्यादेतो यद् वा मायावशात् विहृतं तत् सर्वं प्रकृतमिव सायमिव परमार्थमिव सत्पश्यते । ज्ञानवद् दृष्ट्या तु तद् सर्वं किमपि न, केवलमज्ञानस्य विनूत्तममेव । यो हि वर्तते अज्ञानी स एव अमायमपि स-मममायमपि निष्ठः मन्वते । यद्वि सत्यं वर्तते न तदविद्यायावशात् न ब्रह्म शक्नोति । अविद्या (माया) सत्यमावृणोति असत्यञ्च प्रितनोति । यदैव ज्ञान-ज्योतिः प्रादुर्भवति तदैव तद् अज्ञान (अविद्या = माया) तिरोहितं जायते । ज्ञानाविर्भावात् यथार्थरिपतिः पुनोऽवतिष्ठते । इदं ज्ञानमेव वेदान्तदर्शनस्य भाषायां 'ब्रह्म' इत्युक्तं किञ्च इदमज्ञानमेव तन्मायायां 'माया' इति निगदित-मस्ति । वस्तुतः उच्यते यदा विद्यायते तदा भवतीदमेव ज्ञातं यदेवमेव तावमेतद्विषयं भवितुमर्हति यत् परं न किमपि भवितुं शक्नोति । तत्सर्वं तावत्पाथीनतायां सर्वमपि वर्तते । तद्वत् सर्वं शास्त्रं । तदेव सर्वं व्यवस्थायां निगमे च निदधाति । वेदान्तदर्शनं ब्रह्म किञ्च माया इत्येतत् तावद्वयं सङ्कीर्णं इदंनवोपरिष्ठाविवेदितं शक्नोति प्रतिभाति । अथ च 'आवरणविशेषसत्तिके मायाया द्वे' इत्युक्त्वा तद् दर्शनमिदमेवोपदिशति यद् अज्ञानं हि महानर्थक-रम्, तत् कस्याप्यद् दूरीकृत्य विपरीतं मन्ये निपातयति तस्मात् तथा प्रयतितव्यं येन न तत् स्वप्रभुतां स्थापयितुं प्रभवत् ।

यच्चैतन्यन्तु आत्मन कादाचित्को गुण इति । परब्रह्मणो विभुत्वात् वेदान्त
आत्मानमपि विभुत्वेनैवाद्मीकुरुते । तस्य कथनं यत् अत्यन्तसूक्ष्मत्वादेव स
अणुरिति मनः । जीवस्य सन्ति त्रीणि शरीराणि—१ स्थूलशरीरम्, २ सूक्ष्म
शरीरम्, ३ कारणशरीरम् । स्थूलशरीरं पञ्चयूनकृतमस्ति । सूक्ष्मशरीरं प्राणम
नोयुद्धोन्दिद्यात्मकं वर्तते । कारणशरीरं हि अविद्यानिर्मितावरणमस्ति । जाग्रदव
स्थाया जीवो बाह्यविषयान् इन्द्रियैर्जनानि, स्वप्ने मनसा सूक्ष्मवृत्तिभिश्च वेत्ति,
सुषुप्त्यामविद्याया सूक्ष्मवृत्तिभिरातृनोऽस्मी भवति आनन्दैवम् । शुद्ध आत्मा
नास्त्येतदुक्तारस्यागत, स नाम्य परः । अतस्तुरीयस्यैतन्मत्त्वोच्यते ॥
सोऽग्निं निरुपाधिनिर्गुणं परम् । गुणं विचारयितुं न । एव आत्मा एव यदा
अतिनमस्कोपाधिपुक्तो भवति जीवः (प्राज्ञः) इति कथ्यते । परः शरीरमस्य
कारणशरीरं भवति, सुषुप्त्यवस्था भजमानोऽस्मी आनन्दमयकोऽपि स्थितो भवति ।
अयमेव आत्मा तदा 'सैजस इत्येतां सज्ञां भजते यदा स्वप्नावस्थायामुपविता विज्ञा-
नमनः प्राणमयकोपाच्छन्नो भवन् सूक्ष्मशरीरमाप्नु भवति । विज्ञायमेवात्मा तदा
'विश्व' इति प्रोच्यते यदा सूक्ष्मशरीरस्थान् अण्मयकोपावृत्तो जाग्रदवस्थान्तो
भवति । एक एव आत्मा अवस्थाभेदेन तां तां सज्ञां भजते ।

इदं हि सर्वं दृश्यते यद् व्यष्टिर्वास्तु यज्ज्ञाना व्यवहिते न तज्ज्ञाना
समष्टिर्वा, यथा व्यष्टिर्वा पृथो नाम वास्तु वृक्ष इति विगच्छते परं समष्टिर्वा स एव
वनमिति कथ्यते । एवमेव आत्मापि व्यष्टिर्वा यज्ज्ञानं भजते न तज्ज्ञानं स
समष्टिर्वा । व्यष्टिर्वा स आत्मा 'जीव' इति कथ्यते स एव समष्टिर्वा हि 'ईश्वर'
इति कथ्यते । अवस्था शरीरकोपावस्थैवम् ॥ एव भवति ये जीवस्य । अथ
च व्यष्टिर्वा स आत्मा सैजस इति कथ्यते ॥ एव समष्टिर्वा सूक्ष्मा
(हिरण्यगर्भः) इति । अत्रापि शरीरादितरं तदेव भवति यत् सैजसस्याभिहितम्,
स एव आत्मा व्यष्टिर्वा यदि 'विश्व' इत्येतेन नाम्ना रयानो जायते तदा समष्टिर्वा
स वैश्वानरः (विराट्) इति प्रोच्यते अत्रापि वैश्वानरविषयो शरीरादिकं न
मिच्छ भवति । गृतावान् एव विज्ञेयोऽत्र भवति यदीश्वरहिरण्यगर्भो वैश्वानरा-
भक्षणसमष्टिमवभाषयति जीवसैजसविधान्तु अज्ञान-व्यष्टिम् । परमार्थतो
इमे सत्तत्त्वमभातो भिन्नाः । एवमत्र तेषु स्थितेः । न ब्रह्म ईश्वरं पृथक् न च
जीवादीश्वरः । एकमेव ब्रह्माय तत्पुरुषमिति तेषां पञ्चानां भिन्नाभिन्नानामानि
गृह्यन्ति ।

मोक्षः—मानवजीवनम्पोष्यतमं पुण्यार्थं मोक्षो मत्तः । मनु-यजीवनमवा-
प्यापि मोक्षार्थं यो न यतते स व्याग्रहा—

य इयम्मुक्तौ न यतेत मूढधी

॥ ह्यग्रमहा रयं विनिहन्त्यसद्ग्रहान् ।

मोक्षो हि ज्ञानेनोपलभ्यते न च कर्मणा । कर्म फलोन्नादयथाश्रयेमस्ति ।
अविद्या कामस्य कारणम् । कामश्चात्मनि द्वेष्यो । फलोत्पादकत्वादेया सर्वेषां
स्याग दृष्टः । कर्माणि काम शुभानि शुभां भशुभानि मर्त्याण्यपि फलानि प्रसुवते ।
यदा विद्याग्निना कर्मबीजानि दह्यन्ते तदा मोक्षोऽधिगम्यते । शङ्कराचार्यो मरीति
‘ज्ञानं विना न मोक्षः’ । ज्ञानमेव परमहम् । उक्तञ्च—

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः सत्त्वः ॥

वेदान्तस्य सूर्यं मममिदं यन्मुक्तिर्ग्रहणतत्त्वस्य ज्ञानादेरु भवितुमर्हति पञ्च-
दशी वक्ति—

मुक्तिरनुग्रहात्तत्रैव ज्ञानादेव न चान्यथा ।

स्वप्नप्रोभं विना नैव इत्यव्यक्तो हीयेत यथा ॥

आत्मग्रहणोपैक्यम्—

‘तत्त्वमसि’ इत्येतन्महावाक्यं यद्यपि आत्मग्रहणोपैक्यं प्रतिपादयद्बलवत्तु
परं क्लेशकर्मादिपद्मोपाधिप्रतिष्ठितव्यस्य निरुपाधिकशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य
सहस्य केन विधिना सम्भरमिच्छता दाहः समाधातुं वेदान्तविदो वदन्ति यद्-
विधयस्य वाक्यस्य यथार्थोपायसम्प्राप्त्युपायान्नीक्रियते । अत्र हि जहद्वृत्त-
कथा यथार्थार्थोऽवगम्यते । ‘तत्त्वमसि’ इत्येतयोर्मध्ये विद्यमान-परोक्षत्वापरोक्ष-
विशिष्टांशो परस्परविरुद्धो परिहरणीय लक्षणः अवच्छेदकभ्यासात् परिगृह्यन्ती
तयोर्नैक्यमुपपादयति ।

सामानाधिकरन्ध्रं च विशेषगविशेष्यता ।

एतद्वल्लक्षणमग्रन्धं यथार्थप्रत्यगात्मनाम् ॥

इति कथयन्ती नैक्यमिन्द्रियाहाराभ्यन्ध्रयमाहारयेन महावाक्यमप्यदा-
प्यमत्रोपपत्तिः । पञ्चदशीकारश्च मूले—नारय महावाक्यस्य अर्थः मरगो न च
विशेषोऽपि नु अखण्डैकरसैकन्यमेवास्ति—

संयोगो वा विनिर्गो वा चाख्यायो नात्र सम्भन ।

अन्तरात्मनो वाक्यायो विदुषां मन ॥

वेदान्तो हि मानवोपनिषाद्विनिर्गम्य दत्ता दृष्टा । तदर्थे एकत्राग्रे
वन्तुः स्यान्ति वादान् अय्यान्विषयकान् नानि । तदं हि दर्शनं निमित्तं-
भावेन तस्य सृष्ट एव निर्मितं यो ह्यस्मि—

विनिर्गम्योपनिषद्वेदान्तेनापानतोऽपिगतादित्येवार्थः प्रसिद्धः उक्तानि उक्ता-
न्तेषां कान्तानिद्विद्वज्जनपुरस्सरं निमित्तैर्निमित्तकप्रत्यक्षिणोपामनातुष्टानेन निर्गत-
निर्गम्यवन्तस्तदा निर्वाननिर्मलम्बान्त्वा साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाणाः ।

विनिर्गम्येभ्य आह— “यत्र च चित्स्यायिनी शान्तिः सुखमहो भावो
विभाति । वयं सर्वेऽपि उन्मानद्वैतवादिनो मयुरां यानि श्रुतुं शक्नुमः । अस्मीयं
गीतावन्तशान्तिवर्पणः । अत्र समुद्रगच्छातिनी शक्तिः शोभते” ।

सांख्यदर्शनम्-नास्ति सांख्यसमं ज्ञानम्

सांख्यम् अनितरा प्राचीन दर्शनमस्ति । तदीया माननीया सिद्धान्ता-
प्राचीनोपनिषदेषुपि बीजरूपेण सन्निहिता दृश्यन्ते । छान्दोग्योपनिषत् त्रिगुण-
विषयक सिद्धान्त वर्णयन्ती प्राप्यते । इन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकानामुत्तरोत्तरोत्कृष्ट-
ताविषयक ब्रह्म कटोपनिषदपि तथैव निरूपयन्ती स्पष्टयते यथा सांख्यदर्शनं
निरूपयति । श्वेताश्वरतरोपनिषदोऽवगोकेन तु मर्या सांख्यसिद्धान्तानां
निश्चितमेव सिद्धयति । श्रौतब्राह्मणे भगवद्गीतायाञ्च सांख्यसिद्धान्ता साधु
प्रतिपादिता समवाप्यन्ते । प्रायेण मन्त्रेऽपि प्राचीनतमे वाद्यये सांख्योभित-
तराणां विद्यमानता यस्य सांख्यदर्शनस्य गरीयस्वता पुरातनमता रयापयति
तस्य दर्शनस्य स्वयितामीन् कपिलो मुनिरितिदिदृशो वदति । एष मुनिरप-
निषदो यान् हि सांख्य सिद्धान्तान् असक्रेतवन् तान् शास्त्रीयं रूपे परिणाम ।
संयसमास सांख्यसूत्रञ्च प्रणिनाय स । एतद् ग्रन्थद्वयमप्यधिकृत्य विद्वंसु
पदांशो मतभेदो दृश्यते । विदुषा बहुलता यद्यपि तन्वयमामस्य प्राचीनतमतां
कपिलकर्तृमैत्रायुपगच्छति पर न सा सांख्यमूत्रस्य प्राचीनतमतामङ्गीकरोति
न च तस्य कश्चिन्कर्तृतामेव । कपिलस्य शिष्य आसुरिदंभव । न तन्मृता कृति
साम्प्रतमुपलभ्यते सिद्धान्तास्तु तदीया प्राचीनेषु ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते । स्याद्वाद
भक्षरीकाररत्नाहृतं श्लोकमेकमुद्धरन् पर्यवलोचयते । आचार्य पञ्चशिख आसुरे
शिष्य आसीत् । मायाप्याचार्यस्य रघुनाथनामाद्यने । तन्मृतानि कानिचन
सूत्राणि स्यामकृते योगभाष्ये किञ्च भामतीप्रभृतिग्रन्थेष्वप्यवश्य इष्टानि भवन्ति ।
विपश्चिता मतमिदं यन् पञ्चशिख पठितम् नाम ग्रन्थ स्वयामास । साम्प्रत
हि दर्शनेऽस्मिन् य प्रामाणिक्ये ग्रन्थोऽधिगम्यते प्राचीनतर सोऽस्ति सांख्य
कारिकाभिधाना ग्रन्थ । सांख्यकारिकाया कर्तास्तीश्वरकृष्ण । ईश्वरकृष्णस्य
कृतिरिय सांख्यकारिका सांख्यदर्शनस्य लोकप्रियो ग्रन्थोऽस्ति । आचार्य
राङ्गोऽपि अस्या सांख्यकारिकाया कारिका स्वकीये दार्शनिकभाष्य निर्द्धा
सांख्यमतोपस्थापयन्नेनन । वाचस्पतिमिथ सांख्यकारिका व्याख्यातु सांख्य-
तत्त्वकौमुदी, माट्ट आचार्यो सांख्यसिद्धि, गौडपाद गौडपादभाष्य राङ्गराचार्यो

जयमन्त्रा, नारायणर्नाथधन्विकाश्च लिखितुः । एतेन ग्रन्थस्यास्य पुरातनतरता मात्र न सिद्धयत्यपि तु अस्य गरीयस्कृत्रमपि प्रमाणित भवति ।

सांख्यशास्त्रे प्रथिता आचार्या मन्तीमे—

(१) ऋषिः, (२) आसुरि (३) पट्टशिष, (४) पतञ्जलि (५) जैराण्य, (६) वार्हगण्य, (७) त्रिप्लवामा (८) जनक, (९) पराशर, (१०) श्याम, (११) ईश्वर, (१२) कृष्ण । एतस्मिन् विषय इतिहासस्य स्थानमिदमपि यन् पञ्चशिखादङ्क इश्वरकृष्णश्च प्राक् भार्गवोऽङ्क हारीनद्रेऽलप्रभृत्यः कनिषवेऽन्ये आचार्या अचनियतः ।

सांख्यमिद्वान्तप्रतिपादनपरा युक्तिरूपिका' सन्निका वृत्तिरका अथवा एतौपन्त्या । एष ग्रन्थ आचानसारदाचार्यं मिद्वान्तं समुत्तमिनाऽस्ति । अत्र वसुधैव कुटुम्बकमिति पुरातनवर्द्धाचार्याणामपि मतान्बुद्धिस्त्रितानि सन्नि स्थाने स्थाने । ग्रन्थोऽयमद्भुत पर क कर्तास्येति न विदितम् ।

षोडश दशके विज्ञानमिद्वान्तं आचार्यं सांख्यशास्त्रस्य महान् विद्वान् व्यापाता प्रादुर्बभूव । वस्तुतस्वाचार्यं एष पुनरपि दर्शनमिदमुच्चीषयाद्भकार । अयं सांख्यसूत्र सन्ध्यप्रवचनभाष्यं नाम प्रमाणद्वयादिग्रन्थपूर्णं ग्रन्थश्चकार इत्यत भाष्ये च योगवार्तिकं नाम त्रिष्विषयैश्चकार्यकरवैदग्ध्यविलसितं ग्रन्थं लिखेत् । सांख्यसारे सांख्य किञ्च योगसारे योगस्य मिद्वान्ताश्च समामेन विद्वन्मूर्धन्योऽयं प्रगिवचन्यः ।

सांख्यदर्शने 'प्रकृतिपुराण्यतारयाति' इत्येष मिद्वान्तो निरूपितस्तस्मात् 'सांख्यम्' इत्येता एवाति भवन्ते दर्शनमिदम् । प्रकृतिपुराण्यतारयातिरेव 'सन्ध्या' इति प्रोच्यते । सन्ध्यापदस्यार्थोऽस्ति—'सम्यग् ज्ञानम्' । उक्तञ्च शाङ्करिणुमहत्तनामभाष्ये—“शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते” । तत्त्वज्ञाना सन्ध्याया निर्धारणीकृतत्वादस्य दर्शनस्य नाम 'सांख्यमिति प्रथमतम् इति च विद्वन्मतम् । महामारते प्रोक्तम्—

“संख्या प्रवृत्तिं चैव प्रकृतिश्च प्रवचते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्या प्रकान्तिता ॥”

सांख्यतत्त्वविमर्शः—सांख्यदर्शनं पञ्चविंशतिरूपानि ग्रन्थते । तानि मन्तीमानि—(१) पुराण, (२) प्रकृति, (३) महत्, (४) अहङ्कार,

(५-९) पञ्चतन्मात्रा, (१०-१४) पञ्चभूतानि, (१५-१९) पञ्चकर्मेश्दियाणि,
(२०-२४) पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, (२५) मन ।

आह च माह्यकारिका—

मूलप्रकृतिरप्रकृतिर्महदाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

पोडशकस्तु विस्तारो न प्रकृतिर्न विकृति पुरश्च ॥

एतेषां तत्त्वानां ज्ञानेन मायव, कामं स संन्यामी ह्याद् वा ब्रह्मचारी वा
गृहस्थः, दू त्वेभ्यो मुक्तो भवति । उक्तञ्च मांरयवग्रहे—

पञ्चविंशतिनखजो यत्र कुशाग्रमे रतः ।

मुण्डी जटी शिखी चापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

एषो तत्त्वानां मध्ये प्रकृति सर्वेषामपि कारणमस्ति न सा कस्यापि
कार्यमत सा 'प्रकृति' क्तिवा 'अव्यक्तम्' यद्वा 'प्रधान'मित्युच्यते । कानिचन च
तत्त्वानि तु न कस्यापि कारणभूतानि, तानि कार्याण्येव सन्ति । तानि 'विकृतिः'
इत्येतेन स्वपददेशेन स्वपदिश्यन्ते । विकृतिभूततत्त्वानि सन्ति पोडश—ध्रोघ्राणा-
रन्तन्वगतान्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, धारपाणिपादपायूपरधानि पञ्च कर्मेश्द-
याणि, आकाशपृथिवीनेत्रोष्णपुञ्जलान्यानि पञ्च महाभूतानि मनश्च । कानिचित्तु
सम्बन्धविधानि यानि कानिचान्तु तत्त्वान्युत्पादयन्त्यतः कारणभूतानि भवन्ति
कानिचन च प्रति तानि कार्यभूतानि सन्ति—उत्पद्यन्ते हि केचान्न
तत्त्वानां स्फादात्, ईदृशानि तत्त्वानि प्रकृति-विकृतिभूतानीति प्रोच्यन्ते ।
तानि सन्ति सप्त—मांरयवम्, अहङ्कार पञ्चतन्मात्राणि (शब्दतन्मात्रम्,
स्पर्शतन्मात्रम्, रूपतन्मात्रम्, रसतन्मात्रम्, गन्धतन्मात्रम्) पुरुषाख्यं तत्त्वं
न कस्मादपि समुत्पद्यते न चोत्पादयति किमपि । तत् तत्त्वं हि न प्रकृतिर्न च
विकृति । इदमेव सर्वमुपनिषिन्ना कानिका प्रतिपादयति. मांरयवकारिकाया ।

मांरयवदर्शनस्य परमव्यापकशक्त्यत्वात् तत्त्वानां विवेचनमनेकधा कृतं भवति
दण्डोपरम् । कश्चिन्मूलप्रकृतिरेकेणुम्, 'कचिद् आध्यात्ममात्मानं प्रति प्रकृति-
रित्याज्ञातम्, 'कचिद् बुद्धिर्महद्य पृथक् पृथगिति निगदिनम्, 'कचिदिभहित
तन्महापद बुद्धे पथाववाचिपद, कचित् प्रकृति. रतन्मन्मात्राया वा पुराणं सा
भिर्लङ्घयति, 'कचिद् सा पुराणस्य (ईश्वरस्य) क्षणिरिति यथिता ।

^१ पदद्वयानुसृतम् ।

^२ कटोपनिषत् ।

^३ सांख्यकारिका ।

^४ श्वेताश्विनोपनिषद् ।

महामाते शान्तिपर्वणि छविन् चतुर्विंशतिः छविन् पञ्चविंशतिः छविश्च षट्त्रिंशतिस्तत्त्वानि वर्त्तमानि । गीतायां पराऽपगमेदेन प्रकृतेर्द्वैविध्यं दर्शितं, तत्रैव च प्रकृतिर्मायैयुक्तं यद्वि छविन् ; तर्हि अन्यत्र सा प्रकृतेर्मिथैवैव्युक्तम् । एतदवलोकेन स्पष्टमेव साधुनया ज्ञातं जायत इदं यद् विद्यावन्तः सांख्य-तत्त्व-विवेचनेऽतिनगं स्वचमग्रहिषु ।

कार्य-कारणसिद्धान्तः—

सांख्यस्य कार्य-कारणविषयकः सिद्धान्तोऽद्भुतः । सारयं यदस्ति उपते प्रागपि कार्यं कारणेऽप्युक्तत्वेन निर्योदति । न वस्तुनस्तु कार्यकारणयोर्मध्ये मिश्रता । कार्यस्याव्यक्तवस्थैव कारणमियुपपद्यते । किञ्च कारणस्य व्यक्तावरयैव 'कार्यं'मित्येतां संज्ञामरनुते । न तत्र सात्त्विको भेदो व्यवहारवशादेव 'इदं कार्यम्', 'इदं कारणम्', इत्यनेन प्रकारेणभिधायते । सांख्यस्यैव सिद्धान्तः 'संज्ञार्थवादो' वा 'परिणामवादः' इति कथ्यते । स्वर्कयनेन सिद्धान्तं पोंपयितुं युक्तियुक्तमिमां कारिका सांख्यकारिका निरुपाति—

अमदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वमम्भवाभावात् ।

कृत्स्नस्य दाक्षयकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

सांख्यनृदात्र सत्कार्यवादपक्षे प्रादुः—

"मदेव कार्यमुपपत्तेः पूर्वं कारणम्पश्यम् ।

साविभाषनिरोभाच्च जन्मनाशानुदीरितौ ॥"

तं हि दुग्धं मदेव दधिकपेग परिगमने, तद् दधिकार्पान्नरं दुग्धाद् भिन्नं च न मवर्गीयादिदृष्टान्नोपस्थापनपुरस्सरं नैवं मनमिदं सुखतया पतिपुञ्जन् 'स्वोत्पत्तेः पूर्वं कार्यं भार्यादेव, पश्चात् कारणस्यामप्रीवशादुत्पद्यत इति कार्यकारणयोरन्मन्त्वं परमार्थतः 'स'यम्' इत्येतमस्य कार्यवादं नैयायिकानाम् 'अमन' कार्यस्य कारणस्यापारमहंसैरपि कर्तुमशक्यत्वात् । न हि भालं शिविदमह्वेगपि पानं कर्तुं पायने । कारणेऽप्यन कार्यस्य कार्यमत्तया सह सम्बन्धायमनवाच्च । न हि अविद्यमानं यदाश्रयं कदापि ज्ञाने शून्यरूपकार्यमर्त्ता भजते । तथा च कापिडमूत्रम्—"नामदुत्पादो नृशृङ्गवत्" इति कथयित्वा; "मदेव कार्यरूपा भावा अभावकारणकः कार्यवान्, बीजनात्तोत्तरोत्पन्नाङ्गा-दिवत्" इत्येतं हि मौगानां शून्यकारणवादं "बीजावयवा एव कुतश्चिन् निमि-त्तान् प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरं चापचन्ते तस्माद् व्यूहान्तराद्य

अद्वय उत्पद्यते इति वीजावयवस्यैव कारणत्वं नाभावस्येति भगिन्ना, “कारणमेव कार्यस्वरूपेण भाम्ये” इति कारणस्यैव साधत्वं न ■ कार्यस्य सन्त्यत्वम्” इत्येनं वेदान्तिना विवर्तवाद्वा “अस्मिन् वाधे ग्रन्थस्यैव पदार्थस्य मिथ्यात्वामम्भगान् शायं नामत्यम्” इत्युक्त्वा निरस्यन्ति ।

साध्यदर्शनं हि द्वैतवादि । तद्दृष्ट्वा प्रकृतिः पुरुषश्च नित्य पदार्थ । उभयमपि नन्मूलतश्चक्षेण रिचते । नयो. पारम्परिकेण सम्बन्धेन जगत आनिर्भावो भवति । तत्र प्रकृतिश्चेतना पुरुषश्च चेतन स च प्रतिशरीरं भिन्न-भिन्न एवेति निगद्य तद्द्वैतवादित्वं स्वस्य, समुपस्थापयति । न तन्मयापदर्शन-मिव जगदुत्पत्त्यर्थं बहून् स्वतन्त्रान् मिथ्याश्च पदार्थान् स्वीकुरुते । “सर्वेऽपि स्थूला” किञ्च बुद्धिमनइन्द्रियशरीरप्रभृतय सूक्ष्मा पदार्था प्रकृतेरेव उत्पन्ना सन्ति न च परमाणुस्य । परमाणुषु सूक्ष्मपदार्थोत्पादनक्षमे सत्ता कदापि न भवितुमर्हति कामं तत्र स्थूलपदार्थोत्पादनक्षमता स्यात्” इत्येतदभिधाय तद् द्वाद्-ज्ञान-नैयायिक-शैशविक-मीमांसकानां मन्त्राणि तानि मतानि प्रयाग्यानि यानि प्रकृतिपुराण्यां भिन्नान्यन्यानि तत्त्वानि जगदुत्पत्ती कारणत्वेन स्वीकुरुन्ति ।

प्रकृते मिदृशं सारयशारिका प्राप् मुक्तिप्रणिधानपूर्वकम्—

भेदानां परिमाणात् समन्वयान् शक्तिं प्रकृतेः ।

कारणकार्यविभागादविभागाद् वैश्वरूप्यम् ॥

कारणमन्वयकं प्रवर्तने त्रिगुणत समुदयाच्च ।

सारयमूय च “शायं दर्शनान् तदुपलब्धे”, “अन्यत्वं त्रिगुणास्तिहावि” इत्यादि-मूत्राणि समुपस्थाप्य तस्या प्रतिपादनं कुरुते । “अरिषाद्विहारेण परम्परया पुराणस्य जगन्मूलकारणग्रंथेऽपि अत्रिचादौ यत्र कुत्रचिप्रिये द्वारे परम्पराया पर्यवसानं भविष्यति, पुरुषश्च अपरिणामिन्नात्, यतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृति, प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञासात्रमि” इत्याद्यभिधाय विज्ञानमिच्छा सारयप्रवचनभाष्ये प्रकृतिं व्याधयन्ति ।

गुणा —सावरजस्तमोभेदाद् गुणा सन्ति त्रय । उक्तञ्च—

“सर्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम्”

सत्य मुररूपं रजो दुःस्वरूपं तमश्च मोहरूपमस्ति । यस्मिन् सति न कुत-

श्रित् मयस्मृपत्रे न कस्यामप्यवस्थाया विनाद्-मनुष्यायते तन् सचम् । रजो
दुःखं कागं रगद्वेषामकवन् । नमो मोहस्य हनुर्मोहामकवात् । मत्वरस
प्रकाशकस्य, रजस्य प्रवृत्तिरूपेण, तमसश्च नियमन प्रयोजनमस्ति । उक्तञ्च—

“मत्त्व एतु प्रमाशकमिष्टमुपष्टम्भकं च ल रज ।

गुणवग्गत्वमेव तमः प्रदीपवच्चर्यतो वृत्तिः ॥”

गुणा वस्तुतो द्रव्याण्येव सन्ति । न च ते गुणान्तेन संयोगविभागवत्त्वात्,
एतुवचत्त्वगुणवदादिप्रमत्तत्वाच्च । परार्थवादेव हि सत्त्वादयो ‘गुणा’ इति
प्रोच्यन्ते । न पुरुरूपराजो भोगापवर्गरूपमर्थं साधयन्ति । ते मन्तीन्द्रिया
नीता । न तद्रूप कदापीन्द्रियगोचरं जायते । किञ्चादिकवित्रनिरव हगोचरी-
भवति । विवृतिम्वन्ति निमित्तानुपपन्ना । उक्तञ्च पट्टिनन्त्रे—

“गुणानां परम रूपं न दृष्टिपयमुच्छतिः ।

यत्तु दृष्टिपयं प्राप्तं तन्मादेव मुनुच्छकम् ॥”

गुणानां साम्यावस्था ‘प्रवृत्तिः’ इति नाम्ना गीयते । र्वादा इव साम्यस्य
त्रिगोऽपि परिणामनिमित्ततामुररीकुर्वन्ति । प्रवृत्तिरस्ति निमित्तपरिणामसाम्प्रति-
जगत् सर्वेऽपि वार्था प्रतिबन्ध परिवर्तन्ते । परं नैव परिणाम ऐराग्निकः ।
परिणामासामन्ववस्थाया गुणानां तन्नानुस्यूतत्वात् । प्रवृत्तिर्यदा गुणानां साम्याद्
व्यवस्थामवस्था ग्राहते तदा भवति प्रलयः । यदा च सा गुणानां वैपम्याद् व्यव-
स्था गृह्णाति तदा सृष्टिर्जायते । प्रलयावस्थायामपि प्रवृत्तिः परिणामरती
भवति । भेद इयान् एव यत् प्रलयावस्थाकालिकपरिणामो न स्वभिन्नवस्तुभ्यु-
त्पाद्यामानमेवमित्यनक्ति । दूरं परिणाम स्वरूपपरिणाम इति कथ्यते ।
जगदधिकृत्य साम्यस्य मतमिदं यच्चित्तिसक्ति विहाय समस्तपदार्थां चने चन
परिवर्तन्ते । तत्रार्कमुदी प्राह—“प्रतिबन्धपरिणामिनो हि सर्वं एव भावा श्रुत
चिन्तिशक्तेः ।”

पुरुरूप —निर्गिरावेनपुष्पस्य मन्नावे किं मानमित्यत्र ईश्वररूपेण आह—

“मघानपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुरूपेऽस्ति भेषजभावात् केवल्यायं प्रवृत्तेः ॥”

अस्ति स पुरुरूप-त्रिगुणानां, विवेका, विषयी, विरह, चतन, अप्रमदधर्मा
च । चेतन्य न तस्य गुणोऽपि तु रूपमेव । अस्ति च स शरीरन्द्रियमनोबुद्धि-

भिन्न । स ज्ञातृरूपेणाप्रतिष्ठते । न भवति ॥ ज्ञानगोचरः । न स आनन्दस्वरूपः ; आनन्दचैतन्ययोर्भिन्नत्वात् । तस्मात् न तयोरभिन्नत्वं कदापि । ॥ च पुरुषो द्रष्टास्ति । तदीयज्ञानप्रकाशः शब्दत्वं सन्तिष्ठते । तस्य (ज्ञानस्य) विषया एव परिवृत्तिमुपपन्ति । न तस्मिन् (पुरुषे) वापि क्रिया प्रवर्तमाना भवति । अस्ति स निष्क्रियः । सर्वविषयागोचरो रागद्वेषादितश्च ॥ यावन्त्यपि कर्माणि सन्ति सुख-दुःखानि वा तानि सर्वाणि प्रकृतेस्तदीयविकाराणां (क्षरंरमनोबुद्ध्या-दीनाम्) धर्माः सन्ति । क्षरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु हि आत्मत्वधी अज्ञानमात्रम् । अस्मादज्ञानादेव पुरुषः कर्म-प्रवाहे निपतति नानास्थानि च दुःखानि भुङ्कति ।

आत्मन (पुरुषस्य) एकत्वे, 'कश्चित् पुरुषो यद्ध' इति बन्धनो-क्त्यवस्था न सम्भवतीति प्रतिक्षरीरमात्मा भिन्नभिन्न एवास्ति । कणाद आह "व्यवस्थातो नानेति" साग्यग्रमपि ग्रूते—“जग्मादिभ्यवस्थातः पुरुषवदुत्पन्नम्” सारयकारिणापि आमनति—

“जननमरणकरणानां प्रतिनिधमाद् अमुगपत्प्रवृत्तेश्च ।

पुरुषवदुत्पन्नं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययात्तैव ॥”

पुरुषोऽयं चेन्न उत्पत्तिविनाशरहितो न कस्यापि कारणम् । स सर्वथा पद्मप्रवर्जिलेप एव । अतः स अकर्मैव यश्च कर्ता भवति स एव भोक्ता भवतीति विद्यमात् भोक्तृत्वमपि न पुरुषस्य धर्मः । अतः न स भोक्तापि । यत्तु वयचित् स्यात्वे पुरुषस्य भोक्तृत्वमुक्तं तदपि पुरुषे (आत्मनि) बुद्धिनिष्ठभोक्तृत्वमारोप्यैव, सात्वतनये तस्या एव भोक्त्रीत्वात् पुरुषस्य च परमार्थतोऽभोक्तृत्वान् । पुरुषोऽपरिणामी अत एव स नृदस्थो नित्यः सर्वव्यापकश्चास्ति । स ॥ निरीदः साक्षी एव । स्वभावतः स कैवल्यसम्पन्नः । अत एव 'माध्यस्थ्य' इति कथ्यते । उक्तञ्च “कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमनर्तृभावश्च ।” तस्मिन् (पुरुषे) यदमुक्तव्यवहार औप-चारिक एव दुःखमग्रन्धतद्वर्ध्वस्वरूपवन्धमोक्षबोर्बुद्धावेव सत्त्वात् । उक्तञ्च—

“बध्यते मुष्यते च नानाधया प्रवृत्तिः” इति । स च पुरुषः स्वभावतोऽसद्र पर बुद्धि-प्रतिबिम्बितत्वात् ॥ भोक्ता ज्ञाता चेति प्रोच्यते ।

सृष्टिः—प्रवृत्ति-पुरुषसयोगात् सृष्टिर्भवति, प्रकृतेर्जडात्वात् न तस्या एव सकाशात् ससारो जायते न च पुरुषस्य निष्क्रियत्वात् तस्मादेव । सृष्टिहते

द्वयोरपि संयोगोऽपेक्ष्यते । येननाधिष्ठानृतायामेव जडप्रकृतिः सृष्टि-कार्यं कर्तुं शक्नोति । प्रकृतिपुरूपयोः संयोगे कारणं किमिच्छन्नाह सांख्यकारिका—

“पुररस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्क्त्यन्धवदुभयोरपि संयोगस्तद्वृत्तं सर्गः ॥”

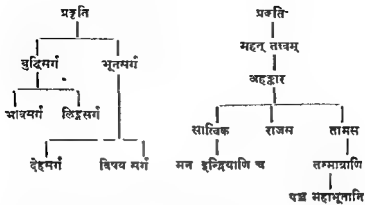
पुरुषस्य साविध्यात् जडप्रकृत्या विकार उपपद्यते । तदीया प्रयत्ना विवृतिर्महत्त्वमिच्छयते । जगदुत्पत्तौ महत्त्वं वीजस्वरूपमस्ति । व्यष्ट्यां ततः ‘बुद्धि’ रित्यभिधीयते । अभ्यस्य-चमयो बुद्धेर्धर्मः । सात्त्विकबुद्धेः सन्नि चत्वारो गुणा इने—धर्मः, ज्ञानम्, वैराग्यम्, देवर्ष्यम् । तामसबुद्धेस्तु गुणास्तद्विपरीता—अज्ञानं, अज्ञानम्, अवैराग्यम्, अनैश्वर्यम् । महत्त्वाद्दृष्टार उद्भवति । गुणविशमत्वाद्दृष्टारविधि-वैकृत्य (सात्त्विकः) तैजस (तामस) भूनादि (तामसः) । तैजसस्य इजोगुणस्मरणात् तत्र ज्ञानशक्तिश्च विद्यते । अत एव तस्यापेक्षामपविधिशिक्त्यस्य कृतेऽस्ति । सात्त्विकाद्दृष्टाराम्भनः, तामसाद् दमेन्द्रियानि ज्ञानमात्रं पञ्चगम्यानि उपपद्यते । तन्मात्रानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामत्यन्तसूक्ष्मरूपानि सन्ति । सूक्ष्मत्वात् केवलं योगिजनगम्यानि तानि । शब्दतन्मात्रादस्ति, शब्दतन्मात्रविशिष्टरूपतन्मात्राद् वायुः, शब्द-स्पर्शविशिष्टरूपतन्मात्रादस्ति, शब्द-स्पर्शरूपविशिष्टरूपतन्मात्रादस्ति, शब्द-स्पर्शरूपरसविशिष्टरूपतन्मात्राद् पृथिवी समुत्पद्यते—

प्रकृतेर्नहोस्तनोऽद्भुताग्निरनाद् गगश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

एषा हि सृष्टे रचना द्विविधास्ति मानस-भौतिकरचनाभेदेन । मानस-रचनायां सृष्टे सूक्ष्माङ्गानां रचनास्ति भौतिकरचनायां तदीयस्यूताङ्गानां । बुद्धेः कार्याणि, तद्भावना-वासना-संस्काराश्च मानसरचनायाः सन्त्यङ्गानि । एषा मानसरचना बुद्धिसर्ग इति कथ्यते । भावसर्ग—लिङ्गसर्गभेदेन सोऽपि बुद्धिसर्गो द्विविधः । भावना-वासना-संस्काराणामन्यासाच्च स्वाभाविकवृत्तीनां समावेशो भावसर्गो भवति । लिङ्गसर्गे च बुद्धिमनोऽङ्गारेन्द्रियकर्तृणां सन्निवेशोऽस्ति । भौतिकरचना ‘भूतसर्ग’ इति निरूप्यते । तत्र पञ्चभूत-तन्मात्राणि च सन्निवेशान्ते । भूतसर्गोऽपि द्विविधो देहसर्गो विरयसर्गश्च । प्राणिवं शरीराणि देहसर्गो समाविष्टानि भवन्ति । सोम्याश्च भौतिकरचनायां विरयसर्गोऽन्तर्भवन्ति ।

अतः प्रकृतिकृतरचनास्वरूपमिदम्—

प्रमाणविचार — सात्त्विकाश्च त्रीणि प्रमाणानि मन्व्यते । तानीमानि—
 प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, शब्दः । अन्यानि प्रमाणानि उपमानादीनि तत् ते वैव
 त्रिषु अन्तर्भावयति ।

प्रतिबिम्बधाद — यदा कोऽपि घटपटादिपदार्थो दृष्टिपथमायाति तदा
 तस्येन्द्रियेण सद् मयोगो भवति । तद् विषयात् इन्द्रिये प्रभाव पतति मनस्त
 न्यविश्लेषण वा सश्लेषण विदधाति । इन्द्रियमनमोर्ध्वापारेण बुद्धिर्भवति प्रभाववती,
 सा च विषयस्वाकार गृह्णाति । जडत्वात् तस्या (बुद्धे) न सा विषयज्ञानं कर्तुं
 पारयति । परं तत्र (बुद्धौ) मत्स्वगुणस्वाधिक्यं भवति तस्मात् तत्र चैतन्यं पौरुष
 प्रतिबिम्बितं जायते । प्रतिबिम्बितत्वात् पुरुषस्य चेतनस्य, बुद्धेरचेतनवृत्तिः (घट
 पटाद्यामिदम्) उद्भासिता भवति । उद्भास गच्छन्ती सा ज्ञानरूपे परिणमते ।
 यदा निर्मले दर्पणे दीपकीयप्रकाशस्य प्रतिबिम्बं निपतति तेन चाभ्यास्यवस्तूनि
 भवन्त्यालोक्तानि तथैव मात्स्विकबुद्धौ चैतन्यस्य प्रतिबिम्बं सङ्क्रमते तेन च
 विषयाणां बोधो भवति वा विषया प्रकाशमुपयन्ति । एव एव प्रतिबिम्बधादः ।

साध्यदर्शनमतेन ज्ञानस्य प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च—उभयमपि—स्वतः । उक्तञ्च
 “प्रमाणाप्रमाणत्वे स्वन साध्या समाधिता” । मत्कार्यवादरूपेण अमर पदार्थो-
 रपक्षेरेव न भवति । अतः ज्ञानानन्तरं समुदितयोः प्रामाण्यप्रामाण्ययोरु-
 त्थानं निसर्गतो वमति विदधाति ।

मदसत्त्व्याति — सात्त्विकदर्शनं मन्व्यते यद् बुद्धिदृष्ट्या बाह्यं जगदनु-
 भूयते । बाह्यार्थमपि तस्येष्टम् । बुद्धावारोपितपदार्थस्य स्वरूपं चेत् बाह्यं

जगति विद्यमानस्य पदार्थस्य स्वरूपं मंत्रदति (तदाकार इव तस्याकारोपि यद्यस्ति) तदा सारथं नद् ज्ञानं मय्यं मन्यते । तस्माद् स एव अनुभवः सत्यो हि भौतिकवाद्धारूपे बुद्धयारोपितपदार्थरूपे च उभयत्राभिन्नमेवाकारं परिगृह्णाति । सारथ्यस्य अग्निविषयिणी कहरना मनोरमा । शुक्लं यदा रजनज्ञानं भवति (इद् रजनम् इत्येवविधम्) तदा इदम् इत्येतदात्मकं ज्ञानं सन् 'रजनम्' इत्येतदात्मकञ्च ज्ञानमप्यत्र भवति । 'इदम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याध्रयश्चादुराध्रयश्चनस्मि अतस्तदस्तिगन् । 'रजनम्' इत्येतदात्मकस्य ज्ञानस्याध्रयोऽस्मिन्निष्ठियागोचरः, किञ्च नद् ('रजनम्' इत्येतदात्मकं ज्ञानम्) 'नेहं रजनम्' इत्येतदात्मकेन ज्ञानेनोत्तरकाये बाधितमपि भवति । अतस्तद् 'असत्' अस्ति । इत्थं हि अग्निं ज्ञानं सत्यमुभयविधपदार्थोभितम् । एषाद् मांस्थवति सद्मांस्थानिवाद इत्येतेन नाम्ना विद्युतः । मांस्थमूत्रं सद्मांस्थानिवाद्याद्यात् इत्येतेन सूत्रेण इमे वादं समुपन्यस्यति ।

मांस्थमूर्तममीमांसा—

“इष्टवदानुध्विकः स इतिगुद्विषयानितयपुक्तः ।

नद्विपरीतं श्रेयान् व्यक्ताम्यक्तजविज्ञानान् ॥”

इत्येतेन वचनेन सिद्धयनीद यत् मांस्थाचार्या अहिंसायां सर्वधर्माञ्च निदधति । नेषा र्जन्यशास्त्रास्याधारशिला 'अहिंसा' पुरास्मि । तेषां मतेन यम-नियमेषु 'अहिंसा' एव मुख्यं मार्गमीमो धर्मः । अहिंसावादिवाद् सात्यदर्शनं हि भागवतदर्शनमनुगच्छति । तदेव कर्तव्यमस्ति यदाचरणेन न कस्यापि मन उद्विजने व्यपद्यते वा यदाचरणेन न कस्यापि कापि पारमार्थिकी हानिः, यदाचरणेन च सर्वेषामपि सर्वविध उदयो भवति सर्वकल्याणहृत् तदेव कर्तव्यं वस्तुतः कर्तव्यमिति कथ्यते । एतादृशं कर्तव्यं तदेव भवितुमर्हति यद् अहिंसा-मवलम्ब्य सन्तिष्ठमानमस्ति । मांस्थस्य कर्तव्यमहिंसापरकमनस्तदभिमतं कर्तव्यमेवाभिनन्दनीयम् ।

अपत्तर्ग—अज्ञानाद् दुःखमुपपद्यते । तद् दुःखमाप्याग्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमेवेन त्रिविधम् । एष्यस्त्रिविधेभ्योऽपि दुःखेभ्यो मुक्तिर्यत्काल्पनिकविज्ञानाद् भवति दुःखानामित्यसात्यन्तिकी निवृत्तिरेव 'अपत्तर्ग' किंवा 'मुक्ति' सिध्यत्यते । पुरतो यद्यपि स्वभावोऽयं गो मुक्तश्च परन् अविवेकात् तस्य संयोगः प्रहृष्टा मादं भवति अनेन संयोगेन प्रवृत्तिरन्यस्य दुःखस्य पुरो यत्

प्रतिविम्ब निपतति तदेव हि पुरपस्य पुर दुःखभोगत्वेनोपनिष्ठते । अतः समारस्य मूलकारणमविद्येकोऽस्ति । विवेकश्च दुःखनिवृत्ते साधनं विद्यते । सांख्यसूत्रवदति “द्वयोरेकतरस्य दौदामीन्यमपवर्ग” इति । प्रधानपुरुषयोः परस्परवियोग एव अपवर्ग इति भावः । सांख्यं प्रवीति यत् पुरपस्यापवर्गमधिकृत्य योऽपवर्ग उक्तः स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्या दुःखस्य वियोग एव । पुरपस्य वस्तुनो बन्धन-मोक्षरहितः । नद—(बन्धनमोक्षा) नुभव तु करोति प्रकृतिरेव । त्रिवेज्जिनि पुरे न प्रकृते कोऽपि मनागपि प्रभावः पतति । तत्समवेतु सा उपस्थितैव न भवति । सा रज्जावती नारी च ततो निवर्तते—“या दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शन-मुपैति पुरपस्य” । तत्त्वाम्बासात् पुरुषे कैवल्यमुदेति । तस्यामवस्थायां स स्वकीये रूपे स्थितो भवति । स स्वकीयमेव रूपं यथार्थं दृष्टुमारभते—

“एव तत्त्वाम्बामाश्वासि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविषयं वादं विशुद्धं केवलमुपपद्यते ज्ञानम् ॥”

एव विधां दशां पुरुषो जीवन एव दृष्टुं शक्नुते अतः मुक्तिर्द्विविधा मत्ता जीवमुक्तिः विद्वद्भुक्तिश्च । सांख्यकारिकोभयविधं मुक्तिं निर्दिशत्यवम—

“सम्यग्ज्ञानाधिगमाद् धर्मादीनामकारणप्राप्ती ।

तिष्ठति सत्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद् घृतशरीर ॥

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानविनिवृत्तौ ।

ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥”

ईश्वर —अगतो रचनार्थं किञ्च कर्मफलप्रदानादिकार्यप्रयोजनेन ईश्वरस्य सत्तायाः स्वीकरणं नापेक्ष्यत इति साध्यमात्मनः । न कदापि तस्य सिद्धिस्तर्कं कर्तुं शक्यते । “ईश्वरामिदे”, “मुक्तवद्वयोरन्यतराम्बावाञ्च तस्मिदि” इत्यादिस्-प्राण्यत एव सांख्यसूत्रमुपस्थापयति । सांख्यतत्त्वकौमुद्याञ्च “सर्गं प्रकृत्यैव हृत्तो नेश्वरेण”, “न ह्यवाप्तसकलेप्सितस्य भगवतो जगत्सृजत किमन्य-भिलषितम्” इत्यादिवाक्याभ्युपन्यस्य वाचस्पतिमिश्रः सर्गरचनादिभिमितेने-श्वरमपेक्षते । इत्थं हि सांख्यदर्शनं नेश्वरापेक्षि । “ईश्वरो जगत्मापी, तत्सप्रधि-मात्रेण प्रकृतिर्जगदुत्पादारे रमत” इत्याद्यभिधाय विज्ञानभिष्टु सांख्यस्य निरी-श्वरतां निराकरोति । साध्यमेव—“नारिणः सांख्यसमं ज्ञानम् ।”

१ तत्त्वप्रधानादधिष्ठातृत्वं भविष्यति ।

नास्ति योगसमं बलम्

प्रायेण सर्वेऽपि भाग्यादृशानकारा आनोदन् साधकतम कश्च यन्निवेति
सुष्ठुभूतयोरसीकुर्वन्ति । वेदोपनिषन्मृतिपुराणानि चिन्तयन्ति सागोलेख
विदुषमिनि द्रष्टानि नवन्ति । योगैर्नञ्च मानवस्य चित्तं निमल शुद्धं म्पिद्व
भवितुमर्हति । यस्मिन् दाम्ग शुद्धं भिन्नं तद्वै गूढानि तत्त्वान्यवसादु स्तनवति ।
सपनेवमिदिन—“नास्ति योगसम लभम्” । योगः सर्वभैमघमपत्तिः । न
तस्य कश्चिन् अपि भूत सम्प्रदाय या पद्धतः । न सर्वथा यादु विद्याभर्गवहत् ।
न अमान्तादृशानि मन शरीरस्य सत्त्वोति ।

अमनावाहाराकाङ्क्षिणं कृते पातञ्जल योगदर्शनम्भूतमिति धिग्मि ।
 व्यासस्तत्र आचर्य यमकार ननु योगमात्रमिति नात्रा सर्वत्रापि सुनिश्चितम् ।
 व्यासस्तत्रमाचर्य टाका वाचस्पतिनिष्ठ कृतवान् स टीका तत्त्वैस्तद्व्याख्यानं
 प्रमिद्वान्ति । विष्णुनिरुक्तं योगवार्तिकं किञ्च भास्करानस्य भोजनानुरिपि दागद-
 शनस्योत्तमी व्याख्यानप्रणयी स्त । पातञ्जल दागदर्शनं चतुष्टयं विनष्ट-
 मस्ति । मम धिग्मि प्रमन पादं प्रति तत्र योग्य स्वस्वभूतस्य तच्च,
 चित्तवृत्तिनिरोधस्येपादा विभिन्नदंगानां विवक्षतं कृतमस्ति । द्वितीयं पादं
 साधनादकथनम् । तत्र क्रियायोग-कल्पेन-कण्ठ-दुःख-स्वभावाद् हेय इत्यनुद-
 नहानोपायादिकाश्च विवक्षा वर्णिता मस्ति । तृतीयं पादं निवृत्तिनाद इति
 नात्रा विधुतम् । तत्र योगस्य अन्तरावस्था दाग-व्यासननितमिदं च विभिन्ना
 मस्ति । कैवल्यरागमिधे चतुर्थे पादे मन्त्रिस्वरूपं गीतमस्ति ।

मान्द-योगै न शृणुक् शृणुक् । मास्ते य मिद्वान्ता दग्िता मन्नि नरा
प्रदेग एव नरा हुना वर्तत । दैगदर्न मास्यप्रतिपादितान् मिद्वान्तान्
टिपाथ परिगमदति । तन् तथा यतत येन मास्यस्य मिद्वान्ता र्वाते व्यवह
र्याया म्यु । आनमुदिरय मास्यस्य दो विचारो वर्तते स एव योगस्यपि
विषय । मास्यमिमतानि प्रयत्नानुमानाद्द्वन्नामानि यगदर्नामस्यद्दहरोति ।
गन् मास्यस्य पद्धतिरहितत्वात् च स्वीकरोति । मास्य मन्यते यद् विवकशा-

अमेव मुक्ति-साधनमस्तीत्येतन्मतं योगदर्शनमपि मन्यमानमामनन्ति यद् योगा-
भ्याम एव विवेकज्ञानस्य साधनं रिच्यते । साध्य योगयोर्मध्ये इयान् एव भेदं
समुल्लसन्ति यद् योगदर्शनमीश्वरवादि च वर्तते ।

साध्य योगमतेन जीवोऽस्ति स्वतन्त्र पुरुष । मामान्यतः स स्थूल शरीर
विशेषतश्च सूक्ष्म शरीरमधिष्ठति । अस्ति स स्वभावन शुद्धश्चेतनश्च । शारी-
रिकेभ्यो बन्धनेभ्यो मानसिकेभ्यश्च विकारेभ्यो मुक्तः सन् स मन्तिष्ठते । अज्ञानात्
॥ आत्मानं चित्तमवगच्छति । चित्तम्बु प्रकृते प्रथमो विस्तारः । तत्र विविचि-
रजस्तमस्कण्डस्य सावशुणस्य प्रायस्य परिस्पन्दने । तन्निर्गमोऽस्ति जडम् ।
आत्मनो निवृत्तममग्निर्कपात् तत् तेन (आत्मना) प्रशार्यमानं भवति ।
शुद्धसत्त्वात् तन्निर्मलमस्ति मिर्मलत्वात् तस्य, तत्रात्मनः प्रतिविम्बं पतति ।
तेन तत् चेतनमिवाभास्यते । यदा चित्तस्य केनापि विषयेण महः साम्निष्य भवति
तदा तत् तस्यैव विषयस्याकार विभक्तिः । एमिरेव विषयानुरूपैश्चित्तविकारैरात्मा
विषयाभिज्ञो भवति । यद्यप्यात्मास्ति सर्वधैवविस्तारी अपरिणामी च परं परिपूर्णं
मशीलाम् चित्तवृत्तिषु प्रतिविम्बितत्वात् तत्र परिवर्तनशीलता आभास्यते इव ।
यदा मरितः कल्लोलेषु प्रतिबिम्बितः शक्ती चलन् प्रतीपते तथैव परिवर्तिनीषु
चित्तवृत्तिषु ह्यात्मापि परिकृतिं गृह्णन् आभास्यते ।

प्रमाण विपर्यय विस्तरं निद्रा स्मृतय इत्येताः सन्ति वृत्तयः पञ्च चित्तस्य ।
संयत्तान् प्रमाणमित्येतेन किञ्च मिथ्याज्ञान विपर्यय इत्येतेन पदं न व्यपदिष्टं
भवति । विस्तर इत्येतेन पदं कल्पितं यस्तु समुपस्थाप्यते यस्तु तस्मिन् वस्तुन
स्थितिर्न कालप्रवेशेऽपि दृश्यते । निद्रायाः चित्तवृत्तिः तमोगुणप्रधाना भवति ।
तत्कारणात् जाग्रदवस्थावस्थधोरनुभवो लीयते । निद्रायां (शुषुप्त्याम्) मनः
क्रियारतमेव भवति । विषयज्ञानस्य आभासो जायते । अत इव वृत्तिः अभास
प्रत्ययादग्नयेति बध्यते । अतीतानामनुभवानां यथावन्मानसिकी प्रतीतिः
'स्मृति'रिति प्रोच्यते

यदा चित्तं कश्चाद्वनं नृत्ती परिणमते तदा तत्रात्मनः प्रकाशः पतति ।
प्रकाशपातेन तदात्रमेव प्रतीयते । अज्ञानाजीवरतामवस्थाः स्वहीयामवस्थामव-
गच्छति । ततश्च भासत इत्य यद्वाच्यं (पुरुष) विचारयति, करोति, उत्पद्यते,
त्रियते, वर्धते, हृष्यति, स्वपति, जायति, स्मरति, विस्मरति च । परमिदं सर्वं
नात्मनो धर्मः । अनन्यमवस्थादिका धर्माः शरीरस्यैव सन्ति । शयनं चागरणादि-

क्रिया मनस मन्त्रि । ध्यान-कल्पना-स्मृतयो मनसो वृत्तयः । आत्मा सर्वस्य
एभ्यो विकारेभ्यः पर । अमान् जाव ह्य पञ्चसंज्ञानामप्येव मन्यते । अगिष्ठा
अभिज्ञा राग-द्वेषाभिनिवेशा मन्त्रि पञ्च क्लेशा । अनिय नित्यत्वेन अनाम-
नसामवेन, दुःख सुखवेन अशुद्ध शुद्धत्वेनावगमनमविद्येति कथ्यते । अवि-
द्याशान् आत्मानं बुद्धिग्वेनावधारणम् अस्मिन्नेति निश्चयतः । सुखस्य सुख-
साधनाभावाच्चाप्लेक्षिता राग इति भाष्यते । दुःख वैरवर्द्धय इति भाष्यते ।
मृत्योर्नश्यमभिनिवेश इत्यभिधीयते ।

धावचित्ते विकारा ज्ञान्यन्ते तत्रन् नस्मिन् आत्मन प्रकाशोऽवतरति, निर-
वज्ञानाभावात् दुःखमन्ते-वेव (विकारेषु) स्वमत्ताया अनुभूतिं कुरुमात्मन ।
सामर्थिकेण च विषयेषु सुख-दुःख-राग द्वेषयि निवृत्त्याति । अन्तः (पुरस्कृत)
एव विद्यतेन वृत्तमिति कथ्यते । एतस्माद् वृत्तानामुत्पत्तिनिमित्तेन
शरीरेन्द्रियमनश्चित्तज्ञाना निरोधोऽपेक्ष्यते । यदा हि कार्यभूतचित्तस्य धारा
प्रवाहगुणने भवति च तत् कारणभूतचित्ते (शास्त्रावस्थायाम्) अवस्थिति
तदासा स्वकीयस्य यथार्थस्य स्वप्नस्य ज्ञानमरनुते । अवगच्छति च तत्
अन्तः शरीरमन आदिनो निम्नम् अवेति चञ्च निय सुख शुद्ध चैतन्यरूपतः ।
चित्तवृत्तिनिरोधेनात्मन स्वरूपेऽवस्थापनमेव योगस्य मन्तेहेत्यम् ।

चित्त-भूद विहित एकाग्र निरुद्धावस्थानि मन्त्रि चित्तभूमे पञ्च स्थापना वा
अवस्था । एताम्बन्धासु चित्त-भूद विनिहावस्था न योगानुकूला भवन्ति ।
रजोगुणप्रधानाया चित्तावस्था तनोगुणप्रधाना चान्द्रावस्था वेम द्वेऽप्यवस्थे
योगाय मनुचिते । एवमेव त्रिविहावस्थाया मन्त्रे न एवस्मिन् विरते विर
मन्त्रिहते तद् स्वरूपा विषयान्तरं धावति तस्मात् साध्यवस्था न योगार्थमनु-
गुण । एकाग्रवस्था निरुद्धावस्था च अवश्यमेव योगानुकूले । तयो मन्त्रगु-
प्रधानवत् । एकाग्रवस्थाया चित्त चिरमेवस्मिन् विषये आरुवं भवति ।
तदस्यामवस्थाया कमपि विषयं चिरं ध्यातुं क्षमोति तस्मादेवावस्था योगाय
कथ्यते । योगस्यैवावस्था प्रथमस्योपानवेन मना । अन्तिमावस्था निरुद्धा-
वस्थानि । एतस्यामवस्थाया चित्तस्य मया अपि वृत्तयो ह्युक्ता भवन्ति तस्मात्
तद् (चित्तम्) स्वकीया स्वाभाविकी मिरा दान्तामवस्थानधिगच्छति ।

एकाग्रवस्थाया नामान्तर मग्नज्ञानमनश्चिदां मग्नज्ञानयोग इति वनेने ।

निष्ठावस्थायाश्चापर नामधेय हि अन्यग्रज्ञातसमाधिर्वा असंग्रज्ञातयोग, इत्येतदस्ति ।

संग्रज्ञानसमाधौ चित्त ध्येये लीन भूत्वा तन्मयोभवति । असंग्रज्ञातसमाधौ सर्वोत्तमसि विचवृत्तीना विषयाणाञ्च निरोभाव सञ्जायते ।

रितकं—विचारानन्दारिमतावत्वात् संग्रज्ञातसमाधे, ॥ चतुर्विधो भवति—
१ मवितकं संग्रज्ञातसमाधि, २ सविचारसंग्रज्ञातसमाधि ३ सानन्दसंग्रज्ञातसमाधि, ४ सास्मितासंग्रज्ञातसमाधि ।

यदा कस्मिंश्चित् स्थूले मौक्तिकपदार्थे चित्तमपि चलाभाजन समवस्थाप्यते तदा स समाधि मवितकं इत्युच्यते । स्थूलान् (भूयांश्च) चित्तमकृष्य यदा तन् सूक्ष्म विषये प्रतिष्ठाप्यते तदा स समाधि सविचारसमाधिरित्यभिधीयते । यदा सूक्ष्मादपि (तन्मात्रान्) चित्तमाकर्ष्य कस्मिंश्चित् सूक्ष्मतरे विषये तद् ध्यानार्थमारोप्यते तदा स समाधि सानन्दसमाधिरिति भण्यते । यदा च ध्यानमहत्कारगोचर क्रियते तदा स समाधि सास्मितासमाधिरिति कीर्यते । एतस्य सम्पत्तेर्फलमस्ति आत्म-साक्षात्कार ।

यदा चित्त सर्वेष्वपि घाट्य अग्न्यन्तरेण विषयेभ्यो दूरीभवति तदा सा स्थिति असंग्रज्ञातसमाधिनाम्ना गीयते । असंग्रज्ञातसमाधिरेव परमयोग । इमं संग्रज्ञातसमाधि प्रपन्नो योगी मूखो भवति । न समारस्तदर्थं चक्षुः भवति । एतस्यामवस्थाया हि आत्मा मुक्त्यवस्थाप्रतिनि प्रकाशनमु भवति । आनन्दमयो जायते स । अस्तान्तिमस्य लक्ष्यस्याधिगतिश्चिरमात्र नाया कटिनस्य च योगाभ्यासस्थान-तर भगवदनुग्रहेण भवति ।

योगस्य सन्नि प्रधाना मागाश्च — १ ज्ञानयोगमार्गः, २ भक्तियोगमार्गः, ३ कर्मयोगमार्गः । मानव स्वकीयप्रहायनुरूप स्वयोग्यतानुकूल स्वतुल्यशुभगुण कर्मपदक मार्गमनुगच्छेत् । ज्ञाने यो रमते स ज्ञानमार्गश्चन्दतः ॥ सामानि कान् विषयान् साधु परिशीलयन् आत्मान शरीरात्मनस्तथा पृथगवगच्छन् । भावुकप्रवृत्तिजनो भक्तियोगमाधत्तु । स धृष्ट्या भक्त्या च ईश्वरमाराधयन् । यो जन कटोरमाधनायां वा श्रीमांसाविहितेषु कर्मसु योजयितुमात्मान प्रभवत् ॥ कर्मयोगमार्गं शृङ्खीयात् । मनस शुद्धता सर्वप्रापञ्चिकारिण ।

यावत्मानवस्य मानस विकारादीन् तावत् स तत्त्वज्ञानसमवाहिताय भवत्येव न । आत्मज्ञानलाभाय हृदयस्य पवित्रता बुद्धे सात्त्विकगुणान्तरिताभि

लप्यते । सत्यदागमतेन मुक्ते कृते प्रत्याया वपदा भवति । अना
मनःतरिराया भिन्नं स निय शुद्धो वद्धो नक्करचनन इत्यतस्य सत्यस्य
ज्ञानं दया निवृत्त्या भवति मैव प्रवर्तते बुधै प्रोक्त । एतस्या निवृत्त्येभ्य
लप्ये चिन्तेन निर्विच्छादं शुद्धन दान्तेन भवितव्यम् । निर्विच्छादनिहतो
यादृशं नमस्तथाधनवि निदधति । तान्नीमनि—

‘यत्—नियन्तामनप्राप्त्यामप्रत्याहारधाराणां गानममात्रम्’ तत्र अहिमा
मन्त्यासनपत्रत्रयपरिष्कारेण यम् पञ्चविधं नियन्त्रणं गैव-मन्त्याप-नप
स्वाया-अप्राप्त्यामनपत्र पञ्चधा ।

पराशीदनमहिमानि कथ्यत । अस्मिन् प्रवि न काश्चि प्राग वैरी भवति ।
मर्त्येऽपि प्राप्तिस्तस्मिन् वैररहिता भवन्ति । अन् याग-मूत्र प्रकम्—

‘अहिमाप्रतिष्ठाया नमस्त्रिधौ वैररथा ।’

कीदृशस्याप्यस्यस्थापना सत्यमिति निगद्यत । सत्यं भावनेन भवति
व्यापनधा । सत्यं भावी यत्नवद्वि तस्य प्रज्ञानमात्रा कम्पुल्लभ उपपत्तेः ।
उक्तञ्च—‘सत्यप्रतिष्ठाया किंवाप-अप्यवम् । अहिमं—अनयमिपु
दीयत । अन्तयन् सर्वविशेषणा लाभो भवति । सामान्य-धारा भवति कुत्रापि
रागी नदभावद्वयी तु लक्ष्यं स्वयम्भव भवति । दृगन्तरमा—“अन्तयप्रति
ष्ठाया मन्त्रोपस्थापम्’ । प्रत्यक्षेण गार्हरीक मानमिकमानिकञ्च दन्त
धन । तस्मादाद्यन योग-अप्यमन्त्र-अनिर्भवति । अन् कथितम्—“ब्रह्म
चर्यप्रतिष्ठाया दीयताम्’ । विश-वामनाया दिग्गन्त्रि न गन्तव्यं “अह्मचर्यं’
मिति गायत । अपरिग्रहात् भूत भाविन-मज्ञानमुपगत । गन्तव्यं मन
कीदृशमस्य ऊच्यते वदमानम् किञ्चगामिति जन्मनि कोऽह भविष्यमि कुत्र
च तद् भवति-यन् सर्वमपरिग्रहा इति । अन् उक्तम्—‘अपरिग्रहस्यैव
जन्मकथन-अवधार’ । लोभवगात् परवन्तुनोऽपरिग्रहणमपरिग्रह’ इत्यभि
धीयत ।

वाङ्मयद्विरान्नरगुदि ‘गैव’ मिति समुचित-धारा ममवत्त वस्तुनि
मुष्टि ‘मन्त्राय इति द्विदमहिष्पुता ‘तप इति नियमपूर्वक धर्मप्र-धायपन
‘स्वाप्याय’ इति, इष्टा-प्यान तस्मै स्वार्थम् ‘इष्टप्रतिष्ठानमिति प्राप्यत ।
नियन्तानां परिपञ्चनं यानि कथानि लक्ष्यन्त-या कीर्तनं य-गामूत्रमेव
कृते—१ गौचात् स्वाङ्गुण्या परैरसर्गा- २ मन्त्रोपादनुत्तनमुत्तमानम्,

३ कायेन्द्रियमिन्द्रियशुद्धिश्चात्तपसः, ४ स्वाध्यायादिष्टदेवताभ्यग्नयोगः, ५ समाधिमिन्द्रोश्वरप्रणिधानात् ।

साधनार्थं यत् सुसुप्तमनुकूलं तदासनमिति गीतम् । आसनं स्वग्निकामन-
मिन्द्रायनपद्मामनादिभेदैर्बहुविधम् । श्वास-प्रश्वासगतिनिरोधः प्राणायाम इति
प्रोच्यते । प्राणायामान् ऋषेः लाभ इत्यत्र षड्विंशत्याचार्य आह—

“तपो न परं प्राणायामात् ननो त्रिशुद्धिमर्त्यनां वीरिष्व श्रानस्य” ।

मनुश्चाह—

दृष्टान्ते ध्यायमानानां धानूना हि यथा मया ।

तथेन्द्रियाणां दृष्टान्ते होता प्राणस्य निग्रहात् ॥

पतञ्जलिः प्राह प्राणायामान् अज्ञानावरणं खीयते मनस्य स्थिरं भवति । येने-
न्द्रियाणि विषयेभ्यो विमर्शानि नृशान्तमुन्वीनि भवन्ति सः प्रत्याहारः इति गच्छते ।
यम—नियमात्मनप्राणायामप्रत्याहारा चत्वारिंशानि साधनानि सन्तानि । धारणा—
ध्यान—समाधयश्चान्तर्ह्वानि ।

चित्तस्याभीष्टविषये स्थितिवृत्तान् धारणेति कथ्यते । परं वृत्तिस्तत्र सहित-
चित्तस्य नाभिः—नामिकाग्रभागश्चन्द्रादिव्येवं निरन्धनमपेक्षतेऽत्र ।

ध्वेयस्वानागतं चिन्तनं ध्यानमिति अग्र्यातम् ।

योगसाधनरूपान्तिमसोपायः समाधिरिति । अस्यामवस्थायां मनो ध्वेय-
पूर्वविधायकं लीयते यत् तद् ध्वेयद्वोभयमपि भवत्येवमेव । उभयोस्तादात्म्यं
भवति । समाधेरुक्तगमेकमाह योगसूत्रम्—“तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्य-
मिव समाधिः” । धारणा-ध्यान-समाधय-इत्येषा त्रिक ‘सयम’ इत्येतया सप्तया
प्रसिद्धम् ।

योगाभ्यासं विवक्षानो योगी मयवस्थाविशेषे मिद्विषयधिकारमवाप्नुते ।
मिदं य मयवष्ट—१ अजिमा, २. लघिमा, ३ महिमा, ४. प्रति, ५.
प्राशम्यम्, ६ वसित्वम्, ७. ईशित्वम्, ८. यत्र कामाग्रमाधिरमम् । अजिमा
योगाः पुरिव, लघिमा, मूलवस्तु, महिमा पर्वत इव, प्राशम्य अभिमानवस्तु-
लाभवान् प्राशम्येन निर्वाधेन्द्रियान्, वसित्वेन सर्वजोववर्तितकरणशक्तिशाली,
ईशित्वेन भौतिकवस्तुधारी, यत्र कामाग्रमाधिरमेन च मिदमवस्तुमङ्गलपो-
मयान् । योगी न कदाप्यवर्षलोभेन योग-साधनायाः प्रवर्तेत । तदाय लघ्वन्तु

मुक्तिरामोऽस्ति तस्मात् तत्रैवात्मानं प्रवर्तयेत् न इति योगसूत्रस्य दृष्टेर
जादेशो विद्यते ।

समाधिर्योगन्यान्निजं साधनं, न चेश्वरप्रतिष्ठानात् सिद्ध इति । तस्मा-
दाश्वरो हि मन्त्रायं स्वानमविनिष्टति । ईश्वरप्रतिष्ठानान्निजनैवात्मानामनुष्ठानेन
निष्प्रवृत्तारवेव समाधे सिद्धवादीश्वरस्य महत्त्वा तितरामेव स्फुटभावेन योग
भ्यमुद्घोषयति—“तत्र प्रत्यक्षचेतनाऽधिगमोऽप्यग्नयनाभावश्चेति” । ननुपि
पतञ्जलिमानत्र—जीवनन्याये ईश्वरस्योपपन्नं मानवीयजीवनमिति साधनाय
महत्त्वमनानन्दस्य प्रविधानं चित्तवृत्तेर्निरोधनकारिणं साधनानां साधने पर-
माह्वेयनीयं साधनं शक्यं ईश्वरस्य स्वरूपश्च “ह्येताकर्मविपाताशयैरपरामुष्ट
दुर्गतिनां ईश्वर” इत्येतेन सूत्रेण वर्णयन् “तत्र निरनिर्णयं सर्वज्ञत्वज्ञम्”
“पूर्वैरपि गुरु कालेनानवच्छेदान्” इत्येतस्मिन्निर्दिष्टेन अनुपपन्नं साधन-
धेयमेतदीयं गुणं नाम तस्य वाचकं प्रत्यक्ष इत्येतेन सूत्रेण कीर्तयन् स
मानवं प्रेरयति यद्यपि तदीयमनानन्द-गुण-धर्म-ईशित्वमिति विभावयन्
तन्नाम जपेदिति ।

योगसूत्रमतेन ईश्वरः परमपुरुषोऽस्ति । स सर्वेभ्योऽपि दोषेभ्यो रहितोऽस्ति
जीवानाञ्च क्षान्ता स एव । अस्ति स निष्प सर्वेभ्यो सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान्
पूर्णश्च । जगत् सर्वेऽपि जीवा लघिष्ठादृष्टारवायनागमद्वेषाभिनिवेशादिरहो
दुष्कानि भुङ्गन्ति । ते विविधकर्मोचरन्तः कृच्छानि दुःखानि च विन्दन्ति ।
आत्मानमनुभूय संस्काराणां प्रभावम् तान् स्ववशे करोति । परमीश्वरस्य सर्वधैव
जीवेभ्यो विष्णुः । अस्ति स निष्कमुक्तः ह्येता-कर्मविपाताशयैश्च अपरामुष्ट ।
अस्ति स परमो निर्विकारश्च । न तस्मै कोऽपि । पूर्णज्ञान ॥ । इच्छामात्रेण
मरणादि जगत्प्रसङ्गं विनोति परिधायति नियच्छति च । तदीया इमा
अनन्ता विनिष्टानां जीवात् धृष्ट् कर्तव्ये ।

ईश्वरस्य सिद्धावधौचित्वा युक्तयो दीयन्ते—

(अ) वेदोपनिषदादीनामेश्वरतुल्यायित्वान् सिद्धयति यद् ईश्वरोऽस्ति ।

(भा) पदार्थेषु दृश्यमाना तदुना मरत्ता च सूचयति यत् कोऽपि पदार्थो-
अवयमेवैतादृक् योगोत्पत्त्यनीयान् महतोऽपि महीयान् अस्ति स ईश्वरः स
एव ईश्वरः ।

(इ) पुरय-प्रहृत्यो मध्येण सत्तारस्य सृष्टिर्भवति । हृद्योश्च तयोर्विभेदेण प्रत्यय । तद्वद्वितय नैकमपि तु परम्परं भिन्नम् । न तयो सयोगो वियोगश्च स्वाभावेन सम्भव । अवयवमेवास्ति किमपि एवविध निमित्ताकारण यत् तद् द्वितय शास्त्रिण योजयति वियोजयति च । अष्टष्टानुसारेण किमपि ताव नूनं यत् जीव (पुरयम्) सत्तारयति मोचयति च प्रहृत्या, प्रहृत्या सह निरघ्नानि च । इदं तत्त्वमेव ईश्वर इति नाम्ना शास्त्राण्युच्यमानि । विना ज्ञाप्येग्या प्रकृतिर्जगत् न तेन प्रज्ञारेण व्यग्रस्थापयितुमर्हति यो भवति आत्मोत्पादनार्थं मुक्त्यर्थञ्च जीवं (पुरयम्) प्रति दितावह ।

विद्वत्पराणान्तवीश्वरमधिकृत्य मनसिदमप्यस्ति यदीश्वरो न केवल ध्यानार्थ-
मपेक्षयते अपि ॥ महाप्रभुत्वात् सर्वशक्तिमत्त्वात् करुणालुब्धात् शरणागत-
वामलत्वाच्च तस्य, जीवस्य (पुरयस्य) कर्तव्यमाद्य यत् स त शरणं प्रपद्येत
तमनिश्च भजेत् । तदनुकम्पया पुरयस्य पापानि नश्यन्ति तस्य योगमार्गो
भवति सुगमः । न उद्भूतो भवति । सर्वेषामपि जीवानामेकगतित्वात् प्रकृते
सञ्चालकत्वात् सर्वेषामपि ईश्वरत्वात् त परमेश्वरमष्टादशपुराणसहाभारत-श्रीमद्-
भागवतकर्ता वेदव्यास एव शृणाति—

जन्माधस्य यतोऽन्वयादितरत्थार्थेऽबमिश्र इवराट्
तेने मद्भा इदा य आदिकवये मुयन्ति यत् मूरय ।
तेजोवारिमृदा यथा विनिमयो यत्र त्रिमूर्तो मृषा
धात्रा स्वेन सदा निरस्तदुदक सत्यं पर धीमहि ॥

य इवात्मनीष्टं निजमादयार्पित

कश्चिद् विभात ए च तत् निरोहितम् ।

अविद्वदक साध्यभय तदीक्षते

स आत्ममूलोऽवतु मां परात्पर ॥

कामम् आलोचका योग दार्शनिकमिद्वान्तत्वेन पूर्णतया न भावा त रदस्य
बादध्वेन किं बन्धनान्तरदन मन्यन्ताम् पर उरनुतो योगस्यात्मसम्बन्धी सिद्धान्तो
होक्तमतात् साधारणान मनोविज्ञानाक्षितरामेव दवीयान् । योगो यो साधनो
निदधानि सा निःसन्दिग्धतया विषममसिधारामतमस्ति तस्मादद्यतनापण्डितम्म
म्यासाप्रतिपादिता साधनां कल्पनामात्रमवगच्छन्ति । ये जना सामारिकाणां

विषयाणां दासाः सन्ति केन प्रकारेण ते योगनिष्ठिं साधनां साधयितुं शमा ।
ने यदि तां मा ग्नां कल्पनां भव्यन्ते तत्राश्रयं न किमपि ।

योगविद्या परमपदप्रदायिनी । सा मानेव सपञ्जीवान् मुषिनोऽवलोकयितु-
मभिलषते । तदीया मिद्वयोऽपि सन्त्यर्लौकिका । भौतिकं विज्ञानं वा मनो-
विज्ञानं यानपि नियमान् प्रनिपादयति न तैः सम तायां भवति संगतिः ।
अतस्तां शास्त्ररी कलेव प्रणिमामि ।

सत्यगिबद्धं यद् यौगिक आत्म-माष्टाङ्कारः सांख्यदर्शनं नाम सपारं
मुष्टमाधारमथलम्बते । तद्वाशेऽयं यद् आत्मास्ति नित्य शुद्ध चेतनम् ।
चेद्रेतादृग् विषयागोचर आत्मास्ति तद्देशमपि स्वीकरणीयमस्यैव यद् विषयानु-
भूतिचरान् उपरिष्टादपि वर्तते काप्युत्तुङ्गतरा धरा किञ्च पृतादस्य शक्तयोऽपि
शोभन्ते या भौतिकेन्द्रियगम्याः क्षीरपि अनिनेगते । एतस्याग्निकस्य तत्त्वस्य
रूपेण संमारे अग्नि-महर्षयस्तु विरोकिनश्चन एव परं तज्योनि — सद्भावा
प्लेटो-अरस्तु-रिपमोज्ञा-लाट्टरनीज-बॉट-होम्लप्रभृतयो गुह्यगुह्यरा दार्शनिका
अपि स्वीकृतवन्ति । अद्यपि अत्यात्मनावानुमन्धानममिति सिद्ध आधुनिकं
मनस्तत्त्वविशेषमस्मा दिशायां जनान् प्रणि पर्याप्तज्ञान-प्रदाने स्वीयमुत्माहं
दर्शयन् । यद् ज्ञेयं मानस-गह्वरध्वान्ते निहितमासीत् तत्र माग्गतं प्रकाशं
पातयन्तो विज्ञाग्रन्थो वीक्षिता भवन्ति । योगदर्शनमस्यामेवाशायामुपसरत्
मानवग्रन्ति स्वकीयं यथार्थस्वरूपं दर्शयितुमात्ममयमपिपयकान् व्यावहारिकान्
उपायान् प्रस्तवीति । मिद्वान्तनो व्यवहारतश्च योगदर्शनं मास्त्वदर्शनाज्ज्यायो
गरीयश्च । तस्मिन् धेयं व्यायस्कता गरीयस्मता च प्राप्यते तत्र कारणमस्ति
तत्त्वैश्वरनिष्ठं यथार्थानुभूतिशील्वच्च । आभ्यां गुणभ्यां तत् साधकस्य मानसं
नितरामेवावर्जयति किञ्च तन्मनसि स्वविषये श्रद्धाञ्च सञ्चारयति । योगतत्वाव-
गमनाय श्रद्धया भवत्या च तद्ध्ययनं तद्भ्यामत्र पुन पुन अपेक्ष्यते ।

कुमारी कौन्टर आह—

अहं विश्वमिति यद् जना जीवनस्थास्य, यत् पदमन्यं उच्यं
मन्यन्ते ततः पास्तादपि किमपि पदं परिस्फुरति, रदमङ्कल्पमादय ये तदिशि
उपमरिष्यन्ति ते तज्जमाद्य तत्स्वरूपमपि देह्नु शङ्कयन्ति ।

यत्परमपुरगार्थमधिगन्तुं शुनय —

‘आत्मा वा रे द्रष्टव्य श्रोतव्यो भन्तव्यो विदिष्यामित्यथ’ इत्यभिधायोच्चै-

मानवमाह्वयन्ति तदेवावाप्नुमिद् योगदर्शनमपि सद्यद्वदय भवद् विधं
मत्प्रमाकारयति ।

मानवजीवनस्य धर्म लक्ष्यमस्ति हि आत्म-साधारण्यम् । आत्मनो दर्शनं
न तावत् सम्भव गन्मानवो योगी न जायते । अत एव तु भगवान् कृष्णोऽ-
र्जुनमुपदिशति—

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मनोऽधिक् ।

कर्मिभ्यश्चाधिको योगी नरमाद् योगी भवार्जुन ॥

योगी एव परा गति लभत इत्यत्र च भगवान् प्राह—

प्रयत्नाद् यत्नमानस्तु योगी संशुद्धमिन्द्रियम् ।

अनेकजन्मसिद्धस्मृतो याति परा गतिम् ॥

अनन्यचेता भवन् सतत यो निरययुक्तो भूत्वा स्मरति परमेश्वर तस्यैव
योगिनो भगवान् भवति मुलम् —

अनन्यचेता सतत यो सा स्मरति निरययुक् ।

तस्याह मुलम् पार्थ निरययुक्तस्य योगिन ॥

प्रतिपद भगवान् कृष्णो योगयुक्तं जीवनं श्रममानो हर्षोद्यमे भवति ।

॥ अह —

येनैषु यज्ञेषु तपसु चैव क्षान्तेषु यत् पुण्यकृतं प्रदिष्टम् ।

अयेति तमर्पयिद् विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

नात्र सशयो यदि साग्नतिकोऽथ ससारो योगदर्शनप्रदर्शितं पन्धानमनुया-
यात् तदा स भीतिरानि मुग्धान्यपि भुञ्जान परामेश्वरार्तिं प्रतिनिश्च समराणु
दायनोति । इत्यु येनोभयमपि भोक्तव्यं भवति येन च स्वास्थ्यं लभ्यते आत्मनो-
रुद्धिर्मानश्च शुध्यति तं योग कस्माच्च भवने मानव ।

यो मुनिप्रवर पतञ्जलि ससारोपकाराय योगदर्शनं नाम प्रवाशं व्यात्मनोद्
समर्पयित्वा लिखितेन श्लोकेनात्ममनोऽपि नमति पुन पुन —

योगेन चित्तस्य पदेन याथा मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत् तं प्रवर मुनीनां 'पतञ्जलि' प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

(१०)

न्यायदर्शनम्

महर्नीयता—अस्मि भारतायदणनमाहियस्य हि न्यायदर्शनं प्रवशादामित्र
तस्य ज्ञानमस्तस्य मन्त्रतमाहियस्याध्वनरागं द्रयाना ययथतयावक
भक्तिमुदति । ययपि न्यायदर्शापुत्रादणनकोरुचमगात्रिभिरा य
वविधाय मह न वतन दणनस्य माहान् मन्वन्ध परमत-वोध रिता नु
तत्रापि निवाधमया न मन्त्रिन्ति कान्ति विनाममान मानव । नृपयपामि
स्याप्रिमनाय न्यायगात्रावा निमानतानितगमयच्यत । न्यायगात्र पाराशराय
यावन्व कान् वैद्वयमपि नावन्व परिहृतमुदण मवान्ध भात् । यया हि
निरपेपल धपणेन निमतगनामुपन दान् इततया किमपि च्छुत्तु गवसुत नयैव
न्यायगात्रा लीचगतरना नीयमाना धिपगापि मवान्धपि गात्राग् प्रव दमनाया
मनवष्ट । शास्त्रमिद वाधयति यन् कन विप्रिना प्रतिज्ञाद चरा ययन कन
प्रकाग म निद्राद्या भवति कन च मागम प्रतिपत्तिग म्फया भवति यग
नाया । नात्र मगया मनागपि यन् न्यायगणन रिचगन्त्य मानव मनाजस्य
कृत नितान्तनुपायमस्ति न तद् रिता मिद्राचाद विद्राम ह्वास्तुं पयदन्ति
न च रिगन्तु मवान्ध ते ज्ञामान गानुमपि भमन । अग्न शास्त्रस्यगु
तमव वैद्वयमुपायवद्व वीयैकस्वगे विपक्षिता गान दनवमभिनमन्ति—
अदाप सवविद्यानामुपाय सर्वकमगम् ।

आश्रय सर्वधमागा शशदाव्वाधिका मना ॥

नाम—न्यायदर्शनं न्याय प्रतिपादयति । न्यायस्याम्यथा विभिन्नप्रमाणानां
साहाय्येन वस्तुतायस्य पराङ्गम् । उक्तञ्च वा न्यायनन—

‘प्रमाणैर्यपरीक्ष्य न्यायः’ । इदं हि शास्त्रम् ‘आव्वाधिका’ इत्यतदायथापि
प्रयत । या विद्या अन्वीक्षया प्रवर्तत मान्वीक्षिकानि कथ्यत । ‘अन्वाशा’
पदस्यर्थोऽस्ति प्रयत्नागमाश्रितमनुमानमहास्ति प्रयत्नस्य महायतयवगतीभू
तस्य विषयस्य पयालोचना । उक्तञ्च न्यायभाष्य—

“प्रत्यक्षागमाश्रितम् अनुमानं सा अन्वीक्षा जयका प्रयत्नागमाभ्यामादि
नस्य अन्वाचगम्” ।

अनुमानप्रक्रियाया हेतोर्महत्त्व परमाधिकम् । अत्र शास्त्रमिदं 'हेतुविद्या' इत्यनन्ताम्नापि रथातम् । गूढविषयको विचारो 'वाद' इति गीयते । शास्त्रार्थ-समय वादस्यानुपादेयत्वादेतच्छब्दात् वादविद्या' या 'नर्कविद्या'पि समुदीर्यते । अत्र हि प्रमाणाणां भवति भीमासा तेषां शास्त्रमेतत्प्रमाणज्ञानमभिरुचयेतन्नामापि विमतिः ।

उद्देश्यम्—प्रमाणान्वयिनिर्णय प्रमेयानां विचारण प्रमाणनाञ्च परिवर्तन-मुपपादनं व्यावर्तनस्य प्रधानमुद्देश्यमस्ति । अग्न्यञ्च तदीय अपेक्ष तदेव, यन्निर्णयं दर्शयन्तरागाम् । तान्निर्णयमपि पुनर्विचर्यमाणोपायप्रदर्शनपुरस्सरं कर्तुं च-मार्गं निदिशति । अत्र तु न सशरीर्यदस्मिन् दर्शने नर्कप्रमाणविज्ञानं तथा निरिद्धतया साङ्गत्तया च सर्वत्र प्रिततं वसते यत् इत्यनिराकरणं मोक्षविशिष्टा गीगता गमिता सन्ति तेन ।

न्यायोपपत्तिः—तर्कमन्त्रालय सन्प्रस्थापयेयम् प्राचीनतमेषुपि काले १५ आयते । धुनय आत्मदर्शनस्य चातुपापाङ्क दर्शयन्ति सेतुपत्तिपूर्वकं तर्कानुक्तं मननमप्यन्यतमोपायवेन प्रतिपादितमस्ति । उपनिषद्माहिद्यानुशीलनेनापि ज्ञायते यदुपनिषदा युगं च वादस्य साकन्याय तर्कप्रधाना प्रधुरा नियमा सुधीभि साधु स्वज्ञानपथमानीता । राज्ञो जनकस्य सभाया याज्ञवल्क्य-मैत्रेयादीनां तत्त्वसंग्रहिन्याश्चर्चायास्तर्कालसितस्य स्फुटनयैव परिलक्ष्यते । श्रीतानुष्ठापनविशेष समाधानं भीमासा तर्कमन्त्रालयमाना विलम्बयत एव । इध विदिम भवति यन्न्यायस्योपपत्तिस्तस्मिन्नेवानेहति सज्जाता यो हि कालः 'श्रीतकाल' इत्येतेन नाम्ना सुविदितः । आचार्यं बलदेव उपाध्याय इत्यकीये दर्शनेतिहासे लिखति यत् सहिता-नमय द्वे दृष्टौ प्राप्येते—प्रतिभट्टि, तर्कप्रधाना च दृष्टिः ।

न्यायदर्शनस्याद्यो ग्रन्थः—न्यायदर्शनस्याद्यो ग्रन्थो गौतमस्य न्यायसू-त्रमस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे षोडशपदार्थानां प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धा-वयवतर्कनिर्णयवादज्ञरूपविनियोगाद्वैवाचान्यमन्त्रालयज्ञानविनिर्णयस्यान्तानां निरूपणं कृतमस्ति । डॉ० यादवी ग्रन्थस्यास्य रचनाकालं तृतीयं सन्नकं मन्यते । गोपी-नाथकविराजस्य न्यायभाष्यं नाम ग्रन्थमवलोक्य ज्ञानमिदं जायते यदेव ग्रन्थो विप्रमान्दप्रवृत्तनाय प्राक् षष्ठे शतके प्रणीतोऽभूत् । पण्डितहरप्रसादशास्त्रिगस्तु

नन्विमं कालं द्वितीयं शतकं मन्यन्ते । नूनं ग्रन्थ एष नितान्तप्राचीनः ।
एतन्मते चतुर्थेऽध्याये उल्लिखितो वादस्तु बुद्धोप्यादपि प्राचीनतरः । तस्माद्
गोतमस्याविर्भावश्चेद् विक्रमात् प्राग्बर्निचतुर्थे शतके मनो भवेत् न तान्नीमुचित
भ्यात् ।

प्राचीनन्यायो न्यूनन्यायश्च—न्यायसूत्रस्यानन्तरं तत्र दृष्टो भाष्यग्रन्था
द्विद्विज्ञेयत्वेन । यात्स्यायनो न्यायभाष्यम्, उद्योतकरो न्यायवार्तिकः, वाच
स्पतिमिश्रो न्यायवार्तिज्ञानात्पर्यगीकृतम्, उद्योतको न्यायवार्तिज्ञानात्पर्यगीकृतम्
किञ्च जयन्तो न्यायमन्त्रिं प्राणीयत् । एते ग्रन्था न्यायसूत्रगतान् विचारान्
सविशदं व्याचष्टे किञ्च न्यायसूत्र विहितान् भाष्यान् निरस्त्यन्ति । गोतमस्य
न्यायसूत्रं, वात्स्यायनादीनां भाष्यग्रन्था प्राचीनन्याये गम्यन्ते ।

नध्यम्यायस्य प्राग्गमः गङ्गेसाद् भवति । गङ्गेसास्त्वचिन्तामणिग्रन्थश्च ।
नध्यम्याये हि न्यायदर्शनस्य तर्कविज्ञानविषयका विचारा एव सविशदं गृहीता
गन्ति । अत्र कथमिदमुच्यते स्याद् यत् प्राचीनन्यायो यदा भाष्यप्रधानं युग
प्रवर्तयामास तदा नध्यो न्यायः साधनप्रधानं युगमवनतयामास । नध्यम्यायो
नवीनामेव तर्कगौरी नूननामेवावच्छेदकत्वाच्चिदुन्नतविशिष्टा भाषा न्यायदर्शन
सञ्चारयामास । एषा हि नध्यन्यायघारा प्राचीनन्यायघारा मन्दीचकार ।
वैशेषिकदर्शनमुच्यते इति नध्यम्याये मीहद् दर्शनान्धमूव यदा, दर्शनमिद-
मादा न्यायवैशेषिकदर्शनमिद्येतद्वादा स्याति मेवे ।

आचार्यगङ्गेशानन्तरं शास्त्रेऽस्मिन् सञ्ज्ञानानामाचार्याणां मध्ये विधिविदितपा-
ण्ड्या इमे विपश्चिन्तमा अभूवन्—

१ वचमान उपाध्यायः, २ पञ्चपरमिश्र (जयद्व), ३ धानुजैवमार्ज-
मौम, ४ रुपुनायशिरोमणिः, ५ मधुरानाथः, ६ जगदीशभट्टाचार्यः, ७ गदाध-
रभट्टाचार्यः ।

न्यायस्य तर्कप्रधानवस्तुवादिता—अस्मि न्यायदर्शनं तर्कप्रधानो वस्तु
वादः । वस्तुवादो वस्तुवस्तुना सत्ता ज्ञानाग्रिना न मन्यते । तन्मन्त्रिद
यत् वस्तुना सत्ता न मनोऽर्थाणां न च ज्ञानवशागता । सन्ति स्वतन्त्रा । मन-
मिहा भावा मन आश्रित्य सन्तिष्ठन्ते । यावन्नमनया न तेऽनुभूयन्ते न तावत्
तेषां मद्भाषाऽपि परिलक्ष्यते । यत् यत् विष्णु पशुप्रभृतयो बाह्या यदापास्तु न
मनोऽधिष्ठिता । चेत् कश्चिज्जन एषा यत् पयदीना ज्ञान न निदधानि तर्हि

तस्यार्थोऽयं न यत् ते वदार्था सत्येव न । वस्तुवादो मन्यते यत् प्रतिपदा
र्यस्य सत्ता आत्मज्ञो ज्ञानस्यापेक्षा न कुरते । विज्ञानवादस्य तु मतमिदम्—
वस्तुन सत्ता ज्ञानाभिज्ञास्ति । न तन्मनेन ज्ञानाद् पृथक् क्वापि तेषा सत्त्वमस्ति ।
यथा भावनानां वा विचाराणां सत्ता मनोऽपेक्षते तथैव साम्याकारिणि घटूनि
अस्मन्मनो वा ईश्वरमपेक्षन्ते । न्यायदर्शनं सर्वाणि वस्तूनि ज्ञानाधीनानि
वा मनोनिष्ठानीति न मन्यते । तत्त्वमिदं वस्तुवादि । न्यायस्य वस्तुवादोऽनुभव
किञ्च तर्कमवलम्बते । तत्त्वज्ञानमस्ति यत् मोक्षाधिगतितत्त्वज्ञानमवाप्त्यैव भवि-
तु शक्यास्तीति सायं पर तत्त्वज्ञानावाप्ते प्राक् ज्ञान किमिवेतस्यावगमन
मपेक्ष्यते । ज्ञानस्य, ज्ञानाधिगमोपायानां यथार्थार्थज्ञानगतभिन्नतायाश्च
यावद्व्यवहारो न जायते तावच्च तत्त्वज्ञानलाभो भवितुमर्हति । तदीयेषा मान्यता
ज्ञापयति यत् तस्य वस्तुवादो हि पूर्णतया ज्ञानविषयकेषु विचारेषु आत्मानं
प्रतिष्ठापयति । दर्शनस्य प्रमाणविचाराधित्वात् न्यायदर्शनमुद्दिश्य 'न्यायदर्शनं
हि तर्कप्रधानवस्तुवाद' इत्येतत्कथनं नितरा युक्तमेव ।

प्रमाण विचार—न्यायस्य नवविचारो हि प्रमाणविचारमधितिष्ठति ।
येषा साहाय्येन यथार्थज्ञानं लब्धं भवति ते सन्त्युपायाश्चत्वारः । न्यायदर्शनं
तात्तुपायान् 'प्रमाणानि' इति कथयति । प्रमाणानि सन्तीमानि चत्वारि—प्रत्यक्षम्,
अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः । यज्ज्ञानं लभ्यते एतानि प्रमाणान्यवलम्ब्य
तज्ज्ञानं प्रथमं ज्ञेयं वर्तते किञ्च तदीया भेदाश्च ज्ञातव्याः सन्ति, यथार्थज्ञानं किं
किञ्च अवधार्य ज्ञानमियत्तदपि यदि तस्य विद्यते ।

वस्तुवस्तुविशिष्टं हि ज्ञानं किंवा बुद्धिरित्युच्यते । यथा दीपकस्य प्रकाश
स्वसन्निधी स्थितं पदार्थं प्रकाशयति तथैव ज्ञानं (बुद्धिः) सर्वान् अपि अर्थान्
अभिप्यतकि । ज्ञानाधिष्ठानम् आत्मा भवति अत एव स प्रकाशः (ज्ञानम्)
आत्माश्रय इत्युक्तः । उक्तञ्च—“अज्ञानान्धकारातिरक्कारकं रक्तसकलपदार्थस्यार्थं
प्रकाशकं प्रदीप इव दृश्यमान आत्माद्यज्ञो यः प्रकाशः सा बुद्धिः” । ज्ञानं
भवति बहुविधम् । प्रथमं हि प्रमाऽप्रमाभेदेन तद् द्विविधम् । यथार्थज्ञानं
'प्रमा' इत्युच्यते । प्रमापि भवति चतुर्विधा प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दभेदेन ।
अवधार्यज्ञानम् 'अप्रमा' इत्युच्यते । अप्रमापि चतुर्विधा—समाधेय-विपर्यय-
तर्कविधया । तत्र द्वि—

‘ज्ञानविरयं ज्ञानं स्मृतिः’

‘अतिश्रयामकं च मशाय’

‘त्रिपर्यये’ मित्याज्ञानमन्दुरूपप्रतिष्ठम्’

‘अविज्ञानतत्त्वञ्चैव कश्चोपपत्तिस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क’ इति कथ्यते ।

यद्यप्यज्ञानप्रत्येयानि साधनानि सन्ति चत्वारि प्रत्यक्षानुमानोपनानरूढं मद्भवन्ति तेषु प्रत्यक्ष साधनं (प्रमाणम्) इन्द्रिय-सन्निकर्षणं वस्तुमिष्यन्ति । पञ्चलजगन्निष्ठस्य लक्ष्मणायाः प्राह—‘मायाकारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम्’ अन्यत्र अपि ‘इन्द्रियसन्निकर्षणं ज्ञानं प्रत्यक्षम्’ इत्युच्यते ।

केचान्न विदुषा कथनमिदम्—इन्द्रिय-सहाय्यमन्तरेणापि प्रत्यक्षं भवितुं शक्नोति । ईश्वर इन्द्रियरहितोऽपि सर्वेषां विषयाणां ज्ञानं प्रत्यक्षमवा करोति । सुखदुःखादिभिराज्ञा प्रत्यक्षमिन्द्रिय-स्पर्शं त्रिनैव सम्भवति तस्मात् प्रत्यक्षं ज्ञानार्थं सर्वत्रेन्द्रिय-स्पर्शो न भवत्यपचितः । नेन ‘मायात् प्रतीतिः’ इत्यतएव प्रत्यक्षस्य सामान्य लक्षणं वक्तुं शक्यम् । कस्यापि वस्तुना प्रत्यक्षं ज्ञानं तदा सम्भवति यदा तस्य मायाकारो भवति । अतः इदमपि कथयितुं शक्यं, यद्, यदा, तद् वस्तुना ज्ञानं पुरतनानुभवमनुमानं वा विना भवति तदा प्रत्यक्षं ज्ञानं भवति ।

प्रत्यक्ष साधारण्येन द्विविधं निर्विकल्पकं सन्निकल्पकम् । येन कस्यापि वस्तुना ज्ञानमात्रं ज्ञापने न च तन्नाम साधारणज्ञानं भवति तदस्ति निर्विकल्पकं ज्ञानम् । येन च वस्तुना नाम जात्यादेरपि ज्ञानं भवति तदस्ति सन्निकल्पकं ज्ञानम् । विस्मयविशेषमाश्रितज्ञानस्य स्वीकरणं मायाद्वेषाकरणा निर्विकल्पकं ज्ञानं न स्वीकरोति । ज्ञानस्वीकरणाय वाच्यं बीजा निर्विकल्पकमेवाहीकुर्वन्ति । नामात्मकं कुनारित्वम् उभयमपि उररि करोति ।

न्यायदर्शने प्रत्यक्षं बहुधा विचारितम् । तत्रेदमप्युक्तम्—प्रत्यक्षं लौकिक-लौकिकभेदेन द्विविधम् । लौकिकञ्च बाह्यनयमभेदेन द्विविधम् । बाह्यं पञ्च ज्ञानेन्द्रियैः किञ्च मानसं मनसा ज्ञाप्यते अतः लौकिकं पञ्चविधं भवति । अलौकिकञ्च त्रिविधम्—१. आत्मन्यलक्षणम्, २. अन्तर्यामिण्यलक्षणम्, ३. योग्यज्ञम् । वेदान्तिनो विद्वान् सामान्यप्रत्यक्षं ज्ञानलक्षणञ्च निराकुर्वन्तो योग्यमेव मन्दयन्ति । सामान्यलक्षणलौकिकं प्रत्यक्षमिन्द्रियस्पर्शविना केवलं सामान्यज्ञानेन ज्ञाप्यते । यत्र किमप्यिन्द्रियमिन्द्रियान्तरप्रकाशं विषयं ग्राहयति तदा ज्ञानलक्षण-

लौकिक प्रत्यक्ष भवति । योगजन्तु योगिन एव कुर्वन्ति अतस्तद्योगनमिति कथ्यते । विचारवान् प्रत्यभिज्ञामपि ज्ञानस्य भेदविशेष मन्यन्ते । तत्तेदन्ता गहिनी प्रतीति 'प्रत्यभिज्ञे' इति कथ्यते ।

प्रत्यक्षज्ञानप्रयोननेनापेक्षित इन्द्रियार्थयो सन्निकर्षं षड्विध उक्त—
१ सयोग, २ सयुक्तममवाय ३ सयुक्तसमवतसमवाय, ४ ममवाय,
५ ममवेतममवाय, ६ विशेषणविशेष्यभाव ।

कस्यचन वस्तुनोऽभवन तद्वस्तुनोऽभाव इति कथ्यते । यन्नेन्द्रियेण यद् वस्तुन प्रत्यक्ष भवति तेनैवेन्द्रियेण तद्वस्तुनोऽभावस्यापि प्रत्यक्ष भवति । घटस्य प्रत्यक्षज्ञेयत्वा भवति तदा घटाभावस्यापि प्रत्यक्ष चक्षुषेव सम्पद्येत । पुस्तक-पुस्तकाभावयो पुस्तक भावद्वयमस्ति पुस्तकाभावश्चाभावरूपपदार्थो ऽस्ति । अत्रोभयत्र षड्विधा सन्निकर्षा न भवितुं शक्नुवन्ति, अतएव तर्कशास्त्रे 'अभावस्य' प्रत्यक्षज्ञानाय विशेषणविशेष्यभावो नाम षड् सन्निकर्ष-सम्बन्ध स्वीकृतः ।

अत्र मीमांसकानां कथनमेतत्—"सम्बन्धो भवत्येकः, उभयाधिनः, सम्बन्धिभ्यो भिन्नः । नैतद् वैशिष्ट्य विशेषणविशेष्यभावे सलक्ष्यते अतो न विशेषण-विशेष्यभाव सम्बन्धः । तस्मादभावस्य हेतो 'रनुपलब्धि' वा 'अभाव' इत्येतत् पञ्चम प्रमाण स्वीकर्तव्यम्" ।

तर्कशास्त्रे व्यावहारिकताया प्राधान्यमङ्गीकृत्य प्रत्यक्षप्रमाणेनैवाभावस्यापि प्रत्यक्ष ज्ञान स्वीकृतम् । न च अभावाख्यस्य पञ्चमस्य प्रमाणस्याङ्गीकरणत्वमपेक्षितम् ।

अनुमानम्—प्रत्यक्षप्रमाणेन ज्ञातीकृतेन केन चन लिङ्गेन अर्थस्यावगमनान्तर बोद्धा यद् ज्ञानमरनुते तदेव 'अनुमानम्' इति कथ्यते । उक्तञ्च वारस्या धनेन 'मित्रेण लिङ्गेन अर्थस्य अनु पश्चात्मानमनुमानम्' । अनुमानशब्दस्योपयुक्त्या श्रुत्यया वस्तुतोऽनुमानप्रमाणस्य कलम्-अनुमिति ज्ञायते । अनुमानप्रमाणस्य तु लक्षणमेतत्—"लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्" । लिङ्गं तद् भवति यद् व्याप्तिबलेनार्थं गमयति । उक्तञ्च 'व्याप्तिबलेन अर्थगमक लिङ्गम्' । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि, रित्यवविधः साहचर्यनियमो 'व्याप्ति' रित्युच्यते । उक्तञ्च 'साहचर्यनियमो व्याप्ति' । अस्वयत्र पर्वते वह्निना व्याप्तो धूम इत्येतदात्मक द्वितीय लिङ्गस्य ज्ञान 'परामर्श' इत्युच्यते । किंवा व्याप्तिविशिष्टपक्ष

धर्मताज्ञानं 'परामर्श' इत्यभिधीयते । एतेन विवेचनेन निम्नप्रामा-
दन्मु देन हि ज्ञानेन लिङ्गेन ज्ञानपथेऽवतार्यते तद 'अनुमानम्' इति प्रमा-
मिति वेद्यम् ।

अनुमानं त्रिविधं—१ पूर्ववत्, २. शेषवत्, ३. सामान्यनोदयम् ।
पूर्ववत्—कारणान् कारणं अनुमानम् । यथा—वृष्टिर्भवन्नेत्यस्य मत्रणवान् ।
शेषवत्—कारणं दृष्ट्वा कारणस्यानुमानम् । यथा—वृष्टिर्जाता नद्या वर्तितव-
वनीवान् । सामान्यतो दृष्टम्—देन परोक्षराम्भुवो हि सामान्यतया ज्ञानं भवति ।
यथा—आश्रयवृक्षा मन्त्रगीवन्तोऽस्यान्नवृक्षयोर्द्वयमन्त्रगीवत्वात् ।

प्रयोचनाशारेणानुमानस्य परार्थानुमानपरार्थानुमानभेदेन द्विविधं वस्तुतो-
क्यते । स्वमस्तय-निरासाय त्रिविधान्मनुमानं स्वार्थानुमानं किञ्च परार्थानुमानं च तत्रापि
विधीयमानमनुमानं परार्थानुमानमिति कथ्यते । १३ इति सामान्यनिरासक स्वार्थो-
नुमानं परार्थनिरासकं च परार्थानुमानं प्रयुज्यते इत्यत्र इत्युक्तं । स्वार्थानु-
मानस्य हेतुं लिङ्गं दृष्ट्वा साध्यं निर्द्धार्यते । परार्थानुमाने तु प्रतिज्ञातेन प्र-
त्यक्षनिरासकमन्त्रावयवतया प्रयोगो विधीयते ।

तृतीया नैयायिका अनुमानस्य प्रभेदान् एव मन्यन्ते—

१. केवलान्वयि, २. केवलान्वयिगिक, ३. अन्वयिगिके ।

अन्वयस्यार्थो भवति—१। हृष्येति । अनिरेकस्य च 'अविनाश' इ-
ति 'यत्र घनस्त्वग्नि' गित्यन्वयस्य स्वरूपं किञ्च 'यत्रग्निर्न तत्र' इत्येव न'
(इदं न तर्हि इदमत्र न) इत्येवद अनिरेकस्य स्वरूपं भवति ।

अनुमानं हेतुमूढं भवति । यदि हेतु शुद्धो भवति तदानुमानमत्र भवति
शुद्धम् । अन्यथा तद् भवति दूषितम् । अशुद्धो हेतुर्हेत्वानाम' इत्युच्यते ।
हेतोः शुद्धं तस्य पक्षवृत्तिश्च मरद्वृत्तिश्च विपक्षवृत्तिश्चैवाधिनविरतश्चैव
च अमप्रतिपक्षश्चैव भवति । यो हेतुर्नास्ति पक्षवृत्तिर्वादिर्वादिष्यकान् एव
'हेत्वानाम' इत्यनेन नाम्ना न्यपदिश्यते ।

अग्निद्वि-विन्द्वनैकान्त्रिकवाधितविषयप्रतिपक्षभेदेन हेत्वानामस्य पक्षवि-
धवं न्यायदर्शनमभवति ।

उपमानम्—न्यायदर्शने उपमानं तृतीयप्रमाणत्वेन मनम् । इति तद्वृत्तिः
उपमानमेवं परिभाषते—

“प्रसिद्धवस्तुसाधर्म्यादप्रमिदस्य साधनम् ।

उपमान समाख्यात यथा गौर्गवयस्तथा ॥”

गवादिप्रसिद्धवस्तुन साधर्म्यात् गवयाद्यप्रसिद्धवस्तुविषयक यद् ज्ञान भवति
एवम् तद् ‘उपमिति’ इति कथ्यते । उपमिते साधन यत् तदेव उपमानम् । उपमान-
मधिष्ठाय दार्शनिकेषु घोरो विवादः । दिङ्नागाचार्य उपमान प्रत्यक्षाभिन्न मन्यते ।
वैशेषिकास्तदन्तर्भावमनुमाने विदधति । सात्य चकि यदुपमानमागमात्तर्भा-
वाच्च प्रमाणान्तरम् । सिद्धान्तमुक्तावलीकारो विश्वनाथ प्राह—उपमाने प्रत्यक्षा-
नुमानशब्दानामशो भवति । प्रथमं चादेन गोगवययोर्मध्ये विद्यमान सादर्य
ज्ञायते तत् प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य साक्षात्कारो जायते तत्तदनुमानेन तस्य
गवयत्व सूच्यते । नैयायिकास्तु उपमानं पृथगेव प्रमाणं स्वीकुर्वन्ति । ते वदन्ति—
प्रत्यक्षेण गोसदृशपिण्डस्य प्रतीतिर्भवति गवयस्य न, नात्रानुमानमपि अनुमान
ग्रन्थसूचक भवति । गवयस्तु न पुरा कदापि प्रत्यक्षता गत । गो-गवययोर्मध्ये
व्याप्तिसम्बन्धस्य चादृष्टत्वाच्च मानुमानं सङ्गच्छते । शब्दव्याप्युपमिते कार-
णत्वं न सिद्ध्यति तस्य सादर्यवभाषज्ञान- (गो-गवयादिस्थले)-कारित्वाच्च च
पिण्डविशेषवाचकत्वात् । अत उपमानं स्वतन्त्रं प्रमाणम् । उपमानस्य महत्त्वं
मुपपादयन् भाष्यकारो वात्स्यायन प्राह—“यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा
भापस्तथा भापपर्णी इत्युपमाने प्रयुक्त उपमानात् सज्ञानमिन्द्रियसम्बन्ध प्रतिपाद्यमान
स्तामोपनी भैषज्याय हरति” ।

शब्द —न्यायदर्शनाभिमतेषु प्रमाणेषु शब्दो ह्यस्य प्रमाणम् । न्यायसूत्रेऽ
भिहितम्—‘आप्तोपदेशा शब्दः’ । वस्तुनो यथार्थरूपवेत्ता ‘आप्त’ इति कथ्यते ।
लौकिकवैदिकत्वेन शब्दो द्विविधः । लौकिकानामाप्तपुराणं वाच्यं ‘लौकिकशब्दः’
किञ्च श्रौत वाच्यं ‘वैदिकशब्दः’ इति कथ्यते । वाच्य पदसमूहो भवति । यद्
स्वबोधाय शक्यमेवेति । न्यायविद् शक्तिं द्विविधां मन्यन्ते । ते च एतं अभिधा
रुचना च । सङ्केतप्रहमधिकृत्य दार्शनिकेषु मतभेदो दृश्यते । प्रायो नैयायिका
ईश्वरेन्द्राम्—इदं पदमिममर्थं बोधयत-सङ्केतत्वेनाभ्युपगच्छन्ति । अस्याः पुरः
स्थापीष्टाः सङ्केतत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति । वस्तुतस्तु न्यायो जाति-व्यवस्थाकृतीरितरोऽ
प्येता सङ्केतत्वेन स्वीकुर्वाणो वाच्यार्थबोधाय आकाङ्क्षा बोध्यतामस्तीरयेच्छते ।

वेदमुपरि नैयायिका मीमांसकाश्च सचिस्तर विचारान् प्रकटीकुर्वाणा
प्राप्यन्ते । परं ह्यथोरपि दार्शनिकयोर्विचारा न मन्यन्मिच्छा । नैयायिका वेदस्य

पौरुषेणैव मन्यन्ते । ते मन्तीश्वरादिन । मीमांसका वेदव्यापैरुत्तमैर्वा प्रतिप
दयन्ति । ते नेधरमत्ताया अहघते । जयन्तमष्टो वेदस्य पौरुषेणैवमन्तनायानि-
तरा मकला युक्तीरपन्यस्यन् हन्यन्ते । मीमांसा यथा वेदनिष मन्त्यते तदा
न्यायमनमन्यथ वेदः । स आह वेदस्य कार्यत्वात् तस्य नित्यत्वं नोपपद्यते पर
तस्यानित्यत्वं जगदवधारणाननित्यवन्निव न । बौद्धा जैनश्च दार्शनिका वेदेष्व
मेकवेषालुभादयमन साप्यन्ते । न्यायो मीमांसा च तस्मिन् क्लृप्ततया निराकु
रन् । यद्यपि बौद्धा जैनाश्च वेद-ब्रह्मागरे न मन्यन्ते पर ते तस्मिन्वरय प्रमा-
त्वेनाभ्युपगच्छन्ति ।

कार्य-कारणमिदाम्—‘अनन्ययामिदुनियतपूर्वमविवक्ष करणव’ किञ्च
‘अनन्ययामिदुनियतपश्चाद्वित्तं कार्यत्वमि’त्येवञ्च कारणकार्ययोर्लङ्गमाज्ञानं
न्यायसाधने । कार्य-कारणमन्यन्धविमर्शन दर्शनरक्षणस्य मरुतीय कार्य मनसः ।
मिदाम्नराग्य मगनिर्हि एतेन कार्यकारणमन्यन्धेन निरपघने तस्मात् कार्य-कार-
णमन्यन्धो हि महर्षयो मनः । कार्यकारणमन्यन्धो भवति चतुर्विधः—‘अमत्त
सत उत्पत्ति’ इति बौद्धा, ‘मत्त-मदुत्पत्ति’ इति सारथराशिः—‘सकार्यता
दिन’, ‘मत्त’—‘सकार्यस्योत्पत्ति’ इति विवर्तवादिन वेदन्तिनोप्यथ ‘सत
उत्पत्ते प्राक् अमकार्योत्पत्ति’मन्तीनि न्यायराशिश्च आरम्भनादिन आरम्भने ।
न्यायदर्शनरूपेण कारणे कार्यस्य सत्तात्पत्तिर प्राग न विद्यते । अत्र तत्कथन
मिदम्—‘कारणवामगदा उपयोगात् कृत्तिकाया घन्नामकामूनपूर्वस्य नवस्य
पदार्थस्योत्पत्तिर्भवति’ । नैयायिकमतेन कार्यमुत्पादनकारणवेदान्तो मिदम् ।
वरमात् सूत्रमुदाहरात् पठे जायते तामूत्रमेव न पठेयति । पठे मूत्राद्विघ्न
पक्षार्थः । कार्य कारणव्यापारात् प्राक् कारणे न मन्तिष्ठे । एव मिदाम्न ‘अर-
म्भवादी’ या ‘अमकार्यवाद’ इति कथ्यते ।

कारणं समवायि असमवायि निमित्तभेदात् त्रिविधम् । यत् समवेतं कार्यमुत्पद्यते
तत्समवायिकारणम् । यथा पट इति तन्नु । यत्समवायिकारणस्य समनवदृष्ट सा-
मर्थ्यं तद् असमवायिकारणम् । यथा पट इति तन्नुस्यवेग । यच्च समवायिकारणं
न च असमवायिकारणं परमस्ति कारण तद्विभिन्नकारणं भवति । यथा पटं प्रति
वेमादिकम् । असमवायिकारणं नैयायिकाना स्वकीयोदाहरणास्ति । अत्रेदे ज्ञेय यद्
द्रव्यं समवायिकारणं किञ्च गुणं क्रिया च ‘असमवायिकारण’ भवति । निमित्त-
कारण कार्यमुत्पाद्य पृथग् भवति ।

न्यायतत्त्वविचारे.—न्यायमूत्रे प्रमेयस्य द्वादशविधं दर्शितम् । तदित्यम्—१. आत्मा, २ शरीरम्, ३ इन्द्रियाणि, ४ जर्घ, ५ बुद्धि, ६ मन, ७ प्रवृत्ति, ८ दोष, ९ पुनर्जन्म, १० फलम्, ११ दुःखम्, १२ अपवर्गः ।

सुव्यवर्धमेतेषां ज्ञानमपेक्षितमत एते 'प्रमेया' इति वक्ष्यन्ते । मनुष्य प्रयोजन-दृष्टान्तं विद्वान्ता वयवतर्कनिर्णयार्थपरिवर्तिगृह्योवाभासचक्रे जातिनिग्रहादये-तानि सन्त्यन्यानि तत्त्वानि । द्रव्यं गुणं कर्म-सामान्यं विशेषं समवायाभावाश्च सन्तः प्रमेयेष्वन्तर्भवन्ति । इमंश्चि प्रमेया मता इति भावः । सर्वे प्रमेया न जड-जगति वसन्ति । भौतिकानि द्रव्याणि तत्सम्बन्धिनो विषयाश्च तत्र वसन्ति । नात्मा, ज्ञान, मन इत्येतानि न सन्ति भौतिकानि । न च कालो दिवश्च । आकाशमस्वदेकापरिणामि भूतम् । जडजगदिवं भूत- (पृथिव्यप्तेजोवायु) निर्मि-तम् । इमानि चत्वार्यपि तत्त्वानि परमाणुवृत्तानि । परमाणव मन्ति नित्या अपरिणामिनश्च । जायते दिक्कालान्तं निरवयवमनन्तरं च मतम् । परं तत्र न परमाणुन्यता । विमुखं तेन वक्ष्यम् । परमाणुसंयोगेन निर्मितमपवस्तुपातम्, तद्गतगुणा, तदीय पारस्परिकमङ्गलं, जीव, शरीरम्, इन्द्रियाणि, तद् द्वायेन ज्ञेयस्तत्तादृश गुणा—इत्येतानि सर्वाण्यपि जडजगदुत्पत्तयानि सन्ति । आकाश-कालदिक्श्च तथा तदीयविभिन्नरूपान्तराण्यपि जडजगद्गतानि मतानि ।

जीवात्मा मोक्षश्च—न्यायवैशेषिकमतेन आत्मा ईदृशः पदार्थोऽस्ति यत्र बुद्धिः, ज्ञानं, सुखं, दुःखं, रागः, द्वेषः, इच्छा, कृतिः, प्रयत्नश्च वर्तन्ते । न सन्तीमे गुणा जडजगति । प्रतिहारोऽस्ति भिन्नभिन्न आत्मा । तद्गतानुभवानां सर्वेष्वैव पार्थक्यात् । आत्मा विभुरविनाशी नित्यश्चास्ति । अस्ति च जीवात्मा स्वप्नः । अत्र दर्शनान्तराणां वैमत्यं दृश्यते । चादौ दर्शनं चैतन्यविशिष्टं हारो-रमात्रेण मन्यते, चादौ दर्शनं मानसिकानुभवानां विभिन्नप्रवृत्तीनाञ्च सघाताद् भिन्नो न कश्चिदप्येति प्रवीति । अद्वैतवेदान्तस्याभिधानमेतद् यदात्मन्येक एव । स नित्यः स्वप्रकाशचैतन्यम् । न स ज्ञाता न च ज्ञेयः । न च अहमेव । विशिष्टाद्वैतमतेनात्मा ज केवलं चैतन्यमस्ति च स ज्ञाता । अतः स 'अहम्' इति वस्तु शक्यम् ।

न न्यायवैशेषिकमतेन शरीरम्, इन्द्रियाणि वा, मनोविज्ञानप्रवाहो वा आत्मा । तन्मतेन तु शुद्धं चैतन्यं नाम न किमपि वस्तुवेदादयः पञ्च स्यात् केनापि ज्ञात्रा केनापि च ज्ञेयेन सार्धं सम्बद्धम् । चैतन्यं हि आद्यवज्रप्रापेक्षि ।

तन्मात्रास्यात्मा शुद्धं चैतन्यम् । आमास्त्येक इन्द्रियम् । तस्य च प्रत्यक्षरूपिण गुणैतन्यम् । नाम्नात्मा ज्ञानम् अपि नु मोक्षेति ज्ञाना । अस्मिन् स अद्वैताश्रय इन्द्र भोक्त । यद्यपि ज्ञान वा चैतन्यमात्मनो गुणत्वेन वर्तते परं ततो गुणत्वान्न स स्वरूप इन्द्रियत्वेन मनो स्त । आत्मनि चैतन्यस्य मन्त्रात्मनैव मन्त्रायते यदा तस्य मनसा सह, मनस इन्द्रिये पर, इन्द्रियागो वाह्यत्वात्तुभिर सह भवति संयोगः । एतद्विधमयोगाभावे नात्मनि चैतन्यस्यैव सम्भवः ।

मोक्ष — नैयायिका दुष्कृत्यात्मनिर्वा निवृत्तिं मोक्ष मन्थने । 'दुष्कृता हि दुष्कृतितानि संख्याकानि' इति उच्यते ते तथाहि—दार्शनिक, इन्द्रियागि, पञ्चविधा, पञ्चदश, सुखं दुःखं गौणमुत्प्रेक्षा । एतेभ्यः पूर्वाया मुख्या प्रज्ञाया च यो मोक्ष (परमं) लभ्यते । तदा आत्मनो दुष्कृतानामेव न मुक्तानामपि समाप्तिर्भवति । न तदा कीदृशदुष्कृतितानि च । मुक्त आत्मा सुख दुःखेभ्य परम्पर नवन एकात्मनोऽचेतन सन्तानते । एव च मोक्ष अत्रात्मन-निदिध्यासतोपायास्वरूपेण प्राप्यो जायते । नैयायिकानामप्यस्य यदि मुक्तहितमन्त्रा वेदान्तिनां स मुक्तार्थः ।

ईश्वरः—न्यायदर्शनमीश्वरवादि अस्मि । न्यायसूत्रकर्ता गौतमो मुने इदं ईश्वरो पीयूषमनुत्पन्नं जगत् सृजति । जगते वाहनं कर्माचरति स कर्मानुष्टानेन फलमपि प्रददाति । सृष्टि प्रलयश्च तद्विज्ञातृ । स गृह्येन सत्त्वं न करोष्यति नु निवर्तमानो दिव गत्यासमस्त आत्मनिर्वा स्वयति । न च समस्तमित्तकारण न चोपादानकारणमपि । तस्य सन्नि परम्पर—अस्मिन्, सर्वं, यत्, श्री, ज्ञानम्, वैराग्यम् । स सर्वज्ञोऽस्ति । सर्वं दृष्ट दृष्टानुष्टानुष्टान् तन्मन्त्रानामपराधजन एतदुच्यते ।

प्रत्यक्षः आत्मनि केवल ईश्वरो जगत् उद्वेगनादा केवल परमेश्वर एव न, उपादानादा अत्रापि वर्तते । नैयायिका आत्मनो वदन्ति न स उद्वेगनादा केवलं संयोगोऽस्ति ।

उपसंहारः—न्यायदर्शनस्य आत्मनो विवेकानामवधारित्वं प्रतीयं स्यात् । आत्मनो दर्शनस्यास्मिन्मेवार्थं न्यायदर्शनस्यास्ति अस्ति । आत्मनो विवेकित्वं व्याख्या मन्त्रात्मनो विवेक नयति सत्त्वं उदात्तत्वात् । मेवो प्रयोगो नु दर्शनान्तरादपि कुर्वन्ति लक्ष्यम् । हेत्वाभावात् । सूत्रं विवेक सत्त्वं सत्त्वं ननु अनुमत्तं सर्वेषां दर्शनमुक्तं कुर्वन् प्रत्यते । गौतमदर्शनान्तरादिरेव

विधा परमर्मभेदे स्वममयमयापयदिति यद् व्याघायहेमचन्द्र आह तत्र न्याय-
मञ्जरी उत्तरनि—

दुःखितकृतकान्तकालेशवाचालितानना ।

शक्या किमन्यथा जेतुं वितण्डाष्टोपपण्डिता ।

गतानुगतिको ढोकं कुमार्गं तप्यतारित ।

मागादितिरद्वैतादीनि ग्राह्य कारणिको मुनिः ॥

न्यायदर्शनस्य बहुतरङ्गादिभावाद् विद्वांसस्तदीय तत्त्वज्ञान नाधिकं सन्तोष-
जनकं मन्यन्ते । त इदमपि यदस्ति यन्न्यायदर्शनमोक्षर जगतो निमित्तकारणं
ह्रीं हृत्स्य वस्तुतस्तस्मिन् मानवीयभावगतदौर्बल्यानि सन्निवेशयति । य ईश्वर
उपादानापेक्षी न केन प्रकारेण सर्वकारिणाम् परमस्वतन्त्र इति वस्तु शक्योऽस्ति ।
आत्मा न स्वभावनश्रेतन दृश्येनदपि कथम तदीय न युक्तिमहम् । एवमेव
मुक्त्यामात्मनश्चेतनादीनस्य किञ्च मुक्तिः सुखशून्यास्तीति यस्तदीयः सिद्धान्त
सौम्ये नादरास्पदम् । अस्तु नावत् ।

मानवजीवनमिति न्यायदर्शनस्य तद्विध ईश्वरवादी वस्तुतः सिद्धाप्रदः
शास्त्रापायकश्च । तस्य सर्वमैव न्यायहारिकभावाद् मानवजीवन मया तदुपकरोति
न तथा दर्शनान्तराण्युपकर्तुं प्रभवति ।

मीमांसा

‘मीमांसा’ इत्येतन्नामकं दर्शनं वैदिकविधि-निषेधात्मकवाक्यानामर्थविशोधन-प्रयोजनेन विरोधिवारकयोर्मध्ये संगतिप्रदर्शननिमित्तेन च न्याय्याप्रगर्ही निर-धारयत् कर्मकाण्डविषयकमिद्वान् विविधाभियुक्तिभिः प्रतिपादयत् कर्मकाण्डं परिपुञ्जति ।

‘मीमांसा’ इत्येतत्परं जिज्ञासायैवमानघातो ‘मानेर्जिज्ञासायाम्’ इत्येतेन वार्तिकेन निष्पद्यते । यदमिदं मामान्यतस्तु तत्रैव दर्शनं बोधयति यत्र यज्ञादि-कर्ममन्त्रविधिनो विचारा विराजन्ते परं संस्कृतशब्दे कर्मकाण्डपरकं दर्शनं ‘पूर्व-मीमांसा’ किञ्च ज्ञानकाण्डपरकं दर्शनम्, ‘उत्तरमीमांसा’ इति प्रोच्यते । दर्श-नभ्याम्प्राचीनतरं नाम ‘न्याय’ इत्येतदस्ति । न्यायकशिका-न्यायमाठा-विष्णुरादिप्रख्यानामेतद्दर्शनविषयकाणां नामान्येतत् तथ्यमेव प्रकटीकुर्वन्ति यत् पुरातनः काले दर्शनमिदं न्याय इत्येतेन नामधेयेन व्यपदिशति स्म ।

महर्षिर्ब्रह्मिनिर्द्वन्द्वमिदं प्रतिपाद्य । परम् इतिहासकाराणां मतमिदं यज्ञै-मितिनास्य दर्शनस्य प्रवर्तकः । तत् प्रागपि आग्नेय-आरमरप्य-काणां-विनिप्रवृत्तयः कतिपय आचार्या अवनिपत । किन्वेषामाचार्याणां सूत्राणि न प्राप्यन्ते । एषावर्षेभिमिनिकृते मीमांसादर्शने आचार्य उपवर्षः शृतीर्लिखेत् । तथमेव मीमांसायाः प्राचीनो वृत्तिकार इत्येतद् विदुषा कथनमस्ति । शाक-रवामिनो मीमांसादर्शने हि परमविष्णुनं प्रामाणिकञ्च भाष्यं वर्तते । तद्भाष्यं-विदुषापाण्डित्येक्षालं भाष्यं विद्यते । दर्शनभ्यास्य प्रकाण्डपण्डित आचार्यकुमा-रिलभट्टः शाकरभाष्ये रत्नोक्तवार्तिक-नन्त्रवार्तिक-दुष्टीकृत्येतेनन्नामकान् ग्रीन् वृत्ति-ग्रन्थान् अवग्रन्थत् । यद्यप्यस्मिन् दर्शने बहवटीकाकारा अनूवन् परं तेषु कुमारिलभट्टः प्रभ-करगुरुश्च सुखी स्तः । इमौ ताशचार्या बभूवन् यावद-स्य मीमांसाकारा जगति साष्टमग्रदायः प्रानाकरमग्रदायश्च प्रावर्तेताम् । मीमांसावैत्रे मुरारिमिश्रस्यापि नाम तृतीयमग्रदायप्रवर्तकत्वं प्रथितमस्ति । मुरारिमिश्रस्य ग्रन्थो न साम्प्रतमवाप्यते । यज्ञेश उपाध्यायो वर्धमानोपाध्या-यश्च स्वग्रन्थेषु तन्मनमुत्तिष्ठन्ती प्राप्येते ।

वैदिककर्मकाण्डस्य सामान्यतो मुखा मिद्वान्ता इमे—

१ आत्मा अग्नि, स न नश्यति, स स्वर्गे कर्मफलानि भुनक्ति ।

२ अस्त्येका एतादृशी शक्तियां कर्मणा फलानि रक्षति ।

३ वदा, यान् कर्मकाण्डं श्रयति, सन् यश्चान्ता ।

४ जगत् सत्यमस्ति, न च जीवनं कर्म च रक्षणमात्रम् ।

मीमांसा स्वकर्मकाण्डमन्विता मिद्वान्तान् बोधयन्ती 'समांशोऽनस्य आत्मा च नास्ति' इत्येवमौघं धृष्टुं मनश्चिच्छ 'याश्चोपनिषद् स्वर्गं एव मनुष्यस्य हृदयं यद्वा एव स बोधककर्म' इत्यत्र न श्रूयते ताश्च प्रयासयति । सा वेदानां प्रामाण्यस्य साधनाय सत्यमिच्छादमागादिकं सविद्वद् विविनक्ति ज्ञानञ्च नितात्मनेन सूक्ष्मतया गम्भीरतया च विचिन्तयति । तदाय प्रमाणविचारस्तु मनात्तरं, किं बहुना वदन्तेनापि सक्रियते ।

प्रमाणविचार — अज्ञानस्यार्थज्ञानं प्रमेति कथ्यते । प्रमाकर्ण प्रमाण-
मि यमिधीयते । साम्यदीपिकात्राह—'कारणदोषवाचकज्ञानरहितमगृहीतप्रति ज्ञानं प्रमाण' इति । भाट्टमते मन्ति प्रमाणानि षट्, प्रत्यक्षानुमानोपमानसम्बन्धा-
पर्यनुपलब्धयः । अद्वैतवेदान्तेनापि इमानि षट् प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते । प्रमा-
करगुणा, परमनुपलब्धिप्रमाणं नास्तीति कथ्यते ।

सत्यवापमेव प्रत्यक्षं विषयीकरोति । इन्द्रियं सचिद्गुणं सति सत्यार्थं आत्मा
तस्य सत्यवस्तुत्वं प्रत्यक्षं ज्ञानं करोति । इन्द्रियं विषययोः सयोगान्तरे प्रथमं
विषयस्य प्रतीतिमात्रमेव सञ्जायते । प्रतीतिमात्रस्य विषयस्येदं निर्विरोधं ज्ञानं
(अज्ञाननामरूपादिकविषयस्य ज्ञानम्) निर्विकल्पकं ज्ञानमिच्छुष्यते । तस्य
ज्ञानं सविकल्पकं ज्ञानमिति कथ्यते यत्र विषयस्य बोधस्तत्तत्प्रामाण्यादिना सह
भवति । मीमांसा जगदिदं सत्यं मन्यते । तत्केवलमाभासते, न सत्यमिच्छेतत्
मा न स्वीकृते तस्मान् मा प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च भेदमुभय-
मपि अङ्गीकरोति । निर्विकल्पकं ज्ञानं तत्र 'आलोचनं ज्ञानमिति' कथितं भवति ।
सविकल्पकज्ञानेन विषयस्य यथाप्रामाण्यादिवञ्च ज्ञातं भवति न तत् सत्यमिच्छे
तत्तद्विकल्पाद् यदीदृशं किञ्च कतिपये वदन्ति न सविकल्पकं ज्ञानं
स्वीकुरन्ति ।

मीमांसायां अनुमानप्रमाणविद्वत्स्य स एव विचाराः सन्ति ये न्यायस्य
सन्ति ।

यद्यपि न्यायार्जनमित्र मीमांस्यपि उपमानप्रमाणद्वयेन परमात्मा-
प्रमाणमन्यमिति पृथगर्थं करोति । तन्मतेन उपमानजन्यज्ञानतदोपपत्ते-
रप्यनुमत्तमिति विमर्शितव्यम् । अत्रापि स्वस्वम्भरित्वेनैव प्रमाणत्वं
प्रत्यक्षवन्मममेव । यथा गवस्य गवस्य दृष्ट्वा दृष्टपूर्वगतौ स्मृतिमुपैति निर्ध-
रते च यस्यादृष्टोचरो गवस्य गौर्विव । ननु उपमानजन्यज्ञानप्रयत्नाने-
नान्वितानुमानं स्यादिति चेन्न तद्विषयः तदानीं प्रत्यक्षानुमानवत् । न
स्मृतिजन्यज्ञानमपि । यद्यपि तद्विषयः (गवाञ्चिन्मयः) ज्ञानप्राप्तौ जनपर-
वर्तमानविषयः (गवयादिना) सादृश्यतद्गानवगतमेवानीम् । नैव ज्ञान-
मनुमानजन्यमपि । यथा गवस्य गौर्विव तस्माद् गौश्च गवस्य इव इत्येव
विषयमनुमानं कर्तुं सर्वेऽपि पदार्था स्वस्वद्वयार्थं इव भवन्तीत्यनादृत्यति-
सृष्टं वाक्यमप्युच्यते परतद्विषयसिद्ध्यर्थं स्वस्वद्वयार्थं इव भवन्तीत्यनादृत्यति-
ज्ञानं (गौर्विव इव भवतीति) अनुमानजन्यमपि । नैव ज्ञानप्रमाणमपि
मनुष्यजन्यं प्रमाणमिदं पृथगेव ।

उपरि यदुपमानप्रमाणमुच्यते प्रोक्तं तच्चैव नान्यथाप्रमाणमेव मतम् ।
सादृश्यस्वामिपादानां विचारमन्वितम् विषयं मित्रम् । उपमानस्वरूपतदीय-
प्राप्तेः तदेव सादृश्यतत्कस्यान्वितमिति मतम् । ते भवन्ति यथा “अहमनु-
मानमिदम्” तदैव “अन्येऽपि स्वस्वद्वयमनुभवन्ति” इत्येवविधं ज्ञानं यद्यप्य-
भवति तदेव ‘उपमान’ इति कथ्यते ।

मीमांसया चरुणं ‘सादृश्य’ स्वस्वद्वयार्थत्वेन मतम् । न तद् गुणानं
तत्र । तत्रैवमिदं यद् द्वयोर्गुणयोर्मध्ये सादृश्यं तु स्थानं दृश्यते परगुणो न
गुणान्ते तिष्ठति । सादृश्यं न सामान्यवत् । अन्ये न तत् सामान्येऽप्यनन्व-
यति । सादृश्यस्य ऐक्यार्थावाचकत्वात् ।

मीमांसया कार्यमस्ति वेदस्य प्रमाण-स्थापनम् । तस्मात् तत्र सान्द्र-
माननितरा महावचनानि । अनाप्तवचनानि मर्थकं वाक्यं ज्ञानकारक-
मिति । इदमेव इन्द्रप्रमाणमित्युच्यते । तद् भवति पौरुषेयापौरुषेयभेदेन
द्विविधम् । आसृज्योक्तं वाक्यं पौरुषेयं वेदोक्तं वाक्यमपौरुषेयमिति
कथ्यते । अपौरुषेयं वेदवाक्यमपि द्विविधम्—मिदार्थं विधायकम् । मिदार्थं
वाक्येन कस्यापि विषयस्य मत्ता जायते । विधायकवाक्येन कस्याश्चन क्रियाया
कृते विधिराज्ञा वा सूच्यते । यथादिर्कर्मभावनार्थं कर्तव्यस्य निर्देशकविधा

यत् वैदिक वाक्य मीमांसाया विचारेण अपौरुषेय इत्यत प्रामाण्यञ्च वर्तते । तस्मा अत्राभिधानमिदं यद् वेदानां विधिवाक्यवत्त्वादेव, तेषा नितरा विशिष्ट महत्त्वम् । अत्र तु सा एतावद्वामिधाय न तुष्यति मा कथयतीदमपि यत् क्रियाहेतोरेव वेदवाक्यस्योपादेयतास्ति । चेत् सिद्धार्थक वाक्य कस्यचन विधायकस्य वाक्यस्य न माहायकृत् तदा न तस्य किमपि महत्त्वम् । आरामार स्वादिविषयकाणि यान्यपि सिद्धार्थकानि वाक्यानि सन्ति तानि सर्वाण्यपि अवश्यमेव पागादिकर्म विधायकानि वाक्यानि परिष्वज्यन्ते । तानि परोक्षभावेन विहितेषु कर्मसु जनानां प्रवर्तने किञ्च निषिद्धेषु कर्मसु तेषा निवर्तने माहायकानि सिद्धयन्ति । मीमांसाया द्वेष्टा प्रयुक्ति आधुनिक व्यवहारवाद् स्मारयति । व्यवहारवादस्य मान्यतेयं यत् सर्वविधस्यापि लौकिकस्य वैशानिकस्य दार्शनिकस्य वा ज्ञानस्य मुख्य कार्यसम्पादनमहायत्नमेव ज्ञान्यत् किमपि । मीमांसाया मनेन च वैदिकस्य ज्ञानस्य मुख्य त्रियागिधेरेव । तस्माद् यदि मीमांसाशास्त्रीयो व्यवहारवाद इति नाम्नोच्चारिता स्यात् तदोचितमेव ।

मीमांसा नेश्वरे विश्वमिति तद्दृष्ट्या नेश्वरो जगत् कर्ता न च तस्य महतां । जगत् नित्यम् । वदाश्च न सन्ति ईश्वरकर्तृका । वेदानामपौरुषेयत्वमधिकृत्य तदभिधानमिदम्—वर्णो नित्य । अयमाणो ध्यति केवल तदभिधायति । ध्रुवो वा उच्चरितो ध्वनिर्यदि वाधाभ्येन शब्द स्यात् तदैकस्यैव शब्दस्य दशदृष्टवसु चारित्वात् स एक एव शब्दो दशशब्दानुभूतिजनक इत्येतदङ्गीकरणीय भवेत् । परमनुभूतिस्तु नैवविधा । अनुभूतिस्तु एकस्यैव शब्दस्य भवति तेन शब्दम् । काम स्यात् तदुच्चारणमनेकवारम् । तेन सिद्धं यदुच्चारणं न शब्द जनयति । तत्तु नद्रूपमेवाविभावयति । उच्चारणानवलम्बितत्वाद्दत्त शब्दो नित्य । अपन मनमेव शब्दस्य स्वाभाविक सम्बन्धः । शब्दार्थदोर्मध्ये समवायसम्बन्धः किंवा तन्नाम्बव्यप्यतिरेकित्वं विद्यते । यत्र शब्दस्तत्रार्थो यत्रार्थस्तत्र शब्दः । मीमांसा सूत्रे प्रोक्तम्—“औपनिषत्सु शब्दस्पर्शेन सम्बन्धः” ।

वदस्य नित्यशब्दममूहात्मकत्वात् तस्य नित्यत्व सिद्धयति । नित्यत्वाच्च तस्य, तस्यापौरुषेयत्वमपि सिद्धं भवति । न च ऋषयोऽपि वेद-कर्तारस्ते तु वैदिकमन्त्राणां द्रष्टारो व्याख्यातारो भिन्न भिन्नवैदिकमन्त्रवाक्यप्रवर्तयितारश्च सन्ति । अतः वेदस्यापौरुषेयत्वमेव प्रमाणीभवति ।

शब्द-प्रमाणवन्तं ज्ञानमनुमानान्तर्गन्मन्येतत्कथनं न मीमांसा महते । मा तु मन्यते यद् ज्ञानमात्रं स्वन प्रमाण्यम् । यस्याः कारणमाश्रयाः ज्ञानमुपपद्ये तस्यामेव ज्ञानस्य साधारण्यमपि सन्निहितमतो हि प्रमाणान्तरागोच शब्दप्रमाणमपि न केवलं ज्ञानस्य साधनमपि न तदज्ञानस्य यथार्थताया अपि प्रमाणम् ।

मीमांसा अर्थापत्तिप्रमाणमपि स्वीकरोति । मीमांसका अर्थापत्ते प्रमाणव-
पक्षे बलीयसीर्युक्तीरवतारयन्तो लभ्यन्ते । ते दृष्टार्थापत्तिं श्रुतार्थापत्तिरित्येतद्भे-
दद्वयमर्थापत्तेः प्रतिपादयन्ति । यथा दृष्टार्थं उपपन्नार्थं प्रपद्यते सा दृष्टार्थापत्तिर्यथा
च श्रुतार्थं उपपन्नार्थं प्रपद्यति सा श्रुतार्थापत्तिर्भवति । भावोऽयं यद् दृष्टार्थापत्त्या
वस्तुन उपपत्त्यै अर्थान्तरं कल्प्यते (यथा पीनो देवदत्तो नित्रा न मुक्ते इत्यत्र
रात्रौ मुक्ते इत्यप्यापान्तरस्य कल्पना क्रियते) श्रुतार्थापत्त्या वस्तुन उपपत्त्यै
शब्दान्तरं कल्प्यते (यथा 'पिपेहि' इत्येवंपदं निशाम्य 'द्वारमिति' परं कल्प्यते)
अनुपपद्यमानार्थदर्शनात् तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनम् अर्थापत्तिरित्येतदार्थाप-
त्तेर्लक्षणं प्रदर्शयन्तो मीमांसकविद्वांसस्तस्याः प्रमाणान्तरेषु अन्नन्नभाव्यं साध-
यन्ति बलवद् युक्तिमनुपस्थानपुरस्सरम् ।

मीमांसकेषु भाषा अनुपलब्धिं प्रमाणं स्वीकुर्यन्ति परं प्राभाकरा अभावमधि-
करणरूपत्वेन मत्वा न तत्पक्षां स्वनन्त्रं मन्यन्ते । भाट्टमीमांसकानां सिद्ध
अद्वैतवेदान्तिना मतमिदम्—कस्यचन विषयस्य अभावो येन ज्ञानविषयीक्रियते
तदनुपलब्धिप्रमाणमिति कथ्यते । अत्र घटस्याभावोऽस्तीत्येवज्ञानं केन प्रकारेण
भविष्युं शक्यम् ? न तादृशं ज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । अभावस्तु सर्व-
विषय-पदार्थो य इन्द्रियैः प्राप्तव्यः स्यात् । घटस्तु चक्षुरिन्द्रियसन्निहृष्टो भवितु-
मर्हति परं घटाभावो न । घटाभावस्य ज्ञानमनुपलब्धिर्हेतोर्भवति । तस्मादनुप-
लब्धिः स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति । तस्याः स्वतन्त्रप्रमाणत्वोपपादनार्थं तेषां कथन-
मस्ति यद् यथानुपलब्धिप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्गतत्वमसम्भवं तथैवानुमान-
प्रमाणेऽपि न तस्यान्तर्भावो भवितुं शक्नोति 'घटस्याभावो घटादर्शनादनुमीयते'
इति चेद् कथनं तर्हि तन्नोचितम् । अनुमानन्तु तदैव सम्भवमभिविध्यत् यदा
अनुपलब्ध्यभावरूपकम्यासिमन्वन्धो ज्ञातोऽभिविध्यत् । वस्तुस्थितिर्न तादृशी ।
चेद् घटस्य वस्तुनो दर्शनं न भवति तस्याभावोऽस्ति इत्येतद्विधं ज्ञानं विदितं
भवतीति स्वीकुर्येत तदा तु अभावाप्रयोज्यं पृथपतेत् ।

ज्ञानमिदं शब्दोपमानयोरपि भान्तमूर्तं भवितुं शक्यम् । तस्य ज्ञानासवा-
वगत्वात् अमाहस्यात्मकज्ञानस्याच्च ।

मीमांसका यथा प्रमाणानि गम्भीरतया विचारितवन्तस्तान्यधिष्ठित्य स्वकीयं
मनः प्रशशितवन्तस्तथैव ते महत्त्वपूर्णं प्रामाण्यप्राप्तमपि अतिसूक्ष्मतया निश्चिनोति
स्म । ते प्रामाण्यं स्वतः अप्रामाण्यञ्च परतः इति मन्यन्ते । स्वतः प्रामाण्यवादिनां
मीमांसकानां मतेन स्वतः प्रमाणस्य लक्षणमिदम्—‘ज्ञानप्राट्कातिरिक्तानपेक्षत्वं
स्थानस्त्वम्’ इति । भाष्येऽयम्—‘ज्ञानप्राहृत्सामग्र्यतिरिक्ता सामग्री प्रामाण्यप्रहाय
यत्र नापेक्षिता भवति तत् स्वतः प्रमाणमिति कथ्यते । अत्र (स्वतः प्रमाणे)
ज्ञानस्य तद्गतप्रामाण्यस्य च ग्रहणमेवैव सामग्र्या भवति । परतरान्तु नैकया
सामग्र्या समुत्पद्यते । नत्र तु ज्ञानप्राहिका सामग्री अन्यथा भवति, प्रामाण्यप्राहिका
ज्ञान्या । तल्लक्षणमिदम्—‘ज्ञानप्राहृत्तिरिक्तानपेक्षत्वं परतस्त्वम्’ ।

मीमांसकानां मते ज्ञानं प्रामाण्यञ्च इत्येतदुभयमपि एकैव सामग्री गृह्णाति ।
सा चैका सामग्र्यतिरिक्ता—‘ज्ञातगान्ध्यानुपपत्तिप्रसूता अर्थावृत्तिः’ ।

नैयायिकानां मते ज्ञानप्राहिका सामग्री ‘अनुगम्यव्याप्य’ इति कथ्यते ।
प्रामाण्यप्राहिका च सामग्री ‘प्रवृत्तिमाफल्यमूलज्ञानुमानम’ इति ।

मीमांसकानां कथनमिदम्—

“चक्षुरिन्द्रियसन्निवृष्टीभूतं दूरस्थं जलमालोक्य ‘तत्र जलमवरप’ मित्येत-
ज्ज्ञानं यथार्थमेव मत्वा जना जलार्थं तत्र गच्छन्ति । न तस्मिन् ज्ञाने सन्देहस्य
वा अयथार्थतायाः सद्भावो वर्तते । ज्ञानं तु यथार्थमेव भवति । न तस्य सत्य-
तायाः सन्देहस्य प्रवृत्तिरिति” । अस्मिन् सन्देहे प्रभाकरस्य तु स्पष्टमेवाभिधानं
यज्ज्ञानमस्ति न तन्मिथ्या भवितुमर्हति । उभयमपि तद् द्वितयं परस्परविरुद्धम् ।
ज्ञानत्वात् तद्यथार्थमेव । न तन्मिथ्या भवितुं शक्यम् । कुमारिलभट्टोऽप्येवमेवाह ।

नैयायिकानामिह कथनमेतत्—

इन्द्रियसंयोगात् जलस्य ज्ञाने जाते तदर्थं गमनकारिणा न जनानां मनसि
जल-प्राप्तिविषयकः सन्देहोऽपि स्थानुमर्हति । ‘सम्भवतस्तत्र जलं प्राप्तं न स्याद्वि-
र्येतद्विध’ सन्देहोऽपि तन्मनो ग्रहीतुं शक्नोतीति । दूरस्थं जलमासाद्यैव ते जल-
विषयकयथार्थज्ञानं कर्तुं शक्नुवन्ति । यात्रजलं न प्राप्यते न तावज्ज्ञानस्य
सम्पत्ता सुनिश्चिततया जायते । तस्मान् प्रथमं ‘जलमिदं मित्येतादृशमयथार्थं ज्ञानं
भवति ततश्च ‘इदं जलमेव’ इत्येतद्विधं यथार्थज्ञानं जायते । प्रथममयथार्थं ज्ञानं

‘व्यवसाय’ इति द्वितीयञ्च यथार्थज्ञानम् ‘अनुव्यवसाय’ इति कथ्यते । इदं हि कथयन्तस्ते वदन्ति यत् ज्ञानप्राप्तिका सामग्री अन्यथा भवति प्रामाण्यप्राप्तिका च सामग्री अग्रा । एतन्मिद्वान्तर्भाविकृतत्वात् नयायिका एतन्प्रामाण्यवदिन इति निगद्यन्ते ।

मीमांसकानां स्वतः प्रामाण्यवादिष्वे नान्तराशयः—

मीमांसका वेदं नित्यम् अपौरुषेयं स्वतः प्रामाण्यं सम्पन्ने । तेषां मतं वेद एव पुरुषमात्रं प्रमागम् । अत एव ते मग्निं स्वतः प्रामाण्यवदिनम् । स्वतः प्रामाण्यवादेनैव वेदस्य नित्यत्वापौरुषेयत्वादिकं सिद्धं भवितुमर्हति । स्वतः प्रामाण्यवादस्यास्वीकरणेन न कदापि वेदस्य नित्यत्वातिकं स्थातुं शक्नोति । इदमेव कारणं यस्मात्मीमांसका यदा प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयिण्यां चर्चायां प्रवर्तन्ते तदापि ते तत्प्रामाण्यमग्नयेऽपि वेदप्रामाण्यमेव पुनस्कृत्य स्वतः प्रामाण्यपुररी-कुर्वन्ति । वस्तुनः शास्त्रप्रमाणमेव मीमांसकानामभिमततमं प्रमाणं न च प्रत्यक्षादिप्रमाणाणि ।

अनन्तरं मीमांसकैर्बहुधा विचारितम् । प्रजाकरणेन समस्तान्यपि ज्ञानानि भवन्ति यथायानि । शुक्ति-रजत-वादी रजत-मण्डादिकविषयकं यो भवति अनन्तरं प्रमाकरगुणवो वदन्ति—‘इदं रजतम्’ इत्येवविधे अत्र केवलमिदंमतो प्रायश्चित्तज्ञानगोचरं जायते । अष्ट इदम् इत्येतेन बोध्यमानस्य पदार्थस्यैवास्तत्वं संसृज्य विरमति । नास्ति रजताशः प्रत्यक्षस्य विषयः । तत्र तस्य पदार्थस्यावि-द्यमानत्वात् । तत्र तु अन्यत्र इष्टस्य रजतस्य स्मरणमात्रं सञ्जायते उभयमपि सत्यरूपं स्वस्वक्षेत्रे । स्मृतिप्रमोधादुपलभ्यमानस्य ‘इदं-पदार्थ’ इत्येतस्य स्मर्य-माणस्य च ‘रजतपदार्थस्यान्तराले पारस्परिकनेदं प्रहणाभावात् तादृशो ज्ञानः समु-त्पद्यते । तत्र कारणं वस्तुतो ज्ञानयोर्विषययोश्च विवेकाग्रहः । शुक्ति-रजतयोर्ज्ञान-मुपपन्नपि स्वरविवर्षे यथार्थमेव । ‘विवेकाग्रह’ इत्येतत् पदं यदर्थं प्रमाकर-पाशं प्रयुज्जन्ति तदर्थमेव ‘अस्यानि’ इति पदं प्रयुज्यते ।

शुमारितस्य शुमारिमिश्रस्य च अनन्तरं नमधिकृत्य तदेव मतं यन्त्रेयादिकाना-मस्ति । शुक्तिविषयकं ज्ञानं शुक्तिप्रकारकं भवति रजतविषयकं ज्ञानञ्च रजत-प्रकारकम् । शुक्ति-किञ्च रजत-धर्मविशेषेण मतम् । न धर्मविशेषः शुद्धी रजते च समवायमग्नयेनोपविशति । न स ताभ्यां कथमपि स्थितुं शक्यः । या च शुद्धी रजतज्ञानप्रधानीजायते सा अन्यथास्यानिगतिरन्यस्मिन् विषयेऽन्य-

विद्यमानत्वात् । भट्ट भीमासका अन्यथाख्यातिं विपरीतव्यातिरिक्तेन नाम्ना व्यवहरन्ति । अकार्यस्य कार्यतया मान यज्यायते तत्कारणात् विपरीतव्यातिरिक्तेतन्नामापि सार्थकम् ।

प्रत्यक्षज्ञान मयार्थमित्येतन्मत्वा भीमामाजगत् तदुक्तान् समस्तानपि विषयान् मत्त्वान् मन्यते । न सा बौद्धानां शून्यवाद या छणिकवाद किञ्चाद्वैतवेदान्तिनां मायावादमेवाद्विद्यते । सा स्वर्ग मरकम्, आत्मानं वैदिकयज्ञ-देवताश्च प्रसंगान्तराधारेण स्वीकुरुते । तेषा सर्वेषामप्यस्मित्वं तदभिमतम् । सा मन्यते यद् आत्मा परमाणवश्च सन्ति निरन्तरावविनाशिनश्च पदार्थाः । सृष्टिरचना कर्मनिष्पत्तौ च । सत्तार पृथिस्तर्पणैरनिर्मितोऽस्ति—१. करीरम् यत्र स्थित्वा जीवात्मा श्वानि वृत्तानि कर्माणि उपभुनक्ति । २. ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च—सुख दुःखभोग-माधनानि । ३. साम्यारिकाणि वस्तूनि-भोग्यविषया । न भीमामास्तीश्वरपेक्षिणी । यद्यपि केचन भीमात्मका वैशेषिका इव मग्निं परमाणु-पादिन पर भीमासकानां मतेन परमाण्वो नेष्टेन सञ्चालिता भवन्ति । कर्मणा नैर्मर्गिकनियमा एव तात्पर्या प्रवर्तयन्ति । तस्मादेव सत्तारोऽयं तादृश सञ्चालने यादृशो हि कर्मफल-भोगाय जीवात्मनामपेक्षितोऽस्ति ।

अथ विचारो हि भीमाभावात् भीमामां वस्तुवादिनामनेकवस्तुवादिनाञ्च सम्बन्धे आसपति ।

कारण-कार्यसम्बन्धनिमित्तेन भीमांसा शक्तिवादमङ्गीकुरुते । सा मन्यते यद्वीजे भवन्ति अदृष्ट-शक्तिः । तस्माद्वाक्येनैव बीजमङ्कुरमुखादयितुं समते । बाधितायां च सत्या तस्यां, सा शक्तिः अङ्कुररूपं कार्यं जनयितुं न प्रवर्तयति बीजम् । सा हि शक्तिः प्रकाश-ज्ञानादी भास्वरनार्थबोधकताददनादिरूपाणि गृहीत्या मन्त्रिविशते ।

ग्यायत्राक्षिणो नेमाददृष्टशक्तिं मन्यन्ते । तन्मतं यददृष्टशक्तेरगुपगमनमपेक्षत एव न, बाधाया अभावे कारणं कार्यमुत्पादयति, स्यादाञ्च तस्या न । इह भीमात्मका यदन्ति यदि कार्यं बाधायां सत्या नोत्पादयितुं समते कारणं तदा तु मिदपतीति यत् कारणं बाधाया अभावार्थं कामप्यन्यां शक्तिमरुषते तदा बीजे हि वमनि कापि शक्तिरदृष्टेयेतत् दृश्यं नाङ्गीकियते ? अभावपदार्थे श्रियोत्पादकशक्तः सत्तावाङ्गीकरणात् माव एव शक्तेरङ्गीकरणं समीचीनतरम् ।

इमान्तरदशान्तिमवलम्ब्य मीमांसा महतीमेव समस्यां समाधत्ते । कर्मगोऽ-
स्तिवामावेऽप्यतनं कृतं यज्ञादिकं कर्म समाप्ते सति वर्णमाने जीवने लोकान्तरे
केन प्रकारेण कर्म दातुं क्षमम् इत्यत्र मीमांसा ब्रूते—“एतस्मिन् लोके कृतं कर्म
अदृष्टाकिं प्रादुर्भावयति—सा हि ‘अपूर्वम्’ इत्येतेन नाम्ना विधुनास्ति । यथा-
समयं सा अदृष्टाकिः (अपूर्वम्) कथति । अतिलान्यपि लौकिकानि वैदिकानि
वा कर्माणि कठञ्चन भवन्तीत्येवंपोऽस्ति व्यापको नियमः । अपूर्वविषयकः सिद्धा-
न्तस्तन्मयैव व्यापकस्य नियमस्याप्यदोऽन्यतमः ।

मीमांसाया आत्मविषये विचारोऽयम्—

आत्मा कर्माग्नि मोक्षा च । स व्यापको भूत्वा प्रतिशरीरं भिन्नः । ज्ञान-
सुखदुःखेन्द्रादिगुणान्तरं मनवायमगन्धेन सन्तिष्ठन्ते । नास्ति स ज्ञानसुखादि-
स्वरूपः । स निरयोऽविनाशी च । निधनानन्तरं स प्राप्तजन्मनि कृतानि
कर्माणि भोगं परायणः स ज्ञायते । नास्ति हि चैनन्यमात्मनोऽनौपाधिकगुणोऽपि
तु औपाधिकगुण एव । श्वरप्रतिरोधे सनुपघतेऽऽश्रयं चैनन्यात्पाधिक-
गुणः । सुपुंसौ मोक्षे चात्मा नात्रेण गुणेनानुस्रियते । इन्द्रिय-विषय-संयोगरूपो-
त्पादककारणमात्रात् । यावन्तो जीवास्मादभ्यः पृथग्मानः । जीवात्मानो यद्वा
भरन्ति सुतश्च । आत्मविषयश्च विचारा मीमांसाया प्रादंश त एव ये सन्ति
व्यपदेशोपिकादिवर्णनानाम् ।

आत्मज्ञानमधिकृत्य मीमांसकपण्डितानां विचारेषु प्रायेण न साध्यम् ।
कुमारिलभट्टभट्टार्यानां मतमित्रं यद्व्याप्तमस्यैव ज्ञानं न सर्वदैव भवति । यदा-
त्मनि विचार्यते तदात्मज्ञानं स ज्ञायते यदहमस्मि’एवविधं ज्ञानम् ‘आत्मवित्ति’-
रिति कथ्यते । आत्मविनेत्रिषधीभूतः पदार्थ आत्मेति प्रीत्यते ।

प्रमादप्रवृत्तिरपि न आह्वानां नमनुगच्छन्ति । ते तु भावन्ते ‘अहं
वित्ति’सम्यग्निनी धारयैवायुक्ता । एकस्यैवात्मनश्चाज्ञानस्य ज्ञातृत्वं नैव चक्षु-
दुग्धस्य सम्भवम् । कर्तृत्वमप्येवंपारं पृथक् पृथक् भवति । तत्र परस्परं विरोधो
भवति । एकस्यामेव क्रियाया दुग्धपदेकमेव वस्तु कर्तुं भवत् कर्म च भवत् न
स्थानं दास्येति । प्रतिनिधिरस्य आत्मव्यपरे चेन्नैव ज्ञानेनैव च कर्तृत्वमप्येव
तस्मात् ज्ञाने सति कर्मविशिष्टं यथं वक्षामो ‘घटोऽस्माभिर्दरदने’ किं वा ‘घटवि-
षयकं ज्ञानमस्मान्निर्नुभूयत’ इति अत्र ज्ञानग्रहीतृज्ञानृत्वेन प्रतीयमानावादेव
ज्ञानग्रहीतृदिनरव्यवधेः ज्ञानं भिन्नभिन्नत्वेन निर्धार्यते ।

न आह्वयप्रदाय प्राभाकर सम्प्रदायस्योपर्यभिहितं मतं स्वीकुरुत । तन्मतं न
 ॥ आत्मनो ज्ञानस्य विषयो भवितुं शक्यः । तत्कथनमिदम्—चतुर्प्रतिश्रिय ज्ञानं
 सह आत्मनो ज्ञानमुद्भास्यते यत् तदा 'वर्तमानमहं जानामीत्यपि भासोऽपि सदेव
 समस्थास्यतः । परं न प्रतिश्रियज्ञानेन सार्धमेवविधो मात्र उपतिष्ठते ।
 तेन ज्ञायते यद् आत्मज्ञानं विषयज्ञानस्य नास्ति नित्यं सहचरः । तत्कदाप्यु-
 द्देति कदापि च न । अतस्तद् विषयज्ञानाद् विपरीतम् । एव हि धते कर्तुं उर्मणो-
 विरोधं समापतेदित्येतत् कथनं तु तुष्टमेव । न तत्र वस्तुनो विरोधः ।
 आत्मानं विद्धि इत्येतच्च वैदिकं वाक्यं किंवा 'अहमात्मानं वेद्मि' इत्येतच्च ऐतरे-
 यवाक्यं न सर्वमेव व्यर्थम् । अथ च वेदात्मा न कदापि ज्ञानगोचरो भवति
 तद्वातीते काले स्वात्मनोऽस्तित्वस्य स्मरणं कथं सम्भव भवितुमर्हति ? अतीत-
 कालवर्तीवारात्मा नास्य ज्ञानस्य ज्ञातास्ति । तत् ॥ माग्निवत्स्वात्मनः स्मृति-
 ज्ञानस्य विषयो भवितुमर्हति ।

ज्ञानस्य ज्ञानं केन प्रकारेण भवतीत्यत्र प्राभाकरास्तु कथयन्ति यद् ज्ञानं
 ज्ञातृ-ज्ञेययोः प्रकाशकं सत् इवमपि प्रकाशते परं आह्वयस्तु वदन्ति यद् ज्ञानं न
 स्वाभाव्येन एवविषयो भवितुं शक्नोति । तत्तु ज्ञातृनामाधारीकृत्यानुमाने परोक्ष-
 रूपनया समवायः भवति । अतः ज्ञानस्य ज्ञानं स्वयं ग्रन्थं सज्जायत इति
 युक्तं वचो न ।

मीमांसकाश्च कर्मकाण्डस्यैव प्राधान्यं हरयते । यासां दुवनामां कृते स कर्म-
 काण्डः स्वीकृतोऽस्ति तां देवता अपि तत्र तस्य कर्मकाण्डस्य पुरतो नतभावा
 इव क्षीयन्ते । ये हि वेदा ईश्वरं गावन्तो न कृष्यन्ति तम् ईश्वरमपि सा वेदं
 महिमगात्र-तद्वन्नियन्ततया विसरन्तः ।

मीमांसकानां मतमिदं यत्कर्तव्यस्य बालन मानवस्य धर्मोऽस्ति । कर्तव्यं
 बालन स्वार्थं भाव विहाय करणीयम् । कौटिल्यामा जर्मनीयो दार्शनिकोऽपि एवमेव
 मन्यते मीमांसका वदन्ति यत् स्वकामभावेन धर्मस्याचरणं मोक्षिततरम् । सुष्टिस्तु
 स्वयमेवैवविधा यत् सा धर्माचारिणः प्रति सुरानि सृजति । न ॥ सा सुखं
 वञ्चितं विदधाति । प्रतीच्य पण्डितं कौटिल्यो यदि कर्मफलप्रदाता परमेश्वर इति
 निर्दिशति तदा मीमांसका विचरन्ति यच्चैर्मगिद्विनियमा एव वस्तुतः सन्ति कर्म-
 फलप्रदाने कारणम् । प्राचीना मीमांसका जीवनस्य चरमं लक्ष्यं स्वर्गं मन्यन्ते
 परं मनीषास्तु बहुवो मोक्षमयं जीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यं स्वीकुर्वन्ति ।

“प्रपञ्चमन्वन्धविलयो मोक्ष इति मोक्षमधिकृत्य मीमांसा प्राह । अग्रे च मा ब्रूते—“त्रेधा हि प्रपञ्चः पुरुषं बन्धाति—भोगावनव जरोरं, भोगमाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव इत्युच्यते । तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य जात्यन्तिको विलयो मोक्ष इति । सुख आत्मा शरीरेन्द्रियमनोविरहितत्वात् चैतन्यरूप धर्म न निदधानि तस्मान् मा मानुभवति सुख-दुःखञ्च । इदमेव कारणं यन्मोक्षावस्था नास्ति आनन्दावस्था । मोक्षावस्था मर्त्यविबहु-खरहितस्यास्ति अत एव सा काम्यते मोक्षा-र्थिभिः । मोक्षविरहे वेदान्त-मीमांसयोर्नित्ये पुनावदेव धर्मस्य यद् वेदान्तदर्शनं प्रपञ्च-विलयं मोक्षं मन्यते परं मीमांसा प्रपञ्चमन्वन्धविलयं मोक्षम् । मीमांसाया मोक्ष आनन्दशून्यो यद्यस्ति तदा वेदान्तस्य मोक्ष आनन्दमयः ।

वेदान्तस्य मगमिदं यत् स्वप्नप्रपञ्च इव संसारप्रपञ्चोऽविद्याकृतोऽस्ति । अतः ब्रह्मज्ञाने सति अविद्या विलोपते । अविद्यायां विलीनायां सत्त्वां जगदपि नावशिष्यते तदपि विलीयते परं मीमांसाया दृष्टिन् अनुपैव । सा तु मन्यते यत् संसारस्य मरणं न जरयति । सा वक्ति यन्मुक्तवस्थायां संसारस्तथैव तिष्ठति यदा अविद्यादशाप्याम् । केवलं बन्धस्य विलयो भवति । भङ्गते प्रपञ्चमन्वन्धस्य विलयो यदि मोक्ष इत्युच्यते तदा मुख्यमाकरने धर्माधर्मबोर्निरोधमावेन नाशे सति उपास्यस्य वेदस्यात्यन्तिक उच्छेद एव मोक्ष इत्यभिधीयते ।

वस्तुनो मीमांसा यथादिवैदिकानुष्ठानानां तात्त्विकविवेचनोपपायं यान् मिश्रान्नावाविष्कारं ते परममहत्त्वशालिनः सन्ति । शब्दविषयकश्च तदीयः मिश्रान्तो माहाशास्त्ररहस्यं कामपि अद्वितीयमेव महत्त्वं निदधाति । कुमारिल-स्याभिहितान्वयशब्दः प्रभाकरस्य चान्विताभिधानवादः शाब्दबोध-निरूपणाय परमोपकारी । बालमनोविज्ञानस्य तु दर्शनमिदं महान् निधिर्नैव । निश्चयं वाक्यमित्येतत् दर्शनमिदमेव बोधयति । वैदिकधर्म-ज्ञानाय मीमांसाभ्येतव्यास्ति ।

वैशेषिकदर्शनम्

अस्ति वैशेषिकदर्शनस्य कर्ता महर्षि कणाद । मूलग्राम तु तदीयम् उलूक
 इत्यासीदत्र एव तस्य दर्शनं कणाद वा जीलुष्यमित्येतेन च नाम्ना विधृतम् ।
 एतस्मिन् दर्शने 'विशेष' इत्येतदाख्य पदार्थं स्वीकृतोऽस्ति तस्माच्छास्त्रमिदं
 वैशेषिकमित्येतया च सत्या विधिविहितम् । वैशेषिकदर्शनस्य सुप्रसिद्धं भाष्यमस्ति
 प्रशास्तपादकृत पदार्थधर्मसंग्रह । स्ववैशिष्ट्याद् यस्मिन् भाष्यमिदं वैशेषिकदर्शन-
 सम्बन्धी इत्येतन्मो ग्रन्थ इव शोभते । शारीरकभाष्ये कृताभ्या ह्याभ्या टीका-
 ग्रन्थान्वा भवति ज्ञात यत् मिथ्याधिपती रावणो वैशेषिकसूत्र टीकायोजनितश्च-
 का । परं न सा टीका साम्प्रतमवाप्यते । प्रशास्तपादभाष्ये पदार्थधर्मसंग्रहेऽपि
 ब्राह्मणमौ टीकाग्रन्थौ राजते—१. उदयनाचार्यस्य द्विणावरी, २. धीधराचार्यस्य
 च न्यायकन्दली । अवांक्तन हि वैशेषिक व्याहिर्यं न्यायमिभमधिगम्यते ।
 न्यायसमन्वितवैशेषिकसाहित्ये शिक्षादिष्यस्य सप्तपदार्था लीलाविभास्करस्य तर्क-
 कौमुदी, यज्ञभाचार्यस्य न्यायलीलावती, निबन्धापञ्चाननस्य भाषापरिचयेद्-
 सिद्धान्तमुक्तावलीटीकोपेतो नितरा महत्त्वपूर्ण ग्रन्था विभान्ति ।

न्यायवैशेषिकाभिधे दर्शने स्तो हि समानतन्त्रभूतदर्शने । द्वयोरप्युद्देश्यमेक-
 मेव । यथा वेदान्तसौख्यप्रवृत्तीनि दर्शनानि जीव केन प्रकारेण दुःखेभ्यो मुक्त-
 क्त्वात् कथञ्च न मोक्षमश्नुयादित्वेतं विषयं प्राध्यायेन प्रतिपादयन्ति तथैवेमेऽपि ।
 एतन्माग्यं यद्यपि द्वेऽपीमे विमृता परं द्वयोरपि मध्ये मनोबोधि दृश्यते । न्याय-
 दर्शनं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दसङ्गकानि चत्वारि प्रमाणानि ग्रन्थते पर वैशि-
 ष्टदर्शनं प्रायश्चानुमानाख्ये इ एव प्रमाणे स्वीकरोति । अथमन्तु वैषम्यमिदमस्तु-
 भयोर्मध्यं । द्वितीयश्रेदं यत् न्यायदर्शने षोडश पदार्था स्वीकृता सन्ति ।
 परमत्र वैशेषिके मष्ट एवैतेऽङ्गीकृता—१. द्रव्यं, २. गुणः, ३. कर्म, ४. सामा-
 न्यम्, ५. विशेषः, ६. समवायः, ७. अभाव एतेषु षट् भावपदार्था सन्त्या-
 दिमा । अन्यत्राभावपदार्थोऽस्ति ।

‘पदार्थः’—इत्येतस्यायौऽस्ति तद् वस्तु यस्य बोधः केनापि पदेन जायते ।
अतः यावन्न्यपि वस्तूनि सन्ति वा यानि केनापि नाम्ना व्यवहिरन्ते तानि
मवांति ‘पदार्थ’ इत्युच्यन्ते । पदार्थो द्विविधः भावात्मकोऽभावात्मकश्च । सत्ता-
वान् पदार्थो भावपदार्थः किञ्च अमत्तवान् अभावपदार्थ इति कथ्यते । अतः पदमन-
जातमवृत्तिपदायाः सन्ति भावात्मकाः । वैशेषिकसूत्र केवलं “द्रव्य-गुण-वर्त्म-
मानान्य-विशेषममवाया” इत्येतान् पञ्च भावपदार्थांश्च मन्यते । अर्वाङ्गते वैशे-
षिकदर्शने ‘अभावो’ नाम सततश्च पदार्थो वर्द्धितः । अभावप्रवृत्ति-प्रागभावः,
प्रवृत्तभावः, अत्यन्ताभावः, अन्वोन्पभावः ।

द्रव्यम्—क्रियागुणवत् समवायिकारणं द्रव्यमिति कथ्यते । द्रव्यं भवति
पृथिवीजलेतेजोवाय्वाकाशकाठडिवालमननोभेदेन तत्रविधम् । नीलरूपस्य वस्तु-
क्रियागुणोपाधिकरणात् तमो द्रव्यं तेजोवदुष्णश्च वैशेषिका मीमांसकमतं दशनं
द्रव्यं तमो निरस्यन्ति । पृथिवीजलेतेजोवाय्वाकाशनाः पञ्च महाभूतानीति कथ्यन्ते ।
पृथिव्या गन्धः, जलस्य रसः, तेजसो रूपम्, वायोः स्पर्शः, आकाशस्य च
गुणशब्दोऽस्ति । इमे गुणा वाग्रेष्ठिर्ह्येव पञ्चमिः प्रत्यक्षमवन्ति । इमानि पृथिवी-
जलेतेजोवाय्वाकाशनामानि द्रव्यानि काम्यरूपेण सन्ति निदानि पर कार्यरूपेण
भवन्त्यनिन्यानि । भावोऽयमेतेषां पञ्चानामपि द्रव्याणां परमात्मनः सन्ति
निरासः । परमाणूनां निरवयवत्वात् अनादिनन्दनत्वात् । यदाप्यपि कार्यभूत-
द्रव्याणि परमाणुपदोभेदेन निरूप्यन्ते । संयोगजत्वात् साध्याः शब्देभ्योऽपि कार्यभू-
तद्रव्याणि सन्त्यनिन्यानि । परमाणूनामस्मिन्वस्तुमनेन प्र दते ।

आकाशस्य गुणः शब्द इत्युपरि प्रोक्तम् । आकाशो न प्रत्यक्षो भवति । शब्द
एव भवति । अपरिमितत्वाद् स्पर्शदिग्वाय्वाकाशस्य प्रत्यक्षं न जायते ।
शब्दज्ञानेनैव न अनुमीयते । दिक्कालात्मनस्मां गुणः शब्दो न, तद्भावेऽपि तेषां
विद्यमानत्वात् । अत आकाश एव शब्दगुणकः निरवयवत्वान्निरपेक्षत्वात् स
निरयोऽप्यस्ति ।

आकाश इदं दिक्कालवपि न गोचरी भवतः । तत्रापि निश्चयं भवत्यादिनी
च । दिशोऽपि ज्ञानमनुमानेन जायते । अत्र तत्राद्येवविधप्रत्ययानां कारणं सा ।
कालोऽपि भूतनात्रिप्रचीनादिप्रत्ययानां कारणम् । यद्यन्याकाशदिक्कालाः
सन्पेक्षात्मका लक्षितव्यास्तत्र परमुदादिभेदान्नाना प्रतीयन्ते ।

आत्मा—आत्मास्ति नित्य-द्रव्यम् । तत्र बुद्धिसुखदुःखेन्द्रियप्रपञ्चधर्मा-
धर्मसंस्कारादिगुणा वसन्ति । तच्च शरीरेन्द्रियमनोभ्यो हि पृथक् स्वतन्त्रमसा-
धत् । 'सत्यं नृस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्', 'एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैकत्वम्'
इत्यादिसूत्रैरात्मन इन्द्रियत्वं, 'तस्मान्मुखविनाशस्य हर्षो हर्षस्य च स्मृतिः
स्मृतेरनुभवो हेतुः ॥ च जन्मन्तरे शिशोः' इत्यादिना च तस्य (आत्मन)
शरीरस्य खण्डवद् दर्शनमिदं दृष्टं भवति । आत्मा नित्य सर्वव्यापी विभुश्चास्ति ।
॥ च परमात्मजीवात्ममेवेन द्विविधः । अस्यात्मनो मनस्त्वमपि न सङ्गच्छते ।
अणुरूपवान्मनो न भवति प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षार्थं महत्त्वमपेक्ष्यते । मनश्चेदात्मा
स्यात् तदा सुखदुःखेन्द्र्यादिकानामपि अप्रत्यक्षत्वं भवेत् । इत्थं ह्यात्मार्थं प्रपञ्च
चैतन्मयाधिष्ठित शरीरेन्द्रियमनोभ्यो भिन्नम् । वेदान्तदर्शनमार्गैक एव इति
मन्यते परं न्यायवैशेषिकदर्शनमार्गमनोऽमेकत्वं स्वीयुक्ते । इन्द्र्यानुत्प-प्रवृत्तिज्ञाना-
दिर्विभिन्नतया तस्य अनेकत्वं सिद्धयतीति तस्य कथनमस्ति । प्राचीनैयायिकानां
मतेन आत्मानुमेयोऽस्ति । इन्द्र्याद्वैचित्र्यत्वादिकलिङ्गेन स अनुमीयते । नव्यनैया-
यिका आत्मानं प्रत्यक्षस्य विषयं मन्यन्ते । एतदर्थं मते प्रयोगार्थैकमन्तरिन्द्रिय-
मन्युपगच्छन्ति । कणादस्य तु मतमिदं यत् आत्मागमिको न चानुमेयोऽपि तु
स प्रत्यक्षगम्य—'अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकात्तागमिकम् ।

मम —आत्मज्ञानेन्द्र्यानुत्पत्त्यादिकं संनाम्यन्तरेण साधनेन प्रत्यक्षं भवति
तन्मम इति कथ्यते । उक्तञ्च—'मुखदुःखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः' । प्रति-
शरीरं भिन्नावान् अनेकं, मियाकारित्वामूर्तमणु च मनं तन् । तस्यानुत्पत्ति-
कृत्य भाषापरिच्छेदे शोक्तम्—

“साक्षात्कारे सुखादीनां वर्णं मन उच्यते ।

अधीगपद्यात् ज्ञानानो तस्यानुत्पत्तिहेत्यते ॥”

मनो विभु न । एकरिमन् काल एवस्यैव विषयस्य ग्राह्यात् ।

गुणः—गुणा सन्ति द्रव्याश्रयाः । परमिमे स्वयं न गुणाश्रयाः । भावोऽय-
मर्थः गुणमाश्रित्य तिष्ठति परं गुणो गुणमाश्रित्य न । कणाद् रूप रसगन्ध रस-
रसक्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वबुद्धि-सुखदुःखेन्द्र्याद्वैचित्र्यत्वाद्
सप्तवशगुणान् उल्लिखति । प्रशस्तपादो गुरुत्वद्रव्यत्वहनहर्मन्कारधर्माधर्मज्ञा-
नान् सप्तगुणान्मर्यादोऽस्ति । अतुर्विशतिगुणा सन्ति ।

नैयायिकवैशेषिकयोर्मध्यं गुणविषयका केचन मतमेवा प्राप्यन्ते पाकजो-

स्पष्टि-द्वित्वमस्या-विभागत्रविभागविषये द्वयोरपि विवादो वर्तते । नैयायिकानां मनमिदं यद् अती विमे मति घटे घटः पङ्क्त्यां याति न च परमाणव परं वैशेषिका वदन्ति अग्निना परमाणव एकतां गत्वा दूधशुक्रादिक्रमेण घटमुपादयन्ति पुन एष हि परमाणुपात्रो वैशेषिकदर्शने पीतुपाक इति कथ्यते । द्विविषये तयोर्विचारा इमे—द्वित्वमस्या अपेक्षाबुद्धिजन्यास्तीति वैशेषिकाणां विचारः । द्वित्वमस्या अपेक्षाबुद्धिजाप्यास्तीति नैयायिकानां विचारः । अनेकैकत्वबुद्धिस्तेषां बुद्धिरिति कथ्यते । वैशेषिकमतेन द्वित्वं न्वतन्त्र वस्तु । नैयायिकमतेन द्वित्व-मेकत्वकल्पनाभ्यन्तर एवास्ति न च स्वतन्त्रम् । अपेक्षाबुद्धिस्तदभिप्यक्तिर्भवति । एवमेव विभागत्रविभागमधिकृत्यापि तदीयो मनभेदः । वैशेषिका विभाग विभागजन्यं मन्यन्ते । नात्र नैयायिकाः धृष्टते । एतान् एव मतभेदान् विलोक्य केनान्युक्तम्—

द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च विभागत्रे ।

यस्य न स्मरिता बुद्धिस्तं वै वैशेषिकं विदुः ॥

कर्म :—शारीरिकक्रिया कर्म इत्युच्यते । गुण इव कर्माणि द्रव्यमाधायति । परमिदं द्रव्य-गुणभ्यां मिश्रम् । द्रव्यं गुणं कर्म च धरयति । गुणो द्रव्यस्य निष्क्रियं रूपमस्ति कर्म तु सक्रियं रूपम् । गुणः स्वस्वाधारभूतपदार्थस्य निष्क्रियो धर्मोऽस्ति स तत्रैव स्थितो भवति । कर्म तु गतिशीलो व्यापारः । तत् पदार्थस्यानान्तरं प्रापयति अतस्तत् पदार्थं संयुनक्ति वियुनक्ति च । न तस्य स्वकीयो हि कोऽपि गुणः । उत्क्षेपगावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् तत् पञ्चविधम् । पृथिव्यप्तेर्ज्वालादुमनः पु कर्मणो गतिं प्राप्यते न आकाशादिक्काटान्मनु । आकाशादीनां सर्वस्यापिक्वात् ।

सामान्यम्—नित्यमेकमनेका (समवायसम्बन्धेन) युक्तं सामान्यम् । मनुष्यो जायेत त्रियेन वा अग्राध्वेत् गच्छेद् वा परं तदीयं मनुष्यस्वरूपमामान्यं सदैव विद्यमानमेव दृश्यते अतस्तदीया नित्यता प्रमाणप्रतिपत्तास्ति । सामान्यमेव जातिरित्युच्यते सक्रमापायामुक्तम्—“अनुवृत्तिप्रत्ययहेतु सामान्यम्” । यद्यपि यशदक्षचन्द्रदक्षदेवदत्ताः सन्ति मिश्रमिश्रजना । परमेतेषु त्रिष्वपि मनुष्यस्वं नाम सामान्यमनुगतमस्ति तस्मान् ते सन्तोऽपि मिश्रमिश्रा मनुष्या एव सन्ति । मनुष्यत्वसम्बन्धेन ते न मिश्रा । एतेन सिद्धं यत् सामान्यनामा

पदार्थं मोऽस्ति यदेतौभिन्नभिन्नव्यक्तय एकस्यामेव जातौ समाविष्टा भूत्वा एक-
नैव नामधेयेनोच्यन्ता भवन्ति ।

भारतीयदर्शने सामान्यमधिकृत्य त्रीणि सन्ति प्रमुखानि मतानि—१. वीद्वाना
मतम्, २ जैन-वेदान्तिना मतम्, ३. नैयायिकवैशेषिकाणा मतम् । वीद्वाना
व्यक्तिमेव सामान्यत्वेन मन्यन्ते । ते सन्ति चणभङ्गादिनः । जत जातिमपि ते
अनित्यामवगच्छन्ति । एकाकारप्रतीतिनिमित्तेन ते अपोह इवीकुर्वन्ति । जना
वेदाग्निनञ्च सत्ता न व्यक्ते पृथक् मन्यन्ते । तन्मतेन सामान्यव्यक्तयोर्मध्य
सादात्म्यसम्बन्धोऽस्ति । नैयायिकवैशेषिकमतेमात्रस्य सामान्यं नित्यं पदार्थः ।
तद् (सामान्यम्) व्यक्त्या भिन्नं सद्यपि तत्र सम्बन्धमस्ति । तेषां मतेन तस्य
सत्ता स्वतन्त्रास्ति । व्यापकत्वदृष्ट्या सामान्यत्रिविधम्—पर सामान्यम्, अपर
सामान्यम्, परापरसामान्यम् । अधिकृतमर्माभावा यद् व्यापकं तद् पर
सामान्यं भवति । न्यूनतमसामाया व्यापकं यत् तद् अपर सामान्यं त्रिञ्च
पक्षाधिकाया न च न्यूनाया सीमायां व्यापकं तद् भवति परापरमात । पर
सामान्यं जातिरस्ति, अपर सामान्यं घटस्य चर्तस्य किञ्च इव्यस्य परापरसामा-
न्यमस्ति ।

विशेषः—एष 'विशेष' पदार्थो वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यपदार्थः । कदाचित्
विशेषपदाववादिनादय इतिमिदं वैशेषिकमिति श्रियन्तम् । तर्कभाषाया विशेषा
'नित्यो नित्यद्रव्यवृत्ति' इत्यतश्चकारणं वर्जितः । भाषांश्च यत् विशेषो नाम
पदार्थं परमाण्वाद्विषु धनति स अन्तिमव्यावर्तधर्मोऽस्ति । अन्तिमभेदधर्म-
त्वात् स 'विशेष' इत्यभिधीयते । परमाणुभेदोपपादनाय विशेषस्योपपत्तिः
कृतारित । तद्वेतो एव पार्थिव परमाणु परस्मात् परमाणोर्भिन्नोऽस्ति । पृथि-
व्यस्तेजोवायुपरमाणुषु त्रिञ्च आकाशे च वर्तते । दिक्शब्दयोरेकरादभिन्नत्वाच्च न
विशेषस्तत्र अवच्छेदने । आत्मनो मनसश्च भेदकधर्ममदीया एव गुणा सन्ति
तस्मान् तत्रापि न विशेषं वक्ष्यते । नित्यद्रव्य-पार्थक्याच्च एव 'विशेषो' नाम
पदार्थोऽङ्गीकृतो जातः ।

समवायः—न्यायप्रत्येयिकदर्शने सम्बन्धो द्विविधः—१. संयोग, २ सम-
वायश्च । तत्र अनुनिमित्तयोः समवाय इति वक्ष्यते । अन्ययोस्तु सम्बन्धं संयोग
एव । पटे तन्नु समवायसम्बन्धेन निबध्नि परं पटे पुस्तकं स्थितमप्र तु पुस्त-
कस्य स्थिति पटे संयोगसम्बन्धेनास्ति । ययोर्मध्ये एकस्मिन्नस्यद्वपराश्रितमेवाव-

निष्ठते तावदुत्तमिदं विनि कथितौ । सयोगं सम्बन्धस्त्वनित्यो भवति यतस्तं
 रिनापि वस्तु स्वमत्ता धारयितुं चमते । परं समवायसम्बन्धोऽस्मिन् नित्यः । य
 वस्तुद्वये नियमेनानिष्ठते । ॥ अद्वाङ्मनो गुग्गुग्मनो, क्रियाक्रियावतो-
 जनिष्यवतो, विरोधनित्यजन्ययोश्च स्थितौ भवति । सम्वायसम्बन्धस्य विनि-
 ष्ठतामिह तद्विधा नियमा । समवायसम्बन्धाधार एव न्यायवैशेषिकदर्शने कार्य-
 कारणविपरिणामी तत्तत्कल्पना कृतास्ति ।

अभावः — अभावः सप्तमं पदार्थं । नान्यान्तर्भावो द्रव्यादिभूतं भवितुं
 शक्नोति नन्मादेव सैव्यं दृष्टव्यं स्वीकृत्यो जान । यथा देवदत्तोऽप्राप्तीत्यनेन
 वाक्येन देवदत्तस्यास्ति वा ज्ञानं भवति तथैव देवदत्तोऽत्र नास्तीत्यतनापि निषे-
 धात्मकेन वाक्येन देवदत्तस्यास्ति वा नित्यपि तस्यान्यत्र विद्यमानत्वात् । अत
 एव अभावोऽपि पण्येषु स्वाङ्गः । वैशेषिकसूत्रं बहुत्र अभावः प्रमेयत्वेनाहि-
 मितं प्रशस्तपादभाष्येऽपि अभावस्य व्याख्या प्राप्यते तेन स्पष्टं एव मिद्व-
 तीदं यत् कणादेऽप्यभावसम्बन्धमन्यतः । वस्तुनोऽभावप्रदायस्य स्वरूपा वैशेषि-
 मिद्वान्तरस्य पूर्यर्थं मितान्तमेवापेक्षितम् । वस्तुवादेऽभावं तावन्तमेव महत्त्व-
 णंमवगच्छति यान्तं न भावः महत्त्वपूर्णं जानति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्या तु दुःखा-
 रयन्मात्ररूपपञ्चस्वरूपविशेषजनमभावपदार्थाङ्गीकृतिमन्तरंगं भवितुमेव नार्हति ।

परमाणुवादः—यथा दर्शनान्तरात् मनेन जगद्दीप्तास्थलमस्ति । तच्च
 जीवानामुत्पत्तार्यं लुब्धकं निर्मितमस्ति । वैशेषिकदर्शनदृष्ट्यापि तथैव मनेऽप्य
 समा । वैशेषिकदर्शनं 'मन्तारस्य सर्वाणि कार्यद्रव्याणि धृतिवीर्यलतेजोबुधपर-
 माणुमिर्निर्मायन्त' इति मन्दते । तस्माद् दर्शनमिदं परमाणुवादीति गीयते ।
 अत्र तत्त्वेदमपि मनं यत् परमाणूनां संयोगो विदोषश्च कर्मफलान्यनुसरन्
 भवति । प्रतीक्ष्य परमाणुवादां भौतिकमिद्वान्तं परिगृह्य प्रवर्तते परं भारतीय-
 परमाणुवादः आप्यात्मिकं मिद्वान्तमप्रायोपमरति । प्रतीक्ष्य आहुः परमाणु-
 र्वत्तं परस्परं भवन्ति विभज्यन्ते च न कापि नियन्त्रकारिणी चेन्नवशक्तिर्या
 हि तान् नियच्छति । परं भारतीय वैशेषिकदृष्ट्या आचक्षते परमाणून् ईश्वर-
 शक्तिं, स तान् व्यवस्थायां निदधति । य जीवाश्चतुर्लोकं कर्मफलान् उपभो-
 जयितुं परमाणून् क्रियासु प्रवर्तयति । तद्विच्छेदं मृष्टिं प्रत्यक्षं जायते ।

वैशेषिकस्य परमाणुवादो जगतस्तमेव भागं व्याप्यति यो ह्युपचते त्रिलोपते
 च । न जगतो नित्या पदार्था — आकाश दिक्काय-मन-आत्मभौतिकपरमाणव-

जायन्ते न च लीयन्ते सन्ति इमे नित्या पदार्थो न परमाणुनाद् विषया ।
कार्यद्रव्याणि सन्त्यनित्यानि । परमाणुसंयोगयोगेन निर्मित कार्यद्रव्यं 'द्वयणुक'-
नाम्नाभिधीयते । अणूनां सङ्योगेन कार्यद्रव्याणि जन्म गृह्णन्ति तेषां विच्छेदेन
च तानि विनाश प्रयान्ति । एषामेवानित्यानां द्रव्याणां सृष्टेर्यस्य क्रमप्रतिपा-
दनं परमाणुवादस्य वर्तते लक्ष्यम् ।

अमरतमपि जगद् भौतिकं, तस्य च कार्यद्रव्याणि चतुर्विधपृथिवी-ज-तेजो-
वायुपरमाणूनां संयोगात् सञ्जातानां द्वयणुक्यणुकादीनां सन्ति निर्धारभूतानि
किंचिद् कार्याणि ।

जगद्विषयिण्या व्यवस्थाया उपपत्तिमुद्दिश्य वैशेषिकदर्शनस्येवं बधनमग्नि-
जगति परमाणुसंयोगजन्यानि भौतिकानि कार्यद्रव्याणि विद्यन्ते शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धपहङ्कारयुक्ता जीवात्मानश्च । सर्वेषामप्येतेषां सृष्टिं दिक्काशकाणावधिगत-
कार्यकारणान्मुक्तिमिदमस्ति । जीवात्मानो मज्जधी शान-कर्मवशात् सुखानि
दुःखानि च उपभुञ्जन्ति । पुण्यानां फलं सुखं दुरितानाञ्च फलं भवति दुःखम् ।
नातः सन्ति जीवात्मनो सुख-दुःखानि प्राकृतिकस्मियमनित्याभ्येवापि तु कर्मफ-
लनियमाधीयानि च वर्तन्ते । भाष्योऽयं यो यद् वपति तदेव लुण्ठति । प्राकृति-
कनियमस्पर्शार्थोऽयम्-कारणं विना कार्यं नोत्पद्यते ।

सृष्टिप्रलयौ—वैशेषिकदर्शनं सृष्टिं संहारविषयायकं परमेश्वरं मन्यते । स
एवास्ति विश्वशास्ता । तद्विच्छेदयैव सृष्टिं प्रलयश्च भवतः । यदा स हृष्टति
तदैव वितनोति विश्वं येन जीवा स्वकर्मजन्यानि सुखानि दुःखानि चोपभोक्तुं
दायकमुपपदां चासी कामयते तदैव स विश्वमाकुञ्चयति । जगत् सृष्टेर्यस्य च
प्रवाहो न कदाप्युच्छिन्नतामुपैति । सृष्टिर्यमनुयाति त्यश्च सृष्टिम् । पुरातनक्रम
सङ्गत्य नवक्रमावतरणमेव सृष्टिरिति निगद्यते । ईश्वरो हि जीवानां पुराकृतक-
माणि विचारयैव नवा सृष्टिं सृजति । यदैव स सृष्टिप्रणयनं कल्पयति तदैव
जीवात्मनां इष्टशानुसारं भोग-साधनानि निर्माणोन्मुक्तीभित्तुमुपक्रमते भवद्वय
जीवात्मना, तत्कर्मफलानुरूपं दिशाम्प्रति च तान् (जीवान्) प्रबोद्धयति ।
वायुपरमाणु-संयोगाद् वायुमहाभूतं, जलपरमाणुसंयोगाज्जलमहाभूतं, पृथिवी-
परमाणुसंयोगाद् पृथिवीमहाभूतं, तेजसश्च परमाणुसंयोगाद् तेजोमहाभूतमुपपत्तिं
मजति । वायुराकानो, वायौ जलं, जले च पृथिवी-तेजसी सन्तिष्ठन्ते । ईश्वरमि-
ष्यन्मात्रेण विश्वस्य गर्भस्वरूपमहाभूतमुत्पद्यते । अस्ति तत् सार्धवर्तमानपरमा-

पूता धीनूतम् महापुमनन्तज्ञानधराभ्यर्थशाली प्रज्ञा तथा महालयनि
यदा प्राक्तनकर्मानुसारिणि सुवन्तानि जीवा नैवकु प्रभवयुः ।

जनन मरणपरिहृयन्ता जीवः प्रत्य विधानमभ्यन्ते । तेषा विधामनिमि
त्तेनैव प्रत्य सम्पद्यते । समारोऽनियन्तम्यान् सोऽपि एव गच्छति । समारे
जायमाना नदी पर्वतादीना सर्वेषामपि एव मृच्छति यत् कदापि कोऽपि
काल एवविरोऽपि घन्ते यदा समारोप्यप भिन्नेष्वरथं विलीयते ।

समार प्रत्यस्य क्रमोऽप्यस्य—समपवदान् यदा जीवमान इव विद्यामा
महापि स्वगरीर हनुमुदुङ्क्ने तदा मनेखर सहगुमना भवति । तदभिप्रापो
जीवान् स्वकीयाहृष्टकार्येभ्यो विगमन्ति । तद्विषयसंगतिविद्याया परमार्थो विद्याया
मूला दृष्टव्या यान्ति । परमार्थ एव केवलमवनिप्यन्ते । एवमेव पृथिव्यादि-
महानूताना परमाण्व एववतिप्यन्ते । महामूतानि सर्वाणि विलीनानि जायन्ते ।
मकलमपि समारभ्य कथंयज्ञान निरोहिता गच्छति । अन्ततः पृथिवी-ज-
नेत्रेणयूना परमार्थो दिक् काल आकाश आत्मा मन किञ्च जीवाभना धर्मा-
धर्मस्यभावना एव स्थिति गृह्णन्ति नान्यत् किमपि ।

ज्ञान मीमांसा—दशनेऽस्मिन् विद्याविद्यामदन ज्ञान द्विरप्य मनम् । तत्र
च प्रत्येकं चतुर्विधम् । अविद्यायाश्चकारे भेदा इमे—१ सत्ताप, २ विपर्यय,
३ अतप्यवमय, ४ स्वप्न । विद्याया प्रत्ययानुमानमृत्युसर्पभेदन चतुर्विधा ।
प्रत्ययानुमानविपर्ययविषयान्मु कशयिस्तस्मिन् त एव य मन्मि म्यापशान्तिग
परं वैशेषिकपण्डिता उपमान शब्दश्च न प्रमाणत्वेन स्वीकृत्यन्ति ते श्रौतयोरन्त
भावननुमान एव दृष्टव्यम् । स्मृतिः प्रमिद्वैव । श्रौतमिद्विपर्ययविपर्ययप्रति-
मानव्यपयार्थनिरूपणामक ज्ञानम् आपमिति कथ्यते ।

कर्तव्य मीमांसा—निष्कामभावेन क्रियमाणानि कर्माणि चित्त तुल्यम् ।
तस्माद् धर्मं हि चित्तशुद्धिद्विधायकनिष्कामकर्माणि प्रमुच्यते । न वस्तुने निष्क-
मधर्मयो व्यतिरिक्तो धर्मः । अत एव मूर्खिणोऽपि प्रह—यकर्मणो निश्चेदप
लामोऽप्युदयश्च भवति तदेव 'धर्म' इति ज्ञेयम्—“यतोऽप्युदयनिश्चेयमिद्वि-
स धर्मः” । निष्कामकर्माचरणं तत्त्वज्ञानं जनयति तत्त्वज्ञानाद् मोक्ष उपपद्यते ।
एतेन सिद्धमिदं यत् परम्परया निष्काम कर्म मोक्ष इति कारणं भवति । निष्क-
मकर्मरूपधर्ममन्तरं न तत्त्वज्ञान सम्भवं तत्त्वज्ञानञ्च विना न मोक्ष-सम्भव
इत्येव विमरप विश्वशुभाभिलाषी महर्षि कणाद स्वकीयवैदेषिकसूत्रे प्रथमं सूत्र

धर्मपरक प्रणिनाय । धर्मसाधकं कर्म सामान्यविशेषभेदेन द्विविधम् । सामान्य-
धर्म—धर्मं श्रद्धा, अहिंसा, प्राणिहितसाधनम्, सत्यवचनम्, अचौर्यम्, महात्तयम्,
भावशुद्धि (अनुपमा). अक्रोध, स्नानम्, पवित्रद्रव्यनिषेवणम्, विजिष्टदेवता-
भक्तिः, उपवासः, अप्रमादश्च गण्यन्ते । वर्णाश्रमकर्मण्यनि'विशेषधर्म'हस्युच्यन्ते ।

वैशेषिकदर्शनं ज्ञान-वर्मममुच्यवादे न अद्वत्ते तदीया धर्मा ज्ञानवादे
यन्ते । निष्कामकर्म तत्त्वज्ञानोत्पादने सहायकमेव । मोक्षस्य साधनं तु तत्त्व-
ज्ञानमस्ति । पर तेन तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिरूपधर्मप्रसूतेन द्रव्यादिपट्पदार्थविषय-
काभ्यां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यामुत्पद्येन भाव्यम् । क्लेशयदुलान् संसाराद् य प्राणी
निवृत्तिं कामयते तस्य धर्मस्य प्रमुखं यदसौ निवृत्तिरूपं धर्मं वा निष्कामरमानु-
तिष्ठेत् । योगाभ्यास प्राणायामश्चैतदयमपेक्षितोऽस्ति नितान्तम् । वैशेषिक-
दर्शनस्य मतमिदं यन्मुक्तौ दुःखानामात्यन्तिकनाश सञ्जायते आत्मा च स्वकीय-
गुणविशेषविहीनो भवति । भावोऽयं मुक्तिर्दुःखान्यन्तनिवृत्तिरूपा आत्मविशेष-
गुणोच्छेदरूपा च वर्तते । प्रशस्तपादभाष्ये प्रोक्तम्—“दर्शनेनानन्तदुपशमो
मोक्षः” ।

ईश्वरः—वैशेषिकसूत्रे यद्यपि ईश्वरस्य सत्ता नितान्तस्फुटतया न प्राप्तेया-
दितास्ति परं तत्राय भूतद्वयमवरयमेव तं निर्दिशति सङ्केतत्वेन । प्रशस्तपादः
किञ्च तदुत्तरकालवर्तिनो वैशेषिकश्रमिणि एकमतेन ईश्वरं स्वीकुरुन्ति । प्रशस्त-
पादः प्रथम्यादायन्ते च महेश्वरं प्रमाणभूतं मन्यते । श्रुष्टिकाले ईश्वरस्य सिसृक्ष-
यैव जडपरमाणुषु स्पन्दनं समुत्पन्नम् इति सर्वत्र वैशेषिकाः स्वीकुरुन्तः प्राप्यन्ते ।
मोक्षार्थमनुग्रह ईश्वरीयोऽपेक्ष्यत इत्यपि ते वदन्तः भूयन्ते । तस्मादवरयनेव
वैशेषिकपण्डिता सन्तीश्वरवादिनः । अस्ति चातो वैशेषिकदर्शनमीश्वरवादि । परं
तदेवेश्वर सर्वनिष्कारिण न च सर्वत्वष्टा ।

उपसंहृतिः—वैशेषिकदर्शनाद् यज्जगन्महत्त्वपूर्णं वस्तु लभते तदस्ति—
पदार्थानां वर्गीकरणमथ च परमाणुवादः । पृथक्पृथक् पदार्थानां वर्गीकरणं
प्राच्यदार्शनिकमधिकतरमस्ति । अस्ति तदधिकतरमीमाणाभाष्यारम्भिकम् । जैनद-
र्शनस्य वर्गीकरणमस्ति तत्प्राप्तिक्रममस्ति । साध्यदर्शनस्य च पदार्थ-वर्गीकरणं
दि आभ्यासिप्रवृत्त्या नितरां समीचीनम् । वैशेषिकेण तु जडपरमाणु-जीवात्म-
परमाणुमादीनां सर्वेषां मन्त्रिदेशो द्रव्ये विधायते । दर्शनस्यास्येदमप्युल्लेखनीयं
वैशिष्ट्यं यदिदं परमाणुवादेश्वरवादयोर्मध्ये समन्वयतां प्रतिष्ठापयति ।

॥ १ ॥ कथं न बुद्धमहामनो विद्यायां साध्या परा बुद्धिमियाय । तेऽनक
सम्प्रदाये तु विनष्टा अमृतम् । धार्मिकमननेनद् ग्रीहधर्मो द्वयोः प्रगणयो
शावयो समानिष्कृतम् । तत्रैका शाखा हीनयानमिरेतन्मन परा च महा-
यानमिरेतदभिधानममृतम् । हीनयानाणां प्रचारो दक्षिणभारते जायिष्य
नामृतम् । हीनयानशाखायाननेके ग्रन्था सम्प्रच्यन्ते । ते सन्ति च पालीभाषा
याम् । अद्यपि शास्त्रे लक्षाख्यामश्वत्थीरेषु प्रचलितसि । अस्मिन् चैव बुद्धो
पदेशानुक्त्यप्रदाम्ना । महायानस्य प्रचारो विशिष्य उत्तरदेशेष्वप्ययम् । पुनर्-
नुयायिनस्त्रिविष्ट-धीन-आपानेषु लभ्यन्ते । महायानस्यास्वा स्वकाय द्वाशनिक
विवेचन सम्भृतभाषया कृतवतो । एतच्छास्त्राग्निसम्भृतग्रन्थानामनुवाद-
त्रिविष्टर्य-उरदीय(चीनीय)-भाषासु च सवातः । यो हि साग्रन बौद्ध-
साहिष्ये विनासा निदधति तस्मिन् साहित्ये हि प्रावीण्यमगन्तुमभिलषते तस्य
कर्त्तव्यमिदं यत् सा अनेकभाषाविद् भवेत् त्री-दार्शनिकधीनस्य स्यात् ।

‘आत्मा शरीरान् मिश्रो न वा, स जमरोऽस्ति न वा’ संपारो नियोजनो वा’—‘देनद्विषेषु विचाङ्गु महात्मा बुद्धो नामाननपानपत्, दुस्मनि केन प्रहरे’ पितृपति स्मुरियत्रैव स विचचार विचारबन्धाय च । तत्कथनमा-

सीद् यद् यथा विषयाणां समाधानाय न पर्याप्तानि प्रमाणानि श्युस्तेषां समाधानाय न प्रयत्नः कार्यः । सन्दिग्धेन्द्रियज्ञानाकाङ्क्षाऽऽशङ्काभारत्वात् ॥ बहूनि दार्शनिकानि मतानि निराचकार । स तानि युक्तिहीनानि मेन । तत्रविशेषेण मानवः कमपि लाभलभते इत्यतद् विमृश्य स तानि तत्याज । तद्विचारेण तदेव विमर्शनीयं यनाहंता वा मुक्तिः सत्त्वा भवत् ।

बौद्धधर्मेऽधोलिखिता दश प्रश्नाः 'अध्याकृतानि' इत्युच्यन्ते—

१ अपि किं लोकोऽयं शाश्वतः ? २ किं वा अज्ञातं ? ३ अपि किं सान्तोऽयम् ? ४ उत अनन्तः ? ५ आत्मशरीरयोर्मध्यं पृथक् किम् ? ६ अथवा आत्मा शरीराद् भिन्नः ? ७ अपि किं तथागता मरणान्तरं जीवनं धारयन्ति ? ८ न वा धारयन्ति ? ९ अपि किं धारयन्ति धारयन्त्यपि न ? १० आहोरिज्ज् ते न भवन्ति अमरा न च मरणधर्माणः ?

महारामा बुद्धो मन्यते यदेषा प्रश्नानां समाधानं न सम्भवमस्ति, व्यावहारिकदृष्ट्या तेषां समाधानं न कोऽपि लाभश्च । न ह्येष हेयहेतुं हानं हानोपायानां विचारेणमुचितं मन्यमानस्तत्रैव प्रकाशं प्राप्तयितुमशक्नुते प्रायतनं । दुःखाभां नाशो यथा स्यात् तथा प्रयत्नो विधेयः । अयमेव धर्मः, अयमेव धर्मविषयश्चमूलमिद्वान्तः । एतेनैवानासत्तेरज्ञातत्वात् सद्गतेः दुःखानामवसानं भवितुमर्हति, एतेनैव मानसिकी क्लान्तिः प्राप्ता भवितुं शक्नोति, ज्ञानं प्रत्ययाश्वासि सम्प्रदायश्च निर्वाणमपि ।

ज्ञानस्य साक्षात् चतुर्षु आवसथ्येषु सञ्चिहितं भत्वा महारामा बुद्धस्तान्यत्र जनमाधारणमुपदिदश । तानि चत्वारि आर्यसत्यानीमानि सन्ति—

१ सामारिकं जीवनं दुःखाकीर्णमस्ति । २ दुःखानि सन्ति कारणजन्यानि । ३ दुःखानां विनाशः सम्भवः । ४ अस्ति दुःखानां विनाशनस्योपायः । एतानि हि सत्यानि दुःखं दुःखसमुदायं दुःखनिरोधं दुःखनिरोधमार्गाभिधया चाभिधीयन्ते ।

चक्रमन्तरोगमगुणशोभकेशाकाङ्क्षानैराश्याणि मनस्यामलिकानि । अत्र ह्मानि सर्वाण्यपि दुःखान्येव । मानवस्य जीवनमेतैरिषीक्यमानं वर्तते इत्येतदन्ततो गत्वा महारामा बुद्धो निश्चिन्तय । तस्मात् तदुन्मूलयितुमेव स उपादिशत् । बुद्धस्य प्रथममार्गस्य सर्वाण्यपि भारतीयानि दर्शनानि स्वीकुर्वन्ति । चार्वा-

कस्तु न नम्यनेश्वरस्यम् । सः साधारिकं जीवनं न केवलं दुःखमयमपि तु सुखमयमपि अवगच्छति । परं महाम्मा बुद्धोऽन्ये च भारतीया दार्शनिकाः पण्डिता, 'धार्मादिकानि सुखानि न यथाप्यमुखानि' इति संयन्ति । एगिकावातेषां ते मान्यपि दुःखं^१ ज्ञानेवान्तर्भावयन्ति ।

दुःखस्य सदुभावं सर्वेऽपि दार्शनिकाः अङ्गीकुर्वन्ति परं उत्कार-विषये न तेनैकमत्यं पश्यन्ते । दुःखकारणत्वमनस्य प्रथमं महाम्मा बुद्धः प्रतीयममुखादं महेश्वर्यं चकार । न किमपि वस्तु कारणविहीनमिदेषामस्ति सामान्याप्रतीत्यम-
मुखादस्य । न कारणमन्तरेण दुःखस्योत्पत्तिः सम्भवा । जीवनमस्ति दुःखबहुलम् । जलमरगादिकानि हि जीवनस्य दुःखानि कथ्यन्ते । जलमरगादिकस्यानुभूतिः शरीरावाग्निवत्ताद् भवति । तेनापानमिदं यज्जानिः (जन्मग्रहणम्) एव दुःखस्य कारणम् । जन्मनः कारणमस्ति भवः । जन्मग्रहणस्य प्रवृत्तिर्भव इत्युच्यते । एतस्याः प्रवृत्तेर्हेतुरस्ति-धार्मादिकविषयेषु गताः । अत्रापि कारणमस्ति शब्द-
स्पर्शादिविषयोपभोगस्य वामनाः । वामनां किंवा तृणां जनयति विषयभोगः । इन्द्रियैषां मुखानुभूतिर्भवति नयैव तृणां जीवति परमनुभूतिरिन्द्रियाणां विषयैः सह संभोगमिरपि अतस्तद्वदं (अनुभूतिहृत्वे) स्पर्शोऽप्युच्यते । स्पर्शो न ज्ञानेन्द्रियाणि विना भवितुमर्हति । अतः स्पर्शं पञ्चायतनादि अवेदते । पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च-पञ्चायतनमिति कथ्यते । गर्भस्य शरीरं मनश्चान्तरेण पञ्चायतनस्य स्थितिर्नास्ति । गर्भस्य भ्रूणशरीरं मनश्चान्तरूपत्वेन मनम् । चेद् गर्भावस्थायां चैतन्यं वा विज्ञानं न भवेद् तदा नामरूपयोर्वृद्धिर्न भवितुं शक्नोति । परं गर्भावस्थायां विज्ञानं तदैव सम्मान्यं यदा प्राक्नवजन्मनः संस्काराः स्युः नाक-
श्नाद् विज्ञानं भग्नमिति । नवजन्मनोऽस्तिभावस्या मानसीयपूर्ववर्तिसकलकर्मणां प्रभावमारोपयति । कर्माणि संस्काराः उत्पद्यन्ते; संस्कारेभ्यो विज्ञानं सम्भवति । संस्काराणां च कारणमस्ति—अविद्या । चेज्जीवनस्य नश्वरतायां दुःखमयतायाश्च सम्पदवगमनं कृतं स्यात् तदा तादृशेषु कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवा वा यादृशाणि कर्माणि जन्म प्राहयन्ति । तस्मात् यिदमिदं यज्जन्मनो मूलकारणम् 'अविद्या' स्ति ।

उपर्युक्तेन विवरणेन स्पष्टीभवति यत्—

१. दुःखस्य कारणं जतिः ।	४. उपादानस्य कारणं तृष्णा ।
२. जने' कारणं भवः ।	५. तृष्णायाः कारणं वेदना (अनुभूतिः)
३. भवस्य कारणम् उपादानम् ।	६. वेदनायाः कारणं स्पर्शः ।

७. स्पर्शस्य कारणं पडावतनम् । १०. विज्ञानस्य कारणं संस्कारः ।
 ८. पडावतनस्य कारणं नाम-रूपे । ११. संस्कारस्य कारणम् अविद्या ।
 ९. नाम-रूप-कारणं विज्ञानम् । १२. जन्मनो मूलकारणम् अविद्या ।

बीदसाहित्यस्य शृङ्खलेय भावचक्रमित्यभिधीयते वा द्वादश निदानमिति ।

द्वादशनिदानस्य व्याप्तिवर्तमान-भूत-भाविजीवनेषु वर्तते । वर्तमानजीवनस्य कारणमनीतं जीवनामस्ति । वर्तमानजीवनञ्च भाविजीवनस्य कारणम् । अतश्च या-
 नांमपि जीवनानां शृङ्खलास्ति । द्वादशनिदानमस्यां शृङ्खलायां हि आचरणचक्रं
 निविशते । समग्रमपि द्वादशनिदानं भूत-भाविभवजीवनेषु हि एवं विभक्तीकृतं
 शक्यम्—

१ अविद्या	}	भूतजीवनम्
२ संस्कार		
३. विज्ञानम्	}	भवजीवनम्
४ नामरूपे		
५ पडावतनम्		
६. स्पर्शः		
७ वेदना		
८. तृष्णा		
९. उपादानम्	}	भाविजीवनम्
१० भव		
११. जाति.		
१२. जरामरणम्		

द्वितीयैकार्यसंशयेन विदितं भवति यद् दुःखस्य कारणमस्ति । यदि दुःखस्य
 कारणं ज्ञानं स्यात् तदा दुःखस्य समाप्तिरवश्यमेव भवितुं शक्नोति । अतः दुःख-
 नाशककारणमवश्यमेव वेदितव्यं वर्तते । तदस्ति—निर्वाणम् । दर्शनान्तरेषु
 'निर्वाणम्' शब्द इत्युच्यते । रागद्वेषौ क्रिया आर्यमत्यानि च मगतं ध्यात्वा
 समाधिना समवासा भवति या प्रज्ञा सा सांसारिकेषु क्रियेषु विरतिं जनयति ।
 इदं हि सांसारिकक्रियेषु वैराग्यमेव निर्वाणमिति सिद्ध्यते । निर्वाणं जीवनका-
 रणं न स्यात् शक्यमस्ति । प्राप्तनिर्वाणो महात्मा यावज्जीवति तावदभावनिशं बभौ
 भवन् पृथु जीवति । परं सर्वान्यपि तत्कर्मणि अनामत्पिपूर्वकं क्रियमाणानि
 भवन्ति । यानि कर्माणि रागद्वेषादि विहाय क्रियन्ते न तानि बन्धने कारणानि
 भवन्ति ।

महानो बुद्धस्योपदेशोऽयं यन् कर्म द्विधा । प्रथमं तत् यद् रागद्वेषमोह-
वशाद् क्रियते । द्वितीयं तत् यद् रागद्वेषमोहत्यागपूर्वकमनुष्ठीयते । प्रथमविधं
कमे जन्मनः कारणं भवति, द्वितीयविधञ्च कर्म जन्म चिद्भवति । मानवेन तथा-
विधं कर्म कार्यं येन निर्वाणं प्राप्येत । निर्वाणं पुनर्जन्म नाशयति दुःखानि दह-
यति शान्तिञ्च विश्रागयति ।

दुःख-निरोधस्य मार्गोऽन्यथा न संभवति । अनेन मार्गेण निर्वाणवस्था
प्राप्ता भवति । येनो हि कारणेभ्यो दुःखान्युत्पद्यन्ते तेषां नाशनाभ्यां पाप एव
निर्वाणस्य मार्गोऽस्ति । महाना बुद्धो निर्वाणवासेर्यं मार्गं जनानां पुरस्ताद्
निदर्शयति तस्य मन्त्रपञ्चान्दष्टः । अतोऽयमष्टाङ्गमार्गः इति गण्यते । बौद्धपरमस्य
सारोऽयम् । एष मार्गः संन्यामिनां गृहस्थानां सर्वेषामपि गम्योऽस्ति । मार्गस्य
चास्याष्टाङ्गानि इमानि सन्तिः—१. सम्यग्दर्शित्वं, २. सम्यक्सङ्कल्पः, ३. सम्यक्
वाक्, ४. सम्यक्कर्मोन्मत्तः, ५. सन्यगाजीवः, ६. सम्यगन्यायानः, ७. सम्यग्स्मृतिः,
८. सम्यक्प्रवृत्तिः ।

नैतिकं बलं यथा समुद्यमनि निर्मलीभवति संस्कृतञ्च आपने सा सम्यग्दर्शित्व-
निवृत्त्यने । अतः सम्यग्दर्शित्वं समुदाजर्तनीयानि । अत्रारि आर्यमत्पाम्पेव
'सम्यग्दर्शित्वं' हायेनेन नाज्ञा गीयन्ते । अविद्या दुःखस्य कारणमस्ति । तदर्थानो
भवन् ग्रातव आम-संसारयोर्मिथ्याधिपं निवृत्तानि । एष हि सम्यग् दर्शित्वो
धिपं धृवति या वस्तुनां दयावद्रूपमवगमयति ।

आर्यसंघातां ज्ञानमात्रेण न कोऽपि लभते भवति तावत्, यावद् तदनुसृत्य-
जीवन-यापनस्य द्रष्टव्यान् सङ्करो न कृतो भवति । निर्वाणमीप्सुभिः सांपाति-
केषु विषयेषु आसक्तिमदन्वया न कस्मिन्नपि तद्वैषः कर्तव्यो न च हिमं चातुमारगी
या—पुनर्द्विषदाचरगत्यार्ककरगनेष बौद्धेदशनेन सम्यक्सङ्कल्प इति
परिमाप्यते ।

येन मिथ्यावादिनाया निन्दाया जमिदस्य वचनस्य चावाटनायाश्च
परित्यागो भवति सम्यक्सङ्कल्पश्च गिरायां परिगम्यते सा सम्यग्सांगिति
प्राप्यते ।

सम्यक्सङ्कल्पस्य कर्मणि परिगमनमर्हमाऽस्तेषां द्रव्यसंयन्तानामनुष्ठानं च
'सम्यक्कर्मन्त' इत्युच्यते ।

असद्वचनामार्गमपरित्यागपुरस्सर यथोचितोपायेन जीविकोपार्जनं किंवा योग-चेमार्गं समुचितमार्गानुसरणं सम्यग्याजीव इति व्याह्रियते ।

पुरातनासद्भावाः पूर्णतया विनाशनं, असद्भावेभ्यो मनसो रक्षणं, सततं सद्भिचाराणां मनसि सन्निवेशनं, निरन्तरञ्च तथा प्रयत्नं येन मनस्तान् सद्भिचारान् बोधुं प्रभवत्-इत्येते प्रयत्नाश्चत्वार एव सम्यग्व्यायाम इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते ।

सप्तारे वाक्मनोऽपि सन्ति पदार्थास्तावन्त सर्वेऽपि चर्णिका सन्ति दुष्टाश्च सन्ति—इत्येतद्वचनार्थं ज्ञानवर्मां तेषु सर्वेषु या अभासक्तिर्भवति या वैराग्यधीर्भति या च निर्विण्णता भवति सैव हि सम्यक्समृतिरित्युदीर्यते । अनेमापि प्रकारेण वक्तुं शक्यते यत्क्षुरीर शरीरत्वेन, चित्तं चित्तावेव, मनो मनस्त्वेन, वेदनां वेदनारथेन विभाजनं सम्यक्समृतिरिति बोद्धव्यमस्मात् । चित्तस्य एकाग्रता सम्यक्समाधिरिति निगद्यते बुधैः । सम्यगदृष्ट्यादि सप्तसाधनैरसंक्षिप्तबुद्धीनां निराकरणं यो मानवः कुरुते स सम्यक्समाधौ प्रविष्टो भवितुमर्हति । सम्यक्समाधौ सन्ति चतस्रः स्थितयः । ता उत्तीर्य मानवो निर्वाणं लभते । शुद्धचित्तत्वात् पुमान् यमानन्दं याञ्च शान्तिं विन्दते स आनन्दः सा च शान्तिरस्ति सम्यक्समाधौ प्रथमा स्थितिः ।

द्वितीया स्थितिः सा अस्ति यत्र सर्वविधा अपि सत्ताया उच्छिद्यन्ते, आर्यसत्त्वेषु यथा वर्धते । अस्यां स्थित्या प्रगाढचिन्तनात् शान्तिश्चित्तस्थिररञ्जोदेति । साधकः शान्तिमानन्दज्ञानुभवति ।

तृतीयस्थित्या साधक आनन्दे शान्त्याञ्जोपेक्षाधियं निधातुमीहते । एतया ईदृश्या चित्ते समताया सञ्चारो भवति विश्रान्तिश्चानुभूतिः याति । चतुर्थ्यां स्थित्यान्तु न साम्यावस्थाया न दैहिकविभ्रामस्य न ध्यातव्यतानन्दस्य न च कस्यापि ज्ञानमेव सन्तिष्ठते । एषा स्थितिः पूर्णज्ञाने पूर्वाविरागस्य पूर्णस्य च समयस्य स्थितिर्भवति । न तस्यां सुखमवशिष्यते न च दुःखम् । अतः परम्तु निर्वाणस्यैव सलम्बिर्जायते । साधको भवति पूर्णग्रन्थः ।

अष्टाङ्गसार्गस्य त्रीणि प्रधानान्वहानि सन्ति—प्रज्ञा, शीलम्, समाधिश्च । प्रज्ञाशीलयोर्मध्ये समवायसम्बन्धोऽस्ति । न प्रज्ञा शीलात् न च प्रज्ञाया शीलं दूरीकर्तुं शक्यमस्ति । यथा तन्तुषु परं पटे च सन्तत्र स्थिता भवन्ति तथैव

प्रज्ञायां शीलं शीलं च प्रज्ञावतिष्ठते । चित्तस्य एकाग्रता (समाधिः) ॥ सर्वत्र-
चापेक्ष्यते ।

मगवान् बुद्ध आत्मानं किञ्च जगद्विपिहृज्यापि उपदेवं कुर्वाणो दृष्टाते । अत्र
ते दार्शनिका विचाराः समुपस्थाप्यन्ते यांस्त्रयीया धर्मोपदेक्षा अवच्छिन्नम् । पूर्व-
विधा विचाराः सन्ति चत्वारः—१. प्रतीत्यसमुत्पादः, २. कर्म, ३. जगिज्जयादः,
४. आत्मनोऽनस्तित्वम् ।

प्रतीत्यसमुत्पादः—

दुःखस्य मूलकारणम् अविद्यामिति । तदीयाया विविचित्रास्ते कारणाना पस्-
मरा समुपपद्यते । इममेव कारणपरम्परां 'प्रतीत्यसमुत्पाद' इति कथ्यते कस्मा-
द्विन् कारणान् यकार्यमुपपद्यते तद्विद्यमेव कस्याप्यस्यस्य कारयं कारणं
नश्यति एवमेवोत्तरोत्तरमेकैकं कार्यं कार्यान्तरमस्ति कारणत्वं गच्छति । नाह-
न्मात् किमपि प्रादुर्भवति ।

प्रतीत्यसमुत्पादं बुद्धो 'धर्म' इत्येतेन सम्मानास्पदपदेन आह्वयति ।

कर्मवादः वर्तमानजीवनं नूतनजीवनस्य परिणाम इति यद् बोधयति स
कर्मवाद इत्युच्यते । प्रतीत्यसमुत्पादस्यैव रूपविरूपोऽयम् ।

जगिज्जयादः—सर्वाण्यपि वस्तूनि सन्त्यनिन्यानि । यद्यपि नियं स्यात्तु च
प्रतिनामते तदपि नश्यमस्ति । सर्वेऽपि सयोगाः सन्ति विप्रयोगान्ताः ।
यस्य यस्योद्गो दृश्यते तस्य सर्वस्य पतनमपि भ्यात् । सर्वमपि परिवर्तन-
शीलम् । न किमपि पृथग्दृशं यच्च परिवर्तितं ह्येवं यो वदति सोऽस्ति जगिज्जयादः ।

आत्मानस्तित्ववादः—प्रतीत्यसमुत्पादहेतोर्वा परिवर्तनवादवशात् नह्यमा
बुद्ध आत्मनो नित्यत्वं स्वीकरोति । स आह जीवनं विभिन्नक्रमशीलान्भवद्विधा-
वरणानां प्रवाहोऽस्ति । अस्य प्रवाहस्याप्यन्तरे कस्या अपि अवस्थाया उपसि-
स्तप्रारब्धनिन्दा अवस्थायाः सञ्जायते । प्राकृतावस्थाघटनावस्थानघटनावस्था
च भाविनीमवस्थां प्रमुने । ते जीवनस्य तास्ताः सर्वा अवस्थाः पूर्वपरिणाम-
कार्यसमूहस्य ण्डं सन्ति । यथा कस्यचन द्यौःकस्य ज्योतिष्य पर्यदप्युदयि-
ज्योतिष्मान् भवन्ति तथैव वर्तमानजीवनस्यान्तपावस्थानो भाविजन्म-
स्याप्युत्पत्तिसम्भवेत्येतन्मतमुपस्थापयन् 'सौशवे यौवने वार्धक्ये चैकस्या एव
व्यप्येः स्थितिः किञ्च प्राणिनः पुनर्जन्मापि जायते इत्येतत्प्रकार्यं वादं परिहृज्य
बुद्धो महान्मात्मनोऽनस्तित्वमङ्गीकरोति । नहि बौद्धदर्शनात् आत्मस्य द्रव्यं

स्यापि वा निश्चय इत्यसिद्धयति । विलियमजम्सस्यापि मतमेतादृशम् । तन्मतेनापि (आत्मा विज्ञानप्रवाहाद् निष्प्र नायत् किमपि । प्राग्वर्तिन्या अवस्थाया निवृत्तमाना वस्थाननकत्वात् आत्मनोऽङ्गीकरणत्वमपेक्षितमेव न जायते किञ्च स्मृतेरपि सम्यगुपपादनमपि बहुं शक्य भवतीति समुदीरयन् बुद्ध आत्मसम्बन्धविचारार् हातुमुपदिशति) ।

अथ चित्तविज्ञानानां मयानो हि मनुष्य इति प्राच्यते । यावत् तेषां समष्टि सञ्ज्ञान निदयाति तावन्मनुष्योऽपि सत्त्वान् । तन्नाशे तस्यापि सञ्ज्ञायतेऽतः । अतः सद्यत व्यनिरिच्य नाग्यदात्मनामधेय किमपि वस्तु । मनोविज्ञानदृष्ट्या मनुष्य पञ्चस्कन्धानां मयोजोऽस्ति । पञ्चविधपरिवर्तनशील तावत्सयात एव पञ्चस्कन्धानां प्रयते । रूप, वेदना, मन्ना, रास्कारो विज्ञान (चेतनता) इत्येतानि पञ्चस्कन्धा इत्युच्यते । मानवीयशरीरस्याज्ञारवर्गादीनां मन्तर्भावे रूपे भवति, सुख दुःख विपादबोधो यतो जायते मास्ति वेदना । सञ्ज्ञया वस्तु प्रायश्च भवति, गतकर्मवन्तात् सम्भूता प्रवृत्त्यै 'संस्कार' इति कथ्यते । पञ्चमो विज्ञानारय स्कन्धश्चेतनतास्ति ।

अगवद् बुद्धोपदेशेषु अचिन्दितावादे हरयतेऽतः केचन तदेहिक्तावादी, अचिन् तत्र प्रतीतिवाद प्राच्यतेऽतस्त केचन प्रतीतिवादा, अचिन् तत्रानुभववाद उपलभ्यतेऽतस्त केचन अनुभववादी अचिन् तत्र सत्यवादे लप्यतेऽतः केचन तत्सत्यवादी अचिन् तत्र रहस्यवादोऽवाच्यतेऽतस्त केचन रहस्यवादी, अचिन् तत्रानिर्द्रव्यवत् प्रेक्ष्यतेऽतः केचन तमतीन्द्रियवादीति वदन्ति ।

एषा हि बहूनां वादानां दर्शनस्य फलमिदं सङ्गतं यद् बौद्धधर्मो बहुलशाखा-
शाली सञ्ज्ञात कालान्तरेण । तत्र प्रमुखा सन्ति मताश्चतस्रः शाखा । ता इमा —

- १ माध्यमिकानां (शून्यवादिनां) बौद्धानां शाखा
- २ योगचार (विज्ञानवादि) बौद्धानां "
- ३ वैभाषिक (बाह्यप्रत्यक्षवादि) बौद्धानां "
- ४ सौत्रान्तिक (बाह्यानुमेयवादि) बौद्धानां "

शून्यवाद—विज्ञानवादादयोरन्तर्भावो महायानसंप्रदाये किञ्च बाह्यप्रत्यक्षवाद-
बाह्यानुमेयवादयो समावेशो हीनयानसंप्रदाये वर्तते ।

शून्यवादस्य (माध्यमिकमतस्य) प्रवर्तक आसीन् नागार्जुन । नागार्जुन
माध्यमिककारिकाभिधे स्वकीये ग्रन्थे प्रसिद्धे शून्यवाद विनतान् । तत्र स-

पाण्डित्यपूर्णं विवेचनं वादस्यास्य क्वांगं प्राप्यते । शून्यवादे सम्प्रतभाषायां
यद्वा द्वय्या लिखिता वस्तुवत् । परं तु यमिदं न ते प्राप्यते ।

साध्यमिदं (शून्यवादित्वं) मन्यन्ते यत्र मानमिच्छन् न च वाशून्य
वस्तुनोऽस्मिन्वस्तुनि । सर्वमपि शून्यम् । इदं शून्यमनिर्वाचनीयम् । एतत्सद-
सद्व्यां त्रिलोक्यम् । सन् अप्यत्र उभयमपि शून्यत्वं गर्भे प्रवृत्तिर्वांगं
सद्वतिष्ठते । नेदमभावात्मकं परमलेश्वरमस्ति । अत्रियास्यादेव शून्यत्वं
मन्यन्तमपि अगदभिप्रेक्ष्य भवति ।

चैद्वद्वर्तनं वस्तुनो नि स्वभावमनिर्वाचनीयमलेश्वरमस्ति शून्यमेव परमत्वव-
मन्यते । इदमेव महाविर्वागपदमस्ति । इदमेव पदमस्यापि सारकं प्रवृत्तमप्यो-
भवति । नातः परं किमपि गन्तव्यम् ।

योगाचार (विज्ञानवाद) इत्येव प्रवर्तका साम्प्रतं अनगन्तव्यं श्रुतिप्रमाणः ।
लोकान्तरागमूत्रमस्य वादस्य प्रमुखो ग्रन्थः । शान्तराधिनस्य 'तत्त्वमसि' पाण्डित्य-
पूर्णोऽस्ति ग्रन्थगजः । कल्पदीपोऽस्मिन् ग्रन्थे वैदुष्यपूर्णमिका टीकानपि लिख्ये ।
विदुषां कथनमिदमपि वदस्य विज्ञानवादस्यादिप्रवर्तको मैत्रेयनाथो वस्तुवत् ।
श्रूयते यद्वादी महायानमूत्रालङ्कार-धर्मधर्मभाविसंग-अध्यात्मविमर्श-योगाचार-
मूनिताम्रानिममयान्तरालङ्कारकारिका-महायानउत्तरतन्त्रं प्रागेपीत् । परं नो-
द्वया भवन्तीमे ।

विज्ञानवादित्वा मतमिदं सम्मानमिदं वस्तु वा विज्ञानमेव मयन । न, वाद्य-
पदार्थः सत्तावान् । 'चित्तमेव परमत्वमस्ति । 'चित्तमेव प्रवृत्तिर्मुक्तिश्च
भवति । 'चित्तमेवोत्पद्यते तदेव निरुप्यते । सर्वव्यवसायि वस्तुनि चित्तमैव
विकल्पत्वेन वर्तन्ते । चित्तमेव ज्ञान-ज्ञान-ज्ञेयस्वरूपोपनिष्ठति । अत्रियया
मिदमिदं तदमासते ।

विज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानाद्यविज्ञाननेत्यान्यां प्राध्याप्येन द्विविधम् । वस्तुनि-
धमेवाल्यविज्ञानमिति नात्रा व्यतिरिच्यते । कापिक्वाचिकमानमिवविज्ञानानां
यामनारूपस्य बाधस्य तत्र सन्निहितत्वादल्यविज्ञानमिति स्मृतम् । चतुर्धर्म-
धारणा-रमना-काय-भवा-द्विष्टमनोविज्ञानानां सत्तानां व्यवहार्यत्वं नानि
सत्तापि प्रवृत्तिविज्ञाननित्येनैव नात्रामिधीयन्ते । विज्ञानवादितो योगवप्रत्यक्षं
वृष्टप्रमाणत्वेन स्वीकृन्ति नापि स्वीकृन्ति । स्मृतीने व्यवहार्यत्वाया परतः

प्रामाण्यवादिनाः । मन इन्द्रियमस्ति-इत्येतच्चैषां मतम् । व्यवहारहेतुनेमे ज्ञानं द्विविधं मन्यन्ते ग्रहणरूपम् अध्वतसायरूपञ्च ।

वैभाषिकप्रतस्य निरूपणे यो ह्युत्तमो ग्रन्थोऽस्ति सोऽस्ति वसुवन्धुप्रणीतः 'वैभर्मकोशः' । वसुवन्धुः प्रथमं वैभाषिकमतवावलम्बी आसीत् परं पश्चात्सौ सौत्रान्तिकमतस्याचार्यः सञ्ज्ञानः । अस्मिन् एव वैभाषिकसम्प्रदाये सधर्मद्वय 'न्यायानुसारः' 'समयप्रदीपिका' च किञ्च धर्मकीर्त्तन्यायविन्दुः सुविदितग्रन्थाः सन्ति । इदमपि श्रूयते यत् मतस्यैतत् मिहान्तान् प्रथमं व्याशयनीपुत्रो ग्रन्थातिम् । स संस्कृतभाषायां 'ज्ञानप्रस्थानशास्त्र' नाम ग्रन्थञ्चकार ।

वैभाषिका बाह्यप्रत्यक्षवादे रज्यन्ति । इमे चित्तस्य बाह्यवस्तुनञ्च सद्भाव-मुरीरुद्वेगति । आधुनिकनव्यवस्तुवादिन इव इमे वदन्ति वस्तुनां ज्ञानं प्रत्यक्षेणैव प्रमाणेन भवितुं शक्यं भ्रान्तेरुपायेन । अस्मिन् मते तादृ-विचारो ह्यस्या दृष्टिर्वा क्रियते । ते दृष्टौ इमे — १. विषयगता २. विषयिगता । विषयि-गतादृष्टा समस्तमपि जगत् स्वन्ध्यायतन-धातुषु विभज्यते । स्वन्धा पञ्च पूर्वमुक्ता । आद्यतनानि च मय इन्द्रियाणि तद्विषयाश्च सन्ति । बीजदर्शने 'धातु' इत्येतत् पदं 'स्वतन्त्रसत्ता' इत्येतस्मिन् अर्थे प्रयुज्यते । वसुवन्धुरतु यतो ज्ञानसन्तते, समुन्नव, स धातुरित्येतद्यात्रा शोध्यत इत्याह ।

विषयगतादृष्टा जगती धर्माः प्रतिपाद्यन्ते । इमे च धर्मा द्वयोर्वर्गयोः विभज्यन्ते तद्वर्गगताश्च बहुषु विभज्यकृता सन्ति ।

संक्षेपतोऽस्मिन् मते बाह्यं जगदाभ्यन्तरञ्च जगदुभयमपि स्वकीयमस्तिर्वाचं निदधानि । उभेऽपि सत्ते परस्परं निरपेक्षे । इदं मतं मन्यन्ते यत् साधक-सत्ताद्रूपस्यापि स्वरूपं कारस्व्येन प्रथमं विचिन्तयति ततश्च तदीयान्यधर्मानां ज्ञानमनुते ततश्च परमतत्त्वमार्गणे प्रवर्तते । अन्ततो गत्या च ॥ शून्य-साधमासादयति ।

सौत्रान्तिकमतस्य (बाह्यानुमेयवादस्य) आदिप्रवर्तकं कुमारलता आचार्य आसीत् । नारय मतस्य कश्चिदपि स्वग्रन्थो ग्रन्थ आसाद्यते । भवसिद्धान्त-संग्रहादिग्रन्थेषु वादस्यास्वोद्देशः प्राप्यते ।

सौत्रान्तिका अपि वैभाषिका इव चित्तं बाह्यमपि जगत् मन्यन्ते । ते वस्तु किञ्च तद् वस्तुविषयकं ज्ञानं श्रवण-श्रवण इति कथयन्ति । बुधशुभपरापनपूर्वकं ते बाह्यवस्तुनोऽस्तित्वं प्रतिपादयन्ती वदन्ति यद् बाह्यवस्तुनामनेकाकारवत्वात्

ज्ञानस्य विविधमिच्छाकारत्वं सिद्धयति । विभिन्नाकारज्ञानैर्गन्तव्यरूपविभिन्न-
वास्तानि वस्तूनि चानुमानुं शक्यन्ते ।

सौत्रान्तिका ज्ञानं चतुर्विधप्रत्ययमिति शङ्कन्ति । आत्मस्वरूपम्, समनन्तरम्,
अधिपति, महत्कारि-इत्येतानि सन्ति ज्ञानस्य चत्वारि कारणानि (प्रत्यया) ।

पुनश्चतुर्विधकारणानां संयोगान् कस्यापि वस्तुनो ज्ञान सम्भवं भवति ।
ज्ञानस्य आकारो ज्ञानवस्तु मत्त एव भवति । प्रत्येकवस्तुनां ये आकारा
अवलोक्यन्ते ते ज्ञानस्यैवाकाराः सन्ति । ते च मनस्येव वर्तन्ते । बाह्यवस्तुनो
ज्ञानं वस्तुजनितमानसिकाकारादनुमानेनावगम्यते—इत्येतदनुपपन्ननाद् सौत्रा-
न्तिका आह्वानुमेयवादिन इति कल्पन्ते ।

धार्मिकमनसोद्भादौ बौद्धधर्मो हि हीनपाण्डमहायानाभिधयोः सम्प्रदाययो-
र्विभक्तोऽभवदिति पुरा श्रोतम् । तत्र हीनयाने हि बौद्धधर्मस्य प्राचीनं स्वरूपं
परिलक्ष्यते । सम्प्रदायोऽयं धर्मेण सर्वमपि जगत् परिचाक्यत इति मन्वानो
धर्मस्य निदामरुतायां श्रद्धयते । विश्वमिति चायं सम्प्रदायो दम्भानव-
स्वप्रयत्नेन निर्वानं लब्धुं शक्नोति । एष सम्प्रदायः स्वात्मन्यनेकमिति विशते ।
स्वावलम्बनं नेश्वरनपेक्षणे न च तदनुकम्पाम् । तत्र तु केवलं धर्मोऽपेक्ष्यते—
इत्येतन्मनस्य सम्प्रदायस्य । सर्वथा समुदायोऽयं बुद्धोपदेशमवगच्छति ।

महायानसम्प्रदाये बृहन्न्यमनोवृत्तेरस्ति स्वरूपपदे । एष सम्प्रदायस्तं
मार्गं प्रदर्शयति यत् सर्वेऽपि जना मुगमनया बुद्ध-धर्मं पालयितुं शक्नुयुः लोक-
सेवान्यस्य सम्प्रदायस्य प्रज्ञानोद्देश्यम् । हीनयातिनो हि यदि स्वमुक्-पर्यमेव
यतन्ते तदा महायानिनो न केवलं स्वमुक्-पर्यमपि तु ते परमुक्-पर्यमपि
चेष्टन्ते ।

महायानं हि त्रीन् महत्त्वमयान् विचारान् निश्चयति । तेषु प्रथमोऽस्ति
बोधिसत्त्वविरयकविचारो द्वितीयो बुद्धस्योपास्यरूपमध्वन्धीविचारस्तृतीय-
आत्मसद्भावनिष्ठो विचारः ।

बोधिसत्त्वविरयकविचारोऽत्र प्रथमागो भूया मानव प्राणिनामातिनाशने यत्
कुर्वाणो निर्वाण-लाभाय प्रयतते ।

बुद्धस्योपास्यरूपमध्वन्धिना विचारेण ते जना उपक्रियन्ते ये न बोधिसत्त्वा-
दर्शमध्यारोतुं प्रभवन्ति न च स्वात्मनि एव भवितुमर्हन्ति । अयं हि विचारः

एतादृशानां जनानां मानसे भव्यं भावमिमं जनयति यद्दयालुर्भगवान् बुद्ध-
स्तेषु दयिष्यते उद्धरिष्यति च तान् । वस्तुन शरणप्रपत्तिं श्रेय एवाचरति ।

आत्मसद्भावनिष्ठो विचारो मानवस्याशान्तिमाशङ्क्य निरस्यति अतः स
विचारोऽपि जगद्धितमेवानुतिष्ठति । प्राचीनं बौद्धदर्शनं नास्ति यद्यप्यात्मशक्तिः,
परं महायानं जनतायां पुर आत्मानं संस्थाप्य कामपि हानिं न करोति ।
तदुपकरोत्येव जनसाधारणं भृशम् । आत्मवादो मानसे आत्मानं धैर्यं सृजति ।
साम्बन्ध आत्मनोऽस्मिन्निवसतीति विचार्य तन्मुक्त्यर्थमपि उपक्रमते । यद्यपि न
तर्हि कस्य मोक्षाय स ईदृशः । अतो विचारोऽयमपि कल्याणकृत् । मन्दे महायान-
मग्नदायो जगद्धितप्रत निधाय मनसि अनुज्ञं प्राह भुवि ।

नात्र संशयो मनागपि यद् बौद्धदर्शनं दर्शनेषु स्वीयामद्भुतामेवाभा-
विनोति । तद्विचारवतां पुर किमपि नितरां प्रष्टुरगम्योति प्रशालयति ।

जैनदर्शनम्

अस्ति जैनदर्शनं प्राधान्येन आचर-विचाराणां प्रतिपादकं परिपोषकञ्च दर्शनम् । तत्र देहान्त-करणशुद्धिप्रभृतिविषयवच्च प्राग् वैशिष्ट्येन ध्यानं प्रवृत्त-मभूत् ततश्च तद् आप्यायितव्यमिति च अण्डिन विधाय सर्वाङ्गमिदं नीत-मभवत् । इदं दर्शनमपि श्रेष्ठरासेति । आत्मनः सत्ता स्वीकरोतीदमपि । जीवान् इदम् 'अस्मिकाय' इत्येतस्याभिधेयमभिहितान् कुर्वते । यद्यपीदमात्मानं न मूलेष्व-न्मर्यादं करोति परं तं भौतिकतात्सु न मन्यते । दर्शनस्यास्य गगना नास्मि-केषु दर्शनेषु क्रियते । विन्यसाम्भिकदर्शनानां विचारधारा येनाश्रयता बहुमाना हरयते तेनैवेदमपि स्वकीया विचारधारा प्रगृह्यत् प्रेरितं भवति । तु स्वानामा-त्यन्तिरुनिवृत्तिं परममुखावाप्तिश्चाम्नापि चरन्त्यपमसि । कठोरतपोभिः साध-नाभिश्च शुद्धाणि कायं वाचं मानमञ्च सम्यक् मयस्यान्तःकरणस्य शोधनं परमा-त्मनश्च प्रापणीकरणमिदमपि स्वकीयं प्रमुखमुद्देशं मन्यते । काममास्तिका जना वदन्तिमिदं नास्मिकं दर्शनं मन्यन्ता परं दार्शनिकानां विचारणामुद्भावनाय ज्ञानस्य च समुन्मीलनायैतत्पि नामैव सर्गमदलम्बमानं ह्यगोचरीभवति यानास्तिददर्शनम्यदलम्बमानमिदं दृष्टानि जायन्ते ।

जैनदर्शनं पुरातनतरं दर्शनमस्ति । धर्मदीपाणां सिद्धान्तानां प्रवर्तकं श्रवण-देव आसीत् । अतिवनापारिहनेन च दर्शनस्यास्य सिद्धान्तानां प्रवर्तकं उन्मत्ता-मिदमेतदपि जैनदर्शनस्वाध्यायपरायणान् मनम् । श्रम्वेदे हि तन्नामचर्चादर्श-नान्तेना जैनं मनं निनान्तमेव प्राचीनं मन्यन्ते ।

जैनाः स्वर्क्यान् चतुर्विंशतिमहापुरुषान् तीर्थङ्करं त्यजेत सन्मानेन सम्मा-भयन्ति । ऋषभदेव, अश्वित्तनाथ, सम्भवनाथ, अभिनन्दन, सुमतिनाथ, एतमप्रभु, सुपार्थनाथ, चन्द्रप्रभ, सुविधिनाथ, दीननाथ, श्रेयामनाथ, वासुपूज्य, विमलनाथ, अनन्तनाथ, धर्मनाथ, शान्तिनाथ, कुण्डुनाथ, अर-नाथ, मल्लिनाथ (मल्लदेवी), नेमिनाथ, पार्थनाथ, वर्धमान-महावीर इत्येते चतुर्विंशतिस्तीर्थङ्कराः सन्ति ।

आचार्यमहावीर उपरि निर्दिष्टायामाचार्यपरम्परायामन्तिम । अयं स्वस्ति
प्यान् अतः करण निर्मलोकर्तुमिन्द्रियाणि निग्रहीतुं करोतया ब्रह्मचर्यं पातु
जगति च निर्लिप्ता भवन्तो बह्नुमुपदिदेश । मनस्तावदसद्विचाररहितं न भवितु-
मर्हति इदं वस्त्राणामपि परित्यागो न कृतः स्यात्-इत्येतेनैतदीयनोपदेशेन
जन्याधूना समुदायो भागद्वये विभक्तोऽभवत् । ये वयनानां त्यागमुचिन मेनिरे
ते 'दिग्गम्भरा' किञ्च ये न ते 'श्वेताम्बरा' इति सङ्ख्या प्रथिता जाता ।

जैनदर्शनस्य साहित्य परममष्टदमस्ति तत्र ग्रन्थानां बाहुल्य प्राप्यते ।
अधिकतरास्ते ग्रन्था प्राकृतभाषायाः सन्ति । प्रामाणिकेषु ग्रन्थेषु जैनमतस्य
मौलिकानां सिद्धान्तानां समग्रो वर्तते । ते हि सिद्धान्ता सर्वेषामपि साम्प्रदा-
यिकानां मान्याः सन्ति । आचारविषयकाः ग्रन्थाः प्रमाणविषयकेभ्यो ग्रन्थेभ्य
साधारण्यमधिकतराः सन्ति । जैनधर्मस्य मूलगमग्रन्थानां रचनामधिकृत्य
दिग्गम्बर श्वेताम्बरसम्प्रदाययोर्मध्य मतभेदो दृश्यते । दिग्गम्बराणां कथनमस्ति
यत् 'पूर्व' सङ्ख्या मूलगमग्रन्था विलुप्ता । एवमादिमरम्भमाकालोऽविरितः ।
अन्तिमं च तच्छ्रेष्ठेन पद्ये शतत्रैऽभूद् बलम्भ्याम् । श्वेताम्बराणाञ्च मनमिव यत्
स्फूर्लभद्रस्याप्युच्यताया पाटलिपुत्रे जैनसाधुसमितिर्जैनागमग्रन्थान् सचकार ।
जैनमिदाता सन्ति गीता पञ्चष्वारिषद् ग्रन्थेषु । तत्र एकादश सङ्गि अग
ग्रन्था, द्वादश उपागमग्रन्था, दश प्रकीर्णग्रन्था, ७ छेदसूत्रग्रन्था, चावरो
मूलग्रन्था, द्वौ स्वतन्त्रग्रन्थौ सन्ति । अगमग्रन्थानामतिशयमहत्त्वमालिङ्ग्य
तेषां नानानीह श्रियन्ते १ आमाधारागमुत्तम (आचारसूत्रमुत्तम), २.
सूयगदगम (सूत्रज्ञाह्वा) ३ काणगम (न्यानाह्वा), ४ समवायाह्वा, ५
अगवतीमुत्रम् ६ नावाधर्मकहाओ (साताधर्मकथा) ७ उवासगदसाओ
(उपासकदशा), ८ अतगददसाओ (अन्तर्दृष्टदशा), ९ अणुत्तरोववाद्य-
दसाओ (अन्तर्दृष्टादिकदशा), १० वण्ढावागरणिआह्वा (प्रभन्धाकरणानि),
११ विवागसुम (विपाकसुतम्), १२ दिट्ठिवाय (रट्टिवाद) दृष्टिवादो न
साम्प्रतमुपलभ्यते । आगमग्रन्थानां रचना अर्धमत्तयोर्भाषाया कृतास्ति ।
आगमग्रन्थेषु अभिशान्तवाद-जीव-पुत्रादिदार्शनिकसिद्धान्तानामपि विवेचन
प्राप्यते ।

श्वेताम्बरसम्प्रदायस्य इमे आचार्याः सन्ति कतिपये—१. निरुल्लिङ्कर्ता
भद्रबाहु, २ तत्त्वार्थशिरोमन्सूत्रस्य प्रणेता उमास्वाति, ३ पञ्चास्तिकाय प्रवचन

मारादिकर्ता कृन्तुकृन्दाचार्यः, ४. सम्मतिननईमूत्रन्यायवतारादिग्रन्थानां देवकः
मिहमेनविवाकः, ५. तत्त्वार्थाधिगमसूत्र-टीकाकार मिहमेनगणिः, ६. पदार्थान-
मनुष्यन्यायप्रदेशसूत्रादिवहुलग्रन्थरचयिता हरिमठसूरिः, ७. नयचरित्रनेता
महेशादी, ८. वादमहावक्त्रां जयदेवः, ९. लघुटीकाकर्ता रत्नसूरिः,
१०. प्रमाणनयनत्वालोकालङ्कारनिर्माता देवसूरिः, ११. प्रमाणमीमांसादिकर्ता
हेनचन्द्रः १२. स्वादुष्टादम-वरोटीकाकर्ता महिरेगसूरिः, १३. पददर्शनमसुख्यकर्ता
महेशगिरिजनेन्द्रसूरिः ।

त्रिगन्धसम्प्रदायप्रति ज्ञानचन्द्र-गुरुरत्नसूरि-यशोविजयगणि-कु-कृन्दा-
चार्य-ममन्तमन्त्रादिका जैनदर्शन-ग्रन्थकर्तारो बहव आचार्या सज्ज्ञाताः । कथ्यते
यत् अकलकृद्देवो नाम आचार्योऽष्टमर्गा-राजवार्तिक-न्यायविनिश्चयनामकान्
ग्रन्थान् व्यापारयत्; परीक्षामुत्तमसूत्रं मार्गिक्यनन्दो, प्रमेयकमलमार्तण्डं प्रभाचन्द्रः,
गोमन्तमारलन्धिमारादिग्रन्थान् नेमिचन्द्रमिहान्नचक्रवर्ती लिखेत् । अन्ये चानेक-
ग्रन्थलेखका विद्यानन्द-प्रभाचन्द्र-श्रुतयागरागि-धर्मभूष-प्रभृतयो हि प्रमेया-
जैनदर्शननिष्ठाविद्वान्मोऽप्रायन्त । महत्प्रशस्तकं यशोविजयसूरिरपि ग्रन्थाद्यो
ग्रन्थानेकलेखको विद्वान् जैनसंसारमलङ्कृतवान् । जैनविद्वानो न्यायशास्त्रस्य
प्राधान्येना-रयनं चक्रुस्तत्र स्वविचारान्न प्रकटीकृतुः ।

जैनमतेन जीवश्चैतन्यमयः । ज्ञानं तद्विषयमाश्वात्कृतवत् । निमग्नं स, ज-
न्तज्ञानविशिष्टं परं कर्मावगच्छेत्तोल्लस्यं शुद्धं चैतन्यरूपमममदृष्टया ज्ञानं
तिरोहितमेवावतिष्ठते । मय्यवधारित्य-मेवनेन सः शुद्धरूपं पुनः प्राप्तुं शक्नोति
कैवल्येन सांज्ञवेन च मण्डितो भवितुमर्हति ।

ग्रन्थ-परोक्षभेदेन ज्ञानं द्विविधं मनम् । अनयोर्द्विविधयोरपि ज्ञानयो-
रप्याख्या जैनदर्शनस्य स्वकीयैव । नेनादृशा व्याख्या ज्ञानमधिकृत्य दर्शनान्तरेषु
प्राप्यते । जैनविश्विस्त-ज्ञानं ग्रन्थवदग्नि यदाभाषेति । तच्च ज्ञानं परोक्षं
मन्ति ते घटिन्ट्रियाणि मनश्चपेक्षते ।

परोक्षज्ञानम् उमा स्वातिमनेन यत् द्विविधम्-अतिज्ञानम्, श्रुतज्ञानम् ।
द्विविधमपि ज्ञानमिदमिन्द्रियमन-साहाय्येनोत्पन्नं भवति ।

ग्रन्थज्ञानमपि त्रिविधम्-अधि-मन-पर्याय-कैवल्यभेदेन । एतत् त्रिभेदं
ग्रन्थं केवलमात्मयोग्यताबलादुत्पद्यते ।

परोक्षज्ञानस्य मतिज्ञाननामको भेदः प्रथमः इन्द्रिय-मनसयोगसमुद्भूत-विषयको भवति ।

मतिज्ञानसामान्यतो द्विविधमुक्तम्—१. इन्द्रियजन्यम्, २. अनिन्द्रियजन्यम् (मानसम्) ।

स्मृति-मज्ञा-चिन्ताभिनिवेशा इत्येते मतिज्ञानस्य पर्याया इति जैनानां विचारः ।

ध्रुतज्ञानं नाम परोक्षशब्दादुरपघते । ध्रुतज्ञानमतिपूर्वकं भवति । मतिज्ञानमिष्टमाने वस्तुनि प्रवर्तते । ध्रुतज्ञानं वर्तमानेऽस्तीति भाविनि च विषये प्रवर्तते । अत्रेदमपि वैशिष्ट्यं यन्मतिज्ञाने न शब्दोन्नेत्यो भवति ध्रुतज्ञाने ॥ भवति । जैनागमस्य द्वादशाङ्गविषयकज्ञानम् अङ्गप्रविष्टम् इति, शुद्धबुद्धिमदाचार्यविर-
तितशास्त्रज्ञानञ्च अङ्गबाह्यं ध्रुतज्ञानमिति प्रोच्यते ।

अवधिजन-पर्याय-केवलभेदेन प्रत्यक्षज्ञानं यत् त्रिविधमुपरि प्रोक्तं तत्र दूरस्थितव्यवधानयुक्तपदार्थानां ज्ञानम् 'अवधिज्ञानं' मिति निगद्यते । यदा जीवो विशिष्टमात्रिकमाधनसाहाय्येनावरणकारिरस्मांनि अपचेतुं प्रवर्तते तदा स दूरस्थान् अपि पदार्थान् आत्मयोग्यत्वात् ज्ञातुं प्रभवति एतदेव ज्ञानं हि अवधिज्ञानं भवति ।

एतदवधिज्ञानं तदा भवप्रत्यक्ष इति नाम्ना व्यपदिश्यते यदा तज्जन्मानन्तरमेव प्रकटीभवति । परं यदा तत् काले निष्माद्यनुष्ठानमपेक्षते तदा 'गुणप्रत्यक्ष' इति व्यपदिश्यते ।

तत् मनःपर्यायनामकं प्रत्यक्षज्ञानं भवति येनैवाद्बोधादिमनःप्रवृत्तयो निरार्यन्तेऽथ च परकीयमनोविचारा बोध्यन्ते ।

केवलज्ञानं ॥ तत् यथाप्य ज्ञानावरणकारीणि कर्माणि क्षीयन्ते आत्मा च शुद्धः सर्वज्ञः च रूपमनुते । मिद्विषय एव एतज्ज्ञानमधिकरोति ।

आचार्यहेमचन्द्रो गुणरत्नश्च प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विभागमन्यधैव कुरुत । इमे हि अर्वाङ्कालीना जैनाचार्या वदन्ति प्रत्यक्षं साध्यवद्भारिकं पारमार्थिकभेदेन द्विविधम् । यत्रेन्द्रियाणां मनसश्च साहाय्यं नितान्तमपेक्ष्यते तत् साध्यवद्भारिकं प्रत्यक्षं भवति । येन आवरणे सति विलीने चेतनस्वीकृत्य ऋक्-साम-यजुर्वाङ्मनो भवति तदग्निपारमार्थिकं ज्ञानम् ।

परोक्षज्ञानस्य च पञ्चविधता मता स्मृतिप्रत्यभिज्ञानतत्त्वानुमानागमभेदेन ।

वायनोद्बोधाज्जायमानस्यातीतस्य यथार्थम्भरणं स्मृतिरिति ।

इदं वस्तु नदेवेत्येवमद्वयकं ज्ञानं प्रथमिज्ञानमिति ।

उपलब्धानुपपन्नमितिज्ञाया व्याप्तेर्ज्ञानं तर्क इति ।

हेतोः साध्यस्यानुमानमनुमानमिति ।

आप्तपुराणमत्रात्रयेभ्यः समुपपन्नं ग्रामादिकं ज्ञानमागम इति कथ्यते ।

जैनदर्शनं ग्रन्थज्ञानुमानागमास्यानि धीमि प्रमाणाव्यङ्गीकुलने । परं नत् प्रचुरदोषमज्ञावात् धौन-स्मार्तग्रामाप्यं न स्वीकरोति ।

प्रतिबन्धु अनन्तधर्मात्मकमिति जैनदर्शनस्य प्रधान सिद्धान्तः कैवल्य-ज्ञानवान् एव ममत्वात् वस्तुवर्मान् यथार्थंनया वेत्तुं प्रभवति न च अन्य कोऽपि जनः । वस्तुनोऽनन्तधर्मेषु कैवल्यमेकमेव धर्मस्य यद् ज्ञानं 'तद्वय' इति नाम्नामिहितं भवति जैनदर्शने वस्तुस्थितिं बोधयति यत् एकं ज्ञानं तु पुरातनं भवति परायेति भवति अन्यच्च ज्ञानमेवं विधं भवति यच्च परायेति कदापि । परायेति ज्ञानं साधारणं ज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । पुनत् त्रिविधं ज्ञेयम्—दुर्गन्ध-नय-प्रमाणमेवेन । वर्तमानस्य वस्तुनो वर्तमानवप्रतिपादनं तस्य चान्यविधतायाः प्रतिषेधनं हि दुर्गन्धज्ञानमिति कथ्यते । अन्यविधतायाः प्रमाणयानमन्तरा वस्तुनः सत्तायाः प्रकथन 'नय' इति गच्छते तस्याशिकज्ञान-सम्बन्धितत्वात् । प्रमाणं नाम ज्ञानमुभाभ्यामप्येताभ्यां मिश्रम् । विद्यमानं वस्तुविहितस्य 'सम्भवति इदं सत्' इत्येतद्वयकं वस्तुज्ञानं तदेव प्रमाणमिति कथ्यते । इदमेव ज्ञानं ज्ञानाज्ञानममन्तधर्माणां प्रातिस्वात् प्रमाणकोटिमापति ।

जैनदर्शने त्रयसिद्धान्तः स्वीयप्रमुखतां निदधाति । नीयते परिच्छिद्यते एकदेशविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति नय इत्येषाम्य एदस्य व्युत्पत्तिः स्याद्वाचमज्ञायां कृता । न्यायाकारे श्रोत्रम्—'एकदेशविशिष्टोऽर्थो त्रयस्य विषयो मत' इति । तत्रवाचोऽर्थं स यत्र कोऽपि विषयः साधेयं निरूप्यते । वस्तुनोऽनन्तधर्मात्मकत्वात् तद्वत्प्रतिविषयस्य निरूपणीयत्वाच्च नया अपि सन्ति अनन्ताः । परं विवेक-दृष्ट्या सः सामान्यनो द्विविधो दर्शितः—द्रव्यार्थको नयः, पर्यायार्थको नयः । कस्यचन वस्तुनो धर्मद्वयं सम्भवम् ।

सदेतोर्वस्तुनो विविधाः परिणामा एकीभूय स्यानुमर्हन्ति ॥ एव द्रव्यार्थको नय इति कथ्यते । अपरविधास्तु धर्मास्ते सन्ति देश-कालहेतोर्धे कस्मिंश्चिद् वस्तुनि सन्तुपपन्ने एते 'पर्यायार्थकनय' इत्येतेन नाम्नोच्यन्ते । प्रथमस्तत्र

द्विविधो द्वितीयश्च चतुर्विधोऽस्ति अतः सङ्कलनेन ते सन्ति सप्त—नैगमनय, सप्रहनय, व्यवहारनय, श्रुतनय, शब्दनय, समधिखण्डनय, पूर्वभूतनय ।

एतस्मादाशिकक्षानादेव जगति पारस्परिकं कलहो दृश्यते । सर्वाणि दर्शनानि विचित्रस्यास्य विश्वस्य विवेचने सान्ते रतानि । अश्विशेषस्यैव विचारणे या तेषां निष्ठा सा एव कलहस्य बीजम् । तेषु दर्शनेषु प्रतिदर्शनं स्वकीय विवेचनमेव यथार्थं मन्यतेऽन्यस्य च दार्शनिक विवेचनं तदयथाप्रभव गच्छति । दार्शनिकानां न पारस्परिको विरोधो हस्तिस्वरूपनिर्णयनपराम्थानां कलह इत्येव । जैनदर्शनस्य तु कथनमेतद् यद् नानारूपसत्तायां अस्मात्प्रस्य विवेचनकारित्वादेव दर्शनानि स्वस्वमहत्त्वं भजन्ते । न तानि सन्ति परस्पर विरुद्धानि । अस्मादेवोदारहृदयपरवाजैनमतस्वज्ञानस्य न केनापि दर्शनेन सह विरोधः ।

प्रतिपरामर्शस्य परिवेषणार्थं जैनदर्शनं 'स्यात्' इत्येतस्य पदस्य व्यवहारं नितरामुचितं मन्यते । 'कथञ्चिन्' इत्येतस्मिन् अर्थे सत् प्रयुज्यते । असूयातो विधिखण्डि रूपं तत् । परमव्ययत्वेन तत् प्रयोगोऽग्रापेक्षितः । कस्मिन्नपि विषये चेत् परामर्शोभिप्रेतस्तदा स 'स्यादस्ति' इत्येतत्पदं प्रयोगपूर्णमेव कर्तव्यं इति जैनदर्शनमाकाङ्क्षति । अतः 'घटोऽस्तीति' नोक्त्वा 'स्यादस्ति घटः' इत्येतन् प्रकारेण तत्परामर्शं कार्यं । कालदेशविचारेण घटस्य सत्तास्माभिरनुभूयते परं सा सत्ता नास्ति त्रैकालिकी । न तत्सत्ता सत्त्र, सर्वत्रिधेयपि कालेषु सर्वांश्च व्यवस्थासु अनुभूतिविषयतां यानि । अतः घटादिपदार्थानां विषयेऽस्मदीय परामर्शं 'स्यादस्तीति' पूर्वकमेवोच्यते । एवं विधौ हि वस्तु परामर्शव्याहारः स्याद्वाद्' इतिनाम्ना विधुतः । वादोऽयं महनीयप्राभृतत्वेन मनो यं हि जैनदर्शनं प्रामाण्यमीमासेतिहासाय समर्पयति । स्याद्वादस्य नामाश्रयम् 'अनेकाश्रयवाद' इत्येतदपि वर्तते ।

घटादिकस्य वरयच्चनापि पदार्थस्य सत्तामधिकृत्य—

१ स्यादस्ति, २ स्यान्नास्ति, ३ स्यादस्ति नास्ति च, ४ स्याद् अवच्छेद्यम्, ५ स्यादस्ति च अवच्छेद्यम्, ६ स्यान्नास्ति च अवच्छेद्यम्, ७ स्यादस्ति च नास्ति च अवच्छेद्यम् इत्येते सप्त विकल्पा एव भविष्यन्ति जैनदर्शनमतेन । सप्तप्रकारकं ज्ञानमिदं तत्र 'सप्तमह्वी नय' इत्येतया सञ्ज्ञया प्रथितम् ।

तत्र भव यनन्तधर्मात्मकम् । कस्मिन्नन मानवस्य स्वरूपज्ञानाय देश-काल-
जानि-जन्म धर्मं धर्म-समानादिकानामवधानमेव न पर्याप्तं परं तदीयनिषेधा-
त्मकानां धर्मांगानामपि चानमपहितं भवति । निषेधामकं धर्मां सन्त्ययन्त्या ।
मं मानवो न भारतीयो न चीनदेशीया न च श्वेतवर्णो न च पीतवर्ण इत्यादिका
भारतीयतादिधर्मा निषेधामकं धर्मा इति कथ्यन्ते । सन्त्ययका धर्मा सन्ति
तत्तद्-देशकालज्ञानादिविपरिवर्ता विशिष्टा । जैनदर्शने सत्तामका धर्मा
'स्वपर्याय' इति किञ्च निषेधामकधर्मा 'परपर्याय' इत्यभिधीयन्ते । तस्मिन्नेन
प्रतिवस्तु पर्याय पर्यायद्वये मनुष्यमात्रमस्ति ।

'मत्'तत्र मर्माच्च जैनदर्शनमित्युक्ते—

प्रतिपदार्थोऽज्ञातव्यमात्रं भवति । तत्रैकं शाश्वतोऽज्ञातव्यमात्रं भवति ।
शाश्वतादावात् प्रतिपदार्थोऽस्ति नित्य । अज्ञातव्यमात्राच्च मोक्षनियोजितं ।
चेद्वैकलं शाश्वताज्ञातव्यमात्रं विपरिवर्तते तदा तु वस्तु स्थिरं प्रतीयते यदि चाज्ञातव्यमात्रं
वृत्तान्तिरिति तदा तदस्थिरम् । पृथक् पृथक्पदानेन पृथक्पदान्तरं हस्तगतं भवति ।
मर्माङ्गीणं तु मत् तद्वैकल्यमन्यते यन्मेममाङ्गीणं विपरिवर्तयते एतद् दृष्टियुगलं
मन्त्रमपि जैनदर्शनं पदार्थानुपाख्यपदार्थानुपाख्यमवगच्छति । तस्मिन्नेन पदार्थो
नित्योऽनित्यश्च उभयविधः । पदार्थो यदि नित्यस्तदा अनित्यं कथमपि
तद् आह अपरिवर्तनशीलं समानमात्रं तद् वस्तु नित्यमिति न अपि तु यद्
जानाया न एतेनैतद् धम्मु निरूप्यते न । तस्माज्ज्ञातेरव्युत्पन्नमेव निरूप्यते
लक्षणम् । परिगमनानेऽपि वस्तुनि जातिरिति न हीयते तस्मात् तस्य नित्य
स्वाङ्गीकारं न कापि विप्रतिपत्तिः समुत्तिष्ठति । मृत्तिका यः शराव-श्रीङ्गनादिरपि
गतापि न स्वभावेरव्युत्पन्ना भवति । सा घटिरूपं परिगममाधायन्त्यपि मृत्तिकैव
भूत्वा तत्रावतिष्ठते । न तस्या जातिस्तथा न नश्यतानि ।

जैनदर्शनस्यैव परिणामिनित्यताविषयकं सिद्धान्ते वेदान्तिना 'कूस्थनिर्वा-
हस्य' सौगतानाञ्च 'परिणामवादस्य' मन्त्रं समन्वयो यानि । प्रपञ्चस्य नानात्र
विपरिवर्तनेऽपि जैनदर्शनमात्रं भूत्वा तस्मात् तस्यैव जातिरिति सिद्धं नित्यमपि
उभयमपि सत्यमिति शस्यते ।

वस्तुमत्तानिर्मितेनोपादेया भूतविपरिवर्तमात्रं धर्मा 'गुण' इति कथ्यन्ते किञ्च
देश-कालजन्य परिणामतादी धर्मं पर्याय इत्युच्यते । गुणपर्यायविशिष्टं वस्तु
जैन दर्शनं 'द्वय'मिति वदति । द्वयं द्विविधं भवति एकदेशव्यापि बहुदेशव्यापि

च । काटारय द्रव्यमस्त्येकदेशव्यापि अन्ये च सर्वे पदार्था सन्ति बहुदेशव्यापिन । बहुदेशव्यापिन पदार्था 'अस्तिक्वाय' इत्येतेन नाम्ना वीर्यन्ते । अस्तिक्वायया पदार्था पञ्च मता — १ जीवास्तिक्वाय, २ पुद्गलास्तिक्वाय, ३ आकाशास्तिक्वाय, ४ धर्मास्तिक्वाय, ५ अधर्मास्तिक्वाय ।

जीवादीयभेदेनास्तिक्वायद्रव्याणां प्राधान्येन द्वौ भेदौ । जीव आत्मवाचरोऽस्ति । स सामान्यतो द्विविधो यद्वो मुक्तश्च । जीवाश्च यद्वा भवन्ति बहुविधा । पागमास्तत्र त्रया, अजगमा स्यावरा इति कथ्यन्ते । नारक मनुष्य तिर्यग्वदेव भेदेन पुनश्च ते जीवाश्चतुर्विधा प्रोच्यते ।

अजीवा अपि पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेन चतुर्विधा कथिता । चेतनं द्रव्यं 'जीव' इति निगदितम् । जीवो हि निसर्गतोऽनन्तज्ञानदर्शन-सामर्थ्यान् परत्वावरणकारिकर्मवशात् ते नैसर्गिका गुणा न प्रादुर्भवन्ति । शुभक्राया-नुष्टानेन आवरण निरोधत्वे गुणश्च तत्र प्रकटीभवति । ज्ञानादिगुणानां विपुल-नारतव्यवशात् ते सन्त्यनन्ता । ते शुभाशुभकर्मकर्तारं कर्मफलभोक्तारश्च सन्ति ।

जैनदर्शनं जीव मध्यमपरिणामविविष्ट मन्वते । न तद् अद्वैतवेदान्त इवात्मानं विभु न च वैष्णवदर्शनमिव तमणु मन्वते । तत्तु मध्यममार्गमेवावत्स्यते ।

पुद्गलाकाशधर्माधर्मभेदेनाजीवस्य चतुर्विधव्यमुक्तं सत्र पुद्गलाय च द्रव्यं तदेव यद् दर्शान्तराणि प्रधान प्रकृति परमाण्वादिकमवैर्भ्यवहरति । इदं द्रव्यं तद्वरितं यत् प्रचयरूपेण शरीरं निष्पादयितुं शक्नोति । प्रचयविनाशे च द्वित्र भिन्नता याति । पुद्गल रूपद्वय विभक्तिं अणु सघातश्च । अविभाज्य सूक्ष्मतम रूपमणु भवति । सूक्ष्मांशानां पारस्परिक मिलन सघातमिति कथ्यते । सघातेन शरीराङ्गमन-प्राणादीनां सृष्टिर्भवति । पौष्टरिकेषु पदार्थेषु अस्वातो गुणा प्राप्यन्ते-स्पर्श रस-गन्ध वणा । इमे गुणा अशी मघाने चोभयत्र लभ्यन्ते । दार्शनिकानां मध्येषा मतेन द्रव्योऽपि भूतानां गुणः । परं जैनानां मतेन न । तेसूक्ष्मरव-स्थूलत्वादित्यत्र तमपि अद्यान्तरपरिणाम मन्वन्ते ।

आकाश स पदार्थो यतो जीवास्तस्तिक्वायद्रव्याणि लभन्तेऽयकादात् । आकाशस्य सत्तानुमानेन स्वीक्रियते । आकाशोपि द्विविधः — १ लोकाकाश, २ अलोकाकाश । यत्र जीव प्रष्टादिद्रव्याणां स्थितिर्भवति स लोकाकाश इति कथ्यते । उपर्युपरि लोक राजते य स अलोकाकाश इत्यभिधीयते ।

कालोऽप्यनुमानयाम्य । उगत ममस्तानामपि पदार्थानां परिणामशील्य-
हरयते तस्य कारणं काल एव । वनेन परिणाम क्रिया पराकारत्वानि पद्माप्येतानि
कालस्य 'द्वयकार' इति कथ्यन्ते । सर्वेषामपि पदार्थानां स्थितिः काल एव ।
—नमंप्रदे कार्णे द्विविधः 'कथित'—१ व्यावहारिककालः, २ पागमार्थिककालः ।
दृष्ट-चक्षुः पल-विपणयवयवमम्यद् कार्णे व्यावहारिकः कालोऽग्नि किट्ट निरव-
यवो निपः कालः पागमार्थिक इति ।

जीवेन किट्ट पुद्गलेन च यत् साहाय्यं लभ्यते स इत्यविशेषो 'धर्म' इति
व्यतः । जन्मानिनीं मर्मी प्रति यया जलं सहकारि कारगमन्ति तदैव जीव
पुद्गलद्रव्यकृते धर्मोऽपि सहकारिकागमः । एव धर्म स्वयं जीव प्रति गतिप्रेर-
न प्रवृत्तिं पर नष्टनौ महायकृद् भवति । जलं मर्मी चञ्चलार्थं न प्रेरयति पर
गती साहाय्यप्रदं भवति ।

स्थितिशील जीवस्य पुद्गलस्य च स्थितिं प्रति सहकारिकारगमूनद्रव्यविशेषो
योऽस्ति स 'लघर्म' इति कथ्यते । वृक्षाच्छादेव अथर्मोऽस्ति कार्योऽपि जीव स्थितौ
कथ्यते । यद्यपि पथिकप्रति स्थितयर्थं प्रेरणा दातु न ह्याया समयो पर सामा-
न्यतः सा स्थिति प्रति कारणं भवति एवमेष हि लघर्मोऽपि जीवं किट्ट पुद्ग-
लप्रति स्थितिप्रयोजनेन प्रेरणार्थं साहाय्यकृद् भवति ।

जैनदर्शनं त्रीणि मोक्षसाधनानि प्रतिपादयति—१ सम्यग्दर्शनम्, २ सम्य-
ग्ज्ञानम्, ३. सम्यक्चारित्र्यम् । दर्शनमित्येतत् पदं श्रद्धावाचकम् । तथैवैवंप्रति-
पादितेषु शान्तेषु अगाधानवच्छिन्ना श्रद्धापेक्षयते । श्रद्धा साध्यप्राप्तौ साधकं शृंग-
पकरोति । अतः सादेव्यते । साध्य-ज्ञानाय शान्तवर्त्मनिदान्-नावानाञ्च गम्भी-
रानुन्तेरपेक्षास्ति अतः सम्यग्-ज्ञानमपि सम्यग्दर्शननिर्वाणदेयम् । सम्यग्दर्श-
नस्य सम्यग्ज्ञानस्य च चरित्रार्थना सम्यक् चारित्र्यैव मगरसा भवति तस्मात्
तदपि प्राश्यम् । एतानि त्रीणि साधनानि जैनदर्शने 'रत्नत्रय' निरूप्यतेन साक्षा
प्रयितानि सन्ति ।

अथो यद्यपि निमर्गतो मुक्तः पर वाननावन्यकर्मणि तदीयशुद्ध रत्नवृत्त्य
निष्ठान्ति । जैनदर्शनस्य कर्मनिदानो नैव । न स दर्शनान्तरप्रतिपादित
मिदाम्त इव । कर्मणि भवन्ति पञ्चलिकानि । पृथिवीजलादिकमिव कर्मणि
भौतिकम् । तत् जीव दुःखमये प्रपञ्चे निगमयति । जैनशास्त्रम् अष्टविधं कर्म
वर्णयति । तेषामष्टानां कर्मणां प्रभावो भिन्नभिन्नस्तत्र निगदितः । अष्टकर्मणि-

मानि-मोहनीय-वेदनीय-नामायुष्य-योगान्तरायज्ञानावरणीयदर्शनावरणीयानि । फलानुसारीणि कर्मनामानि सन्ति । मोह जनयति यत् तन्मोहनीय कर्म, यत् सुख दुःखज्ञानभावयति तद्वेदतोय कर्म, निश्वामनाशक कर्म दर्शनावरणीय, ज्ञान नाशक कर्म ज्ञानावरणीयम्, आयुर्निर्णायक कर्म आयु कर्म जन्म कस्मिन् जन्मनि भवेदित्येतद् यत् प्रयाययति तद् मोक्षकर्म, नामविधायक नाम आयुर्विधायक-आयुष्य कर्मेति कथ्यते ।

जीवने कर्मणा सयोगो वियोगश्च भवितुमर्हतीत्यतद्दर्शनाय जैनदर्शन सप्तप-
दाधान् वर्णयति । ते सन्तीमे आस्रव-बन्ध-सवर निर्जरा मोक्षजीवाजीवा ।

तावार्धयूत्रे शरीर वचन मनसा त्रिधा योग इत्युक्तः । अयं योग एव आश्रय इत्युक्तः । भावास्रव द्रव्यास्रवभेदेन सोऽपि द्विविधः । कर्मोपाद्वरागादिभावो भावास्रव किञ्च पुद्गल कर्मोदयो द्रव्यास्रव इत्यभिधीयते ।

जीवो येन व्याप्यते तत् बन्धकर्मेत्युक्तम् । मिथ्यास्रव अविरति प्रसाद कषाय योगवशाजीवो बद्धो भवति । सवर कर्म जीव मोक्षोन्मुख करोति । तत् कर्माणि निरगदि । सवरकर्माणि द्विविधम्-भावसवर द्रव्यसवरश्च । येन कर्म-
माणा विरूप्यते तदस्ति भावसवरकर्म । नवीनपुद्गलकर्मसंग्रन्धोच्छदि च द्रव्य सवरकर्मेति कथ्यते । येन संपादितानि कर्माणि निर्वायाणि त्रिपण्ये तन्निर्जराय कर्म भवति । कर्मणां लघो हि मोक्ष इति निगद्यते । मोक्षेण जीवो नैर्मागिक शुद्ध स्वकीय रूपमवाप्नोति । जीवाजीवपदार्थौ तु वर्णितावेव ।

मिद्धावस्था एषु मुमुक्षुणा स्वकीय आप्यात्मिको विक्रमः कर्त्तव्यः । एष विक्रमः शनैः शनैः संपद्यते । एतद्वेतो जैनदर्शनेन चतुर्दशगुणस्थानानि निरूपि-
तानि । यथा मोक्षानेनोपरि गम्यते जीवन तथैव गुणस्थानान्यवहन्म्य जीव उन्नततम मोक्षपदमनुते । गुणस्थानानि सन्तीमानि—१ मिथ्यात्वम् (विवेक-
हीनताया दशा), २ ग्रीयभेद (सदसद्विवेकोदय), ३ मिथः (निश्चया-
निश्चययोर्युक्तता) ४ अहिततमम्यगृष्टि (संशये सति नष्टे समयवध्दावस्था), ५ देशविरति (पापानामागिरूप्याग), ६ प्रमत्त, ७ अप्रमत्त, ८ अपूर्व-
करणम्, ९ अनिवृत्तिकरणम्, १० सूक्ष्मसाम्पराय, ११ उपशान्तमोहः, १२ लीणमोहः, १३ सयोगकेवलदशा, १४ अयोगकेवलदशा । सयोगकेवलद-
शायां साधकोऽनन्तसुखमागं भवति । अयोगकेवलदशा तु अन्तिमदशास्ति ।

लोकाकाशान्त्रोकाकाशपोर्मध्ये राजमानं पुनीत स्थान मिदानां निवापमूनि-
रग्निः । स्थाननिदमेव 'मिदशिला' इति गीयते । साधकोऽनन्तचतुष्टयं प्राप्य चर-
मशान्तिमेति । इममेव तदीया चरममुच्यवम्यामि ।

मग्यवचारित्र-साधनायै जैनदर्शनं पञ्च महामान्युपदिशति—अहिंसा-संया-
स्येयव्रतचर्यापरिग्रहा इति ।

जैनदर्शनस्य दैशिकश्रमिदं यत् तत् कर्मफलदानेश्वर इति न मन्यते । तदी-
श्वरविपरिक्रा दुष्कृत्स्नकैः प्रत्याख्याति । कर्माणि स्वयमेव कलभदाने क्षमाणीति
तदीयो विधायः । अग्निं रूपते जैनदर्शनं मोक्षायेकस्ति । परं मोक्षामार्ग-
कर्मोन्निमनिगंवाय शुनि अयनि जैनदर्शनं तु नामपि न । जैनमते मिदा एव
इश्वराः । तदहरेषावनानहृदयमाश्रयितुमेव सृजति । कामं जैनधर्मो भव्यवनीध-
रवादी वा भीतमार्गाग्रहोता । परं स संसारस्य प्रागिमात्रं इति उपतिपक्षतिपात्रि-
ताप्यामिक्तान्योनिर्दंशयनीनि तु सोऽपि स्वीकृत्यान् यो ह्यन्तर्भिन् कस्मिन्नपि
दर्शने अद्याधियं निषधति ।

जैनधर्मं पञ्च परमेष्ठिनो मताः मन्त्रि-अहं-मिद-आण्यदोषाध्यायमाधव ।
धर्मपरा जैना नित्यं पूजयन्ति इमां । ईश्वरे विद्यापमनिदधाना अपि जैना धर्मो-
स्वाहवन्त मन्त्रि । तीर्थङ्कर-सद्गुणात् मततं व्यायं ध्याय स्मारं स्मारञ्च ते
आत्मानं पुनाना मोक्षावाप्यर्थं नितान्तमेव योग्याधिकारिणो लायन्ते । ते
कर्मवादे विश्वमग्निः । आन्तकर्मणां नाशः सद्भिचारं सद्बुधनैः सत्कर्मभिरेव
मम्मव इति ते धुरदृष्टया मन्यन्ते । तेषां मतमिदं यत् कल्याणप्राप्तिः स्वधर्मभि-
रेव भवति । तीर्थङ्करास्तु मार्गं प्रदर्शयन्ति । मार्गं गमनमग्मदीयं कर्त्तव्यमस्ति ।
यस्तुतो जैन-धर्मो दीरागां हृदमनस्काना कृतेऽस्ति । तदीयो मूलमन्त्रोऽग्नि—
स्वावल्ग्वनमिति । तत्र मुच्यमा 'जिनः' किंवा 'वीर' इति कथ्यते । 'जिन'
इत्येत पदं विज्ञेयवाचकमस्ति । तद्व्युत्पत्तिरेव जयतीति जिन इत्यस्ति । पद-
मिदं जिनघातोः 'इण्निजिद्रीहृष्यविम्यो नक्' इति सूत्रेण नकि कृते निष्पद्यते ।

साग्रजिकस्य जनममुदायस्य कृते दर्शनमिदं परमोपकारि । यतो हि इदं वनते
पर्यार्थवादि । तत्त्वज्ञानकालदेव जगन्मत्तां स्वीकृत्य । तन्मूले वर्ततेऽनेकेषा
तत्त्वानां मत्तेनिष्वाहरत् तत् समुपगितं भव्ययनपुरतः ।

(१५)

चार्वाकदर्शनम्

अवेदमूलकेषु दर्शनेषु चार्वाकदर्शनं प्राचीनतमम् । “अयं संसार एव आत्मनः क्रीडास्थलम् । नास्ति परलोकः । इदं क्षीरमेव आप्ता । मरणमेव मुक्तिः । यावदस्मिन् देहे सन्ति प्राणास्तावत् सुखलाभाय प्रयत्नः कार्यः । न धर्मः पुरुषार्थः । मानवजीवने काम एव पुरुषार्थः”—इत्यादिकानां चार्वाकसिद्धान्तानां प्रचारोऽस्मिन् देशे विरन्तनात् कालाद् दृष्टो भवति ।

यदाग्नौपनिषत्कालो विरेजे तदापि भौतिकश्चाद् इहेनस्ततः प्रसृतोऽवाप्यत ।

“वेद्यं प्रेते विचिंशित्वा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैरे ।” इत्येतत् कठस्य “एतेभ्यो भूतेभ्यः मनुष्याय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संशास्तीति” इत्येतद् बृहदारण्यकस्य, अथ च—

“अमर्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीधरम् ।

अपरस्परमभूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥”

इत्येतद् गीतायाश्च वाक्यं हि ज्ञापयति यदत्र देशे जडवादस्तस्मिन् तस्मिन् कालेऽपि विद्यते स्म । एष हि भीतिरत्रादौ बौद्धग्रन्थेषु च बहुत्र दीपयते । उल्लेखेनैवाप्रतिपादकस्याभितर्केशकम्बलस्य सिद्धान्तो लोकायत-मतानुकूलोऽस्येव । जैनग्रन्थेषु चास्य चार्वाकमतस्य निर्देशः प्राप्यत एव । इत्थं नास्ति क्रम-तत्प्राप्त्यः प्राचीनतायाः अनुमानमुक्तप्रमाणाधारे सम्यक् कर्तुं शक्यम् । श्रुतीनाम-नेहमि पशानुष्ठानानां तपश्चरणानां प्राक्त्वमासीत् । जनानां मनोदृष्टेराजर्जन-स्तदानीन्तनं समये ऐहिकनाम पारलौकिकतायति प्रयत्नपूर्वकं कृतमभवत् । एतेषु यज्ञादिरश्मं परलोकवादे च ये जना भ्रष्टा न निश्चिन्तुं गृह्णन्त्ये तत्रादर्श-यते पारलौकिकं यज्ञादिरं कर्म आप्तेनोऽभितर्क्य निन्दयितुं शक्नुवन्तः । ते इन्द्रियानुभूयमानं जगदेव सर्वव्याप्येन सिद्धान्तमुत्थं स्वीचक्षिरे वैदिकं सिद्धान्तं विरोधुं मुहुरतयोपचक्षिरे । ‘म वा एष पुरुषोऽन्नरसमय’ इत्यादिभ्युनि-मन्त्रस्य ब्रह्मसरीरात्मव्यतिपादकता व्याप्यते ते स्वीय नीतिरत्राद पोषयितु-मुद्युजिरे ।

इत्थं ज्ञातं भवति यद् पुनस्य आवांश्मनन्योदय श्रीनृपालवर्तिने धर्मानु-
ष्ठानन्योन्मुक्तदाय सत्तात् ।

चावार्कदर्शनं पुरातनतमयुगे 'लोकायन' नाम्ना स्थानज्ज्ञात् । लोकाय-
निकाः शुद्धबुद्धिवादेऽभिनिवेशं दर्शयाम्बु । नेश लक्ष्यं शुक्लतर्कवैदिकमिदं ज्ञाना
ग्रन्थान्मानमात्रमासीत् । ते न केवलं वेदान् अनिन्दन् रीद्वे वेदज्ज्ञानम कुम्भा-
म्बुषु । हांके शेषां जडवादिनामचरणानि विचारहीनानामाचरणार्थात्
रदन्त । तन्मात्रे 'लोकायनिका' श्रेयवोदित । गच्छन् कालेन 'चावार्क'
श्रवणया मंजुषा प्रसिद्धा अनुवन् । 'चावार्क'नामा कश्चिद् बृहस्पत शिष्य
आसीत् ; न मतमिदं प्रचारयामास इत्येवमात् कारणात् ते चावार्क इत्यप्यन
इत्येतदपि केषाञ्चन कथनमस्ति । 'चावार्क'नामकस्य ब्रह्मचरिण आच'र्यस्य
लोकायनिकाः काशिकाहृत्यामन्ति । तेनानुमीयते यदुक्तार्थं-मात्रस्यात्मनमप्य चावार्क-
कमतमियंतामस्या भेदे । पुण्यपापादिपरिहारेण्डुडात्मस्य चावार्कस्य त
चावार्का इत्यस्यधापित इत्येतद् गुणरत्नस्य कथनमस्ति । 'मुद्बुध, पित्र,
मोद्बुध च' इत्येता हि तेषा उडवादिना चावार्कस्यकथं लं'कम्नात् 'चावार्क'
इत्येतेन नाम्नाऽऽहुहायेयेषां लोकानुतिरस्ति । भवन्तु नाम किमपि ज्ञातम् ।
अप्ये नास्ति कदापि दान्तमानिबन्धार्थं इति नाम्नाऽऽहुयन्ते ।

आर्वाकदूशनं आर्हस्पयशानमपि उच्यते । अथ ये यद् वृष्पनिर्नाम
हस्त्रिदाचार्यआर्वाकमनं प्रवर्तयामासुः । अत एव ते मत्तं आर्हस्पयमतमिति
प्रसिद्धम् ।

नारिकेलस्य भक्षणपक्वस्य वृक्षस्येति चार्थस्यैतिहासिकान्तरप्रतीति-
मिदुष्यति । तद्विचित्रमृगागमनस्य शार्ङ्गनेषु दर्शनप्रस्थेषु कृतोऽस्ति । “एक
आनन शर्ति मावात्” इत्येतत् प्रश्नमुत्र व्याचष्टा आचयेनाम्भक्त स्वर्गये
भास्करभाष्ये, सारुवाचार्थः स्वर्गये सारुवाचार्थः आनये वीणावादीवाचार्थः नीलाका-
शं धरो मनुमुद्रतश्च द्विर्द्वान्प्रहसिद्विद्विद्वधोर्गिद्वानि मृगाणि समुद्रगमि—

१. पृथिव्यप्तेजोवायुरिनि तत्त्वानि । २. तन्मनुष्ये शरीरेन्द्रियविग्रहमज्ञा ।
३. नेत्र्यध्वनन्धम् । ४. शिखादिभ्यो मङ्गलिकं विज्ञानम् । ५. मङ्गलिकं
विज्ञानम् । ६. चैतन्यविशिष्टं कायः पुरुषः । ७. कान् पुरुषं पुरुषार्थः । ८.
मरणमेवावयवम् ।

राजनीतिशास्त्रे निहाये च वृद्धस्वनेर्मनमुत्थितं प्राप्तते । कौटिल्योऽयं-

शास्त्रे भास्य स्वकीये प्रतिमानाटके च बृहस्पति मत्तमुल्लिखन्ती दृश्येते । एतानि प्रमाणानि स्पष्टमेवोद्घोषयन्ति यद्वरयमेव बृहस्पतिर्नाम कोऽप्याचार्य मन्त्र-भूव । नास्ति 'बृहस्पति रित्येतन्नाम करुपनाज्जन्मम् ।

यद्यपि साम्प्रत चार्वाकदर्शनविषयको न कोऽपि ग्रन्थ उपगम्यते पर प्राच्य माग्य-यत्तानि कतिपयानि सूत्राणि ज्ञापयन्ति यद्वरयमेव प्राचीने का? एतद् दर्शनमन्त्र-धर्मो हि मूलग्रन्था आसन् । नून नास्तिकलिङ्गान्तेषु कृता निरस्का-रुद्धिस्तान् ध्वंसयामास ।

चार्वाकदर्शनं प्रायश्चमेव प्रमाणं स्वीकुरुते । तद्वाद्दोऽयं यन्निन्द्रियैरेव विश्वा व्याहं ज्ञानमवाप्तुं शक्यम् । इन्द्रियजनितज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्मिन् । प्रत्यक्ष विद्मः यं नैद् दर्शनं दर्शमान्तरमतान्यनुमानशब्दादपि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन मन्यते ।

अनुमानं लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं भवति । तच्च व्याप्तिज्ञानावलम्बि वर्तते । अनुपा त्रिकमाहर्ष्यनिषयो हि व्याप्तिरित्युच्यते । अनुमानमिदमधिकृत्य चार्वाकदर्शनं माह व्याप्तिस्त्वृक्वाक्यस्य सत्यता न प्रमाणमिच्छा अतो नानुमानमपि स्वीकृ णार्हम् । 'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, पर्वतोऽयं धूमस्तन् तस्मात् पर्वतोऽग्निरस्य मेव' इत्येतत् व्याप्तिमवलम्ब्य पर्वतस्याग्निमस्य यत् प्रमाणीक्रियतेऽनुमानेन येन । तदनुमानं तदा स्वीकर्तुं शक्यं यदा व्याप्तिस्त्वृक्वाक्यस्य सत्यता प्रमाणमिच्छा स्यात् । यानि यानि स्थानानि धूमाग्निमग्निं मग्निं किं तेषां सर्वेषामपि स्थानानां निरीक्षणं सम्भवं कदापि ? प्रत्यगस्य सीमितत्वान् वर्तमानशालवर्तिनाम् एव धूमाग्निरितिष्ठतां स्थानानां प्रेक्षणमपि मिथीभवितुं न शक्यं कुत पुनर्भूतभावि-स्थलानाम्निष्ठताम् । एवस्थिते व्याप्तिवाक्यस्य सत्यता कथं ज्ञाता भवति ? प्रत्यक्षेण केवलं सीमितं ज्ञानं भवति । तत्र सीमितं ज्ञानमाश्रित्य व्याप्तिचलेन त्रिकाल-शामिनं मरुस्थानवर्तिनश्च वस्तुविज्ञापस्य सत्तायां प्रतिपादनं न कदापि युक्तम् । महानसं जायमानस्य धूमरितिष्ठस्य मन्त्रग्रन्थे केनापि वृद्धिविशिष्टेन सार्धं वीक्ष्य समप्रस्थापि धूमस्य सम्बन्धः समग्रेणापि अग्निमात्रेण सह विद्यत इत्येतद्विधनि-यमस्य निर्माणं किमुचितं भवितुमर्हति ? तस्माद् व्याप्तेः सत्यत्वं न सिद्धम् । तस्या अभिप्रायाद् अनुमानमप्यसिद्धम् । सामान्येन ज्ञानेन विरोधस्य नानुमानं भवितुं योग्यम् । चेदिदं मतं भवत् यद् व्याप्तिर्विशेषे न भवति अपि तु सामान्ये भवति तदपि दोषा न दूरीभवन्ति । 'सर्वे मनुष्या मरणशीला' इत्यत्र चेद्

व्याप्तिर्भूतव्यताभरणशीलतयो माह्वर्यमवलम्ब्यत इति मन स्यात् तदा न
वानुमाने भवेदनुवक्षाशक्तम् । मनुष्यताभरणशीलतावता सर्वेषामपि पदार्थानां
ज्ञानस्य व्याप्तिमूचकवाक्येन प्रथमत एव निष्पन्नवान् । एतादृश्या स्थित्यान्तु
मनुष्यत्वाद् टवदनस्य भरणशीलत्वोपपादनायानुमानाश्रयणेन किम् ? व्याप्ति
वाक्येनैव तस्य गतार्थयन् । अत्रापि मिद-भावनदोषः । यत् मिदं तस्य
मात्रेण स्वयम् अतो न विनापमानिना नञति व्याप्तिः । इदं हि वदन्तश्चार्वा
कदर्शनपण्डिता अनुमानं निरस्यन्ति ।

अनुमानं लोकाभ्यवहारमात्रकमियेनपि न चार्वाका सहन्ते । तेषां कथं न
भवेत् यल्लोकव्यवहारप्रयोजनेनापि न तदपेक्षते । सम्माननस्यैव तदुत्तरार्थात् ।
सम्माननया संसारस्य मर्दोपि व्यवहाराश्रितितु सत्तुवन्ति । सम्माननावशादेव
मानवत्वं तत् कर्मणि प्रवर्तते । सम्माननैव तं जीविकादिनिमित्तोद्योगे प्रवर्त-
यति । सम्माननैव सत्तन्मिमं वर्तमानं तस्मिन्स्मिन् वैज्ञानिकानुसन्धाने
निर्णययन्ती ह्युपचरोभवति । अतः सम्माननया कार्यं लोकाभ्यवहारं चालितुमर्हति,
नानुमानमपेक्षते ।

धूमानज्यो कार्य-कारणभावात् तस्य हव्यमपि न्यायमगन्तवात् इत्येतद-
धनमपि चार्वाकैर्न स्वीक्रियते अनुमानवादिनाम् । तद्वदृष्टा जगति कार्य-कारण-
भावमप्यामन्वात् । “समागतविचित्रतां कार्यकारणभावन्यता भास्ति । अपि तु
स्वभावादव । मनुष्यस्य मुखवाचे हेतुधर्मः किञ्च तस्य दुःखवाचे कारणमधर्मः इति
न कथं न स्यात् । न मुखस्य कारण धर्मो न च दुःखस्य कारणमेवाधर्मः । मनुष्य
स्वभावादव मुखं दुःखं भवते । जगौ यो दहनभावे जले यद् शीतलस्य तत्र
कारणं तस्य तस्य पदार्थस्य स्वभाव एव । कोकिलगितो मयुरिणि मयूरस्य
चित्र-विचित्रवर्णश्चैव कारण तदीय स्वभाव एव—

‘निश्चिन्तित्वेत् को वा कोकिलान् कः प्रकृतयेत् ।

स्वभावव्यतिरेकेण विद्यते नात्र कारणम् ॥”

इत्येतदभिधाय चार्वाका कारण-कार्यभाव निरस्यन्तः स्वभाववादं प्रतिष्ठाप-
यन्ति । ते जगत् उत्पत्तौ विनाश च मूल कारण स्वभावमेव मन्यन्ते कथयन्ति
च यद् वस्तुन स्वभावोऽस्ति जगता वैचित्र्यस्य कारणम् । नान्यत् किमपि ।

कार्यकारणव्याप्यातव्यज्ञानमपि च मिदं भवितुमर्हति । कार्योत्पत्तिव्याप्ये-
कमापकोपाधि-सत्ताया विद्यमानत्वात् । तत्रापि बहुना व्यक्तत्वं बहुना चान्यक्तत्वं

एव भवति । तेषां सर्वेषामप्युपाधीनां यावत् पूर्णतया ज्ञान न भवति तावत् कार्य कारणभावस्य स्वरूपावधारण न सम्भवम् । अत एकं चार्वाका कार्य कारणभावमङ्गीकर्तुं न भवन्ति समुद्यता । ते हेतुमन्तरेणैव वस्तुन सद्भावं-
अकस्मात् भूतिम्-स्वीकुर्वन्ति ।

शब्दप्रमाणमपि दर्शनान्तरमगम्य दर्शनमिदं न स्वीकरोति । अत्र तस्य कथनमिदम्-आलोकावधारणनाद् योऽर्थबोधो भवति स तु प्रत्यक्षप्रमाणेनैव सिद्धो जायते तस्मात् तस्य (शब्दस्य) स्वीकरण निरर्थकम् ।

कस्यापि पुरस्स्याप्तत्वात् प्रामाणिकत्वात् सत्यवचनत्वात् हितेष्टुत्वाच्च तस्य षष्ठमि आस्थाया सस्थापनमनुमानमेव । अनुमानश्चातुपदमेव प्रत्याययानमत आतपुष्टोक्तवाक्ये सत्यधिय प्रतिष्ठापनमेवान्ततो मिस्मारम् । जगद्विषयकप्रत्यक्षपदार्थानां वर्णनम्बु तत्कृत विज्ञासाहं परमरष्टस्य लोकस्थाभ्युत्पत्तपदार्थानां तद्विहित वर्णन मनोरञ्जनादधिकं न किमपि-हृष्येतद्विचार प्रकाशयन्तश्चार्वाका वेदानामपि प्रामाण्य निराकुर्वन्ति । ते चन्ति यद् वेदानां विरोधिष्वच-प्रकाशन-कारित्वात् निरर्थकशब्द प्रयोगकारित्वात् अप्रत्यक्षपदार्थविषयककल्पनाकारित्वाच्च, न ते प्रमाणानि भवितुं शक्नुवन्ति । वेदा यशेषु घृणितानि कर्माणि अनुष्ठानमुप दिशन्ति, ते जर्मरी-तुर्करी-पर्करी-पर्करीका जेमनामदेरप्रमृतिपदानि निरर्थकानि प्रयुज्जते, माम भक्षणञ्च यागेषु विधिष्वेन प्रतिपादयन्ति तस्मात् वेदा न मान्या । तेषां कर्तारश्च सन्ति धूर्ता भण्डा निशाचराश्च—

प्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डपूर्तनिशाचरा ।

जर्मरीतुर्करीत्यादिपण्डितानां वच स्मृतम् ॥

इत्थं हि ते (चार्वाका) शब्दप्रमाण खण्डयन्तो वेदान् अपि ते नितरां कनोर तया भवनानन्ति ।

चार्वाका मन्ति स्थूलतमविचारकारिणः । ज्ञान विज्ञासस्य प्रथममेव सांया नमास्तु ते आत्मानं मार्गयितुमुद्यता सन्ति । स्थूलदृष्टिर्यान्वि पदार्थान् तेषां पुरा निन्दयति तानेव ते प्रमेयत्वेन मन्यन्ते । वस्तुन सग्यमपीदम् । य पदा धांसिनि दृग्गोचरस्तस्यैव नु सद्भावं स्वीक्रियत । चार्वाकाणां दृक्पथे पृथिवी पतनोवायव एवायनरन्ति तस्मात् ते ताश्चतुर ण्ड प्रमेयत्वेन मन्यन्ते किञ्च तेभ्य समारभ्य प्रतिपदार्थं उपपद्यते इति तेऽभ्युपगच्छन्ति ।

(यांश्चैव तेऽपि) कथयन्ति आवरणाभावादाकाशं शब्द एव । न कोऽप्यस्ति

मनामकः पदार्थः) इदमेव श्रुत्यादिनूतचट्टनं न्यायप्रमाणा जगतो मूलकार-
णम् । वाचं जगत् तन्निर्दिष्टाणि, मूर्तिकं शरीरमेतेष्व एव चतुर्थो मूलमूल-
उपपत्तेः । न कापि चेतनमत्ता जगतो मूलः । जगत् तु अहस्तादेव सम्मिलन-
शीलस्य मूलचतुष्टयस्य निचयनात्रम् । जगदुत्तिर्ययं वर्तते तेषां विचारः ।

(जीवं लक्ष्योक्तं यत् ते वदन्ति तदिदम् शरीरं विहाय नस्मिन् कश्चिदज्ञान-
मिधानं कोऽपि पदार्थः) चेतनता शरीरमन्वद्वान्ति तस्मात्शरीरमन्वद्वान्ति
चेतनम्) शरीरस्य चैतन्यमन्वद्वान्ति त्रिभिः प्रकारैः सिद्धयति—

१. नैरुपाधिकमस्मान्वावयवव्यतिरेकिपदत्वा शरीरं मदेव चैतन्यस्यादिभावो
भवति मन्वावेऽस्मिन् तस्मादि (चैतन्यमन्वद्वान्ति) निर्गोचारे दृश्यते । अह-
स्तादिना शरीरे प्रकृतचेतनताया अन्तुष्टयो भवति अहस्तादिना चैतनताया ह्याम-
मनवलोपपत्तेः । चैतन्यं हि शरीरादेष्टुं, अनुचैतन्यं शरीरमन्वद्वान्ति सिद्धयति ।

२. सर्वस्यानावाप्तानुत्पत्त्या स्पृष्टोऽहम्, कृष्टोऽहम्, तिष्ठोऽहम् प्रमत्तोऽहम्,
इत्येवमिष्टानामनुभवाणां ज्ञानं जगति प्रतिपद्यन्वाप्यते । तच्चक्षिष्यकानुमूनि-
रचैतन्यविशिष्टे शरीरे एव निपद्यते । चैतन्यं हि शरीरमन्वद्वान्ति चैतन्य-
मनुभवेनैव गम्यम् ।

३. वैद्यकशास्त्रेण मूर्तिकेन पदार्थेन सह चैतन्यस्य सम्बन्धोऽस्मीति' मदे-
प्रतीयते । माह्नाभूतोपयोगेन शरीरे प्रजा पटीयमन्वा एवमेव हि द्वे प्राणौ वधनि
कीदृशः रिहन्तः प्रेक्ष्यन्ते । एतैः प्रमाणैः शरीरे चैतन्यस्य स्थितेरङ्गकरणं न
तथांगतं भवति । तस्मात् "चैतन्यविशिष्टं कायं पुरुषः" इत्येतत् वृद्धमतेः ।
सर्वं शुद्धि-पुरुषम् ।

एष सिद्धान्त एव चावाकाशा 'नूतचैतन्यदाद' इत्येतेन नञ्वापि रजतः । यथा
मदिरामापकेषु द्रवेषु न अन्नकण्डिकादिप्रते परं मदिरात्रं गतेषु तेषु नादकण्डिका-
मनुपपत्तेः, यथा च तन्मूल-वदिरमुष-पदार्था न व्यष्टिद्विज्ञाना रक्त-वृ-
ष-परं तेषां मनश्चित्तद्विगुण्यती जायते । अथैव मूलचतुष्टयं स्वकीयदर्पकावयव-
तु न चैतन्यद्विगुण्यती दृश्यते परं तेषां चतुष्टयानि मनश्चित्तं परिमन्वद्वान्ति-
पेन च समुपपद्यते तदा तत्र चैतन्यगुण्येयं मन्वायते—इत्येतद्विधेस्तद्विवाका-
शरीरस्यैव न चतुष्टयस्य

चावार्त्तु केचन इन्द्रियाणामात्मनं तदिदमेव प्राणात्मनश्च तदपरे मनस-
आत्मनश्च 'ते ह प्राणाः प्रजापतिम्', 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणस्य' 'अन्योऽन्तर'

आत्मा मनोमय' इत्यादिश्रुतीरेकदेशवतिन्या दृष्ट्या विभाज्य, उपपादयितुं प्रयतमाना दृश्यन्ते ।

चार्वाका न सन्ति शब्दप्रमाणवादिनस्तस्मात्ते ईश्वरप्रतिपादिका श्रुतारपि नाद्रियन्ते । शब्दवाघाते हि ईश्वरस्यास्तित्वं स्वीकरणं न तेषामभिमतम् । तेऽनुमानप्रमाणमपि नाङ्गीकुर्वन्ति । अतोऽनुमानेन नैयायिकः यस्येश्वरस्य सत्तामुद्घोषयन्ति स ईश्वरोऽपि तं प्रतिविष्यते । ते स्वभारत एव जगतः समुत्पत्तिं किञ्च स्वभावन एव तत्कलयमपि मानयन्ति तस्मात् तदुत्पत्तौ तदङ्गीकृत्याञ्च ईश्वरस्य सत्ता नापेक्षन्ते ।

दर्शनान्तराणि पुरपार्यचतुष्टये श्रद्धा निदधति । तानि वदन्ति यस्मान्नश्यं कर्तव्यं धर्मस्योपाज्जनस्यैवार्जनं कामस्य त्रिवेदण मोक्षस्य चाधिगमनमस्ति । परं चार्वाकदर्शनं न धर्मं न च मोक्षे स्वामाभ्या निदधानि । तन् केवलं हि अर्थ-कामादयो पुण्यार्था स्वीकुर्वन्ते ।

मीमांसका यज्ञ-यागाद्यनुष्ठानैः यस्य स्वर्गस्य लोभाय जनान् उपदिशन्ति इमे चार्वाकास्तस्य स्वर्गस्थ सत्तामेव नाभ्युपगच्छन्ति । स्वर्गलोकस्यागमनात् तदर्थं ह्येक-महन्, तपश्चरण, यजन, यज्ञे दानत्रिणादिप्रदानं इत्यर्थमेवेत्येतादृशं यन्तस्ते वैदिक धर्मं नेतिष्यन्ते । वदन्ति च—'कपोल-कल्पितं पारलौकिकं सुखं चाप्यु जीव कृत्वा यागाचारणं राजमीर्यम् । चेद् यज्ञे निहतं पशुर्यजमानं स्वर्गं गमयति तदा करमात्रं यन्मानसतदर्थं पितरः स्वयागे स्थापादयन्ति न च भ्रातृजं मृतं प्राणी च तृप्तिं प्रयाति । चेदेव तर्हि निर्वापं गतो दीपकस्तैलं प्राप्य कथं प्रज्वलितसिंहावान् भवतीति ।

चार्वाकाणां मुक्तिविषयऽपि विचारा अद्भुताः । तेऽप्याच्यन्तिरदु रानिवृत्तिं मोक्षं यद्यपि मय्यन्ते परं कथयन्ति यद् देहस्यास्य पातेनैव सह ॥ यावामारयन्तिकी निवृत्तिः सञ्जायते । तेषां मतेन मरणमेवापवर्गः ।

चार्वाकाणां मुक्तिर्यन्वन्धिनीयं चार्वाकैर्न । देहमेव ते आत्मानं वदन्ति । स च दहामा निधने सति नश्यति । एवं म्रियते मोक्षे च स्वकीये रूपेऽनतिष्ठते कश्च तत्र दुःखं रहितो भवति । यस्तु तस्तेषामपि मुक्तिराकाशसुमनसमिवालीका ।

चार्वाकाणां मतेन तु लौकिकं सुखमेव जीवनस्य चरमलक्ष्यमस्ति । तदेव तेषां सर्वस्वम् । तेषामुद्देशं जीवनस्येदमेव यत् तदेवाचरेत् येनैहिकं जीवनं

मुग्धानि आसादयेत् । ऐहिकमुखाग्रं कृतं किमपि कर्म नानुचिन्तयेत् । न ते पापे विषमन्ति तस्मात् ते उच्चैर्मुनैः कथ्यन्ते दूषोपयन्ति—

यावज्जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा धृतं पिबेत् ।

अस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतम् ॥

भारतीयदर्शनशास्त्रे निहाये यथा बृहस्पतिश्चावांक्षश्च भौतिकवादस्य संस्थापको वा प्रवर्तकः किञ्च प्रचारकोऽस्ति तथैव प्राचीनयवनदर्शनेतिहाये हिमाश्रित्य-
पुङ्गुरिभ्रम-सूत्रेणैवमा अपि भौतिकवादस्य प्रवर्तयिताः प्रचारकर्तारश्च सन्ति ।
एतत्पुरातनस्य मुनवाद् सर्वथैव चावांक्षस्य सिद्धान्तं संवदति । एकोनविंशतित-
मशतके समुज्ज्वलेषु पात्रिदिविजमादिमतेषु स्पुटनयैव चावांक्षसिद्धान्ताया प्रभावो
हयोश्चरीभवति ।

यवनदेशस्य दार्शनिक एपीक्यूरोस- किञ्च तद्वेद्या अनुयायिनो यथा यूजा-
भावेन हरयन्ते तथैव भारतेऽपि चावांक्षमतानुयायिनोऽपि जुगुप्सापूर्वकं विलो-
कयन्ते । वस्तुतो जनाश्चावांक्षमार्गं सम्यक् प्रयत्नपूर्वकमवगन्तुं न प्रायतन्त । नेहं
विरमणीयमस्ति यद् भारतीयदर्शनानि सन्ति चावांक्षमतस्य श्रेणीनि । संशय-
वादोऽज्ञेयवादश्च-उभावपि-स्वतन्त्रविचारान् आवृणोते । न तौ समीचां विना
किमपि मनं स्वीकृतम् । दर्शनशास्त्रं स्वतन्त्रविचारो जनयति । दर्शनशास्त्रस्य
कर्तव्यं भवति यत् तदाज्ञानं दृष्टयितुं संशयवादिनामादेषान् निराकुर्यात् ।
आक्षेपाणां निराकरणेन समस्यानां समाधानेन च दर्शनशास्त्रं समृद्धं परिपुष्टञ्च
जायते । कौटिल्यामा प्रतीय आह यदसौ संशयवादस्य श्रेणी वर्तते । चावांक्षमत-
मपि दर्शनशास्त्रमुपकुर्वाणं विलोकयते । तद् (चावांक्षमतम्) तत् (भारतीय-
दर्शन-शास्त्रम्) इद्विधासात् प्रापते । चावांक्षमते दर्शनशास्त्रं प्रति तां सहायता
प्रदत्ता पामवाप्य तदात्मानं युक्तिपूर्वकविवेचनकार्ये भाग्युक्तं कर्तुं प्रवर्तते ।

चावांक्षमते सुखवादिनाम् निन्दन्ति जनास्ताम् । परं नास्ति सुखवादे
युगाया विषयः अन्येऽपि सुख-कामा सन्ति । सुखं तु तदैव गृहणीयं भवति यदा
तद् भवेदर्शलं स्वार्थमवच्छेदम् ।

सुसिद्धानो हि विचारवान् उत्कृष्टेषु सुखेषु रमते । भवति च स ललितकलासु
बनुरागी । इदमेव कारणं यत् चावांक्षेषु सुसिद्धानां न स्वार्थान्धा अहरयन्त ।
ते जानन्ति स्म साधु यत् स्वार्थभावान्धसुखवादस्य फलं भवति निवृत्तमेव
दुःखकरम् । तेन सामाजिकी व्यवस्था च भवति निपीडयमाना । अत एव तु ते

दण्डनीतिं धार्तां च आद्रियन्तेस्म । लोकायतिकदर्शने तत्तद्विषय-सद्भाव स्पष्ट-
तश्चावोकाणां समाज-व्यवस्थापधुपातिस्त्वं प्रमाणीकरोति । चार्वाकाः सुरामयजीव-
नस्यमाधवभूतानां कलानां सृष्टिं कृतवन्त । जनानाञ्च मानसं तदिष्टायामावर्जय-
न्तिस्म । आचार्ये बृहस्पतिः स्वकीयेन अर्थशास्त्रेण जीवनं नियम-पालनपूर्वकं
यापयितुमुच्छृङ्खलनाञ्च हातुमभिनिवेशं प्रदर्शयन् केन न दृश्यते । न मानवमशो-
षति समाजोऽनिमन्त्रणेन भवितुमर्हति । अत एव चार्वाकं मतं समाजहिताय
राजानमिच्छति । तदिच्छति यज्ञाज्ञा निग्रहानुग्रहद्वारेण समानं शिष्यात् । तन्म-
तेन राजैरास्तीश्वर । तदवस्थमेवास्ति न विमृश्वलताप्रणयि । नदिदनु नेच्छति
यस्मान्नव पारलौकिकमुखमृगगृण्याया निपाय स्वकीय महर्षे शरीरं मुधैव
दिनाशयेत् ।

धामं पुमांसश्चार्वाकान् निम्बन्तु परं तेषां ज्ञानमीमांसा निन्द्याति स्वकीयां
विशिष्टताम् । आस्रवचनानामन्धध्रुव्या स्वीकरणं न तदभिमतम् । इदं हि तदीयं
पैशिष्ट्यं वस्तुनोऽवज्ञेयम् न ।

अद्धा सन्निहान्तस्यैव जननीति वक्तुं न मुशकम् । मिद्वान्तस्तु तर्कं स्वं
रूपमपिगच्छति । दार्शनिकानि तत्त्वानि समीक्षितुं यावन्मूल्यमृताविश्वामं निन्द-
यानि न तावदन्धविश्वाम । दर्शनस्योद्भवस्तावच्च भवितुमर्हति यावज्जिज्ञासुगात्-
वावय व्यामोहादज्ञमानं नोद्धरति किञ्च न स्वकीयां धियं तर्कावलम्बिनीं
विदधानि ।

शुद्धतर्कस्योपादेयता प्रदर्श्य नि मन्त्रयं चार्वाका विचारवतो जनान् प्रति
मनोऽभिराम मार्गं सूत्रन्ति स्म ।

अनुमानस्याप्रामाण्यं प्रदर्शयच्चार्वाकदर्शनं व्याप्तिमध्ये यान् दोषानुद्भावयति
तान् इदानीन्तना प्रतीच्यास्तार्किका अपि आगमनं (इष्टवशान्) परीक्षमाणमपि-
काशतया स्थोक्तुर्गन्ति । जौनस्तु अष्टमिलोऽतिमनोज्ञयुक्तिभिरागमनं (इष्टवशान्)
सम्भाषणमात्राय बलपते । आगमनं निरचेतुं व्याप्तिग्राह्यस्य सत्यत्वं नितरामपे-
क्षते, 'सर्वे मनुष्या मरणशीलाः'—इत्येतस्य वाक्यस्य सत्यता न कदापि प्रमा-
णिता भवितुं शक्यास्ति । सर्वेषामपि मानवानां मरणशीलताविषयिण्या
सत्ताया रथापसर्धेनाप्रीकरणमेवात परं न किमपि । तस्मात् सन्दिग्ध वाक्यमय-
त्वं अप्रामाण्यस्य मद्भाव प्रतिष्ठापनं चा न समीचीनम्, न तर्कानुवृत्त्यै ।

मिथस्य एषा तर्कपद्धतिस्त्वावकाशां तर्कपद्धतिं केन प्रकारेण संबद्धतीति दर्शनीय-
मस्ति मतिमताम् ।

निश्चयचनावेन चावार्कमिद्धान्तमधिकृत्येदन्तु कथनं सर्वपर्यवोचिततरं प्रति-
भाति यच्चावार्कदर्शनस्थाचारमीनांभा नास्ति समावृताहं । यस्मिन् दर्शने
धर्मस्य सम्मानं नास्ति, फल-पुण्ययोः सद्भावो न वर्तते, स्थूलभौतिकमुन्मत्त-
एव प्राणिनामस्य पुरुषार्थो मत्तोऽस्मिन् न तद्दर्शनं मानव-जीवनस्य प्रत्यस्तिष्ठेत्तु
हास्योति । न तदादर्शं प्रतिष्ठापयितुमेव समाजे प्रभवति । परं मत्त्वपि पृथक्पृथक्
शेषेषु तर्कापेक्षु तत् कतिपयानि वैशिष्ट्यानि च निदधति कतिपयांश्च गुणानपि
प्रमूढे तस्मात् तस्यापि ध्वन्तभावो दर्शनेषु विद्यते । तत्रापि कस्य चन मौलि-
कस्य मिद्धान्तस्य दर्शनाद् भारतीया मेवा तदपि सहर्षं दर्शनत्वेन स्वीकुरुते ।

(१६)

प्रतीच्यं दर्शनम्

प्रतीच्या षण्दिता दर्शनं 'किर्लोस्की' इत्येतेन नाम्ना व्यवहरेण्ति । पर 'किर्लोस्की' इत्येतस्य पदस्य मष्टेतिषोऽर्थे 'विद्यानुसंग' इत्यरित । साम्प्रतं होतत् पदं न तावत्स्येवार्थे प्रयुज्यते । तदर्थं आत्मनि व्यापकमर्थं सन्निवेश्य मंशो-भते । इदं पदमादौ यवन (ग्रीस) देशे प्रचलितोऽभवत् । हिरोडोटस्-प्लुमिडा-इड्म-शुकरात-प्लेटोऽस्तुमि प्रयुक्तवाद्स्य चान्दस्य, नितान्तमेव प्राचीनता-स्तुतयैव सिद्धयति ।

पाश्चात्यदर्शनस्य-किर्लोस्की-श्रेणी-विभागसिद्धं विवक्ष्यमा विपश्चिन्पाद्वा चीय्यन्ते—

दर्शनम्

१ २ ३ ४ ५ ६
 सत्त्वमीमासा, प्रमाणमीमासा, तर्कशास्त्रम्, आचारमीमासा, सौन्दर्यमीमासा, मनोविज्ञानम् (मेटाफिजिक्स्), (एपिस्टेमोलॉजी), (लॉजिक्), (एथिक्स्), (एथेस्वेटिक्स्), (साराकोलॉजी)

(अ) तत्र सत्त्वमीमासा सत्पदार्थं विविकति । प्राणिनां पुर प्रकृत्योपस्था-प्यमानयो प्रातिभासिक-सत्पदार्थयोर्मध्ये सा (सत्त्वमीमासा) प्रातिभासिकात् पदार्थात् सत्पदार्थं पृथग् विदधाति । द्वी भावी सत्यत्वेन सम्भाव्येते-१. भौतिको भाव, २ मानसिको भावश्च । भौतिके भावे नग-तरु-सरिदादीनां किञ्च भुल-हुलदादीनां मानसिके भावे भवत्यन्तर्भावः ।

भौतिका पदार्था एव सन्ति वस्तुन सत्या, तेषामेव सत्तास्ति सत्यम्प्रा, मानसिकवस्तु भौतिकानां सत्यताया आभासा एवेत्येतद् ये मन्यन्ते ते भौतिक-वादिनः (मैटीअलिस्टा) इति कथ्यन्ते परं ये मानसिकानां सत्तां स्वतन्त्रां सत्यामथ च भौतिकान् पदार्थान् मानससत्ताया प्रतीतिरत्वेन विभावयन्ति ते प्रत्ययवादिनः (आइडीअलिस्टा) इति प्रोच्यन्ते । ये चोभयोरपि सत्यत्वे शाश्वतमित्यद्वीकुर्वन्ति ते द्वैतवादिनः (ड्युअलिस्टा) इति निगद्यन्ते ।

(१) प्रमाणाभीमामाया (ण्यिम्भोमोलेज्या) कार्यमस्ति-ज्ञानस्य विवे-
चनम् । इय ज्ञानस्य स्वरूप, ज्ञानस्य प्रमाणाया, ज्ञानस्यावधि, मयम् अन्यारवे-
वविधान् विरयान् समीचने ।

(३) तर्कं मन्त्रायितु प्रमाणाभिन् च प्रमुन्दनानान् विविष्टान् नियमन्
विशदन्ता यथाश्रित्या च वर्मयति तर्कशास्त्रे (लाजिक) तन्मात् ज्ञानस्य
स्यावहारिकता प्रक्रियाया उपपादनमेतदीय कार्यं वेदम् ।

(३) आचारमीमामा (पृथिवस) आचार मीमामते । किं नाम कर्तव्यम् ?
तन् कर्तव्यम् ? कर्तव्यकर्तव्यनिर्णयश्च कस्मिन्नाधारे कर्तुं शक्यम्—
इत्यनेना प्रमाणा युक्त विवेचनमत्र हनमस्ति । प्रतिमानयो मानव-जीवनस्य
इयं जिज्ञासते इत्यति च म कल्याणं नैजमन एतद्विषये च विरयेषु प्रकाश-
पाननमाचारमीमामाया प्रमुख कार्यमस्ति ।

(३) 'सौन्दर्यमीमामा' (पृथिवस) इत्येतेन शब्देनैव स्पष्ट विहितं स-
यते यदेतद्दर्शनं सौन्दर्यं व्याचष्टे । किं नाम सौन्दर्यम् ? सौन्दर्यस्य निर्गमनं कथ-
म्यात् ? कस्य चन पदार्थस्यावच्छेदनात् मुच वा दुःख कस्मान्कारणादुत्पद्यते ?
सुन्दरत्वस्य ताविकी स्यात्वा च का इयेन विरया सौन्दर्यमीमामाया न केवल
प्रतिपादिता मन्ति तत्र सौन्दर्यस्य कलाया परिणमन कलाया विवेचन च
निरूपितमस्ति ।

(३) मनोविज्ञाने (माइकोलॉज्या) मनसो विविधाना प्रवृत्तीना शार्ङ्गाय-
पद्वया निरूपणं कृतं वर्तते । होक्टर प्रायडेन नैजमोलिकान्धेपवले मनोवि-
ज्ञानस्य यो नूननोऽवयव प्रवर्तितस्तेन दार्शनिके समार एव न ततोऽन्यत्रापि
महत्कीर्तुहलमुपादिनमस्ति ।

प्रतीच्यदर्शनस्रोहेरय भारतीयदर्शनस्योहेरवादिष्टमेव । यदा भारतीयदर्शन-
स्योहेरय शुभ-निवृत्ति, मृत्यु विजय, मोक्षाधिगमनञ्चास्ति तदा प्रतीच्यदर्शनस्य
प्रादुर्भाव कुतूहलधिया ज्ञानविषयाया उपसमनाय राजनीतिकप्रयोजननिपा-
दनाय च जानं-इति । अर्थ-काम धर्माज्जन भारतीय दर्शन स्वकीयमवान्तरमेवो-
हेरयं मन्यते ।

प्रायेण पाश्चात्यदर्शनस्य शक्तिर्मन-पर्यन्तमेव दृश्यते । साम्प्रदायिकोऽपि
मनस्य आत्मनप्रान्तराले कस्यपि भेदं मन्यन्ते । वर्तमानसृष्टे प्राग्-जातानां सृष्टी-
नामपि विचारस्तत्र न कृतोऽवाप्यते । प्राचीनतरेष्वपि यूनानीयेषु दर्शनेषु, तत्रापि

न जहाजद्वयार्थमेव कोऽपि भेदोऽङ्गीकृतः । कस्मात्प्रथमद्वयजगदिदमुत्पन्नमभू-
दित्येष दिप्यस्तस्य विचारणीयो विषयः ।

यूनानाभिधानेदेते इशवीयाच्चात् प्राक् पृष्ठे शतके यैलीज एनैक्सीमेण्डर-
एनैक्सिमैनीज नामधेयस्यो दार्शनिका यभूवु । एतेषु यैलीजो जलात्, एनैक्सी-
मेण्डर कस्माच्चिदुनियतद्रव्यात्, एनैक्सिमैनीजश्च वायो सृष्टेरन्नव मन्यते ।
आत्मानं वा ईश्वरमपि कृत्य नैते दार्शनिका कामपि खर्चा कृतवन्तः । सन्तीमे
वस्तुतो द्रव्यवादिनः । चेत्तत्राचेतनताविशिष्टं द्रव्यमेव मूलकारणमित्येषा तेषां
मात्स्या । एनैक्सिमैण्डरस्य कथनमेतद् यद् विश्वस्योत्पत्तिः अपरिच्छिन्नपरिमाणाद्
द्रव्याद् भवति तत्रैव च लीयते पुनः । न द्रव्यस्य अपरिमितत्वमनन्तरस्य मध्य-
मावस्तवायाव गतिः शाश्वतिर्कीं मनुतः । किञ्च न स यद् द्रव्यमेवेतत् शैथिल्य-
भूयस्त्विल्लसमीतीनां मूलम् । एनैक्सिमैनीजो वायुप्रथमं द्रव्यस्वीकुर्वाणो वायोरेव
शीतलतोष्णताभ्यां यथाक्रमं घनत्वं सिधित्वश्चोत्पद्यते, वायो शैत्याऽजलमध्य-
चीष्ण्यादग्निना जायत वस्तुतो जगदिदं वायी स्थितमिति वक्तिः । हिप्पो क्रायोजि-
नीजश्चोपरिनिर्दिष्टानामेव यैलीजप्रभृतीनामनुयायिनावास्ताम् । तत्र हिप्पो आर्द्र-
तातोष्णनिरग्नजलसंघर्षाच्च तस्मात् उद्बभूवेति विधमिति । परं क्रायोजिनीज-
वायुमेव मूलकारणत्वेनोपपादयति । एनैक्सिमैनीजो वायुगोरसौ दार्शनिकावीधर-
वादिनावास्ताम् । एनैक्सिमैनीजो यद्वहनां तत्त्वानामस्तित्वं स्वीकुरुते । पर-
मीधरस्य प्रेरणामवाप्स्यैव तेषु तत्त्वेषु सृष्टिप्रति कारणत्वमुपपद्यते नान्यथेति च
आह । फाहोगोरसश्च यूनानीयेषु प्राचीनतरेषु दार्शनिकेषु महान् तत्त्ववेत्ताऽभूत् ।
अस्य दार्शनिकस्य सृष्टी मतमनिसूक्ष्मम् । पदार्थानां मूलतत्त्वं प्रकृतिर्न । अपि तु
तदीय आकार एवेत्यस्य विचारः सङ्गीताध्ययनेन समानुपातविषयकं तत्त्वमावि-
ष्टाय अथ विद्वान् समानुपातिकं मध्यं ज्ञातुं सकलेष्वपि पदार्थेषु तरलीभव-
युक्तमिति । शरीरं स्वस्थं तारद्वयं विटोक्तयते यावत् तदीया मौलिका गुणास्तत्र
(शरीरे) समानुपातन स्थिता भवन्ति तेषां असमानुपातता शरीरे रोगं जन-
यति, अतो वस्तुमध्यमाकारमप्यास्ते । एतदीया मान्यतेषु यत् सर्वं पदार्थां
अङ्गा सन्ति । ईश्वरोऽपि अङ्गेषु पञ्चाऽभिधोऽङ्गः । अन्ये सर्वे पञ्चाङ्गास्तस्माद्व-
समुद्भूताः । अस्यैव सिद्धान्तं “एकोऽहं बहु स्याम्” इत्येतं श्रौतं सिद्धान्तं
सबदिति ।

न विश्वस्योत्पत्तिः कदाप्यभवन्न च तस्य ज्ञानं न स्यादित्येतत् परामेनी-

दीप्तस्य सत्त्वं मीमांसकाणां 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इत्येतस्मिन्मनुरणद् दृश्यते । या का अपि तत्र गतयः प्रतिलक्ष्यन्ते वस्तुनो न गतयः केवलं ब्रम् ।

द्विर्विलटय (ई० पू० ५१०-४७५) अग्निमेव संसारस्य मूलं तत्प्रम-
मेन्न । अवागमश्च न परिणामस्य प्रतीकमिव । मूलवस्तुनो, नित्यत्वे विषमत्रपि
'जगत्' पदार्थां सन्ति बहवः सन्तं परिवर्तिनश्च' इत्येतदपि मेने । अतः पदार्थो
परिवर्तनवादिषु गच्छते । भगवान् बुद्धोऽस्मद्भारते यं परिणामवाद् व्यावर्त्तयौ
तमेव दूरोपे मः प्रत्यपादयन् । तस्य 'जगत् मूलतश्चमग्निः' इत्येष विचारः कठो-
पनिषदि गीतम् 'अग्निर्ज्यैष्ठ्यो भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रविष्टो बभूव'—इत्येनं
विचारमनुरर्त्तमान इव मन्यन्ते । "प्राज्ञ-घटनाश्चकस्य व्यवस्थापूर्वकम-
ञ्जलं ज्ञापयन्ति यन् तन्मूले कापि सर्वज्ञ-बुद्धिर्नियतमेव विराजते" इत्येष तस्य
विद्वान् ।

हिमाद्रिस्थो 'भौतिकशास्त्रस्य जनक' इति कथ्यते । दार्शनिके संसारे तु
तस्य सम्मानमप्येव वैज्ञानिकमपि जगत् न परमादरदृष्ट्या प्रेक्षते । तद्दृष्टावि-
तेन परमाणुवादेन भौतिकं शास्त्रं ब्रह्मात्मन्युत्थापयितुं विशेषमाहात्म्यं लभते स्म ।
विश्वस्य रचनायां परमाणुरेव मूलमाधनमियुपपादयन् न ह्येते यन् पदार्थानाम-
वान्तरगुण-रूप-नाम्-नाम्न-रमा व्यवहारतो नानृताः । परमार्थतरचेत् किमपि
वस्तु सत्यं भवितुमर्हति नहि तन् परमाणुरेव ।

भौतिक-विज्ञानाभ्युदयावतारकत्वात् हिमाद्रिस्थमग्निं वैज्ञानिकाः सन्ति
प्रगतमालाः ।

इदृश्यन्मूर्तेरित्यादुत्थां मन्त्रातेषु दार्शनिकेषु जेनोफेनीजो (५००-४८०
ई० पू०) मूर्धन्यो बभूव । अस्तुन्नं प्रतीक्ष्यस्य संसारस्याधमद्वैतवादिनं सर्वेश्वर-
वादिनश्च मनुते । तस्य सिद्धांतोऽयं 'विश्वमेकम् एकं च तद् ब्रह्म' इति ।
परमीनीदीप्त—जेनोप्रमृत्तयो दर्शनशास्त्रिस्तदीयमद्वैतवादं श्रुत्वां परंपुणम् ।
परमीनीदीप्तस्याभियानमस्ति यन् सद्रूपं जगत् कदापि न अस्ति समुज्ज्वितं
प्रभवति । जगदस्ति सदैकमत्रानत्र वस्तु । तत्र दृश्यमानानि परिवर्तनानि न
सन्ति सत्त्वानि । सिद्धान्तमेत जेनो युक्तिमिस्त्रकैश्च सम्पद्य परंपोषयत् । विवेकः
साध्यज्ञानस्यास्ति साधनमिन्द्रियजन्यं ज्ञानमपत्यमित्येवास्ति एषा दार्शनिकानां
मान्यता ।

प्रतीक्ष्यानां परमाणुवादिनां परमाणुवादो भारतीयानां परमाणुवादिनां

परमाणुवादाद् भिन्नोऽपि समवाप्यते । प्रतीत्यै परमाणुवाद परमाणोर्गतिशोल्न-
जगत्पदार्पनिर्माणकारित्वञ्च स्वीकुरते । परं भारतीय परमाणुवाद परमाणु जड
मन्यते, परमेश्वरेच्छया तत्र गतिरूपयते—इत्येतच्च तन्मतम् । प्रतीच्येषु देशेषु
सोफिस्ट इत्येता सञ्ज्ञा भजमाना दार्शनिका मानवजीवनस्य समस्या समीच
भाणा पर्यवलोक्यन्ते । एषामुपदेशेषु सत्य वात्तज्ञान व्यवहारतः । प्रोटैगोरस एतेषु
श्रेष्ठो विद्वान् सञ्ज्ञातः । 'मनुष्य एव पदार्थानां मानदण्ड' इत्येषा हि तत्स्योक्ति-
रासीत् । सोफिस्टायां समस्यो यूनानीयदर्शनस्य सुवर्णसमय इव मतं भवति ।
यतो हि तस्मिन् युगे सुकरात (सोक्रोटीज) अफानातुन (प्लेटो) अरस्तू
(एरिस्टोटल) च समजनिपतः । एते दार्शनिका पाश्चात्य दर्शन मैजैमीतिकै-
विचारै सर्वश्रेष्ठ समुद्रमयाम्बन्तुः ।

सुकरातो ज्ञानात्पर न किमप्यवशच्छ्रुति रम् । न स धर्मं ज्ञानाद् भिन्न
ममन्यत । तन्मतेन धर्मं ज्ञानयोर्मध्येऽभिन्नतैव वदते । स स्वोपदेशस्य एव
अज्ञापाश्च विषय ज्ञानमाचारञ्च कृतवान् । सयोरुपर्येव तस्य निष्ठासीत् । दार्श-
निके जगति तस्य महनीय कार्यमासीत्—ज्ञानाभिगमनार्थं निगमनपद्धते
प्रयोगोऽथ च तद्द्वारेण ज्ञानोपलब्ध्यर्थमीहा ।

सत्यज्ञान हृदयीकृत्य प्लेटो दार्शनिकेन प्रतिपादिता मिश्रान्ता सन्ति वस्तु
तस्तु महत्त्वदास्तिन । अस्ति स ईश्वरवादी । तन्मतेन ईश्वर एव स्रष्टा सृष्टेः ।
स संसार महाप्रकृष्ट जीवनोपलब्ध वस्तु मन्यते । स वक्ति यजगत् शरीरं द्रव्य
मस्ति परमात्मास्त्यदस्य । मनुष्यस्यात्मा परिणामिना जगता सह हृदकीयं
सम्बन्धमिन्द्रियज्ञानज्ञानेन प्रतिष्ठापयति किञ्च पारमात्रिकेन जगता सार्धं स
प्रज्ञया स्व सम्बन्ध सम्बन्धाति । तद्व प्लेटो प्रवेष्टुं विषय वामनानो ममुद्यय-
मेवास्तेति वदति । स मन्यते—यद्वात्मास्त्यमरः । स तत्रायाति ततो निर्घाति
च । धेय-प्राप्तिरेव मानवस्योद्देशमन्यस्य । प्रेयस्यामज्जन न मानव-जीवनस्य
लक्ष्यमस्तिमम् । ज्ञान, शौर्यम्, आरममयम, न्यायपरता—सन्त्येते चत्वारः
सद्गुणा इत्येव तदीयो विचारः । चातुर्गुणं च स- प्रीति निर्दयी । वस्तुत-
प्रतीत्यै दर्शनशास्त्रमस्ति प्लेटो महाभागस्य दान महनीय दास मतं भवति ।

अरस्तु (३८४-३२२ ई० पू०) अनुभववादितायां यथार्थवादितायां च
स्वगुणे प्लेटो दार्शनिकसुदुप्रतर आसीत् । इन्द्रियगर्भे संसारे अदृशानोऽन्व-
सावन्यविधामपि सचां न श्रत्याकलयी । ज्ञानप्रयोजनेन ■ प्रत्यक्ष महनी-

यताया धिय निवचन्य । यथार्थवद्विवात् स नैतिकाद्भगता भिन्न स्वतन्त्र
कमपि विचारलोकमर्हन्तुमाप्मान नोद्येनञ्चकार । सोऽनारतमतद् दशयितु
प्रायस्यद् यममेततया जग ज्ञानमत्ताभिन्निविक्रयोजानि-व्यक्त्यान्ना- पर
म्पर मम-नस्वमविशेषश्च सन्निपेते । स द्रव्यमाकारञ्च प्रकल्प्य सकल्प्यापि
ममरस्य ध्यायानार्थं स्थापयदपदया प्रायतिष्ठ । स आकारमेवश्च मने ।
स 'ईश्वर सत्येति' न विश्वसितस्मि । परमपरवरस्य समप्रवृत्तावश्च कामनाना
केन्द्रत्वमेवस्य स्थापयते । तद् विचारानुसारेण जयत-मर्थेऽपि पदाया आकार
द्रव्याभ्या घटिता सन्ति । आकारइत्ययेश्वर एव प्रमुत्तरः । द्रव्यमस्ति
महकारकम् । केवल द्रव्य न वस्तुन पूतया निर्माणं कर्तुमर्हति । तद् तत्पं
माकागमेवते । प्रतिनया प्रस्तरस्तु द्रव्यमस्ति मूर्तिकलाकारावर्तित रूपश्च
तदीयोऽस्याकारः । जगतो मूले यस्य स्थितिरने स आकार एव । तमव
केचन 'इश्वर' इत्येतेन ध्यपद्वतेन ध्यपदिताम्ति । स्वकीयमेत मिद्वान्ममव
मनुना हेतुचतुष्टय कवितम् । ते च सन्ति इमे—१ उपशान्तकारणम्, २ ज्ञान
मवाधिकारणम्, ३ निमित्तकारणम्, ४ लक्ष्यम् ।

घट प्रति मृत्तिकोपादानकारणमकारोऽप्यमवाधिकारण, कुम्भकारो निमित्त
कारण जलाग्निपात्रप्रयोजन च लक्ष्यमस्ति ।

अस्तुनं दार्शनिक एव स वैज्ञानिकोऽप्यासीत् । विज्ञान स आत्मनो
रूपवनावगमन् ।

वस्तुनो हि प्रतीच्ये समारे दर्शनं विज्ञानयोर्था धारा प्रेषयन्त प्रवर्तिना
न्नाममुद्रवमूनि सुकरा-म्येऽनन्तान् द्रव्या एव सन्ति ।

अरनोद्भाक् कल्पामि दर्शनं प्राधान्येन नैतिक किं वा धार्मिकमगम्यत ।
स्टोइक एतिसूरियन-सत्तायवदानि च मतानि सर्वानि ज्ञानमन्वन्धिताना
ममरयानामुन्मीलने व्यस्तानि अमूदन् । असीत् तेषां प्रमुखो विषय—अध्यास ।
न्यायहारिकजीवनस्य मुखे परिष्मन तेषामुद्देश्यमभवत् । मम काम सप्रयत्न,
वद्वेन्यो वन्दनेभ्य आमा मुखे मवेदियेतदर्थं तत्कालवर्तिना सम्प्रदायानाम
मिनिवेश असीत् । स्टोइक-मतेन गुण एव सुखम् । एडिक्कस-मतन सुखं
गुण अपेक्षन्ते । स्टोइक-मतेन गुणाना प्रयोगो गुणाना कृत एव । गुणवृत्त्या
यद्यपि दुःख ममव पर गुणवृत्तिरेवास्ति सुखम् । एडिक्कसस्य मतेन गुण
सुखस्य माधनमात्रम् । सुखमेव जीवनस्य लक्ष्यमस्ति । विरव-निदमानामव-

बोधेन भवति तत्सुलभम् । तेषामनभिज्ञानयैव मानवो निर्पादयते । मानवो नानावस्त्वनासु आत्मानं निपात्य भीतो भवति । सुखादुरागिणा जनेन महत्त्वं बुद्धिं न्यायशीलतादिना गुणा सम्राट् । स्टोइक-दिका मुग्धादिन आसन् परम् भरस्तुप्रभृतिनिद्रासो ज्ञानवादिनो बभूवुः । तेषां दर्शनस्य कथनमिदं यद् ज्ञानं मुख्यधिगतेरध्वान्ति ।

दशमेशवीर्यशतकात् पञ्चदशशवीर्य शतकं यावत् प्रतीत्येषु देशेषु सञ्चानानां तावज्ज्ञानरतामा समाजे अलकिन्दी अलफरावी अदीसीना अवेरोजनामधेया यवना किञ्च स्काटसपूरिजेता एन्सेल्म-टामपरेकाइनम-डसस्कोट्मनामका ईसायतावलम्बिन सन्ति विधुता । अस्येषां सिद्धान्तानां, पर, व्यावहारिकं महत्त्वं न्यूनतमम् ।

षोडशे शतके समुद्भूतानां दार्शनिकानां विचाराः प्रतीच्ये जगति वर्तमानं दार्शनिकं युगमारभन्त । उक्ते शतके मज्जातेषु दार्शनिकेषु इटलीवास्तव्यो झूनी, इंग्लैण्डनिशामी वेकन, फ्रान्सीये डेकार्टं प्रख्याता सन्ति ।

डेकार्टस्य दर्शनं सेरवरमस्ति । 'अहं विचारयामि, अतोऽहमस्मि' इत्येषां तदीयं सिद्धान्तं आमीन् । सिद्धान्तस्यास्य दर्शनं शङ्करोक्तैः अस्मिन्—

“अहमित्यस्मिन्महर्षे न कस्यास्ति सहाय पुंस ।

अत्रापि सहायश्चत् सहायिता य स एव भवति स्वम् ॥”

—सोऽपि भवति । डेकार्ट आत्मानमेतं निश्चयं गमयामास यत् यदस्ति प्रतीत-मभिप्यत निश्चिन्ना तदस्यदृश्यम् अवितथम् । ईश्वरस्य प्रतीतिमितान्तं विशुद्धां सुनिश्चिता च । स जगदपि मय्येव जानाति स्म । जगतोऽनुभूतिरस्यपरावान् तस्य सहाया न कोऽपि सन्देह इति ज्ञात्वा स जगतं सत्यत्वं मनीकरोति । तस्य कर्तारितं परमेस्वर इत्यपि स वदति । महात्मा अगस्टाइन इव सोऽपि वरीरागमनौ मिथो मिथी इति स्वीकुर्वते ।

सप्तदशे शतके उल्लेखनीया दार्शनिका डेकार्टं अतिरिच्य अन्येऽपि हायस-रिफनोजा-लाइबनिम-डॉका सन्ति ।

हाम्स आसीत् प्रकृतिशरी । द्रव्य गतिरचेत्येतौ द्वौ पदार्थवैरित्याश्रितौ तस्य विचारः । तयोर्मेलनेन ससारस्य प्रतिपदार्थो भवति निर्मित इति स मम्यते । जगतो मूलकारणमीश्वर इत्येतं सिद्धान्तं यद्यपि न स प्रत्याख्यातवान्

परं तस्यासीद् विश्वासोऽपि यत् तमधिष्ठत्य किमपि कथनं कठिनं, न वयं किमपि वक्तुं शक्नुमः ।

स्पिनोजेज्यस्य दार्शनिकस्य मिद्वान्ता भारतीयवेदान्त-मिद्वान्तसदृश मन्ति । यथा आचार्यशङ्कर प्रज्ञरूपा मन्नामेका मन्यते तथैव स्पिनोजेज्यः । स आह—विश्वम् ईश्वरः, ईश्वरश्च विश्वम् । नस्येश्वरोऽस्ति—निर्गुणः । परं सर्वं न तस्य निर्गुण ईश्वरोऽद्वैतवादिनामभिमत निर्गुणमीश्वर समदिति । आरामदेश्वर-धर्मत्वेन स्वोक्त्यात् स्वोऽद्वैतवादिप्रयत्नो भिन्न एव । स्पिनोजेज्य-मतेन जातो यदा ईश्वर-विषयोर्मये एवमवगन्तुमर्हति तदा तन्मनस्य वैदिक्या मन्त्रे, प्रेम्माओदेको जायते । मानव-जीवनस्य लक्ष्यं स इदमेवामस्य ।

सादृश्यात्तः शास्त्रानुवाद् प्रातिष्ठितम् । तस्य दृष्टीपरीय धारणं यद्वन्ता सत्तैव । अस्मि जीवो नित्यः ।

अनुभववादी लॉक-प्रज्ञापरीक्षामुद्रिप ग्रन्थमरुषम् । तदीय दर्शन-मस्तीश्वरवादि । तस्य दर्शने ईश्वरोद्भावा अनुवर्तन धर्म इत्येतन्मतं स्पष्टमेव दृढं जायते ।

सतद्वाराणां मनुष्येषु दर्शनेषु देववाक्यं सर्वत्र व्यापकता प्राप्यते परमद्विषयसतकामिषु दर्शनेषु न सत्ताङ्गेकन । अष्टादशे शतके बर्कले-हूम-काष्टप्रवृत्तयो ह्युद्भवविचारवन्त विद्वान्-ज्ञायन् । तेषां विचारान्तर-ज्ञानेन प्रति प्रेरणाप्रदा अमिद्वज् ।

दार्शनिको विद्वान् बर्कले अष्टादशवादी भूम् । स देववाद निरासकार । स ब्रह्मवस्तुन मत्तामपि प्रचक्षद्व । तस्य मत ईश्वरविज्ञानसाधने तारं पथं स साधनं विमर्ति ।

भयारस्यानिश्चितत्वमुपपादयन् हूम आत्मनो बुद्ध्याम्यत्वं नस्याज्ञातव्यं प्रतिपादयति ।

काष्टेन शतरस्य भीमामा परमप्रियं कपूर्वं कृतानि । तेन मानमिरुशब्दे समीक्षितं त्रयो विवेचयामका ग्रन्था अलेखित—युद्धी युद्धुदिपरीक्षा (मिडिक ऑफ प्योर रीजन), सङ्कल्पे कृत्युद्धिपरीक्षा (मिडिक ऑफ प्रेडि-कट रीजन), माननाया निर्मपरीक्षा (मिडिक ऑफ जजमेय) । तस्य कर्ममन्विधन मिद्वान्त मगवद्गीताया कर्ममिद्वान्तानुगच्छन्ति । तन्मन-मिद्वम्—यथा बाणवगत मत्ताया प्रमाणं भौतिकविज्ञानेनावप्यते तथैवेश्वर-

स्थापनस्य च प्रमाणं नैतिकताया स्वतन्त्रसत्तासामर्थ्यात्प्राप्तं जायते । सः सर्वेष्वपि वस्तुषु द्विविधत्वं पश्यति—पारमार्थिकत्वं प्रातिभासिकत्वं च । अतो न साधारणो जनो वस्तुनो वधावद् ज्ञानं कर्तुं पारयति ।

काण्टस्य दृष्ट्या मानवेषु ज्ञानस्य शक्तिद्वयं निवसति—१ इन्द्रियाणि (सेन्सीवीलिटी), २ बुद्धिश्च । असम्बद्धसंवेदनानां (सेन्सेशन) समुपस्थापनमिन्द्रियाणां कार्यमस्ति । बुद्धेः (इण्टेलिजेंट) कार्यं वर्तते—प्रस्तुतीकृतेषु संवेदनेषु जिम्माणां सम्बन्धानां मन्त्रिवेशनम् । चेद् बुद्धिरेवजिधान् सम्बन्धान् न प्रतिष्ठापयेत् तदा कीदृशोऽपि नानुभवः समुपलभ्येत । अन्तर्मुखित्वमपि ज्ञानं द्वादशभेदीभूताभिर्बुद्धिभिर्वर्द्धयते । यावत्तो हि तर्कज्ञानयोः प्रतिज्ञा भक्तिं साध्यास्तावत् एव श्रेण्योऽपि (कंटेगरीज़) सन्ति । समित् च निर्णयानां चत्वारो हि प्रमुखा वर्गा—१ परिमाण, २ गुण, ३ सम्बन्ध, ४ प्रकार । एतेष्वप्येकैकस्त्रिविधः । तदेव कोण्टविचारेण सन्नि श्रेण्यो द्वादश । सोऽनुभवमपि द्विविधं मन्यते । धृम्तु तत्प्रमनुभवस्य बाह्यजगदस्ति; अपरं च सम्बन्धस्रोतो भूतात्मदूषीरस्ति । एतेन तस्यानुभवस्यदित्वं बुद्धिबाधित्वञ्च युगपदेव सिद्ध्यति ।

काण्टो वस्तुसत्तामपि द्विविधां वदति । तत्रैकास्ति अनुभवनिरपेक्षिणी, अपरा चास्ति अनुभवापेक्षिणी ।

(१) अनुभवनिरपेक्षिणी—एतदुत्पादनायानुभवो नापेक्ष्यते । तदभावेऽनुभवस्य स्वतोऽसम्भविवात् । (२) अनुभवापेक्षिणी—अनुभव एवेन्द्रिय-प्रस्तुत-पदार्थ-सत्तां आपद्यति । न स (अनुभव) तद् विस्तृतं रूपं प्रकटीकरोति । अपितु देश-काल-द्रव्य-गुण-कार्य-कारणदिसम्बन्धैस्तस्य विस्तृतमेव रूपमभिध्यनक्ति । प्रज्ञायां न शुद्धवस्तु साक्षात् वस्तुं ज्ञानोति । सा जगति प्रतीयमान-स्यैवाविर्भावने क्षमते ।

काण्टस्य मन्यमानेन वत् कर्तव्यानि कर्माणि न लाभ-प्रयोजनेन सम्पाद्यानि अपितु तानि कर्तव्यबुद्ध्याचरणीयानि ।

एकोनविंशोऽध्यायसप्तमे सञ्ज्ञातेषु तत्त्ववैकृत्ये फिक्के-पोलिह-हेगलस्य एते सन्ति विख्याता ।

काण्ट इव फिक्केऽपि नैतिकमादर्शं स्वीकरोति । रिपब्लिजेब सोऽपि द्वयोरपि जगतोः सत्ताञ्च मन्यते । तस्य सिद्धान्तः प्राधान्येन नैतिकमाध्यात्मिकस्य तत्त्व-

मयान्वते । श्रेय, शुद्धमङ्गल, नैतिकमानवत्वम्—एतन्निमित्तं न मत्तद्देशे-
रतिष्ठन्ते । इत्यमानं समारं मूलतत्त्वस्य प्रतिष्ठाया मन्यते । वस्तुनस्त्वं मन-
मृष्टिवाय न कल्पते । न मन्नि वस्तुनो जाया धनेरे । मन्नि ते एकस्मा एव
नैतिकया व्यवस्थाया धनिय-वदा ।

शैलिंगस्य मूल तत्त्व पित्रते-कृत-कृत्यना-विष्णवाय । न मूलतत्त्वं तदीय
मात्मा न चानात्मा । परमस्ति तत् हृदयोरपि कारणम् । अस्ति तद् निर्गुणं
निरपेक्षम् । तत्र विरोधिनीना मावनाना ममन्वयोऽस्ति । वस्तुतस्तु शैलिंगस्य
निरपेक्षतायै काण्ट चिन्ते स्पिनोझादार्शनिकाना ममन्वय-म्यस्य प्रतिमानि । तस्य
मनेन प्रकृतिरवेनमन्व जीविमन्व ज्ञापने । नाप्यात्मवादिन इव स प्रकृति-
मात्ममेवावगाच्छति ।

हेगलस्य विचारधारा अद्वैतवेदान्तस्य सिद्धान्तमस्मद्विषये समुपस्थापय-
न्तीति प्रतिरक्ष्यते । शैलिंगस्य अथ चेन्द्रार्थस्य पृथगावगच्छते नापेक्षते तान्, तदा
हेगलस्य अथ प्रक्रियास्वरूपमस्ति । न तद् क्रिया चिन्त जीवनमुत्पादयन्मपि तु
स्वयं क्रियारूपं ज्ञेयमप्यत्र वर्तते । न तद् वस्तुनि अतिरिक्तते अपितु तत्र
म्यास भवत् मन्निष्ठते । तस्य अथ विमानित न मूला विधानुगमेव । वैज्ञा-
निकास्तु भौतिके जगदेव बुद्धे राज्यं स्वीकुर्वन्ति परं हेगलस्तु ततोऽपि पर-
मत्वादवगाति । न प्रपञ्चं स मन्व मन्यते । विश्वप्रक्रियाया नियामका हेतु पूर्ण-
प्रत्यय (परब्रह्म) एव । तद्वान्तिमं लक्ष्यं, जगत् तद्विषयेवोपमानि अहरह ।
अस्ति विश्वस्य मत्ता व्यवहारिकया दृष्टया मत्ता पर पागमार्थिकदृष्टया न ।

हेगलोऽस्ति स महत्तम-सैलिको यो हि यत्ता भर्तुं दुर्लभं सारमार्थ्यं जगादे ।

शोपेनहावर, हरबार्ट, नीत्तो, बुण्डरचेते चकारो दार्शनिकारते मन्नि ये
मत्ता सङ्कल्परूपा मन्यन्ते । 'बुद्धितत्त्वमेव सत्ता' इत्यत्र न ते अग्र्यते । वेदान्त
प्रभावो हि शोपेनहावरदिकानां सिद्धान्तेषु स्पष्ट दृश्यते । वेदान्तिन इव एते
दार्शनिका अपि जगत्पदार्थान् मायानेव वदन्ति । हेगलश्चैतन्यस्य सारो बुद्धिरिति
कथयति यदि, तत्र शोपेनहावरो बुद्धिं चैतन्यस्यान्नेव । स चैतन्यस्य सार
सङ्कल्प मन्यते । सङ्कल्पशक्तिं स मन्वामपि स्थिताना मूलमवगाच्छति । तदा
मानव स्वमत्तामधिगच्छति । सैव बुद्धिं महत्तम मानवेषु नानाविधान् प्रययान्
रचयति । जीवनस्य लक्ष्यं निर्वागमिति शोपेनहावरस्य मतम् ।

एकोनविं ईशवोदे सतके इदं ज्ञेयं नैतिकवादस्य विरोधाय अप्याम

वागी प्रादुर्भूतोऽभवत् सोऽस्ति ग्रीनो नाम दार्शनिक । तद् दृष्ट्वा ह्युमस्थानु-
भववाद् स्पन्दसरस्य च विकासवाद उभावपि मानवस्य चरित्र प्रकृति च
व्याख्यातु न प्रभवतो, द्वयोरपि सदोषत्वात् । आत्मोपलब्धि ग्रीनो मानवस्य
लक्ष्यमभवत् । तद्विचारोऽयं मानव स्वकल्याण समाजमधिवसनेन कर्तुं
शक्नोते, समाजव्यक्त्योर्मध्ये समन्धोऽस्ति नितान्तसान्द्र । मानव समाजस्य
प्रधानमङ्गमतः समाजादेव तस्य मूला भवितुमर्हति ।

एतेन विवेचनेन स्पष्टमेवेति विदितं जायते यन् प्रतीत्यै समारोऽपि तस्य
ज्ञानेनैवा सत्यस्यान्वेषणं महता प्रेम्णा महताध्यवसायेन च कृतवन्तः । इदं
स्ववरयमेव सत्यं यत्प्रतीच्यानां दर्शनानां चरमावसानं ज्ञाननृत्तावेव । सर्वानपि
दर्शनानि तत्रत्यानि ज्ञानमग्न्यन्धिर्मां सृष्टिं समचाप्नु सततं रतानि विडोषयन्ते ।
तेषां मतत्र ज्ञानान्वेषणस्य लक्ष्यं ज्ञानमेव । परं भारतीयानि दर्शनानि ज्ञान
साधनमेव मन्यन्ते न च सध्यम् । प्रतीत्यवर्शनं न स्थूल लिङ्गादिशरीरभेद,
न च जन्मान्तरमिदं स्वीकुरन्ते । मन आत्मानञ्च न तद् मग्न्यकं सम्प्रदायि
ज्ञातुं शक्नोति । तत्रज्ञानार्थं कृतस्तस्य प्रयामोऽवरयमेवाभिनन्दनीयः ।

श्रीकृष्णलीलासृतं श्रीमद्भागवतम्

श्रीमद्भागवतं समारम्भनाशान्प्रवृत्तमानध्वान्निध्वमननिपुन का-
व्यालाननप्रमत्तामनिवारणदीप्त अकिरास्त्रननमपस्व मस्कृत-माहित्यम्पा
भग्नं अगवष्टावप्रकाशनर परमानन्दमुद्यतममर विज्जडिदंक्रममुन्मीलितकुसल
किमपि परम-योनि ।

एतद् अभ्यरानं प्रस्थानप्रदीप वैश्वाना विचक्षणरागां ॐ पुत्राभ्यवेन
मन्दते । भगवान् वेदव्याप्तोऽत्र समापवस्यानुभूतानि भगवत्तत्त्वानि वर्गया
नाम । एतन्मन्त्र प्रमविष्णु प्रभाव सकलानामपि रिचविद्वा जगदा समप्राण-
मपि रममम्मन्त्राना समृद्धा मन्त्रो विन मनवाप्यते । ब्रह्ममयप्रदायरचनन्य-
मन्त्रप्रभुमन्त्रमुदायश्च नितरानेवास्या गैरिष्या विभयाऽऽवर्तित मन्दरते ।
आप्यमिक तत्रमिहानन्यगामिन्दा परमोदायया विद्वत्तया गीत तस्मिन् तन्
तत्रमरागन्तु तन् तत्रमन्त्रं पातुं सर्वेऽपि विद्वद्वारेया अद्वयमिकया प्रधारितु ।
विष्णु प्रव्या प्रव्याप्रव्याम्य व्यन्दापै विनविद्वद्वारेयनिन । तत्र भागवत-
तात्रनिर्णय जानन्दनं चरणीन, पद्ममन्त्रं जीवगोस्वामिविरचित उद्वेग-
नीदी प्रव्या स्त । पद्ममन्त्रं स्पष्टकवद् निशदवाह परामेव प्रकपश्रिय
भमगुते । भगवन् तत्त्वं किंवा भगवतस्य गूढार्थं प्रकटीकर्तुं या सप्रदा-
भवा प्रेक्षावता चण्णलीला साग्रन सगित शोभनावाग्नाम् रामानुजमनपरवा
मुद्वेगमूर्ते शुरुपर्व्या, श्री चोराघवाचार्थस्य भागवतचन्द्रचन्द्रिका, माध-
मतरला रिचपञ्चस्य पदस्यावली, निम्बाकंमनभाक् शुक्रदेवाचार्यस्य सिद्धान्त
प्रदीपः, वत्तनमनानुरागिणी ब्रह्माचार्यस्यैव सुराधिनी, गिरिपगचार्यस्याप्या
मिह्री, चैतन्यमनरनेहिनी श्रीमन्नानस्य बृहद्दन्तोपिनी, जीवगोस्वामिन
प्रममन्त्रो, रिचनायचरतिन सारायंदिशिनी, श्रीश्रीधरस्वमित्रश्च आपतो
मुविदिता समेगमपि मतिनताम् । सर्वेऽपि सप्रदनेषु या अरि आप्यमिकये
मोर्गिय कलकलना प्रसूनात्ताया मते इदमेव भगवद् विद्वद्वत्स्य भागवतम् ।

श्रीमद्भागवतमन्त्रतत्र निशदवाह स्पुटतया च अनिपाददपि अकिरास्त्र-
मदियं अकिरास्त्रम् । भगवत्कृतिमन्त्रेण न ज्ञानोद-सम्भव, यावद् ज्ञान-

भानो प्रादुर्भाषो न भवति तावत् कर्तुमोऽपि नापैति कर्मणां प्रवाहस्यानव-
च्छिद्यताया कुतोऽपवर्ग ? तस्मादेव कारणात् तत्र परोक्षतया अपरोक्षतया च
भगवद्भक्तिरेव सर्वत्र [गीता] । मानवजीवनस्य चरम साध्यं यदस्ति तद् भगव-
च्चरणप्रेमैव । तद्भक्त्यैव कृत्स्नतया निधयति । यावच्च भावाप्यते न ताव-
न्मानवस्य परमार्थतः कल्याणमिष्येन्नद विमृश्य तदादावेवामननि—

स वै पुंसां परो धर्मो यतो भक्तिरधोक्षते ।

अहंनुवच्यप्रतिहता ययाऽऽत्मा सम्प्रसीदति ॥

वासुदेवे भगवति भक्तियोग प्रयोजित ।

जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं च यदहंनुवम् ॥ १ ॥

धर्मं स्वनुष्ठितं पुनः विचक्ष्मेनऽयासु य ।

नोपादयेद् यदि रतिं धर्म एव हि केरलम् ॥

धर्मस्य ह्यापराधस्य नार्थोऽर्थावोपश्रुते ।

नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो लभाय हि स्मृत ॥ २ ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लामो जीवेत यावता ।

जीवस्य तत्त्वज्ञिज्ञासा नाथो यश्चेह कर्मभि ॥ ३ ॥

ज्ञान तत्रैव धन्यं यद् भगवति भक्तिमुत्पादयति, तत्पश्चादेव श्रेष्ठं यन्मनो
भगवदुन्मुखं विदधाति, धर्मं स दृष्ट्वाभिनन्द्यो यो भगवच्चरणेषु प्रीतिं पुष्पाति
ज्ञानतपोधर्मादीनां प्रयोजनं भगवत्कृपाधिगमनमेव—

वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तप ।

वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥

सत्त्वगुणोपाधिविहीनोऽप्यक्तो निराकारो भगवान् 'निर्गुण' इति कथ्यते स
परोपाध्यवच्छिद्यत्वेन 'सगुण' इति निगद्यते । शुद्धसत्त्वावच्छिद्यत्वात् स 'विष्णु'-
रिति, रजोमिश्रसत्त्वावच्छिद्यत्वाद् 'ब्रह्मा' इति, तमससत्त्वावच्छिद्यत्वाद् 'रुद्र'
इति, तुल्यस्वरूपजन्यमोऽन्विनमसत्त्वावच्छिद्यत्वाच्च 'पुरुष' इत्यभिधीयते । जगत्
मिथर्ता निमित्तकारणं विष्णुः, तस्य रचनायां निमित्तकारणं 'ब्रह्मा' किञ्च तस्य
प्रत्यक्षकारे निमित्तं कारणं 'रुद्रो' मनः । पुरुषस्तु तस्योपादानकारणम् । एते
त्रिणुप्रभृतयश्चरारोऽपि गुणान्तीतस्य ब्रह्मात्म्यस्य तत्त्वस्य सगुणरूपवेत्ताभ्याम् ।
इत्थं भागवतस्य मते 'ब्रह्म' एवाभिन्ननिमित्तोपादानकारणमस्ति । ब्रह्म एव

संसारस्य मार्ग-स्थिति-महार्हेतोर्मिदमिदमवतर्गमुपगच्छति । अत्र धर्मद्वन्द्वं
वतमेवमाह—

यादौऽवतर पुरः परम्य

काश्च स्वभाव सदसन्मनः ।

द्रव्य विकारो गुण इन्द्रियाणि

विराट् न्वराट् स्थान्नु ऋषिषु भृश ॥ १ ॥

म एव भाव पुरः कश्च कश्च मृत्तज ।

आनाऽऽसन्दा मनाऽऽमान मय-क्षुनि च पाणि च ॥ २ ॥

“मानवो भट्टं पश्येत् स श्रेयस्य प्रपन्नेन” इत्येतदर्थं श्रीमद्भागवत मानेव,
पितेव, गुरुविव, कान्तेव, मन्त्रे तन्मनसनुपदिशति । नामत्रनिर्दपणि विभ्रग
यावन्तोऽपि सन्ति पदार्थास्तावन्त सर्वेऽपि सन्ति मारुशुभ्या । अतस्मिन्
तावानेव व्यवहारो विज्ञेयो यावान् स्यान् प्रयोजनीय । न क्वापि केनापि तत्र
प्रमाणाना मान्यं चगमपि । अनेछनेरकामनाना कामा भूवा ननुते जगया
प्रतिपत्त्यमान महते बहुविधामु विवमु लीयने दुःखानि च प्रचुराणि विभ्र ।
तस्मान् तस्य कर्तव्यमेतन् यस्मै कामावत्तो न स्यात् । काममेव स स्वयं
कर्तुमाहेत । कामस्य न शिष्यापि तु स कामम् । बहुलबहुलतरमप्रणे न
विराट्हितो न च स वीरव्रतानुहूतोऽपि श्रीमद्भागवतमिदमेव विचिन्वाचदे—

अन कविर्जामु भावदुर्ग स्यादप्रमत्ताः व्यवसायतुदि ।

मिद्वैज्ययार्थं न यनेत तत्र परिश्रम तत्र मर्माहम ॥ ३ ॥

मानत्र दीर्घं पराननायेच्छिन्न विस्त्रियमानैर्जगौरव न श्रीमद्भागवतं इन्द्रु-
ममितरते । विद्वाम हि पुत्र घनवता पुर स्वतन्त्रमनोरयपर्ययं श्रुततादृक्क
याचमानं विद्वेष्य गधिनरामेव विर्याद्दु प्रवीति—

मया धिनी किं कसिपो प्रयामैवाहौ स्वमिद्वै हृषपवहेनै किम् ।

मयधर्त किं पुरधावराया दिग्वरकलादौ मनि किं दुर्दृष्टे ॥ ४ ॥

वीराणि किं पयि न सन्ति दिशन्ति भिन्ना

नैवप्रिया परमृन् सरितोऽप्यशुष्यन् ।

रुद्रा गुहा किमजितोऽवति नोपमशान्

कम्माद् भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान् ॥ ५ ॥

मरो यो न भगवद्बीलानुरागी न सारमेयादपि धालेयादपि बराहादपि
बुध्नर । प्रत्यहमायुःश्रयमेवोपैति तस्मात् तत् प्रयतितव्यं तेन, यत्
समुपपुञ्जत—

आयुर्हरति वै पुंसामुद्यमस्त च यत्रसौ ।

तत्रयत्तं यच्छ्रुणो नीत उच्चमश्लोकवान्या ॥ १ ॥

तत्र किञ्च जीवन्ति भस्मा किं न श्रमन्त्युत ।

न स्वादन्ति न मेहेन्ति किं ग्रामपक्षवोऽपरे ॥ २ ॥

श्वविडवराहोऽप्यरै सरतुन पुरः पशु ।

न यच्छ्रुणोपयोपेनो जातु नाम गदाग्रन ॥

श्रीमद्भागवतनामकं सर्गं अपि शास्त्र सरितो निपतन्ति । दर्शनानि ग्रहनि-
पुरणाममुनिवृत्त्यादिविषयान् यान् प्रतिपादयन्ति, उपनिषदो यदि आत्मतत्त्व
वृत्ति, स्मृतयो य हि धर्मं परिशीलयन्ति श्रीमद्भागवते शास्त्रे तेषां सर्वेषामपि
विषयाणां मध्यम निरूपण इगोचरं स-वायते । चेद् वेत्त-वृष्टु-ध्रुव प्रज्ञा-
वृत्ति-प्राचीनत्रिहृद्वज्रजापनि-वृत्रामूरपंभवे-वैवासरममर-समुद्रमन्थन-गङ्गा-
वनरणद्विकथानां मरम्भानां श्रवणाय परमौस्तुभ्य मनसि बलीयस्कृतया जागति,
तदा शास्त्रमिदं तदप्यौस्तुभ्य पूर्णतया सखातुमलम् । इदं शब्द-निमि-चन्द्र-
पुर-चन्द्रवृद्धरजिप्रवृत्तिमहीरमणानां वदोपु ये हि पुण्यकर्माणो राजानो बभूवुः
स्तेपाद्भेदवद्यामि देशालानि चरितानि श्रोतु मानसे उत्कटोऽभिलाष समुत्तिष्ठति
तदा मोऽप्यभिलाषस्तादृशं वृत्तिमश्नुते । महर्षेरण्यवनस्य पावनं चरित्रं
समुपस्थाप्य भक्तप्रवरस्य अम्बरीषस्यानुकरणीयं स्पृहणीयञ्च वृत्तं सन्निधाय
विदुरेन्द्रवादीनां पुनीतानि सदाचरणानि च प्रणिमद्य शास्त्रमेतत्सर्वं मन
प्रीणति । भगवत श्रीकृष्णचन्द्रस्य पापापहा छीळा उद्गोष एषा श्रीमद्भागवत-
माता समारस्य मनोम्लानतामपनेतु, तस्य मङ्गलमाचरितु, तत्प्रवृत्तितो निवृत्ति-
मपति नेतु, ॥ भगवदुन्मुखं त्रिधातुमनारतं दिवानिशा विनायापमनुभवन्ती, विना
खेदं गच्छन्ती, मोक्षाद् सस्नेहञ्च व्यापृता केन न चक्षुष्मता वीरयते ? परयन्तु
प्रेषावन्तं, अत्र बान्तारे सगोपो मज्जयन्मोहि धेनूधारयति, इह तं कालिय-
नागरस्य त्रिपाद् गोपवृन्दं गोपायन्तं विलोकयन्तु, इह तं गोवर्द्धनस्योत्पन्नं
विषायं दक्षस्य मानमपहरन्तं गोपाश्च रक्षन्तं वीक्षन्ताम्, इह तं गोपाङ्गनाभि
महं रासोत्तमं वितन्वन्तं प्रेक्षन्ताम्, इह तं कसं निवृत्तन्तमिहं शिशुपालस्य शिर

सुदर्शनचक्रेः नेदयन्मिह च महाभारते घनज्ञयं गीतमुपदिशन्तं वीर्यम्
विरक्षितमा ।

श्रीमद्भागवतं वस्तुनस्मात्सा विविधा भगवतो लीला मग्न्यानेकोप-
न्यानांपन्यामपुरम्भं मानवमात्र 'कोऽहमिदं चिन्तयितुं, 'किमर्थमहं शरीर
मंत्रयवान्' इत्येवमिच्छायायितुम् 'मदोय किं कर्म कथं जन्म धर्म' इत्येतद् विभाव-
यितुम्, 'कस्माद् मामाधिप्याधिजगाम् यव' प्रप्रादयन्तीति ध्यातुम्, 'किमर्थमा
पुनः पुनः जननमवाप्नोमः' इति च बोद्धुम्, 'कस्मात्कारगादहं दृष्टि' म च
घनवान्' इति अवगन्तुं प्रेरयति नष्टमिवम् ।

श्रीमद्भागवतमुपरिस्मृतान् सत्त्वांश्च परि प्रज्ञान् मनादधश्मकं पुर
उपनिश्चिन्ति । नतुरज्ञानोपापानामप्याय मानवमुपदिशति यत् पुरजना राज्ञा
नाम्य कश्चित् स एव स्वयमस्ति । पुरं नाम्नात् किमपि । इदं शरीरमेव पुरम् ।
प्राज्ञाना विषयागमुपभोग्य म तदधिनिश्चिन्ति । वेदाभिमाना जीवज्ञान
परिच्छिन्नो भूना विविधाभ्याधिर्मानिच्छाभिन्नैर्विद्याध्यात्मिकानि च सुखानुप-
भुञ्जान मंदनन विमति । अस्ति तु परमापन्नोऽस्मी तिर्गुणं परं प्राणेश्वरमनो-
धर्मानामप्यारोप्य 'मनेऽमिदमहं करोमि' इत्येवमाधभिमानधिया निबद्धो भवन्
पुत्रान् विरयाश्चित्तपन् बहुविधानि कर्माण्यनुतिष्ठति । अस्ति वस्तु म स्वयं
प्रकाशं परं यावत् स मर्दवामपि परमगुरुत्वात्स्वरूपं भगवन्तं भावयद्भुति
भावत् स प्रकृतेर्गुणेष्वेव निमज्जति । गुणजनितान् धर्मान् स्वकीयान् विमान्य
मयारमागरे गभीरे पतति । कदाप्यस्मी तत्र मद्भावेतिरेवमगो मवति,
कदाप्यस्मी चाश्रयेन पूजमानोऽवापने, कदापि चास्मी मोहेन मुह्यमान मवापने,
कदापि म नाशिकै कर्मणि प्रकाशबहुल नाकमालुते, कदापि राज्ञमकर्मवशाद्
दुःखप्रदान् शोकात् लभते, कदापि च म नमोमयकर्मभि शोकमंहतिरनु-
तमपरिवेष्टितानु योनिषु च जनुर्गुणाणि । यथा पुष्पामकण्ठः वा स्थले स्थले विचरन्
स्वप्नारम्भानुरूपं क्वचिद् दृश्यहरं महते, क्वचिदोदनं मुहूर्ते तपैव जीवोऽपि—
मानवोऽपि—नानावामना आदाय उखावचेन च मर्गेण उपर्यधो मप्ये च
पपंद्स्व स्वकर्मांशुरुवागि कल्याणि विन्दति । यस्य अविद्याया वशान् परमार्थ-
स्वरूपममानमेश जन्ममरणरूपानर्पपरम्परा कदर्थयति तस्या निवृत्त्यर्थं धीहरि-
मग्ननिधनी द्रवीयसी भक्तिपेक्षते ।

एकाननया भगवति वसुदेवे निहिता भक्तिर्ज्ञानं वैराग्यञ्च जनयति ।

भक्तेरुद्भवास्पदमस्ति भागवती कथा । अत श्रद्धया भगवत्कथाप्येतव्या
 श्रोतव्या च । यत्र भगवद्गुणतीर्तनमिहमानसा भक्ता निवसन्ति तत्र भागवच्च-
 रित्राश्रिततरङ्गिण्यो बहन्ति । दुःखमिदमतितरं यत्स्वभावमै प्रपूहैरपदुतो
 जीव श्रीहरिलीलासुधासिन्धोर्विमुक्तीभवन् परमदार्ढ्यसासारिकविषयविषमभावह-
 मागरे आपन्नति । तस्य मनो हा भगवति न सज्जति, न छिद्यति न लगति
 च । अत एव तु स भगवदुर्ममकाननेन कण्टकाकुलविषमधरणीतलेन हितमप्य
 मङ्गलेन नितान्तमेव मिषीद्व्यमग्न सन्ताप मन्ततो अयात् सत्रस्त मन्
 उच्यै क्लृप्ति । वेष्ट-नोहामत्तस्य बीदशी शोचनीयावस्था जायते तामधिकृत्य
 श्रीमद्भागवतमाह—

आत्मा जायामुतागारपशुद्विगन्धुपु ।
 निरुद्धमूलहृदय अहमान बहु भग्यते ॥ १ ॥
 सन्दहमानसर्वाङ्ग एषानुद्धहनायिना ।
 करोत्यविरत मूढो दुरिनानि दुराशय ॥ २ ॥
 अर्थसापादितैर्गुण्या हिसयेतस्तनश्च तान् ।
 पुण्याति यया पोषेण ज्ञेयभुग याम्यथ स्वयम् ॥ ३ ॥
 मार्गाया लुप्यमानायामारब्धाया पुन पुन ।
 लोभाभिभूतो नि सख परार्थे कुरुते स्पृहाम् ॥ ४ ॥
 कुटुम्भभरणाकल्पो मन्दभाग्यो बृथोद्यम ।
 श्रिया रिहीन कृपणो ध्यायन्मुमिति मूढधी ॥ ५ ॥
 एव कुटुम्भभरणे व्यापृतारमा पितेन्द्रिय ।
 त्रिषते हृतां स्वानामुत्वेदनयास्तधी ॥ ६ ॥

अज्ञानात्मनुजो यद् दुःख तदेव सुखमवगच्छति । सुखाधिगमनाशया ।
 रवकीय मनो ह्यन्नामु योजयति पर ताम्य कुत सुख सम्भव सत्यम् ।
 अन्तर्गो गत्या निवारा विधीदति । अनुशयेन दयमानो प्रवीति—हन्त यम्मया-
 पाग सुख तत्तु भीषण दुःखमेवाधीत् । ससारस्य दुःखप्रदश्चसुहिरय भीमद्-
 भागवत प्राचीनवर्हिष चितीश यदुपदिशति तत् तच्छब्देभ्येव श्रूयताम्—

“सुमन समयर्मणा स्त्रीणा शरण आश्रमे पुण्यमभुगन्धर्वस्तुतम काम्यकर्म
 विपाकज काममुखत्व जैह्व्यौपरध्यादिविचिन्वन् मिथुनीभूय तदभिनिवेशित-
 मनस षड्विंशगणसामयीतवदतिमनोहरवनितादिजनालापेवनितरामतिप्रतिहो-

भिनङ्गनये वृक्पृथ्वदामन आयुर्हस्तोऽहोरात्रान्तात् काष्ठलवविशेषानविगम्य
मृतेषु विदग्धेन पृष्ठेन एव परोक्षमनुवृत्ते तुल्यक कृष्णतोऽन्नतरेण यमिह
पराविष्यति नमिन्नामनमहो राजन् मिथ्यदय इन्दुमहर्षिनि ।

मत्तं विचक्ष्य मृगच्छेष्टिनामनोऽन्न-

श्रित निरुष्ट हृदि कर्गधुनीं च चित्ते ।

अहाङ्गना मममत्तमपुत्रगात्र

प्रीतिर्हि हसहरणं विरम क्रमेण ॥

श्रीमद्भागवतं जन्तवा पुत्रं भवार्था श्रीरङ्गमुपन्यस्यति तत् तस्या
जन्मद्वारगन्धद्वारं ज्ञापयन्मानवमिहं प्रवर्त्तयति यत् तेऽपमृतात्मनो भूत्वा
निष्ठेषु । भवार्त्तं प्रविरय न कोऽपि शर्मणे विन्दुमपि लब्धुं प्रभवति । अत्र
मनो ज्ञानेन्द्रियाणि च मन्ति दृश्यव । तैर्मानवो भवति विलुप्यमानः । पुत्र-
कल्पवृक्षमुपमृत्तयस्त्वैवात्र भवर्त्तं दुस्वन्ति यथा वृक्ष-वृक्षकादयः । सन्पदो
दंश-भराका इवात्र जनानुपलभ्यन्ति । कर्मणा सङ्कुलता इह गुह्यमृगवीरुवद्व
मन्ति । ताम्यो जनाना निमुञ्चिर्भवदेव न । मनुदुष्प्रपितामहे न कदापि मुनेन
श्राममन्यं क प्रहीतुं शक्नुवन्ति । प्रमदात्र वादेव विघ्ने । सा तेषा नपनयो रज-
सिपिनि तद्वत्ता भवन्तस्ते मनुष्याः । मर्दांशमपि न विचारयन्ति । रजोमलिन-
नयना भूया ते कर्मसाक्षिन्ता देवता अपि अवहन्तुं प्रवृत्तम् । दाहूनां
परशानि वषादीह क्रीडिक्त्रव इव वर्त्तन्ते तान्वाक्यं तेषा मनो मृतं प्रत्यति ।
राजकुलस्य भर्त्तृणापूगाणि वचनानि चात्र आपदाना कठोरस्य इव सन्ति
तानि तु तेषा हृदयमेव भिन्दन्ति । गृहस्थाधनपरको महान् विस्तृत कर्मकलाप
इह मर्हाधर इव विघ्ने । म तु तेषा जीवनं कठोरेषु मूढेष्वेव निपातयति ।
इह नृप्यास्तु मन्ति सौतस्विन्य इव तामा तरणं तु मम्मवमेव न भवति ।
जना दुस्तराणां तामां तामु मुदन्ति । कदापि ते धनस्या भवार्त्तयां दुर्वन-
दन्दगृहैर्निन्दमाना भग्नदन्ता उद्विग्नताञ्च नीयमाना दृश्यन्ते, विवेकशक्ते-
र्हीन्यादृष्ट्या इवाध्याम्यावापतन्ति । कदापि तेऽत्र भवार्त्तये त्रिदश-सुख-
मयुक्ता विचिन्वन्तो यदा परकीयाणि द्रव्याण्यपि धर्तुं प्रवर्त्तन्ते तदा तत्तद्-
द्रव्याणिपिभिर्निगृह्यमाणा अपारे निरये निपतन्ति ।

एवं मदिस्तरं भवार्त्तया धोरानि दुःखानि वर्गयित्वा महर्षिर्ष्यामो रहस्य-

धिपोपदेशापदेशेनाखिलानपि विश्वजनानाघटे यत् ते विषयेभ्यो व्यावृत्ता भूत्वा
ज्ञानचन्द्रहामेन भवाटवीं भिन्दुः—

रहूगग खमपि ह्यध्वनोऽस्य

संन्यस्तदृष्टं कृतभूतमैत्र ।

असञ्जितात्मा हरिसेवया शित

ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥

धौमद्विभागवते भारतमहिमवर्णनमधीत्य विदितं भवति यत् पुरातने भारते
भगवांक्यामरित् सर्वत्र सवेगं कलकलशब्दं कुर्वाणा गभीरप्रवाहपूर्वकं प्रवहमाना
वभूव । साधुजनैरश्रया वसुन्धरादक्रियमाणा भूत्वा विललाम् । नृपगीतमङ्ग-
तूर्यनिरवनैः समजना भगवन्तं यज्ञपूरपमर्चन्त इह तदादर्शयत । भारतीया
विभिन्नदेवता, उद्दिश्य पृथक् पृथक् भागं निदधानास्ताभ्यक्ष विधिमन्त्रद्रव्यादि-
योगेन सभ्रम् हवि प्रददामा अबालोकिषत । अत एव तु भगवान् वेदव्यास-
स्वयं भारतमेवमुपश्लोकवति—

यैः ध्रुव्या यर्हिपि भागसो हविर्निस्समिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।

एकं पृथक् नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णं स्वयमाशिषो प्रभु ॥ १ ॥

सम्य दितारथयितमर्थितो नृणां नैवार्यदो यत्पुनरर्थिता यतः ।

स्वयं विषले भजतामनिष्कृतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २ ॥

यद् यत्र न स्वर्गसुखावतोपितं सिद्धस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।

तेनाजनानामे स्मृतिमज्जन्मनः स्याद् ययं हरियद् भजता सा तनोति ॥ ३ ॥

अहो भमीषां किमकारि शोभन प्रसन्न एषां सिद्धुत स्वयं हरि ।

यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिने मुकुन्दमेवौपयिक स्पृहा हि नः ॥ ४ ॥

हा हन्त यद् भारतं पुरा पृतादश सखरिप्रमासीद् यत् तद् धीय देवा अपि
तत्र प्रहीनु अनुरचीकमन्त यम्महर्षयोऽपि भूवो भूयोऽभिनन्दन्तोऽपि नानृप्नुवन्
तदेव भारतं साग्रतं नानादुराचरणभ्रष्टाचरणादिभिर्निन्दितकृतिसत्पणितकर्मभि-
र्ग्रस्यमान हरयते । न साग्रतं भारतीयो जघन्यानि बर्माणि कुर्वाणा मनागपि
प्रपन्ते, घनवन्तो दीन-दरिद्रान् मध्यमवर्गान् शोषयन्तो निषेदयन्तश्च दिवानिशं
प्राप्यन्ते, शास्तर- स्वयमेवाद्य जुमार्गं गच्छन्त आसाधन्ते । ते स्वकीय वैमवं
वधयन्तो नानाविधैरन्याय्यै साधनैः सर्वत्र विलोकयन्ते, शासनमण्ड्ये पद्मनाम्

ने निवांश्चावसरेषु यान् अनाधारान् अवलम्बन्ते तेषामनालपनमेव वरम्, हा, क्वास्मद्-देहास्य रामादिगजान् क्व चेमे सामग्रनिकाः शास्तारो येषां मनसि जनताया हितस्य स्नोक्कमपि चिन्ता न हरयते । हा, कीदृशं शोचनीयमस्म-
त्पननं संवृत्तम् ।

श्रीमद्भागवतं जनान् मन्थयं नेतु बहुधा यतते । तत्परकान् प्रदर्यं भाष-
यन्ति वाग्दन्ति च यत् ते भीता मूचा दुष्कर्मण्यो विरमेषु पापेभ्यः पराङ्-
मुखाश्च स्युः । तदाह—

“ये विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्धान् वा विलुम्पन्ति राजानो
राजभटा वा तांश्चापि हि परेषु यमदूता बद्धदंष्ट्रा खान् सप्तशतानि विशन्तिश्च
मरममं स्वाग्निं” ।

अतः परं किं मेदास्पदं स्याद् यद् यस्य भारतस्य जीवनं धर्मं एव बभूव
तन्यैव भारतस्य शासनकारिणो धर्ममवजानन्ति । ‘को वाधर्म’ इति तु तैर्विचार्यते
न । ‘धर्मोऽस्त्युपवृत्तवागमवनि’रिति निगद्य, हन्त, अधर्मं धर्मं मन्यमानास्ते
धर्मं ददन्ति । धर्मदलनस्यैव त्विदं कुकृतं यदिदानीं कापि न नैतिरुता, कापि
न सत्यपरता, कापि न लोभे जुगुप्सा, कापि न कुकर्मसु मृणा च विलोक्यते ।
श्रीमद्भागवतं ‘धर्मं क’ इत्यत्र शास्ति—

धर्ममूलं हि भगवान् सर्ववेदमयो हरिः ।
स्मृतं च तद् विद्वां राजन् येन चात्मा प्रसीदति ॥ १ ॥
मयं ह्यथा तपः शौचं तितिष्ठेद्य शमो दमः ।
अहिंसा ब्रह्मचर्यं च त्यागः स्वाध्याय आर्जवम् ॥ २ ॥
मन्तोषः समारब्धं सेवा ग्राम्येहोपरमः शनैः ।
नृणां विपर्ययेष्टेद्य मौनमात्मविमर्शनम् ॥ ३ ॥
अष्टाष्टादेः संविभागो भूतेभ्यश्च यथाहृतः ।
तेष्वारमदेवताबुद्धिः सुतरां नृषु पाण्डव ॥ ४ ॥
अवगं कीर्तनं चास्य स्मरणं महतां गते ।
सेवेन्यावनतिदांस्यं मत्स्यग्रामसमर्पणम् ॥ ५ ॥
नृगामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृतः ।
श्रिंश्लेषजवान् राजन् सर्वात्मा येन नृन्यति ॥ ६ ॥

महाकविकालिदाम-भवभूति-याणादयो याग्या द्वाभ्या कविभ्या काव्य-
कवन-शिक्षा गृहीतवन्तो यद्-रचितान् ग्रन्थानर्थात्य ते काव्यं केन प्रकारेण
रचनीयमित्येतद् विविदुस्तयोरेकतर श्रीमद्भागवतप्रणेता व्यासो वर्तते । महर्षि-
व्यामस्येदे भागवत महनीयं काव्यरत्नमपि विद्यते । वस्तुवर्णनशैली तदीया
काव्यमयी विभाति । तत्रयनुप्रसूतिप्रकृतिच्छट्टां विलोक्य कवयोऽपि स्वस्वकाव्ये
तद्विधिं वर्णनमकुर्वन् । भागवतस्य वर्णनमुपमा हरयताम्—

तद्विवन्तो महामेघाश्रणदृक्मनवेपिता ।

प्रीणन जीवन ह्यस्य मुमुक्षुः कणा इव ॥ १ ॥

ध्रुवा पञ्चन्यनिनद मण्डूका म्यसृजन् गिरः ।

तूष्णीं दायाना प्राग् यद्वाद् प्राहणा निषमात्यये ॥ २ ॥

हरिता हरिमि जल्पैरिन्द्रगोपैश्च लोहिता ।

उच्छिष्टलीप्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भृम्भून् ॥ ३ ॥

अत्र शरच्छोभा निभासयताम्—

शरदा नीरजोत्पाया नीराणि प्रकृतिं ययुः ।

अष्टानामिव चेतामि पुनर्योगनिषेधया ॥ १ ॥

सर्वेश जलदा हिवा विरेह्य शुभ्रवर्चः ।

यथा त्यक्तपणा शान्ता मुनयो मुक्तस्त्रिधा ॥ २ ॥

गिरयो मुमुक्षुर्नोचं क्वचिद् मुमुक्षु सिवम् ।

यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो दत्ते न वा ॥ ३ ॥

कवित्वकलितभाषान् विभावयन्तु मानवीर्यं मानवं च प्रेक्षन्ता प्रेक्षयन्त —

मृगपुरिष कपीन्द्र विध्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपा स्त्रीजितः कामयानाम् ।

बलिमपि बलिमत्वावेष्टयद् द्वाहृद् धनदलममितमप्यैतुं स्थजस्तत्कथार्थ ॥ १ ॥

पदनुचरितलीलाकर्णपीयूषप्रिष्टमकृददनविघ्नद्वन्द्वधर्मा विनष्टा ।

सपदि गृहकुटुम्बं दीनमुन्मथ्य दौना बह्व इह विद्वद्वा मिश्रचर्चां धरन्ति ॥ २ ॥

अपि यत मनुपुर्यार्थपुत्रोऽनुनाऽऽग्ने, स्मरति ॥ चित्गोदान् मौम्यधर्भूश्च गोपान् ।

अचिदपि स कथा न किङ्करोणां गृणीते, भुजमगुरमुगन्त्रं मूर्च्छयचारपत् कदा नु ॥

वैदुष्यस्य समुपाजितानेकशास्त्रज्ञानस्य वा मौन्द्यमस्मिन् पारमार्थिकताया-

मनुरागो द्रवीयान् भगवत्परणेषु निर्भ्याजप्रीतिर्वा । मुदाहो विप्रस्य ज्ञानिनाम-

मेयरस्योपकथान निधाय श्रीमद्भागवतं ज्ञानिनां जगदिदमेव बोधयति नूनम् ।

“म एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थिनो मृदु ।

अथ हि परमो लाभ उत्तमस्तुकदर्शनम् ॥”

इत्येषा हि मुद्राप्रो वागी यत् सवमाच्छ्रमनि तदिमि विपश्चिन् स्वचेन
आवर्जयेयुः । मुद्रामा गदादारित्तयेन दूयमान आसीत्, न तत्पविधे भोक्तु-
मन्ननार्थाच्च चावर्तानुं वपुर्वाम एव युज्यमासीत् पर मायपि तद्विधे आर्थिके
मदूटे, न स जीवनमपि तमभावप्रबलं नृच्छनमामपि हान्मिदवगाम ।
जीवनस्य हाश्टियं वा दुर्नाम्य स भगवच्छागविमुक्तनानेव विवेद । परमार्थविवा-
देव तस्य श्रीकृष्णमन्दयं तथ्येन नम्यम्मानं हाश्टिक समर्पयत् यथ्येन यच्च सम्मानं
विष्णोस्य सकलमपि मज्जमयनं परं विस्मय प्रपेदे—

नं विलोक्याद्युनो दूरात् प्रियापर्वङ्गमास्थितः ।

मह्योग्याय चाग्नेय्यं सोम्यां पर्यद्रहीन्मुदा ॥ १ ॥

मायुः प्रियस्य विमर्षैरह्मज्ञानिनिर्वृतः ।

प्रीनो ह्यमुज्जदध्विन्तून् नेत्राभ्यां पुञ्जरेखणः ॥ २ ॥

अयोपवेरय पर्यङ्गे स्वयं मायुः समर्हणम् ।

उपहृत्पावनिज्याम्य पादौ पादावनेजनी ॥ ३ ॥

अग्रहीच्छिरसा राजन् भगवांश्चोकपावनः ।

व्यलिम्बद् दिम्बगन्धेन चम्दनागुरकुङ्कुमैः ॥ ४ ॥

मन्ये ज्ञानं श्रीमद्भागवतरूपं निधाय मुपि विमानि । तदधिपोऽज्ञानमप-
भृत्य तत्रमहमकाशं विकिरति । तत् नपेहते येन बुदिर्भ्रंशाकाराकारितैव जायते ।
तद्विगाम्यार्थाय च इदमप्रमिर्निघने सशया अपि विघन्ने । वेदस्तुतिद्वारेण
तद्वेदमन्त्राणां रहस्यं स्फुटयैवोन्मोलयति । बन्धुनः संसारस्य पुस्तात्
मायं निधानुमेव महर्षिधाम श्रीमद्भागवत-ज्योतिः प्रज्वालयामास । तज्ज्यो-
तिरा द्रष्टव्यं द्रष्टुं शक्येति पुमान्—

सत हृदमुत्थितं मदिनि चेन्ननु तर्कहतं

व्यभिचरति छ च छ च मृथा न तथोभयपुक् ।

म्यवहतये विकल्पदूषिनोऽन्धपरम्परया

अमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुपजडान् ॥

मान्दयोगयो रहस्यं गुह्यं च श्रीमद्भागवतं तेनोपदेशेनाभिम्यनक्ति यमु-
पदेशं हंसो भूत्वा भगवान् मनकादिभ्यः प्रददौ—

ईशेत् विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिमलमलातचक्रम् ।

विज्ञानमेकमुदयेन विभाति माया स्वप्नसिद्धा गुणविसर्गकृतो विकल्पः ॥

श्रीमद्भागवतस्य पारायणेन भवति विदितं यन्मानवोद्वारो न तावत्
सम्भवो यावत् तस्मिन् भागवती भक्तिर्नोत्पद्यते । न ज्ञानाच्छास्त्राणां न च
यज्ञादिकर्मणामनुष्ठानादेव ॥ प्राप्तव्यं प्राप्तुमर्हति । प्राप्तव्यप्रदाने चेत् समता
कल्पयति तर्हि स भगवद्भक्तावेव । यस्तुतो भगवद्भक्तिरेव ज्ञानमस्ति कर्म
च सैव । शतपञ्चाध्याय्या प्रेमभक्तिप्रतिनिधिब्रजानुनां विमलं प्रेम सङ्गीत्यं
भक्तिरिष्यात् इदमेवामनन्ति यत्प्रेम्णा भगवद्भक्तः सम्भव । धर्म्या हि संस्कृत-
"तया धन्य हि संस्कृतसाहित्यं यत्र श्रीमद्भागवतस्त्वपतस्त्वस्यति ।

भक्त्यमेवोच्यम्—

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद् वैष्णवानां प्रियं

यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिमहितं वैष्णव्यमाविष्कृतं

तच्छृण्वन् विपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येन्नरः ॥

(१८)

महाभारतम्

अग्नि महाभारत रामायणमित्रात्मद्रष्टव्यं दुर्लभम् । भारतीयाया मङ्कते-
मङ्क्यं रूपमस्मिन् अनिष्टये ग्रन्थे चतुर्मुखया प्रकुलतां गणमवलोकयते । नास्त्यस्य
ग्रन्थस्योद्देश्यमेकमात्रं कौरवपाण्डवयोः सम्परायस्य वर्णनमपि ॥ भारतीया-
यस्य काव्यम्येत सविस्तरं चित्रमपि तद्वयं प्रमुखं लक्ष्यं दिशते । तैजत्रनु-
काशदेव ग्रन्थोऽयं महान्, जीवनस्य समस्यायां समाधाने मनोदोषपूर्वकं
संलग्नमनाः सन् नयनपथमधिरोहन्ति तस्माद्भूनाकं भारतीयायां कृते ग्रन्थराज
एव धर्मशास्त्रमपि कार्यं मातु माधयति । कानिचन स्थलानि तु सत्यत्रैव-
विधानि यानि निशम्यार्थीय वा लोकः काव्यमदानन्दमनुते । एवविधानैस्त्रैशिक्ष्य-
विनूयितवाद्, धम्मुतोऽयं ग्रन्थो यद्गुणोपकरणं संसारम् । इतिहासश्च म-
ज्जमपुराणेऽम्मदीयानां पूर्वजातामितिदृष्टं प्रगच्छति, ऐहिकानुमिकतिश्रेयस-
मार्गप्रदर्शनकारित्वाद् न अस्मन्मनस्य धर्मशास्त्रं भवत् सगुणनिष्ठते; सतर्पति-
कारिण्या पदव्या ललितया संस्मृते मन्वतायाश्च धर्मार्थकाममोक्षप्रदर्शनपुरस्सरं
मनोज्ञं रूपं च निदधाम्यतः स ज्ञापयते च । तदेवं ग्रन्थोऽयं सुन्दर इतिहासो
स्वितं धर्मशास्त्रं रमणीयञ्च काव्यं वर्तते । ग्रन्थस्यास्य महत्ता कियतीत्येतस्मिन्
विषयेऽभिप्रेत्यादि श्लोकोऽयम्—

धर्मं कथं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्मि तदन्धत्र यज्ञेहास्मि न तत् क्वचित् ॥

रामायणरचनाकार श्रीवाल्मीकिरिव महाभारतप्रणेता श्रीवेद्व्यामोर्षेय
संस्कृतकथुपज्ञीभ्यवेन मतः । कथय एतदीयान्पुष्पाभ्यानान्दोशय काव्य-नाटक-
चम्पू-कथाऽऽख्यायिकादिमयं विपुलं साहित्यं मृजन्त कैर्न प्रेषयन्ते ? न केवल-
मम्मदुर्दास्य कथय स्वकीया कृती कर्तुमिमं महाग्रन्थमवलम्बन्ते स्म यव-
मुमादिर्मन्त्रकट्टीपानामपि कलाकाराः स्वस्वरचनानां प्रशयनाय ग्रन्थदेन-
स्मान्महती महायत्नामविन्दन् । न यावदस्य ग्रन्थराजस्याभ्ययनं विधीयते
तावच्च प्राक्तनराजनैरिवविषयकं ज्ञानं जायते न च अर्थशास्त्रमपि मर्म

विदितं भवति तस्माद् ग्रन्थस्यास्य गरिमाणं संस्कृतवाङ्मयस्य न ग्रन्थान्तरं
मासादयितुं शक्नोति इति विश्वप्रचभावनं वक्तुं शक्यते ।

अत्रिरामे परिध्रमे अग्रमानं विनियोज्य महर्षिणा व्याप्तेन ग्रन्थोऽयं त्रिभिः
वर्षेण समाप्तिं गीत इत्येतत् तस्यमादिपर्वस्थितं श्लोक एव प्रस्तावयति—

‘त्रिभिर्वर्षे’ सदोत्थास्य कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

महाभारतमारयानं हृन्वानिदमुत्तमम् ॥’

अथ महाभारतं यद् रूपं विमलं तत्र दानमहस्त्वपरयादां श्रीरामा शोभते ।
अत इदानीमिदं ‘दानसाहस्री संहिता’ इत्येतन्न नाम्ना प्रथितम् । गुप्तकालवृत्तिनि-
ष्कर्षमन् तिलालये ग्रन्थोऽयमुपरिमिद्विष्टया सशयैः स्मृतस्तरमाद् भवतादभव-
त्त वदप्य ग्रन्थो वर्तमानऽनहसि य काय भवति काय त गमितस्यास्य प्रायेण
पोद्घाततसमा सङ्ख्या । विपश्चिनामत्रेद् मन यदतद्रूपं तद्भक्तानकानन्तर
समुपलब्धुमस्तवम् । तदयमिदं प्रदर्शयन् परिग्रहाद् । प्रथमे क्रमं ग्रन्थाऽयं
‘जय’ नाम्ना, द्वितीयस्मिन् क्रमे ‘भारत’ नाम्ना ततश्च तृतीय क्रमं ‘महाभारतम्’
इत्येतन्नाम्ना प्रसिद्धमवाप ।

महाभारतस्य षाठ्मप्रपादयः प्राधान्येन द्विविधो विभोद्यते । तयोरेकतरं
उत्तरभारते तदितरश्च दक्षिणभारते प्रचलति । उभयस्यापि श्लोकमण्यायाम्,
अप्यापानां क्रमे, आख्यायानां सन्निवेदो ॥ भूयान् भेदः समवाप्यते ।

महाभारतस्यादिमं रूपं कीदृशमामात् तत्र विवन्तः श्रीरामा वामन्, कानि
कानि आख्यायानान्यवर्तन्त—इत्येतदर्थं त्रिराद-वेष्टव्यवहारिणा प्रयासो कर्तव्यः ।
पुनात्पिताद् ‘भण्डारकर ओरभिटयत्तिसर्वद्वन्द्वीटव्यान्’ यस्मिन्करणमधुमाधिरा-
म्यते तत्र ग्रन्थस्यास्य मौलिकं रूपमधिकतरायां मात्राया दृगात् भवति ।

महाभारतस्य व्याख्यानानामपि मख्यास्ति विद्यालयाः । तेषु नीलकण्ठानन्त-
महातुनमिधरामानुजविमर्शोपपादुराचार्यभौमिवासाप्रभृतयो द्वाविंशतिः सुवि-
दिताः । इमं हि व्याख्याकारं प्रकाण्डपण्डितस्यशालिनीं मनीषिणां पुरि पीत-
नीषा मन्ति, मन्ति च तस्यान्विद्यापारावारीणाः । व्याख्या टीकादिकर्तृणां
मियतीं महती सख्या ग्रन्थस्यास्य विद्वत्प्रियता लोकप्रियताश्च व्यापयति ।

महाभारतेऽस्ति प्रधानो राम नाम्ना । अहमूनाश्च तदीयोऽस्ति रामा वीरः ।
एतेन प्राधान्येनायोधनवर्जनं न लक्ष्मणस्याभिमतमित्येतच्च विदितं जायते ।

भौतिकजीवनस्य निस्सारता प्रदर्श्य मोक्षमिति प्राप्नुता मानसे उक्तताया
मद्धारणं वस्तुनस्तस्यैव विद्यते ।

धर्मं पुत्र भरणीयमस्त्रोर्जवनमिषमद्वयमपिनु भर्षिष्याम सुन्दर-सुन्दर
नराणि आभ्यासानि प्रण्यऽस्मिन् निदर्श्या । नधमग राट्टम्य विनातो धर्मो
च मयोत्थानं भवतीति व्याहृणु विधुमभिनन्दे लेख्य 'को धर्म' इत्यत्रो
दरयति—

मर्षेया य मुहुरित्य मर्षेया च हिने न्न ।

कर्मणा मनसा वाचा न धर्मं वेद वाच ॥ १ ॥

अहिंसा मर्यमक्रोधमनरो दान इमो मति ।

अनमृयाप्यमाभयमनीप्यां दीप्तमेव च ॥ २ ॥

पूष धर्मं कुरुश्रेष्ठ कथित परमेष्ठिता ।

अस्मिन् धर्मे स्थितो राजन् वरो भद्राणि परयति ॥ ३ ॥

पाणाद् धर्ममिष्यादुधर्मेण विहृता प्रजा ।

य स्वाद् वारणमुपुष्ट स धर्म इति विश्वप ॥ ४ ॥

इय धर्मस्य स्वरूपं प्रतिपादयन् स तमेव नन वस्तुनो धर्माभ्यां मन्यते
'यो हि वेदकोधिनाचारं मान्यक् मरुति । 'आचार परमो धर्म' इति
यदुक्तं तत्राह न —

'आचराच्चाचले प्राज्ञं विप्र धर्ममवाप्नुयान् ।

पुत्रं च माधुमिदाम्नाश्चरद्वाहचनमा ॥

महाभारत धर्ममनुष्ठानु मानवलोकेषुपदिहस्येवम्—

न वातु कामाश्च भयाश्च लोभाद्

धर्मं त्यजन्तिदितस्यापि हेतोः ।

धर्मो निधः सुवर्तु मे स्थित्यै

जीवो निर्या हतुरस्य स्थित्यै ॥

अर्वाभाभ्या धर्मं ण्व ज्यायान् । तेनाभयोरपि मिदं वाच । अत उक्तम्—

उर्ध्वदादुर्विरीम्य न च कश्चित्कृणोति मे ।

धर्मादर्थश्च कामश्च न किमर्थं न मव्यते ॥

मर्कषामपि वगाना, मर्षेयामप्याधमागम् , मज्जमागमपि वगानां, नृराग,
स्त्रीणां पतिव्रतानां, पितृमनृपमृतीनां, सामान्यस्य समयस्य, विशेषमप्यभ्याना-

दीनाश्च धर्मस्य निरूपकत्वात् प्रदर्शकत्वादुपदेशकराश्च महाभारतं निम्नदाय
भारतीयानां जनानां धर्मशास्त्रं वा पञ्चमो बन्धो विद्यतः ।

जगद्यर्थस्य किं महत्त्वं किञ्च तदीयमुपादेयत्वमित्येतत् सर्वेषां विदितम् ।
अर्थं विना ससारे मानवस्य जीवनं क्षणमपि न स्थातुं शक्नोति । अर्थमन्तरेण
न किमप्यैहलौकिकं, नहि नहि पारलौकिकमपि, न सम्पन्नता याति । अर्थ-
विहीनो जनो जयति क्वापि प्रतिष्ठाप्राप्त्यु न प्रभवति, न शोचतिमपि कस्मि
न्नपि क्षेत्रे कर्तुं पारयति । अर्थरहितस्य तु दसैव ससारे शोचनीयता गच्छति ।
केनापि हृदिनोऽपि—

तानीन्द्रियाण्यविकल्पानि मनस्तद्वच्च

स युद्धिरप्रतिहता वचनं तत्रैव ।

अर्थोऽप्यग्रा विरहितं पुरुषं स एव

ह्यन्यं शृणोम भवतीति किञ्चित्मेतत् ॥

इतिर्वाग्मिभ्यः, शिष्यं, सैन्यं, शिष्या, स्वास्थ्यं, जनरक्षा, गोपालनमित्येव-
मन्त्रीनि सर्वविधान्यपि मुक्तानि च अर्थमपेक्षन्ते । वस्तुतोऽर्थस्य धारणी महत्त्वं
येषां जगति, समाज्ये, कुटुम्बे, बन्धुतायाश्च वर्तते न तादृशमन्यस्य कस्यापि
भवति । अर्थोऽयं केन प्रकारेण मंगलाद्युपादानीयो रक्षणायो वर्धनीयश्चेत्येतेषु ।
निमित्तेष्वपि विषयेषु महाभारतं प्रकाशमुत्सृजति । तदुपदिशत्यर्थमधिहृद्दैवम्—

कर्मभूमिरिदं राजम्, इह वार्ता प्रशरयते ।

हृदिवागिज्यगोरक्षं शिरूपानि विविधानि च ॥ १ ॥

अर्थं हृदये सर्वेषां कर्मणामप्यतिग्रमः ।

न हृतेऽर्थेन वर्तते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ २ ॥

अर्थस्यावयवावेती धर्मकामाविति श्रुतिः ।

अर्थमिदं विनिर्मुक्तानुभावेती भविष्यति ॥ ३ ॥

आमीनश्च शयानश्च विचरन्नपि वा स्थितः ।

अर्थयोग इह कुर्याद् योगैरश्वाज्जैरपि ॥ ४ ॥

न केवलं महाभारतमर्थशास्त्रीयति सत्कामशास्त्रीयति च । सत् कामस्यापि
महत्तां तदीयाश्च प्राप्तां साधु युक्तिपूर्वकं प्रतिष्ठापयति सर्वेषामपि पुर ।
काममन्तरेण न कोऽपि प्राणी किमपि कर्तुं प्रवर्तते । कर्ममिश्रद्विषाये धार्मिके
मामन्तिके आर्थिके आप्यात्मिकेऽपि वा न हर्षं न शोभ्याद् निदधाति पुमां

स्तादन्, यावज्जायौ कामेन प्रेयमाणो भवति । सम्भूतोऽपि लोक कामार्थिनः ।
कामस्य ज्ञानेन सर्वत्र मोक्षार्थं प्रस्कुरति । सर्वेऽपि प्राणिनस्तद्वशावर्तिन-
मस्ति । सुरा अमुरा नरा सर्वेऽपि कामस्य पुगे वद्धाजलयो भूत्वा दया इव
सन्तिहन्ते । कामादेव ते सर्वे जीवन्ति । जीवनमेव यं सर्वं नाम । कामस्य
विचित्रमेव प्रभाव तेन येनैवञ्च विडोक्त्य मन्त्राभ्यस्तमेवमुपवीजयति—

नाकाम कामयत्यर्थं नाकामो धर्म्ममिच्छति ।
नाकाम कामयन्नोऽस्ति तस्मात् कामो विदित्यने ॥ १ ॥
कामेन युज्य ज्ञापयस्तपस्येव समाहिता ।
पताशकृत्स्नादा वायुमज्ज मुमपता ॥ १ ॥
वेशेपनेऽप्यपर युज्य स्वाध्यायपाठाः ।
भान्नपशुकिबाधा च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३ ॥
बग्निज कर्पका गोपा कारव शिशिरवसनया ।
देवकर्मकृणञ्चैव युज्य कामेन कर्मसु ॥ ४ ॥
समुद्र वा विशन्त्यभ्यं नरा कामेन सयुता ।
कामो हि त्रिविधकारः सर्वं कामेन सन्नतम् ॥ ५ ॥
भारति नाम्नीश्वामविषद् भूत कामास्त्वकात् परम् ।
एतत् सारं महातान धर्मार्थावन्न मन्थितौ ॥ ६ ॥
पुण्येण मन्थित इमं काम आम्ना तथा स्मृतः ।
कामो धर्म्मार्थदेयोनिः कामश्च यः तदात्मकः ॥ ७ ॥

मानवजीवदम्यामद हृष्यमरि मोक्षः । यावद्भी मोक्षं नारुते न नावत्
न कदापि दुःखिणो जराजम्भ मरणकष्टेभ्यश्च मुक्तो भवितुं शक्नोति । सुखकल-
शार्थं नि पाप्मयि मांमारिक्तमुपश्रितेन शक्यते तानि सकलान्यपि दुःखकारणेष्व-
सन्ति । सामाजिकाणां सुखानामनियन्त्रणं नेश विदोगेऽपरयमेव मङ्गलमेव ।
न केवलं तेऽनित्यत्वमेव, तेषु देशे अपि मण्डनेके । अत्र कदापि नानि
रक्तयैस्तैर्दोषैः कदापि च नैव नियन्त्रयनेन निर्णीतयन्ति न । भविष्य-
सम्पदेऽपि सत्यमेवमेव दुःखप्रदा । सम्पदानं च रक्षणे च प्राणी परमकष्ट-
मनादिबुद्धं विन्दति । तत्र वर्तते चौराभिधमनः सदैव जीवनं चिन्तायामेव ततो
व्ययेति । विज्ञा विद्वन्त्येव यद् नरं विज्ञा तत्र सुखं नृनः ? शार्ङ्गं पुत्रकल्या-

दिग्वचना भवन्तिच्छन्दचारिणस्ते आदेशपरा अपि न भवन्ति । स्वार्थभावादान्ता
भूत्वा ते नन् नदाचरन्ति यन् प्राणिन नितान्तमेव व्यथयति । तस्मात् सासा-
रिकाणि सर्वान्यपि सुखानि वस्तुनो दुःखान्येव । अत एव तु यागदशनमाह—
परिणामतापमस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवर्जितम् ॥

स्वर्गलोकोऽपि वस्तुना न सुखम् । सत्कर्मणाग्रमाने सोऽपि हस्ताद्
भ्रशते । इदमेव सर्वं शिक्षार्यं सुधियोऽभिलषन्ति मोक्षम् । इमं मोक्षमुद्दिश्य
महाभारत मानवान् पुन पुनर्मथुर चारिन्—

अभ्यलोकाद् त्रिमुष्यन्ते विद्यासप्तजचेतसः ।

ब्रह्मभूता निरञ्जसस्तनो यान्ति परा गतिम् ॥ १ ॥

भगवन्तमग्नं दिप्य विष्णुमप्यक्षयजितम् ।

भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानवृक्षा निराश्रित ॥ २ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मस्थं हरिं चैव न निवर्तन्ति तेऽवया ॥

प्राप्य तत् परम स्थानं मोक्षन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३ ॥

श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च क्षेते जरामृतयुभयादधीत ।

सर्वं च पुण्यं विराते च पापे ततो निर्मले च पत्ने विनष्टे ॥ ४ ॥

अपेमाकाशमल्लिङ्गमवसाधाय परयन्ति महायमना ।

यथोर्णनाभिं परिवर्तमानस्तन्मुक्षये तिष्ठति पारयमान ॥ ५ ॥

तथा त्रिमुक्तं प्रजहाति दुःखं विध्वंसते श्लोष्ट इवाद्रिमृच्छन् ।

द्रुम यथा चाप्युद्धे पतन्तमुत्सृज्य पक्षी निपतत्यसक्तः ॥

तथा ह्यमौ मुप्यद् वे विहाय मुक्तं परार्थ्यां गतिमेत्यलिङ्ग ॥ ६ ॥

महाभारत कर्मण्यनुरज्यति । कर्म एव मनुष्यस्य पारमार्थिक लक्षणमिति
तदीयो ब्रवीष्यान् विश्वाम् । अत एव तन्मतमिदं यत् कर्मपराद्भुक्ता मानवो
मानवतात् समते । कर्मानाचरणात् दुःखानि प्राप्तानि भवन्ति, कर्मणि रतपुर-
माणं जीवनं मनु पारयति । समारोहस्मिन् सततं कठोरतापूर्वकं कर्म कुर्वाणा एव
जना हितं गच्छन्तं प्रायेण वाचयन्ते । यत् कर्मकुशाः पुरश्च कर्म कुर्वन्ति तद्
फलं न लभन्ते तदा न कोऽपि तं निन्दति । अतएव मानवजगत् प्रति महाभारत
मेवमुपदिशति—

प्रायसो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि ।

अदृष्ट्वा च पुनर्दुःखं कर्म परयेन्महाफलम् ॥ १ ॥

सन्नोति जीवितं दत्तो नान्य सुखमेवते ।
 दृश्यन्ते जीवलोक्यस्मिन् दृष्ट्वा प्राये त्रितैषिणः ॥ ३ ॥
 यदि दत्तं मनारम्भात् कर्मणो नरनुते फलम् ।
 नाग्य वक्ष्य भवेत् किञ्चित्तन्मयं वाधिगच्छति ।
 हानि पुन्यकामेभ्य कर्मं गृह न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

अस्मीत्य मया भगवन् कर्मभू । इह मानवे सम्मत सकर्मपरैर्भाण्डम् ।
 येन कर्मणोऽनित्योत्तमिको वैदिक्यभ्यामिकी च आपते येन सर्वेऽपि मान-
 मापादयन्ति, येन सदाचरो विकल्पेन तदेव कर्म सकर्म इति कथ्यते । कर्मणि
 शक्तिर्महती सञ्जिहितास्ति । तत्पदगमनपदगमं द्रवातु पुनरे पर स्वर्गादिज्ञानाय
 सकर्म काष्यते अपवार्यं च निष्कान्तकर्म । कर्म चतुर्गुणं साधारणकृतम्
 पाणिरीव तत्पदं दूषकरोति प्राणिनम् । स एव पुनरे सुवि दीने हानो योऽस्ति
 कर्मरहितो वा पाणिहितः । इदमेव ब्रवीति यत् पाणिनाम एव महोपायः—

अहो मिन्दार्यता तेषा येषा मन्नीह पाणयः ।
 मनीव स्पृहये तेषा येषा मन्नीह पाणयः ॥
 न पाणिनादाधिको लाभः कश्चन विद्यते ।

वस्तुनो व्याम कर्मवादी आचार्योऽस्ति । तज्जीवनमेव नम्य कर्मवादिना
 धोरयति । अमद्भागवत पुराण-महामास्त्रप्रभृतयस्तदीया अन्वयान्वय कर्मण्य-
 धारैर्यस्य कर्मवादितया समुज्ज्वलति देहाप्यमानाति च प्रजाणाति मन्ति ।

यदि राजधर्मं जिज्ञासामि तर्हि महाभारत पठयाम् । तत्रैव राजधर्म-
 विवरंऽपि सविस्तर वर्णितः । प्राचीनो राजधर्मः कीदृश आसीदिति चेत्कश्चिद्
 शतुनाकडुति तदा तेन महाभारत पठनीयम् । महाभारतनन्तरेण न कोऽपि
 मानवः कदापि पूर्णतया राजनीतिविषयस्य भवितुमर्हतीति चेदुक्तं स्यात् तदा
 मानुषिणं भवेत् । एतद् अन्वावलोकनेन ज्ञात स्यायते यदस्मद्देवः पूर्वा नूनं
 राजनीत्यामपि परा कृतविज्जिता यता अभवत् । केचिदिह स्तेका उद्भिद्यन्ते तेनरे
 शयते यत् न महत् दुष्टो विषयः केन प्रकारेण नाधिकार वर्णितः—

मृदुहि राजा घतत हृदये मरुति मर्दणः ।
 तंश्चाबोद्धियते लोकमन्त्रानुभयमाश्रयः ॥ १ ॥
 अवमन्यन्ति मन्त्रं संशयानुपजीविनः ।
 स्वस्थाने च न तिष्ठन्ति लहयन्ति च तद्वयः ॥ २ ॥

व्यसनानि च सर्वाणि त्यजेया भूरि दक्षिण ।
 न चैव न प्रयुक्तीत सङ्गं तु परिवर्जयेत् ॥ ३ ॥
 निरयोद्युक्तेन वै राज्ञा भविष्य युधिष्ठिर ।
 प्रशस्यते न राजा हि नारीबोध्यमवर्जितः ॥ ४ ॥
 गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्यान्तर्यमजानत ।
 उत्पद्यप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासन ॥ ५ ॥
 चाग्र प्रणिधिष्यैव षाळे दानममत्तरात् ।
 युक्तादात न चादानमयोगेन युधिष्ठिर ॥ ६ ॥
 मता संग्रहण शौर्यं दातृषु सत्यं प्रजाहितम् ।
 अनाजैवराजैवैष दातुपक्षस्य भेदनम् ॥ ७ ॥
 आत्मा जेष सदा राज्ञा तनो जेषाश्च शत्रव ।
 अजितात्मा नृपतिर्विजयेन कथं रिपून् ॥ ८ ॥
 म्यमेत गुरुमान् दुर्गेषु मग्नी च कुम्भन्दन ।
 मगरोपवने चैव पुरोधानेषु चैव ह ॥ ९ ॥

राजनीतेर्नेतारं प्रति महाभारतं महनीयमादर्शमुपस्थापयति । धर्मस्य
 व्यरस्थाया उत्तरदायित्वं राजानमेव प्रयाति । यदि राजा प्रजा न पालयेत्
 तदा प्रजानामेष लोको न, वेदव्रत्या अपि व्यरस्थानं नितान्तं कठिनं स्यात् ।
 राजधर्मं मति नष्टे ममापस्य राष्ट्रस्य च सर्वनाशो भवति । अस्ति राजा
 राष्ट्रपुरषस्य मेरुदण्ड इत्यादिसर्वैर्महाभारतमुच्यै राजधर्मस्योत्कृष्टतरतां विज्ञा
 राजनीतेरपादेयता प्रतिपाद्यति । अस्मद्भारतं कृषिप्रधानराष्ट्रमस्ति । अतः
 कथनं महाभारतस्येवं यद् यो नेता स्वयं कृषिकर्मा न, स राष्ट्रमितिप्रवेशा-
 धिकारी अपि न—

“न न ॥ समितिं गच्छेद् यश्च नो निर्वपेन्महीम्”

महाभारतं परमरमणीयं मनोऽभिराममुपवनमिव संस्कृतसाहित्यसंसारस्य ।
 सप्रानन्तानि नानाविधानि च सुमनामि तिलोक्तयन्ते । तानि स्वस्वालीकिकेन
 सीरभेन ममेयामपि मनामि सम्यक् परितर्पयन्ति । तानि न केवलं चेत
 परिप्रीणयन्त्यपि मनसो मलिनतामपनयन्ति धियमेधयन्ति आत्मानश्चोन्न-
 मयन्ति ।

परिभ्रमन्नु मनीषिण आमान झील-सौरभे—

झीलं प्रधान पुण्ये तद् यस्यैव प्रभयति ।

न तस्य जीविनेनार्यो न धनेन न बन्धुभिः च

विभ्रन्तु तवद् मय-मुमनसः पुण्य परिमडम्—

सयमेकादशः ब्रह्म सयमेकादशः तपः ।

सयमेकादशो यज्ञ सयमेकादशः शुनम् ॥

अथ दम-कुसुम-गन्धमादाय प्रवृत्ति गन्धवहोऽनेन नन्दयन्तु सुधिप
जिमानम्—

कमलान्नो वर्जयति पवित्र दम उच्यते ।

विद्याप्या निर्मलो दान्त पुण्यो विन्दते महत् ॥

स्वकीयं सर्वव्ययं गन्धं विकिरिदिं ज्ञान-कुसुमं शोभतेतया तेन सफली-
कुर्यान्तु स्व विचक्षणवरा—

न श्री न पुमाश्चैव तथैव न नपुमकः ।

केवल ज्ञानमात्रं तन् नमिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

पूया हि सङ्घटितं बह्वी क्रियत् सौन्दर्यं शोभमाना सर्वमपि मयार
मेदयते—

हस्त धारणेन संरच्येद् विद्यमायानि यानि च ।

अक्षीणो विद्यते क्षीणो वृत्तनन्तु हतो हतः ॥

वेद् गुण कर्मिनो न गृहीत तदा जीवन्मैव मुखा, गृह्यता तावत् सङ्गरम्—

गुणेषु यत्र क्रियता किमाद्येयं प्रयोजनम् ।

विहीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविजिता ॥

महाभारतस्य रमणीयताया बर्गं केन प्रकारेण कर्तुं शक्यमस्ति । तत्तु
बन्तुनो हि कमनीयताया उद्गममही एव मूल्या विभाति । कश्चिद् तन् अहिमाया
शोभा, कश्चिद् दयाया आभा, कश्चिद् तपसा प्रभा, कश्चिद् दानस्य बन्तुरता,
कश्चिद् विद्याया मञ्जुता, कश्चिच्च व्यासस्य वेदाटनं, कश्चिच्च मनोपवासादीनां
वृत्तं समृद्धेन पूर्णेन च तादृश्येन परिष्कुरन्ती विलोक्यते । इदमेव तापावन जगत्
यत्र गीता-गान्धर्वि प्रवहमाना प्राग्निमात्रस्य त्रिविधमपि ताव हरति ।

महाभारतं हि उज्ज्वलानां चरित्राणां महाकल्पनारमिव भाति । तत्रोद्गीतं
विधानि-स्वयनप्रवृत्तिप्रभृत्युपनिषदर्थोपासनादिनामुपा-

स्थानानि भूयिष्ठानि तत्र राजन्ते । नन्मनोभिराना महचित्रशान्ते शोभने
माननिक धार्मिक भक्तिविषयकचरित्र चित्र-महस्रैर्विभूष्यमाणत्वात् ।

महामातस्य पात्राणि सन्ति स्वाभिमानशाटानि । प्रेमराय— पुरस्तरत्र
प्रेमि धर्मनिष्ठो धर्म, ज्ञानवान् ज्ञाने पुरशार्थी पुरशाय, भाग्यवादी भाग्यवादि
ताया, कारुणिकश्च कल्याया तत्र मिह स्व गर्जनं श्रुतो भवति ।

महाभारत दर्श इव शोभते । समारवृत्तयः सर्वा अपि तत्र प्रनिविष्टिता
भवन्त्य प्राप्यन्ते । महर्षिना स्वामन लोडनयनान्मोहनाय 'के मार्गं श्रयणीय'
कश्च न' इत्यनद्वयोधनाय समार-स्वरूपस्यावगमनाय च एत महान् श्रेयस्करो
ग्रन्थः सृष्टः ।

अधस्थितेन क्षुभेन कनापि कोविदेन ग्रन्थमेतन्निर्दिष्टं वा क्षुभेन
या च शुभवानना कृता तामेव रूपना तामेव शुभकामनां विदधाना वय महर्षि
व्यामचरणार्थानमन्करज्महित सकृणुम उपक्रममिमम्—

पाराशर्यवच सरोजममल गीतार्थान्धोरकट

नानास्थानककेमरैर्हरिकृपासम्बोधनाबोधितम् ।

लोके सज्जनपटुपदैरहरह देरीयमान मुद्रा

भूषाद् भारतपट्टज कलिमन्प्रध्वसि न श्रेयसे ॥

श्रीमद्रामायणी गद्गा पुनाति सुवनत्रयम्

श्रुतयो यत् परमनस्त्वं 'ब्रह्म' इत्येतेन नाम्ना गृणन्ति तदेव ब्रह्मतत्त्वं श्रीमद्-
रामायणमपि 'राम' इत्येनवाभिधया गायति । वेदगोत्रं परमपुरोक्तम् श्रीरामो
मूला भुवि यदावननार वेद एव तदा श्रीमहर्षिर्वाक्यमिदं विदनात् श्रीरामायण-
रूपमादाय प्रादुर्बभूवत्येषा हि मान्यता रामायणमधिकृत्य चिराद्भारतिकाणां
सम्भारे प्रवर्तमानास्ति । तस्माद् रामायणं नाम काव्यं तदेव गौरवं गाह्यते यद्
वेद । यो ह्यस्य वेदममपूज्यस्य काव्यस्य कवयिता सोऽपि महर्षिं प्राचेतसं
'मादिकवि' इत्येनवाभिरूपया लोकत्रिभुतः । आदिकविर्वाक्यमिदं विदनात् सर्वेषां
मपि कवीनां गुरः । तस्यानेन्दुसुखवद्वितामुषां निपीयैव कवयः काव्यरत्नेन
रसिकानां चेतसि सततं चिरन्तनाद्भुतेभ्यः परिप्रीणयितुं समा अभूवन् इत्येत-
द्वलोक्यैव कक्षेन मनीषी तमादिकविमेवं स्तवीति " "पीत्वा यद्वदनेन्दु
मण्डलमालाकाव्यामृताब्धे किमप्याह्वय कदिनूतनाम्बुदमयी कादम्बिनी वर्पति ।"

महर्षेर्वाक्यमिदं काव्यमिदं या या विशिष्टता संप्रयति तास्मा मर्वा
विशिष्टता लक्षणकारैर्बुधैश्चरैः काव्यस्य लक्षणैरेनाभ्युपागमियत । अतः सैव
वृत्तिः काव्यं भवितुं क्षम्यते इति यस्यां रामायणममुत्तम्यता विशिष्टता विभाम्ति ।
रामायणं हि मानवीयजीवनस्य व्याख्यानमस्ति । तत्प्रेयोमार्गप्रदर्शकं ज्योति-
र्विधत्ते । तत् सांसारिकव्यवहारोपदेशकाचार्यो वर्तते । तन्महाचारमर्मप्रदर्शनपरं
किमप्यद्भुतमेव मरसधर्मशास्त्रमास्ते । तन्मानवमानसगतभावानां प्रदर्शनकारिणी
काव्यनिर्बचनैः प्रदर्शनी विलसति । तद् भारतीयायां सस्कृते मनुजखलानां
स्वाभाविकानां वास्तवराणां चित्राणां विचित्रमेव किमपि विशालं चित्रमिव
विभाति । अत्र भीतिशास्त्रस्यार्थशास्त्रस्याध्यात्मशास्त्रस्य च अनुनिधानमपि
पुरुराणां नाम दृढबहारीणि सनीवानि अभिनयनानि विलोकितानि जायन्तेऽत-
स्तत् कौतुकार्द्रेण पेशलमेव प्रेक्षागृहमास्ति । तद्धि येन कृतिरनेन प्रकारेण मानव-
स्याभ्यन्तरं प्रकृतिं विशिनष्टि तेनैव चन्द्रुरेणोपक्रमेण बाह्यप्रकृतेर्हरदाम्यपि
प्रमाधयति तस्मात् सम्मुरमेवानुपमं विधानं सुष्टेर्विलक्षणमादाक्रमणी सृष्टिप्र-
कारिनी । दृढधर्मपुराणस्य—

‘पठ रामायण व्यास काव्यबीज सनातनम् ।
यत्र रामचरित स्यात् तदहं तत्र पठिमान् ॥
रामायण पाठित मे प्रसन्नोऽस्मि कृतस्त्वया ।
करिष्यामि पुराणानि महाभारतमेव च ॥”

इत्येतौ श्लोकौ रामायणस्योक्तमशितरासीन गरिमाणमुच्चैरुन्मीलयन्तौ श्रूयते ।
श्रीस्कन्दपुराणञ्च सन्महिम्नि—

“रामायण महाकाव्य सर्ववेदेषु सम्मतम् ।
सर्वपापप्रशमनं दुष्टप्रहर्निवारणम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्णं हेतुभूतं महाफलम् ।
अपूर्वं पुण्यफलदं शृणुष्व सुसमाहिता ॥
रामायणं नाम परं तु काव्यं
सुपुण्यदं वै शृणुत द्विजेन्द्रा ।
परिमृशुते जन्मजरादिनाशो
भवत्सर्वदोष क्षयरोऽप्युत स्यात् ॥”

इति यदाह तत्सन्धैव सत्यम् । यतस्तत्स्वाध्यायेन मानवस्य मनः कृपधाद्
दूरीभूय सत्पथे प्रवर्तनं । मानवस्त्वन्धास्य सश्रुत्य वा पापे जुगुप्सते पुण्ये च
धिय निवर्त्तति ।

रामायण वस्तुतो भारतस्य राष्ट्रियः अस्ति । अस्मिन्नुद्दिष्टे भागते ‘राम’
इति न श्रुतं स्यात् तस्मिन् दिने भारतात्पि श्रुतं भवेत् । इमां शोचनीयामवस्थां
गतमपि भारतं राम स्मरद् राम गायद् राम भजद् यद् दृश्यते वा लभ्यते तत्र
कारणं रामायणमेव । रामायणस्य प्रचारं प्रसारो वा देशे सर्वत्र वर्तते तस्य
प्रभावो देशस्यारभ्य ग्रामे ग्रामे गृहे गृहे व्याप्तोऽस्ति विततोऽस्ति च । अशिर्चा
गमिता अपि भारतीया नार्यः परस्परसदेषु ग्रंथेषु न-येषु च धार्मिकेन्द्रवस्तरेषु
रामकथां गायन्त्यो रामचरित्रपरकः गीतिमुच्चैर्गुणमयः सहर्षं समवेता भवन्ती
त्यत्र परकारणं तदपि रामायणमेव । अतः साम्प्रतमपि येन भारतमिदं जीवति
येन भारतीया सम्यक्ता अस्ति येन च भारतीया सत्कारा प्राणवन्तः सन्ति
तद् रामायणमेवादिकवेः । इदं वास्मीकिरामायणमेवास्मद् देशे कालिदास्य भवभूति
मुरारि जयदेव तुलसीदास मैथिलीशरण राधेश्यामजाजीजनस्य ।

रामायणस्य समुपलभ्यमानां शतशतीकाश्च तस्य श्लोकप्रियतां विद्वद्भिरपि

तादृशेष्वप्यस्मि । सुविदितानामु तदीयासु टीकासु रामचर्मणस्तिलकाख्या, माहे-
शरीरार्थस्य तत्त्वदीपिकाभिधा, गोविन्दराजस्य शृङ्गारसंक्षिप्ता, रामानन्दतीर्थस्य
रामायणवृत्तनामधेया, अहोबिलस्य वास्नीकिहृदयनाम्नो, अप्पयदीहितस्य रामा-
यणानन्दपरमप्रदाह्वा वरदराजमैयिलमहृस्य विवेकतिलकाभिधेया, विचनायस्य
वदनीकिनाम्नयतरंगिनामिका च टीका किञ्च नागेशस्य रामाया व्याख्या इत्येता
विद्वद्भक्तानन्दार्थिभ्य उक्तमाष्टोका मता भवन्ति ।

महर्षिर्देवर्माजी रामायणं येन रूपेण येन विग्रहेण वा अनुगृह्य तदीयं तन्मूलं
रूपं कालेन किमपि रूपान्तरं नास्ति न सम्प्रति यद्रूपं हि आद्यमुपलभ्यते । त्रिदुपा
मत्रमेतद् यदिदानीं रूपं यद्वाप्यते तद् ईश्वरीयद्वितीयशतकाम्येण अनुरूपत्वेन ।
परं नेदं मत्तं सर्वममत्तं बहुला तु कथयामिदं यत् तद्रचना सुदात् प्रागेव सज्ज्ञाता ।
तत्र बौद्धधर्मशिक्षि सद्भक्तोऽपि न संलक्ष्यते, तत्र बहव आर्याः प्रयोगाः प्राप्यन्ते
तत्प्राणिनिभासकौटिल्यपठप्रतिप्रभृतयोऽपि स्मरन्ति विद्वन्ति च तस्मात् तस्य
रचनाकालो न कदापि ईश्वरीयद्वितीयशतकाम्येणार्तो । तद्रचना तु भवत्यमेव
तत्किराद् प्राक् जातेति प्रतीयतेऽतः सागप्रतिष्ठेऽपि समये रामायणं यद्रूपं विभर्ति
तस्यापि रूपस्योत्पत्त्यस्य प्रायेण पञ्चविंशतितानकानि स्पष्टीतानि । द्वापरपञ्चातक-
प्रभृतिरूपाः अथयोरस्य हृतयः, विमलसूतेः पञ्चमचरियकान्यमन्ये चानेके बौद्धध-
र्मपन्थिष्वनो ग्रन्था रामायणीयं प्रभावं धारयन्ति तेनेदमेव मिदमपि यद्
रामायणाद्यानुना यद्रूपं विलोभ्यमानं भवति तदपि सुबोद्धपाद् प्रागेव व्यवस्थि-
ततां स्थिरताञ्च नीतमनूत् ।

अप्येव रामायणस्य चत्वारि प्रामाणिकानि संस्करणान्युपलब्धानि भवन्ति ।
तानि चेमानि—श्रीदीर्घं, गौडीयं, पश्चिमोत्तरीयं, दक्षिणापञ्च । एषु संस्करणेषु
प्रायः पाठनेदं प्राप्यते । इतमच्च संस्करणं त्रितरुं प्रामाणिकमिष्येत्तत् निबध-
पूर्वकं वक्तुं न सुशक्यम् । ऐतिहासिकं समीक्षणं विधाय विद्वांस इमं निबधं यान्ति
यद् रामायणे सगदे समवेदनेकप्रयितांसाः स्थानं लब्धवन्तः । थाकोवीमहोदयस्य
कथनमिदमपि उच्यते यद् रामायणं मूलतः काण्डपञ्चकमेवासीत् । न तत्रादौ
बालकाण्डोत्तरकाण्डयोः सत्तासीत् । तत्काण्डद्वयानु यच्छ्रुत्वा चानेन तत्र समवे-
दानुपलभे । भवतु नाम किमपि, इदं हि चतुर्विंशतिमहत्प्रसङ्गनिबधं रामायणं
सर्वत्र हि स्थितम् श्रेष्ठेषु ग्रन्थेष्वस्ति । ग्रन्थस्यास्य नैजानुपमवैशिष्ट्यवत्त्वात् न
ग्रन्थान्तरमेतदीदां समतानुविगन्तुं प्रभवति ।

रामायण नाम काव्य विविधविषयविभूषित वाक्यमस्ति । तत्र क्वचिद् दर्शनानामाभा, क्वचिद् विज्ञानस्य भा, क्वचिद् आयुर्वेदस्य शुति, क्वचिन्मनोविज्ञानस्य च्युति, क्वचिद् ज्योतिष प्रभा, क्वचिद् तन्त्रशास्त्रस्य खिद्, क्वचिच्चान्यान्यविषयाणां विमा समुद्दिष्यते ।

‘एव गति’ परमा देव सर्वेषां न परन्तप । बाल० १५, २५
 यथाय देवशरूपां नृणां लोके मन कुरु ॥
 स हि देवैरुदीर्णस्य राक्षसस्य वधार्थिभि । अयो० १, ७
 अर्धितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णु सनातन ॥
 सर्वांशोकान् सुमहाय सम्भृतान् मन्त्रराक्षसान् । सु०, ५१, ३९
 पुनरेव तथा स्रष्टु शक्तो रामो महायशा ॥
 पृतत् तदुत्तमव्यक्तमधर ब्रह्मसम्मितम् । लङ्का, ११९।३२
 देवानो हृदय सौम्य शुभ राम परन्तप ॥
 भवान् नारायणो देवश्चतुर्बाहु सनातन । उत्तर, ८, २६
 राक्षसान् हन्तुस्तुषष्ठो हजदय प्रभुरव्यय ॥”

इत्यादिरेलोकैर्दोषानि कृताया,

“एवमुक्तः स रामेण महात्मा हरिभूषण । यु० ९१, २४
 एषमणाय ददी नस्त सुपेण परमौपधम् ॥
 स तस्य गन्धमाघ्राय विराज्य समपद्यत । यु० ९१, २५
 तदा निर्वेदनश्चैव ससुदमण एव च ॥”

इत्यादिभिरायुर्वेदस्य,

“त्रिशङ्कुलोहिताङ्गश्च घृहस्पतिपुत्रपि । अयो०, ४१, ११
 दारुणो सोममन्त्राय ब्रह्मा सर्वे व्यवस्थिता ॥
 अवहृत्पद्मे मे राम नक्षत्र दारुणग्रहे । अयो०, ४, १९
 आवेदयन्ति देवज्ञ सूर्याङ्गारकराहुभि ॥”

इत्यादिभिर्ज्योतिषशास्त्रस्य,

“लोहितानि च वाताग्नि म्रुव वायुर्गोमयस तथा ।
 स तप्राग्नि सम्रातीयं दारपत्रै सनोमरै ॥
 धृगस्य कृष्णमणस्य गङ्गा जग्राह जीवत । (युद्ध०, ७३, २३-२६)

सहदेव ममिदम्य विधूयस्य महाचरि ॥

बभूवुस्तानि लिङ्गानि विजयं दान्ददर्शयन् ॥

इत्यादिभिर्मन्त्रैस्तान्धस्य,

“वदचिदानममा शूरा ध्रुवन्तो जितेन्द्रिया । अयो०, १००, १०

एतानां रचेद्विज्ज्ञाञ्च कृतान्ते नान् मन्त्रिणः ॥

मन्त्रो विजयमृच हि राजा भवति राघव । अयो०, १००, १६

सुमंभृतो मन्त्रिपुरैरभायै शास्त्रकोविदैः ॥”

इत्यादिभिः राजनीतिशास्त्रस्य,

“मोऽहं त्वान्मानोऽहं प्रसिद्धो विजयं वनम् । अयो० २६, २२

भरतस्य मनीषे ते नाहं कथ्य कदाचन ॥

अदिपुञ्ज हि पुरा न मरन्ते परस्त्रवम् । ” ” ”

तस्माच्च ते गुणा कथ्या भरतस्याप्तो मम ॥”

इत्यादिभिश्च मनोविज्ञानस्य शोभा- शोभनाना लोचनपदेऽवनरन्ति ।

अरिमन् काष्ण्ये पृथं विधानि बहूनि स्थलानि विधायन्ते यान्दम्माह पुनोऽ-
पेक्षास्य मुन्दरतां प्रलुब्धम् । पुगलनं मारतं जनानामामुन्मिदममुच्यमानमेव
प्रति न रुचिं निदधावपि तु तत् तेषामेहिकं प्रेय-शुभम्-च प्रति विगमनं प्रीति
जग्राद तदुद्दिष्टान्तरत्वं स्वकीयं चैव आचरन् । संसारस्य सुखमयमूलमारते ।
नार्यं विना कुतोऽपि जगति सुखम् । जीवनं हि अर्थमन्तरेण जगति पदमेकमपि
न चित्तुं समते । पुत्र-कलत्रमित्रादयः सर्वेऽपि धनवति रस्यन्ति । अपादेव
धर्म-कार्याणि मरुदघ्नान्ते । मानदीपजीवनस्य विकारार्थं यानि साधनान्दयेष्वदन्ते
तेष्वर्थमाधनं नैवं महत्त्वमुपादेयत्वं निदधानि । रामायणस्य “अयोध्यायां
तदा न होऽप्येतादृशार्थात् योऽप्यमन्तिचयः स्यात् । तत्र सर्वेऽपि कुण्डलिनः,
सगिवाः, प्रचुरमोगवन्तः, सुगन्धवन्तः, यशानः, देवतानिधिपूजकाः, सुवामयः,
सुवेपाः, व्यवहारकुण्डलाः, पुत्रपौत्रवन्तः, भूमवनप्रभृतिविधिसुखपरिप्लेदशान्ति
आप्तम्” इत्यादिकं वर्णनं स्पष्टमेव देशस्यास्मदीयस्यापिर्द्धौ समृद्धिसुखतिष्ठोद्भा-
वति । अयं वा देशस्तदा अर्धत पदा तत्र तद्विन्त्यमुच्यतेऽपि स्थितं स्यात्, बहु-
विधानां पश्यानां निर्माणं स्यात्, तत्र नानाशिल्प-कलाकुशला प्रवृत्ता स्यात्,
इति गुणरा स्यात्, गावो मूषिकाः स्युः । प्राचीने भारते इमंनि सर्वाङ्गपि
अर्थकराणि साधनानि अवोभूतुः । रामायणस्य—

- (क) “स त कैलाशम्याम प्रासादं रघुनन्दन ”
 (र) “मा हिरण्यं च गरुडैव रत्नानि विविधानि च”
 (ग) “मिष्टममृष्टरम्या हि तथा च वनमालिनी”
 (घ) “नानापण्यसमृद्धेषु वाणिज्यामापण्येषु च”
 (ङ) “अलङ्कारविधिं सम्यक् कारयामास वेरमन ”
 (च) “दीपवृष्णानया चक्रनुरध्यासु मर्दत”
 (छ) “वैहारिकाणां दिवसानां विज्ञातार्थविभागविद्”
 (ज) “स्थापय निष्ठितारचैव शृङ्गां परमवर्मिणम्”

इत्यदिना पद्वत्य प्रार्थनस्य भारतस्वार्थनिष्ठामर्थशास्त्रनिष्ठातत्तामपेक्षन्-
 जननाञ्चादुपपन्नस्य केन न शोच्यते ध्येयम् ?

काम्यमेतदादिनोऽन्तर्पर्यन्त धर्ममाचरितुं धर्मं रक्षितुमुपदिशति । इह सम-
 स्तमपि जगत् पित्राज्ञापालनरूपधर्मस्य रक्षणार्थं रामं गृह्णे विरिन्ते घोरघात-
 रथसमूहानि कथानि बहूमान्, दण्डनुगमनरूप धर्मं पातु विरिपादपि शूद्र-
 मिथिलेष्टस्य सनया महाराजस्य दत्तारथस्य स्तुषा सीता दारुणतुल्यप्रदे कानने
 कण्टकाकीर्णपथे चल्मसी, ज्येष्ठभ्रातृमेवारूप धर्मं गोपायितुं वनमधिपमन् राम
 सेवमान सुमित्रानन्दन योगिनामध्यगम्य मेवापर्यं स्वीकुर्वानं त्रिविधवद्विमान
 हनुमन्त, रामस्य वनवासिन्नाद् मङ्गलम्यपि राजमुस्तानि भवक्षाय मन्दिप्रामे
 निनाम्नकणोर वपञ्चरन्त रागमञ्च शमीयं समुद्रावन्त भरत, लोकस्याराधनरूप-
 धर्मं प्रतु प्रानेम्भोऽपि प्रियतरामुत्पत्तिपरिपूर्ता जानकीमपि मुञ्चन्त राजानं दत्त-
 वनन्दन रामं सम्येक्षते ।

इदं हि रामायणं शृगु-नृग-निमि-गुह्यबो-यवाति-क्यमायपाद-भाग्यान्-
 लवगसुरागण्यवृत्रामुरैल-शुभप्रभृतीनां बहूनामुपलब्धनानि सम्राज्य पुराणेति-
 हानयोरपि गुह्यर कार्यं समुद्रपद् दमोचर भवति । इदं हि पाटकानां पुरोऽसं-
 क्यातानि धर्यानि मन-पावनकारिणि प्रस्तवीति । कदाप्यत्र समुद्र-मन्थनस्य
 कौतूहलावह इरथ, कदापि गङ्गानयनार्थं तपश्चरतो भगीरथस्य मध्यं दत्तं, कदापि
 कर्तिकेयस्यावतारः, कदापि करयपः कदापि च रेणुक्षामाता कदापि च त्रिस्तु-
 विनामित्रादिका स्वां स्वां दिव्यामामां विकिरन्त सचेतमां चेतसि शृङ्ग रमयन्ति ।

समुद्राचारानिष्ठायां समवायस्य चैव ससु-कण्ठते तदा रामायणस्य
 मविधे आयायन्तु । सा लब्धिषा प्रदाय करिष्यति जीवन दिष्टाचारसम्पन्न विनय-

विमृषितम् । ज्ञानस्य सच्छब्दाः कृते लोकाधार-म्यवहारविज्ञानि अने-
ष्यते । विना लोकाधारज्ञानं शास्त्रेष्वपि कुशलं जनो नानीष्टमवाप्तुमर्हति न च
लौकिकमनुष्ठानमत एव तु पञ्चतन्त्रादिनीतिग्रन्थाः “अपि शास्त्रेषु कुशला
लोकधारिविवक्षिता...” “इत्यादिश्लोकानुसृत्याप्य भूतैर्गण्डितानाञ्च कथां संश्राम्य
जनान् मशान् आचार-म्यवहारविज्ञतालामास प्रेरयन्ति । “ततः प्रणम्य शिवा
तं विप्रं देववर्णिनम्”; “मगवन् स्वागन् तेऽस्तु किं करोमि तजानय”; “वितुः
मनीषं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्टुः शम्भवात्”, “कश्चिन्मया नापराधमज्ञानाद् येन मे
रिता”; “अथ सीता सनुदय वेदनाया च तं पतिम्” इत्यादिकामिः सदाचार-
शिवाग्रद्वयिकामिः पट्टिमिरलङ्घ्यमानो हृदये ग्रन्थोऽयं सर्वथा ।

रामायणाध्ययनेन तदनुशीलनेन च देशस्थास्मदीयस्य पुराणस्यानाती
ज्ञानं जायते, तदीयानि प्राचीनानि नामानि ज्ञानानि भगवन्, कस्मद्-देशस्य
विस्तरं सीता च विदिता भवति । भूगोलविषयां ये हि विपश्चितो हर्षि
निदर्शयि सैर्ग्रन्थमिममनुमगधानानि कथा इष्टाधीय बहुनि पुरातनानि
स्थानानि लक्षणानां नामानि अद्-परंतादिकाश्च बहुकः पदार्थाः प्रकारा
नीताः सन्ति । ग्रन्थस्यास्याध्ययनादेव कनिहूमस्य पित्रोऽप्यद्विस्तारनी, हे-महोद-
यस्य ‘जागरिककठिद्विस्तारनी’, ‘शुद्धिपाटिहूमोमाहूदीधनं प्रत्यक्ष’ च एको महाव-
र्णो लेखो जन्म ग्रहीतुमशक्यः ।

धर्मार्थकामा. ननु आर्यलोके समीक्षिता धर्मकलौदयेषु ।
ये तत्र सर्वे स्वरसंग्रहं मे मार्गे वरधामिमता सजुषा ॥
यस्मिन्सु सर्वे स्वरमनिविष्टा धर्मो यतः स्वात् तदुपक्रमेत् ।
द्वेषो भवत्यर्थपरो हि लोके कामाभ्युत्ता गन्धर्वि न प्रसस्ता ॥
गुरुश्च राजा च पिता च बृहः श्रेष्ठान् प्रदत्तं दधवापि कामात् ।
यद् व्यादितोत् कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्याद्वृत्तं सङ्गतिः ॥

न तेन शरनोमि वितुः प्रतिज्ञा-

मिमां न कर्तुं सखलां दयावत् । (अयो० २१, ५०-६०)

स कावयोस्तान् गुरुर्निदोषे

देव्याञ्च मर्ता स गतिश्च धर्मः ॥”

इत्यादिभिः श्लोकैः रामायणं धर्मार्थकामानां स्वरूपं विनुमंभुंमृष्टव्य मदनीयं
विषया कौविद्याकलितया शीया प्रदत्तं यतीति परबन्धु प्रेषावन्तः । दैन-पुर-

कारविपयिणी या चर्चा राम-लक्ष्मणयोः सवादेऽत्र प्रवृत्तास्ति सापि ध्यानपूर्वकं पठनीयास्ति ।

“कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यः कस्य केनचित् ।
 एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥
 तस्मान्माता पिता चेति राम सञ्जेत यो वरः ।
 जन्मस्य इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्दिः कस्यचित् ॥
 न ते कश्चिद् दशरथस्त्व ख तस्य न कश्चन ॥” अयो० १०८ अ०

इत्यादिभिः श्लोकैर्जोवालिनां स्तिरु यन्मतमुद्गाढयामास तस्य प्रत्याख्यानं रामः समीचीनतया कृतवान् । न आह—

“निर्मर्षांस्तु पुरुष पापाचारसमन्वितः ।
 मम न लभते मम सु भिन्नचारित्रदुर्शनः ॥
 कुटीरमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिन्सम् ।
 चारित्र्यमव न्याययति शुचिं वा यदि वाऽशुचिम् ॥
 सत्यमेतन्महरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।
 सत्यमूलानि सर्वाणि सत्वाच्चास्ति परं पदम् ॥
 × × × साऽहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
 मत्प्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतम् ॥”

रामायणमनिर्वेदे हि स्पृहयति । तदाह—

“अनिर्वेदं श्रियोमूलमनिर्वेदं परं सुखम् ।
 अनिर्वेदो हि सततं सर्वाङ्गेषु प्रवर्तकः (सु०, १२ स०)
 करोति सफलं जन्तोः कर्म यच्च करोति ॥”

जीवनं सर्वधैर्यं दृष्ट्वापि मितपत्रं तदाह—

‘विनाशो यद्वहो दोषा जायन् प्राप्नोति भद्रकम्’ (सु० १३ स०)

दण्डमुरियं तदाह—

“अपराधिषु यो दण्डं पात्यते मानवेषु वै ।
 स दण्डे विधिवन्मुक्तः स्वर्गं नयति पार्थिवम् ॥” (उत्तर० ७९ स०)

अग्निपयसाद् मण्डवत् ज्वाय इत्यत्र तदाह—

“मण्डवश्चेन तच्छान्तमग्नेर्वैरा इवाग्मसा”

“धिग् वल् ध्रियवल् द्रुहनेषोवल् वलम् । (शाल० ५३ म०)
एकेन ब्रह्मदृष्टेन सर्वत्राग्निं हनानि मे ॥”

यथा रामायणाग्रन्यो महान् धर्मग्रन्थो महान् राजनीतिग्रन्थो महान् इतिहासग्रन्थो महोश्च तत्तद्विषयप्रतिपादको ग्रन्थमायत्त न मन्त्र काव्यग्रन्थोऽपि विद्यते । तत्र शब्दार्थयोर्लटिन मन्त्रिवेशः, गुणानां मातुर्यप्रशङ्गादीनां मत्तुसु दृग्गुणन, किञ्च अलङ्काराणां समन्वीनतया समुपस्थापन इत्यस्मादयते । समन्त री तु कल्पवृक्षाद्यानमेव न ज्ञाने तत्तु मनीष आमेव । संऽपि कविमाध्मो रसस्तत्र सर्वत्र स्वाद्यमानो भवति । म्याने स्थाने भङ्गाऽऽभावानां वस्तुरता स्वकीय प्रभुत्वं वितम्बन्ती समवाप्यते । अत्र हि केचन श्लोका कल्पस्थास्य काव्यत्वं प्रदर्शयितुमुद्दिश्यन्ते—

“मा विह्वलशोकलताप्रताना वनस्थानि शोकलताप्रताना ।

जाना दशास्यप्रमत्तवनस्य कपेवलादि प्रमत्तवनस्य ॥” (सु० ४१, २०)

“ततः स मध्यगतमशुमन्त्रं ज्योत्स्नावितानं मुहुरद्वमन्त्रम् ।

दृशं धीमान् सुवि ननुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमित्र भ्रमन्त्रम् ॥” (सु० ५, १)

“लोकस्य पपानि विनाशयन्त महोदधिं चपि स्मरेधयन्त्रम् ।

मृतानि सर्वाणि विराजयन्त दृशं शीतशुभ्रमयामित्रम् ॥” (सु० ५, -)

मानवो हि काम भवतु कियान् अपि धीमते गर्भार कष्टमहिष्णुश्च पर विप वामनुष्विद्धा परम्परा तन्मपि धैर्यात् समयति—

“न मद्दिपे दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुधरावाम् ।

शोकानुशोको हि परम्परावा मामेति भिन्दन् हृदय मनश्च ॥

पूर्वं मया नूनममीन्मित्रानि पाशानि कर्मण्यमकृत कृतानि ।

तत्रपदमधारितो विशाको दुस्तेन दुस्व ददह दिशामि ॥

राज्यप्रदाश स्वजनैर्विदोष विनुर्विनाशो जननैर्विदोषा

सर्वाणि मे लक्ष्मणदेकवेगमपूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥

सर्वं तु दुस्त मम लक्ष्मणेद् दान्न इरीरे वनमेव क्लेशम् ।

सीताविमोगात् पुनरप्युदोर्गं काष्ठैरिवग्निं सहस्रोपहंस ॥”

इत सीतामपि परयन्तु—

‘अनन्यदेवत्वमिष चमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मः ।
पतिव्रतान्त्र विपन्न ममद् कृत कृतघ्नश्चिन्व मानुषाणाम् ॥’

(सु० २८ म०)

“मोघो हि धर्मश्रितो ममाय तयैकपत्नीऽभिद निरर्थकम् ।
या त्वा न परयामि कृताविश्यां होता त्वया सङ्गमने त्रिरासा ॥”

सम्प्रति प्रकृति भिषमपि तत्रयामीष्यन्ताम्—

“चक्रवाकयुता निरय चित्रस्थवनाम्तरा ।

मानङ्ग-भृगपूयैश्च शोभते सलिलार्पिभि ॥

वातविशिष्टविष्णान् यथापन्नान् दुमानिमान् ।

लता समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरन्निप ॥” (कि० १ म०)

“वर्ज्यपुष्पाङ्गुलिभि शिरोभि पर्जनङ्कुलैः ।

शोभन्ते किञ्चिद्दालम्बा घालय कनकप्रभा ॥” (ज० १६ स०)

“व्यामिश्रित सङ्कटदम्बपुष्पैर्नव जल परंतधानुताम्रम् ।

मयूरकेकाभिरनुप्रपात सौलभ्या शोभन्तर वहन्ति ॥” (कि० २८ स०)

“विष्णुरपनाका सबलाकमाला शैलेन्द्रद्वयकृतिमनिकाशा ।

गर्जन्ति मेघा समुदीर्घनादा मत्ता गजेन्द्रा इव सयुगस्था ॥”

“वज्रवद्भक्तस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका ।

अहो रागवती सञ्चया जहाति स्वयमम्बरम् ॥” (कि० ३० स०)

सवादा सुलपत्र काष्ठीभ्रमिन् पुण्यतोऽ स्वकीयपाण्डुरया विचित्रया सर्वेषां
मनामि चोरयन्ति नितराम् । आदिकविना तन्मद्विवेकोऽपि रमणीयतया
विहितः । वस्तुतोऽस्य ग्रन्थरत्नस्य महिम्नो वर्णन न कदापि सम्भवम् । यस्य
काम्यस्य प्रवेता वाचसीकिं, रामस्य च लोकपावनलीला यत्र गीतास्तस्य महत्त-
वेन गानु पूर्णतया शक्यतः । सत्यमेवैत्यभिदम्—

“वत्स्यग्रीकिगिरिमन्ता रामाग्मेनिधिसगता ।

भीमदुरामापत्नी गङ्गा पुनरिति मुचनप्रपम् ॥”

ज्योतिःशान्त्रत्य लोकोपकारित्वं महत्त्वञ्च

वेदस्य निर्मलं वस्तुर्न्यति श्लाघमरुन्मयम् ।

विनैतद्विषयं श्रौतं स्मार्तं कर्म न विदधति ॥

अस्ति वेदस्य षट्स्वरूपेषु ज्योतिःशास्त्रं नाम अङ्गं निताम्तमहाव्रतमुत्तम-
इत् । यज्ञानां प्रतिपादनायैव वेदाः प्रवृत्ता वजायन्त । तेषां हि यज्ञानां विज्ञानं
वेदं मनुष्येण काले विनीयते तदा तत्फलं लभ्यते । ज्योतिःशास्त्रं यज्ञविज्ञानस्य
दुष्करं कालं निर्दिशति तस्माच्छ्लाघ्यं तन् काल-विवायकशास्त्रमिदमेवेति न चाद्या
सुवि सर्वत्र प्राप्तानं वर्तते । शास्त्रस्यास्य काञ्चिद्विषयस्तत्रात्राहुत्याभित्तमपि—

“वेदा हि यज्ञायमेनेन्द्रियाः कालानुपूर्वां विहिताश्च यज्ञाः ।

तस्माद्विदं कालविज्ञानशास्त्रं यो ज्योतिषं वेदं स वेदं यज्ञान् ॥”

मानवाः स्वभावेनैव स्वकल्याणमिनिवेशी प्राणी वर्तन्ते । सोऽमङ्गलेषु द्वेष्टि
मङ्गलेषु च स्निहति । स सदा सुखानि आकाङ्क्षति । कामयते चात्मानं समुच्चय-
मैश्वर्यमाजनुषपदामोन्वज्जृष्टम् । सोऽभिलषति यत् तदीयं कार्यं शुभे समये
मङ्गलवर्तिन्यां वेदायां प्रारब्धं स्वात् येन स मनोभिन्नचितं मङ्गलं शक्नुयात् ।
अन्यत्पुनः न निर्पादयेदुर्द्वन्द्वप्रदा वदना, अभावहाः स्थितयो, सर्वोरपविश्वमितः
प्रत्यूहाः, अनिष्टकारिण्यो दाहका घटिकाश्च न तं निपातयेदुत्तिष्ठेत्तदर्थं स तद्विषये
कुलपतया ज्ञानमधिगन्तुं बाध्यति येन तदज्ञाननाशं प्राप्तेव संवधानो भवन्
तद्विवारणाय, हसः सज्ञायेत । सकम्स्यापि भाविनोऽवेत्सो ज्ञानमयौ कर्मजाम-
लकवत् कर्तुमुकण्ठो । ज्योतिःशास्त्रं मानवस्यैवानुपरिनिर्दिष्टमाकाङ्क्षां सर्वपैत्र
पूरयति । तज्ज्ञास्यं मानवं प्रति तदीयं भाविकालं सम्यग् ज्ञापयति । कस्मिन्
काले का घटना घटेत्, कस्मिन् काले कस्यां कामानन्दमायमवस्थं भवमान-
नाम्ने, कस्मिन् काले नदीयो भास्योद्भवो भवेत्, कस्मिन् काले शत्रु-सोपादिकं
तं घटयेत्, जगति कस्मिन् कस्मिन् काले का का हुनिर्भीतिश्च सन्नाम्यदेत्,
कदा कस्यां, कदा सौम्यं, कदा सीतां परिचर्ये, कदा दुष्टं, कदा युगान्तरकारिणो
स्थितिः, कदा भयानकोऽन्वयः, कदा किं किं ज्ञेयतद्दृष्टादिकं निविश्यामि शास्त्र-
मित्रं समीचीनतया श्लाघनीयतया बोधयति तस्मात् कारणाव्याप्तमेतद् नावदित

करोति न तावदन्यत् किमपि शास्त्रम् । लोकपरमोपरारित्वादिदं शास्त्रं सर्वेषां मानवानां नितान्तप्रियशास्त्रमस्ति । जगत् यादृशां प्रीतिमत्र निदधाति न तादृशीमन्यत्र अतः सर्वत्र सर्वदेव सर्वेषामपि प्राणिनां शास्त्रमिदं पूज्यं शास्त्रमस्ति । लोक शास्त्रमिदं स्वकीयशुभप्रिधानरु मित्रमयच्छति । दुःपानां निवारकत्वात् सुखानां विधायकत्वाच्च तस्य, सर्वेऽपि जगतीतलस्य मानवास्तस्मिन् आदरधियं प्रदर्शयन्ति । वस्तुनोऽनन्तहितकारित्वाच्चास्त्रमेतत् परमोपादेयं शास्त्रमस्ति । तन्महिम्नो वर्णनं तन्महत्त्वस्य प्रतिपादनं कठिनमेव ।

ज्योतिषास्त्रं पुरातनतमं शास्त्रमस्ति । शास्त्रस्यास्य बीजानि वेदेषु दृष्टानि भवन्ति । तत्र “यथा च मे तिलश्च मे पद्मं च मे सप्त च मे”—इत्यादिमन्त्रेषु गणितसिद्धान्तं किञ्च “इयं वेदि परो अन्तं पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः” इत्यादिषु मन्त्रेषु रेखागणितस्य बीजं यिलोक्यते तदेवं शास्त्रस्यास्थोद्भवम् धृत्य पुनरुत्पत्तिः । त्रिदशं सर्वेषां सुविदिगमेवैतद् यद् वेदचतुष्टयस्यापि प्रतिवेदं भिन्नं ज्योतिषास्त्रमप्यते । ऋग्यजुर्वेदोत्पत्तिः, यजुर्वेदोत्पत्तिः, अथर्ववेदोत्पत्तिः सामयजुर्वेदोत्पत्तिः । तत्र ऋग्यजुर्वेदोत्पत्तिः पटत्रिंशत्तुल्यैकैरुपनिषद् व्याजुष्योत्पत्तिः कोनचत्वारिंशत्तुल्यैरुपनिषद्, आथर्वण्यजुर्वेदोत्पत्तिः द्विपञ्चमुत्तरशतमितपञ्चममितम् । सामयजुर्वेदोत्पत्तिः सप्तपञ्चममितम् । सामयजुर्वेदोत्पत्तिः तु सुस्तप्रायम् । कश्चिद्वाङ्मनोनाम मुनिरेतान् ग्रन्थान् ज्योतिषास्त्रमन्त्रमिदं—इति ध्रुवते । तत्र व्याजुष्योत्पत्तिः टीकां सोमाकरो नाम विद्वत्श्रवणं सुधागरद्विवेदी च प्रामाणिकं भाष्यं लिखेत् ।

पेदाङ्ग्यजुर्वेदस्य प्रवर्तका अष्टादश महर्षयो यम्बु । अस्मिन् विषये श्लोक एव प्रसिद्धः—

“सूर्यं पितामहो व्यासो वशिष्ठोऽग्निः पराशरः ।
वर्यपो नारदो गर्गो मरीचिमंनुरङ्गिरा ॥
लोमशः पोलिशश्रैव ज्यवनो यवनो मृगुः ।
शौनकोऽष्टादश ह्येते ज्योतिषास्त्रप्रवर्तकाः ॥”

ज्योतिषशास्त्रस्य साहित्यं बृहद् विशदम् । तत्र सूर्यपितामहादिकानां सिद्धान्तग्रन्था, गौरीकालजानकाज्यो वैवर्ण्य, पराशरजैमिनिवृत्तार्थग्रन्था, वराहमिहिरवृत्तवृत्तज्ञानशास्त्र पौरुषग्रन्था वैदिकयजुर्वेदमहितादिकाश्च प्रचुरा ग्रन्था

विराजमानाः सन्ति । तस्मादेतच्छास्त्रस्य साहित्यं महीयो विपुलञ्च । अग्नयेतच्छास्त्रं स्कन्धत्रयान्तकम्—

“मिद्धान्तमंहिताहोसरूपं स्कन्धत्रयान्तकम् ।” इति ।

ज्योतिरशास्त्रम्यानेके प्रकाण्डपाण्डित्यवन्त आचार्या बभूवुः । तत्र ब्राह्म-
नितिरः, आर्यभट्टः, ब्रह्मगुप्तः, लल्लोचर्यः, उषन्धचार्यः, श्रीपतिः, भोजदेवः,
भास्कराचार्यः, केदारः, गणेशदैवज्ञः, ज्ञानरात्रः, कमलाकरश्च सन्ति सुवनविदिता
आचार्याः । सर्वेऽध्येने आचार्या ज्योतिःशास्त्रविषयकान् उत्तमोत्तमान् ग्रन्थान्
प्रणिभ्युः । ज्योतिर्विज्ञानाधुनिकं संसारो यच्चिधिमतेभ्यो गिद्धतत्त्वज्ञेयं संलब्ध-
वान् तेन न स्पृहणीयं परमसौख्यं भवति । ब्राह्मिहिरस्य बृहज्जातक-लघुजातक-
बृहत्संहितादिग्रन्थाः, भास्कराचार्यस्य मिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिग्रन्थाः, गणेशदैव-
ज्ञस्य ग्रहलाघवादिग्रन्थाः, कमलाकरस्य मिद्धान्ततत्त्वविवेकादिका ग्रन्थास्तु
स्वप्नमया विज्ञया देवज्ञानां जगतीं प्रकाशरन्त्येव नदतिरिक्ता ह्यु-बृहत्पारा-
शर्यवैमिनिसूत्रसूक्तसंहिता-भैरवाज्ञानकनाडीग्रन्थप्रभृतय आर्यग्रन्थाश्च ज्योति-
शास्त्रिणो हि श्रीणयन्ति नितिराम् । इण्डिराजस्य ज्ञानकाशरामः, अनन्तरस्य
जातकपद्धतिः, बृहतेः जातकसारः, दिवाकरस्य पद्मजातकम्, बलमद्रस्य होडारसः,
गोविन्दस्य होराकौस्तुभश्च अयं ज्योतिर्विज्ञिरनुशील्यन्ते । केरलमतप्रतिपा-
दका ग्रन्थाः, रमलचिन्तामणि-रश्मिभूतप्रभृतयो रमलग्रन्थाः; ताजिकभूषणप-
द्धति-ताजिकतन्त्रसार-ताजिकपद्धति-ताजिकनीलकण्ठीप्रभृतिग्रन्थाः किञ्च प्रभ-
शानमहाप्रभृतिग्रन्था हि बहवः ज्योतिःशास्त्रस्य साहित्ये प्रथिता सन्ति । शकुन-
शास्त्रमपि संहितास्कन्धमूलमेव । तत्र आश्वमेधमन्त्रस्य जैनमूलस्य तृपतिप्रचारां
नाम कृतिः सुप्रसिद्धैव । सूर्यनागपुरेण स्वरमारनामरः स्वरशास्त्रस्य च ग्रन्थो
विरचितः । गर्गादिषु फलादेशे सामुद्रिकशास्त्रस्य महतीयता केन न ज्ञायते ।
पुनर्मिन् विषये राजकृतं हम्ममन्त्रीयनमतिविश्रुतम् ।

गणितशास्त्रं ज्योतिर्महत्तात्वाद् व्यतिरिक्तं न । तस्याप्यन्तर्भावस्तत्रास्ति ।
अष्टगणितं बीजगणितञ्चैतद् द्वयमपि ग्रहविज्ञानस्याङ्गत्वेन मनम् । आर्यभट्टः,
ब्रह्मगुप्तः, भास्कराचार्यश्चैते त्रयो विप्रशिखरा ग्रहन्त्रस्य रचयितारः सन्ति ।
गणितस्य दशमलवपद्धतिर्महान्त्रस्याङ्गमूत्रैव विद्यते । तां दशमलवपद्धतिमस्मदे-
शान् विद्वांस एव प्रथममाविष्कृतुः । गणितशास्त्रे गणितोपपाद्य आर्यभट्टो-
द्भवेति ज्ञातवि ग्रन्थौ महत्त्ववन्तौ स्तः । ब्रह्मगुप्तकृते बृहत्सूक्तसिद्धान्ते अष्टगु-

ध्यायश्च गौरवमतिशयमावहति । अङ्गगणितमग्नन्धी लीलावतीयंशको ग्रन्थश्च परमोपयोगिषु ग्रन्थेषु गण्यते । भास्कराचार्यस्य सिद्धान्तशिरोमण्यावयवसम्बन्धं बीजगणितमतीव प्रकृष्टतां ग्राहते एवमेव अङ्गगणिततन्त्र भास्कराचार्यग्रन्थगुणयोः स्वीकृष्टतायां सर्वत्र सुविदितम् । गणिततन्त्रस्य धन-शून्य-गुण-भागाकाराण्या-मन्तारोऽपि विधयः चर्ग-धन-चर्गमूलधनमूलाभिधाया विधिविशेषतः भास्कराचार्यग्रन्थगुणकृतेषु ग्रन्थेषु सविस्तरं प्रतिपादिता सन्ति । शून्यविषये ग्रैराशिकविषये विषयस्तत्राकलिताः सन्ति । बीजगणितमपि पूर्णं कोटिमाटीकते । उभावप्येता-वाचार्यां सरलसमीकरणनिद्धान्तं सविज्ञदं विदुष्वानीं दृश्येते । यज्ज्यामितिशास्त्र-मत्र देशे यज्जप्रक्रियासु बहुतरं साहाय्यं प्रददी तदपि तत्र यैश्वरेण निरूपितम् । अस्मद्विद्वद्गणितेष्वेषु ज्योतिःशास्त्रविषयकेषु सोऽपि यिनान्तं नि-पद्यतां नीतो य पादधोगोरससिद्धान्त इत्येतेन नाश्यायुना प्रमिद । त्रिकोणमितिनाम्ने च भारतीया निद्धान्तोऽभिरारं निदितवन्तः । इत्थं हि ज्योतिःशास्त्र संसारं स्वकी-याभिस्ताभिरताभिर्निदिष्टताभिरम्बितत्वात् परमोपादेयं परमदिनकारकञ्च वर्तते ।

अङ्गविद्याया इह देशे महद्युन्नतिं पुरासीत् । यूरोपीय-कश्चित् शिष्यकप्रवरो लिप्यति स्वपुराणके यद् भारतीयानां त्रिकोणमितिशास्त्रमतिप्राचीनमस्ति । तदीये धर्मनिद्धान्तग्रन्थे त्रिकोणमितिपरिचयिकाः या क्रिया प्रदत्ताः सन्ति ता यूनानीमक्रियाम्यो गरीयस्य । स एव तत्र लिखति यद् यूरोपीया विद्वांसो हि भार्या विधायां षोडशाष्टनकात् प्राक् अभिज्ञतामवापुः । स एव विद्वान् अप्या-पको प्रवीति यद् भारतीया एव त्रैयगणितशास्त्रस्याद्या विद्वांसः सन्ति । बीजोक्ते-षट्साहस्यस्य यूनानीयस्य पण्डितस्य जातस्य १२६० वर्षाणि गतानि । तत्रवि-स्तानि पुस्तकानि सन्ति साक्षीणि यद् स पण्डितो भारतीयाचार्यग्रणीतप्रम्यानधी-त्यैव गणितविषयिका विद्यां स्वदेशे समुत्थापयामास । इतिहासेषु सभ्येवविधा उल्लेखा बहवो येभ्यो यूनानारब्धदेशनिवासीनां विद्वद्द्वाराणां गणितगर्भीतिपवि-द्याध्ययननिमित्तेन भारतप्रत्ययागमनं विदितं जायते । ध्रुपते यद् अरबदेशीय-खालिफआलमानसरहारूनअलरसीदनामा सम्राट्, जातस्य यस्य १२०० वर्षाण्य-सीनानि, महम्मदविनमुषाभिधेन विदुषा बीजगणितं गणितञ्च अङ्गीभाषायामन्-दितं कारयामास ।

“हिस्ट्रीऑफमस्कुलरिट्रेचर” इत्येतन्नामके ग्रन्थे प्रो० सैकममूलर वययति यत् अङ्गशास्त्रज्ञानार्जनं यूरोपीया भारतीयेभ्यः कृतवन्तस्तस्मान् ते तेषां सन्त्य-

घनताः । अन्यैश्च बहुभिर्नियतविज्ञानप्रभृतिभिर्विद्वद्भिर्मान्यानां पण्डितानां गणितशास्त्रज्ञातृदत्तां प्रशंसन्निदं स्वप्नेवानिहितं यत् प्रतीक्ष्या देवा भारती-
येभ्यो गणितविश्वामश्रुन् । याश्च सानुजिक-स्वरोदय-ज्योतिर्विशानविशयि-
काश्च विद्याः भारतननिप्राचीन एव काले साधु विवेद यूरोपीय विद्वानोऽप्य
तद्विद्यामन्विष्यो भारतीयविद्वत्प्रणीतान् ग्रन्थात् विलोक्य विस्मयं गच्छन्ति ।
किञ्च तेषां एतादृशेषु विद्यासु सम्प्रति नहि द्रष्टव्यं दृश्यते । अस्मिन्नेतस्य हि
उपविश्यान् ग्रन्थानधीत्य प्रतीक्ष्या प्रत्यः स्वस्वदेशमागन्तु च तद्विषये
पुस्तकानि प्रकाशयन्तोऽङ्गुना प्राप्यन्ते । तानि पुस्तकानि प्रेष्य तेषां विदुषां
तत्त्वास्त्रज्ञानार्जनमन्विष्यन्त्याः प्रगाढाया अमिरुचिः परिचयः प्राप्ता भवति ।

एषा अतमूर्ययोगित्तयौनिरकलितज्योतिरयोरविवेकारस्य महनीयं गुह्यमं
कार्यञ्चकार तयोदयानार्थमपि स स्तुतं प्रयत्नवि विदुषां येन न केवलं ते द्वे
विषये अपि तु तदीयानि मन्त्राण्यपि ज्ञातोपाद्ध्यन्ति च उच्यतेः एषां कोटिमार्गदुः ।
आधुनिका वैज्ञानिकान्ते तेषां सर्वेषां विषयागमवगमनेऽपि न मान्यं निदधाना
वीक्ष्यन्ते । यद्यपि तैर्यन्त्राणां साहाय्यमधिगम्य यमित्तयौनिषे मनागुह्यनि,
इत्यन्ति परं कलितमन्त्राणां मूलमन्त्राणां तेषां गतिमन्त्राणां अपि न ज्ञातास्ति ।
प्राच्ये काले ज्योतिःशास्त्रं न पूर्णमुद्य्मि गतमस्तीदिति केचन एकदेशादिर्नो
मनीरिगो वदन्ति । भारतीयशास्त्रज्ञाहन्नेनोरेव ते तद् मुच्यन्ति । यदा हि
ग्रह-नक्षत्र-राशिचक्र-नक्षत्रचक्र-रि-विषुवरेखा-गोलाकारदोर्दोचीनादिराशिमेद-
कान्ति-केन्द्रध्यामनिरूपण-मुने-कुमेन्द्राबापयोपग्रह-कक्ष-धूमकेतुकापिण्ड-
निर्वात-अध्याकर्षणशक्ति-सूर्य-महामूर्त्यादिमेदपृथिव्यादाहनिगहननिर्जयप्रभृतिम-
कलितगमीरविषयास्तेषां निदान्तश्च प्राचा ग्रन्थेषु विलोकिता भवन्ति
तदा केन प्रकारेणेदं बहु मुताहं यत् प्राचीने काले भारतीया अस्मिन् ज्योतिष-
शास्त्रे न पूर्णमुद्य्मि कृतवन्तः ।

वैवरमहामागो ज्योतिःशास्त्रस्य प्राचीनतामधिकृत्य ब्रूते—“शास्त्रमिदं
भारतवर्षे, यदा ईमान्महास्वाज्ञानस्य २७८० वर्षाणि म्यनीतान्धमूरंस्त्वदानी-
मपि, प्रचलितमवाप्तम्” ।

काश्चित्त्रैलोक्यमूर्त्तानामहोदयः स्वकीये ‘पिओगोनीऑक दीहिन्दू’ इत्येवमान-
घेषे ग्रन्थे लिखन्ति यत् कलियुगस्याग्नादेव भारतवर्षे ज्योतिःशास्त्रस्यासीत्
प्रसारः ।

मरुत्पृथग्महोत्थं 'दृष्टिदयनगवेग्य' मध्ये "अनेकविधेषु भारतीयानां ज्योतिषाश्च यवन-ग्रहीणाञ्च ज्योतिषास्त्रुचत्रतमस्वरपत" इत्येतदुक्तिरिति ।

धर्मकोटमुक्ते नाम विद्वान् "एतद्विद्वत्स्येन्य हिष्टी श्रोत्र इन्द्रियाणाम् "अथनगतिमुद्रिष्य पृथिव्या स्वरसिधौ दैनिकानननस्य विद्वत्पद गतिं भारतीये पृथिव्यादिभ्यस्त्रुचत्रतमस्वरपत" इति वदति । एवमेव प्रपञ्चको विद्वत्सो धामान् अमवति—"भारतीयैर्विद्वद्भिर्ज्योतिर्विद्यापामली-कृता उन्मन्ति कृता । इन्द्राग्नि-निर्घर्षम्, इन्द्राग्नि-गति, पृथिव्याः शून्ये अवननम्, अष्टे अमगम-द्विष्टम्, अष्टगति, पृथिव्या-चन्द्रयोर्द्वारावर्ति-य, अष्ट-मृषं कान्तिगं अन्ते चैवविधा विरधा अपञ्चतेन्योतिर्विद्यायां पारमर्शिता प्रमत्तन्ति" ।

विष्णुशरणं प्रोक्तम्—

“स्यनीम्यमभिमर्षेणादुष्टे मलितं यथा ।
यथानुवृत्तं मलितमग्नेषौ मुनिवचनम् ॥
न भूना नतिरिच्छा यद्वत्पारं हसन्ति च ।
उदयमननेन्विन्दे पचयो ह्युत्पद्यन्तयो ॥
ह्योत्तराणि पचैव बहुगतां इतानि वै ।
अगं वृद्धिषौ ह्यौ मानुषीनां महामुने ॥”

आपञ्चयेन्नेवविधानानुक्रमेणानामवाप्ते निरूपयति एवमेव यन्नास्तीया विरक्षिता इन्द्राकर्ण-के समुद्रवत्तद्वद्वेष हेतु सम्यग् विरति स्म । महर्षय एव पुनरितर-निष्पत्तिरनविकृत्यममर्षं श्रुतवानिवर्तन्ति स्म । सवाम्पाम्पमो दि तन्मिन् दिवसे दिन मष्टश्च समान स्यादित्येतन्न नियम प्राचीना भारतीया आचार्या दूरैर्पर्यटनतोलेनिविह्वलस्य, यं हि यूरोपाया अति उपरिनिर्दिष्ट नियमविचरन्तं मय्यन्ते, अनुवक्षिन् प्रागेव निरूपयामासुः ।

“मूर्ध्निमिदं लेखेऽथ हयन—

मर्षेण पांशातमममर्षयचयैरिवत् ।
अमर्षममर्षयचयैरिवत् प्रयवैरिव ॥

नष्टममर्षयचयैरिवत्—

“अमर्षयचयैरिवत् विच ददितममर्षय सनम् ।”

पृथिवी नामाद्भेदं गोलचोरेनि वचो निरन्तरं प्रतच्छाना प्रधोना कस्य न
धर्मनो मानस 'पृथिव्या मालाकारवन्तु भरत'या विद्वामसिद्धि प्रमेवे प्रतिपा-
दितम् इति रिचर' मनुपद्यते । वर्तमाने हि दृष्टान्तं पुरो भुव' स्वरूपव-
धराप्रयेवन्न गालङ्घ्यते प्रतिष्ठयते यः यः दाहय सगोल भूगोलञ्च सहकृत्य
मिन्यान् व्यापयन्त' प्राचीना चिह्नानि विनोक्त्यन्ते तदा को न विचारयान्
विचर' प्राचा पण्डितानामेकवशिष्टान-विषयनिश्चय मस्मरत् ।

वर्तमानेऽनेहनि प्रचलिताया निरुपपन्नस्या प्रधनोऽय दोषे यद् सा
दिवाधिन दिवाया पारदर्शिन न कुस्ते । स यत्रापि धम विदधाति तत्र न
पनास पूर्वाध धम सम्प्रदायति । न तत्र इडीप्यमाना सफलता परिपृकृति ।
अपि च स स्वन्नमनिवरणाय न प्राप्याना दृष्टानाना न च प्रतीप्याना वर्तना-
मामेव'न्यतनावगच्छययनननुनिष्ठति मोमयेपामपि गुणेषु विषयान तात्पर्यमेव
ज्ञानु प्रपतते, क्व मत्यनि यत्र न धाम्यनि । एतस्माच्च कार'न् तडीपं ज्ञान न
शुद्ध च पूर्ण ज्ञाने । म'यानुम'धानविहीनज्ञानावनेन न कोऽपि हामो भवति ।
नात्र मसान ।

वार्धमन्त्रे लिखति—'यथा पृथ्वी स्थिता भवति' अन्तेषु च ग्रन्थखेवमेवे-
त्येतो लभ्यते—

भयचर स्थितो भूत्वावृत्त्यावृत्त्य प्रातिदिक्वमिकी ।

उदयास्तमयी समुद्रवति नद्यप्रहारात् ॥

एता पूर्वा' प्रेक्ष्य को न विश्वविधमति यत् प्राज्ञो विपरिचर पृथिव्या
गतिमसिद्धय पूर्ण ज्ञान निदधतिस्म । यद्वा च 'भूगोलो ज्योति निष्ठति'
इत्यत्र नय च—

नान्धाधारं स्वदग्ध्या विषयि च निदत तिष्ठतीहास्य धृष्टे

निष्टं विश्व च दग्धत् मनुजमनुजादिषदैय समन्तात् ।

इत्यथा भस्कराचार्यस्योक्तिः पश्यते तदा कस्मिन् धार्याना पृथिव्या स्थिते
मर्मचीनमनिश्चय विदित स्यात् को न तद्विषये नेय निन्नात्रवे अहर्षिन ? यद्वा
च मङ्गुराणे—

पर्वकाले ॥ सम्राते चन्द्राकीं दृग्दिविदयि ।

भूमिच्छाधामनश्चन्द्र चन्द्रगोर्ध्वं कदाचन ॥

इत्येतत् पदं धीर्यते, किञ्च यदा ज्योतिर्विदां ग्रन्थेषु—

छादको आस्करस्येन्दुगन्धस्थो घनवद् भवेत् ।

मूल्याया प्रमुञ्चश्चन्द्रो विशत्यर्थो भवेदमी ।॥

इत्येतद्विधानि वाक्यानि दरमन्त्रे तदा को न सतिमान् जनः प्राप्तवानां भारतायानां ग्रहण-विज्ञानात्मिनां विज्ञतां जानीयान् ? को न तेषां तत्तद्विषयक-ज्ञानस्य पारमार्थिकतायां विश्वासं निदधीत ?

तदेवं ज्योतिःज्ञानस्थोन्नतिं पुरा कीदृशीं कियती चामीदृश्येतद् वाचदेवा-न्विष्यते तावदेव धीं दाढयंमुपैति । सा तस्मिन् समग्रन्धे निधयमिमं प्रयानि यद् भारत प्राचीन गम्भीरे हि विज्ञानशास्त्रे परामेयोन्नतिमदीदृशत् ।

यूरोपाख्यमहाद्वीपस्य निवासिनो विद्वद्ब्रेली-स्लेकेषा-केरोनीप्रभृतयो मुक्तक-ज्जतपोररीडुर्वन्तीदं यत् पञ्चसहस्रवर्षावपि कालात् प्राग्वर्तिनि कालेऽपि भारतीया ज्योतिःशास्त्रे विस्मयाग्रह-कौशलमदर्शयन् । तेषां सत्कालप्रणीता-ग्रन्था इदानीमपि प्राप्यन्ते ते तेषां ज्योतिर्विश्वं हि उरुहं प्रकटीकुर्वन्ति । तस्मात् भारतमेव ज्योतिःशास्त्रमादानादिञ्जरतिं मिश्रप्रचनयाभिधातुं शक्यते ।

वर्तमानसमयस्य सुविदितो ज्योतिःशास्त्राध्यापकः कोटमुक्तः सप्रमाणं लिखति यत् अतितरां प्राचीने काले ज्योतिषगणनाया प्रधानमहायिकं पृथिव्या अयनांशगतिं विधा कल्पितपातस्य वक्रगतिं भारतवर्षीया पण्डितसत्तमा एव प्रादुर्भावयाम्बभूवुः ।

प्राचीना भार्यजातिरेव शास्त्रस्यास्य आद्यगुरुरिति युक्तदेशदर्शिनो यवना अपि स्वीकुर्वन्ति । अरबीष-“वारिकलहुकम”, “बुलानतुलहिमाथ” इत्यादि-ग्रन्थेषु तेषामुक्तविचारसम्बन्धीनि प्रमाणानि च लभ्यन्ते । ते अरबीषा विद्वान् स्वग्रन्थेषु आर्यभट्टम् “अर्यभट्ट” इत्येतेन किञ्च आस्कराच्छाट्य “बायर” इत्येतेन नाज्ञोन्नित्वन्तोऽधिगमन्ते । एनैर्विचारैः सिद्धयन्तीदं यत् एतादृशानां गम्भीराणां वैज्ञानिकानां तत्त्वानां वैज्ञानिकानां शास्त्राग्न्यादिगुरुभारतमेवामीत् । भारत-इयेमा भेदना सर्वेऽपि ईसाव्रमीहमताबलम्विन किञ्च “मुसलमान” इत्येतेन नाज्ञा क्यता सर्वेऽपि यवनाः स्वीकुर्वन्ति । एतस्मात् कारणात् भारतस्यादि-गुरुत्वं ज्योतिःशास्त्रेऽपि सर्वविश्वममृतमस्ति ।

गणितज्योतिषमन्तरेण फलितज्योतिषस्यान्वर्धत्वं न सम्भवम् । अतः भारतस्य गणितशास्त्रोन्नते कारण फलितशास्त्रमेव प्रतीयते । अद्यतनानां यूरोपीय-

संवादानां ह्यप्ययनेन बुद्धिमन्तोऽनायासेन ज्ञानं सक्नुवन्ति यस्मात्प्रतं यूरोप-
निवासिनोऽन्तरिक्षविद्यात-मिडिऑरॉलॉजीन-स्वकीयां दृष्टिमाकृष्य फलित-
ज्यौतिषग्रन्थि क्रियतानुरागेण प्रगता मन्ति । अद्यतनस्य यूरोपस्यैषा फलितज्यौ-
तिषशास्त्रगृह्यनैशम्भर्द्यमिमं फलित-गमितज्यौतिषविषयकं मिद्वान्तं पूर्णरूपेण
दर्शयति । वस्तुन पुरातनं भारतं ज्योतिर्विद्यायां यानुष्रुतिमधिजगाम तामु-
श्रुतिं प्रनोत्त्या देक्षा समग्र्यपि न गता सन्ति तदर्थं तु द्यतं धर्माणि व्येक्ष्यन्ते ।
आद्या दिक्षादानधनधर्मन्तं याप्युच्यतिस्त्रैर्दक्षितास्ति सा ते भारतीयज्योतिर्विद्या-
व्यवहारेनैव दर्शयितुं वमा अनूवन् ।

महाकर्पणशक्तेराविष्कारं न्यूटनोऽकरोदिति यत् ते ब्रुवन्ति तदपि न
मप्यम् । भारतमेव प्रथमं तामाविष्कार । श्रीमास्कराचार्यः प्राह तद्विषये—

“आकृष्टशक्तिश्च मही तथा यत् स्वस्थो गुरु स्वामिमुखं स्वदासत्वा ।

आकृष्यते तत् पततीति भाति समे समन्ताद् न च पतन्विर्यत्ते ॥”

आर्यमहर्षि मूने—

“आकृष्टशक्तिश्च मही यत् तथा प्रक्षिप्यते तत् तथा धार्यते” एवंस्थिते
कथमेतस्वीकर्तुं क्षात्रं स्याद् यद् न्यूटनज्ञाविष्कर्तास्ति । अस्तु । किमपि केन
पञ्चवितेन । अर्थाविषशास्त्रस्मोक्तवभूमरतमेवासि । भारतमेवाद्यो गुरुर्यो हि
मच्छलमपि विरहं प्रति ज्योतिर्विद्यामपीपद्य । ज्योतिर्विद्या लोकस्य परमोपकारिणी
विद्यास्ति सा परमोपादेया महाव्यशालिनी चेत्पत्र न स्वल्पोऽपि सम्देहः ।

शब्दानुशासनम्

आदिमकारणाद्यतनसमर्थं यावद् भारते ये केऽपि जिज्ञासुः सञ्जानाः सन्ति
 वा तेषां सर्वेषामपि मतमिदं यत् संसारे यावदपि ज्ञानं प्रावर्तत तावत् सर्वस्यापि
 आदिस्तोऽस्ति श्रुतिः । अत एव स्वार्थश्रुतौ मनुः 'सर्वज्ञानमयो हि म'
 इत्यवकथ्यते । एतेन व्याकरणशास्त्रस्याप्यादिमूलं वेद इति निष्पन्नम् । वैदिक-
 मन्त्रेषूपलभ्यमानास्तत्तत्परविषयिण्यो म्युत्पत्तयोऽप्युपर्यभिहितमभिधानं परिपु-
 ण्णन्ति—

१. यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा । ऋत् १।१६४।५०, यजयाच' इति नङ् ।
२. ये महासि सहस्रा सहन्ते ,, १।६३।९ सहधानो अमुन् उगाही ।
३. घाम्यममि धिनुहि । यहु. १।२०। धिनोतेर्घाऽन्यम्, महाभा० ।
४. केतपू. केतं न पुनातु । यहु १।१७। विवप् च ।
५. स्तीर्धैरतरमि । अथर्व १।८।४।७ पातुतुर्विव' इति स्थञ् ० उ० ।

व्याकरणशास्त्रस्य प्रमाणभूत आचार्य पतञ्जलिर्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि
 वर्णयन् 'चत्वारि भङ्गा', 'चत्वारि वाङ्', 'उत ख', 'मत्स्मिन्', 'सुदेवोऽमि'—
 इत्येतन्मन्त्रपञ्चकमुद्धरति स्म । व्याख्याञ्च तृतीया व्याकरणशास्त्रपरकाञ्चनार ।
 पतञ्जलेरपि प्राचीनतरो वास्कोर्षप 'चत्वारि वाङ्' इत्येतस्य मन्त्रस्य व्याख्या
 व्याकरणशास्त्रपरकामेव कुर्वाणोऽवाच्यते । व्याकरणमित्येतत्पदं यस्माद्धातोर्नि-
 प्ययने तस्यापि मूलार्थो यज्ञपि 'ट्'त्वा रूपे व्याकरोत् मर्याद्वृत्ते प्रजापति' इत्ये-
 तस्मिन् वाक्ये प्रयुक्तं प्राप्यते ।

तदेव हि व्याकरणस्य वेदप्रादुर्भूतता सिद्धयति सम्यक् । व्याकरणशास्त्रस्यो-
 त्पत्तिमधिकृत्य ■ न निश्चप्रचतया किमपि कथनं सम्भवं । इदं तु वक्तुं
 शक्यं यदुपलभ्यवैदिकपदपाठेभ्यः प्राक् व्याकरण शास्त्रे पूर्णता गतं यभूत् ।
 प्रकृतिप्रत्ययधनूपमगंसमासवापदविभागश्च कृत्स्नतया विधारितो जातो यदा
 तस्यानेहसो गतस्यानेकसहस्राण्यो व्यतीताः । वास्मीरिरामायणस्य रचनाकाले
 व्याकरणशास्त्रस्याध्ययनमध्यापनञ्च मुख्यवर्धिततया प्रचलितमासीदित्येतद्वि—

नूनं व्याकरणं कृत्यमनेन बहुधा धृतम् ।

रहु व्याहरतावेन न किञ्चिदपभाषितम् ॥

उपदिष्टोक्तैर्मयो विदिनं जायते । भाग्ययुद्धकालवर्तिनि याम्ब-निम्ने बहूनां व्याकरणाचार्याणां मुनेषो दृश्यन्ते । अचार्यः शाकटायनस्तु नैजं व्याकरणं याम्बद्वये प्राक लिख्य । पत्रजलिमुनिर्गिमनि—

‘पुत्र कवर पुनरासीन् संस्कारोत्तरबालं ब्राह्मणं व्याकरणं स्मार्थायते’ ।

एतेनपि व्याकरणं द्विनि लोकाभ्य प्रवृत्तिं विराट्प्राप्तिदिनि ज्ञायते ।

यत्र हि तपि भाषा स्थवहृत्तानीना प्रयाति तत्र तस्या भाषया ज्ञानं व्याकरणमन्तरेण न प्रणिपत्तुं लब्धया भवति । व्याकरणमेव भाषया स्वरूपमं-
घटनं सर्वानना कुरुते । तस्माद् व्याकरणमेव भाषा-ज्ञान-लानां सर्वेषामपि
भटानां सन्निधौ भवति । मन्त्रे मूर्धन्यं स्थानमप्यस्ते । व्याकरणस्य निदानमे-
वोपादेयतां धेष्टताञ्च तत्र तत्रावलोक्यैव तन्महिम्नि पुष्पैर्निर्मितमिदम्—

पद्मपि बहु नार्घ्ये तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनं राजनो मामुष्मकलं शकलं महत्तृणम् ॥

शत्रुशत्रुमनयाय यः पुमान् वक्तुमिच्छति वचः ममान्तरे ।

यन्मुनिच्छति बने मङ्गोकटं हस्तिनं कमलजलनन्तुना ॥

व्याकरणानि अनुमिर्विदाः संहर्षिभिः प्रणीतानि । तेषु व्याकरणकर्तृषु
विद्वत्तलेषु—इन्द्र, चन्द्र, काशकृष्ण, आपिगर्गः शाकटायन, पाणिनि,
अमर, जैनेन्द्रः इत्येतेऽर्हं मन्त्रि सुप्रथिताः । न केवलमेतेषामष्टानामेव व्याकर-
णकर्तृणां व्याकरणान्यपि तु अन्येषामपि आचार्याणां व्याकरणानि श्रूयन्ते यथा—
कौमारं, मारम्बनं शाकटञ्च व्याकरणम् । व्याकरणकारान् भयं च व्याकरणान्य-
धिहृदयैरदुष्टोक्तद्वयं प्रधानमस्ति—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृष्णापिगर्गः शाकटायनः ।

पाणिन्दमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशान्तिदाः ॥

इन्द्रं चन्द्रं काशकृष्णं कौमारं शाकटायनम् ।

मारम्बनं चापिगर्गं शाकटं पाणिनीयकम् ॥

मार्गनं मार्गं प्राधान्येन पाणिनीये व्याकरणमेव प्रचलितं वर्तते । इदं हि
पाणिनीयं व्याकरणं नितरामेव सुममृदं सुममृदं सुलभितं सर्वज्ञानं व्यापकञ्च
विद्यते । श्रीमदमृतकामधनिःश्रुतीनां विचारविषयानां तु नूनमिदम्—

पाणिनितः प्राचीनमेवंविधं सर्वतोमुखं व्याकरणं नामीदेव । इन्द्रचन्द्रादयस्तु आदिशाब्दिका एव बभूवुर्न च व्याकरणकर्तारः । शाब्दिकत्वं ॥ शब्दशास्त्रपारङ्गत-
स्वम्, शब्दशास्त्रप्रचारकत्वमित्यादिभिरनेकैः प्रकारैर्भ्यवहर्तुं शक्यमस्ति । शब्द-
शास्त्रपदेन च न केवलं व्याकरणमपि तु कोश-मीमांसादिकमपि गृह्यते । शब्दप-
देन च पदं वाक्यञ्चोभयमपि समग्रोक्तुं शक्यमतो वाक्यार्थनिर्णयिका मीमांसापि
शब्दशास्त्रम् । ये चैतेऽष्टशाब्दिका कीर्तितास्तेषु विभिन्नप्रकारकमेव शाब्दिकत्वं
प्रमाणान्तरैः सिद्धयति । ते हि शब्दकोशरूपव्याकरणनिर्मातार एव सिद्धयन्ति ।
इदं हि स्वीयं मतं प्रकाशयन्त श्रीमन्तः सत्यव्रतसामधर्मिमहाशया अभ्यन्ते यत्
पाणिनेः पूर्वं कस्यापि व्याकरणस्य भक्ता नानुमानुं शक्या भवति । दृढतरप्रमाण-
दर्शनाभावात् । अतः पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्त्ता स्वीकार्यः ।

पाणिनिरेव प्रथमो व्याकरणकर्त्तव्य इति न सर्वेऽपि विद्वद्भिराशङ्कते । तेषां
कथमस्मिन् यद्यपीदानीं पाणिनीयव्याकरणात् प्राप्तं किमपि व्याकरणं सर्वान्नपूर्णं
न प्राप्यत इति सत्यं किन्तु पाणिनेः पूर्वं किमपि व्याकरणं नामीदेवेति नाभ्युप-
गम्युं शक्यम् । सन्ति तत्र कानिचन साक्षीणि तत्त्वानि, तैः सिद्धं भवति यत्
पाणिनिमहर्षेः प्रागपि व्याकरणस्य सत्तासीदेव । तप्तहि पाणिनिरेव 'आह्' चाप'
इति तृतीयाविभक्तौ कवचनमाह्शब्देनाह, न च तृतीयैकवचनं तेन 'आह्' इति
पठितं, किन्तु 'दा' इति । तत्र 'आदिति दासंज्ञा' प्राच्यम् इत्येव व्याख्यातारो
ब्रुवते । तेनेदमेव सिद्धयति यत् प्राचीनेषु व्याकरणेषु तृतीयैकवचनं 'आह्' इत्येव
श्रुतमासीत्, तत् स्वपरिभाषायां द्विरवप्रयुक्तानि कर्माणि परिहर्तुं पाणिनिना 'दा'
रूपतां प्रापितम्, परं प्राच्यनव्याकरणसंस्कारवशात् तस्यापि स्मरणरचनार्थं
सूत्रम् 'आह्' अपि निरदेति तेन । तथैव 'भीट आप' इत्यपि । न हि प्रथमा-
द्वितीययोर्द्विवचने 'भीट्' प्रत्ययः पाणिनिना स्वव्याकरणेऽभ्युपगता, अपि तु
'भी', 'भीट्' इति । प्राच्यनव्याकरणसंस्कारवशात् सूत्रे 'भीट्' इत्यप्युच्चारितम् ।
अन्यच्च 'कर्मणि द्वितीया' 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यादिषु द्वितीयातृतीयादिनाम्ना
विभक्तयः पाणिनिना विहिता, न तु द्वितीयातृतीयादिसंज्ञा स्वशास्त्रे कृता,
तत्रापि प्राच्यनव्याकरणदृष्टसंज्ञाभिरेवात्र व्यवहार इति व्याचक्षते व्याख्यातारः ।
अन्यच्च 'तितुत्रतयग्निमुमरवसेषुच' इति दशसु कृत्प्रत्ययेषु इग्निपेधः पाणिनिना
पठितः । न चैतेषु बहवः प्रत्ययाः पाणिनिशास्त्रे कृत्प्रत्ययेषु पठ्यन्ते-तस्मात्
व्याकरणांतरस्या अप्यग्राह्यता इत्येव वक्तव्यं स्यात् । किञ्च स्तम्भु-स्तम्भुप्रभू-

शब्दानुशासनस्य (व्याकरणस्य) यानि प्रयोजनानि पञ्चत्रिंशद्विंशतिभिरभाष्ये निजगाद तत्र चेद् मनामपि हवपातः क्रियेत तदा व्याकरणस्य महनीयता तदी-
योपादेयता तन्महत्ता च सम्यगवबोधुं शक्या भवति । अपिच वेदे वेदानां
रचायै व्याकरणव्यवधानमपेक्ष्यते । यो जनो लोपागमवर्ण-विचारश्च भवति स एव
वेदान् साधु रचितुमर्हति । तथाहि—वेदे 'जहार' इत्येतस्य क्रियापदस्य स्थाने
'जभार' इत्येतत् क्रियापदं प्रयुज्यते । व्याकरणानभिज्ञस्य दृष्ट्या 'जभार' इत्येत-
त्पदं न शुद्धम् स 'जहार' इत्येतदेव शुद्धं भव्या 'जभार' इत्येतत्पदमतुच्छार्थं
'जहार' इति प्रयोजितुमुपमान्तो भविष्यति । कुफलञ्जैतदीपमिदं स्याद् वेदोऽनेक-
परिवर्तितपदवाद् । अयं हि महान्नर्थो व्याकरणज्ञानशून्यतया निपातितो भवेत् ।
तस्माद् व्याकरणाध्ययनमवितरामपेक्ष्यते ।

व्याकरणस्याध्ययनेन विभक्ति-विपरिणामस्य च बोधो जायते तस्माद्
व्याकरणमवश्यमध्ययनीयमस्ति । न सर्वलिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा-
सन्ति निगदिता । ते चावर्यं यज्जगते यथायथं विपरिणमयितव्या भवन्ति ।
मावैद्याकरणस्तान् यथायथं विपरिणमयितुं शक्नोति । तथाहि 'अग्नये स्वा
हुष्टं निर्वपामि' इत्येतदस्ति वेदवाक्यम् । इदं हि वाक्यमग्निदेवताकं वर्तते ।
निर्वापकालेऽग्निदेवतामुद्दिश्य मन्त्रोऽयं पठितो भवति परं यदा सूर्यदेवता
लक्ष्यीकृत्य निर्वाप कृतो भवति तदा 'सूर्याय स्वा हुष्टं निर्वपामि' इत्येतेन विप-
रिणामेन पठनीयो भवति मन्त्र एव । इमं हि विपरिणामं वैयकरण एव सम्यग्
यथायथं कर्तुं शक्यते ।

मातृजेन निष्कारणो धर्मः पटङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च—इत्येतस्मादपि हेतो-
र्व्याकरणव्याध्ययनं परमापेक्षितं भवति । वेदस्य पटङ्ग-शब्दः पटङ्गेष्वेव व्याकर-
णस्य प्रधानत्वात् ।

सुखभतया यथार्थज्ञानं व्याकरणं विना न भवितुमर्हति अतोऽपि व्याक-
रणस्य पठनमपेक्ष्यते । इदं नु विदितमेव वर्तते यद् विज्ञानसुनावर्यमेव शास्त्रस्य
कार्यं ज्ञानम् । शब्दस्य ज्ञानं व्याकरणं विहाय न केनाप्यन्येन सुलभेनोपायेन
प्राप्यम् ।

सप्तसहस्रित्यतिमित्तेनापि व्याकरणमध्ययमस्ति । याज्ञिकः पठन्ति—
"स्थूलपृथ्वीमाग्निवाहणीमनृवाहीमालभेतेति तस्यां सन्देहोऽयम्—स्थूला वासी
पृथ्वी च स्थूलपृथ्वीति कथनमभिप्रेतं किंवा स्थूलानि पृथ्वीति यस्या सा स्थूल-

पृथग्विचित्रमिति शब्दः । अथैवाकस्मिन्मा न च्चरतोऽप्यवस्थति । यदि पूर्वप्रवृत्ति-
स्वरूपं ततो यदुद्भाति । अथान्नांशोऽत्र ततस्त्वप्युत्थ इति ।

एतेन विवेचनेन व्याकरणस्योपादेयत्वं नन्महत्त्वं मनुष्यादिषु आचार्य-
एव जडिभ्यश्चान्यानि च कृतिवदानि महत्तानि प्रमृशति । स जादु यद् व्याकरणं
हि यो नरो न जानाति स शुद्धमपि वच् न प्रमृशति । शुद्धोच्चारणलाभाय
व्याकरणस्य पठनं कर्तव्यम् । अशुद्धोच्चारणकर्ता भवति सिद्धिमन्नात्र निन्दितः ।
नन्माद् विज्ञेयं मतनं हि उच्चारणस्य शुद्धता समुपगमनीया ।

अध्ययनं तत्रैव लाभप्रदं भवति नृपावधारणपूर्वकं निर्णीयते । अर्थावधार-
णाय कृते व्याकरणस्य ज्ञानमपेक्षितं जायते । यदध्ययनं वितर्कावबोधं कृतं
जायते तदध्ययनं सर्वव्यापारं कुरुते । तदध्ययनं तु तदर्थं भास्वरूपमेव जायते ।
मया यत् किमपि पठितं तत्र ज्ञानं किं पठितमिति विचार्य स निश्चयना जायते ।
अतस्त्वन्मात्रं ह्युपपत्तेः । कथनस्य प्रयोजननिमित्तमेव यद् यत् किमपि पठनीयं ज्ञेयं
तद्वैयर्थ्यपूर्वकं पठनीयम् । बोधपूर्वकं पठनं तत्रैव सम्भवं भविष्यतीति यदा
व्याकरणस्य ज्ञानं स्यात् । इत्थं हि विद्वान् एव जडिभ्यश्चरस्य महत्त्वं विद्वत्-
मोक्षे पुनराह—मानवेन ज्ञानप्रयोगे प्रयोगेन भविष्यन् । यः ज्ञानः केन
प्रकारेण प्रयोग्य इत्येतद् यो जानाति स स्वकीयेनैकेनापि ज्ञानेन नैवं प्रभावं
जनयता मानवे समुपस्थापयितुं शक्नोति । जनतां स तां दितां नेतुमर्हति यां
दितामिति तस्या भावजनं तत्पदं भवति ।

व्याकरणस्य एव समुदाहारस्य विधिं नात्र प्रयुक्ते । कथनस्यास्य भावं स्यं
यममुदाहारं व्यवहारं वा यदस्यांस्वारणं कीदृशं कार्यमिदमपि वैदाकरो एव
वेत्ति यतः स ह्यस्वदीर्घप्लुतोच्चारणेषु कस्मिन् भवति दीर्घ इत्थं वा प्लुतुच्चा-
रणं कर्तव्यमिति चेत् वैदाकरणस्याद् जानाति तस्मात् व्याकरणस्याभिज्ञता तु
संभवे प्रतिपत्तयेत्यनेन ।

अथ च व्याकरणविद् एव प्रयाजान् मन्त्रान् मन्त्रनिरुक्तान् विधाय पठितु-
मर्हति यतस्मादपि करणान् व्याकरणज्ञानपेक्षितानि ।

यो हि विद्वान् उच्चारणं तथा करोति यथा न किमपि पठ न कोऽपि स्वरो
न च किमप्युच्चारणपुष्टं स्यात् स एव यत्तत्कर्मव्यधिकारी भविष्यतीति । एतादृश-
स्याधिकारस्य लाभदायि व्याकरणस्य ज्ञानमर्जनीयमस्ति ।

वाच्ये सह तादात्म्ये सति शब्दस्य परमहृतेनायं सहापि तादात्म्यं भवितुं शक्नोति इत्येतस्मादपि हेतोर्व्याकरणस्य ज्ञानं ग्राह्यमस्ति ।

वाच्यगतस्य अर्थस्य यथायथबोधनिमित्तेन च व्याकरणं पठनीयम् । वाच्यार्थस्य समीचीनतया ज्ञानं न जायते तावत् न श्रुतेन वा लिखितेन वाच्येन न्निम्नि कार्यं सिद्धयति । वस्तुतस्तदनवगतार्थं वाच्यन्तु निरर्थं यच्च इव निरर्थकमेव । अतः सिद्धमिदं यदर्थबोधनाय व्याकरणज्ञता काङ्क्ष्यते ।

यद्यस्य शुद्धत्वं व्याकरणाधीनमस्ति । व्याकरणं वस्तुतस्ततउपरि वर्तते । यथा तितउना वस्तु निर्मलीक्रियते, तद्वद्वारेण लृण-कशादिका दूरीक्रियन्ते तथैव व्याकरण-साधनेन वैयाकरणो विचक्षणः अपशब्दान् अपसायं स्वकीयं वाक्यं शुद्धं सुशब्दललितं विषये गृह्णति च तस्य साहाय्येन यथार्थमर्थम् । सुशब्दप्रयोगेन यथार्थार्थावगमनेन च शब्दार्थयोर्मध्ये ऐक्यभावनाया निर्माणं जायते । तस्या ऐक्यभावनायाश्च फलमिदं मयुरं समुत्पद्यते यत् स वैयाकरणः सुधीरनुभवतीक्ष्णः सत्य वस्तुभिः सर्वैः सार्थमेवयमेव । न सः किञ्च वस्तु भिन्नभिन्नपदार्थस्त्वद्-द्वयमपि वस्तुत एवमेवाभिन्नमेव । यत् स तदेव वस्तु, यद् वस्तु तदेव स-इत्येतेन ऐक्यानुभवेन भवति स ब्रह्मज्ञानज्ञान् । एतस्य परमपदस्य लाभस्य साधनभूतं यद् व्याकरणशास्त्रमस्ति तस्याध्ययनमनोज्वरयमेव कर्तव्यम् ।

किञ्च प्रायश्चित्तीया मा भून् इत्येतद्धर्मं, कृत्स्नितप्रत्ययानां ज्ञानार्थमयं च विभक्तिज्ञानमधिगम्य सुदेवाभिहितुमपि व्याकरणमध्ययनमवरयम् ।

आचार्यपतञ्जलिर्बर्णितव्याकरणाध्ययनप्रयोजनानि हि उपर्यभिहितान्येतानि व्याकरणस्य महत्तां तदीयामनन्यगामिनीञ्चोपादेयतानुष्चेद्दोषयन्ति ।

शब्दं किञ्च शब्दशक्तिमविष्टम् वाह्यं गभीरं व्यापकं विस्तृतं सूक्ष्मतमञ्च विमर्शनं संस्कृतव्याकरणं विदधद्वाच्यते न तादृशं विचारं भुवि वस्या अपि भाषाया व्याकरणं कुर्वन् समवाच्यते । जगति एतादृशं कनमद् व्याकरणं विद्यते यस्य साहित्यं संस्कृतव्याकरणस्य साहित्येन महत्तमं स्यात् । न निम्नि व्याकरणं तत्सुलभधिरौघं प्रभवति । प्रथमन्तु यावन्ति व्याकरणानि संस्कृतभाषा निदधाति न तान्ति व्याकरणानि वाच्यन्या भाषा निदधानि । अस्या संस्कृतभाषाया एषा हि व्याकरणरङ्गता संस्कृतभाषाया प्राचीनतमता च साधयति । किञ्च संस्कृत-व्याकरणं सुदृश्यं यावन्तो व्याकरणाग्रन्या आप्यग्रन्या आलोचनाप्रधानग्रन्या अन्यविधाश्च ग्रन्याः प्रतीता अभूयन् न तावन्तस्तादृशा ग्रन्या वस्या

अत्रि व्यस्यस्या भाषाया विविधा वज्रादन्त इत्येनम् मन्त्रं सर्वविदिनम् ।
 कस्या हि भाषायाः व्याकरणे अष्टाध्यायी-महान्याय-वार्तिकपट-वाक्यपदीय-
 परिभाषेन्दुशेखर-काशिका-भनोरमा-मिद्वान्तकौस्तुभ-वृहद्वैयाकरणमूला-राष्ट्रिवाद-
 रत्नकौस्तुभ-वैयाकरणमूलन-व्युत्पत्तिवाद-न्योतवाद-रुच्येदमिदिप्रमृतायो हि मह-
 मतो ग्रन्थाः शोभन्ते ? कस्या हि भाषाया व्याकरणे पणिनि-पत्रवृत्ति-कल्याणन-
 कैयट-भनूहरि-नालकण्ठ-जागेश-वरमणि-उपाधिन्य-मुत्तरोत्तमदेवनट्टे-विईश्विन-समिष्ट-
 तारावजगन्नाथ-अप्यपदीक्षितप्रमृतायाः संख्याटीकाः संख्यावन्तः सञ्ज्ञाताः ? कस्या
 हि भाषायाः व्याकरणोपरि लिखितस्यैकस्यैव ग्रन्थस्य पुत्रावन्तर्हीनप्रटीकाग्रन्थाः
 प्राप्यन्ते चावन्तर्हीनप्रटीकाग्रन्थाः अस्याः संस्कृतभाषया अष्टाध्यायीनमकस्य
 ग्रन्थस्य ?

संस्कृतव्याकरणेन एव ॥ संसारस्य सर्वेष्वपि विज्ञापो लुप्तकञ्जया
 प्रशंसति । प्रो० मोनियगविच्छिद्यस्यो वदति—

संस्कृतव्याकरणं मम्य मानवमलिकम्प्र्य प्रतिभाया आश्रयावहं निद्रांजनसि
 पद् न कोऽपि हेतोः नेनं ममयं चावशिष्ये तुतो निधानुमताद ।

प्रो० मैरममूढरो वदति—भारतीदानां व्याकरणं संसारविनिर्वातां सर्वांमामि
 ज्ञानीनां व्याकरणेभ्यो गरीषो महादश ।

कोट्युक्तः कंमनि—व्याकरणस्य ते नियमा नितरां मतकंनार्वकं कृता
 अनुवद् । छैष्टी च तदीयानितरां प्रतिभाया । मर वज्ज्० वज्ज्० हन्तारोमिद्-
 धाति-संसारस्य व्याकरणेषु पणिनीयं व्याकरणं श्रेष्ठं निजकम्पानशोभि । तद्व्या
 वगैरुदता भाषाया धात्वम्बदमिद्वान्तः प्रयोगरिषयश्च अद्वितीयः अपूर्वश्च
 मग्नि-दम्भुनः संस्कृतव्याकरणं मानवमग्निष्कम्प्र्य परममद्वयपूर्णं आविष्कारः ।

प्रो० टी० शंकाभकी कथयति—संस्कृतव्याकरणं मानवीयप्रतिभायाः सर्वोत्त-
 ममु रचनास्वव्यवसायः रचना राजते ।

संस्कृतव्याकरणं स्वां भाषां स्वछैरन्येन परानेव विविधतां परानेव समी-
 यतां परानेव विविधतां नयति । तच्छारयाद् संस्कृतभाषा कौस्तुभगार इव
 मैरमैरममैद्विजुलैः परमप्रदंकरैर्विचित्राविचित्रैः सुन्दरसुन्दरैः एदरे-एदरे-
 मगा प्रदर्शनाव, परममयादईदं-मिन्नुनेभिः, संस्कृतानै रनेदंनुनेमैरैः
 कञ्ज-विद्वन्नादिभिरगापैश्यामैभिः सुमनुदः सुमेभिरो रसाकर इव, सज्जतसि ।
 तथाहि संस्कृतव्याकरणं सन्धिभिः संस्कृतभाषा नितरानेव मनोशां विधयति,

तन्ममामैस्तां विचित्रैर्गैव प्रकारेण गुरुना नयदपि लघुता प्रापयति । तत्कारकै
स्वभाषाया वाक्यानि नितरामेव नयनवतया पेशलानि-विदधत् समुपलब्ध
भवति, तत् तेषा सहायतया वाक्यरथान् भावान् अद्भुतैर्नेव विधिनाभिष्यनन्ति,
तत् तान्यवलम्ब्यैकमेवायं विधिषया रीत्या प्रकाशयितुमुपक्रमते । अत्रास्मिन्
विषये त्रिचतुर्ह्वाहरणानां समुपन्यासो न स्यादनुचित—वक्ता हेराको वा 'कृष्णो
श्वेताभ्यो गरीयान्' इत्येतद् वाक्यम् 'अनिदेवान् कृष्ण' इत्येतेन प्रकारेणापि
वक्तुं हेरितुं वा स्वतन्त्रम् । 'त्वदीयं प्रतिवस्तु मां सवदनी' इत्येतं भावं कीदृशेन
अप्येन रूपेण प्रकटीकारयत्यहो ससृष्टतप्याकरणं स्वकीय-कारकव्यवस्थामहायतया
'सर्वं मामनुते' इति । कपिला त्रिष्टुप् घातजनितप्रस्यूहानामागमनं सूचयतीत्येत-
द्विधमर्थं त्रिषष्टिरभितरदैश्चारतरविधिपूर्वकं ससृष्टतप्याकरणं कारकविषयिण्या
स्त्रीयया व्ययवस्थया प्रकाशयितुमुच्छेदे 'वाताय कपिला त्रिष्टुप्' इति । यत्रानिर्दा-
र्हभ्यादाद्यवस्थामान्य भुजान्भयो दीयते तदुपहामाधं ससृष्टतप्याकरणं भाषाया
वाक्य कीदृशेन सौष्टवेन सन्निवेशयति तदपि हरयताम्—

"मर्विपोऽपि स्यात्" इति । वस्तुतः ससृष्टतप्याकरणस्य तु प्रतिप्रसरणं
नानाविधैर्वैशिष्ट्यैः संरचनीयताभी रमणीयताभीरव्यमस्ति तन्ममैन्दुर्वावहोक्तास्तु
कदापि न चित्तं तृप्यति । मन्त्रिषु 'सम्बद्गभु', 'सम्बद्गभु', 'सम्बद्गभु',
सम्बद्गभुरिषादीनि विचित्रतावहानि रूपाणि, सुवन्ते 'अमुमुयद्', 'अदमुयद्',
'अदद्दयद्' इत्यादीनि किञ्च 'गवाक्', 'गवाग्', 'गोअक्'—'गोअग्', 'गोऽक्'—
'गोऽग्', 'गवाक्-गोअद्-गोऽद्' इत्यादीनि परमकौतुककारीणि रूपाणि भजमा-
नानि पदानि पर्यवेष्टय को न प्रधी प्रसीदतिनराम् । तिङ्प्रसरणं तु किमपि
निस्सपकारि ललितमेव मन्दनकाननं तत्र भाति । तत्र विचित्रविचित्रा धातुसरस
सोभन्ते । तेषां तस्मिन्नुमुमाणि स्वकीयेन द्विष्येन सौरभेण स्वकीयेन नानावि-
धेन रूपसौन्दर्येण स्वकीयया अनुपमव्यवस्थया सर्वेषामपि मनांसि नितरामेव
परिप्रीणयन्ति । तत्र प्रायेण वीक्षितमिदं जायते यदेकमेव मुममनेकानेकानि
आधर्यमागरनिमप्रकारीणि सहनवानि विभर्ति । हरयता चणम् एक-एव गुणधत्तु-
र्लिट्येवचने प्रथमपुरे कियन्ति रूपाणि प्रदर्शयन्ति—'गोपायाञ्चकार', 'गोपाया-
ञ्चभूव', 'गोपायामास', 'तुगो ए' । सम्प्रति 'ऊर्जुञ्' घातोर्लुङि प्रथमपुरे एक-
वचन एव केवलं बोध्यताम्—'और्जुञीत्', 'और्जाञीत्', 'और्जञीत्', 'और्जविष्ट',
और्जुविष्ट इति । 'भूञ्' घातो. केवलं एति प्रथमपुरे एकवचनेऽधुना रूपभिय

इत्येतस्माद् गामीत्यर्थे सप्रत्यये कृते कियन्ति रूपाणि भवन्तीति वीचुन्नां
 विपश्चित-अवारपारीण-अवारीण, पारीण-पारावारीण इति । अयमनयोरतिश-
 येन पटुस्येतस्मिन् अर्थे तरुणि पटुतर इति ईषसुनि पट्टेयान् इति च भवति ।
 सर्वेष्वतिशयेन प्रिय इत्येतस्मिन् अर्थे प्रियशब्दादिष्टनि प्रेष्ट इत्येवंविधानि अने-
 कानेकचमाकारपूर्णानि रूपाणि दृग्गोचराणि जायन्ते । स्त्रीप्रत्ययप्रवरणमपि
 भ्रामनिद्वयी लक्ष्मीं प्रदर्शय विज्ञानामपि समेषां चेतामि सर्वाधिकभावेन स्वां
 दिशमावर्जयति । अहह सत्र पाणिगृहीतीं पाणिगृहीतां चन्द्रमुखीं सुकेशीं मुजघनां
 चरित्रा कदा करभोरुं पुषति गोपीं कामुकीं कामुकामन्याश्च गार्गायणीन्द्राणी-
 ममार्यामनाधीप्रभृतिपुनीतावदातविभाविभाविता पुरो निधाय व्याकरणमुपक-
 रोति जगद् मृगम् । वस्तुनस्तद्व्याकरणमहिम्नो गानं केन विधिना कार्यं येन
 पुनर्गिरो भूयन्ते । नमो नमो व्याकरणवाङ्मयाय ।

साहित्यशास्त्रम्

महत्त्वम्—साहित्यशास्त्रं शास्त्रान्तराग्नीव परनोपादेयं शास्त्रम् । वैदिकानां लौकिकानाञ्च शास्त्राणां सर्वाङ्गीकृतया ज्ञानं साधय भविष्यमर्हति यावत् साहित्य-शास्त्रस्य ज्ञानं न वर्तते । वेद-वेदाङ्गादिषु 'उत एव परमन् न हृत्तां वाचं ' ... 'अथेव पथे उपनी मुचामा'; 'ह्वा सुपर्नं मयुजा सवाया' इत्यादिकानि सन्ति-साध्यानि वाक्यानि एतादृशानि येषां भागान् न साहित्य-शास्त्रानभिज्ञो ज्ञातुं प्रभवति अथ च यो जनः साहित्यशास्त्रे न निष्णातोऽस्ति स व्यञ्जनाप्रतिपाद्य-मोक्षान् अधान् अपि भावबोद्धुं शक्नोति । एवं ग्न्यते तस्य गतिस्तेषु स्थलेषु केन प्रकारेण स्याद् यानि व्यङ्ग्यार्थविष्मिन्तानि व्यञ्जकपदव्यतिरेकानि च स्थलानि विश्रुते तस्मात् साहित्यशास्त्रस्यानिवार्यत्वेनाध्येतव्यतापेक्ष्यते । शास्त्रम्याम्यानेकम्बद्धीयविशिष्टता, त्रिलोक्यैव राजशेखरः शास्त्रमिदं वेदाङ्गमिव मन्यते । स मूने "उपकारकतादृष्ट्याः समममद्रमिति, ज्ञते च तत्स्वरूपपरि-ज्ञानादेवार्थानवगतिः" । स साहित्यविद्यां स्वनम्रविद्यामेव न मन्यते अपि तु तर्कप्रवीणानां दुष्करीतिनामधेयानां चनसृगमपि विद्यानां निष्पन्दमगच्छति । स्वर्कापाया काव्यमीमांसायां लिखति स—“पञ्चमी साहित्यविद्या” इति याया-वरीयाः “सा हि चतस्रगामपि विद्यानां निष्पन्दः” ।

शब्दार्थकाव्यस्वरूपपरसगुगरीतिदोषत्वविभावालङ्कारादीनां विषयाणां निरूपणं प्रतिपादनं वा शास्त्रस्यास्य प्रयोजनम् । 'सत्सत्वात्नं किंवा सद्य परनि-र्भूति'—इत्येवमिदं तर्जवनस्य प्रमुखं लक्ष्यमन यः कोऽपि वेदादिशास्त्रीयं मर्मं मर्मविषयवाधिविगमिष्यति, किंवा आत्मकस्यागकामनया यद्वा यशोऽर्थममवाही-पृथया अपवा लोक-व्यवहारमिज्ञतावगमनवान्मुद्या आहोस्वित् मन-परितोषगा-काहुया वा जमद्वलविदाशनलालमथा काव्यं चिकीर्षति तत्र च शान्दार्थयोर्मध्ये मर्मान्दर्भाजिमनि तस्य कर्तव्यमाद्यमिदं यद्मौ साहित्यशास्त्रं शरणं गच्छेत् ।

शास्त्रमिदं स्वजन्मममयादेव नितरां लोकप्रियता गतं तस्मादेतत् काव्या-लङ्कारकाव्यशास्त्र-क्रियाकर्म-साहित्यविद्यालङ्कारशास्त्रमहासास्त्रादिकृतिपय-नमाभिः समम्मानं सानुरागञ्च सभाहृतमभूत् ।

उद्गम — साहित्यशास्त्रस्योत्पत्तिमधिकृत्य काव्यमीमामाचारो राजगोपरो यथातथायिका समुपस्थापयति सा वध्ययनि यत् श्रीगण्ड परमेश्वरैरुष्णदिम्पत्र तुल्यपद्ये निप्यभ्य उपदिष्टेन । एतेन कथेन शान्तस्थास्यादिभर्त्तवो भगवत शङ्करान् विदितो जायते । परमेनादशीषु आख्यायिकासु न व्याप्रतिरो वैज्ञानिक काल भ्रष्टे । काव्यमौन्दर्यस्याधायकानि यानि गुणरीतिध्वन्यलङ्कारादितराणि साहित्यशास्त्रे त्रिनिष्क तानि सर्वांग्यपि तत्त्वानि मूलतः यदपु प्राधानि अवगित तस्मात् साहित्यशास्त्रमपि स्वोत्पत्त्यनुपादानानि सामग्री वा यदभ्य एव लेभे— इत्येतदेव सत्यमस्ति । यद् स्वयमेव 'अमरशास्त्रम्' इत्यनेन नाम्ना भुजन् विदित — "दिवस्य पश्य काव्य न भमार न जीर्यति" । एतं स्थिते साहित्य शास्त्रस्य जन्मप्राप्ती युनिमानैव सिद्धयति । इदं शास्त्रं यत् वेदाङ्गादिषु केशर साहित्यशास्त्रस्य तत्त्वानि समुपलभ्यन्त न च तानि शास्त्राणि प्र यत्नयाऽप्राप्य चतया वा तस्य शास्त्रीय निरूपण कुर्वाणानि दृष्टानि जायन्ते । तद्वैद्य शास्त्रीय निरूपणन्तु भरतमुनि-ममयान् प्रारब्ध भवति । भरतमुने समयमधिकृत्य विदुषां सन्ति भिन्नभिन्नानि मतानि । तस्य (भरतस्य) कालं विस्मयात् प्राक्शर्तिशत- षडमारभ्य तद्वर्तमानं ज्ञानबद्धं यावद् यो निघने तस्यान्तरात्रे सुधीभिः प्र देण विचिन्त्यते । अतः साहित्यशास्त्रस्य विभागं प्रदर्शयन्तु भरततमयात् पर तद्विभागस्यावसानं हि ईशवीयाष्टादशशतकेऽभवत् । तस्येतिहास्यं यथांशा सहस्रद्वयम् अभिव्याप्य विगतं सलक्ष्यते । तस्मात् तद्विरचनानेहा तावान् महान् स्वीक्रियते सुधीभिः । विद्वान्मन् चतुर्षु भागेषु विभज्यते—

१ आदिम काल (अज्ञातकालाद् भामह यावत्)

२ रचनात्मक (भामहात् आनन्दधर्मेण यावत्—६०० तमवर्तमानात् ८०० तमवर्तमानादपर्यन्तम्)

३ निर्णयत्मक (आनन्दधर्मात् भामहपर्यन्तम्—८०० तमादात् १००० तमादपर्यन्तम्)

४ व्याख्यात्मक (भामहात् विभेधरपण्डित यावत्—१००० तमवर्तमानात् यैश्वर्यादात् १७५० तमादपर्यन्तम्)

प्रारम्भकाले भरत भामहानेव मुख्यवाच्यार्थो प्राप्यते । भरत स्वर्वाये नाट्यशास्त्रे रस नाट्यस्य तत्त्वानि सुन्दरतया वर्णयन् हयगोचरो भवति । स तत्र ३०००, २००० चतुरोऽलङ्कारान् दश गुणान् दश दोषादयोऽस्तिष्वन् प्राप्यते ।

तर्जयं नात्रशास्त्रं वस्तुतो बीजमूलमेव । गच्छता कालेन विद्वांस आचार्यान्-
 द्वाद्विरगान् विनेतुः । मग्नानन्तरं मेघविह्वलप्रभृतयः कनिषथे विद्वांसोऽजा-
 सन्त परं न तेरां ग्रन्था उल्लभ्यन्ते । मानहृष्टः साहित्यशास्त्रस्यातः प्रयत्न
 आचार्यो मतः । कात्यालङ्काराभिधम्मदीयो ग्रन्थः साहित्यशास्त्रस्य मुख्यः
 प्रयत्नो वा ग्रन्थः स्मृतः । इत्यनेन कालः साहित्यशास्त्रस्य महत्त्वस्य कालो
 गण्यते । अस्मिन् काले मत्तता रचना वस्तुतः साहित्यशास्त्रस्य गौरवशालिन्यो
 रचनाः सन्ति । पृथग्भिन् काले साहित्यमन्त्रे अलङ्कार रीतिरसध्वनिनामकाश्च-
 त्वारः समग्रज्ञाया रीतिना अनुवृत् । अलङ्कार-मन्त्रज्ञाय मानहोद्भट-कदाद्याः रीति
 मन्त्रज्ञाय वण्डिवामनौ, रसमन्त्रज्ञाय लंछट-शाङ्कुक-भट्टनाथकप्रभृतयः, ध्वनि-
 मन्त्रज्ञाय च आनन्दवर्धनः समजायन्त । निर्गयान्तकः कालोऽपि महीयान् कालः
 साहित्यज्ञाति मतो भवति । पृथग्भिन् काले बहवः साहित्यशास्त्रशागवतीणा
 उदययन्ते । ध्वन्यालोक-लोचनटीकाकार अभिनवभारती-निर्माता आचार्यो
 अनन्तवर्गुतः, वक्रोक्तिर्ज्ञानिकाकारः कुल्लुकः, व्यक्तिविवेककारो महिममट्टः काल-
 स्यास्य प्रचारा आचार्याः सन्ति । रट्टमट्ट-भोज-राज-धनिक-धनञ्जया अपि काल-
 निमनधिपद्युः । आचार्यकुल्लुको वक्रोक्तिं प्रतिपाद्य प्रामुख्येण, वक्रोक्तिमन्त्र-
 ज्ञाय प्रतिष्ठापयामास, महिममट्टः स्वध्वन्या ध्वनि-विद्वान्तं विराचकार ।
 ध्वन्यात्मकः कालोऽपि नैत्रं महिमानं निदधाति । कालोऽयं दीर्घतमः । प्रथम
 ७५० वर्षाण्यभिध्याप्य सन्निष्ठते । अस्मिन् काले हेनचन्द्र विश्वनाथ-जयदेवा-
 दिका साहित्यस्य सर्वाण्यङ्गानि समीचीनतया वर्णयामासुः प्रतिपादयामासुः ।
 अन्यैः अप्यनदीक्षित अन्ये च कनिषथे अलङ्कारेणैव रचि दर्शयामासुः ।
 शारदातनय-शिशूनूपट्ट-मानुदत्तप्रभृतयः साहित्यिकमिद्वान्तविवेचने प्रसंगनीय-
 सुयोगं चक्रे । रूपगोस्वामी दिक्षायामभ्यां च प्रयत्नं कृतवान् सौजि इलाय-
 मीयः । राजशेखर-चनेन्द्रानरचन्द्रादिका विद्वद्बरेभ्याः कविसिद्धाविरथे ग्रन्थान्
 अत्रग्रन्थन् ।

आचार्य-मम्मटस्य तु साहित्यमन्त्रे अवतारो वाग्देवताया अवताररत्नेन
 कल्प्यते । १००० तमे शतके प्रादुर्भूता प्रतिमेषमलौकिकी साहित्यशास्त्र-
 सम्बन्धिनः मिद्वान्ता विरागाश्च समन्वयात्मिकायां सौख्या निम्नगितवती ।
 आचार्य आनन्दवर्धनो यदि ध्वनिविरोधिनः मिद्वान्ता प्रथम्याय ध्वनि-
 मिद्वान्तस्यापनदारेण साहित्यशास्त्रस्य सत्तां शास्त्रज्ञानि दृष्टयामास, तदा

आचार्यमम्मटः वाचस्पत्यनाथः प्रणीय साहित्यिकानां समष्टे स्वस्मात् प्राग्वन्निर्वा-
सहस्राद्या सञ्ज्ञातानामाचार्याणां कृती सम्यगवगाह्य तासां सारभागं निहितवान्,
साहित्यिकान् त्रिषयाश्च सर्वान् दोषविरहितायां सर्वाङ्गमुन्दरायां भाषायां
प्रस्तुतीकृतवान् किञ्च रम्यवनिगुणालङ्कारादीनां सर्वेषां महत्त्वमुपादेयत्वं वैति
ष्टयञ्च यद् यदस्ति तत् तत् सबलं माधुर्यया दर्शितवान् ।

इत्थं तत्त्वसम्प्रदायगता आचार्याः सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रं प्रतिष्ठापयितुं
तस्य शास्त्रस्य माधुर्यं तस्य सद्भावि आह्वानि निष्पादयितुं निरूपयितुञ्च पूर्णं
मनोयोगपूर्वकं प्रयासं विदधुः । तेषां प्रयासादविरामात् यस्य साहित्यस्य बीजानि
नानि वा वृक्षादिषु विकीर्णान्यामस्तानि शास्त्रीयं रूपमधिजग्मुः ।

काव्यस्यात्मा—साहित्यशास्त्रिणामग्रे 'काव्यस्यात्मा कः ? इत्येव प्रश्नः
उपस्थितः आसीत् । एतत्तत्र किं तत्र वस्तुतः प्रधानमस्ति येन काव्यस्याध्यायः
जायते—इत्येतस्यां समस्यायां समाधानार्थमनके मनीषिणः प्रयत्नमिरे । केचन
अलङ्कारमेव काव्यस्य जीवनं मन्यन्तेस्म तदितरे गुणान्, तदग्रे रीतिं, तदपरे च
ध्वनिं काव्यस्य प्राणभूतत्वेन विचारयन्तिस्म । काव्यस्यात्मानमधिकृत्य सञ्ज्ञातायां
ममीक्षायां विविक्तता मदनममप्रदायान् उपादयामास । एषा सम्प्रदायानां
मध्य ध्वनिसम्प्रदाय एव 'काव्यस्य आत्मा कः ? इत्येतस्य प्रश्नस्य युक्तिमत्त
युक्तिप्राह्यं समुचितं युक्त्युत्तरं दातुमशक्यम् । एष सम्प्रदायः 'काव्यस्यात्मा
ध्वनिः' इत्येतत् स्वकीयं मतं बलीयसीभिर्बुद्धिभिर्गौरीयोभिस्तर्कैः पुष्टतरैश्च प्रमाणैः
प्रतिपाद्य तस्य युक्त्यां साधयामास । स ध्वनिविरोधे समुपन्यायिता वैदाकरेण
वृत्तानि भीमासक-नैयायिकानां युक्तीर्निराकृतवान्, किञ्च ये केऽपि साहित्यशास्त्रि-
णोऽलङ्कारं वा गुणं वा रीतिं वा वक्तुं किञ्च काव्यस्यात्मात्वेन किञ्च प्राणव्यनोपपा-
दयाम्यभ्युत्थनयामपि सर्वस्तर्कान् सक्ताश्च युक्तीश्चिच्छेदुः । ध्वनिमतं वस्तुतस्तु
रम्यमन्यैव विकसितं स्वरूपमस्ति । आचार्यभरतः प्राधायेन रूपक- (हरप-
काव्यम्) मत्र दृष्ट्वा निधाय तदीयां भीमासाध्वके । आचार्यानां 'ध्वनिनादिका
ध्वनिममप्रदायस्य आचार्याः किञ्च ध्वनिपरिपोषका पण्डितपूपास्तद् विचार-
दि व्यापकरष्टा कृतवन्तः । रसो न यावद्यो भवितुमर्हति, स व्याप्य एव भूत्वा
स्थातुं शक्यः—इमां विचारधारांमुपसारयितुम् आनन्दवर्द्धनो ध्वन्यालोकमत्र
तारयामास । काव्य-व्यग्यमत्र प्रधानं तत्त्वमित्येतत् तदीयं मतम-आचार्यमम्मटा-
भिनयगुह्यञ्च वसयेताम् । मम्मटस्तु व्यग्यस्य विशिष्टतां साधयितुं यं प्रयत्नञ्च

कार म तु न केवलं ध्वनिमर्तं मुहुरन्तः प्रविष्टास्यामाम अपि साहित्यशास्त्र-
मपि साक्षात् श्रेयशाम्नामामाम । तत्रार्थान्तरं साहित्य रसगन्ताधरकारं पण्डित-
राजो जगन्नाथमननोऽभिप्रेयैव ।

रस — रसप्रदायस्य प्रथम आचार्यो भरतः स्वकीये नाट्यशास्त्रे पठे
महते पाण्ड्यायै रसस्य भावस्य च यस्मिन्पत्रे प्रस्तुतञ्चकार तत्साहित्यममारेऽ-
पूर्वमेव वस्तु । भरतस्य विभावानुभावाभ्यामिचारिमयोग्यद्वयनिष्पत्तिः—इत्येतद्-
रससूत्रे निश्चिनिश्चयया व्याख्या कुर्वन् आचार्यो प्राच्यन्ते । व्याख्याकाराणां चार्थेषु
चत्वारः सन्ति मुख्ये ते सन्ति इमे—(१) महलोद्भूतः, (२) सङ्कुचः, (३) मह-
नायकः (४) अभिनवगुहः ।

महलोद्भूत उच्यतेऽर्थाः अस्मि । स रसं विभावार्थः कार्यं मन्यते । तन्मतेन
रसः अनुकार्य- (सीता-रामादौ) मयिनिष्ठः । अनुकारित्वात् स नटे प्रतीयते ।
विभावस्तनुद्भावयति, अनुभाव उजाविनं तं प्रभावयति सञ्चारिभावश्च प्रतीति-
प्यं नानं तनुपञ्चितां प्रापयति—इत्येतत् स रसं लक्ष्यीकृत्य स्वमतं प्रकटी-
करोति । सीतां रामांश्चानुपायी आचार्योऽयम् ।

अस्मि सङ्कुचः अनुमितिवादी । स रसं नानुशर्यति मन्यते । तद्विचारैः
स नरागतो भवति । अभिनयतः सौम्येन तांस्तान् अनुभावान् प्रदर्शयन् नटं
रसं सञ्चार्य सामाजिके रसस्य स्थितिं नटेऽनुमिति । सामाजिकीमूलात् स
(सामाजिकः) अनुमीयमानं रसमास्वदते—इत्येतत् रसविषयकं मतं सङ्कुच-
स्यास्मि । अयमाचार्यो न्यायशास्त्रानुगामी ।

महनायकोऽस्मि सुखिवादी । तस्य रसविषये विचारोऽयम्—रसस्य निष्प-
त्तिर्न अनुकार्यं न च अनुकर्तारि भवति य तु सामाजिकेवानुभूयते । रसस्य
अनुकार्यगतताया वा अनुकर्तृगततायाः अन्तर्गतौ तु सम्बन्धः सामाजिकेन सह
स्थापित एव न भविष्येत् । एवं स्थिते सामाजिकस्य रसस्य कं लभं लभेत् ?
तदुत्पत्तिः सामाजिकगतेऽपि स्वीकृत्य नोचितम् । तदुत्पत्तेः सौम्यविभाव-
जन्यत्वात् । सौम्यद्विधाः रामस्य विभावद्विधा भवितुं शक्नुवन्ति न च सामा-
जिकान् प्रति । साधारणीकरणव्यापारेण सीता-रामादिसम्बद्धमस्मिन् द्वीममति
तत्र (सीतारामादौ) सामान्यकाम्नायादिरूपमेवावशिष्यते तस्मात् तेषु कार्या-
सीतारामप्रभृतयोऽपि विभावद्विधाः भवितुं सामाजिकानां हृदयेति मान्यं-
पर्युत्ति । इदं हि साधारणीकरणं भावकव्यापारेण निष्पद्यते । साधारणी-

करण्याद् यदा सामाजिकान् प्रति परकीया परकीयत्वविहीना भवन्तः स्वकीयत्वे परिणमन्ते तदा भोजकत्वव्यापारात् ने सामाजिकारस्तं विभावादिकं भोक्तुमारभन्ते । इत्थं हि रस सामाजिकानुभूतिगतो जायते । रसमुद्दिश्य भट्टनायकस्येदमस्ति मतम् । साहित्यशास्त्रानुगामी आचार्य पृथक् ।

अभिनवगुप्तस्य वादोऽभिष्वङ्गिवादनाम्ना विख्यातः । तस्य मनमिदम्—सामाजिक-वृद्धयस्थितः स्थायिभाव एव रसानुभूतेर्निमित्तं भवति । सामाजिकस्य मनसि वासनारूपेण रत्यादिस्थायिभावा ये स्थिता भवन्ति ते साधारणीकरणेन समुपस्थाप्यमानाभ्यो विभावादिसामग्रीभ्य उद्बुद्धा जायन्ते ततश्च ते तन्मयी-भावतया ब्रह्मात्वाद इव आनन्दोपायका भवन्ति । सामाजिकस्तदुपभोगावसरे नितान्तमेव वेद्यान्तरसम्पर्कशून्य सञ्जायते ।

आचार्योऽभिनवगुप्तो न भावकत्वं न च भोजकत्वं नाम व्यापारमाद्रियते । केवल व्यञ्जनारूपव्यापारं रसाभिष्वङ्गकताप्रयोजनेन स्वीकुरुते । व्यञ्जनाव्यापाराङ्गोकरणात् सः साहित्यशास्त्रानुगामी वर्तते ।

/ध्वनिः—अनुपदमेवाभिहितं यद् रसो न वाच्यो भवति । काव्ये विभावानुभावसञ्चारिणामेव कथनं क्रियते । तेषां संयोगात् स प्रतीतिमाप्नोति किंवा तस्य ध्वननमेव भवायत्त एव ध्वनिकारस्तं 'रस' इति नोक्त्वा 'रसध्वनि' इति वदति । ध्वनिः क इत्यत्र च भूते—

“यत्रार्थं शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थी ।

व्यङ्गं काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूत्रिभि र्कथितः ॥

'तमर्थम्' इत्येतदंशं स अधः स्थिताभ्यां श्लोकभ्यां व्याचष्टे—

“प्रतीयमान पुनरभ्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महारुचीनाम् ।

यत् सत्पसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति लावण्यमिश्राङ्गनाम् ॥

सरस्वती रवाद्बु तदर्धवस्तु निष्यन्दमाना महती रुचीनाम् ।

अष्टौकसामान्यमभिष्यनकि परिष्कुरन्तं प्रतिभाविशेषम् ॥”

यद्यपि ध्वनिशब्दस्य अर्थो वाच्यातिशायि व्यङ्ग्यमित्येव सामान्यतः, परं पुरुषोत्तमभेदेन ध्वनिरित्येतत्पद व्यङ्गके शब्दे, व्यङ्गकेऽर्थे, रसालङ्कारवस्तुरूप-व्यञ्जनार्था काव्ये च प्रयुज्यते ।

स च अर्थं ध्वनिः साहित्यशास्त्रे लक्षणा मूलाभिधामूलभेदेन द्विविधः कृतः । लक्षणा मूलो ध्वनिरपि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यभेदेन पुनर्द्वि-

विधः । अयं लङ्गामूलध्वनिर्लङ्गणमाश्रित्य प्रवर्तते । अभिधामूलध्वनिरपि समेलद्वय-संलक्ष्यक्रममेवेन प्रथमं द्विविधं, पुनश्च संलक्ष्यक्रममेवो ध्वनिः शब्द-
शक्त्यर्थशक्त्युभयशक्त्युद्भवमेवेन त्रिविधः । वस्त्वलङ्कारगतत्वेन सम्प्रदायशक्त्युद्भवो
ध्वनिर्द्विविधः, अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिश्च द्वादशविधः । उक्तञ्च द्वादशविधनामुक्तिरयं
दर्पणं पृथक्—

वस्तु बाष्पलक्ष्मिर्वापि द्विधाः सम्मती स्वन ।

कवे, प्रौढोक्तिमिदो वा तन्निबद्धस्य चेति यद् ॥

पद्मिस्तेर्यज्यनामसु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्त्युद्भवो व्यङ्ग्यो यानि द्वारत्तनेनान् ॥

उभयशक्त्युद्भवो ध्वनिरपि द्विविधः । मङ्गलस्य सर्वान् इन्द्रान् भेदान् ध्वनिरष्टा-
दशधा । ध्वनेर्मुक्त्या भेदास्तु पुन एव । अवान्तरमेवेन तु सप्तशतो भवन्ति । ते
हि महान्तो भेदा ध्वनेर्ध्यापकतां ज्ञापयन्ति ।

काव्यम्—ध्वनित्रादिना काव्यं भेदत्रये विभज्यन्ते—यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्य-
स्य प्राधान्यं भवति तन् ते 'उत्तमम्', यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्य-पक्षो वाच्यार्थाङ्गाधिको
रमणीयो भवति तन् 'मध्यमम्', किञ्च अत्र व्यङ्ग्यपरहितगुणालङ्कारमहितशब्दार्थानां
मनिवेशो भवति तन् काव्यं ते 'अवयवम्' इति आननन्ति । उक्तञ्च सम्मतेन
काव्यप्रकाशे—

"इहमुत्तममनित्यादिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्वृत्तेः स्थितिः ।"

"अत्रादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यं तु मध्यमम् ।"

"शब्दचित्तं वाच्यचित्तमव्यङ्ग्यं तद्वरं स्तुतम् ।"

अत्र नाना काव्यमव्यङ्ग्यत्वात् । अस्मिन्वगुण-विशेषाद्यप्रसूनयः काव्यकोटी
न निश्चिता । ध्वनिषु रम्यध्वनेः सर्वोत्तमत्वाद् यत्र तस्य सौन्दर्यं परिस्पन्दते
षण्डितराजो जगन्नाथस्त्वंकाव्यम् उत्तमोत्तमकाव्यमिति अभ्यते ।

काव्यस्य लङ्गणं साहित्याचार्यैरेकविधं कृतम् । अत्र केशवश्च प्रणयाननाम-
शेषानामाचार्याणामभिमतानि काव्यलङ्गणान्युद्ध्रियन्ते—

(१) शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्—आमहः

(२) काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोरन्ते—वचन

(३) शब्दार्थौ काव्यम्—रुद्रः

(४) अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम्—हेमचन्द्रः

(५) शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारौ च काव्यम्—यामट

(६) गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवजितौ—विद्यानाथ प्रतापरुद्रे

(७) शब्दार्थौ वपुरस्य तत्र विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि—विद्याधर एकाग्रहयाम्
एतेषां काव्यलक्षणानां दर्शनेन ज्ञायते इह यत् एते काव्यलक्षणवारा भामह-
वामनप्रभृतय आचार्या काव्यस्य स्थितिं शब्दार्थयोरेभयोरपि स्वीकुर्वन्ति ।
नागेश 'काव्यस्य प्रयोजक रसास्वादस्य ज्ञप्स्य शब्दार्थयोरेभयोरपि दृष्ट-
भवतायेतदभिधाय पण्डितराजप्रजगन्नाथस्य काव्यत्वधर्मं शब्दनिष्ठ एवेत्येतन्मतेऽ-
हं चिं दशयन् काव्यस्य शब्दार्थोभयनिष्ठमित्येतत्स्वीकुर्वान्नां काव्यप्रदशकारादीनां
मते भिन्ना प्रदर्शयति । पण्डितराज 'रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्यम्' इत्यत-
रकाव्यलक्षणं करोति । भामहवामनरुडटादीनां दृष्टि शब्दार्थयोरेव स्थितानाप्यते ।
ते घट्युत काव्यस्य मार्गं न सकलप्रयामा अभूवन् । काव्य कला हि कलासु
शिरोमणि । सा कलानां सामा । न चमत्कारपूर्णं सुललितं शब्दार्थौ एव
काव्योद्भायने सामर्थ्यं निधत्त । नौ तु सदुद्भायने महायजमार्त्री प्रमुषी ।
अत एव आनन्दवर्द्धन काव्यस्य स्वरूपं किमित्येतद्विशिष्टं प्राह—“काव्यस्या-
त्मा ध्वनिरिति” राजशेखरश्च 'शब्दार्थौ शरीर रस आत्मा' इति निरुणाद,
कुन्तकश्च वक्रोत्तिजीवितकार शब्दार्थौ काव्यमिति न प्रीणयितुं शक्ताक । य-
काव्यस्य महत् । तदीया सर्वाविद्याविमौरवशालिता मय्यग्नं जनाति स्म । अत-
एव स आह—

“शब्दार्थौ सहितौ वक्रविम्यापारशक्तिनि ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि ॥
शब्दार्थौ सहितावव प्रतीतौ स्फुरत सदा ।
सहिताविति तावव किमपूर्वं विधीयते ॥
साहित्यमनयो शोभाशालिनौ प्रति काव्यसौ ।
अन्यूनान्तिरिक्तं मनोहारिव्यवस्थिति ॥”

इत्य कुन्तकः काव्यस्य लक्षणं सविस्तरं प्रतिपाद्य तत्स्वरूपमवगमयितुं प्रयतते स्म ।

विश्वनाथाय अपि न भामहादीनां काव्यस्य स्वरूपमरोचत । स तु तदेव
काव्यं मेने यद्वसतमकमन ॥ आह—“रसामक वाच्य काव्यम्” इति । आचार्य-
शेमन्द्रोऽपि काव्यत्वमभिज्ञानं पूर्णं प्रयत्नश्चर । स न काव्यस्य शब्दार्थयोरे-
अलङ्कारेषु न गुणेभ्येव प्राप्नुमशक्तः । तद्विचारेण काव्यस्य तत्तातिदूरे धमति
अतः स तत्र नैव विचारमेवमभिव्यानञ्—

“काव्यस्यालम्कारैः किं मिथ्या गगिर्गुणैः ।
यस्य जीवितमौचित्यं विचिन्त्यापि न हृष्यते ॥
अलङ्कारास्वतङ्कारा गुणा एव गुणा मया ।
औचित्यं रमयिदस्य स्थिरं काव्यस्य जीविनम् ॥”

मम्मटेन्द्रो विदुषः प्रायेण सर्वेऽपि काव्यलङ्काराः काव्यस्य यद् यत् स्वरूपं प्रोचुन्ते सत्तत्र सद्वदय-हृदयं कश्चिच्च कश्चिदभासमनुभवति । किमपि लक्ष्म-
न्वेवविधिं यत्र काव्यस्य स्वरूपं रूपं ज्ञेयं न, किमप्येतादृशं यत्र मामान्य-
काव्यस्य कृते स्थानमेव न वर्तते, किमपि लक्ष्मन्वेवविधिं यत्र काव्यलङ्काराणां अपि
न मल्लयने ।

“तद्वदोषौ शब्दार्थौ मृगगावनलङ्करी पुनः कपि ।”

इत्येतन्मम्मटस्य काव्यलङ्कारमेव एतद्वत् लक्ष्यं यत् काव्यस्य यथायं स्वरूपं
पस्तीनि । मम्मटो यन्निगुणीकृतं यत्तच्चित्रकाव्यभेदाग्रीन् काव्यस्य विधाया
सर्वविधानि साधारणसाधारणानि काव्यानि यथोचितविधिना आद्रियते स्म ।
तदीये काव्यलङ्कारे तेषां सर्वेषामपि काव्यानामन्तर्भावो जायते यानि विशिष्टानि
सन्ति वा अविशिष्टानि सन्ति ।

व्युत्पत्तिः—साहित्यशास्त्रस्य विपुलासु विविधतासु एका हि मणीयमा
मुपमा च विशिष्टतास्ति तस्य व्यञ्जनादित्वम् । तदेकस्तु व्यञ्जनाया अभिधा-
लक्षणा तात्पर्याभ्यां विच्छिन्नगन्ता मिश्रणाद्व्यपदेश्यपरतन्मया सौन्दर्यसौतसत्वं
माधयति । साहित्यं पदस्य पदार्थसामयस्यापि उपादेश्यत्वं सम्पत्तिं वेत्ति परं
काव्यं तात्पर्यामन्यथा प्रयोजनं सिद्धं स्यात्, कामं शास्त्रान्तरं नाग्राह्यं वा तथोर्मये
एकतरेण कृतार्थं वा गच्छेत् परं साहित्यशास्त्रस्य तौ द्वौवपि (शब्दार्थौ) न
प्रयोजनं न तद्विदं माधयन् । साहित्यं तु न किमपि कथनमभिधया वचन-
मिच्छति । तस्य तु वाचकानि पदानि प्रियाण्येव न । लक्ष्यपदान्यपि तदीयम-
भिधायि साधयितुं न पारयन्ति । लक्ष्यपदानां तु तत्रैव प्रयुज्यन्ते यत्र वाचक-
पदमपि पादित्वार्थं यथावत्गतिर्न भवितुमर्हति । ते कामपि रूढिं वा प्रयोजन-
माश्रयेयं प्रयत्नन्ते । साहित्यमन्वेवविधा वचनावलिं प्रयुज्यन्ति पञ्चविधान्
अथवा अभिव्यक्त्या वा वचनावलिं वाचकशब्दैः सृष्टा भवति न च तेषां
एव तेषां अन्तर्भूता भवन्ति यान् अर्थान् लक्ष्यशब्दा वाचकशब्दा वा प्रकटी-

सुर्वन्ति । तस्मात् न अभिधा न च लक्षणैव साहित्यस्य कृते पर्याप्तिः । अत एव तदुपस्थासि व्यञ्जना । आचार्यविश्वनाथस्तस्यापेक्षा समये प्रस्तौति—

“विरतास्वमिधाद्यासु यथार्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा कृत्तिर्म्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

गुणा — मधुर्म, ओज प्रसादश्च एते द्वयो गुणा सौन्दर्यमिदं यथा धमर प्रयुज्यन्ते । यत्र यस्य गुणस्य प्रकटनमपश्यते तत्र तै स एव गुण उप युज्यते । तदुपयोगेन बाष्पी लेखो वा उत्कृष्टता याति, तदुपयोगेन श्रोतरि पात्रके वा समुच्चितोऽमोघ प्रभावो निपतति तस्मात् साहित्यिरा गुणान् आराधयति । गुणान् अधिष्ठ य आचार्यमम्मदो धरीति—

‘ये रसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षेतत्वरते स्युरचलस्थिनयो गुणा ॥”

अलङ्कारा — अलङ्कारैः सौन्दर्यस्य वृद्धिर्भवति तस्मान् सौन्दर्यान्तराणि सौन्दर्यं वर्धयितुं तन्मिति तानपि आवर्जयितुमीहन्ते यथा दृष्टिर्वाङ्मा एव सौन्दर्यं रज्यति, ये हि आन्तर सौन्दर्यं यथार्थं सौन्दर्यं सत्य हि सौन्दर्यं नाभिज्ञातु न सम्भावयितुं च ननुवन्ति । साहित्यिका स्वसम्भावनीय साध्यमुपकर्तुमेव तान् प्रयुज्यन्ति । आचार्यमम्मदोऽत्राह—

“उपकुर्वन्ति त सत्त यऽङ्गदारेण जातुचित् ।

हाराविषदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥

उपसंहृति — वदन्त-मात्स्यादिदर्शनानि वस्तुतो मात्स्यादिपक्षेऽप्युक्तं तानि न मन्ति मानवमात्रोपकारीणि । साहित्यशास्त्रमेव मानवमात्रस्य श्रेय प्रेयश्च सम्पादयति । तदेव मानवस्य समता तदीया मनोवृत्ति सम्यग वेत्ति । तत् तथा भवते चेन सर्वेऽपि मानवा मध्यगामिनो भूत्वा रक्षाय परमार्थ एषु शरनुयु । मानवो मनोऽधिबसति न च धियम । साहित्य तदेव मना विमली करोति । त-मानवो यपु रतिशोककाथादिस्थाविभावेषु स्वपिति जागर्ति व्रीडति च किञ्च यान् निर्वदावेगै-यधममदादीन् भाजान् अहोरात्र जीवन स्पष्टहरति तान् सर्वान् अपि निरूपयति ।

साहित्यस्य विषय प्रयाजनादेश्याधिरारिप्रमृतीनां स्वतन्त्रत्वात् तस्य शास्त्राव निर्वापमेव । शास्त्रेषु तत् स्वीयमुत्कर्षमुप्रादेयः उद्गाढाय विलम्बिततराम् ।

संस्कृतनाटकमञ्जुना

संस्कृतरूपकं स्वप्रकृत्या प्रवृत्त्या च जायन्तरूपकस्यो मित्रम् । नत
स्वबन्धनः पुत्र आदर्शवादि । प्रकृतानुसंधानां राजयोगां वा चरितोद्गमप्रकारदत्तां
मानवानां चरित्रचित्राणि चरित्राणि चाभिनीय विविधव्यापाराणां घटनाश्च सर्वत्र
चित्रां विधाय तत्प्रदय्यानां जीवनचरित्रविधायास्तदनुसंधानं धर्मस्य
च समुन्मीरणं न केवलं तत्सोद्वेगं, अध्यकात्म्यमिव मामाविष्टानां मनसि स्पि-
तानां स्यादभिभावानां रमानकं तावे परिगमनं तदीयं प्रधानतमं लक्ष्यम् ।
अन्वितिचित्रानुसंधानम् तद् वैदेषिकस्यो रूपकस्य स्वकीयामनितनगाभिनी
विशिष्टां भुजते ।

संस्कृतरूपकस्येष्टो रमोऽनस्तसाधनार्थे नान्येष्टे तत्त्वानां समावेशो
विधीयते । “अवस्थापुनरुत्तिनांश्वम्” इति मन्वानेनापि संस्कृतनाटककारेण कथा-
वस्तु चरित्रचित्रादिषु भावेषु न शीतवर्गाराधयते । रम्याधनानुरागां यः कोऽपि
प्रपञ्चवापदनेनेष्यते तद्विरामाय तेनानुरतमिष्यते । पात्रचित्रण-सविधानरुदि-
योजनायां यदैव तेन कश्चिदेवंविधो भावोऽवटोच्यते यो रमानुमृतावन्तरायं
विपति तदैव सद्यस्तस्य तत्प्राप्तनमननुविष्टति यथा भावुका रसान्वादनं निष्प-
र्युहं विदधारम् । रमोद्रेकदिक्षायां संस्कृताष्टोचकेषु नितरामभिनिवेशोऽप्यने ।
“जाप्यान्मृदोऽप्यभिनीयमनाद् स्मरतेव सनु रचते” इत्येतदभिनवगुप्तस्य गुणे-
भङ्गीतस्य वच इह समुच्चलं प्रमाणं आगतिं भारतमुनिम्बु स्वयमेवाचष्टे—

“नहि रमाद् भूते कश्चिदप्यनयं प्रवर्तते ।”

कथावस्तुना च वा पात्रचरित्रादिकस्य पर्युद्गमनेन सविशेषानं नानुनिष्ठा
पिनोति । तेषां मतेन संस्कृतरूपककारागनेष्व दोषः । परं नर्ष्यं वेदम् । भारतीय-
संस्कृतरूपकस्य मूलभावनाया अतवगमनादेव ते तथा मन्यन्ते । संस्कृतरूप-
कारागान्तु विद्यार्थोऽयं यच्चानिरमाद् वस्तु निश्चिदुच्यते प्रापदेष्ट च वस्तुदृष्टा-
लभ्ये रसं निरोधापयेत् । रूपककारेण तु सर्वदा मध्यमनार्गावम्बिनेय भवितव्यम् ।
उदीरितम्—

“न चास्ति रसनो वस्तु दूर विच्छिन्नता नयत् ।

रस वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणै ॥” (दशरूपके)

उपशुक्तेन वचनेनेद वदापि अवगन्तव्यं यत् सस्मृतरूपकेषु कथावस्तूपेक्ष्यते । तत्स्वरूपं महत्तमं सस्मृत्तनाट्यशास्त्रेऽतिशयसूक्ष्मतापूर्वकमाग्राहम् । भारतायै-
र्नाट्यरचना कस्या अपि क्षणिकभावनाया यशात् न विधीयते । तदीय प्रयोजनं
प्राचा भारतीयविपश्चिता मत्तन नितान्तं गम्भीर व्यापक सार्वभौमञ्च वर्तते ।
'लोकवृत्तानुकरणम्' नाट्यस्य स्वरूपं स्मृतम् । लोकवृत्तस्य नागभाष्यमभिव्यक्त-
त्वात् नाभावस्थान्तराभिकराञ्च भारतीया नाट्यीयमिति दृष्टं कस्यचन सीमितस्य
कुक्ष्यस्य पृष्ठतो घन्दीकृत्य न निधानुमीह्यते । भारतीया हि प्राचीना रूपरङ्गा-
नासन् अर्धगृह्यो, न ते स्वानि रूपकाणि द्रव्याजनाय लिखितुः । न ते स्वानि
दृश्यकाव्यान्वपि स्वोदरभरणार्धमुपनीव्यस्येन अकल्पयन् । व्यवसायमधनत्वेन
न तानि सै प्राप्नुयन्त । अतस्तत्र तैर्महनीयानि चरित्राण्येव न्यधीयन्त । मानस
गतस्य काउप्यस्यापनयनं हि सना कर्तनमैव वस्तुन मञ्जायते । कामत्रो-
द्योभमोहादिभावाना सन्ति ये प्रीडनरा, ये हि तेषा 'तिष्ठत' इत्येतद् वचो
निशम्य तिष्ठन्ति, 'उपविस्तत' इति श्रुत्वा उपविशन्ति 'गच्छत' इत्याख्यं
गच्छन्ति तेषा जनानामिन्द्रियदासत्वप्रयधनत्वेन न कोऽपि लाभो न तेन चरित्र-
निर्माणं जायते, न च मनसः सशुद्धिरेव भवति । समाजस्य मध्ये भाषाया
सम्पारणाय, मानवीयस्य च अन्तर्गले उदात्ताना भाषानामुद्बोधनाय राग-
द्वेषादिमतां पुरवणा कथाचरित्राणि च नैव कदापि सहायकानि भविष्यन्ती-
त्येतत्तुद्विधासात् तानि न ते आद्रियन्ते स्म । भरतकृत नाट्यशास्त्रस्यानु-
शीलनमिदमेव सायमगम्यपुरतः प्रस्तरीति—

“एतद् रमेषु भावेषु सर्वमग्नियामु च ।

सर्वोपदशजान नाट्यमेतद् भविष्यति ॥” (भरतनाट्यशास्त्रम्)

नाट्यं लोकहृदयमनुवर्तते । हृदयन्तु लोकस्य न सदैव पृक्कर्ममालोक्ष्यते ।
तत्र कदापि कुत्रापि रतिं निदधानि कदापि च कुत्रापि । कदापि तद् औदार्यं
कदापि तरङ्गार्णव्यं कदापि तद् सौजव्यं, कदापि तद् दीर्घं रजमाणमाप्यते ।
सस्मृतरूपं निमग्नां विशुद्धस्य हृदयस्योपरितना कर्म सस्मृतरज्ज्वा मलिनता
मपश्यन् तादृशीमेव सामग्र्यामुपयुनक्ति यादृशया लोकस्य समीहितं मिदूयेन् परयेच्च
सततं गच्छेत् स ।

संस्कृतनाटकानि नाट्यशास्त्रीयाणि विधिविधानानि मादुरं रचन्ति जीवनम्यै-
कदेशां चित्रं न प्रसूय जीवनस्य चतुरस्रं चित्रं प्रस्तुवन्ति । तानिन्मानवस्य न
केवलं गुणानपि तु नदृशन्तु दोषानपि आदिशन्ति ।

अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तलामालोक्य दुष्यन्तस्य मानसे या भावना जाता;
अभिभारके राजकुमारस्य हृदये ये विकाराः सन्त्युपस्था, भृष्टकटिके मदनिकां
वीक्ष्य शर्मिलको यां दिशां नीलेशभवत्, मुद्राराक्षसे मलयकेतुर्याभिर्देशानामि-
रगृह्यत, रत्नाशल्यामादौ चामरद्वया मागरिकाया चामील्यां चवन्ध, वेणीमहारे
भीमः क्रोधपूगादिमाचैर्यैरपीकृत्यत तानि सर्वोपदिषु तु मानवीयानि दृष्टव्याभ्येव
॥ विद्यन्ते । नाटककारो हि भारतीय स्वनाटकेषु मानवस्य सवांन् अपि मद्-
सद्भावात् पित्र्यति परं न तु गुणद्वेष्टदेव दोषम्, मौजन्पत्रेनृत्वेन वीजन्त्यं,
अनुक्रोशनेनृत्वेन निरनुजोक्तम्, अन्यायत्रेनृत्वेन सन्त्यायम्, मद्राचारत्रेनृत्वेन
दुराचारश्च दर्शयति । प्रवीक्ष्यामां क्षेत्रमपि परप्रभृतिनाटककाराणां नाटकेष्वप्ययं
हि अभ्यास-निर्दयानृत्वंतदुराचारप्रभृत्योऽमद्भावा अन्ततो गत्या निर्जनिनो
भवन्तः संलपिता भवन्ति । अभ्यास-वैजन्त्यादिका सर्वेऽपि दोषा न मये बले
रिपता भवन्ति ते अनृतमेव बलमवलम्ब्य उत्थिता भवन्ति तेषामुपान्तस्य मूले
न शाश्वतिका क्षणिकिणिदिता भवति तस्मादेव कारणात् अनन्तरबलमवलम्बमानस्य
सर्वं भजमानस्य—भावरत्न पराजयो न कदापि सम्भवः । संस्कृतनाटककारस्य
नाटकेष्वन एव सन्तं प्रकाशस्य न्यायस्य सत्यस्य करगदा वृक्ष विजयो दण्डो-
परीभवति । संस्कृतनाटककारोऽप्यस्य अभ्यासस्य वा अशुद्धं दर्शयिष्यति
नानातत्त्वस्यैव सत्तां समुपस्थापयति न तु अन्ते सत्यस्यैव न्यायस्यैव तत्त्व-
विजयमशुद्धं प्रदर्शयति । भृष्टकटिके अमत्यस्य विजयं शुद्धको रूपस्या-
मयमहं यावत् दर्शयति न स्वकीयं प्रकरणं तत्रैव पर्यवसाययति । भवन्तेः
उत्तररामचरिते प्रारम्भात् समाप्तिं यावत् काम शोक-मन्तापा इष्टा स्यु परं तत्रा-
पि अन्ते न तेषां विजयप्राप्तिं प्रकर्षं प्रदर्शित ।

“अस्मा या तु शोकस्य मुखदुःखमशुद्धा ।

नानादुरत्ययाना नाटके मग्मवेदिह ॥

सर्वमात्रं सर्वसै सर्वकामप्रवृत्तिभि ।

नानावस्थान्तरोपेन नाटकं संविधायते ॥”

(भारतनाट्यशास्त्रम्)

इत्येतद् यन्मात्र्यशास्त्रे प्रतिपादितं तस्यापुण्यतया रक्षां कर्तुं सरङ्गनाटकेषु पूर्णहाचरिता जायते ।

दर्शकानां मानसेषु रसस्योन्मेषं भारतीयस्य रूपककारस्य चरममुद्देश्यम् । अतः स कदापि न प्रतीच्यरूपककार इव कथावस्तुवादिष्यापारं रूपकस्य सर्वस्व-
ध्वेनाभ्युपगच्छति ।

भारतीया विद्वांसो देशस्य मर्यादां पोषयितुं गरिमां च वर्धयितुमनारतं प्रायस्यन् । तेषां मर्यादयि कार्याणि तदर्थमेव जन्म अगृह्णन्, तदर्थमेव ताम्य-
जीवन् तदर्थमेव तानि स्वजीवनमपि अत्यजन् । तेषां रूपकेष्वपि तस्यैव आदर्श-
स्य अवदानशोभा प्रस्फुरति ।

प्रयोऽनुरूपं प्रथमरतु वेधो वेपानुरूपश्च गतिप्रचारः ।

गतिप्रचारानुगतं हि पान्यं पान्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यं ॥

(नाट्यशास्त्रम्)

पौराणिके वा ऐतिहासिके उपाल्याने यदि रूपककारः क्वापि अनौचित्यमीक्षते
तदास्मां तद्व्यवर्जनपूर्वकं कथां निबध्नान्ति । अभिज्ञानशाकुन्तले कालिदासेन
दुर्वाससः शापप्रसङ्गं पौराणिककथागतस्य अनौचित्यस्यैव निरामाद्य समुपगम्यते ।

भारतीयनाटककाराणां प्रयत्नः सदा भवति येन नायकस्य चरित्रं पवित्रं
सन्निष्ठेन न कालुष्यस्य संशयोऽपि तन्मनागपि मरुद्भूते । नायकचरित्रस्य रक्षार्थं
मिह सर्वत्र प्रयत्नः कृतोऽभूत् । एवमिव प्रयत्नस्य दिशि सङ्केतः साधुतया धर्म-
धरस्य निष्कलितचित्तानु पङ्क्तिषु भवति—

“यत् तत्रानुचितं किञ्चिन्नायकस्य रमस्य वा ।

विरदं तत् परित्याज्यमग्न्या वा प्रकल्पयेत् ॥” (दत्तरूपकम्)

कथावस्तुन सरसत्वेऽभिमतेऽपि नौचित्यस्यातिरिक्तमणं तदर्थमाकाङ्क्षितमिह
भारतीयेन संरङ्गनाटककारेण ।

रूपकेषु न केवलं राजवंशोपज्ञाना वा महामानवानां चरित्राणि समुचित्यन्ते
अपि तु तत्र सामान्यानामपि जनाणां वृत्तमालिख्यते ।

“प्रस्थानप्रशो राजर्षिर्धोरोदात्तः प्रतापवान् ।” (सा० दर्पणः)

इत्येतद् यदुदीरितं तत् नाटकाभिधेयं रूपकं लक्ष्यीकृत्योक्तम् । न च तस्य
प्रकरणवृत्तप्रवृत्तिष्वपि अपेक्षा भवति । एवमेव न ‘केवल’ अभिज्ञाता एव तत्र
पात्रत्वेन गृह्यन्ते साधारण अपि अकुलीना अपि रूपकेषु पात्रत्वेन स्वीकृता

भवन्ति । प्रकरणकये रूपके सर्वविधानानपि पात्राणां मन्त्रिवेश स्पष्टमेव सर्व-
रवलोक्यते । भाषादिषु रूपकेष्वपि सधारणा एव उना दृश्यन्ते । तेषु तेषु रूपकेषु
उपरूपकेषु च नानाविधानानुच्चावचानां पात्राणां मन्त्रिविधानादिद निश्चयप्रभावेन
निर्दिष्टते यद् संस्कृतदृश्यकाव्येषु सर्वविधानामपि पुंसां कलत्राणाञ्च समावेशः
क्षिप्यतेऽप्य च बहुविधानि च चरित्राणि तत्रालिख्यन्ते ।

संस्कृतनाट्यशास्त्रे गीत-नृत्य-वादित्रादीनां कलानां कर्तव्येनेदं सिद्धयति यद्
पुरातनतरं भारतीयं जीवनं कलानुरागमं बभूव । भारतीयेष्वेवा कलानुरागिणी
शक्तिमन्नाप्रमृश्येव अत्रागः यदात्र वैदिकः कालो चित्रमूमे ।

“यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्यां म्यैववा ।” (अथर्वणि)

इत्येवंविधाः पञ्चय. कथननुपर्युक्तं परिपुण्यन्ति ।

ईशवीर्यपञ्चनानकारम्भान् प्रागेव अत्रत्या अभिनयादिकलाः कृत्स्ननया
विकासमगु । शिलाटिन-कृशाश्चर्मज्ञकौ लेपकौ कलाभिर्मां प्रचारयामासुरिति
को न जानाति ? अत्रन्ता-मार्त्तप्रमृतिस्थानेषु तत्तद्भावविभाविता. कलाः
पर्यवलोच्यन्ते, तामां कलानां निर्देशो भरतस्य नाट्यशास्त्रे सर्वैः पर्यवेष्टयते ।
मामकलिदामयूदकादीनां रूपकाराणां रूपकाणिता एव कला शुद्धतयास्माकं
पुर आकलयन्ति ।

संस्कृतरूपकेषु पद्यानां बाहुल्यं विलोक्य, हन्त, प्रतीक्षा कतिपये कोविदा-
लोकका जुगुप्सन्ते तत्र । परं तेयमेव बन्धव नाहसीं बहुलतां प्रशंसन्त्यपि ।
तत्र ते प्रसीदन्ति । आगलः कविष्टाममहार्त्ती त्रिमुलकायस्य स्वीयस्य ‘दाइनास्ट’
संस्कृतनाटकस्याकारमुद्दिश्य मविम्भरं यत्तिवनिम्भ तस्य सारोऽयम्—रङ्गमञ्चो-
परि अभिनेषं नाटकमनृष्टमूर्त्यं भवति । उन्मृष्टमूर्त्यं तु तस्यैव नाटकस्य कृते
जनैः प्रतीयते यद् रङ्गमञ्चोद्देशेन न प्रणीयते । वस्तुनस्तेनैव नाटकेन भेदेन भूयते
यदाकृतकपाटस्य निवेदनस्याभ्यन्तरे भागेऽप्ययनार्यं विरच्यते ।

संस्कृतनाटककारां संसारस्यामीनवैविध्यानुभूतिमालम्ब्य स्वीयानि
पात्राणि घटयति; स न तानि स्वस्मिन्वैशिष्ट्याद् यथार्थजीवनाच्च संनयति ।
तदीयं परम्परागतमपि पात्रं न कदापि वैरम्यं जनयति न च तदीयं पात्रं कल्प-
नालोकस्यापि पात्रं भवति । तद् भूतलस्यैव प्राणवान् मानवः । दुष्यन्तो भरत-
मुनः सत्रादृश्यमान्ते परं मञ्चपि तादृक् स पुरुष एव न तदिदम् ।

‘गच्छति पुर शरीर धावनि पञ्चादमस्तुन चेत ।
 चीनाशुभिव केतो प्रतिचात नीपमानस्य ॥’
 “अलमस्मि ततो हृदय तथापि नेद निवर्तयितुम् ।”
 ‘काम प्रत्यादिष्टा म्मरामि न परिग्रह मुनेस्तनयाम् ।
 चत्त्वत्तु दूयमान प्रयाययतीव मे हृदयम् ॥”

इत्येतद्वादिषोभिर्नाटककृत् तस्मिन् सन्नाशि मानवसुलभदुर्बलताया
 हृद्भाष स्पष्टत्वं मयुन्मीलयति । एतेन मिदृष्यनि यत् सम्कृतरूपकेषु पात्राणि
 यद्यपि सन्ति विविधानि पर तानि मसारस्यैव सन्ति पात्राणि न च घुलोकस्य ।
 अपि किं सर्वात्मिक शकार माधुर्यं इत्युनि कण द्रोण भीष्म दुष्यन्त-आगरिका
 पद्मानती वत्सुस्तर्दिमा मृगुबन्धव्य प्राणभृतो न भूया लोकाभ्यारस्य गन्ति ?
 अपि न एषु निर्दिष्टेषु पात्रेषु त एव दाया प्रदर्शिता ये मानवेषु निमग्नं
 प्राप्यन्ते । एवमिषाया स्थित्या कथमेतद् यत् सुशक्त यत् मरुतरूपकेषु अनै-
 र्गिकता सन्तिष्ठते । वस्तुनस्तत्र माय एवाश्रितो न च प्रिदशः । को राक्षस
 पाणव्य चन्द्रगुप्त वा देव इति श्रुतिः ? रामो यद्यपि अस्ति उपमाननिहीन
 चरन् पर सत्कृतरूपकेषु भोऽपि मानवत्वं चिन्तितो न च देवत्वं ।

“सुमिता कामपि दशां कुर्वन्ति मम सम्प्रति ।
 त्रिमयानन्द-स-दमर्जना करगोर्मय ॥”
 ‘ज्या एसिष्ट निष्पागा रघूया वशनन्दिनी ।
 कष्ट भीनापि मुनयो सत्कर्तार न विन्दति ॥”

इत्यादिषु राम किं मानवाद भिन्नः ? किं न तत्र मानवसुलभदुर्बलता ?
 मरुतरूपकेषु गृहीत कथावस्तु रामकृष्णविषयकमेव प्रायेण । तत्रापैषा
 रुचिप्रियता धरस्य जनयतीति मुवाणान् प्रति प्रमथराधवकार साधु ग्राह—

स्वसूक्ष्मा पात्र रघुतिलकमेक कलपता
 कवीना वा डोप म तु गुणगगनामवगुण ।
 यदतैर्नि शेरैरपरगुणलब्धैरिव जग
 त्यसाररुच्यै सप्तमुग्यद-सर्वसति ॥”

रामायणे महाभारते च श्रीवाल्मीकिच्यासाभ्यां सकलानामपि वेदशास्त्रादीनां
 निष्कर्षं सुबोधमरलभावेन सन्निहितं । तत्र ताभ्यां भारतीयाचारविचारमर्यादा-

रतिर्नातिर्ह्यन्यथाऽपि मासु मन्त्रितं प्रतिपादिता । अतस्तुमात्रपि
 ग्रन्थो महनीयः । गच्छानान्हेत्या तं द्वावपि नुतिर्दर्शनोपनिषदादिभ्यः प्रेषांस्तै
 मन्त्रितं सर्वथा अपि अनन्ता कृते, यतस्तयो मरुतात् सा स्वधर्मकर्मभा-
 वादिर्ह्यन्यथाऽपि मासु मन्त्रितं प्रतिपादिता । अतस्तुमात्रपि
 ग्रन्थो महनीयः । गच्छानान्हेत्या तं द्वावपि नुतिर्दर्शनोपनिषदादिभ्यः प्रेषांस्तै
 मन्त्रितं सर्वथा अपि अनन्ता कृते, यतस्तयो मरुतात् सा स्वधर्मकर्मभा-

संस्कृतस्यैव परागमिकचर्मनिष्ठ मौन्द्यपरं च वरीवर्ति । न तत्र अस्तीत्या-
घुणाद्गुण्यानिष्यञ्जकानि दृश्यानि दूरयन्ते । बद्ध-समरादिविचित्रमो नृसम-
दन्तश्च तत्र नादरं लभन्ते । न च भवन्ति तत्र वा कल्पना अनृनमूला । तेषां
कृष्टे संस्कृति-मनैरप्यस्यामले श्वमनावरणे कृता भवति । मय-प्रसंदाधादिना
तत्त्वानां कण्ठमप्येकं न तानि स्वभावात् संसृजन्ति । न तेषु निम्नदीपपुगाजनका-
सिष्टतावानां विकृतानां च घटनानां समावेशश्च विधीयते । यद्यपि भूयस्यां
संख्यायां संस्कृतरूपकप्रणेताहो नाश्रयसास्त्रोक्तगमरणाप्रदर्शनविरपकान्
नियमान् त्रायमागः एव बाध्यन्ते परं अनिपये तान् नियमान् उल्लङ्घयन्तोऽपि
प्राप्यन्ते । पूर्व स्थिते संस्कृतरूपकाणां सर्वथा परम्परागामिभिरं मृदुलपद्मनिष्ठं
च न सिद्धमिति । मायकृतमूर्खमज्ञं नाम नाटकं शोकपर्यवसायि हरयते । बाल-
चरिते कंसस्य, प्रतिमायां च दत्तारथस्य निधनं रङ्गमञ्चे घटमान इमोचरीभवति ।
सृष्टकटिक-वेणीमंहार-भागानन्दादिरूपकाणां मध्ये हरगोद्भासीनि दृश्यानि स्थाने
स्थाने निषीदन्ति । इदमन्ववरय यत्र संस्कृतनाटकं प्रतीक्ष्य नाटकमिव कर्तुंतेन
निराशावादेन, हिंस्रानां शृङ्खलायामुहारिणीभिर्दुःखेभ्योभिधन्तनीयया अमासुपि-
कृतया, रागाद्वैरयोस्तादृशेन क्रूरयादना च भीषणेन कुम्भापारेण्यच्छब्दं वर्तते । न
संस्कृतनाटक्यना दृष्टिर्देहान्तरनाटक्यनां दृष्टिरिव ऐहिकतादर्शनी न च सा
'मानवस्य मूर्ख-यप्रदर्शनेन मानवीयं जगत् समुज्ज्वलं दृश्यते-इत्यत्र स्तोत्रमरि-
विश्वमिति । सा मानवे मानवतायाः स्वरूपमेवावलोकयितुमनिलयति । न चोप-
श्लेषमलीमयं व्याकृत-यपरोज्ज्वलनादिदृष्टान्दुःखमकथरं पापीयो जीवनं तस्यै
रोषते । सा कर्मवादमिद्वान्ते श्रद्धा विभ्रान्तापि नियतां विश्रम्भवती ।

भारतीयं दर्शनं मुख्यदुःखयोरन्तराले न भेदमीक्षते । तस्य प्रभावः ह्यश्रम्यापि साहित्यस्य भङ्गवैकल्यो नृणामान्यस्य च हृदये एतावान् अनितरा निपतति

आस्ते यदिह तादृशाना हिंसामयाना दूरयाना समावेशन न नाटकृद् आका
ङ्क्षति न च जनतैव तानि दिदृक्षते ।

संस्कृतरूपकेषु यथाविधं समुत्कर्षशाली मनोऽभिरामोऽभिनयो विभाति
तथाविधं सम्भवतः कुत्रापि न विलोक्यते । ईशवीर्यान्धारभात् प्राक् अर्वाक् च
अभिनयननृत्य-सगीतादिकलाशिषाप्रदायिनीनां संस्थानामिह प्राचुर्यमासीत् ।
भरतस्य नाट्यशास्त्रमत्र प्रमाणम् । प्राचीनसमयेऽभिनयकला परोक्षेन प्रिता-
सीत् । इहस्योऽभिनयो मनोविज्ञानाधारे च एतदस्ति । अग्निपुराणे नन्दिश्वरी
यऽभिनयदर्पणे मन्दारमरन्दे चाभिनयकलायां विशदं विवेचनं विराजते—

उत्पादयन् सङ्गद्य रसज्ञानं निरन्तरम् ।

अनुकर्तृस्थितो योऽर्थोऽभिनयः सोऽभिधीयते ॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।

शास्त्राद्गोपाद्गमयुक्तस्तस्मादभिनयः स्थितः ॥

इत्यभिनयलक्षणमाकरग्रन्था उपस्थापयन्त आङ्गिकाचिकित्साहार्यादिचतु-
र्णामप्यभिनयानां वर्णनं विदधतोऽप्यप्यन्ते ।

“आस्यनालग्रयेद् गीतं हस्तेनार्थं प्रदर्शयेत् ।”

इत्यादिश्लोको हि आङ्गिकाभिनयमधिकृत्य क्रियम्भपुरमुपदिशति एवमेव—

यतो हस्तरतनो दृष्टिर्नो दृष्टिरततो मनः ।

यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥

इत्येतत् पद्यं च अभिनयस्य रसोन्मेषकर्ता कियस्या मनोशया रीत्योप-
पादयति ।

भारतीयस्य अभिनयस्य एषा चर्चा पुरातनस्य भारतस्य कलामुरागिता
प्रज्ञाशयिनी संस्कृतनाटकस्य तामुद्दिष्टतां निदधाति यामद्यतनानि नाटकानि
अद्यपर्यन्तं नाधिगन्तुमशक्नु । चिरकालं सभ्रातस्तदैव संस्कृतनाटकानि सर्वाङ्ग
पूर्णानि दृष्टान्यभवन् । नासीत् तदीयं किमप्यङ्गं न्यूनं वा कद् रूपम् । तेषां
मविधे कान्ता प्रेक्षागृहा पेशलो रङ्गमञ्च, उल्लितो वेशविन्यासः, भास्वराणि
भूषणानि अन्यश्च ममग्रो नाट्यपरिच्छद् प्राचुर्येण प्रावह्येन च स्थाप्यन्तः ।
भरतकृते नाट्यशास्त्रे द्वितीयेऽध्याये हि ण्तद्विषयकं उल्लेखः समवाप्यते ।

संस्कृतनाटकानि सार्वजनीनसंस्कृते प्रचारकाणि सन्ति । तानि तस्या
मन्दश सर्वतः प्रसारयन्ति । तानि विरच्य भारतीयां संस्कृतिं प्रति सततमापन्नप-

मदेव संलक्ष्यन्ते । वस्तुनस्तत्र धर्मकामयो, धर्माययो, प्रणय-कर्तव्ययो,
स्वार्थ-प्रेमाययो ममत्या सा तु ममाहिता मन्ति ।

“धर्मयैकाना मनमेव सेव्या यो ह्येकमष्ट स जनो जघनः”

इत्येवमिति तेषा मन् महीय ।

अनामन्त्रिभिर्माविता पुण्यार्थमिता वरिवत्पा, ममस्वयकारिणी च मनोपा
नारत्नपमस्कृतेनैरुदृष्टः । मस्कृतकृत्यं स्वेषु रूपकेषु तत्प्रतिपादनं नितरा
प्रीतिपूर्वकं विषाद्य विविधपरिस्थितिधीवीचमि तरन्ती मानवस्य मानमगतिं
चित्रयन्ति । कामवामनाया का द्वाष्टिः ? अयंम्य कापेदा ? का च तन्महता ?
इत्यादिकं सर्वमपि ते समीचीनतया सनादयन्ति । मानवजीवनमुन्नेतुं निर्बोद्धुञ्च
तत् तैरगमप्यवसाय सततं दृष्टो भवति ।

मानवस्य मानस कदापि धर्मं, कदापि च अयं आवश्यकं । धर्मैर्गाहृष्टो
भूया ननुय किं किं न दुःखनवहति । धर्मेन धर्मेन वा कामेन आहृष्टो
भूया कानि कानि च महर्गीयानि कृत्यानि अनुष्ठानमात्मानं निमोतयन्ति—
इत्यतः सर्वं रूपेण ममत्वं वदीष्यते ।

ज्ञान-धर्मं नष्टना मामगरे मयेव सगर-पुममीकते—इत्यत्र मस्कृत-
रूपतागामाख्या अविचला । मस्कृतरूपक्या विषयानि यत् स्वयन्दुःखदुःख-
प्रेम न परिणामे हिनावह्य । कर्तव्यरक्षा अधिचार जीवयति । धर्मोऽधिरुद्ध
काम-धेयम्कर ।

दम्पत्यग्रस्य विशुद्धमुदात्तं च रूपं मस्कृतरूपकेषु दृश्यते—

“व्यतिथयनि पदार्थानाम्तरं कोऽपि हेतुः

न तनु बहिरुपाधीन् प्रीतयः मध्यमस्तैः ।

विक्रमति हि पतङ्गस्योदरे पुण्डरीकं

द्रवति च हिमसरनयुद्गते घण्टकान्तं ॥”

इत्यादिषु पद्येषु पवित्रप्रणवस्य निरवगा आभा सुस्पष्टमेव पालिष्यत ।
अनिज्ञानशाकुन्तले नाके प्रेयस-धेयस्य सप्तं चक्रा मधुरं प्रदर्शितं ।
शाकुन्तला ममुपस्थितं धेदोऽवज्ञाय दवीषामि प्रेयसि प्रीयते । तदुदकं च सगर-
मेव अरुते । जनार्दीर्घा ममत्या सा अवधूयते । वस्तुन-सस्कृतरूपकस्य
दृष्टिं सर्वेव शुद्धाचारमभिनन्दति । अनेनैव बौद्धिधेयेन मोलचितं तदपि तु

अन्यैरपि यैः शिष्टैस्तदलङ्कृतमस्ति । तत् शब्दानां सौष्टवे, अर्पानां गाम्भीर्ये, भाषाया लालित्ये, वर्णनस्य वैशद्ये, वस्तूनां चास्त्वया सच्चिदेशने, भावानां च अभिप्यक्षने विश्वस्य भाटकेषु धेष्टम् । सर्वविधसुन्दरतायावादेव 'काव्येषु नाटकं रम्य तत्रापि च शकुन्तला'—इत्येतत् प्रशस्तिश्रीलामस्य सौभाग्यमुपभुनक्ति ।

इत्थं हि संस्कृतनाटकानि स्वसिद्धान्तरपक्त्वादनवष्टान्येव सिद्धयन्ति ।

सुललिताभिनयैः समलङ्कृता

रुचिरभारतसंस्कृतिभूयिता ।

स्मृतिपुराणविचारविभाविता

जयति संस्कृतनाटकमञ्जसा ॥

(२४)

भासो हासः

भरतविहितस्य नाटयशास्त्रस्याप्ययनेनैतद् विदितं भवति यद्भरमदीये भारतदेशे इत्यस्यानां प्रगयनस्य व्यवसनं कविषु निताम्न पुरातनभास्ते । परं नाटयशास्त्रान् इत्यस्यान्तरं यावन्ती प्राचीनता मिदृश्यति तदनुसारेण तावन्ति पुराणानि रूपकाणि व्याग्रतं नोपलभ्यानि ज्ञायन्ते । नाट्यशास्त्रे ययो मुरविद्वय लक्ष्मीस्वयंवरनामधेययोर्नाटकयोस्त्वय्यो इत्यने तच्छास्त्रद्वयं, पाणिनि-कृतायामष्टाध्याय्या 'पराशर्योऽपि' लिख्या 'मिथुनतन्त्रयोः', 'कर्मन्दहृशा-क्षादिनि' इत्येताभ्यां षडिनाभ्यां मृगाभ्यां यासां नाट्यसम्बन्धिनीनां कर्तृनां संज्ञा संज्ञयते ता कृतयः कथञ्च बलियन्त्राक्षयोर्ययोर्द्वयो रूपयो पतञ्जलिः स्वकीये महाभाष्ये स्मरणं विवधानं प्राप्यते ते रूपके, वाग्यापनः स्वकीये काममूत्रे येषां दुर्लभत्वमिनीनां नाट्यानां निर्देशं विवधाति, तानि नाट्यानि, कालिदासमृगमर्यानां मौमिह्व-कविपुत्रादीनां च प्रबन्धाः कुतः सगृहि मस्याप्यन्ते । अथ स्वनुसन्धानमनकान् प्रयत्नात् यानि रूपकाणि अनु-संहितानि सन्ति तेषु प्राचीनतराणि भामस्यैव रूपकाणि गण्यन्ते । तस्मादिदानी-स्तनोऽनेहा भामस्यैव आद्यमसकृतनाटककर्तृत्वेवाग्रतमुच्यते । भारविशक्तिमित्रे कालिदामेन सम्मर्यमाणत्वाद् भामस्य कालिद्रामान् प्राचीनतरत्वं मिदृश्यते । कालिद्रामाद् प्राग् योऽयं भासो भारतभुवं भूययामास तस्य कालिद्रामस्मृतवा-जीवन-कालमधिहृत्य तु नेदानीं कोऽपि विवादः प्रवर्तते परं यानि अपोद्गा रूपकाणि रूपककारस्यास्य प्रथितानि सन्ति तानि लक्ष्यीकृत्य विवदो विवदः प्रवर्तमानोऽस्ति । महामहोपाध्याया गणपतिशास्त्रिणोऽयमिन्द्रिधत्तपैव तानि अपोद्गापि रूपकाणि भामस्यैव कृतिष्वेनाभ्युपगच्छन्ति परं सन्दिहाटना-मभिधानमेतद् यच्छास्त्रेषु तेषु केवलं स्वप्नवाच्यवदत्तं नाम नाटकं भामस्येति वर्तते । ते स्वकथनपत्रे राजरेगरस्य—

“भास-नाटकचर्चेऽस्ति चेत्तैः विषये परीक्षितुम् ।

स्वप्नवाच्यवदत्तस्य दाहकोऽभूच्च पावकः” ॥

इत्येतं श्लोक निघाय स्वमतं परिपुष्णन्ति । त इदमप्यादुर्गत् अभिनव-
गुप्ताचार्येणापि अभिनवभारत्या ह्येतस्यैव रूपवस्योल्लेख्य कृतो नाग्यस्येति ।

“तानि त्रयोदशाणि रूपकाणि न भासकृतानि सन्ति । तेषां रूपकाणां
प्रतिपद्य एव अंशास्तद्विचिताः प्रतीयन्ते । ज्ञायते यत् कोऽपि बेरहवामी कवि-
भासप्रणीतान् भशान् विपतिस्म डॉक्टर घानंटोऽपि भासं त्रयोदशानामपि
रूपकाणां कर्तृत्वेन न स्वीकुरुते । सिरुवन ऐवी नाम प्रनीत्य प्रधी स्वप्र-
धामवदक्षं नाम रूपकमपि भासकृतं न मन्यते । तत्र वारणमिदं यत् सम्यति
परस्वप्रभासवदक्षं नाम रूपकमाप्यते तत्र स श्लोको नोपलभ्यते यं श्लोक
माभारीकृत्य द्वादशदाताभ्यदीसम्भूतो नाट्यदर्पणकारो शम्भुचन्द्ररत्नस्य भासकर्तृता-
मङ्गीकुरुते । एषां सहायारुहानां मध्ये केचन विवक्षसन्ति यत् ‘मत्तविलास
महसनरचयिता युवराजो महेन्द्रविजय विद्या आरचयचूडामणे प्रणेता
शीलभद्र इमानि रूपकाणि रचयाम्बभूव । इत्थं रूपदाप्येतान्मुहिरय महद्
वैमल्यमेव भूयते । परमेवविधाना वादानां प्रशास्यमानं ये विद्वन्नि तेषामपि
संख्या किञ्च युक्तयो दि सन्नि वलीयस्य । इदानीन्तनानां पर्यालोचकानां मध्ये
भूयिष्ठा पर्यालोचका त्रयोदशानामपि रूपकाणां कर्ता भास एवेति भाषन्ते । ते
तेषां भासकर्तृत्वपक्षे अधोनिदिष्टान् विचारान् उपम्यस्यन्ति—

१. नाट्यशास्त्रानुसारनिर्मितनाट्यानां प्रारम्भरूपमिना ‘प्रस्तावना’ इति
कथ्यते परमेषु नाटकेषु ‘प्रस्तावना’ इत्येतस्य शब्दस्य प्रयोगो न कृतः अपि तु
‘नामुखम्’ इत्येतत् पदं प्रयुक्तं दृश्यते । न तत्र नाट्यस्य न च कवेरेव नाम्नो
निर्देशः प्राप्यते—एषा विलङ्घिता शास्त्रीयपरम्पराया प्रचलनात् प्राग्वर्तिन्येव
वस्तुनोऽस्ति ।

२. नाटकेषु प्रारम्भो आदौनोपक्रमेण कृतस्नादौनैवेपक्रमेण तत्र सारण-
मपि कृतं दृश्यते । बहुषु च नाटकेषु आदौ मुद्राट्कारेण पात्राणामभिधानं
विहितमस्ति । सर्वेषु च नाटकेषु ‘इमानपि महीं कृत्स्ना राजसिंह प्रसारतु न’
इत्येतादेव किंवा इत्येतत्सदृश भरतवाक्य दृष्टं भवति ।

३. राज्ञेयस्य भासकृतेषु नाटकेषु स्वप्रधामवदक्षं नाम नाटकं श्रेष्ठमिति
यद्युच्यते तस्य तदभिधानमुपलब्धं नाटकं स्वेन संविधानेन स्पष्ट-
परिपुष्णाति ।

५. प्राचीना ग्रन्थद्वारा चित्रितेषां नाटकानां नामानि मङ्गेनयन्त. क्वचिच्च नक्षीयान् रङ्गेकान् कारचन उद्धरन्तोऽवलोक्यन्ते । आलङ्कारिको भाग्यः प्रतिज्ञायौगन्धरायजनाटकस्य मूलकथामेव न सविस्तरमालोचयान्नर अपितु नप्रयमेकं प्राक्नपयमपि संस्मृताभाषायामुद्धृतञ्चकार । दण्डी 'टिप्पणीव तनोऽङ्गानि' इत्येनस्मिन् रङ्गेके विद्यमानस्यालङ्कारस्य भीमसा मपाण्डित्य कुर्वाणो ह्यने । इत्थरच श्लोको बालचरिते चान्द्रसे च ममुपलभ्यते ।

५ आचार्योऽभिनवगुप्तः स्वप्नवासवदत्तं नामग्राह कीर्तयन् किञ्च तस्यैकं पद्यमपि उद्धृत्य समवाच्यते अभिनवभारत्या 'कञ्चित् श्रीहा यथा स्वप्नवासव- दत्तायाम्' इत्यभिधाय निर्देशो य आचरित न मुद्रितग्रन्थस्याङ्के द्वितीयस्मिन् नाट्यनिर्देशो प्राप्तो भवति । लोचने हि स्वप्नवासवदत्तस्य श्लोक एव उद्धृतो विद्यते—

मञ्जिनपञ्चकशार्दं मयनद्वारं स्वरूपतोऽनेन ।

उदघाट्य मा प्रविष्टा हृदयगृहं मे नृपननूना ॥

एष श्लोको मुद्रिते ग्रन्थे नाऽप्यने परं सम्भवतिर्न चरितपद्यनभिनवगुप्तस्तनये मूलग्रन्थे स्थितं स्यात् ।

६. एषु नाटकेषु चहयोऽपाणिनीयाद्य प्रयोगाः प्राप्यन्ते । एतेन एतेषां नाटकानां प्राचीनता सिद्धा जायते । प्राक्नभाषा च या तत्र प्रयुज्यस्ति सापि कालिदास काटप्राग्वर्तिनी प्रतीयते ।

७. भरतकृतनाट्यशास्त्रस्य सिद्धास्तानां कृष्णतया भवनगुगमनं निषिद्धाना- मपि हरषामां रङ्गमञ्जोऽभिनवम च तं युगं सङ्केतयतो यदा भरतस्य नाट्यशास्त्रे पूर्णतया प्रतिष्ठं न लक्ष्णं शशाक ।

एवञ्चि सर्वं विवेचनं नाटकानामेतेषां भागकर्तृत्वं प्राचीनतरादञ्च प्रपयति ।

भागस्य मन्त्रीमानि रूपकाणि—

१ स्वप्नवासवदत्तम्, २ प्रतिमा, ३ प्रतिज्ञायौगन्धरायगम्, ४ पञ्च- गयम्, ५ मध्यप्रत्यायोगम्, ६ दूतवाक्यम्, ७ दूतघटोरकचम्, ८ कर्गभारम्, ९ इन्द्रम्, १० अविमर्शम्, ११ अग्निदेवम्, १२ बालचरितम्, १३ चादत्तम् ।

भाग स्वनाटकारा कृते रूपावस्तु विविदेभ्यः सेत्रेभ्यः संज्ञग्राह । तदीयेषं प्रवृत्तिस्तस्य प्रतिभाषा मौलिकतामभिभवति । तत्र नाट्यकौशलमपि प्रसां- नीयं परं तदीय तद्याध्यकौशलं सकष्टेभ्यपि रूपकेषु न समभावेन स्थितमवाप्यते ।

येषां नाटकानां कथावस्तु रामायणाद् गृहीतं वर्तते तेषां कथा-सविधानं हि अति-
 श्रुय हरयते । येषु च रूपकेषु महाभारतीय कथावस्तु स्वीकृत विद्यते तत्राद्या
 सदीया नाट्यविदग्धता कथाविधानप्रवीणता च घस्तुन प्रशस्ततरा श्लाघ्यतरा च
 शोभते । तत्र तदीयाया प्रतिभाया समुज्ज्वलता सम्यग् दृष्टा भवति । इदं
 चेदत्राभिहितं भवेत् तदोचितमेव नितान्त स्यात् यत् स तेषु रूपकेषु श्लाघनीय-
 तरामेव सकलतामधिजगाम येषु राज्ञ उदयनस्य कथा गीतास्ति । स्वप्रवासव-
 द्वाप्रतिज्ञायौमन्धरायणयोः भेदस्य कारणमुदयनगाथैव । तत्कारणात् भासो
 विद्वज्जगति परामेव प्रियतामविन्दत । कवी रामायणकथां परिगृह्य यथो प्रतिमा-
 भियेकयो प्रणयनं चकार तत्र कृतानि परिवर्तनानि न सन्ति महावपुर्जानि,
 बालिसुग्रीवयोः सहदेव युद्धे प्रवर्तन कारणमन्तरैव रामस्य बालि निग्रहणं तारा-
 विलापस्यानुसृष्टेऽप्यत्र घस्तुतस्तु न किञ्चि कौतूहल जनयन्ति वर्धयन्ति वा ।
 प्रतिमायां कृता मौलिक्य उज्जावना सन्ति हृदयार्पण्य । इच्छाकुर्वन्त्यानां
 महीपानां येषां दिवङ्गततया देवायतनेषु प्रतिमा प्रतिष्ठापितारतेषु भूपस्य दश-
 रथस्य प्रतिमाया प्रतिष्ठापन, रामस्य कुत्सालताया अवगमनाय सुमन्त्रस्य धनप्रति
 प्रदानम्, आध्रनागतस्य दशवदनस्य रामकृतमातिथ्यम्, शवणस्य पौरोहित्ये
 रामस्य पितृधाडाचरणम्, राम-साहाय्याय भरतस्य लङ्कागमनविनिश्चय, लङ्कानो
 निवृत्तस्य सीतालक्ष्मणसहितस्य रामस्य दशनाय मातृ-पौरादिभिः सह भरतस्य
 कात्तारगमनमित्येतानि परिवर्तनानि नूनं कविकल्पनाप्रसूनाभ्येव सन्ति ।
 अवश्यमेवेतां कल्पना मनोभिरामा । महाभारतीयकथात्मकेषु रूपकेषु कवी
 हृषिदशेन निदधानोऽवाप्यते । अत एव महाभारतकथाविषयकाणि रूपकाणि
 रामायणकथात्मकाभ्यां रूपकाभ्यां रम्यतराणि ।

मध्यमव्यायोगे दूतघटोत्कचे च इतिवृत्ते कवि कतिपयवक्त्रकल्पना समुज्जा-
 वयन् वीचयते । मध्यमव्यायोगे भीमघटोत्कचयोर्द्वन्द्वयुद्धमथ च अनभिज्ञातत्वाद्
 घटोत्कचेन भीमस्य हिडिम्बायाः सविधे गृह्यमाणत्वं नूनं कौतूहलाद्यदम् । दूत-
 घटोत्कचे दुर्योधनघटोत्कचयोः सवावो वीररसमयोऽतश्चेतोदहरो नितराम् । दूत-
 वाक्ये दुर्योधन-मानमर्दनपरस्य कृष्णस्य वीरवाणी नाटकीयसंवादरूप्या
 महनीया । ऊरुभट्टे दुर्योधनस्य चरित्रचित्रणे कवि कायनीयामेव सकलतामवा-
 प्नुवन् छोचनगोचरीभवति । पञ्चरात्रे कविर्विराटपर्वसम्बन्धिनीं कथां रदकीयया
 उरुहर्षनया नूतन एव रूपे परिवर्तयति । तत्र कथाया निर्वहणेऽसौ हृषिदशेनमेव

दर्शयामास । द्रोणेच्छया दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रति अर्घराज्यं प्रदातुं प्रत्या-
ग्रवगम्, कौरवैः साक्षममिमन्योः समरायमागमनं, भीमस्यायोधनमुवि अमि-
मन्योर्वन्दीकरणं कवेः कथनानां मनोरमाणि निदर्शनानि विभ्रामि । बाहुचरिते
यद्यपि कविना जवनवोहाः समुत्पादिता पर तामिनं नाटकं तस्मिन् कश्चित्
प्रभावो निपतितः ।

अविनारकस्य कथावस्तु न रामायणीयं न च महाभारतीयम् । तच्च
कथनप्रसूतं प्रेमास्थानकम् । भाववेशस्त्वच्छचित् छचित् बलीयान् एव भूत्वा
मन्तिहने । आरदत्तम्यापि कथावस्तु मरमम् । आरदत्तवसन्नसेनयोः प्रत्यक्षदर्शनं
यत् कविरवानासत् तद्वितरामेव इत्तं कमानमानि प्रीयति ।

प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यौगन्धरायणस्य स्वामिमत्तं चरित्रं नितान्तमेव मनो
मोदयते । यौगन्धरायणे महासेनस्य बन्दिगुहादुद्घनस्योन्मोचनाय उद्घनैव
सह बामवदत्तायाः परिगमनाय च वां भीमिन्द्राख्ये सा कृतं स्तुत्या । कवेरेतत्
सकलं विधानं तु मनोरममस्त्वेष परं महासेनस्य रात्रिकेतनदरमपि न केनापि
प्रकारेण म्यूनम् । तदपि स्वीयेन सौन्दर्येण सर्वेषां चेन्नामि चोरपति एवमेव
दृष्टीपतिम् अष्टे रिदृष्टकोन्मत्तयोश्च संलपोऽपि अवनीय एव संवृत्तः । तत्र-
यामवदत्ते पूर्णतयैव प्रभावात्मकता परिरन्द्मानास्ति । तत्र उद्घनयामवदत्ता-
पद्मावतीनां चचरित्रं चित्रितं तच्च सर्वयैव सुन्दरम् । वस्तुतः कविरेतस्य रूपकस्य
प्रगद्यने वारतां सकलतां प्रपेदे न तादृशीमन्यत्र । स्वप्रयामवदत्तं न केवलं
यामवदत्तेषु नाटकेष्वेवोत्तममपि तु तत् नाटकवगाथपि अष्टेषु नाटकेषु अत्यन्तं
अष्टं नाटकम् ।

कर्णमारनाटकं यद्यपि भाषागमेव परं तत्र कर्णस्य दानशीलता कविना
छटितेनैव समारम्भेण समुपस्थापिता ।

नाटककारस्य भावस्य वैशिष्ट्यमिदं यत् तदीयं कश्चित् नाटकीयतां मृदु-
मुपकुर्वते । तदीयानि पदानि नाटकीयं घटनाचक्रं गनिशीलं विधत्ते । नाटकेषु
वारताः संवादोऽपेक्षते तादृश एव संवादस्तत्र कविना कुशलतया प्रगिबद् ।
तत्रत्या भाषा तदनुगुणा सर्वभावेन । श्लोकानां मन्दर्मानुरूपा मन्त्रात्मकता
नाटकेषु प्रभावस्य मञ्जारेण सकलतापूर्वकं समैव संवृणस्ति । वस्तुतो हि
कवेर्नाट्यप्रगदनचतुरी किमपि लोकोत्तरं सौष्टवमवाहते । तस्य भावमन्यता
इदमपि विवक्षामिन्नप्रकारो निर्दिष्टावचमकारः ।

“कामेनोज्जयिर्नी गते भयि तदा कामप्यवस्थां गते

दृष्ट्वा स्वैरमवन्तिराजतनयां पञ्चेपव पातिताः ।

तेरद्यापि सप्तदशमेव हृदयं भूयश्च विद्या वयं

पञ्चेष्टुर्मदनो यदा कथमयं पष्ट. शरः पातिन ॥”

इत्येवविधाः सरलसरलाः प्रसादप्रसन्ना नाट्यसौन्दर्यसत्रार्धनपरा सत्य एव
श्लोका भासस्य कृतिषु समोदं क्रीडन्त प्रेक्षग्रन्ते । अखणमात्रेण कवेः, श्लोकाः
ममस्ता' विदितार्था भवन्ति । तदर्थवधारणे न मनागपि प्रयूह समुपस्थितो
भवति । दशकं श्लोका वा अष्टकाद्ये तु अर्थस्यावगमनमार्गे समुपस्थितं प्रत्यक्षं
सोढुं शक्नुते परं दृश्यकाव्ये न कदापि । दृश्यकाव्यस्य काव्यत्वं तु तदेवोत्तमत्वेन
मतं जायते यद्विलम्बमेव समर्थमवगमयितुं प्रभवितुं शोभतीति यो हि अभिनेतु-
रभिहितः । कवेर्भासस्य श्लोकाः संसृज्य तद्विधाः प्राप्ता भवन्ति यद्विधा
नाटकेषु आकाङ्क्ष्यन्ते । संस्कृतनाटककारेषु कालिदास एव भासमतिशेते । तस्य
नाटकेषु कविता नाट्यश्रियं येनावदातेन विधिना परिपुष्णानि ॥ विधिर्निर्मात-
मेवामिनन्दनीयस्तरमात् कारणात् कालिदास इव न कोऽपि कदाचित् श्रेष्ठो
नाटककारः । परं नाटकेषु कीदृशी भावा कीदृशा श्लोका कीदृशा संवादाः
सन्निवेशनीया इत्येतद्विविधिर्नी कला कालिदास स्वप्राग्वर्तिभ्यो भासप्रभृति-
कविभ्य एव परिग्राह्येति प्रतिभाति न । भवभूतिर्महाद् नाटककार इत्यत्र न
संशयः परं तदीयं कवित्वं अष्टकाव्यानुसृतं यावदस्ति न तावद् दृश्यकाव्या-
नुकूलमतो भासः एकवीर्यं नाटकस्थितौ श्लोकैः प्राक्कमेव सहस्रानां हृदयानि
रमयतीति मये ।

भासस्य तु रूपकाणि त्रिलोक्य स्वास्तं तत्त्वगमेव प्रापयमिमं प्रपद्यते यद्
रूपकागीमानि रूपकागमेव समुपपादनाय सृष्टाभ्यभवद् न चान्येन केनापि
प्रयोजनेन । रूपकत्रष्टृणां तस्य, तदीया गद्यमयी पद्यमयी च रचना सर्वत्र
मानवमानसमनायासेन नन्दयति ।

विस्तम्भं हरिणारण्यरन्ध्रचक्रिता देशागतप्रययाद्,

चूडः पुष्पफलैः समृद्धविटपा सर्वे दयारिचिताः ।

भूमिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्याद्येन्रवत्यो दिशो,

निःसन्दिग्धमिदं तपोवनमयं भूमौ हि बह्वधाभयः ॥

केवलय उच्छेक प्रदाम्भस्य तपेवनस्य त्रियमन्मपुर प्रदुर्भावन् मनुष्यति
हृति । निरन्त्यैर श्लेष्मिन् न केव तपेवनस्य वान्मिदमिति सुव हि
पाको दर्शका वा ह्यो भवति अपि तु तपेवनस्य सुन्दरता पवनता दिव्यताञ्च
अनुभवन् रान्तिञ्च ततो विन्दमान मनदास मन्थयत ।

नामस्य गिरा सूचिरिव मन प्रमदयति । तत्र स र रग्मीरानुमृतिरव
लोकस्य वक्ष्यते । सा दुस्सहमपि भव मरुतव्यव दमादन्निन्दा रात्या प्रकृति
कनुं धमते । न मत्र मन्थायाः प्रवह कषपि प्रतिहतो भवन् मरुतधने ।
हरपताम्—

सुखमयो मनेद् दानु सुख प्राप्ता सुख तप ।

नुत्तमस्यद् भवेत् सर्वं दुःख मयस्य स्वयम् ॥

गुमानाञ्च विमलानां सत्त्वराणां च निस्पृह ।

कर्तारं सुखमा लोके नित्यतश्च दुर्लभा ॥

नामस्य गद्ये विचित्रमेव वैलक्षण्यं विद्यते । सन्ति यद्यपि वक्ष्यन्ति लघु-
लघुनि परं तानि सन्ति मनोहृमावशाति । न तत्र हृदिमनाया लवाश्रय । सर्वत्र
स्वभाविकता लोभने—

(क) अहमपि नान उपायितव्या भवामि । (ग) परिधमः तथा मेद
नोपादपति यथाऽयम् । (ग) आर्षपुराणं परकीय मवृत्त । (घ) अप
पुरस्य विभामरपानमृता इत्यपि नप्य पद्मवती अस्वस्था ज्ञाना । (ङ) आप
पुर-पद्मवतीनं अतिवृत्त मनुदावत । (च) धर्मप्रिया नृगमुता नदि धर्म
धर्मनिर्धनः । (छ) तपस्विनु कुलधनमेतदस्य । (ज) हला, मा मैव,
मदविषय एव आर्षपुर य इदानीमपि आपाया गुगान् स्मरति ।

अपान न भवति कस्यापि पदार्थस्य होना । दर्पदीर्घतमममाना प्रवगस्य
केन नास्ति नाटकम् । नाटके तु भाषा सुवर्णैव भवति । छिद्यमानवहुलमपा
अपवधारणे विम्वसुवदपति, वैरस्यञ्च जनयति । तस्मात्कारणं द्वापगानेव
भाषा प्रनुनञ्चि स्वनाटकेषु यथा नाटकप्रती उपवर्णमापादयति । नदीया समाप-
वती पद्मवती अत्र नाट्यगौरवे स्वर्धटि निदधानैव प्रप्यते । हरपताम्—

चल विनुल्लिख्यतिः ह्योघताप्रायनापो

अमरनुवविदश विविदाहृन्व माताम् ।

अनिततनुविलम्बितस्त्रानुवर्णी

दितिनटमवनीं पारिवेपीव चन्द्र ॥

अत्र यद्यपि सन्ति समास्य परं न ते अर्थबोधनमार्गे नाटकद्रष्टु पुरः
प्रत्युहकगमपि उपस्थापयन्ति ।

अथो य श्लोक समुद्ध्रियते तत्र प्रशुकोपमा कवेर्मनोविज्ञानविशयिणी
ऊहा प्रतिलक्ष्यते किञ्च तदीया मधुरता विह्वलस्य चौरपक्षाशिकां स्मरामि—

अद्यापि हस्तिकर शीकर-शोतलाङ्गी
याला भयाकुलविलोल निगदनेत्राम् ।
स्वप्नेषु निरवमुपलभ्य पुनर्विवोधे
ऋतिस्मर प्रथमजातिमिव स्मरामि ॥

(अजिमारकम्)

इह चौरपक्षाशिकातोऽपि श्लोक उद्ध्रियते येनोभयोरपि पद्ययोर्मध्ये
समानभावेन निगजन्ती मधुरता आस्वादविषया भवेत्—

अद्यापि तामविगच्छय कृतापराध
या पादमूष्पतित सहसा गलन्ती
वस्त्राञ्चल मम कराग्रिजमाक्षिपन्ती
मामेतिरोपपाप मुवर्ती स्मरामि ॥

भासस्य शब्दा भवन्ति भवनीया । नैसर्गिकतालिङ्गितत्वात् प्रवाहपूर्ण-
भाषारिपतत्वाच्च तेषां, ते श्रोतृणां मनांमि भूता ग्रीणन्ति—

दुर्योधन — कथं कथं दायाधमिति,
वने पितृष्वो मृगया प्रसङ्गत कृतापराधी मुनिशापमाप्तवान् ।
तदा प्रभृत्येव न क्षरन्ति स्तूह परामजानां पितृता कथं वदेत् ॥

बामुदेय—पुराविद भवन्त धृष्ट्यामि—

विचित्रवीर्यो विपथी विपत्तिं क्षयण यात पुनरम्बिकायाम् ।

व्यासेन जातो एतदाह एव लभेत राज्य जनक कथं ते ॥

भामो मानव हृदय विकारावबोधने परमश्रीगतामधिगच्छति । बाह्य-
प्रकृतिवर्णनपटुतापि तत्र संहिता वीरिता भवति । जलद्वारेषु स उपमायां
स्वभावोक्त्याश्च नितरा स्नेह निदधानश्च प्रतिलक्ष्यते । चरित्रचित्रणे तस्य
कुशलता नितरामेव श्लाघनीया वर्तते । कवे इमे सर्वे गुणास्तस्य कृतिषु स्पष्टमेव
विलोकिता भवन्ति । पत्राग्रि तदीयानि न शार्ङ्गरथीदमका इव । तानि तु सन्ति

अनुमन्ति । तथा व्यञ्जितमस्ति अविस्मर्यमानानि एकैकानि स्वप्रभाव जने
जन स्थानयितुमर्हन्ति । को हि जनगदाय—

जनगमननिवृत्तिं पार्थिवन्यैव तान्द्र
मम पितृपरावत्ता वालम्ब्य म एव ।
मवनृदतिविमर्शो नस्ति इच्छा प्रवृत्ता
मय च न परिष्कारैर्वाञ्छिता घ्राता मे ॥
हमे घतुर्न मयि न्ययनवचमात्रे
मुञ्चति मतिरिति तत् स्वयं हन्त्याम् ।
देहेषु बह्वन्तुव मरु हनति
किं रोषाय रश्मि विभु पावकपु ॥

अथानन्तरं चरितम्बुधाय तान विस्मर्तुं प्रभवति । उदयनश्च स्वभावात्
स्वभावाद्भक्त्या च सर्वेषां मननिकुल जनयामन्यैव पविर्तते । यान्त्रिक
पन्थ बुद्धिमत्ता लक्षणाया च न कस्य जनवत्स्य मनसमावर्जयति । तद्वा
स्वाभावान् शुभं प्रेष्य का न जनान् प्रीतिं निदानाति । क्वं क्व पन्थापि
अद्वितीयमवस्थिति । येन सहृदयि करुणाय बन्धवदत्ता एव वा पन्थापि
प्रतिना न म कदापि द्वे अपि त विस्मर्तुं प्रभवति । बन्धवदत्ता कविना यद्
द्वयं यत् पन्थिपत्तिं यत्त्रिं यत्त्रिं यत्त्रिं यत्त्रिं यत्त्रिं यत्त्रिं यत्त्रिं यत्त्रिं
स्मार स्मार मन पन्थिपत्तिं मुद्रं तत्प्रति । पन्थापि शाश्वतता नम्या नल
माद्वं च हृदये स्वीकृत्यदिप्रभाव निदानयति । पन्थिपत्त्याय बन्धवदत्ता
यस्य हि त्यागस्य परिचय प्रकृति म अनुकूलाय सृष्टिर्गदय वनंत । नदीन
हन्विष्य चरित्र नारीकृपाया अलनुब्रमनति । सा हि बन्धवदत्ता पन्थापि
मगिनीवाचाति न तत्र सपन्थिपत्तिता सङ्कर्तता स्ववरापि । तद्वाप्य हृदय
क्षेत्र परमोदग्यैव अस्मक ममच तद्वा सङ्कर्ता भूत्वापन्थिपत्ति यद्वा यद्वा पन्था
मुदयनस्य प्रेष्यम्वन परवाम । अविमर्शक कुरङ्गपन्थिपत्तिमपि निगन्धमव
मुद्रान्मिषितमन्यत । तत्र या सवुक्ततामुपा कविना मवन उद्विज्जता ता
निर्वाप का नाभन पन्थ मन्थत । वस्तुनश्चरित्र-चित्रो कविनाप्यकलमद्वयं पद
चित्रपति स्म । म तत् प्रेम वर्णयति यत्र शुद्धता विन्दता च राजन । एव
बन्धवदत्ते नाटकयानां घनाना या मनमिराना मङ्गलं स अवतारपति स्म
सा तु मरुपैव अद्वितीया अपूर्वा च ।

भासस्य नाटकेषु मानवजीवनस्य विविधानि बहूनि च क्षेत्राणि दृग्गतानि भवन्ति । तस्मात् तदीयानि नाटकानि मानवलोकेषु कृते निरामृतमेव हित मर्यादयन्ति । न तत्र वर्णनं प्रचुरमस्ति न च कथासम्बन्धातिविम्बनमस्ति अन-
स्तानि रङ्गमन्त्रे सम्यग् अभिनेतुं योग्यानि सन्ति । सर्वत्र च तत्र नानारसाना-
मुन्मीलनं दृश्यते । नाट्यकलादृष्ट्वा न तेषु कोऽपि दोषो दृग्गतो भवति । तत्र
वस्तु, नेता, रसं दृश्येतानि त्रीण्यपि तत्त्वानि मञ्जुलानि समुचितान्येव शोभन्ते ।

भाम कवि कालिदास्य शुद्धकश्च विशेषतोऽनुचकः । कालिदासस्य भासस्य
च रूपरेषु भावनास्य सविधानसादृश्यं च पर्याप्तमगच्छते । शुद्धको मृच्छकटिक
प्रणेतु भासस्य चाल्दत्तमतिश्रियत् । तदीय मृच्छकटिकं चारदत्तरयैव मृदुतर
रूपमस्ति ।

यदा यय शाकुन्तले चतुर्थेऽङ्के वृत्तल्लारिक प्रति शकुन्तलाया फौमलाद्
भाषाम् ईदामहे तदा स तन्द्भो भासस्य अभिषेकनाटकीयं स सन्द्भं संस्मारयति
यो हि मन्दोदरी भावभट्टिभिर्विभूष्यमाणोऽस्ति । हरज्जवासवदत्तस्य 'विश्व-
हरिणाधरस्यचरिता देशमातप्रत्यया ।' इत्येतद्विधा पङ्क्तयः शाकुन्तलस्य
'विधामोषगमादभिघ्नगतयः शब्दः सहस्रे मृगा' इत्येतादृशी पङ्क्ती तानन्द
स्मृतिपथे समारोपयन्ति । इत्थं भास कालिदासयो रूपकाणि परस्पर भावे
सविधाने च साम्यं सार्यं निदधानानि प्रायेण दृग्गोचरीभवन्ति ।

वस्तुतो भासो रूपककारेषु हि धनिद्वयीमेव धियं विभागो शोभनेतराम् ।
नटद्विरप सत्यमेवोक्तम्—

“मुनिभट्टमुखाग्नैर्म्यंतल्लजश्रुतिभिः ।

परेतोऽपि मिथो भासः शरीरैरिव नाट्यैः ॥”

(२५)

कालिदासः

चित् परममनोऽमीनयानुकम्पया संकृतकाल्ये साम्प्रतन्पि काव्यानां या
संयत्तवर्तिन्ये सापि काल्यवित्तम् । तस्यां विनाश्यानां संयत्तायां विद्योत-
मानानि स्वार्थयपि काव्यानि रमणीयतरमगीयतराणि पर्यवलोचयन्ते । न तेषु
पुरुषममपि काव्यमेतत्तसं यस्य साहित्यिकं महारं साहित्यमंयते न स्यात्
कर्म्मिन्श्चिन् काव्ये चेत् सत्त्वानां रमणीयता प्राधान्येन परित्यजति स्वयम्भिन्
शब्दाद्यंयोरुपयोगेपि लोकभावर्न पावनं स्वरूपं परिलम्बति, कानि भावानां
मत्पना विभन्ति तु छवि चारुचञ्चलरुचरा श्रीदम्भि यति छविन् दुर्दोधानां
छिद्यच्छिदानां पदानां पुष्कला द्रष्टव्ये तु छविन् अलङ्काराणां प्रौढप्रभावाच्छ्रु-
तिननुने, कर्म्मिन्श्चिन् यति गम्भीरा वाग्मिना प्रोक्ष्यन्ति स्फारत्सेरा तु कर्म्म-
शिदम्भैव कापि दिग्दा लक्ष्मर्विद्यन्ति । तदेवं हि स्वार्थयपि काव्यानि मन्त्यतु-
पमान्यतुर्नर्मानानि च प्रायेण । तेषां सर्वेषामपि काव्यानां मन्ते कालिदास-
वृत्ति काव्यानि स्वर्दीयानन्त्यतुर्नर्मानानि स्वीयमर्त्तविजयिना गुणनिहुरम्भ-
महिम्ना नैमनियिल्लोकरजनकृपायेन द्रव्येन च श्रेष्ठाणि सन्ति । इदमेवं स्मरणं
यत् समग्रमपि जगत् कविकुलशेखरं कालिदासं—

“पुग कवीनां गगनप्रसरे कनिष्ठिकाचिष्ठिकालिदासः ।

अथरि तत्पुष्पकवेग्यन्तादुत्तमिना सार्धवती बभूव ॥”

“पुण्येषु जगती मगरीषु काञ्ची

शारीषु रम्भा पुरेषु विन्धु

नदीषु गङ्गा विविधेषु शम्भु

काव्येषु माघ कविकालिदासः ॥”

इत्यादिस्तननप्रसंगमामयैवैवदैरर्हनिधं प्रशंसन्तश्चिरादाकर्षयन्ते । कम्पात्
कारणत्वं कालिदासः प्रभूततमां लोकप्रियतां यजते कस्माच्च कारणात् स एव
अमरगानविगतकृतिप्रभुन हृष्येतदस्ति विचारणीयमेव । अरि किं पारक

कालिदासो विद्वान् आसीत् न तादृक् कविषु कश्चिदपि विद्वान् आसीत्, किं स
 एव नानाशास्त्रपारावारीणो बभूव, न कवीनां मध्यं कश्चिदन्य कविर्नानाशास्त्र
 विष्णोत सज्ज्ञातः ? चस्तुस्थितौरेषा न, कालिदासादपि विदुषो विद्वत्तरा किञ्च
 नाशास्त्रेषु गम्भीरतया निष्णाततां निदधाना क्वयोऽन्ये बहवो विलोक्यन्ते ।
 त सर्वं एष स्वकीय वैदुष्यप्रतापमेव लोके आरोपयितुं प्रयतमाना प्राप्यन्ते,
 प्रादण तपु भूयिष्ठा जन-ममात्रे स्वीय प्रभाउमेव विशेषेण गस्थापयितुमुत्सुका
 हस्यन्ते न ते जनतायां सविधे प्रयास तया सह स्यात् भोक्तुं पातुं गातुं वक्तुं
 हसितुं विलपितुं क्षयितुं जागरीतु च स्वमानसे उक्ता कामनां निदधाना अधि
 गम्यन्ते । ते भरतायां सुबोधायां गिरायां स्व भाव जनकुन्दस्य पुरतः स्थापयितुं
 न चेष्टमाना वीक्ष्यन्ते, तेषां कथनस्याभिप्यक्तिर्न साधारणजनसमुदायं प्रति
 सम्मानभावनानिदधाति, ते पृताङ्गी रचना समुपन्यस्यन्ति या मानवानां
 मन्त्रिके तु स्वकीयमाश्रयकर प्रभाव समारोपयति परं न तेषां हृदये स्वीया
 स्मीयता निरुमपि श्रति, ते लोकस्य तु युद्धित-वमात्रजयितुमभिलषन्ति परं
 हृदयतस्तु मनोरेव अथवा अल्पमेव स्पृशन्ति—इत्यादीनि सन्ति कारणानि
 यदूनि यदुशात् न ते तद् यशस्तो श्लाघा नां प्रतिष्ठाञ्च गाहमाना दृष्टा भवन्ति
 यद् यशो या श्लाघा याञ्च प्रतिष्ठां कालिदासो विद्वमानो वीक्ष्यते । कालिदास
 सप्ताय सेवितुं अनुप्राह । स स्वकीयानि काव्यानि सर्वेषामेव कृते—पुष्पवरागं
 मनुष्यानाञ्च कृते—सर्वान् । स स्वकीयैरदुष्यस्य प्रतिष्ठापनाय काव्यानि न
 चकार स ॥ लोकारोपनाय—लोक कल्याणशरणाय—वैभवाचनं रचयामास ॥
 तं भाषा प्रयुयोज या जनतायां विह्वमालाया—उभयो—अपि मानसमाव
 र्जयति । ॥ जनतायां सकाशे स्वीय विद्वत्तेजोऽसह वितनितुं न गत अपि तु
 स 'अहं तयैव' इत्येताभ्यामीयतां निधातुमुपस्थितोऽभवत् । तस्य भावाभि
 व्यक्त्या मधुरता सरलता निरभिमानभावो हृदयकार्पण्यनैपुणी च निरागन्ते—
 इत्यादीभ्यनेरानि सन्ति कारणान्येवविधानि यद्वेतो ॥ —

“अस्पृष्टदोषा नलिनीव दृष्टा हारावलीव प्रथिता गुणीयै ।

प्रियाद्वपालीव निमर्द्ददृष्टा न कालिदासादपरस्य वागी ॥”

इत्यादिप्राज्यप्रशंसानां स्पृष्टणीयानां समन्तात् सौभाग्यमुपभुङ्क्ति ।

यस्तुतो न शब्दानामाढम्बरो, न चित्रता, नालङ्कारप्रचुरता, न वर्णना
 नामतिशयविस्तारो न दुर्बोधा वाचन्यावली, न समासानां भूयस्कृता न कठोरा

उहा, न च वाचकवाच्यविषयिणी पीनतैव काव्यमन्मादधानि पर तदागमस्य
कारणमन्यदेव किमपि भवति । अत एव नु ध्वन्यलोककृतं प्राह—

“प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्वमि वागीषु महाकवीनाम् ।

यत् तत्प्रमिदावयवातिरिक्तं विभानि तावन्मनिवाद्भानाम् ।”

इयमुक्तिः कालिदासमदशद्वित्रिकवीन् उपसृष्टित्यैव निर्वादिता आनन्दप्रधानेन ।
कालिदासस्य वाग्येषु मैत्रिकनाया उज्ज्वलतमं रूपं, ध्वेयऋदयोः समीचीनः
सम्बन्धः, आत्मभावस्य हृदयप्रसङ्गं स्वरूपं, जीवन्निर्माणकारिणामाधारात्
दिप्त्यैव खाल्वा सर्वत्र उत्तरला भूत्वा प्रवहति । पूर्वविषयैस्तिष्ठप्रविष्टोत्पन्नान-
स्वात् तेषां, जगती वाचन्याग्रायां तत्र रमते न तावन्माग्रायां सा भारविमवभूति-
भाषणीहर्षादीनां कविनायाम् ।

अस्मदीयस्यैतस्योद्गीरनस्पायं मावो न कदापि यद् भारविमवभूतिप्रभृतीनां
कवीनां काव्येषु मन्दशिवलौक्य्याङ्गं स्थीनं शोभते तत्रापि सा सम्भवेन विभाजने
परं तस्या उद्भावनाय पारसो नैदतिरिक्ती भागः कालिदासेन स्वीकृता अभिव्यक्ति-
विधा पारसो तेन साररुगेन्दुचमिद्वेवाहादिनी समुन्वलाऽविनाविता, प्रहृते-
पांशो सम्बन्धनापम्भाविमुपपन्नं निरूपणं तेन विसृष्टीकृतं भारतीयमङ्कते-
स्तीव्रानन्दनपरम्परापारस्य चित्ताकर्षकं पारसं मुरमुन्मीलनं तेनाभिनीतं,
गुणीतिहृषटङ्गादीनां सम्भारो वादर्योचिण्या सीमया तेषोपासं समारेण
परिमितेन च वाचानिधयेन पारसं मनोमेषारजनं शुचितरं वर्णनं तेन कृतं
भाम्यः कोऽपि कविरुपाविष्टं तन्मयं प्रदर्शयन् संलक्ष्यते ।

कालिदासस्य काव्येषु सञ्चरमाणा मुन्दरता यामिर्विदित्यत्रामिः भम्बेना
कवीनां काव्यगत्यनि मौन्द्यापि अनिसते ताः प्रदर्शयितुमिह प्रयासो विधीयते ।

महाकविः कालिदासो महाकाव्यद्वयं लिखेत् कुनारामम्भम्, रघुवंशम् ।
कुमाराम्भवं कालिदासस्य कलायाः सुन्दरसुष्टिरिति । मङ्गुलभावमिष्यज्ञ-
कारिणादुदात्तमुकोमलकल्पनाकलितम्वात् प्राञ्जलपदविन्यामवित्तितवाञ्च काव्यं
कुनारामम्भनामुनिकदचित् नितान्तं परिप्रियाति । कवेर्वर्नसकं रूपं तत्र खाल्वा
मयद् प्रेक्षनपयेऽवतरति । कामदहन-पार्वतीतपस्या-शिव-पार्वतीपरिमण्डिक्या-
वस्तुमूले वासनाजनितप्रमहुरप्रेम्न-फलं दुःख-वलेक्षपरम्परां विहाय भाम्यद्
किमपि । कामदसनानीद्वाहमन्तरेण पारमार्थिकप्रेमपिणमनं न कदापि सम्भवत् ।

तपरचर्ययैव मनस्य शुद्धिर्भवति प्रेम्णि च परिनिष्ठितस्त्वमुत्पद्यत इत्येव अमर
सन्देशः कवे समग्रमपि विश्वमपि प्रतिष्ठितस्तथास्ति ।

महाकाव्ये रघुवरो दिलीपपुत्रमृतीनां सूर्यवंशोद्भवानां नृपवरानां चरि
त्राणि चित्रोद्भूत कविर्देवेषु विप्रेषु गुरुजनेषु भक्तिभावं निधातुं गौं सेविनु
मतिधिं समानयितुं स्यागार्थं धनं समर्प्य तु लोकानुरञ्जनाय राज्यं भारं वेदु
विरुपेण स्वामित्रं स्थापयितुं जीवनमुन्नमयितुं योग-साधनयात्मानं इष्टुं च भान
वत्समानमादिशति मन्त्रेणैव ।

कविः कान्दिदासो यमपि भावः चित्राणि तु निरुद्धति त न स अभिधातृत्तिमाश्रित्य
वक्तुमुत्सहते स तदर्थं सततं व्यञ्जनामयं परिपूजयन् इत्येव चरीभवति शिरिस्तुताया
लज्जाशीलतामाभ्यन्तरिकं प्रेमं तस्यां ज्ञान-दाहिरेकोप-प्रदत्तिञ्च स न शब्दै
प्रकटीकरोति तद्विशिष्टं स मूढमन्त्रेण विधानं व्यञ्जनामाधरयति । “नेहा-मल
पत्राणि तगयामास पादौनी” इत्येव परिमितशब्दावलिरेव तद्वया व्यञ्जनया
पादौनीगतास्तान्, भयानपरिनिदिष्टान् शुभान् निन्दनान् सनुपस्थापयति ।

‘जताव किल रावत हासुदम’ “इत्यादिस्तोत्रस्थितैः कविर्देव शब्दै
त “दशतपत्रं जगत् प्रभुत्वं”, “मृतानुसङ्गा तव चेदिय गौ” इत्यादि-
इलोकद्वये पङ्क्तिमपि प्रोक्तं तत्पदमेव व्यञ्जनया प्रतिबद्धं समवासी भवति ।

“वाचस्पत्यया मध्वचनात् स राजा” इत्यादौ ॥ ‘राजा’ ‘धुनस्य’, किञ्च
‘कुलस्य’ इत्यादानि त्रिचतुराणि परमलघुलघुपदानि एव प्रयुक्ते परं तैरेव पदै
स “राज्ञः कर्तव्यं यत् स म्वायमाचरेत्, न स क्वापि पदपातं दर्शयत्, अहमपि
तव प्रजानां मध्यस्थिम्, मयि यो दोष आरोपितः स वस्तुतो युक्तोऽयुक्तो वेति
स्वया निश्चैतन्यस्ततस्त्वया दण्डनीय आरोपितदोषो जनः । ॥ तु जगति ज्ञानिनां
विदुषा मध्ये गीयते, स्वदीयन्तु तु सकलं यस्मिन् सगरभगीरपदिष्टापदशत-
सदृशा विश्वविदितम्याया नृपालाः समभवन्, एवं स्थिते कस्मात् स्वयाऽह
त्यग्ये किं स्वदीयैषा जनविशेषा जनप्रवृत्तिर्विश्वगोचरास्ति इत्यादिकं प्रचुरप्रचुरतर-
भावान् व्यञ्जनयामिष्यन्तीकुर्वन् उपलभ्यते । वस्तुतः इह द्विब्रोदाहरणानामुपस्था-
पनं व्यर्थमेव । क्वचस्तु काव्यानि सन्दर्भायेव प्रारम्भादन्तर्पश्यन्तं व्यञ्जनाप्रधानायां
भाषायामेव मीतानि सन्ति ।

काटिदास श्रद्धारी कविः कविष्वस्ति । स प्रेमपर्युपासको महान् भावुक-
दृश्यवान् सौन्दर्यसेविषु शिरोमणिः कविरिति सर्वमपि जगज्ज्ञानानि । तस्य

दृष्टिः सौन्दर्यस्य कोमला भावनां मग्मगमिजानायेव न, तद्यच्छ्रीकृष्णैऽपि सा परमदरीगा। सौन्दर्यवर्गनेषु तदीयेषु तस्य सरस मनः सञ्चरमाण केन न प्रेरयते ? सन्देहः यद् सौन्दर्यं बाह्यप्रकृत्या रमते तदेवाम्यन्तरिक्षामपि प्रकृत्या क्षीयति । न बाह्य सौन्दर्यमाग्यन्तरसौन्दर्याद् भिन्नम् । स्थान-भिन्नतावरण पर न परमार्थ-तरण इति—इत्येतदंशापनार्थं कविना कालिदासेन स्वकीया लेखनी कल्प-रचनाया प्रवर्तिता—

“पुनः प्रबालोपहितं यदि स्याद् मुक्ताफलं वा स्फुरद्विद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुप्याद् विशदस्य तरयास्ताम्रौष्ठपर्यस्तद्वचः स्मितस्य ॥”

“आवर्णिता किञ्चिदिव स्तनाम्बा बायो वसाना तदङ्गाकरागम् ।

पर्याष्ठपु-पस्तवकावनज्जा सञ्चारिणी पद्मविनी हतेष ॥”

इत्यादिछेदैः कवेः सौन्दर्यभाषनाया परिचयः सरलतयैव जायते ।

‘मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता’ इत्येष गुणः कालिदासे विशेषतया विराजते । माघ भवभूतिप्रभृतिकवयः एतं गुणं निदधाना अपि उदेचन्ते तम् । ते तु वचन-विरागा एव असौदृशिता । पुरमुन्दरीणां वर्णनं कविकालिदासेन कृतं माघेनापि कृतं परं हृद्योरपि वर्णने महान् भेदोऽङ्गमप्यते । कालिदासस्य वर्णने स्वप्ननाया श्री समवलेकयते परं माघस्य वर्णने न । माघस्य वर्णनं विद्यासमयं सद्यः कालिदासस्य विद्यासविरहितमपि वर्णनं न जेतुं पारयति—

“जाडान्तरमेपितर्घटिहस्या प्रत्यानमिषा न बबन्ध मोदीम् ।

नामिमविष्टाभरणप्रमेण हस्तेन तस्यावबलम्य वस्तु ॥” (रघु)

“गलपामित्तमहोपलम्भाबहुलोदृतप्रतप्तुरोमराजिना ।

हरिवीचगाढाकिचक्षुषान्धया करपद्मेन गलदम्बर दधे ॥” (माघे)

कालिदासस्य गद्य सरलं समासाधिक्यरहितं स्वाभाविकमाभाज्यक्षिप्तं परि-
दृश्यं दृश्यते परं भवभूतेर्गद्ये यथा विशिष्टता न विद्यते, तच्च कठिनं समासबहुलं-
भरवामाविक्रमं भवति । दृश्यतां कालिदासगद्यम्—

“अपि जातमगुणावमानिनि, क इदानीं शरीरनिर्वापवित्रीं दारिणीं ज्योत्स्नां
पठन्तेव वारयति ॥” (चाकु०)

मग्मति भवभूतेर्गद्यमीचयताम्—

“कहो दृष्टवनीकोत्पलश्यामलक्षितमभ्रमङ्गलमेन देहसौभाग्येन विस्मय-

स्निमिततातद्वर्यमानसौम्यसुन्दरश्रीरनादरन्विटतशङ्करशरासन शिखण्डमुग्ध
मुलमण्डल आर्यपुत्र आलिखित ।' (उत्तरे)

कालिदासस्य सवादेषु यत् सौष्ठवं यत् पाटवं यद् आश्रय शोभते न तत् यत्र
प्राप्यते । अत्र कविद्वयस्य सवादा निधीय त तान् अधीर्य च अनितरा मनोऽ-
भिराम सौन्दर्यमिति सुधीभिर्निगयनीयम्—

सिंह —अयंकुचेनोरपराधजण्डाद् गुरो कृशानुप्रतिमाद् विभेपि ।

शक्योऽस्य न युर्भवता त्रिननु गा कोटिश स्पर्शयता घटोष्णी ॥

राज्ञा—कथं नु शक्येऽनुनयो महर्षेर्विश्राणनाक्षा-वपयस्विनीमाम् ।

इमामनूनां सुरभेरवहि वद्रीजसा ॥ प्रहृत एव्याऽस्याम् ॥ (रघी)

वेद्यदूत —दिक्चोरपटचाहलोचनस्नव चैद्येन घटामुपयुप ।

चदुपुङ्गवव-उसीहृदात् न्वयि पाता ससुरो न वामय ॥

सारथकि —परितप्यत एव मोक्षम परितप्तोऽप्यपर मुम्वृत्ति ।

परहृद्धिमिराहितम्वय स्पुटमिभिन्नपुराणयोऽधम ॥ (मात)

कालिदासस्य सवादेषु रङ्गमञ्चोपयुक्ततातिरकेण दृष्टा भवति । तत्र कदलमपैत्र
विशिष्टता न पर तत्र कषावस्तवपि गतिशील विलोक्यते । आसक्तवरपि नाटकाय
सवादादिक क्षेत्रं तुलनाग्निवया दृष्टया द्रव्यते तथा सोऽपि न कालिदासीय
सवादात् ध्रुवतर सिद्धयति । यतो हि आसस्य शब्दयोजनायां न तादृशी
सुधग्निता, सुमधुरता नादमयता च प्राप्यते यादृशी कालिदासस्य सवादादिषु ।

कालिदासस्य कविता सर्वत्र प्रमादगुणगुणिकता वैदर्भीरीतिछलिता च प्राप्यते,
क्षीण्यताम्—

' किमात्मनिर्वाङ्मयामुपेक्षे जायामदोषामुत सत्यजामि ।

एत्येकपञ्चाभयविकलवत्तादासीत् स दोषाधलचित्तवृत्ति ॥ (रघी)

निश्रिय चान-यनिवृत्तिनात्य त्यागेन वरम्या परिमार्ष्टुमिच्छत् ।

अपि एतदेष्टात् किमुतेन्द्रियायाद् यस्तोघनानां हि यस्तो मरीय ॥ (रघी)

नल विवादन यथाश्रुतसवया तथाविधमन्तव्यदोषमस्तु ॥ ।

ममात्र भावैकरस मन स्थित न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ॥ (कुमार)

एतद्व्याप्यवपि तद्व्याप्या कवितायामेव एव गुण एवैव रीति मलव्यते—

उदति पूर्वं कुमुम तत फल

चनादय प्राक तदनन्तर पथः ।

निनिष्ठनैनिष्ठिषोरयं क्रम-

स्त्व प्रत्यादस्य पुष्पसु सम्पदः ॥ (शालुन्तले)

दग्धतानां भवप्रमुषगैः कृजितं कोकिलानां

मादुग्धोद मनमिजस्य सद्यतां घृणुतेव ।

अन्ते चूतप्रमुरमुरभिर्द्विजो मारुतो मे

सान्द्रं स्पर्शं करतल इव व्यापृतो मारुतो मे ॥ (मालविकाग्निमित्रे)

काण्डिकासो रमयिद् कवेः । यनयि स्वं प्रति म स्मरति विपति तं विलक्ष-

येनैव प्रकारेण अभिष्यनति । शृङ्गारः कस्यस्य तस्य कविताया कामपि अनुता-
मेन विच्छिन्ति विप्रायः पर्यवर्त्यते ।

शानाङ्गया एवमग मीनां गहने कानने एषुमागतोऽस्ति । स सीता यदा
महीपते रामस्य शायनपुङ्गवः तदा सीतायाः मज्जाता या शोकाकुला दृशा तां
कविताद्वेषु परयन्तु—

“तनोऽभिपद्मानिलविप्रविद्धा प्रभरयमानामरणप्रसूता ।

स्वमूर्तितामप्रवृत्तिं घटित्रीं कृतेव मीता मद्मा जगाम ॥

इदंशकुवन्तप्रभवः कथं रां त्यजेदस्मान् पतिरायं वृत् ।

इति क्षिति मंशयितेव तस्यै दुर्वा प्रवेशं जननी न तावत् ॥”

शृङ्गारस्य संयोगपक्षः विप्रलम्भपक्षश्चोर्भा कविषु चारु भिन्नौ । संयोग-
शृङ्गारस्य मयुरमापाते चेम्भनमि कौतूहलं वर्धते तदा कुमारसम्भवस्याहमः सर्गो
विडोक्तनीयः । संयोगशृङ्गारस्यालम्बनपक्ष उदीपनपक्षश्च द्वौपि यत्केनैव दृष्टव्यौ-
स्त्वन्तर्गतस्यैव काम्यस्य वस्तुवर्णनविषयकस्तुनीयः सर्गोऽनुत्तीर्णनीयः । विप्र-
लम्भ-शृङ्गारस्य वेत्तीन्द्रे मनः स्पृहयति तदा मेघदूतकाम्यमेव तदर्थमलं स्यात् ।

एषा इह संयोगशृङ्गारश्ची. चरमीषयनाम्—

मस्वजे प्रियमुरेनिपीडनं प्रापितं मुनमनेन नादरत् ।

मेगलाग्रमदलं लतां गतं हस्तमस्य तिथिलं द्रोणं वा ॥

अथ च विप्रलम्भशृङ्गारोऽपि विटमन् विलोकयताम्—

अनेनाहं प्रतपुननुना गादनहेन नहं

मासेगशु द्रुतमविरनोऽष्टदुःखिणेन ।

उज्जोऽप्यमं ममधिकनरोऽप्युदिना दूरवर्ती

सङ्घर्षैस्तैर्विपति विधिना वैरिणा रुदमानं ॥

ससार विषय विमुक्तस्यापि कण्वस्य मनः शकुन्तलां स्वभर्तृगृहं गच्छन्ती
वीक्ष्य क्रियद् दूयते इति हरयताम्—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदय संस्पृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाप्यवृत्तिकलुपश्चिन्ताजडदर्शनम् ।

वैद्विष्य रुम तावदीदृशमहो स्नेहादरन्ध्रौकस

पीरूपन्ते गृहिणः कथं न तनयाविरलेषदुःखैर्नयैः ॥

कालिदासस्योपमानो रसात्मकत्वाद्भसरमणीयत्वमतितरामेव च मर्मरसशिव-
मवलोकयते । औचित्ये सन्दर्भे च शोभायाः समुत्पादनस्य कला तासु नितान्त-
मभिनन्दनीयास्ति । द्विषाण्युपमालङ्कृताभ्युदाहरणानि वीक्ष्यन्ताम्—

“तां जानीया परिमितकथां औचित्ये मे द्विर्नाय

दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकाम् ।

शाबोरकण्ठो गुरपु दिवसेष्वेव गच्छासु बालो

जातो मन्ये शिशिरमपि तं पद्मिनीं चाश्वरूपाम् ॥”

विधिविधानरूपतापाद्यकथाकी निष्ठायां चक्रवाकाद् विद्युत् भवति यद्येऽपि
एवमर्तुर्वर्षमोग्याश्चापाञ्चैजकान्तात् पृथक् अस्ति—अतस्तदीया कान्ता कान्त-
वियोगविधुरास्ति द्वयोरपि सम्तापस्य समानत्वात् कवे ‘चक्रवाकीमिव’ इत्येपो-
पमा क्रियती समुचितसन्दर्भशोभासर्वार्थिका च वर्तते । पद्मिण्युपमितत्वात् यद्य-
मेयस्या, तस्या लुकोमहत्वं कृताग्रत्वं सितस्वरपद्मसुलभादिकञ्च क्रियन्मनोज्ञ-
भावेन मेघकस्य पुरतः समुपरिधत् भूत्वा तन्मनो नन्दयन्ती इत्यपि विलोकनीय
वर्तते ।

“अप्यग्रणीर्मन्त्रहृतामृषीणां कृताग्रबुद्धे कुशली गुरस्ते ।

यतस्त्वया ज्ञानमरोपमास लोकेन चैतम्यमिवोष्णरश्मे ॥”

इह मन्त्रहृतामग्रणीवर्तन्तु उष्णरश्मिरश्म उक्तस्तेन तस्याभिनतेजस्वं
ताप्राप्तज्ञानस्याज्ञानान्तविनाशनामोक्षफलत्वञ्च प्रकटीभवति । उपमायां
विद्यमानोपपुक्तता समुचितता च नितरामेव मनः प्रीणति ।

त वीक्ष्य वेपथु मती सरसाद्व्यष्टि-

निधेषणाव पद्ममुद्वहन्मुहहन्ती ।

मार्गाचलम्यतिकराकुलितेव सिन्धु-

दौलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ च

अत्रापोरमा तन्मर्ममपि अतिनरामेव समीचीनतया प्रकाशयन्ती लक्ष्यते
यद्यिच्छितं विस्तारैश्च पद-परिचितं नैतावत्या ललिततयाविमोचयितुं चमस्ति ।
मार्गाचलाकुटिनयिन्नुना मह पार्श्व्याः साम्यं कृत्वा कविः पाञ्चनामये पार्श्व्या
मनसो मुरवत्वमाश्रयत्वं किञ्चिद्व्यन्याविचारणाद्यमत्वं शालीनत्वं लज्जालोत्थं
स्वितेरलङ्कारवञ्च इत्यादिवद्भूतभावान् समुपग्यापयतीति सुधीर्भिर्विचार्यम् ।
‘उपमा काञ्चिदामाशेति यदाभागकं कालिदासे लक्षणीकृत्य श्रूयते तत् सर्वयैव
सत्यम् ।

अलङ्कारानां प्रयोगे कविः स्वीयां सूचनमन्मैश्वरां प्रकाशयति । न तानुप-
पुग्य प्रचुरतापदविमर्शं वक्तव्यं परिमिततरपदैर्नैव प्रकटीकर्तुं सद्वचनं मरल-
तयैव हर्षं गानं करोति । तस्य कवितायां व्यर्थमेवालङ्काराणामुपयोगो न
हरयते । अतः सा स्फुटचन्द्रतारका विभावरीष विभाति । नवानुमानाच्च
अप्रयत्नेनैव समागतमिह । उद्येचा-दष्टान्तायांन्तरम्यासादिका अलङ्काराः कविः
बहुभुतत्वं व्यापकद्वयवञ्च ज्ञापयति ।

“कस्यचन पदार्थस्य मयम् विडोक्तं कृत्वा तस्य स्वाभाविकतया यद्
यथापयधर्मेन तदेव कलाया उद्दिष्टं स्मृतं” इति यद् रश्मिन् आह तत्कालि-
दासस्य प्रकृतिवर्णने कृच्छतयावर्णनवति । तदीये प्रकृतिवर्णने तस्य निरीक्षण-
नूतनता, नवदयताया उदात्तता, कदरनाया अभिनव उन्नेपो विधेःतन्ते । तद्-
प्रकृतिभिरस्तस्य प्रकृतिजनन्युत्पत्तेः सैशवादेव क्रीडनं वर्णनञ्च वेदयति । तत्र-
चनापानत्र, प्रकृतिलक्ष्मीस्तया विराजते यया मणिमालायां स्वर्गसूत्रम् । अङ्गु-
मंदाक्षेद् अङ्गुतां मर्वेषां मुन्दरतां दर्शयति तदा मालविकाप्रिमित्रं कमनीय-
कलेवरा मालविद्यं प्रहृतेदस्याः प्रतिमूर्तिवेन कदपरित्या सञ्चिरेतयति । पुष्पा-
मन्मवे यदि कविः प्रकृतिपुत्रा जन्मस्पटीमूर्तं हिमालयमेवोपायनो करोति तदा
नेघदूनं स प्रहृषामेष जमयति । विक्रमोर्वर्यां प्रकृतिर्हमहूत-नाजोद्यानाविषु
अप्सरसाञ्च हर्षु यदि आभानं परिममयन्ती वीरयते तदा रघुरसे सा कञ्चिद्-
वशिष्टाधमस्य रूपं परिचाय, कञ्चिद् वरतन्तोर्विद्याविद्योपमानमाधमपद् मूल्या
कञ्चिच्च त्रिवेगी मूल्या समुरस्थिता भवति । अभिज्ञानसाकुन्तले तु दर्शकाः प्रहृषां
शकुन्तलां प्रेक्षन्ते शकुन्तलायाञ्च प्रकृतिम् । आपान्नु तावद्व्रतमुदतां शालनि-
यांसगम्पी पुन्दरेणूकिर आपूतवननिकरः सुखस्पष्टं समीरः, मूदन्तां तावत्
शिशुनिहनां यद्भ्रमंशदिभ्यः केकाः, विडोक्तयन्तां तावन्मनोहरेभ्योति यथा-

हन्तानि, क्षीयन्तां तावद् उच्चमिताननानां कलनिर्हादानां सारसानां पञ्चयः
प्राणविषयीक्रियतां सानन्दं सरसीवीचिविद्योभसीतलोऽरविन्दामोदः । वस्तुन-
कालिदासः प्रकृतेरन्तःस्थलस्य भूषमद्रष्टारित ।

कवेः कालिदासस्य प्रतिभाचातुरी चरित्र-चित्रयेऽपि सर्वथैव कुशला । अत-
रविदंस्यापि चरित्रं चित्रयति सः सजीवो भूत्वा हृदयावर्जको भूत्वा समये
समुपस्थितो जायते । तस्य पात्रे पात्रे जीवन-शक्तिराचरणचूडं चकारित । व्यक्तित्वं
प्रतिपादयन् सशरीरं भूत्वा नेत्रयोः पुरतोऽवतरति । उमा-सीता-शकुन्तलोर्षदी-
मालविकादिनां क्षीपाग्राणि तदीयानि कां विस्मर्तुं शक्नोति ? दिलीप-रघु-राम-
दुष्यन्त-पुरुष प्रभृतिपुरवपात्राणि प्रेक्ष्य को न मानव प्रेरणादिशेष मश्नुते ? किं
सिंहाय स्वदेहमुपानयन् महाराजो दिलीप यदापि कस्यचनपि जनस्य हृदयात्
क्षान्तो भवितुमर्हति ? किं कदापि—

“बभूव राम सहसा सत्वात्परतुषारवर्षाव सहस्यचन्द्र ।

कीलीनभीतेन गृहाक्षिरस्ता भ तेन वैदेहमुता मनस्तः ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके दृश्यमानो राम सकलामपि मानवजातिं स्वदिशि आकर्षयन् न
रोदयति ? अपि किं दुष्यन्तस्य—

“येन येन विदुष्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बभूवुः ।

स स पापाहते तासां दुष्यन्त इति द्युष्यताम् ॥”

इत्येषा निरा मानसाश्वासनदायिनी जगतीतलस्थप्रजाजनस्य युगयुगान्तरं यावत्
क्षौत्रेन्द्रियं न प्रीणयिष्यति ?

कालिदासस्य काव्यानां मीम्ह्यमिदमपि विद्यते यत् सत्रानेऽज्ञाज्ञाणां ज्ञान-
गरिमापि स्वकीयया दिव्यया तेन प्रभया मानवानां मनांसि नितरा रक्षयन्
कज्जुम्भते । कालिदासस्य सत्तद्दर्शनशास्त्रादिसिद्धान्ताः काव्यावारा एव भूत्वा
समुपस्थिता भवन्ति । न च तेषां सत्ता तदीयेषु काव्येषु स्वकीया वैभवमियं
दृग्गोच विधाय रघुर्तुं प्रमदति—इत्येतदस्ति च कवेः कालिदासस्यान्यदपि
विलक्षणं वैदग्ध्यम् । दृश्यताम्—

“पण्यम्बुमुत्थान् गुणानजं बहुपादुङ्ग समीप्य सरकलयः ।

रघुरप्यजयद् गुणत्रयं प्रकृतिर्यं समलोष्टकाग्रन ॥”

“न नवः प्रमुखालोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मजः ।

न च योगविधेनैवेतरा स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥”

इत्यादिना योगदर्शनस्य सौन्दर्यं कियस्या मनःशुधा रीया,

“अत्रस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विष ।

स्वपतो जगत्कस्य थायाम्यं वेद कन्तः ॥”

इत्यादिनोपनिषद्प्रतिपाद्य तत्र कौटुम्भ वचनपात्रवन,

“बहुधाऽप्यगमैर्मित्रा धन्यान् मिद्विहृतय ।

स्वरूपं निपतन्मयोषा आहर्षया हृषाणवि ॥”

इत्यादिना अद्वैतदान्तस्य निष्किल्बिषस्तिरस्करिणो तेनरक्ष्य कौटुम्भेन ललितेन सङ्केतेन,

“एवममनन्ति प्रकृतिं पुरश्चमप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शनमुदासीन त्वमेव पुरश्च विदुः ॥”

इत्यादौ “अनामेका लोहितशुक्लज्वाला” इत्यादिना मुक्तिं कियन्तीवृत्तेन कवि प्रति-
पादयन् शङ्खचरीभवति ।

कलिक्रम परमोदरमना परमप्रदमनीयप्रतिमाप्रकाशवेशजो महाकविरा-
सीत् । मन्मदाधिकनाम्न स सर्वथैव दूरे समनिहत । स सर्वमपि विश्वं स्वदेशं
मेन । स स्ववचनं तदेवाम्भयं शुष्किम्यनिमतो वर्तने । तस्य महाभातवतां
प्रकल्पनं श्लोकादिना—

“पृथैव मूर्तिविभिदै त्रिषा सा ममान्यनेना प्रथमावरात्म ।

विष्णोर्हाम्भस्य हति कदाचिद् वेधास्तयेस्मावपि यानुराधी ।” (कुमारो)

“रमान्तराष्येकस्म दया दिव्य पयोन्नुत ।

देने देने शुभेद्येवमज्ज्याम्भमविक्रिय ॥” (रघौ)

धम्या सा गिरा दस्यामेव कवि स्वकल्प्यानि समजं, धन्येयञ्च धरा यत्र स जडे ।

शकुन्तला

“उद्देश दाउ दी यत्र झीअसं बर्योसमस एण्ड दी फ्रूट्स ऑफ हट्स
बिल्लान्न, एण्ड ऑलवाह द्विच दी सोल हस चार्ज, हन् रेचर्ड फीस्टेड, केड,
उद्देश दाउ दी अर्थ एण्ड हेविन हटसेक हनबन सोलनेम बग्गाइन ? भाइ
नेम दी, ओ शकुन्तला, एण्ड ऑल एटवंस हज सैड ।”

इत्येतस्या हि चतुष्पदी पुरोपीयेन कविवर्येण 'गोधे' महानुभावेन शकुन्तला-
दुरिरस्य स्वीया इति स्फुटतया प्रकटीकृतास्ति नो तदीयेन चतुष्पदी देवद-
चतुष्पदी । अस्तु सा प्रसाधारतम् इव प्रतीयते । समग्रमपि नाटकं तदीयेन
ज्योतिषा सर्वथा प्रकाशमानं भवति किञ्च नाटकीयान्यन्तरिकी प्रकृतिः प्रथायु-
ग्मीछन्नं कृततया । गोधे विद्वसिति यद् शकुन्तला साक्ष्यकुसुमावरस्य
सुमनःसौरभं प्रीहिताया शुचितायारव परिपक्वं मधुरं फलमेव प्रत्यक्षं भुवि
दिमाति । सा स्वर्लोकं भूलोकं च एकीभूतमेव विन्दती समुल्लसति नूनम् ।

गोषे कबेरिमासुद्भावनां भावुकतामेव तदीयां मत्वा वयमुपेक्षितुं प्रभया-
मोक्ष चेदमपि धर्मं विचारयितुमर्हामो यत् स अभिज्ञानशाकुन्तलमुत्तम-
कवितावेनाद्रियते परमेष्ठिनं तत्त्वम् । तस्य श्लोक एव आनन्दादेवशास्त्रात् प्रा-
प्तताप्युक्तिव न । अपि तु अस्ति स. सदसद्व्यक्तितुंगंभीषिण आलोच्यत्यय
गम्भीरविमर्शनात्मन्तरप्रकटीकृतो निर्णयोऽस्मिन्व । विद्वान् आलोचक इत्येवै-
वागमिर्दिदेशविशेषप्रति कुरुतेऽप्रेक्षितम् । गोषे स्वप्नरूपेणाभिधायति यद्
अभिज्ञानशाकुन्तलं तत् तत्रं वर्तते यत्र विकासस्येतिवृत्त सन्निहितमस्ति, तद्वक्त्रे
परिणमद् विकस्वरं सुमनमस्ति, तद् दिवि विपरिवर्तमाना वसुधास्ति, अस्ति च
तत् तद् पार्थिवत्वं यत्रागमज्योतिः परिस्फुल्लते ।

असंख्यं हि बाकुन्तले संयोगानां समवायः शोभते । बाटकरय प्रमुखं
छश्यं भौतिकताया अप्यात्मिकतायां सन्निवेशनं वर्तते । प्रथमस्यादृक्श्य मध्ये
चेद् आदिमा योगा अस्मादिनो रागात्मका मनोभावविभक्तिता भौतिका, सन्ति
तदाम्यस्यादृक्शयान्तराद्येऽन्तिमा योगा अप्यात्मिका, सन्ति, ते आनन्दामृत-
वर्णिना विरचयामुदयान् सन्तिव समुपतिष्ठन्तेऽस्मदृष्टिसमुये । मेदं रूपं

कस्यचन विशेषस्य भावविशेषं कमपि, आहोस्विद् बोधमन्तं कमपि चरित्र-
विशेषमेवाभिज्याप्य प्रणीतमपि तु पार्थिवसौन्दर्यधरातः प्रेमोत्थाप्य नैतिक-
सौन्दर्यस्याविनाशिनीं धरामध्यामयितुं तत् (प्रेम), सृष्टम् ।

कालिदामः परमसुखपूर्वकं भुव स्वर्गायिणैरवर्षेण मण्डयति । तस्य मेदिनी
हृदस्या नैर्मर्गिकतया नाकेऽन्तर्भवति यन्न वयं "तयोः सन्धिरस्यलमेतदि"येतद्-
बोधनाय सीमारेखामपि विधातुमीक्षितमहे । प्रथमेऽङ्के कविः शकुन्तलाया योवन-
मुलम्बदुर्बलतायाः पतनं नैव निगूहति, सः स्पष्टमेव तावत् पतनं नापकस्य
नायिकापादत्र चरित्रे समानभावेन दर्शयितुमुपसरति यावद्धि तादृशं तावति च
वपसि सम्मबम् । सः शास्त्रस्योद्गमवेगवत्ता शत्याश्रयलतामुन्मथता चादु-
भाष्यशीलताञ्च सम्यगेव सर्वाङ्गीकृतयाऽऽलिलन् संलक्ष्यते । गम्भीरत्रपाया
सुरदात्मरूपनस्य च मध्ये न आवयमानं मध्वरं समीचीनतयोन्मीलयितुं
बलमोऽवाप्यते । शकुन्तलायाः स्वरस्य दीप्यमानं प्रमत्तमिदं यत् सा दुष्यन्ते
समागते न पूर्वं स्वकीयान् भावावेगान् संयमोपेक्षणोन्मुक्तान् कर्तुं कदापि नतहतैः
ना नैव जानाति यत् कथं सारमानं वशीकुर्वति कथञ्च सा स्वात्मान् भावान् निगूहत् ।
सा कामे सर्वदानमिहासीत् न सा स्वान्तं शोपायितुं कवचमेव धारयति स्म
न अपि सा प्रेम्णो बलीयसां रागात्मकतायां ससेते स्म नायका चरित्र एव
स्वस्नेहिनी दुष्यन्तस्य शङ्कते स्म । तपस्विनो दुहिता स्वर्गरीररक्षकाद् दूरं आसीत्
तथैव, यया मृगो हि बन्धो भयाद् दूरेऽवतिष्ठते ।

दुष्यन्तः शकुन्तलां मितागतमेव स्वाभाविकभावेन जेतुमवसरमविन्दत् ।
यथा कविरस्यश्चरित्रम्य गम्भीरतरां पावनताम् आलितितुं न मवागपि काटिग्यं
छनते स्म तथैव स न अन्यपूर्वाभावं गमितां स्वाभाविकीं परिपूततामधिकुर्वन्पा-
नस्या पतनमपि प्रदर्शयितुमीषदपि क्लिष्टमनुबभूव । इदमस्ति तदीयाया
शकुन्तला द्वितीयं प्रमत्तम् ।

वन्द्यं पुत्र्यं स्वस्थेपरि निरवितं रजः परिमार्ष्टुं न मृग्यमरेषते । अस्ति
शकुन्तला अनादृता; रजस्तदुपरि चित्तं भवति, परं तथाप्येव स्वीयां मनोज्ञां
शुचितां सा अनायासेनैव शमितुमीष्टे । रजो यद्यपि शकुन्तलोपरि चित्तं बभूव
परं न सा तत्र अचेतत् । वन्द्यः सरलस्वभावः कुरङ्ग इव गिरिनिर्झर-स्रोत इव
सा तद्विषया सापि निर्मलैव अहरपत ।

कालिदास इवा तपस्वि पालिता नववयस्कं नायिकं शकुन्तलां प्रहृते-
 रशङ्कनीयघोषेऽपि विचरितुं स्वयैव स्वच्छन्दतथोन्मोचयन् समवाप्यते । न
 पुनरपि कदापि च निरणद्धिता विचरणात् । तादृशेन प्रकारेण प्रदर्शयन् अपि
 वसिष्ठा सगमवन्धुर शोकमहानशीलमाध्यात्मिककठोराभुजासननिष्ठजीवन
 पन्थाभादर्शयन्वा पर्यवस्यन् प्रेक्ष्यमाण सञ्जायते । प्रारम्भे आत्मनात्मनि
 एव विस्मृता प्रज्जनिप्रकर्षादेशचर विद्वत्प्रतिजगदिव प्रतिभाति सा परमन्ते
 तितान्तागभीरमा मान जिह्वता नारीव शोकमिहोना, प्रगाढसदिष्टुल्यमयमो
 पवसादितपरायणा धर्मात्मनामीश्वरापुराणपराणामाचरणमाचरन्ती स्वशरीर
 प्रनादिभि कपोरैश्चतुना नयन्ताः लोचनगच्छरीरवनि । महात्मागरस्य सरित्तत्र,
 प्रसूत निगमभङ्गस्य च क्षम व्यापारयो तमोहनास्पृता ब्रित्वा कालिदास
 स्वकायो नायिकामनुषया कलाकुशलतया कल्पितवानित्यत्र च स्तौके पि
 मनाय । तस्य पि गीत मर्मिर्मता च तस्या आसीदप्सरा । तस्या
 जगुर्विज्ञाहस्ततप्य ममतायत पर तस्या भरण पोषण च तस्मिन् हि आश्रमोदने
 यभूय यत्र प्रकृतिदेश आत्ममयग्रस्य च, सुन्दरताया स्वनिरोधस्य च वसति
 सुहृद्भाजपूर्वकं दृग्गतीभवति । असत्यपि तत्र कस्मिंश्चिदपि सामाजिके रुढिगते
 यथने नियत स भूमिर्धर्मसाम्बन्धिभि परैर्नियमोपनियमै परिगृह्यमाणवला-
 ययने । शकुन्तलाया गान्धर्वद्विहोऽपि वीचयते तदनुगुणमेव मुदा विभाण ।
 भग एव तत्र प्रकृते रुचता प्राप्यते पर मोषयमस्य समाज्ञाभिमत प्रवि-
 श्यत । नून नाटकमुपमाननिहीन भवत् समग्रेऽपि साहित्ये ससोभते, तत्र इतन्त्र-
 तया सहात्मनिसम्पन्नस्य विद्यमानत्वात् । उपयोरप्येतयो सबलपोरुत्तमयो
 संपरायात् तदीया प्रसन्नता अप्रसन्नता सर्वा, सयोगा वियोगारच सकला
 उपसृता स्यन्ति ।

शरन्तलाया सरन्ताया नैर्मिकता विभाति । न वस्तुतस्तु सा स्वाभाविकी
 सरन्त गिरन्दाकमुल्लसति । तथार्हयोरपि विमिश्राया परिस्थित्या परिपोषणाय
 तद् निरतया कारण प्रतीयते । शकुन्तलाया सरलताया बाह्यतास्य अणी-
 दापि भग्नो न पततेऽनप्य मिरन्दाया सरलता न तस्या सरलता सञ्जति ।
 अन्तरिगुणपद इत्यते यत् शकुन्तलाया सहयो तस्यास्तरणिश्च प्रथमकटिकाव
 प्रविष्टा व्यावृत्तिरिति भजन । सा लौकिकतायाः कस्मिंश्चिदप्यने परिचिता
 न परिचिततश्च यत् शक्य यतो हि यत्र तपोयने सा वसति चक्रे न तदेकान्तता

समाजान्तरानं पृथग् विधाय सन्तिष्ठते स्म । तत्रापि गार्हस्थ्यधर्मं परिपालयन्ते स्म । सा स्वभाप्रविनीता शकुन्तला चाक्षय्यमिच्छता दूयानापि नामात् तदनुभवदायिनी । विश्वस्ततया तन्मानयोपरि स्वकीयोऽधिकारं कृत्स्नतया कृत-
कामीत् । वस्तुनस्तस्याः पतने कारणमियं विश्वस्ततैवास्ति । शिन्विदमपि मयं
यद् इमे ये शुभास्तां पानयाम्यनुवृत्त एव तस्याः परमपङ्कजानां हृन्मुद्गारमपि
कर्तुं ममयां अज्ञापन्त । यद्यपि शकुन्तलाया आस्था परस्वतन्त्रेण प्रहारेण नष्टता
नीयाऽभवत् परमेया तद्विषय विश्वस्ततैवास्ति सा तस्यामविच्छेदा धीरतां द्रष्टव्यतां
सहिष्णुतां प्रणयदेवतां मरुता सञ्चारयतिस्म । मिरन्दाया शान्ता न जानु
एतस्या भीरुताया अग्निपरीक्षाया शरान्यतानिशार । न सा लोककट्टताया बहु-
मतिमपि मरुताजुनवमरं कदापि आचारयतिस्म ।

अस्मदीया विश्वेहिणो भावाः प्रकट्यमानाः पावनकारिणे भवन्ति । तन्नि-
श्चयेनारिमन् नाटकेऽनुसृष्टपाततामुद्यमानिविश्वेहिनावनीयानलज्वाला निर्या-
पयितुं कृतोऽस्ति प्रयामः । परं न स चिरं तदुत्पादे सतां द्रष्टुमिच्छते । तस्य
बैष्णवाचारिणो लीलां यनं मन्दरपं स निरोधयितुं, मन्त्रं पदरेपमपि विद-
धाति । चेद् दुर्वागस्य सापाद् बहुपत्नीवद्दुष्पन्नहृत्परित्यागः कापि द्वैवीधट-
नेव भावतिष्ठत तदा स परित्यागः परमनृसोऽप्यदनीयज्ञोऽकत्रक एव सिद्धोऽ-
भविष्यत् । तत्राविधे मयि तु परित्यागे, न नाटके शान्तिर्जीविनुं प्रभवन् न च
तत्र ममानाधिकरणस्यैव भ्यानुमर्हन् । अवतारितायां अत्रनिष्पन्नां कविना सा
द्वारणं कृतस्ति वस्तुनस्तद्वैतो राज्ञश्चमगो नास्मदापतने तद्वैतं जनयितुं कर्तुं
न चागामिमेव यद्गुं प्रभवति । पञ्चमोऽङ्कः सर्वमप्येतत् प्रसर्जति । शकुन्तला
आगच्छति; राजा सापाच्च तन्मनिशानुं चमने । स ता कटुशब्दैर्विज्ञानाति ।
शकुन्तलाया इदं दूषते तावति च । सा नृपहृन् तं तं प्रणयमात्रं स्मारयति
च । कविरेतद्विषयकं यद् इत्यमरवतारयानाम तत्र तस्य कविबद्धलायाः परमपदं
रहं यापते । एतद्विषयवाचतारणात् प्राक् कविना हंसपरिचारीता तीर्थी-
धविता वस्तुनस्तानादनद्वयानुममृष्टा मितिमाकर्ण्य ओतुर्मात्रं नितान्तमु-
पातं संलभते :

अहिमवमहुलोमुत्रो भवं

तद् परिशुम्बिभ पूजमंत्रं

कमलवमद् मेचमिषुदो

महुवर ! विहरि ओ सियं कहे ?

गते चतुर्थेऽङ्के यदा शकुन्तला पितु कण्वस्य शुभाशिनश्चपोवनस्य च सकलस्य शुभा कामना आदाय समुद्र स्वभर्तुं भवनं प्रतिष्ठते तदारम्भदीप्यमानसं तास्ता प्रियप्रियतरा आशा निवर्णाति तस्मैवोपरिभवग्यशनिपात ।

यदा विदूषक आह 'किं दाव गोदीप्य अग्नौ अवगारयो ?' तदा राजा सस्मितः प्रावोचत्—“सकृत्कृतप्रणयोऽयं जन । तस्या देवी वसुमतीमन्तरेण मधुपालमममगतोऽस्मि ।” नृपते प्रणयगताया पृथस्याग्निलताया स्वरूपमेतन्न वस्तुतोऽप्यपरिहितं पञ्चमस्याङ्कस्य आरम्भे कवि आचार्यस्य प्रपञ्चेन पाठ्येन प्रदर्शयति यद् दुर्वासस शाप मानवीयप्रकृतौ किं कीदृशं च योजयति हन्त ।

चतुर्थमङ्कं पर्यगतो यदा यय पञ्चममङ्कं प्रपद्यामहे तदा वयमस्माच्छत्रीन एव वातावरणे प्रविशाम । साधु महारामनामार्क्षससाराद् वयं राज्ञः प्रामादमुप सरामो यत्र दयाविहीनानि हृदयानि कुटिलकुटिलतराश्च प्रेमपथा सर्वत्र सम्प्रेषयन्ते । सुवर्गस्वप्नो हि य आध्रमपदे विलोकितोऽभूत् स इह भग्नो भवितुमारभते । शकुन्तलाया सार्धमागती द्वावपि सिन्धौ तस्मिन्मनुभवतो यद्यी हि अपरमेव किमपि जगत् समवाप्तौ स्त । सा हि जगती सर्वतः अग्निना ग्रस्यमानास्तीति तावन्नुवभूवत् । पञ्चमस्याङ्कस्यादावेतद्विधौ स्वर्गो सस्पृश्य कवि-रुप्यन्तकृतकालान्तलापरिमाण-सहनार्थं न सञ्जयति ।

भर्तृकृतस्याग्नौ शकुन्तलाप्रमादमते । ततश्च शकुन्तला वस्त्रप्रद्वेतेन सञ्जायते । सा विश्वस्तद्वस्त्रप्रनाडिता मृगीव तदा प्रविलम्बयते । सा वनकुमारी आशाशून्या कार्यपरिविद्धेव साप्यसप्रस्तेव हन्तमर्माविदारणकारिण्या व्यथया व्यधिनेव तदा प्रतिभाति । एकेनैव मूलादृष्टायातेन सा तस्मादाश्रमात् समूलं विच्छिद्यते यत्र सा चिरमुवास । ज्ञायते तदीय सम्बन्धस्तस्या स्वकीयेनाश्रमेण सार्धं न मनागपि शान्दिक आसीत् न चैव लाघविक । दुःखदेव तस्या प्रियाणि मित्राणि पवित्राणि मृगा, मृग्य, वृक्षा, लता—तत आकृष्यन्ते । तस्या पूर्ववर्तिनो जीवनस्य सुन्दरता दान्ति शुचिता चैकदैव सा विमुष्य दूरे पलायन्ते । सा जायतेऽशरणा एकाकिनी च । एकेनैव चणेन प्रथमचतुरङ्गाग्निं गीतं भवति उपसङ्गतम् ।

गम्भीरतरा निस्तब्धता एकाकिनी च हन्त, सामावेष्टय त्रिजृम्भमाणवलोकिता भवति । सा, यस्या मृदुला हस्तान्त्री आश्रमस्य निगिलमपि गसारं नेत्रे बाधुत्वे पर्यवर्तयत्, सम्प्रति सर्वथैव एकाकिनी सन्तिष्ठते । सा

स्वकीये साग्नशोकैरिमां विशालां रिक्तां पिपति । कण्वस्याधमग्रति शकुन्त-
लाया निवर्तने न कालिदासस्तदानीमुचित मन्यते । दुष्यन्तेन कृते परित्यागे, न
तस्यास्तदाधमे दान्त्या स्वस्थतया च सद्वामा कदापि भग्नव । अत्रुना तु
रदीया प्राक्नूनो ग्यति परिवृत्तिमुपेतास्ति, तस्या सम्बन्धस्तरमान् संपारात्
सग्नति विधिद्वये नीनो वर्तते । यदि भूयस्तस्याः स्थितिरन्विगमनेव पुराणे
वातावरणे कृतमविन्यत् तदा अनुपस्थितामवस्थां प्रति कटुविरोधस्यैव प्रदर्शन-
मघटिष्यत । इदानीं तस्या व्यथितायास्तस्य गरीयसः शोकस्य कृते युक्ततर
योग्यतरश्च तीरदधमवेदिनमार्गात् । न कविर्नवे स्थानं तानि पुरातनानि मित्राणि
तदीयानि दत्तानि न च तान्याश्रयनान्येव सन्निध्यानि यानि तद्विचित्रिरलेप-
जनिततापनयनाय अपेक्षितानि भवन्ति । कवेर्मीनं हि सद्-विविधयकं
केवलमस्मदीयायास्तां शरगरहितानां विस्तप्यतामश्वत्थिनीं चैननाञ्च गुर्वा
विधानि वा कलु शकुन्तलां परिवेष्टय सस्थितास्ति । मात्र मंशानिश्चेत् पति-
त्यक्ता पक्षी कण्वस्याधमग्रति प्रापितामविन्यत् तदा नूनं महर्षेराश्रमपदं
दिग्ग्यापिना छन्दनध्वनिना परिपूर्णमात्मवस्थत । शकुन्तलायां तत्र प्राप्तायां
नित्यं पादपानां वस्त्ररीणां च तदीययोश्चमयोः सम्पौरपि अविरतविलासस्य
प्रस्फुटनं सम्भवमस्मात् तस्मादेव कारणात् कविर्न तां तत्र निनासेत्यस्मान्नि-
श्चयते । परं मारीचाश्रमस्य पर्णशालायामपरिचितायां तु सर्वपैवानुद्बेगोऽतिर्दे-
वश्च अस्माभिः प्राप्यते । केवलमस्मन्नयनयोः पुरतः परित्यक्त्याः शकुन्तलायाः
मा मूर्तिः समुपस्थिता जायते वा नि सीमं शोकं वहन्ती ध्यातव्यस्तपस्वीव
तपस्यायां निरतास्ति ।

सग्नति दुष्यन्तः प्रयात्रानुसन्धेनानिषीप्त्वा गतोऽस्ति । पृथ. अनुतापस्तद
पृथ । मावच्छकुन्तला नैतेनानुशय-तप माचनेन विविता भवति तावत् तत्रपनं
न कामपि महत्तां दधानि । शैवभोद्धततरङ्गस्याऽस्मादुच्यतस्य वेगः शकुन्तलां
नृपाय प्रददौ परं न वस्तुतस्तत् तस्य शकुन्तलेपरि जय इति चक्रुः शक्यते ।
तस्या अधिगमनं तु यथार्थं समर्पणेन, तपसा वा भविष्यं शक्यम् । यत् प्रदाम-
मन्तरेण लभ्यते तत् हस्तान् स्तम्भमपि भवति लघुनयैव । तस्मादेव कारणात्
कविर्नोपि प्रगृह्णी तपश्चर्यामिना चिरं तापवति येनोपावपि तौ तथान्योन्म
प्रतिगृहीयातां यथा भवेत्तस्मात्सम्बन्धमम्बद्धौ । यदि शकुन्तलायाः परिमृ-
स्तदेव भूपतिना कृतो भवेत् यदा सा प्रथममेव तदुरात्रभवनग्रति नीतामवत्

तर्हि नियतं तस्या स्थित्यां तथा हंसपदिकानामेव संख्या मघर्षेत । सापि शोकाकुलमुपेक्षितमर्थविरहितं जीवनं नयन्ती नूनं दृष्टा स्यात् ।

शकुन्तलार्थं तु तद्विधोऽपि प्रपञ्च शुभाशतैव अस्तिद्वयत यद् दुष्यन्त-
रनां कठोरदादयेन प्रत्याचक्ष्यी । यदा तस्या कठोरताया कृताया कृकलं तमेव
प्राहुरम् तदा न ॥ तस्यामात्मानं विरामं कर्तुमशक्नुत् । अदमनीयतरस्य बलवत्तर-
शोऽन्तर्मानममदीद्रवत् शकुन्तला च स तथा सचरकार यत् सापि तत्रैव
ममौ । अन्तः प्राक् न कदापि स भूपरनादशमनुभयमवाप्तुमन्तरमासादयति स्म ।
नान पुनरपि कदापि व्यापातपथेन प्रेम्णस्तादृशं रूपं धर्मञ्च द्रष्टुमनेहसमेव
लभ्यवान् । वस्तुनस्तु पृथ्विधानुभूयुषभोगार्थं सन्नात्र मीमांसयेव न
निदधति । तेषामाकाङ्क्षा आयाममन्तरेणैव तोषं नृसिं चानुवर्तिता तस्मात् ते
तत्र कदापि समवाप्तुं शक्नुवन्ति यत् केवलं तपसा त्यागेन च सुलब्धं भवति ।
नियतिर्दुष्यन्त तद्वानां गभीरतरे परितापे प्राक्षिपत् । तेन स पारमार्थिकप्रेम्ण,
पात्रमभवत् । शकुन्तलाप्रत्यादेशान्मामूलममार्जयत् ।

इत्थं कालिदास कल्पितस्य मानसस्य दोष हि सर्वं साकक्ष्येनाभ्यन्तरानलेन
प्रवहत् सलचिनो जायते । स तथा न चक्रे येन बाह्यदृष्टिर्न सत्सर्वं द्रष्टुमर्हत् ।
यदान्निमेऽङ्गे अजस्ताः पतन्ति यथं सर्वाण्यपि दुरितानि क्षिप्रस्ततां गमितानि
परयाम्, अस्मत्पुरतः परिपूर्णपरितोषामितानन्दजविता हि शान्तिः सर्वत्र
गरिमत विलम्बन्ती परिस्फुरति । शकुन्तलादुष्यन्तयोर्पदा परस्पर मेलनं घटते
तदा तयोस्तस्या मन्निधी नैतिकता सर्वाङ्गीगभावेनारदाततां शुभना पुनीत-
ताञ्च गमिता दृष्टिपथेऽवतरति । वस्तुनो गोष्ठे सत्यमाह—‘शकुन्तला कम्बाह्मस
दीर्घोपास दीर्घोपास ऑफरेण्डा जिद् दीर्घूत्स ऑफ ऑटम; इट कम्बाह्मस
हेविन एण्ड अर्थ इति । निरवयवतया शकुन्तलायामेक सुखलोको विलोपित
परमपरो हस्तमाहूय । करिना प्रदर्शितं यत् प्रथमेऽङ्के दुष्यन्त शकुन्तला च
प्रगवकारित्वेन क्रियन्नुद्गता परिषेवयन्ती दृश्येन पर मसमेऽङ्के तयोयोगो
भरतस्य मानुषित्वेन स्थित् सन्धना विभ्राणः प्राप्ता भवति । प्रथमोऽङ्क स्तूर्ज-
मेनोत्प्रेषणेन ॥ द्वितीयमानोऽस्ति । तत्र तरलनाम्ने प्लवमानां महर्षेस्मन्ता,
तस्या मधुरी चञ्चलतया समुद धावन्त्यौ, नञा मुमनोभिर्हेमन्तौ, वनवल्गरी,
सीरनोऽगमतां भमरावलि, पादपान्तर्हितस्य मनोहररूपस्य दुष्यन्तस्य मेघनघटेः
पादपेभ्यः पयः प्रददतीनां निमृगामपि वधरकानामनसूयाप्रिध्वंवाशशकुन्तलानां

मखिलान् पश्यन्लोकनञ्च प्रेक्षामहे वयम् । यदेव मङ्गलमथ नन्दनविपिनं दुःख-
न्ममानसोन्मत्प्रिया शकुन्तलाप्यामञ्जरे तत एव निवसितीति च भवन्तीति ता
वयमीक्षामहे । अस्माद्धि यापिनशकुन्तलात्वाद्दरण्यात् स्वरण्य निनान्नमेव
भिद्यमेवमवन् यद् मङ्गलाप्रतारा भरतस्य जननी दहकुन्तला इति शरण्य प्रथ-
पयत । स तत्र पश्यन् पित्रस्त्रीनां कस्यकाणां दर्शनं भवति, न तत्र ता द्रवतय
एव, या दर्शयानां मनांसि ककेत्रयन्ति न च तत्र श्यामाङ्गमुष्टिपरिवर्द्धितसो
हृदिर्गोक्षवत् एव वीक्षितो भवति । तत्र एक एव रात्रि स्मरन्मपि कान्तार-
ममारुह्य सीदद् प्राप्यन् प्रेक्षितो जायते । स एक एव सर्वेषामपि भगोक्तवान् ।
प्रियतामुपशोभन्मुष्मीनां ललानां कमलोपनां, पुष्पाणां वृन्तानाञ्च वस्तुनाञ्च
स्मरन्मिष्याथ परिमुञ्चति तत्र पर्णशालामधिवसन्य प्रियताप्रोतचिन्ता
वहन्त्य कारवन् शयविरा मावहितनया चाल वल्लभैश्च लालयन्तो हृष्टा
भवन्ति । तत्र वयं शकुन्तलामागच्छन्तीं परयाम । सा परिपश्यते वन्दने वमाना
निपमदाममुष्मी एनैकवर्गि अग्निष्करगभनुर्विरहमेव दधाना शुद्धशीला हव-
पदेऽवसरति सर्वेषामप्यस्माकम् । तस्या हीर्षकलाभिष्यापिभिन्नपोभिन्नार्द्राय तदथ
द्रव्यं यत् तथा रहो दुःख्यन्ते कृतात्मगतार्तिविनमार्थम् । माम्भन सा नूनमेव
गौरवेण मण्डितान्ति, मारुत्यधुनात्तममुल्लमान्भावस्य ललितैव प्रणिमा । इदानीं
करा हातु प्रभवन् ।

इह नाटककारमन्दैः दर्शयन् लक्ष्यते यदस्मी कुमारमम्भवं दर्शयामास । ॥
मरीति यत् तदेव प्रेम शब्दो विव्यते तस्यैव प्रेम्णः सततमभिवन्दनं न्द्रियते तदेव
पुनर्गतं वेगं च प्रेम कथ्यते यन्मैतिकदर्शाभिप्लितं भवति । नैतिक्तमवहाय
यत् स्वरान्दतया निरुद्धतया चान्तर्यं नीयते तद्विरोधैव म्लायति उपरमने
च । एष प्राक्त्वनशालस्य कस्मिन् प्रेम प्रेम न मन्वने यद् बाह्यदर्शनवर्ता
प्रिरिपुतिमाश्रित्य विवृम्भते । प्रेम्णोऽन्तिम चरम वा लक्ष्य भवति श्रेय इति
तरीयं सुराडो विचार । स वदति यत् तत्प्रेम न सुन्दर न च पावन न चानन्तं
पुण्यस्य नार्थारथ, यदीमन् मर्द्दागं व्यष्टियन च, यन्नामानं ममाने त्रितनोति न
च यः कुटुम्बे अतिथिषु प्रतिवेशिषु च एवं विद्यति विस्मरणम् ।

मारुत्य कृते प्रवृत्तिरपि प्रिया निवृत्तिरपि प्रिया । तदुभयत्र स्तिष्ठति ।
मारुतं सामाहिकजीवनप्रयोजनेन तु आत्मानं बहुषु प्रतिष्ठायति तत् तत्र जायु-
पश्यादिकं किमपि नोपेयते । तद् मौलिकार्थं विस्तार एव रन्तुमीदृते परं

तदाप्यात्मिकजीवननिमित्तेन रह एव निवासं कामयते । सपोवेदिकायान्तु तदे-
क'वयेव भूत्वा निधीदति । प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रिययक्रयोरनयोर्विचित्रयो सिद्धान्तयो-
र्मध्ये वर्तते एकतेति कालिदासो मन्यते । कुमारसम्भवं अभिज्ञानशाकुन्तलं च स
इमामेकतामेव दर्शयितुमलेखीत् । सिद्धान्ताविमौ एकतस्तु आत्मान गार्हस्थ्य-
जीवने विनिवेशयतोऽपरतरश्च विरजम्के जीवने हि सखिवेशयन । यद्विरजगानां
यं संसारमद्यजस् तत्र मानवीय पुत्रं सिंहशावकैः सार्धं क्रीडन् दृश्यते
उदजवांसिनः साधोरश्च आत्मा गृहजीवनं सपोमयजीवनञ्चोभयमपि विभ्रत्
परिदृश्यते ।

वैराग्योऽमुखाणां संन्यासिनां पर्णशालामाचारशिलां कृत्वा कालिदासः गृह-
स्थस्य गृहं प्रतिष्ठापयन् प्राप्यते । कामस्य सम्बन्धमैन्द्रियवासनातो दूरे विधाय
॥ तं विरक्ततायाः पूते शुभे च सिंहासने आसयन् परिरुचयते । भारतीयधर्मप्र-
न्धेषु कामो धर्मोपेतं प्रदर्शितोऽस्ति । तस्योपरि पूर्वतया सैर्यम-नियमानां शासन
स्थापितमस्ति । कालिदासः सौन्दर्यतात्रैरुत्प्रयित विधाय तं कामस्यसन्धमा-
प्लवति । तदुत्थापितायां मुन्दरतायां विमलता मर्यादा श्रेयश्च प्रकाशन्ते । सा
रुद्रैः सर्वैरप्यद्वैः सकलमपि संसारं परिध्वजते । सा त्यागमयी वर्तते, सा प्रकृत्या
न रजसाविहा, तस्या अन्तराले न मानवस्य मानस्यारश्च धर्मादुपेता असंयता
मलिना च प्रीति अनुमात्रमपि स्वार्थं लक्ष्मुमर्हति । सा शारवतिकदाग्निमात्मनि
सखिदधाति । सर्वा अपि चञ्चलता उष्णलताश्च तत्र तथैव निगूहीता भूत्वा
मलशिना भवन्ति यथा शुभविषानस्य समुद्रे सकलान्यपि त्रिष्वंसकारीणि
श्रेतासि दासीभूतानि भूत्वा समितृष्टन्ते । तस्मान् ईदृशं प्रेम पादाविकात्
अनियन्त्रिताच्च प्रेम्णो ह्युत्कृष्टतरम् । कालिदासः शाकुन्तलं समुपरधाप्य जनता-
भिर्दमेव आदर्शं धर्मं पावनं प्रेम परिग्रहीतुं प्रेरयति ।

कालिदामस्य जीवनदर्शनम्

महानहिमसालो कथिङ्गलालपुत्रः कालिदासो मगधकुमुदरावा महतीमंकाटी
किङ्कनुर्पश्रिय परिशृणु प्रादुर्बन्धुः । अनिक्रान्ता यद्यपि महामह्यसमाप्ति
रेहितता गतस्य तस्य ज्यानिष्मनो नचत्रस्य, पर यमालं कमिलायामनी त्रितनुते
रम वसुमनीय तेन नान चिदाद् गौरववर्ना मन्यमाना मगधं नैजनीलिमुद्धमयन्ती
समुद्र नन्दति साग्ननमपि ।

महाकवे कालिदामस्य इक् प्रकयनगादपि मुद्रा पायोधेरपि गर्भारतरा
बन्धुः । तत्र यथा दाम्पत्यमविलाना प्रनविनरा न्तिमना भूवा विवमौ तपैव
तत्र ललितना मवांसमपि कलाना कमनीया कान्तिप्रार्थ चकामन । तदीये
कविने तस्याः धीविविपिगी धीश्च मस्सुरनि, एतावद् न तत्र तस्य व्य-
हारपरीयन्तनाया आमापि मंनुर्दति । स व्यावहारिके हि आदर्शे प्रपति स्म
न च वाचिके । तदीय विपश्चि न केवलं विषयगृन्दास्काय हिताय शोभते-
षतिनु तज्जगतीनलज्जिना समेशमपि पुमा हृने विराजते । तदीय ज्ञानं न नीरम
तत्र प्राणि-मन परिश्री-नचमा साग्रा गिगधता ममुद्देलनि । तस्य कविता
यथा भुवमेव नाक विरागु प्रयस्यम्यवलोभ्यते न तथा सा हा दिव गमयितु
प्रयतमानावाध्यते । तस्य रचनाना विपुल्यमकाद्या यम्मानव स्वकर्तव्यानि स्व
धर्मद्व प्रायम-चित्ते सर्वविधानि विनृति सग्राणि च सातानि सविबेकमुप
शुचानो भूभुवनमुद्रप्रभानलुछतु चेटेन । स कवि सामारिकेण मीन्दयेपु^१
पारमर्मिक सौन्दर्यमवलोकयाज्जकार । यथायमौ प्रहृतेरुसद एव सतत
जीवन तपद् प्रतिमति एग्मेवदपि प्रतिन्दयते यदर्मा नैजवमति प्रमूनमगर्दे
अयामितवैभवविलामविभ्रानमानेनु नगरेषु चक्रे । दैवमभावे अदधानापि तस्य धी
स्वीद्यानमिहर्षि मानवभावे निववन्ध । मानव क ? म छ तपति, छ प्रीडति,
छ हसति, छ लपति, छोपविरति, छ तिष्ठति, छ नुयति, छानुरचति, छ
विरगयति, छ स्वयति, छ च आगतीयेनम्यै सम्यगज्ञापीत् । स मानव तेभ्य

^१ रघौ ४, ८ । ^२ शकुन्तले, ३।० कविन्देव प्रीति, ६० = ७०, २९१ ।

^३ रघौ १०, २० ।

पदार्थेभ्यो नाराटाकृपति येष्विन्द्रियवृन्दं रमते परं तमजस्रं स्याद्ये तपसि यज्ञे च
प्रवर्तयेद्येव संलप्यते । मानवस्यात्त्रनोऽसीमत्त्वादाकाङ्क्षति य यदमौ (मानव)
स्वीया महनीयता स्वकीयं रूप स्वकीयामसीमाञ्च क्षन्तिमभिजानीयात् । ॥ न
यस्मिन् करिमश्वेकस्मिन् चेत्रे स्वं सीमितं विधाय सन्तिष्ठेत् । स सर्वत्रापि
विहरेत्, सर्वत्रापि रश्मिं दर्शयेत्, सर्वानपि भोगान् उपभुञ्जेत् परं तथा
हुषाणो न स्वशिवेक-प्रयोगं विस्मरेत् । महाकवेः काठिन्नामस्यैषोपश्लोकनीया
दृष्टिर्वित्तमगति तदीयेवमुदात्ता धी र्हुटतयैव तस्य तत्तद्गन्तानां साहाय्येन
सचेतसां पुर समुपरिधता सञ्जायते । अतस्तदुक्तीनामिह परिभाषनमुद्धरणानाञ्च
समुपस्थापनं कृतं स्यात् ।

कालिदासो जीवनस्य सौन्दर्यं सार्यस्य ममुरकर्षञ्च यत्र यत्र प्रेषात्रके रीयेषु
क्षान्तेषु तत् तत् परमप्रेमशलेन वक्रोत्तिवन्धुरेण मार्गगाभिष्वानक् । स जीवनस्य
मुपमापञ्चार्ति-प्रशमने विवेद् तस्मादसावभिदधी—

“आपञ्चार्तिप्रशमनफलं सम्पदो द्युत्तमानाम् ।” (मे० पू० ५३)

अर्थस्य संग्रहं तमेव ॥ प्राशंसत् यस्यागायानुदीयते । वक्षि च स —

“भादानं हि विसर्गाय सतां वारिमुच्चामिव” (रघी ४,८९)

स तदेव जीवनं धन्यममंस्त यदस्ति तप पूतम् । तदीयोऽर्थं द्रवीयान्
विश्वासो यत् तपोऽन्तरेण न सिद्धिः कापि सम्भवा, तस्मात् स सर्वत्रापि तपो-
महिमानं गावन् आसाधते । शाङ्गुस्तले स—

“वसमीकार्पणनिमग्नमूर्तिरस्ता समुद्रसर्पस्वभा” (७,११) इत्यादिना,

“कृताभिपेकां हुतजातवेदमं त्रगुचरामन्वतीमधीतिनी ।

दिरघवरतामृपयोऽभ्युपागमन् न धर्मवृद्धेषु धय समीपयते ॥” (कु० ५,१९)

कुमारसम्भवे इत्यादिना च स्वपाठकवर्गमगति मैत्रं भावानुबन्धनं करिम्न्
जीवनेऽस्तीति सौकण्ठं प्रकटीकरोति । स मुदहभावेन विद्याममिमं निदधाति
यन्मानवस्य भद्रं पूज्यानां परिवर्त्यायामस्ति सन्निहितमतोऽभिदधाति—

“प्रतिवध्नाति हि धेयं पूज्यपूजान्यतिक्रम” (रघी १,७९),

कविर्यज्ञ शून्यं जीवनं न वरं मेने । तद्विधाज्जीवनाशु स मरणमेव महोप-
रुहयेनावागमन् ॥ प्राह रघुवंशे—

“किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं यथाशरीरे भव मे दधानु ।

प्रकान्तविष्वसिषु मद्विधानां पिण्डेष्वनास्था शत्रु औत्तिहेषु” ॥ २, ५७ ॥

जाननस्य शिरनेदग्ने स्मिरने नितान्तमेव दुःख्यां निदधानि स तु तज्जी-
वनमेव जीवन मन्यते यत्र नाना मद्गुणा विभ्राजन्ते तद्-दृष्ट्वा जीवनस्या-
धोऽस्मिन्—“गुण्यता” नत स शंसति—“पदं हि सर्वत्र गुणैर्निर्घादने” ।
(१० ३, ६०) नानमेवैव जगति प्रतिपदननुष्ठानमेव प्रयत्न इत्यने ।
जीवनस्य गार्हस्थ्यं वर्तन उपरकरुर्माणि । यज्जीवनं परार्थं प्रयुज्यते तद्व्यक्ति
जीवनं स्थापयति येषास्ति कर्तव्यचारगा । स तानेवेत्यन्ताकलयति—

“पयांपर्यन्तस्य सुरैर्हिमासो ऋताश्च स्थाप्यतरो हि वृद्धे” (१० ५, १६)

न केनापि मानवेन धेनयि तृप्यते—दधेनू बांधयति यन्मानवः प्रकृत्या
धेनूशीलोऽस्मिन् जेय जागमानं धेनयि न नियोज्य नियोज्यपन्थ्यः तदा स
तया केनापि दोषेण प्रेर्यमाण एव कुम्भे तस्य स्वनं श्रेयस्यवृत्तिशीलवान् ।
तत्रापि नृप्रकृते श्रेय प्रियवान् मिद्वन्दिदृष्ट यन्मानवस्यान्यथाचरणं यद्
प्राप्यते तदुपाधिदोषादेव । इदमेव सर्वं विविच्य कविर्भगवि अग्रमुनविधाना-
निकया रीत्या—

“उज्ज्वलमन्यापनमग्रयोगाद्देयं हि यत् सा प्रहृतिर्जलस्य ॥”

(१० ५, ५४)

तज्जीवनमपि न क्वि साह्य मन्यते येनोपकृतो न प्रयुपकृतः । अतः स
उदीरयति—

“प्रतिप्रिदम्बेद् भवतो न कुर्पा—

। वृथा हि मे स्यात् स्वपदोपलब्धिः ॥” (१० ५, ५६)

कवि स्वकृतां स्वकर्मभिमनं वस्तुभावं वा अयांस्तरस्यानुत्वेन प्रकृत्यु-
खां प्रायेण प्राप्यते किं वा स स्वकीयान् विचारान् अग्रमुनविधाना महेन
द्वारंभियच्छना प्राप्यन् विदोष्यते । य पुरतः स्वेन जीवनेन सर्वपामप्यम्येषां
जीवनमभिमुखं मन्तिष्ठते तस्य पुण्यस्य जीवने प्रीतिं निदधातः कवि प्रमदति
कीरया वचोमङ्ग्येति हरयताम्—

“नचप्रकाराद्दमकुलापि ज्योतिर्भूती चन्द्रनयैव रात्रि” (१० ६, २२)

विदिदं नियम मानवस्य कधीरताया जाग्रयगं नास्ति हिमप्यक्षय्यं वा
वचनीयवम् । मानव-मानवस्य तु घर्म एव यं यद् सुखमवाप्य तत्पर्यादिति दुःख-
म्वधिगम्य विदिदति । तस्माच्च विचारवान् जनस्तद्वर्यां गतं तं जने विदोष्य

कृतमयेत् । कवे कालिदासस्य हृदयन्तु पुनरपि विषद्गत जनमप्रति नितरामेव समवेदनां निवृत्तिरिति अत एव तु स ।

“अभितप्तमयोऽपि मार्दवं मज्जत कैव कथा शरीरिषु” (२० ८, ४३)

इत्येतद् भ्रुवाण श्रूयते । जीवनमप्रति कवेरपि परामर्शकृष्टता वहति । तदोया दृष्टिस्तज्जीवनमभिनन्दनीय मन्यते यदस्ति गुरुभक्तिनिष्ठ गुरुजनादश पालकम् । कवेरपि गुरोर्गरीयान् न कोऽपि तद्विरोधोऽन सा (कविदृष्टि) तदाज्ञा सर्वयैवाविचारणीयामवगच्छति । गुरुषु यास्ति तदीयास्था सा दृश्य-ताम् प्रवृत्तिम् कथासम्बन्धे—

“स शुभ्रवाग्मातरि मार्गवेण पिबुनियोगान् प्रहृष्ट द्विपद्वन् ।

प्रत्यप्रहीद्व्रजशासन तदाज्ञा गुरुणा हयविचारणीया ॥” (२० १४, ४६)

कविमानवस्य यथार्थमेव जीवन चित्रितं निवृत्तान् सर्वत्र प्राप्यते । पर स हृदयमिच्छति सदैव, यत् मानवस्तथा प्रत्यस्यत यत् तदीय जीवन भव्यमुद्भूत स्याद् भवच्च कव्याणवृत्तिः । जीवनस्य सुन्दरता कव्याणोऽभिव्यक्तिरिति न च कदाज्जनम् । तस्मात् स मानव महनीय जीवनमप्रति नेतु कामयमानो मानवजीव नस्य प्रवृत्तिं ववास्तीति ज्ञापयितुं निगदति अग्नियर्षचरित्रार्थनष्ट्येन—

“दृष्टोपमपि तच्च सोऽयजत् सङ्गवस्तु भिरजामनाश्रव ।

स्वाधुभिस्तु विषयैर्हृत्स्मृतो दुःखमिन्द्रियगणो निवायते” ॥ (२० १९ ४९)

यतो मानव स्वमभिलषितं लभते तत् एव प्रयानि तत्रैव स रज्यति, तस्मिन्नेव याचते, तस्मिन्नेव च स्व भाव निवृत्तानि । अस्म्येतद्वशात् मानवीय जीवनस्य विशिष्टता । कवि-दृष्टेरेषां विनिष्टता नागमान तिरोधानुमर्हति—

“अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चागच्छेत्तमिन्मयते” । (२० १०, ६०)

कविस्तद्वत् आपने यदमी मानव-जीवनस्यान्तरात् प्रेक्षत । मानव-जीव नस्य प्रवृत्तेर्गुण्यन किं वा विरहयत्न न कवेरुद्देश्य, तस्य तु लक्ष्यमस्ति मानव जीवन-धर्म-विरहणम् । स कवल मानवजीवनमुपधापयति । न च तस्मिन्नु मिरहति न च निन्दितम् । इदं स्ववरय यत् स सदैव जीवन मानवीय रचयति—कर्मणा सस्कृतं मुनेषु च कामयते श्रुतम् । अथ च स यथास्थलमिदमपि दर्शयितुं यतते यत् कीदृश जीवन तस्मै रोचते । परमतद्विषयकमभिधानं तस्य न भवति साक्षात्तयाभिहितं तद् भवति सदैव परावृत्तया निगदितम् ।

“अपथे पदमप्यन्ति हि भुवनोऽपि रजानिमीलिता” (२० ९, ७४)

इत्यादिपङ्क्तयो हि उपर्युक्तं स्पष्टमेव परिपुञ्जन्ति ।

जीवनं तत्रैव रमते यत्र तदर्थाप्तिर्न पदार्थभङ्गमुने—इत्येवमादिभिराहः कवि-

रन्त्र नैवं पश्यन्तश्च प्रकाशयन् प्रतिभाति—

तं प्राप्य सर्वावयवानवयवं व्यावर्तताऽन्योपगमन् कुमारो ।

न हि प्रवृत्त्ये सहकारिण्यै वृष्टान्नरं काङ्क्षन्ति पटपशलि ॥ (१० १, ६९)

कविरनस्मिन् जीवने न प्रीतिं वचनाति यत् स्वभ्यामिनो हिन प्रियं वा कर्तुं
तु न शक्नोति परं तस्मिन् चित्तकारकं विद्वदति भवतु नाम सा चित्तकारकता
ज्ञात्वा भङ्गात्वा वा, निश्चयानया अविवक्षानया वा । इत्यमेव स्वं भावं स प्रकारा-
न्तरेण वदति—

“स्थानं नियोज्यते हि दावयमग्रे ।

गिनारय रथं स्वयमचलेन ॥” (१० २, ५६)

मानसो जगति समाग्रे भावं दृष्टीयात्, स गुणवत्सु समयं नयेत् । स्वकीयान्
विचारोश्च प्रकटीकृत्य ररद्वीयान् गुणोश्चाविर्भाव्य समाग्रे स्वीयं नैवं स्थानं चजेत् ।
एतद्विषयावरगङ्गीकरणेन जीवने निर्मिन् भङ्गिमुहति । जीवनं तदेव भवति
बन्धनीयं यस्य गगना समाग्रे कृता जायते । कविरिषेतत् सर्वं क्वदि निषायैवेदं
कथयन् प्रतीयते —

“सम्बन्धमाभारप्रवृत्तमाहुर्वृत्तः स नौ सङ्गयोर्वनान्ते ।

तदभूतनायायुग ! नार्हमि स्वं सम्बन्धिनो मे प्रथमं विद्वन्मु ॥” (१० २, ५८)

जीवनं प्रेम्णि स्थितम् । प्रेम तस्मिन् प्राग्गदां शक्तिं सञ्चारयति । तेन
तस्मीवति, नमिति वधते च । जीवनस्य मूलमूर्तं तस्मैव वतते प्रेम । नारीनरा-
धुमावपि तत्प्रेम्णि स्त । कविर्जीवनस्यैवं प्रधानं तत्र सर्वेष्वपि मानरेषु उपै-
संवृद्धिमाभादुषद् विलोकयितुमाकाङ्क्षति । स इच्छति यजीवने प्रेम्णा पावनं
भवेत् । तत् तदनुमर्देषुगुह्यते स्यात् । न स तत् प्रेम ‘प्रेम’ इति पुनीतेना-
भिधानेन स्यादनुमर्देषु यदनाचारदोषेन दूषितं स्वार्थ-विषेयं समृष्टं वा विद्यते ।
तस्मात् स पुनःप्रेमरेतान्ते जीवने महतीमेव अर्हा निदधाति । कविः प्रेमप्रवरपदे
जीवने, मन्ये ।

“सागरमुद्रिष्यतां कुत्र वा महानद्यवनरति” (शा० पृ० १६५)

“किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखःमनुवर्तेते” (शा०, पृ० १६५)

इत्यादिभि र्वीर्या प्रगतिमपेक्षन् इव प्रतिभायते ।

मानवीय जीवनमपल्यानमालोकयितुमुसुक्मानसमवाप्यते । अपश्य
मुदितमवाप्य तत् प्रसीदति ॥ सित च तदवलोक्य विपीदति तत् । अपश्यस्य
सुखदुःखे जीवनस्य सुखदुःखे स्त इत्येतप्येयानुभूय च कदाचित् कविर्जीवनस्य
प्रियतरं तत् प्रति च नितरामेव नैसर्गिकानुद्गाराणुद्गिरघवलोकितो भवति—

“आलस्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै

रष्यक्तवर्णरमणीयवच प्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तद्गुरजसा मलिनीभवन्ति ॥ (शा० ७, १७)

अनपारयता भवति ॥ खदति विचिन्त्य स वसति—

“कष्टं तत्तु अनपारयता” (पृ० ४००, शा०)

अपश्यतां लक्ष्मीदृश्य कविर्षान् विचारान् निश्चाति स्म ते विचारारतस्याथ
स्थितासु पठिष्यु दृष्टा भवन्ति—

“सन्तति शुद्धवरया हि परत्रेह च शर्मणे” (२० १, ६९)

कविर्मन्यते यत् सन्ततेर्मानव पैतृकाद् ज्ञानानुक्ते भवति—

“असद्वपीठ भगवन् ज्ञानमस्यमवेहि म” (२०, १, ७१)

जीवनस्य धर्मशास्त्राभ्यामिव कबरभिलपितमस्ति तस्मात् स मन्यते यत्
सन्ततिहीनस्य पुरपस्य पितरोऽमृता एव सन्त स्वयं विपण्णा एवोपनिशन्ति—

“अस्मात् परं वत यथाश्रुतिं समृतानि

को न कुले निवपनानि नियच्छतीति ।

मून प्रमृगिविक्रयेन मया प्रमिक्त

धीताभुशेषमुदकं पितरं विवन्ति ॥ (शा० ६, २५)

इदं सर्वं मयानमपि कविं सन्तानस्य श्रुतगामित्वं शक्तिशालित्वं पुष्ट्याग्रत्वं
विनयशालित्वमेव च परिप्रीणाति । अस्त्येषा हि दृष्टिर्वस्तुन कवे सन्ततिमति
जीवने अत एव तु स “श्रुतस्य यायादवमन्तमर्भक” (२० ३, २१),
“ कपाटवत्ता परिणद्धस्त्वंधर ” (२० ३, ३४) “नीचैत्रिनयान्दरपत” (२०
३, ३४) इत्यादीन् भावान् अभिप्रेतयति ।

कविमहानुभावोऽथ भवितव्यतायां विश्वमिति परं न सा भवितव्यतायादिता
तं प्रीणाति या हि अलमै पुण्यार्थपराहमुगैरभिनन्द्यते । स तु गतजन्मसु
कृतानां कर्मणां विषाकमेव ‘भविष्यता’ इत्येतेन नाम्ना व्यपदिशति । भवित

व्यताविशयिकास्नदीया उक्तयस्तदैव क्षुता भवन्ति यदा कृतेऽपि प्रयत्ने घग्ना न विनिवायां भवन्ति धूयनाम्—

“न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयिष्यामि यदापि मृतरि” इत्युद्दिता तथैव गृहीतम् । अथवा भविष्यता सन्तु बहवर्ती” (शा० ४० ३६३) प्रयत्नेऽकृतप्रतिफल्यचन घग्नुनोऽजाप्ती कारणं भविष्यतोऽप्यतश्च मन्दने कविरत्न बहू—

“शान्तमिदम्” “भविष्यता द्वारुणि भवन्ति सर्वत्र” (शा० १, १६)

अपरोक्षकारिता जीवनस्य, भवन्ति मङ्कटावहा प्राप्ता । अतस्तदैव जीवन कविर्न विचारयति यत्र समप्राप्त्यपि कायाणि विमुक्त्यकरितया विरीयन्ते । रहस्यगतादी तु विदेयत परीक्षितजनकनङ्गायमिदं कवेर्यत्नः । तदीयमिदं वच—

“अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विद्वन् मगन रह ।

अज्ञानहृदस्पृष्टं वैर्भवन्ति मर्हदम् ॥ (शा० ५, २४)

जापयति यत्रावने परीक्ष्य कर्तव्यमिति कवेरिष्टम् । जीवनमपि कवेर्यप्यपि विचारो वर्तते यत्रावनेन कर्मणि कुशलं भाव्यम् । तज्जीवन निम्ननीदमन्ति यत्कृतेन कर्मणि विदुषा मानस न नुस्यति । जीवनस्याप्यर्थं शोभा विदुष्यमनपरितोषकारिकमकरिता । कविरत्नस्य जीवनमुद्दिग्यैषा दृष्टिरधोदितिते वाक्यं स्पष्ट प्रतिपद्यते—

“आपत्तिषाद् विदुषां न साधु मन्ये प्रयत्नविज्ञानम्” (शा० १, २,)

कवेरिष्टया प्रज्ञा लोकप्रतिष्ठा सैव साधु-स्तुत्या भवन्ति या भवन्ति स्वमुक्त निरमिलाया लोक-मेवनपरायाश्रितजनपरिभाषाविनिवारिका । जीवनस्य यदभावतत्त्व कविरत्न काङ्क्षति । तद्विचारो जीवनमप्यर्थं एवमिदं स्वर्गोद्दिष्टीना लोक-मेवा । स व्याहरति दुष्पुण्यजनलोकमेव व्याप्रेन—

“स्वमुक्तनिरमिलाय शिष्टमे लोकहतो

प्रतिदिनमपवा ते वृत्तिरेवविधैव ।

अनुभवति हि भूतानां पदपस्यांशमुभय

शमदति परितोष छायाया मश्रितानाम् ॥” (शा० ५, ३)

कवि काण्डासोऽस्ति परमोच्छिद्यचारवन्दुर । न तस्मै जीवनस्य कला-रहितत्वं रोचते । स जीवन कलामु कुशलं द्रष्टुमनः । जीवनं तदेव तद्विचारो

यत्र कला विलसन्ति । तदीयेषु कान्येषु राजमाना कला स्फुटतयैव बोध
यन्तीद यन् स कलाकलितमेव जीवनमाद्रियते ।

कार्या मैकतलीनहसमिधुना स्रोतोवहा मालिनी
पादास्नामभिनो निपण्णहरिणा गौरीगुरो पावना ।
शास्त्रालम्बितवक्त्रकलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यध -

श्लो० कृष्णमृगस्य वामनयन कण्ठ्यमातां मृगीम् ॥” (शा० ६, १७)

पादभ्यासवक्त्रवग्निरक्षणास्नेत्र लीलावधूतै-

रत्नरत्नापाखचितवलिभिश्चामरै क्लान्तहस्ता ।

वेरपासवक्षो नक्षपदमुत्तान् प्राप्य वर्षाप्रविन्दू

मामोक्षयन्ते त्वयि मधुकरभ्रेगिदीर्घान् कृत्वा चान् ॥ (मे० ५० ३५)

“नहो रागपरिवाहिणी गीति ” (शा० ५० २६४)

“तवास्मिगीतरागेण हरिणा प्रसन्न इति ” (शा० १, ५)

हृत्पादेषु कवे सगीत मृत्युचित्रकलादिप्रियत्व स्पष्ट दृश्यते । एतेन सिद्धयति
यद्गमौ जीवन कलाकलित दिरञ्जति । कवि कालिदास भारतीयवर्तनधारा
अभिभ्याष्य शोभमाना पर्यवलोक्यते । तस्मात् स न कस्यामपि दत्ताया नैसर्गिकीं
प्रसादभिय मोक्षुमभियाङ्कति । आरमन् आनन्दमपरवात् स न म्रन्दनपर
जीवन जीवन मन्थते । स तु तत्र सतत विनोद रिमयतां विविधकलमीडानां
विलासमवलोकयितुमिच्छति । तद्दृष्ट्वा जीवनस्वार्थो नास्ति त्विच्छतोदासीनता
वा । परमिदमपि न बोधनीयमेतेन यत् कविर्जीवनस्य तत्वेभ्यो दूरे घस्तुम
भिलषते । ॥ वृहस्पताम्-जीवनस्य-अस्तरता (१० ८, ५१) सम्यग् वेत्ति । ॥
जानाति यद्-“मरण प्रकृति सारीरिणां विवृतिर्जीविनम् ” (१० ८, ८७)
॥ इदमपि अवगच्छति मृदा यज्जीवने कदापि सुखमवतरति कदापि च दुःखम्-
“कस्याप्यग्त सुखमुपनत दुःखमेवान्ततो वा ।

भीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रेनेमिक्रमेण ॥” (मे० ३० ४६)

पर किं नाम दुःखमिदमित्येतन् साधु वेत्ति ज्ञानवाक् कविरथम् । दुःखस्य
नास्ति स्वरूपा स्थिति । न तद्विवेक-वाधो पुरः स्थानुमर्हति । ज्ञानानलो
निमेषमात्रेण दहति तत् । इदमेव सर्वं विभाष्य कवि कालिदासस्तत्जीवन एव
निष्ठा निदधानि तदेव जीवन सोऽङ्कति तस्मै जीवनायैव स्वच्छन्दा ममपंपति
यदस्ति सदैव ज्ञानविभाविभासितमानन्दसागरतरङ्गतरङ्गित माना-गुणोन्नासो
हसित विविधावदातविद्याविद्योतित सुष्कलकलालोभम् ।

जीवनेऽर्थकर्मभेदरूपद्वयता सदैव विद्यते इति स चान्नानि अन्यत्वं सम्निषु
प्रतिपादितमिदं यच्चैव नस्य सत्ता अर्थ-कामधोरपरि विद्यतेति । परं तत्प्राप्त्या
नुगतं न तदभिमतमन्यत्रस्य जीवनदर्शनं तस्मिन्नेव जीवने इष्टदृष्टानि यद् धर्मान्
गतमर्थं कामञ्च विदधते—“अप्यर्थकामौ तदवस्थौ धर्मो यत्र मर्त्याणि (१०-१,
२५) । न जीवनस्य कामुच्छेदं तदित्यम् । येन तस्य सत्ताविध्वंसमवाप्तिरपि न
भ्यात् तदा स कदापि न शाकुन्तले शाकुन्तली दुर्वास्तता, मेदे यच्च तद्विपरिणता
कुवेरेणानिष्ठापयन्, कामदेव च कुमारसम्भवे भ्याम्भवेन भवमानि परिवर्तयन् इष्टा
भवितुमर्हन् । स जीवने धर्मविद्वद्द कामस्य तु न देवेषु साक्षी न मर्त्यादिवर्धमान
विद्यते न च मानयेत्यपि । कवि काकित्वातो परिमन् वृक्षान् धीरान् भिषग्वान्
यद्य स परिमाणमापादयति तदग्नौ मीमर्षं वर्तनम् । तद्वीर्यं हि वृक्षान् मीमर्षं
मेव मुक्तयैवतमदिन । अतः स मीमर्षयंगुग्धमेव जीवतमादिवत् । तदेव तं
तोययति । मीमर्षप्रियता मातृवमात्तरणस्य लक्षणम् । येन कथितवान् सुगन्धि
परिपुष्पानि तदा विमयी 'तुराचारवान्' इति कर्तुं शक्यः । एतत् सर्वमा
माप्नुयम् ।

“दीपं तद्विद्यमानं जेष्ठमुत्तमं लीलाप्रियमूलम्

नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य ।

वर्णान्तराणां वास्तव्यं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ॥” (शा. १, १३)

“नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ।

नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ॥” (शा. १, १३)

नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ।

नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ।

नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ।

नानावर्णविशेषाणां विरक्तयोऽप्यधिकतमस्य

विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं तद्विद्यमानं ।

हुताग्नीनाम् ”, “त्यागाय सम्भृतार्यानाम् ”, “शैशवभ्यस्तविद्यानाम्”, “जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुर ”, “ज्ञाने मौनं चमा शक्नोती ”, इत्यादिषु श्लोकेषु नितान्तमेव स्फुटभावेन प्रथयन् समवाप्यते ।

यस्मिन् जीवने स्वपनाम्यवहरणादिकमेव दम्भोचरी भवति तज्जीवनं मानवस्य जीवनं न, तदस्ति पशो जीवनम् । मानव जीवनस्य कृतार्थता न तावदेव । अतः कवि काङ्क्षति यन्मानवो मानवीय जीवनमङ्गीकुर्यात् । मानवीयजीवनं मानवस्य पवित्रता, पुरणार्थस्य फलोदयगामिता, विश्वस्य सेवां, विद्यानामर्जनं, धिया शास्त्रानुगतं, कर्त्तव्येषु अभिनिवेश विषयेष्वनासक्ति गुणेषु प्रणयमपेक्षते तस्मात् कवे कालिदासस्य दृष्टिस्तद्विषयेषु जीवनं जीवनावेन स्वीकरोति । केदाञ्चन जनानां कथनमिदं यत् कवि कालिदास स्वकीयेषु काव्येषु यस्मिन् जीवने प्रीतिं दर्शयति तज्जीवनम् आदर्शजीवनमस्ति । न तदस्ति सामान्य जीवनम् । परमिदं कथनं न समीचीनं प्रतिभाति । समाजस्य कल्याणाय राष्ट्रस्याभ्युत्थानाय विश्वस्य सस्काराय नास्ति सामान्यजीवनस्य कदापि अपेक्षा मनागपि । सामान्य जीवनं हीनता इरिद्रतां पराधीनता जानाविपदांमवल्लिखामन्त्रयति । तस्योपरि शासनं भवत्यन्धस्य । तत्सर्वैरपि सदा दासीक्रियते । तज्जीवनं सामान्यं तु पशूनामेव दृते हितकरं न मानवानां कृते । मानव-शरीरमवाप्य खेद आहार निद्राभयमैधुनध्वेष तद् गमितं तदा तेन को लाभो जातः । अतः जीवनं तु तदेव यद् एष कवि कालिदासो जीवनत्वेन स्वीकुरुते ।

धन्योऽयं कविर्यो विश्वस्य पुरतो जीवनस्य स्वरूपं तदीयं मर्मं च समुपस्थापयामास । धनूतो जीवनधारिणो ममद्ये जीवनप्रतिष्ठापका भूत्वा ये कवयोऽवतरन्ति ते कविभिर्भता गौरवशालिनी भवति । प्राणिनश्च जात्यासनमयस्य आसस्य च परिग्रहणाय सदैवसरं लभन्ते । जयति कविकालिदासो जयति ।

कालिदासकवितायां राष्ट्रियता

भारतस्य राष्ट्रस्य राष्ट्रियत्वं किमित्येतद्वगन्तुमस्माकं पुरो यद्यपि ध्रुतयो ब्राह्मणानि अरण्यवानि उपनिषदो वेदाङ्गानि श्रौतगृह्यसूक्तपथसंस्त्राणि दर्शनानि पुराणानि शान्तायण महाभारतं शिलालेखसूपचैव-भूवननमलब्धप्राचीनप्राचीन-तरमुद्रादिविविधमामयः शोभन्ते परमुक्तं हि तत्त्वमवबोद्धुं केवलं महाकवेः कालिदासस्य काव्यान्त्यैव सर्वेष्वपि-यामहे । राष्ट्रियतान्तप्रदर्शनार्थं न तत्रापि तद्दीपानां सर्वेषामपि काव्यानां सांख्येनोन्मीलनमिह सम्भवत् । तथाचरणेन तु निबन्धस्यास्य कामो ह्यतिगरा द्योयतामायादयेत् । तस्मादत्र तु तत्रापानि कानि-चनैत्र स्थलान्युपात्तानि स्युः । एतदध्वनोभ्युपगमेताम्भिर्दीपं तदुत्तरं पावनं सरलतामवाप्नुमहेत् यस्याकलनमत्र सममीक्षितमास्ते ।

सर्वेषामपि सुधीन्द्राणां विदितचरमेवेद् यकालिदासस्य तु समस्तान्यपि काव्यानि प्रारम्भाद्धनं दावद् राष्ट्रियताभावभाजिनानि भूवा काव्य-संमारे संशोभन्ते । अस्त्येव वग्नतस्तु कविः कालिदासो राष्ट्रियः कविः । सः भारतीय-ताया दर्शनाय भारतीयतायाः प्रतिष्ठापनाय भारतीयतायाः समुच्चमनाय स्वकी-यानि सकलान्यपि काव्यानि समर्प्य । अतो नैतदस्माकमपि स्थलं यच्च स्याद् राष्ट्रियताभाजिभूयितम् । कस्यचन राष्ट्रस्यानुदयाय तस्य रक्षणाय तस्य संवर्धनाय च जनानां हृदयेषु राष्ट्रियतायाः सञ्चारार्थं वितान्वमेवापेक्षितं जायते कालिदासस्य काव्यान्वस्यां दिशि यादृशं सुन्दरतरं प्रहृष्टतरञ्च कार्यं संगदायन्ति न तारुण्यं कस्यस्तरस्य काव्यं विदुषद्वलोकयते । कालिदासस्य कविचं हि अभिरुचममात्रायां समीचीनया रीत्या स्वयं परिपालयत् सग्रेसदैव विद्वांसः कालिदासमेवं रुचमाना हरन्ते—

“वयमपि कवयः कवयः कवयोऽपि च कालिदासाद्याः ।

हृदो भवन्ति हृदग्रिन्तामगयोऽपि हा हृदं ॥”

यत्पुरि—

“आग्रहद् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चमी जायताम् आराध्ते राजन्सः शूर हृदयोऽति-
भ्याचीमहारयो जायताम् । शोभती धेनुर्बोधाश्नह्वानाय मणिः पुरन्विषोपा जिह्म-

रथेष्टा । सभेयो युवांस्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे पर्जन्यो वर्पन्तु । कलशयो न आपधय पच्यन्ताम् । योगधेमो न कल्पताम् ।”

इत्येषा हि या राष्ट्रियताभावोन्मेषिणी राष्ट्रप्रार्थनाचरितानि सा हि सर्वत्र सर्वत एव कविशालिदासस्य पुनीतासु रचनासु विभासते ।

यत्र यत्र हि पारमेश्वरी आस्था समवेक्ष्यते तत्र तत्र नून भारतीय आत्मा विनम्रत इत्येतद्धि सत्यं न कदापि विस्मरणीयम् । भारतराष्ट्रस्य राष्ट्रियता यैवं-
हुभिर्पादानैर्निर्मितमस्ति तेषामेकतमं तिष्ठन्मृतमुपादानमीश्वरवादिवमस्ति ।
इन्मानन्दमय सत्य कवे कान्दिदासस्य सर्वोत्सर्पि कृतितु सर्वत्र नरीनृत्यत्
दृग्गोचरीभवति । दृश्यताम्—

(३) “वागर्थाविव मञ्जूर्ली यागयप्रतिपक्षये ।
जगत पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी ॥” (रघौ)

(४) “वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरष व्याप्य स्थितं रोदमी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनम्यविरय शब्दो यथायाचर ।
अन्तर्यंश्च मुमुक्षुभिर्निधमिनप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणु स्थिरभक्तियोगमुलभो नि श्रेयसायास्तु व ॥”

(विक्रमोर्वरपाम्)

मातङ्गो विद्याया शोभते विद्या च विनयेन शोभते—इत्येतद् वीक्ष्य राष्ट्र-
हनेन आत्मा देशं एवं विनेतुं समुचिताननुकूलंश्च सस्कारान् प्रयुज्जते स्म ।
कवि कालिदासो विनय नाम गुण देशस्य प्रगुणीकर्तुं प्रायतत—

“मन्दं कवियश प्रार्थी गमिष्याम्युपहारयताम् ।

प्राशुल्ये कले लोभादुद्गाहुरिव धामन ॥” (रघौ)

“युक्ता युगव्यायतवाहुरसल कपाटवत्ता परिणदकन्धर ।

वपुःप्रकर्पादजयद गुरु रघुस्तथापि नीचैर्निमयादहरयत ॥” (रघौ)

यत्कार्यं प्रारब्धं तत्प्रमाप्तिर्भावत् न स्यात् न स्याज्यमित्येषा प्रकृति-
भारतस्य चिरायुष्वा भवेत्, तस्यातिथिपूजनभावना दिनानुदिनं पुष्टिमृच्छेत् ;
यत्नमग्न्यन्धि तत्कर्म महीयोजगति वृद्धिसुषयात्, दुष्टानां निग्रहणेन, कर्तव्यानां
पालनेन च मृग शान्तिश्च समुत्पद्यते तस्मादिमे वैश्विष्ट्ये चाष्टद्वितीये स्त एते-
तदेतोलं कितयो मज्जाय सतत साधु प्रेषितः स्यात्—इत्येतद् विष्टरय कविदेशस्य
स्वरय ताद् सर्वान् धर्मान् स्वकाव्येषु विविधकृपाप्रकथनव्याजेन कीर्तयति—

- (क) “सोऽहमा जन्मशुद्धानामा फलोदयकर्मणाम् ।
आ ममुद्रचितीशानामा नाकरयवर्मणाम् ॥
(न) यथाविधिहुताग्नीना यथाक्रमाचितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभावना यैः प्रकाशरिर्मभिः समुल्लसति तेषु गुरुभक्तिनाम्-
प्रकाशरिर्मनितरानेव ललितामामा विमर्ति करिमारतस्वैतां विविष्टता मंत्रिबु-
मुपदिशति भारतीयाङ्गवत्स्नान्—

- (क) “तयोर्जगृहसु पादान् राजा राज्ञी च भागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥”
(ल) “ममाष्टविधेन मया महर्षिर्विज्ञापितोऽभूद् गुरुद्विगायै ।
स मे चिरादास्थलितोषचारं ता भक्तिर्मेवागमयत् पुरस्ताद् ॥”
(रघौ)

भारते छट्प्रारम्भममयादेव गौमातेव मता । तस्या रश्मि मन्वर्धनं च
देवोऽयं स्वकीयेषु प्रधानेषु कर्तव्येषु अवगच्छति । तामन्तरेण नास्य देशस्य
देवपूजा न पितृवर्णनं न च अतिथिपरिचर्यैव भविष्यन्ति तस्माद् तत्परं हि
भारतं राष्ट्रियगुणेषु अन्तर्भावयति । कवि. कथाव्यपदेशेन गोसेवाप्रति देशस्य
जनं जनमाह्वयति—

- (क) “आस्वादवन्नि कवलैस्तृणानां कन्दूयनैर्दशनिसारजैश्च ।
अध्याहृतैः स्वैरगतैश्च तस्या. मघ्राद् ममाराधनतत्परोऽभूत् ॥”

- (न) प्रद्विनीकृत्य हुतं हुताश-
मनन्तरं भर्तुरन्धर्मी च ।

घेनुं मवन्मां च नृपः प्रतस्थे

मन्मज्जलोद्भूतप्रभावः ॥ (रघौ)

भारतीयराष्ट्रभावना यजप्रियास्ति । सा मरुतं वरं मन्वने परं यशोनाशं न
कदापि द्रष्टुमिच्छति । सा प्रागन् अनि ममर्ष्यं तदुपाज्जीयन् चिरादुत्सुकतरा एषा
भवति । सा स्वजीवनमेव धन्यं तेनावगच्छति । भारतराष्ट्रस्य परिष्कुरन्तमिमां
विशिष्टं प्रति भारतीयानां हृदयमावर्जयति दिलीपोपाख्यानमुपस्थाप्य—

- (क) “चतान् चित् प्रापत् हृत्पुद्गं चप्रस्य शब्दो भुवनेषु रुढः ।
राम्येन हि तद्विपरीतकृते प्रागैरपक्रोशमतीममैवां ॥”

(२) शिम्प्यर्हिर्यस्तत्र चे-मतोऽहं यत्र शरीरे भव मे दयालु ।

एकान्तविधिमिषु मद्दिधाना विष्टे-वनास्था खलु भौतिषेषु ॥ (रघौ)

स्यागो हि भारतराष्ट्रियताया सर्वस्वम् । कविस्तमेव रघुचरित्रक्रीतनकैतवेन
निदधाति सहस्रम्—

(क) “म विश्वजितमाजहे यज्ञ सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विमगांश्च सतां वारिमुचामिव ॥”

(ग) “त भूपतिर्मातुरहेमराशिं लब्ध कुबेरादभिषास्यमानात् ।

दिदेश कौत्साय समराग्नेव पादमुमेरोरिव यज्ञभिन्नम् ॥” (रघौ)

(ग) जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूनामभिन-यसखौ ।

गुरुप्रदयाधिकनिष्ठुहोऽर्था नृपोऽधिकामादधिकप्रदश्च ॥”

भारतीयैर्युक्तं तस्य सदैव पाठनमपि कृतम् । ते वचनरत्नायां महान्ति
रहान्ति कष्टानि सहमाना जगता चिराददरयन्त । ते सर्वस्वमपि सकलानि
गुणान्यपि त्यक्त्यन्त पर वचनमुक्तं न कदापि । वस्तुन एषा विशिष्टता वचन-
गलनविषयिकां तान् बहुषु तु स्तेष्वपातयत् । इयं तेषां जीवने नितान्तमेव महामू-
ल्यवती मिद्धाभवत् । ते हि, यतः, सर्वस्वेन स्वेन इमां केन प्रवचूषु । परमेतद्-
गुणवशात् ते समग्रेऽपि भुवने प्रसिद्धिमगु । समग्रमपि जगत् तेषु गुणमिमं
विलोच्य सर्वथैव तेषु अविचारपूर्वकं विश्वमितिस्म । कविभारतरस्य स्वस्य
विशेषतां स्मारयितुं वचनपालनधीरस्य दशरथस्य कथामुपन्यस्यति ।

‘स्य विलासासिता चण्डी भर्त्रा तत्सधुतो वरी ।

उद्वपामेन्द्रसिक्ता भूविलसन्नाविवोरगी ॥” (रघौ)

विदुराशापाठने हि भारतीयता रज्यति । कविस्तदेव दर्शयति—

‘पित्रा दत्ता रदन् राम प्राङ् महीं प्रत्यपघत ।

परधाद् वनाय गच्छेनि तदाज्ञो मुदितोऽग्रहीत् ॥” (रघौ)

राज्यनृपणापराधमुल्लता भारतीयराष्ट्रियताया विलक्षणैव विशिष्टनैका ।
नाश्रत्या राजानं सुखान्मुपभोक्तुं राज्यमभ्युपागमन् । अपितु क्षत्रियाणां प्रजा-
पालनं कर्तव्यमस्ति प्रमुखमिति विचार्यैव ते राज्यभारदुर्बहमवाप्त । कवि-
रिमामेव राष्ट्रियतां प्रदर्शयितुं वस्तुन इमा पृथ्वीनिवचनम्—

(क) एवमकिरिति ज्येष्ठे राज्यनृपणापराह्मुत्तर ।

मातु पापस्य भरतः प्राथमिक्तमिवाकरोत् ॥ (रघौ)

(ग) अल्पज्जन्ता वसतिरनुनायाग्रमे सर्वभोग्ये
रचायेगादयमपि तवः प्रत्यहं मन्त्रिनोति ।
अन्यापि द्यां स्पृशति वसितश्चारणद्वन्द्वगीतः
पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूरं ॥ (शाकुन्तले)

(ग) स्वमुखनिरमलाय विद्यये लोकेन्दोः
प्रतिदिनमयथा ते वृष्टिरिवं विधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपद्मप्रसुप्ता
दामपतिं परितारं द्वापया मंथितानाम् ॥ (शाकुन्तले)

तपेवतानां तपस्विनाञ्च रचनं राष्ट्रियचमिदं हि नियदितुं कालिदासः

ब्रह्म—

(क) “किं तावद् प्रतिनामुपादत्तयमां विष्मैस्तपो दूषितं
घर्मारण्यखेषु केनचिदुत प्रागिन्धमश्चेष्टितम् ।
बाहोस्विद् प्रसवो मनापचरिर्नैर्विष्टम्भितो बौरवा-
नित्याकृदबहुमतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मतः ॥ (शाकुन्तले)

(ल) अल्पमनीमन्त्रज्ञानमृगीयां कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुने ।
यतस्त्वया ज्ञानमग्रेयमाहं लोकेन चैनन्यमिदोऽप्यग्रमेः (रघु)

(ग) आचारवन्धप्रमुनैः प्रयत्नैः संवर्धितानां मुनिर्विशेषम् ।
कश्चिच्च वारवादिहस्तद्वदो वः श्रमस्विद्दामाभनरादयानाम् ॥ (रघु)

ब्रह्मैव गृहमेधि-यं भारतीयनायै रोचते न च विषयोपभोगाय इत्येतद्विशि
प्रकाशं विदन् कविब्राह्म—

“मूढा चिराय चतुरन्ममही मयनी क्षौष्यन्तिममतिरयं तनयं निवेरय ।

भर्ता तदर्जितकुटुम्बमरेण भार्यं शान्ते करिष्यमि पदं पुनराग्रमेऽग्निम् ॥”

(शाकु०)

भारतीयराष्ट्रियतायामियमपि स्पृहणीया विनिष्टना विमानि यद् सा नारी-
प्वाररपिपं निवध्नाति सा नारी संसारमागरतारिणी मन्यते सा विश्वमिनि यद्
तां विना न यत्न-पूजादिकादं पूर्तिमवाप्नुते न च तत्तदनुष्ठानानि फलप्रदाय-
कान्येव भवन्ति । कश्चित्तमेव राष्ट्रियतां कियथा सुन्दरतया अथः स्थितेषु
लोकेषु न्यस्यति ।

- (क) धृतिरस्तमिता रतिरभ्युता विरत मेयमृनुनिरसव ।
गतमाभरणप्रयोजन परिशून्य शयनीयमद्य म ॥
- (छ) गृहिणी सचिव सखी मिथ प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्पुना हरता खा वद किं न मे हृतम् ॥ (रघौ)
- भारतीयराष्ट्रियत्वस्य वैशिष्ट्यं नार्था पय स्वसत्ताया निलयनञ्च वर्तते ।
कविकालिदासस्यापि स्थितेषु स्थलेषु अत्रत्यस्वतन्त्रस्य राष्ट्रियत्वस्य स्पष्टमेव दीप्ति
मत्तापूर्वकं सत्पुरुषं विलोचनपथमुपैति । वीक्ष्यताम्—
- ‘ कस्याणुबुद्धेरथवा तवाय न कामचारो मयि शङ्कनीय ।
ममैव जन्मा-तरपातकानां विपाकविस्तृ-त्पुनरप्रसङ्ग ॥
किं वा तवा-धनप्रयोगमोघे कुर्यामुपेक्षां हनजीविनेऽस्मिन् ।
स्याद् रक्षणीयं यदि मे न तेजस्वदीयम-नर्ग-म-तराय ॥
साऽह तप सूर्यनिविष्टर्षट्कर्षं प्रमृतेरचरितुं यतिष्य ।
भूयस्नया मे जनना-नरेऽपि स्वमेव भर्ता न च विप्रयोग ॥ (रघौ)

विना तपसा न भवति मन-गोपनं न आत्मैव भवति बलीयान् । तपो
हि किञ्चिदपि हन्ति । तपो हि मनोभिलषितानि सत्यान्वयि सपत्नीकरोति ।
सर्वान्यपि शास्त्राणि पुराणानि च एकस्वरेण तपसो गुणानजस गीत्वापि न
सुष्यन्ति । मन्त्राह—

यद् दुष्करं यद् दुरायं यद् दुर्गं यच्च दुस्तरम् ।

तत् सर्वं तपसा प्राप्य तपो हि दुरतिक्रमम् ॥

भारत राष्ट्र सनातनात् कालात् तपसि भित्तिर्या अद्यामास्यां च निदधान
भवलोक्यते । तपो हि वस्तुनो भारतीयस्य राष्ट्रियत्वस्य परम मास्वर रूप
वर्तते । कवि कालिदासोऽस्त स्वकीयेषु सर्वेष्वपि काम्येषु तपोनिहितप्रदोऽ
वेक्ष्यते । स स्वकीयाणि पात्राणि मनोमालिन्यनिरसनोद्देश्येन तपसि प्रवर्तयन्
सर्वत्र समवाप्यते ।

सदूपसम्पदा चेदास्मान् कोऽपि बलीयांस मयते तदा वस्तुनोऽस्मी भ्रम
एवास्मान् पातयति । न रूपं न च सम्पद एव कारिण्यद् मौक्तिक्य पारमार्थिक
दित सम्पादयितुं शक्नुवति । तदर्थं तु तपोऽपेक्ष्यते । तेनैव मानसिकमुत्थान
सम्भव तेनैव मनस शुद्धि सम्भवा । मनसि जाते शुद्धे सर्वमपि लक्ष्मण्य मानयो
लब्धुं पारयति तस्मात् तप एव श्रेयसां मूलम् । तप समवाप्य सौ-दर्यं न

माधनान्तरमवाप्तं सौन्दर्यं जेतुमर्हति—इत्येतस्मादेतौ. कविः कालिदासः कुमार-
सम्भवे उमापावनचरितगानव्याजेन भवतीति यत् पार्वत्यामयं भ्रम एव ममवर्तत
यस्यां स्वयमुन्दस्तथा भगवन्तं साकूरं समवाप्तुं प्रेरयामास । तद्बशात् सा
प्रथमं स्वोद्वेगे न सफलतामियात् । अमफलतानन्तरं सा तपोऽन्तरेण न तारते
मनोरथे निश्चिः सम्भवेति निरर्थेन शोके—

“तथा ममद्यं दृष्ट्वा मनोभव पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती प्रियेण सौभाग्यफला हि चारुता ॥
इदं स कर्तुमवन्द्यरूपतां समाधिमास्याय तरोमिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा हृदं तथादिषं प्रेम पतिश्च तादाता ॥”
“भृगालिकायेन्यवमेवमादिमिर्जनै स्वभङ्गं श्लपयन्त्यहर्निशात् ।
तप शरीरैः कठिनैरुपाजितं तपस्विनां दूरमथश्चकार सा ॥” (कुमारसम्भवे)

स्वच्छन्दता न कदाप्युपकारिणी । सा धतनाकृपाते निमज्जयति । शङ्कन्तला
धन्देनाम्बवर्जित । अतः सा दुष्यन्त-परित्यागजनितं कष्टमप्युवाह । कविः
कालिदासस्तस्मादेव कारणत् शङ्कन्तला तपसा शोचयितुं कामपमानस्ताम-
शीशपद् करयपाथमे च तपश्चरितुं प्रावर्तयत्—

(क) “मुमते, यदि इमं वृत्तान्तं नियमम्यापृतायै शङ्कन्तलायै निवेद्याहः”
(शाकु०)

(न) “वयने परिधूमरे वमाना नियमचाममुत्तीर्णैकवेणिः ।
अतिनिष्कटस्य शुद्धशीलाभमदीर्घं विरहमृतं विनर्ति ॥” (शाकु०)

यद्यो यदा स्वाधिकारात् प्रमाद्यतिस्म तदा तमपि कविरयं गृहाद् दूरीकरोति;
तमपि न रामगिर्दाश्रमेण निवासयति येन न प्रमादाश्लुष्येत, हृते च स्वकीये
प्रमादे निश्चेत, कदापि न पुन प्रमादमनुष्ठानं प्रतिजानीयात्; अनुदादेन च
मानसं स्वं नेनिज्यात्; प्रेयसीप्रणये न तया रज्येत् येन पुन स्वामिशारे
षेयदेत् । इदमेव कृष्णं विमृश्य यद्यपि वस्तुतोऽप्यौ तपस्येव निषोद्धयति
तत्कभागानकरं मेघदूतं च प्रणयति अनमामान्यमुपदेष्टुम्—

“कश्चित् कान्तविरहमुखा स्वाधिकारात् प्रमत्त
, भादेनास्त्रंगमितमहिम्ना वर्षभोग्येण भनून् ।

यद्यथा जनकसन्तानयाद्यानपुण्योदयेषु

त्रिग्विधच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु ॥" (मेघ०)

महाकवि. कालिदासस्तपोमहिमानं सकलेष्वपि सर्वेषु क्षाम्येषु गात्वा
'भारतस्य राष्ट्रियताया प्रमुखमहं तप' इत्येतद् बोधयति भारतीया जनताम् ।

भारतीयराष्ट्रियता संस्कारेषु भवति । यथा साजोदले धर्षणान्मगिर्भवति
भासुरस्तपैव संस्कारैर्मनवोऽपि चालितकालुष्यो जायते । स संस्कृतो भूयो-
ज्जासते । तस्माद् भारतीयता तेन तेन संस्कारेण तस्य मानसं पवित्रीकर्तुं सततं
जीवनपर्यन्तं प्रयत्नमानैव दृश्यते । राष्ट्रिय कवि कालिदामो हि संस्कारसम्बन्धिनीं
राष्ट्रियता स्मारयितुं तामहीकर्तुं च प्रेरयति विविधेन प्रकारेण—

"स जातकर्मण्डविले तपरिवना

तपोवनादेश्य पुरोधसा कृते

दिलीपसूनुर्महिराकरोद्भव

प्रयुज्यमंस्कार इवाधिकं बभौ ॥" (रघु)

यानि साधनानि देशं वाद्यत आभ्यन्तरतश्च सुन्दर सुसमृद्ध समुच्चतश्च
सर्वविधभावेन कुर्वन्ति तानि साधनान्येव 'राष्ट्रियता' इत्येतेन नाम्नाऽभिधीयन्ते ।
तेषु हि साधनेषु विद्यास्ति साधनप्रमुखम् । भारतं विद्यां स्वकीयराष्ट्रियताया
जीवनमन्यते । तत् ताम्रैव तस्या आधायकत्वेनावगच्छति । विषया राष्ट्रं द्युर्भं
परयति धिरायुर्भवति सिधराविचलभीकं भवति, भवति चात्रैवमिति भारतस्य
विश्वास । तस्यामन उद्योषाऽयमुच्चैः—

"सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिन संतरिष्यसि ।"

कवि कालिदामो हि स्वकीयं राष्ट्रं विद्यायां रतं विलोकयितुमुत्सुकः ।
तारुणं सन्दर्भं समुपन्यस्यति येन देशं प्रेरणामवाप्नुयात्—

(क) "अधोपनीतं विधिवद् विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरमियम् ।

अवगम्ययथाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तूपदिता प्रसीदति ॥ (रघु)

(ख) निषेग्यसञ्ज्ञातरुपर्य-कार्यमचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक् ।

वित्तस्य विद्यापरित्यक्त्या मे कोटीश्वरतो वृक्ष आहरेति ॥" (रघु)

राष्ट्रियताघटकेषु तत्रैषु धर्मो नाम तत्त्वमपि प्रमुखम् । अम्युद्यमि धेन-
व्यात्मकायात् स सर्वेषामपि मानवानां सुहृत् । छतिष्ठमादमादिका एव धर्मस्य
अङ्गत्वेन प्रसिद्धा । धर्मस्य महत्तामुद्दिश्य प्रोक्तम्—

एक एव मुहूर्त्तस्य निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु गच्छति ॥

राष्ट्रस्य धर्मोपेक्षणं सर्वथैव बान्धवनीयम् । कालिदामहृतिषु धर्माख्याया राष्ट्रियताया प्रतिपदं दर्शनं भवति—

(क) “रिक्तामात्रमपि क्षुण्णाद्वा मनोवर्त्मनः परम् ।

न स्पृतीषु प्रज्ञास्तस्य निधन्तुर्नेमिदृशतः ॥” (रघु)

(ग) स्थिरैर्दण्डयतो दण्डयान् परिणेतुं प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्याहना धर्मं एव मनीषिणः ॥ (रघु)

(ग) “कुतो धर्मक्रियाविमं सनां रक्षितरि त्वयि ।” (शाकु०)

(घ) “किं हृत्कार्यदेयो धर्मं प्रति त्रिमुखोऽपि चित्ता राज्ञः ।” (शाकु०)

(ङ) महाभाग, कामं नरपतिरपि स्थितिरस्ती

न कश्चिद् वर्जानामपमपहृष्टोऽपि भजते ।

तयापीदं शाश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतबहूपरीतं गृहमिव ॥ (शाकु०)

यज्ञोऽपि भारतीयराष्ट्रियताया महनीयाङ्गत्वेन स्मृतः । न हिना यज्ञेन राष्ट्रियत्वस्य निर्धृतिः । यज्ञस्य महिमा श्रुतिस्मृत्याश्रितिकं साहित्यं पाठ्य विगत आत्मे ।

(क) “यत् पुरपेग हविषा देवा यज्ञमतन्वत”

(ग) “देवा यद् यज्ञं तन्वाना अवमन् पुरपं पशुम्”

(ग) “यज्ञार्थान् कर्मणोऽभ्यन्त लोकोऽयं कर्मबन्धन”

(घ) “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविता”

(ङ) “यज्ञशिष्टादिनां सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै”

इत्येवमादीनि ग्रन्थानि वाक्यानि यज्ञमहिम्नि शास्त्रेषु प्राप्तानि भवन्ति । कविः कालिदामश्च तमेव यज्ञमुद्दिश्य तत्तत्कथानिवन्धेषु समुदगायन् श्रुतो भवति । स तथेदृते यथा भारतं नैजमिदं राष्ट्रियत्वमभिजानीयात् । तत्काल्येषु सर्वेषु यज्ञोद्देशोऽवलोक्यते—

(क) “मन्वांश्चामाजो प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजघर्द्वाचाप्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविधाताय कथं प्रवर्तसे ॥” (रघु)

(ग) “महर्षेस्माखिरयाद् रचामि न दृष्टिश्चिन्मत्वाद्यन्ति ।”

(ग) “साधन्तने मवनकर्मणि संप्रवृत्ते वेदीं हुताशनवर्नीं परितः प्रयस्ताः ।”

(पाकु०)

(घ) यज्ञाङ्गयोनिस्वमनेक्ष्य यस्य

सारं धरित्रीधरणवर्मं च ।

प्रजापति कल्पितवज्रभावं

कैलाशिपथं स्वयमन्वतिष्ठन् ॥ (कुमार०)

भारतीयराष्ट्रियत्वस्यान्वयतमं वैशिष्ट्यमिदमपि यत् तद्वाचिमीतिकता-
मुपस्योक्तयश्चि आध्यात्मिकतामुपवीणयति । कवि कालिदास आध्यात्मिकतां
भारतराष्ट्रस्य गौरवामरणं मन्यते ।

तदीयमिदं मुखं विश्रमणं यदाध्यात्मिकता राष्ट्रस्य जीवनमग्निमुपापते ।
सा तजीवनं भरति वर्धयति प्रमोदयति च । धृतराष्ट्रश्च न परः क्षित्वाध्वरिश्च न
तु सा तस्यामृतवाद्यं कल्पते । भारतीयराष्ट्रियता इत्यप्येतावती पुरातनी
अद्य जीवति ह्ययत्र कारणमस्ति “आध्यात्मिकता ।” अतः कवि कालिदासोऽप-
स्थितेषु स्लोकेषु आध्यात्मिकताश्रितं विमन्त्राणां राष्ट्रमुपदिशति स्वकीयाध्या-
त्मिकत्वाक्यं राष्ट्रियत्वं इवीये चरिते परिणमयितुम्—

“अथ वीक्ष्य रघु प्रनिष्ठितं प्रकृतिप्वारमत्रभारतवक्षसा ।

विषयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिशरमेष्वपि निरुद्धोऽभनन् ॥”

“अकरोदचिरेभरं चितौ द्विप्राग्मकलानि भस्ममात् ।

इतरो दहने स्वकर्मणां बभूते ज्ञानमयेन बह्निना ॥”

“न नवः प्रमुखाफलोदयान् स्थिरकर्मो विरराग कर्मज ।

न च योगविधेर्नवेतरं स्थिरर्षिता परमाश्रद्धांतात् ॥” (रघी)

कलाप्रियता भारतीयताया कमनीयमङ्गमद्भुतम् । एषा कलाप्रि-
यता मनोहराणां न केवलं पुरा जन-नवनानि जनमानसान्तराभवदपि तु सा
भारतं समृद्धवागापया अपरिमितया च श्रिया निगरामेव समृद्धमयंलमिनस्य कुर्वती
सर्वमिन् अपि भूमुखे न प्रयितञ्चकार । पुरातनं भारतं कलासु प्रीतिं विपुलां
निदधौ । वारवामनशास्त्रादिना तस्य कलाप्रियत्वं सम्यग् विदितं जायते ।
भारतन्यात् देशस्थास्य विश्वविदिता कलाप्रियतामिषा राष्ट्रियता चयं जगाम ।
भारतं जना संसारे यन् चारिण्यादिना ज्ञानुमत्तंस्तदा नन् ने कलयापि

नर्तयया ज्ञानु प्रवभूवु । अन् एवास्मानिदिह कला 'राष्ट्रियत्वेन' समुद स्मृता ।
कवि कालिदास—

“विभुवन्त ललितवनिता मेघदूषाप मचित्रा

मगिताय प्रहृतमुरग्य खिग्धगम्भीरवोयन् ।

अन्मन्मोय मणिमयमुषन्तुज्ज्वलन्निहम्ना

प्रसादान्वा मुलयितुमल यत्र तैर्मनैर्विदेषै ॥ (मेघ०)

इत्येवमादिभिरनेकै रसिकै स्वदेनवोमित्रां हृदयेषु कातुरागितामुपावयन्
ममवलोचयते । इय हि सर्वत्र कालिदामन्व काव्येषु राष्ट्रियकवित्वं वैजयन्तीव
दोषयमानमुच्चैश्चक्षकस्मि । मूयानुभारतीया कालिदाम भारतीभक्ता । येन
पुनस्तेषां हृदयमवन राष्ट्रियत्वलोकेनालोकितं स्यात् ।

मेघदूते कालिदासः

मेघदूत नाम काव्य सस्कृतसाहित्यस्य प्रसफुरत्प्रभारम्भमस्ति मानवप्रकृते-
र्बाह्यप्रकृतेश्च तत्र निरीक्षण सूचमनया कृतं वर्तते । तत्र बाह्यप्रकृतिर्यादृशीं
प्रधानता गमितास्ति न तादृशी कस्मिन्नप्यन्यस्मिन् काव्ये गीता परिलक्ष्यते ।
तद् यस्तुतो विरहप्रपीडितस्योत्कण्ठितहृदयस्य मामिकम्वधारितम् । तत्र प्रणयस्य
विह्वलता विवशता विकलता च आत्मान साकारे रूप परिणमयन्ती सलक्ष्यते ।
आन्तरिकाणां भावानां यादृश चित्रण मञ्जुलनया सुदुलनया च तत्र कृतं दृश्यते
न तादृश कवाप्यन्यत्र । मानवरस मानसिकान् भावान् प्रबोधयितुं यत् सौन्दर्यं
भवति प्रभविष्यु तदेव सौन्दर्यं तत् काव्य मधुर त्रिकिरत् सचेतसा पुर
समुपनिष्ठते ।

सर्वेषामपि सुधियामिदं मातु सुचिद्विदमेव यत् सौन्दर्यमेव काव्येषु 'रस'
इत्यनेन नामधेयेन विधुतम् । कविस्वमेव साधयितुं काव्यं कथयति । मन्त्रालया-
विधानं स रसः शृङ्गारकरुणादिभेदेन नवविधता भजते । नवस्वपि रसेषु शृङ्गारो
नाम रसो रसराज इति सर्वेऽपि साहित्यशास्त्रिण साधु विद्वन्ति । यथा त्वरया
स मानस मन्थनानि भवयति चपलयति च तत् तथा नागरतस्मात् स रसेषु
श्रेष्ठो रसो मतः । सयोग विप्रलम्भभेदेन स द्विविधः । उभयोरपि भेदयोर्विप्रलम्भ
शृङ्गारो मधुरतरः । तत्र चेतसो द्रुतीकरणवृत्ततातितरा तरस्विनी भूया विभानि
तस्मात् ततः परं मधुरिमाणं न कोऽपि अन्यो रसो विद्वति । एष विप्रलम्भ
शृङ्गार एव मेघदूतस्य काव्यस्याङ्गी रसः । यद्यपि विप्रलम्भे शृङ्गारे काव्यान्तरा-
व्यपि स्मृतिं बहूनि, परमत्रयं तदार्थमिधुनमन्यमेव विलक्षणता बहूति,
अन्यमेव वस्तुनस्त्रोपपादनप्रवीणतां परिपुष्पाति, अन्यमेव भावाभिप्यञ्जनकरीं
ललिततां विभर्ति, अन्यमेव कुशलां कलां कलयति अद्भुत एव सरम्भं सर्वत्रात्र
विभ्राजते तस्मात् काव्यमिदमनन्यगतामेव कमनीया श्रियं लालयति । नारस्य
तदीयमेकमप्यङ्गमेवविधं यच्च स्यात् सुन्दरतरम् । यथात्रार्थो हि प्रसादयति
मानसं तथैव शब्दोऽपि आह्लादयति तत् । यथा भावानां वस्तुनात्र भावुकान्
नितरां प्रीणति तथैव दृष्टोऽलङ्कारगुणादिमामवपि शृणु नन्दयति तान् ।

एतासां विशिष्टानां सद्भावादेव काव्यमिदं सर्वगानि सर्वाणि काव्यानि सहेलं
परिहमद् दृग्योचरतां प्रपद्यते ।

मेघदूतं यद् वर्जयति तद्धिनरां प्रियम् । यावच्च तद्वस्यति तावच्च पाठको
न च श्रोता ततो विररमति । तत् समनयां मनसु उत्तरोत्तरं वार्तादयी-
नुक्तानां महोदयी कुन्तुहन्ति । आतामेधयत् स्वाग्नस्य मर्मभागं धूनयति, तत्
मुक्तान् मुकुमारात् आवाहन् नन्दबोध्योत्थाप्य च तान् मञ्जरुमण्डपान् दिशति ।
मानवस्तन् काव्यं गानद्वयनविशेषचरितं काव्यं न मन्था वर्जितमावस्तामन्य-
चरितं काव्यं मन्यते । वर्जनविधेस्तदारवात् तत् तादृशमेव भवत् सचेतसां पुरः
परिस्फुरति । तत्रयां मन्देहापायां मानवां नैलमन्देहापायानेकावाचरति,
अप्ययनस्य अरुणस्य वा वेडायां नत् कामन्येनात्सतां स्थितिं एतत् ५॥१॥
पाठकः कोऽहं वचाहमिन्देत् सर्वं विस्मयन् यथाद्विहमेवाभ्यासमिति स्थितिः ।
साधारणीकरणस्य प्रावृत्त्यनेनावृत्त्या सर्वत्र सर्वत्र सजायते विनतं पपाठ-
स्तनितामन्दमान्त्रानन्दे निमज्जयुग्मज्जति च । तदन्ते द्वैतता विरो-
दयति अद्वैततांस्मयति द्विजम् । धम्मदीयमातरुं शमगिर्पाश्रमे अस्मद्वा-
स्ताकान्तज्ज मदनमलकायां परिगमते । अस्मादृष्टे पुरस्ताद् वप्रदीपापरिन्द-
गजनेत्रगीषाणां जलघातानां घटोष्ठिहन्ती समुद्रोत्थानि, सर्वत्र सर्वत्र चापाटनी-
मरुत सुवना समुद्रिना भवन्ती इहन्दुं रज्जपितुमुपकल्पने; क्षिमाधिक्येन सर्वत्रपि
वानावरणं तस्मिन्नेव वानाग्रगे परिवर्तने द्युस्तिनू काशे व्यतिगता वनानि ।
मन्यन् पुनमेवोक्तं कैनापि—

“अपारे काव्यमंतरे कश्चिरेव प्रजापति ।

ययास्मै रोचते विरवं तथेदं परिवर्तने ॥”

रमणीयार्थप्रतिपादका शब्दाः काव्ये सर्वत्रापेक्ष्यन्ते । शब्देषु रमणीयार्थानां
तद्बोध्यमिति यदा ते व्यञ्जकतां वहन्ति एवमेवाथा अपि त एव विद्वद्भिरता
भवन्ति ये व्यङ्ग्यतां निर्विशन्ति । अधिमेघदूतं व्यञ्जकानां शब्दानां व्यङ्ग्या-
नाञ्चापानां पदे पदे दर्शनमुपलभ्यते । व्यङ्ग्यव्यञ्जकता काव्यस्यानुत्तममानीदर्य-
मिति । अतएव आचार्य आनन्दवर्धनः प्राह—

“सोऽयं स्तद्व्यङ्ग्यमानर्थायोगो ऽव्यक्तः सञ्चरः ।

यत्नतः प्रयमिष्येयौ तौ शब्दापौ महाकवेः ॥”

॥ मेघदूतस्य मनोऽभितमसन्दीर्घलसिततामयलोकपितुं कानि चनोदाहर-
णान्युद्ध्रियन्ते येन तस्य सा विशिष्टता दृष्टिसरणिमवतरम् ।

“क” सम्बन्धे विरहविधुरां स्वयुपेयेत जाया

न स्यादन्योऽप्यहमिव जनो य पराधीनवृत्ति ॥”

इत्यथ प्रयुक्त ‘क’ इत्येतत् पदं विप्रलम्भशृङ्गारस्य सार्गान् अपि भेदान् प्रति
अधुरमित्तित विदधत् स्वसत्तामुपस्थापयति । मेघे सति सम्निहिते मानेऽर्थाकृत्त-
प्रकासादिजनित विप्रलम्भता सम्भोग एव यथासम्भवं राग्निविहाते न कोऽपि
ना तदा असहनीयं विप्रयोग सोऽहं पारयति । य कोऽप्युपाय उपलभ्यते
समात्मन्य विप्रयुक्त प्राणी स्वकीयो प्रियतमामारिहत्यामानं रमयति । तथा-
विधेऽपि यने यो न विप्रयुक्तमपनेतुं जमते नृचमसां नितास्तद्वनीयो दीनश्च ।
अतः ‘क’ इति पदं स्वनीयतादीनतापर्यमभिव्यजति ।

“काले काले भवति मवतो यस्य संयोगमेव

स्नेहस्यैकशिरविराजं सुखतो वाप्यमुष्णम् ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके समागतं ‘काले’ इत्येतत् पदं यदा सुहृद्वन्नुपेति तदा
इत्येतद्वर्षकात्तत्पुनः कं वर्तते । कामोपेकतां प्रकटीकरोति ।

“मार्गं तावन्नुज्ज्वल्यतस्तद्व्यापाणानुरूपं

सन्देश मे तदनु जलदं शीघ्रमिति श्रोत्रप्रेक्षम् ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके पठितः ‘प्रेक्षम्’ इत्येव शब्दः सन्देशस्य पिञ्जितसुखात्वं
विनिगमयन् पिञ्जितमिति यत् प्रियतमायै श्रेयः सन्देशः केनापि सुभगोनाभिन्न-
हृदयमित्रेणैवाकर्ण्यते । सन्देशस्य नितागतगुणत्वात् रहस्यमपराधं यद्यपि
सर्वत्र परमोऽनुकमया तत्पुनः स्वाभिलाषं प्रदर्शयते परं यः स सर्वश्रवणविषयी-
क्रियते । तद्विषयविशिष्टतायुक्त्वात् तस्य प्रेयतायाः सर्वधैर्यान्वितविषयत्ववि-
जयिता सिद्धे । अतः तु अविरला अपि प्राप्तुं शक्नुवन्ति परं दयितायै
प्रेममाणं सन्देशाभूतम् कोऽपि विरल एव वातुं शक्नुवति । तस्मादतः प्रियासन्देश-
शाम्भुतस्य योऽशीमपि कलाभ्यासोऽहं न शक्नोति ।

“सद्यः सारंगकृष्णसुरमिचैत्रमाहृत्य गालम्”

इत्येतस्यां पञ्चम्यां समुपन्यस्तः ‘चैत्रम्’ इत्येव शब्दः ‘कलत्रम्’ इत्येतत्पद-
मभिव्यज्यन् परकीयाया उपभोग्यतायां निमग्नमवदेव सुखं अधुरमित्तेतं माधु-
माययति ।

“वाचाल मा न तनु सुमगमन्यभाव करोति”

इत्यत्र सञ्चिवेशित ‘सुमगमन्यभाव’ इत्येतत् पद सुप्रग्यनेन सीन्दर्यं सुन्दरस्य हि यक्षस्य निरवलेपतामाविर्भाष्य तस्मिन् परिपन्दमानां कामपि हृदयहारिणीं भावुकतामभिच्यनक्ति ।

‘वेणीभूतप्रतनुसलिला सा स्वतीतस्य मिन्धु

पण्डुच्छाया तटरहतस्त्रनिभिर्जीर्गपनी ;

सौभाग्य ते सुमग विरहावन्धया स्वज्ञयन्ती

कारयं येन त्यजति विधिना स स्वपौत्रोपगच्छ ॥”

इत्यतस्मिन् श्लोके समावक्षितानि वेणीभूतप्रतनुसलिलादिपदानि केशपाशे रियागवशाज्जनित केशपासीय रूपस्य कृशावच्छ ध्वनयन्ति । ‘विधिना’ इत्येष च शब्द ‘ममोगेन’ इत्यनस्मिन् अर्थे पर्यवस्यति किञ्च ‘उपपाद्य’ इत्येतस्य शब्दस्य ‘यत्’ प्रत्ययान्तता मञ्जुलामेव स्वजनानां समवतारययताम्—

विरहावश्यया कृशाता गताया मुग्ध्या कृशाता प्रियतममयोगमन्तरेण न दूरीभवति अतस्तस्या गाढालिङ्गनमतितरामेवौचित्यावहम् ।

“भर्यादित्य हुतबहमुत्ते सम्भृत तदि तेज ”

इत्यत्र प्रयुक्त ‘तेज’ इत्येतत्पद तेजस साचाद् भगवतो मूर्धन्तरावात् पूज्यत्व किञ्च ‘मुग्धे’ इत्येतत् पद ‘पवित्रता’ इत्येतमर्थं प्रकटीकरोति ।

कुशलकवीना कृतयो भवन्ति विश्वजनीना । कवय काम स्वरचनासु कस्यापि पुरुषविशेषस्य किंवा कल्पितस्य कस्यचन चरित्र गायतु पर तेषां तथाविधान्यपि काव्यानि वस्तुतस्तु मानवमेव वर्णयन्ति । तत्र मानवस्यैव सामान्यस्य धर्मा भावाश्चरित्रञ्च गीयन्ते अतस्तेषा रचना—काव्यानि—जगद्धिता-यैव कल्पन्ते । कथाविशेषस्तु तत्र व्यपदेशावबैरोपतिष्ठते । कवि कालिदासोऽपि अस्मिन् मण्डूते यक्षस्य सन्दशाङ्गनश्चन्द्रनैतद्व गायु प्रावर्तत यन्मात्रव इह नृभुवन स प्राणा विद्यते य कदापि आधिभौतिक कदापि आध्यात्मिक कदापि आधिदैविक दुःख शरणीकरोति । कदापि त्वेवविधापि दुःस्थितिरनमास्कन्दनि यन् तानि त्रिविधा भारे दुःखानि दुःखपदव त दुःखानि । तस्य कुशलभ्यु जगति कदापि इत्यत्र भवत्येव न । स दुःखागरे स्वकीय रनहिन सम्मरति, आकाङ्क्षति, च तदीय दर्शनं, तत्प्राविष्ट स्वकुशल-संवाद प्रेषय, स्वप्रेमास्पदस्य च कुशल-

वृत्तान्तावामनम् । एतदर्थं स तस्यामवस्थाया य कनपि प्रयत्नं कर्तुं पारयति
तमेवावलम्बते निर्मिलम्बम् ।

कवि सम्पत् ज्ञानादि यन्मानव प्रकृत्या निर्बलं प्रागमृदस्ति यदपि तत्पक्षे
प्रच्छ भवति किंवा कृत मज्जायत तत् तन्मात्रमपति प्रग्यति च परमतावता तु
न तस्य कोऽपि जायत लाभ । अविच्छ युक्त्येव यत् तादृगुपायोऽवलम्ब्यत
यथाविधेन सः प्रसोऽपि स्यादुपकृतश्च स्यात् । कविर्यत् कम आरब्धपति
तन्मात्रमेव भवति । ननवस्तदायन कार्यं प्रसन्ननामतिशयामधिगच्छन्
उत्तरोत्तर भौनिकीमाप्सामिहोऽत्र समुच्चरति विन्दति ।

कवि कानिदास एतस्मिन् मेघदूतकान्द मानवस्य दुर्वृत्ताया कोमल
हृदयताया अर्थात्तयाश्च पक्षे भुक्तास्तस्याम्युपानश्च कामपमानस्त कान्तिदा
सिदाति यथाचित्प्रवृत्तम् । इति च म २—

“वाक्त्रा मोघा वरमपिगुणे नायमे लम्बकम्”

इति—

“न वृद्धोऽपि प्रथममुक्तारं चया मश्रयाय

प्राप्ते मित्र भवति विमुक्त किं पुनर्पमानं चै”

इति—

“रिक्त मर्षो भवति हि लघु पूर्यता गौरवम्”

इति—

“मन्दादग्ने न ग्लु मुहदाम्युपतर्प्यहम्”

इति—

“आवर्त्तनिर्गतमनकला सग्वदे ह्युत्तमानाम्”

इत्युपदिशन् भुक्ते भवति ।

लोकस्य सर्वाङ्गा शुभ भूषादिभ्यः कबरमिमनस्त स “तारशत्रु-
मन्दशानककथावसवाकर्णनावधते पात्राणां धानृणां चेनोऽतिनरा ध्यानावस्थित
भवति चेत् तदानीं ननुपकरिणी वानोन्मय भवेत्, चेत् तेन मङ्गलमयोपदङ्ग
मुपासायिता स्यात्, चेत् तेन हिनय सम्मति समुपस्थापिता क्रियेत तदा नियत
तामने मनोऽपिहित्वा विधात्यन्ति मह्यं यत् समुचिते सद्बमरे समुदीरिता वक्
प्राप्ते सख्यैव भवतीति निश्चित्य स्थाने स्थाने नानाविधान् उपदिशन्
उपन्यस्यन् कथंदा प्रवाहमग्रे समुपमारयति । ‘स्पर्धकर्मसु प्रथममाना नरा’

परिभव प्रयान्नयतस्तादृशोऽप्यो फलहातिकर्मस्य दूर पुर सस्यातस्य' मित्येतद्
यच्च एव ॥ अवतारयति—

“ये सरग्मोत्पतनरभसा रवाद्भग्नप्राय तस्मिन्
मुक्ताभ्रान सपदि शरभा रुद्धयेयुर्भवन्तम् ।
तान् कुर्वीयास्तुमुलकरकाकृष्टिपातावकीर्णान्
के वा न स्यु परिभवपद निष्फलारम्भवत्ता ॥”

“सुखदुःखानि जीवनेन सार्धमेव सयुतानि सन्ति कदाप्येतच्च सम्भव
याकोऽपि जन सतनमप्यन्तमुत्ताम्येव निर्विशेष वा सदैव दुःखान्येव । जीवनम-
रित् सुखात्मिकायां दुःखात्मिकायाञ्च घटायां-भुमयविधायांमपि भूषा-प्रवहति ।
तस्मात् द्वन्द्वानि सपैर्म्यं तितित्येत देही”त्येतज्जावमेवमुक्तावयति—

“कस्याप्यन्त सुखमुपनत दुःखमेकान्ततो वा
नोर्ध्वगच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिकमेव ॥”

कवेलोकांनुभवो मदान् तस्य दृष्टिर्दर्शनी तदीयं ज्ञान व्यापकमगाधज्ञात-
स्तस्यापिपु सत्यस्य कमनीयतालोचनगोचरीभवति । स यत् किमपि वक्ति
तद्वच्च सरयवात् स्वकीयेन दिव्येनालोकेनाज्ञान तमो ह्यदियुचिद्वनन्ति । तदुक्ति
स्थितसरयताश्री प्रेक्षयताम्—

‘मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेत
कण्टारलेपमणयिनि जने किं पुनर्दूरसन्धे”

अन्यदपि भूयताम्—

“वामानां हि प्रकृतिवृषणाक्षेतनाचेतनेषु”

अन्यदपि विलोभयतां पीयतां च रस —

“छीणमाद्यप्रणयवचन विभ्रमो हि प्रियेषु”

अस्मिन् समारे मानवमभितो विपद् सञ्चरतेऽस्तस्तेषां कुशलमेव प्रष्टव्यं
स कुशलाहाङ्गिण सकाशाब्जं सुखमनुभवति इत्येतत् तस्य सर्वदास्माभिरनु-
च्यते । १. ४. ३. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

“पूर्वाभाष्य सुलभविषदां प्राणिनामेतदेव”

करगावृत्तेरादान्तरामत्वस्वरूपमर्थं दर्शयति कविर्भोमि शब्दैः—

“मां मन्यस्तामरणमवला पेशलं धतमन्नी
शरयोत्पन्ने निहितममकृद् दुस्तु-त्वेन गात्रम् ।
स्वामप्यन्वे न्वञ्जलमयं मोचयिष्यत्यवरयम्
प्रायः सर्वो भवति करगावृत्तिरादान्तराम्मा ॥”

काव्यस्यास्यापर सौन्दर्यमस्ति प्रकृतिसुषमायाश्चाकृत्या चित्रगद्ग ।
आश्रितोऽन्नं धावत् काव्यमिदं प्रियाया प्रकृतेरनवधानि अवज्ञातानि च
विविधानि बहुलानि हर्यानि प्रस्तवीति कविः । वस्तुतः मयस्त्विदं यत् काव्य-
मेतद् प्रकृतेरेव काव्यमस्ति । तत्रान्यन्तरीया बाह्या च प्रकृतिरन्योन्यं गाढमा-
लिङ्ग्यन्ती ब्रीह्यन्ते । चेतनाचेननयोर्मधुरं मयोयं कारयित्वा तपोरैक्यधिपञ्च
अगतं पुरो वितरय कविर्यमुपकारं मनोज्ञं अगतप्रकारं तदगं तत् सर्वपैव
कविर्गति कृतज्ञतां वहति । अस्मिन् काव्ये अङ्गिनि-पुष्टयो मेघ स्वयं सन्देशहरः
स्यात् ; मार्गञ्च यस्य मेघस्य रहस्यावहज्योति-पुष्पपावनं गगनं स्यात् ; अलङ्का-
रान्नु यस्य मेघस्य तरंगीया नाना सानुमत्यरित्-कान्तारादिपदायाः स्फुरतस्मिन्
काव्ये काव्येतादृशं स्थानं कथं द्रष्टुं शक्यं भवेत् यच्च स्यात् प्रकृति-पेशलम् ।

मेघदूते क्वचित् खिन्नचङ्छायातल्लमितः पुण्योक्कपूतो रामगिर्याश्रमः, क्वचित्
कुटजकुमुमानां सौरभम्, क्वचित् बलाकानां पङ्क्तिः, क्वचिच्चातकानां निबहः,
क्वचिदुत्तिष्ठतीग्राया वसुधायाः सुन्दरता, क्वचित् स्रोतसां इन्दुवहारिणी तरलता,
क्वचिद्भक्तशायनस्पर्शदा, क्वचित् सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभिचैत्राणां हसन्ती श्रीः,
क्वचिच्च मधुकरगुञ्जितकुञ्जानाञ्च लक्ष्मीः दिभ्यानेव विभ्रमान् प्रवर्षन्ती
छरपते । वस्तुतः काव्यमिदं प्रकृतेरनुपमा रङ्गशालेव भाति । यथा प्रेक्षापृष्ठे
उपविष्टो दर्शको रङ्गमञ्चे विविधानि विचित्र-विचित्राणि हर्यानि पश्यति तथैवास्य
काव्यस्य पाठकोऽपि स्वसमुत्थे मनोहराणि प्रकृतेर्वहूनि रूपाणि नवनवानि
प्रेक्षते । विन्ध्यदिक्कानां महीधराणां कमनोयता कदाप्युपस्थिता भूशस्मान्
नन्दयन्ति, कदापि स्फुटकमलामोदमैत्रीकषायः शिखावातोऽस्मान् संस्फुरय
प्रभादयन्ति, कदापि वन्यखीरतिपरिमलोद्गारीणि शिलावेरमान्यस्मदीयां कामवासनां
जागरयन्ति; कदापि कनकविक्रयखिण्या सौदामनी अस्मान् रञ्जयन्ति; कदापि
सागरतनयस्वर्गमोपानर्द्धिमन्दकिनी न पुनरिति । अहह, ज्ञायते-अस्मिन् काव्ये
हि देवस्य मङ्गला अपि प्रकृतिः कविना शब्दप्ररूपे परिवर्णं सम्यगितिहा-

पितास्ति । कस्यमिदं न यद्यपि काननं न विविधपशु पक्षिप्रदर्शनमवन् नान्यदेव
 किमपि कौतुकनिवेतनं, परं सचेतसा वृन्दं, दन्तिना निकरः, चमरीणां निदहः,
 शरभाणां समुदायः, चकितानां हरिणीनां वृन्दम्, चक्रवाकयोर्मधुनः, मीनानां
 श्रेणी, गन्धेतानामाढी, पारावतानां निकुरम्बम्, सैलराजस्य हिमालयस्य शोभा,
 देवदारुणां वनम्, कीचकानां ध्वनिः, सर्वसौन्दर्यसङ्घनं कैलासस्य साधुता,
 नानाकुसुमपुरभिन्नुरभीष्युषानाग्निः, रत्नानामर्चिः, जललवस्थन्दिनश्चन्द्रकान्तमणयः,
 मरकतशिलानां राशिः, स्मारिकायां शब्दः, जलकुण्डलपानां कान्तिः, गैरिकादि
 धानूनां छविः, कदलीनामुषानम् । मुक्तानां समूहः, सूचीभेदा तमस्विनी, चन्द्रिको-
 ह्मासलसिता रजनी, अन्ध्यानि चानेकानि वरूणि वरूणि वरूणि मृदमाप्यापद्
 विद्यानानि लक्ष्यन्ते । मेघदूत काव्यमास्माकं समवे प्रकृतिर्देव्या नयनाभिरामां
 छविमेव, न केवलं विलासिनां मानाविभ्रममघानि हर्षार्णवेव, न च राजराजस्य
 सर्वसमृद्धिसमृद्धामलकामेव, न च भोगप्रधानजीवनस्य सौन्दर्यमेवोपम्यस्य
 त्यपि तु तत् सूक्ष्ममाप्यारमिकं सौन्दर्यमपि मञ्जिदधाति । तदेव तस्मिन् गृह्यपर
 काव्यमास्तेऽपरतस्तत्पिच्छवचैतन्यप्रतिपादनपरञ्च काव्यं विद्यते । आप्यात्मिक-
 तत्त्वस्य रहस्यभूतत्वात् काव्यमेतदाप्यारमिकं सौन्दर्यमभिधया न प्रकटीकृत्य
 रहस्यात्मिकमेव रीत्या तदाविर्भावयति । इह हि काव्यस्यास्यापरमेष्ठेर्देहिष्ठ्यं
 मैत्रम् । कविकाण्डिदासस्य शिवतत्त्वं तदेवाद्भुततत्त्वं यद् वेदन्तप्रतिपाद्यमद्भुत
 ब्रह्म वर्णते । एतद्धि तस्य तस्यान्येभ्योऽपि काव्यस्य स्फुटमभिप्रेक्ष्यतीभवति ।
 अत्र हि काव्यादस्मात् तस्य ध्वननं दृश्यन्तु विद्यात्रयस्य आधीयते ।

(क) “भर्तुं कष्टेषु विरिति गगै सादर वीक्ष्यमाणः”

(ख) “पुण्यं पायास्त्रिभुवनगुरोर्धामं चण्डीश्वरस्य”

इत्यादिना तस्य तत्त्वस्य त्रिभुवनगुरत्वं,

“कुर्वन् सख्यावलिपङ्क्तौ शूलिनं श्लाघनीया ”

इत्येवमादिना तस्य तत्त्वस्याविकल्पलक्षणप्रदानरीलत्वं,

“नृत्तारम्भे हरं पश्यपतेरार्द्रनागाजिनेष्टदाम्”

इत्यादिना तस्य पद्विधपादाद्यदपशूदरण्यमात्वम्,

“तत्र स्कन्दं नियतवमर्तिं पुष्पमेधीकृतात्मा”

इत्यादिना तस्याखण्डतत्त्वस्य सूर्यातिशायितेजोवत्वं सकलमभ्युपस्य

भूमिं च ज्ञापयन् कविर्वक्ष्यमाणामिराभिः पङ्क्तिभिन्नस्य स्मरणं पुन पुनर्वि-
दधन्नृप्यति—

(क) “धौतापाङ्गं हरदाक्षिरुचा पावकेस्तं मयूरम्”

(ख) “शोभां शुभ्रत्रिनयनदृपोत्सात-पङ्कोपमेयाम्”

(ग) “संयक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किञ्चरीभि”

(घ) “हिरा तस्मिन् मुञ्जगात्रपं शम्भुना वृत्तहस्ता”

(ङ) “क्रीडाशैले यदि च विजरेत् पादचारेण गौरी”

(च) “मन्वा देवं धनपतिमस यत्र साचाद् वसन्तम्”

तस्य शिवतत्त्वस्यावृष्टिं विना न दुरितानि नश्यन्ति न चाविनाशि पदमेव
हस्यते शाश्वतमतः कविलोककल्याणाय तदाराधयितुं केनापि कोविदप्रियेण
प्रकारेण वदति—

“तत्र मधुर्हृदि चरणन्यासमर्चंभुमीले”

राज्यं मिद्वैस्पचितर्कलं भक्तिमत्र परीया ।

पतिमन् दृष्टे करगविगमादूर्ध्वमुद्धूतपापाः

सङ्कल्पन्ते स्थिरगम-पदप्राप्तये ध्रुवपानाः ॥

कवि इवेन काम्येनाजेनेद्रमपि समुपन्यस्यति जीवः स्वदुष्कर्मरूपरापवशात्
स्त्रीयप्रियतमाभूतपरमात्मनो दूरीभूय परं सन्नापं भुनक्ति । ‘कुर्वन् संप्या-
वलिपट्टतामि’त्यादि भुरवज्जोक्त्याभिष्यञ्जनामेतां विदधति यत् कामशान्ति-
शङ्करोपासनयैव सम्भवा । स शम्भीरया गिरया रहस्यमिदमाकलयितुमुत्सुको
यत् कामो महारानिर्मानवस्य; न तावत् तं जेतुमसौ प्रभवति यावत् तस्य
सहायो न भवति तेजोनयः सेनानी । शङ्करादेव लभ्यः सः । सः शिव एव
आद्यादित्यं तेज आगमिन् विदधाति । तत्त्वामध्यादेव जीवः स्वमुपुन्नानादयं तत्
तेज आधानुमीष्टे । मूलाधारादिचक्रवट्कमपि भेत्तुं यद्वा स पारयति तदैव स
तत्तेजसः स्वयमीहित-साधनायां साहाय्यमवाप्तुं समो जायते । तस्य परमेशस्य
त्रिपुरविजयिणं पिनाकपाणिं मुञ्जगवलयिणं गौरीपतिवृद्धं यत् कविना निर्दिष्टं
तच्छुश्रुषुपनिषदोऽनुगच्छन्ति सर्वथा । तत्रापि तपैव प्रतिपादितम् । इष्टा-ज्ञान-
क्रियारूपपुराणां विज्ञेयत्वाद् स शिवः ‘त्रिपुरविजयी’ति, मेरुदण्डरूपपिनाकस्य
कुण्डलिनीरूपज्यायां नमनकारित्वात् स ‘पिनाकी’ति प्रोच्यते । आधुरेण भाषेन
दैवेषु भावेषु सत्त्वभिभूतेषु स्वाधिष्ठानचक्षुस्थितः कामो विषं जनयति । विषमिदं

रेन पृवा । तदिन्द्रियाणां दलं हिनस्ति । चेत् प्राणी तत आत्मानं गोपायितु-
 कामस्तदा शिवं शरणं व्रजेत् । स तद्विपनिग्रहणे प्रभुः । मानसो योगनाश्रित्य
 तथाविधशक्तिस्वरूपस्य योगेश्वरसिद्धस्याधयं लब्धुमर्हति । अवाप्ततदाश्रयः
 स लीलयैव जयति कामम् । आसुरवृत्तिपरिभवकुरित्वात् शिवः स्कन्दजन्मेनि
 गीयते । जितमूलाधारध्वजपीठाधिष्ठितशक्तिसर्गित्वात् स 'सुजगद्भूषण' इति प्रहृते-
 पुरयानुगामिरवात् स 'गौरीपतिरिति'ति कीर्त्यते । एतदिदं सर्वं रहस्यं कविना गूढयैव
 भाषया मेघदूते निगदितम् । औपनिषदं तत्त्वं-ब्रह्म-मेघदूतं यादरोनाभिनवेना-
 नुपमेन न प्रकारेणाभिप्रेयति नयति न तादरोन प्रकारेण काव्यान्तरमाविर्भावयति
 तस्मादेव कारणात् काव्यमिदं स्ववर्गीयकाव्याभ्यतिशेते । यस्तुतो मेघदूतमनन्य-
 लब्धानन्तसौन्दर्यधियालङ्कृतं विद्याय कवि कालिदासं प्रणिनाम । मन्ये आन-
 न्दवर्द्धनाचार्यं कविकालिदासभारतीमेव प्राधान्येन लक्ष्यीकृत्येदमाह—

वरस्वनी स्वाहु तदयं वस्तु निरयन्दमाना महतां कवीनाम् ।

अलोकसामान्यमभिग्नयति परित्फुरन्त प्रतिभाविशेषम् ॥

(३०)

अश्वघोषः—

यानि सुसृजुलानि साधनानि मानवस्य हृदि सुसान् मासान्, उद्बोधयन्ति
तेषु काम्यं नाम साधनं सर्वोत्तमं स्मृतम् । तत्र 'कठिपये' एवविधा गुणाः
शोभन्ते यैर्मानवस्य महत्त्वं प्रागेव सरलतया सुखपूर्वकञ्च सम्प्रतिपद्यते । एषा
हि तदीया महत्ता सत्प्रति बहुषु मानवहितावरणपरेषु साधनेषु तदुद्भूतं
गौरवान्नमोभासयति । लोकदुःपाकर्षणे तस्य प्रसन्नसनीयं पटीपस्कन्धं वीक्ष्य,
स्यादिप्रभावसंस्थापने तस्य अमोघं सामर्थ्यमवलोक्य धर्मप्रचारणस्य श्रेष्ठं
साधनं तदेवैव, यतोधिगमनाय तन्निमित्तमेव उल्लिख्यमाणं विमूरय सर्वेषामपि
शास्त्राणां ज्ञानस्य प्रकाशनार्थं प्रतिभायाः सदुपयोगार्थं वैदुष्यस्य वर्धनार्थं
लोकप्रियतायाश्च लाभार्थं तदेव सुखदं समीचीनं विश्वजनीनं करणं निश्चिप
चेनमि, महान् दर्शनपण्डितो बुद्धधर्मानुगः कविबुलकुसुदकलाधरः अश्वघोष
काम्यानि प्रवेत्तुं प्रचक्रमे—इत्येषऽस्मदीयो यो द्रवीयान् रिचारम्मन्—

“इत्येषा श्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगतां कृतः

श्रोतॄणां ग्रहणार्थमन्यमनतां काम्योपचारात् कृता ।

यन्मोक्षात् कृतमन्यन् हि मया तत् काम्यपरमात् कृतम्

पानुं तिष्ठमिवौषधं मयुयुतं ह्यहं कथं स्थाशिवि ॥”

इत्येतारुतर्गियाः सौन्दर्यनन्दस्या पश्यन् स्वतः परिपोषयन्ति ।

अश्वघोष इतिहासगीतस्य महाराजकनिष्कस्य गुरुराप्पीदिति अनुमन्धातृणां
मतम् । केषाञ्चन जनानामिदमपि कथनं यत् स एव महावानसम्प्रदायस्य
माध्यमिकशून्यवादस्य च आद्य प्रवर्तक आसीत् परमितरेषामभिधानमेतद्
अन्त्यान्तिमिकशून्यवादस्य प्रवर्तके अत्यन्तम् । अतः सिद्धम् यत् सः
शून्यवादस्य महावानसम्प्रदायादस्वात् जनश्रुतिरेषाऽप्रयत यत्रमौ माध्यमिकशू-
न्यवादमपि प्रवर्तयामास । परं केचन तु वं महावानसम्प्रदायस्यानुपाधिवेनापि
नाम्युपागच्छन्ति । ते प्राहुयन् महावानसम्प्रदायस्य ॥ प्रादुर्भाव एव तदा
नाभवत् । स तु अश्वघोषकालात् प्रायेण वर्पशनकानन्तरमुदिष्य । अस्तु

नैतद् विषयविवेचनमिहाभिमतम् । अत्र तु केवलमेतावदभिधानमिष्टं यत् स्वसमयस्य महान् दार्शनिको बौद्धविद्वदग्रेसरो विपश्चिदासीत् । “आर्य सुवर्णापी-
पुत्रस्य साकेतस्थ भिक्षोराचार्यभदन्ताश्वघोषस्य महाकवेर्वादिना कृतिरियम्”
इत्येषा सौन्दरनन्दपुष्पिकास्थिता पङ्क्तिस्तस्य सुवर्णाश्वस्य पुत्रस्य सार्वतस्य
वास्तव्याय प्राप्तभदन्तरिद्वत्त्वञ्च प्रकटीकरोति ।

अश्वघोषो बहुन् बौद्धदर्शनसम्बन्धिन साहित्यिकाश्च ग्रन्थान् अमृतत
पर दर्शनविषयकेषु ग्रन्थेषु विदुषा मध्ये महान् विवाद एव ध्रुयते । ‘महायान-
श्रद्धोपादसंग्रह’, ‘वज्रसूची’, ‘गण्डीस्तोत्रगाथा’ ‘सुगलङ्कार’ इत्येते तेन
जलेखित दर्शनग्रन्था इत्येषा सुप्रसिद्धिर्वर्तते परं तेषां तत्कृताव माधापि
बहुभिरकमतेनाङ्गीक्रियते । साहित्यसम्बन्धिनीषु तत्र च नामानि न परस्परविरोधिभ्य
उक्त्य श्रूयन्ते । ‘बुद्धचरितम्’, ‘सौन्दरनन्दम्’, ‘शारिपुत्रप्रकरणम्—इत्येता-
रित्तोऽपि कृत्य सम्यग्बोधोपत्येति सर्वं एव स्वीकुर्वन्ति । एतास्वाद्ये द्वे काव्ये
स्त अस्या च प्रकरणमस्ति । शारिपुत्र प्रकरणस्यान्वेषणं प्रो० ह्यूडर्सब्रकार ।
कथ्यते यदुत्तरेण प्रकरणेन (रूपकेण) सममेव ॥ अन्यच्च रचिहन् नाट्यद्वय-
मनुमन्धी । खण्डितत्वात् तयोस्तन्नामादिकमविदितमेव विद्यते । परं ते
अश्वघोषयैवेति प्रतीयन्ते तयोराश्वघोषीयाया आपाया भागामिष्यजन-
मरण्याश्च दर्शनात् ।

बुद्धचरितमष्टाविंशतिमर्गनिबद्धं महाकाव्यं कविश्वकार इति विद्वांसो ददन्ति ।
परमिदानीं तु तत्र चतुर्दश सर्गा एव प्राप्यन्ते । पञ्चमे ईशवीये क्षान्ते धर्मरक्षो नाम
अष्टिद् भारतीय पण्डित काव्यमिदं दरद (चीनी) भाषायाम् अनूदिनवान् ।
अष्टमस्य क्षतकराभ्यर्गे त्रिविष्टपीयमापायामपि तस्यानुवादोऽभवत् । एता-
दुभावनुयादी साम्प्रतमुपलभ्येते । अनूदित काव्यमिदं जाम्स्टनो नाम आग्ल-
विद्वान् आग्लभाषायामनुववाद । कव्यरसाय हिन्दीभाषायां योऽनुवादोऽद्यपि
लभ्यते ॥ आग्लभाषात एव कृतो वर्तते । इस्तिनो नाम यात्री काव्यस्यास्य
सूहाकारवत् प्रतिपादयति तस्मात् ज्ञायन् इदं यत् कबिरिद काव्यरसज्ञ
मेवाष्टाविंशतिमर्गेषु निबन्ध । काव्यस्याधिकनमोऽस्तौ घामिकेण दार्शनिकेन
च विषयेणोद्ग्रथित आस्ते । तस्मात्तत्र तेषां विषयं छलित्य काव्यावत्त्वं राजेते
यथाविधे छलित्य कविप्रे सौन्दरनन्दे भासेते । परं बुद्धचरिते प्रदर्शित
काव्यकौशलं ‘कथावशधोपे हि मरमं प्रमथ प्रकृष्टं कविप्रे विलसाम्’ इति

बुद्धचरितज्ञान्यात् विदितं जायते । बौद्धमंसारे बुद्धचरितमनिशयतया लोकप्रिय-
तामगमत् । यात्री इमिषो लिखति यत् भारतस्य पञ्चमु प्रदेसेषु दक्षिणभाग-
तटवर्तिषु द्वीपेषु (देशेषु) सर्वत्र बुद्धचरितं शोयत इति ।

सौन्दरनन्दं नाम काय गौतमबुद्धस्य विमान-नन्दं नन्दं तस्य पत्नीं
सुन्दरीञ्च लक्ष्मीकृत्य गीतमस्ति कविना ।

सारिपुत्रप्रकरणे मैत्रेयस्यायन-सारिपुत्रयोर्बुद्धाद् दीक्षाग्रहणस्य वृत्तान्त काय-
मस्यां भाषायां प्रस्तो वर्तते । नैषा रचना यद्यपि पूर्णा प्राप्ता परं तद्वलोकनेन
तरना अङ्गुलमप्रमिषद्भावं सम्भाव्यते । कथं नर्दीया शृङ्गारान् प्रस्थिता भूया ज्ञान-
मायाया ज्ञान्ता भवति ।

अपरे च ये गगिडनरूपेरे रूपके स्वप्नयोरेकतरमिम्बु मैत्र उया चरन्ति
या प्रबोधचन्द्रोद्-आधुरिमास्ति अपरत्र रूपकं यमिका विदूषक-दाप-दापोमृ-
तिपात्रै परिपूर्णमागं वर्तते ।

अथर्वशतस्य कान्यानि सम्मूलापाहित्यस्य सुन्दरतमेषु काव्येषु गम्यन्ते ।
भाषाविभावितस्य काव्यस्य प्रायेण सर्वा अपि त्रिकिरणस्वर विमान्ति । तत्र
आम्यन्तरं नैषागिडं सौन्दर्यं त्रिजुलनया शोभमानमवप्यते । काव्य हि अलङ्कारादि-
जितं मौल्यं तत्र व्यूनमेव विद्यते । तत्र तद्विषया सुन्दरता आम्यन्तीकया
सुन्दरताया वर्डनाय-समुत्पत्ता-एव प्रयुज्यन्ति । न च तत्र कविना ता नैज-
कला-कुशल-प्रदर्शनाय मनागपि परिगृहीता । कवि स्वकीयानि दादानि
मनोरञ्जनमात्राय न प्रीतिनाय । अपि तु तस्य तद्वचनाप्रयोजनन-सात् लोक-
हितसाधनम् । अतएव तत्र नैतिद्वन्द्व-वर्णनपरा, मनोह-मनोहरा उपदेशा
धुना भवन्ति । कविभ्यान् सर्वान् अपि उपदेशान् स्वरचातु काय-मत्तुरिगा
मत्तुरान् संगीत-मुद्यथा चाधरनवृ-मभिरिच्छाद् विषाज निहिन्तात् । अतएव ता
रचना, साहित्यमंसारस्य श्रेष्ठनिधिमिव गम्यन्ति न्यन्ते ।

बुद्धचरितं सौन्दर्य-उभयमपि अथर्वशतस्य अन्तिमस्य सातु परिवर्त
ममुपस्थापयत् । नै हे अपि काव्ये द्वेः कलाप्रिययो र्वे सौन्दर्य-वर्णनां
मान्यतां साक्षात्प्राप्तिं प्राप्त-वर्त अद्यान्व प्रत्य-वृत्तिं मानवजीवनमभिरुह्य
वर्त-वा मान्यता इत्येवमेव लोचयती विद्यतेते ।

अथर्वशतस्य अगमति बुद्धे द्वितीयमां अन्तिमराजव । अतस्त्वस्य अन्तिमराज
मन. लोक-मंसार-बुद्धस्य परिवर्त-वर्तिं गातुं काव्यनमृजत् । तत्रैव वटीपदी

द्रवीयसी च भादना प्रज्ज्वाल यत् सर्वत्रैव संमारे बुद्धस्य मिदाम्ना उपदेशाश्च
प्रवृत्ता स्तुयन् लोकोऽयं भद्र परयेत् भद्र शृणुयात्, भद्रञ्च आचरेत् । प्रकाण्ड-
पण्डितत्वाद् दर्शनशालाभिष्ठातृत्वाच्च स भगवतो बुद्धस्योपदेशानामग्निराले खव-
हितमीदृशं चिन्तयैव समो बभूव “गुणैर्हि सर्वत्र यत् निर्धारयते”—इत्येतस्मात्
कारणात् बुद्धस्तन्मानसे प्रवेशमलम्भत कविरपि ‘एक एव मुहूर्तम्’ इत्येतद्
विमृश्य भगवदुपदिष्टधर्मस्य प्रचाराय लेखनीं प्राणमुदत् । तदीयलेखनीतो ये
हि द्वे बुद्धचरित्रधर्मान्द्रनन्दानिधाने काव्ये समुत्पद्ये तयो आलोकेन निर्वन्तार्यं
सत्सारोऽयं चिर प्रकाशितो भवेत् । बुद्धचरितस्य हर्षणेन कवे समदर्शितायां द्युधि-
कर्मणि च विद्यामो जायते । कवेर्मायतामीदृशं यत् कस्यापि श्रेष्ठस्य कर्मण
आचरणाय न धयोऽपश्यते न कुलमेव । स बुद्धचरिते स्पष्टमेवाचकयत् इत्येव—
तस्मात् प्रमाणं न वयो न वंशः ।

कञ्चित् कचिच्छ्रूयमुपैति लोके ॥

“सर्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् सत्यमप्रियम्” इत्येतं मिदाम्ना स बुद्ध-
चरिते बौद्धधर्मवद्वा कियत्सुन्दरतयोपन्यस्यति—

“सान्त्वयन्नाथ न च मार्गवद् यद्

उज्ज्वलं तथैव न च विप्रियं यत् ।

सान्त्वयन्नाथं परं च तत्

द्विधाशक्यमन एव वक्तुम् ॥”

तदीयस्य बुद्धचरितस्य द्वादश सर्गा बौद्धदर्शनस्य मिदाम्ना प्रस्तवीनि ।
सौन्दरनन्दस्य च षडश सर्गा दुःखवादमधिकृत्य कविना सरलमरमसाग्नेरु
लौकिकदृष्टान्तोपन्यामपूर्वकं मृष्टं ।

बौद्धधर्मस्य चचारि आर्यमन्यानि बोधयितुं कवि कथयति—

“वाचात्मकं दुःखमिदं प्रमत्तं दुःखस्य हेतुं प्रमत्तामकोऽयम् ।

दुःखस्यो निवारणमकोऽयं प्राणायमकोऽयं प्रसामन्य भागं ॥”

जीवतम्यानि यत्र स कियन्मज्जुरतया प्रन्यीति—

“श्रुत्यन्तीतं परिवर्तनं पुनः

चयं प्रयात पुनरेति चन्द्रमा ।

गतं गतं नैव तु मच्चिवन्ते

जलं नदीनाञ्च नृणां च यीवतम् ॥”

अनुमृतिवृत्तिमयं जन पुन प्रवृत्तिपथमवलम्बमानं प्रत्यक्षं परमशुद्ध
भावन सम्प्रेक्ष्यनुदितमयम्—

“कृत्वा वनं मृषालाभ्या महतो व्याघ्रमयाद् गिति मुक्तः ।
प्रतिविचिन्ति वागुरा मगधरानो गीतरवा वञ्चिताः ॥”

अद्यापि मन्त्रमात्रस्य सुन्दरं साधनम्, यथा च पुष्टिपुराणा अद्यापि
शाठ्यमिच्छासमयस्य स्थिरतामरनुव्रतं, कृष्णस्य रक्षणा अमृतव्याप्ति सम्भवा, न
वपुषा न च वचसा काङ्क्षे प्राप्ता यदापि पङ्क्त्या, यात्री न छत्रं दूषणीया,
शरावचनयः पश्यन्तं अमययमस्य दारमित्रविविधानि नृविष्टानि क्षत्रि-
निमङ्गकाराणि वञ्चनानि अस्य कविनाया प्रतिशुद्धं शोभन्ते ।

इन्द्रियारवणनं नृपानि पुनर्वन्म च रूपं कविर्गति—

“कार्यं परमधनं नम्रगिन्द्रियमवरः ।

इन्द्रियाणि ह्युक्तानि नृपय च नवाय च ॥

तस्मात्परमकलाकरा मरागं चतुर्धा अवसरमवसरं नाजम् ।

यत्परमं भवविनिर्गमप्रसन्नामिन्नये च नृपि कृषाम्ब प्रमदम् ॥
यैदृशं समुद्रदिग्दृष्टिं कवि महत्प्रमदमुपपन्नम्—

“दीपां यथा निर्वृतिमनुपता नैव गतिं गच्छन्ति नानुपिदम् ।

तिग्मं न काञ्चिद् दिदिग्मं न काञ्चिद् क्लेशघनं केवलमेति शान्तिम् ॥

तथा दृता निर्वृतिमनुपता नैव गतिं गच्छन्ति नानुपिदम् ।

दिग्मं न काञ्चिद् दिदिग्मं न काञ्चिद् क्लेशघनं केवलमेति शान्तिम् ॥”

अरवधाय्य प्रतिभा चतुर्मुखी भवति । सा प्रथमं दार्शनिकमननरच कवि
रासीन् भवन्तं तस्य काव्यरत्नकविर्गतिरनुदितं प्रवृत्तं प्रमदः प्रमदः प्रमदः
न तदीया कविता दार्शनिकतां कदापि पृथग् भवितुमर्हति ।

‘वज्रमूर्च्छा’ नाम प्रमदमदीया विज्ञानवद् सूक्ष्मतया रङ्गीरतया च
तार्किकपद्धत्या विविनक्ति । विज्ञानवद् समार विज्ञानस्य विकरारयन मयने ।
मूलभूत विज्ञानमिदम् अथवा ‘भूतनयन’ इत्यत्र सङ्गदं व्यवहरति । अथ
शेषरूपेण ‘भूतनयन’ उपनिषद्भनाम्ना द्वाविमभूतेषु लक्ष्यते । तत्राभिरु-
नामिदृशे द्विविधयोरेव दर्शनया मनस्यया हस्यते । उपनिषदा तत्रानि परि
गृह्यन्ते स्वमेवा परिपश्य तैः, विज्ञानवादिनामाचर्यपरम्पराम्नि

नवमेर पन्थानमघटयत् । परम् 'अरघे'षो दार्शनिक एव आसीत्—इत्येतद-
भिधानं न न्याय्यम् । तस्य काव्यग्रन्थेषु तदीया कविहृदयता मध्यमेन दीयते
तस्मात् स दार्शनिकेषु महान् दार्शनिक कविषु च महान् कविरपि बभूव । चेत्
तदीयासु काव्यरचनासु दार्शनिकतायाश्च निविज, वैदिकपरिहासिकनिहासि-
विचाराणां घटारच मञ्जुला उद्बलन्त्यो विलोच्यन्ते तदा तस्यात्मना तु काव्य-
कृतेर्भूषणमेव न च दूषणम् ।

अरघोप कालिदासादिशिरिषि न रसवादी न च माघादिशिरय इव
कलावादी एव । स तु प्रचारवादिषु कवित्रयिषु । स रस साधनार्थेन मेने न च
साध्यत्वेन । तस्य कलोपदेशवादिनो भवन्त्यपि न नीतिग्रन्थायते । उदात्ततादर्श-
दर्शकत्वात् तस्य काव्यानि साहित्यस्य महत्भोग्यमप्यत्र नव मन्त्रि । मैथु ओन्नद्ध
उदात्तत्वमुद्दिश्य 'सैवोदात्ततेति प्रेक्ष्यते या नैतिरमर्यादामलम्बने' इति यद्वो-
चत तद्वचनोपस्य साध्यरचनासु निवृत्त चरितार्थमभवन्ति ।

अरघोपस्य पृष्ठे शान्तस्मरणकारित्वात् तदीया कविना शान्तरसविष्टि-
शुद्धलिता सर्वत समवेक्ष्यते । एतत्तस्य यत् तत्राय शान्तो न विरमता-
कारी । वीरकल्याणारसना सप्रविष्टत्वात् कविना दूष्यमेव मौन्दर्यमादाय
मचेतसो पुन समुपनिष्ठते । शृङ्गारस्य यत् मौन्दर्यं बुद्धचरितस्य तृतीयचतु-
पञ्चमसर्गेषु मौन्दामन्दस्य च चतुर्धदशमसर्गयोर्वल्लारिणं लोभते तस्य
कवे कविकप्रतिष्ठापनाय अलम् । शृङ्गारे चेतस्य कपेस्तदस्थत्वादपि न शृङ्गार-
स्तदचनानु कवापि म्लानतां वा क्लान्ततामासादिनो हरयते । सन्ति कवे-
भस्य कवितासु शृङ्गारस्य चेतस्यलपेक्षत्वरणि भावमयानि प्रभावप्रतिष्ठापनपराणि
चित्राणि यद्यपि बहुनि पर न सन्ति तानि ऐन्द्रियविलासमयानि । न तानि
एचिदपि कुतितशृङ्गारवन्ति हरयन्ते । रसिन्मानमानन्दसुधातञ्जारी कवे-
रेतस्य शृङ्गारस्य च निपीयता तावत्—

मुहुमुहुर्मदप्याज्रसस्तनीलाशुभा परा ।

भालक्ष्य रक्षणा रेने स्फुरद्विद्युदिव क्षपा । (सु० च० ४, ३३)

पण्यं युवतिमुंजासदेशादवनिष्ठमितचारपाशमन्या ।

सविलासतान्ततान्ममूषोर्विवरे कान्तमिशमिनीय शिरये ॥

(सु० च० ५-५१)

सा त स्तनोद्वर्णितहारयष्टिलयापयामाम निषोध्य दोम्यां ।

कथं कृतोऽर्पानि जहाम चोच्चैर्मुग्धेन सार्चोऽकृतकृण्डलेन ॥

(सौ० ४, १९)

रमणीया सौन्दर्यं कविरलङ्कारमवलम्ब्य यत्र वर्णितवान् तत्र तस्य भद्रम्भुत-
योजनाया स्वानाविकृता निरान्तमेव दर्शनीया सवृत्तास्ति—

“कायात्रिंशसा वदनानि रेजुर्नान्नाम्यङ्गलङ्कण्डलानि ।

स्याविद्वर्षम्य इवाकरेभ्य पद्मानि कादम्बविघट्टिनानि ॥”

(सौ० १०, ३८)

कविनायामेतदीयाया करग्रसम्दापि प्रवाहः सान्द्रः । इह श्लोकद्वयं तत्रमा-
प्लुतं निधीयते । तत्र कविप्रयुक्तवस्तुप्रचक्षते किंरूपकालङ्कारा करमुपप्लुवंत
एव विष्टांकरन्ते—

हमारच विधिष्ठविन्दुवाहव

प्रमृष्टरारावतदीर्घनिस्वना ।

विना कृतास्तेन सहावरेष्वनै

भृश इदं नोव विमानपङ्क्तयः ॥

(कु० ख० ८, १७)

साधकवाक्कीव मृदं धुङ्ग

रपनाप्रपञ्चतपकवाक्का ।

विरपङ्गमानेव विमानसस्यै

पारावतैः कूजनलोलकटैः ॥

(सौ० ९, ३०)

नास्य कवे इत्यन्मो भगवते करण इव बहुविलापसः । सुदुश्चरितस्य
प्रपोद्गो मौन्दुरनन्दे च सप्तदशे मये वीररमन्य हृदयग्राहिणी आना विधानि—

तनः स वीर्यद्विनिपातपन्न

मम्यङ् प्रधानोत्तमसाहनस्य ।

मार्गाद्विमानद्वयता वनेन

शनैः शनैः बलेदावम् उगाह ॥

(सौ० १३, २४)

अथ स्थिते श्लोके सप्तास्य दुःखमयता नाद्यां मौन्दर्यस्य च दीप्त्यता
प्रेक्षणीया—

मलयङ्गधरा दिगम्बरा प्रकृतिस्यैर्नन्दन्तरोमभि । (सौ० ८, ५१)

यदि सा तव सुन्दरी भवेत् नियतं तेऽद्य न सुन्दरी भवेत् ॥

स्वयतीमशुचिं स्पृशेच्च कः सपृणो जर्जरभाण्डवत् खियम् ।

यदि केवलया स्वचातृता न भवेन्मधिकपत्रमात्रया ॥

अथघोषः प्रकृत्या रचयितोऽयं दृश्यन् न प्राप्यते । प्रकृतिशोभाप्रदर्शन-
योग्यस्थलोपेक्षगमिदमेव ज्ञापयति । सौन्दर्यनन्दे सप्तमे सर्वे प्रियाया विरूपेण
मनुभवन्त नन्दमुदीपयन्तीं प्रकृतिं प्रेक्ष्यते—

स्थितं स दीनं सहकारवीथ्या

मालीनसमूर्द्धिद्वनपट्पदायाम् ।

भृशं जङ्गमे युगवीर्यबाहु

ध्यात्वा प्रियां चापमिवाचकर्षं ॥ (सौ० ७, ३)

सौन्दर्यनन्दकाव्ये हिमालयवर्णनप्रसङ्गे कविना चारतरा प्रकृतिपुष्पमा-
चित्रितास्ति परं तत्राय प्रकृतिवर्णनं कालिदासस्य प्रकृतिवर्णनमिदं न मरस
प्रसङ्गः ।

अथघोषस्य कवितामधीस्थं स्पष्टमिदं जायते यत् तन्मनो यावत् प्रमिपाद्य
विषयप्रतिपादने रमते न तावद्वलकारादि नियोजने । परं स्वाभाव्याद् यत्रापि
तेषां सन्निवेशः संज्ञातः सोऽतितरामेव रमणीयतां बहति ।

कवि स्वकविता सकलस्यापि लोकस्य हिताय लिखेन्न च घर्गविशेषस्य
कृते । तस्मान्न तत्र वर्गविशेषमनस्तोषिणी सुन्दरता दृश्यतां भवति । परं
तथापि नाप्यपि कवे कश्चित् नाणुमात्रम्यूनं क्षामं विहृताङ्गं वा पर्यवलोक्यते ।

कवे कवितायाम् उपमा रूपकोत्प्रेक्षा-व्यतिरेकाप्रस्तुतप्रदासानुप्रास यम
काङ्क्षिनामलङ्काराणां सुललितस्य प्रयोगस्य आभावः कदापि सत्यस्यते । उपमा
प्रेक्षयताम्—

तं गौरवं बुद्धयन्तं चक्रे

‘मार्पानुरागं पुनराचक्रे’ ।

सोऽनिरुद्धयाम्नापि धयी न तस्यै

तरतरङ्गेऽपि राजहसः । (सौ० ४, ४२)

रूपकमपि परयन्तु—

मा ह्यहंमा नयनद्विरेका

पीनस्त्रनाभ्युन्नत-पद्मछेपा ।

भूपो वभासे स्वकुलोदितेन

सौमित्रिनी नन्ददिवाकरेन ॥ (मी० १, ४)

कविररवधोयो भाषां सरलां मृदुलाञ्च प्रयुनक्ति । न तत्र दौर्घ्यदीर्घतरा-
समाया भवन्ति । तत्र केषाञ्चन पृथ्विषानां साध्वानामपि प्रयोगः प्राप्यते
पं तदुत्तरकालवर्तिन्यां कवितायां न दृष्टा भवन्ति । सर्वत्रैव भाषा प्रमादपेक्षाला-
बैदनी-विलमिता नम्रोत्ती समुत्तमनि । सा च सुगन्धनोद्गता-शितरिणी-शादूल-
विशीहित-आलिनी-वामनतिलका-वंदस्योपजाति-शहर्षिणी-खचिरानुप्लुमात्रिबिदिध-
पद्मन्दोमुदुरपास्तु संक्रममाण चकालि ।

कविः अरवधोयो भाषाया मावामिष्यजनायां यन्मुनिरूपनविधायां च कालि-
दासमनुकरोति नृशम् ।

अयः स्थिताः श्लोकाः कस्मिन्न कालिदामकृतरलोकप्रसन्नं जनपन्ते कं न
कालिदामरगितपुराङ्गनाविचेष्टितानि स्मारयन्ति—

ततः कुमारः सतु गच्छतीति

श्रुत्वा जन प्रेय्य जनात् प्रवृत्तिम् ।

दिरङ्गया हर्म्यतलानि जग्मुः

जनेन कान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ (कु० च०, ३, १३)

ताः स्वस्तकाब्दीगुणविधितारच

सुप्तप्रबुदाङ्गुललोचनारच ।

दृष्टान्त-विन्यस्तविभूषणारच

धौतहृलेनापि भृताः परोक्षः ॥

प्रामादमोषानतलप्रगदै-

कार्श्रारवैर्नूपुरनिस्वनैरच ।

विप्रासदनयो गृहपक्षिर्मथा

नन्योन्यदेगारच सनादिपन्तः ॥

वातायनेभ्यस्तु विनि मृतानि परस्परोपाधितकुण्डलानि ।

श्रीगां विरेतुर्मुलमन्दलानि रुक्मानि हर्म्येधिव पञ्चजानि ॥

इष्ट्वा च त राजसुतं स्त्रियस्ता

जाग्रत्यमानं वपुषा धिया च ।

धन्यास्य भार्येति शनैरवोचन्

शुद्धैर्मनोभि र्दल नान्यभावात् ॥

अथ किल व्यायतपानवाहू

रूपेण साष्टादिव पुष्पकेतु ।

त्यक्त्वा धिय धर्ममपैष्यतानि

तस्मिन् स्त्रियो गौरवमेव षण्णु ॥

नूतनम् अश्वघोषस्य रचना कविरवकटाक्षम कृतिलोकां सम्ति । तासां-
मुद्देश्य दुःखान्तम्यो भोगविलासेभ्यो मानवमाकृष्य तस्य स्यागतपरोप-
कारादिसद्गुणान् प्रति उन्मुदीकरणं वर्तते । यद्यत्र कवे सत्यमुद्गारानु-
भूतीनां दर्शनमवाप्नुम, यौद्धधर्मस्योदारदृष्टिं निभालयाम, जीवनशक्तिं विलोक-
याम, हृदयार्कषणस्य चाश्रयकारिणीं चमनां विन्दाम ।

सत्यमिदं यत् कालिदासः संस्कृतवाच्येऽद्वितीयामेव कोटिमाटीकते पर-
न्तरापि तद्विशेषे सत्ये कालिदासस्य वैदिकपौराणिकैतिहासिकज्ञानात् अश्वघोषस्य
चद्विषयकं ज्ञानं प्राप्यतया सूक्ष्मम् । अश्वघोषो वैदिकपौराणिकविषयानां
महान् भाण्डागारः आसीत् यदि कालिदासस्य रचनासु षण्णुर्वर्ण्यस्य इयापिका
पृष्ठभूमिरूपते तदारवघोषस्य रचनासु यौद्धधर्मस्य विश्वजनीनगम्भीरनैतिकता
विलोक्यते । अश्वघोषोऽपि कालिदास इव लोकोत्तरप्रेमभावनां मानवजीवनस्य
मनोऽभिरामाणि चित्राणि प्रकृते सुपमा सरलां कविकर्मप्रौढताञ्च चित्रयति पर-
न्तर्तेषां हि चित्राणां चास्ता तामुद्यमरतां गाहते या हि कविकालिदासस्य
रचितासु सपरिस्पन्दं प्रस्फुरति । नादमीन्दुर्यं गेयारमस्ता च इत्यतदुभयमपि
अश्वघोषस्य कवितायां नितरामुज्ज्वलतामयी मुदात्तता विभूत । कालिदास इव
अश्वघोषोऽपि प्राचीनस्य भारतस्य औपसीं संस्कृतिमुदात्ताभ्यादर्शान् विनिवे-
पयन् स्वकवितायां सम्यगवेक्ष्यते । यस्तुतश्चक्षितेषु कवि कालिदासमन्यति-
भाषानो द्रव्यते । द्वयोरपि कव्यो वाच्य निर्माणप्रयोजनमेकमेव । नात्र सशय-
रूपदपि अश्वघोषस्य कवित्वे तद्वच्चैशिष्ट्यं विराजते येन कविरवस्थान्वयता
भवति समीचीनतया । अन्येयमश्वघोष-कविता ।

मुद्राराक्षसम्

कथं विराट्पदस्य प्रतिभाया गजानन्यतिजनलान्गर्भिणीषु मर्त्यावस्य
मुद्राराक्षसस्यावलेकननाभिपद्ममवनि मन्दम् । सर्वेष्वपि मर्त्यरूपेषु
तदाय रूपक स्वकाय महत्त्वविशिष्टमदधान रातन । य विषयनदय तद् रूप
काया जगत्पवननार म विषयं छद्मिद्वयं तस्मिन्निद्रूपके स्थान । विषय विराट्
परिमहमात्र न तद्बैशिष्ट्यमपि नु तस्य विनिर्द्वयमपि यत् तत्प्रतिपदाविषयस्य
निर्बह्यं नितरामेव विद्वद्गमिनः न सम्यक्त्वद्वयक विषयन न विन नञ्
यत् । मर्त्यरूपककाया या प्रत्यक्षारामवलयस्य स्वस्वरूपका विन्दु घुञ्जलाऽ
हरपत्न्य ता सर्वयाऽवश्याय रदकस्यास्य कथा स्व रूपक कर्तुमुपपद्यते । स
स्वर्कापाद्रूपकापिका निद्रूपकञ्च बहिरन्तर, जगत्त्रयं च प्रत्यक्ष विषय-
मयानाम् । स च दिव्य समष्टिं यादव स्व रूपकमजस्विनं रश्मिरश्मिभिरुज्ज्वल-
यन्तया पूरयन्मूत्र । रूपकस्य कथं कथं नञास्वनाया मञ्जर मङ्गविधिना
विधायैव स शान्तिमवप्नुनाकत् । यद्यपि रूपकमिदं रश्मिरस्यप्रधानं पर मर्त्यानि
रश्मिरसाभ्यामपि रूपकानि तुल्यमस्यापिरोहन्ति । आयस्य प्रतिष्ठादंगधरादरा
कूर्त्तानिविषयक मदीपि नास्य साम्यं कर्तुमर्हति यत्तस्मिन्मौञ्जस्विना मा न हरपते
या ह्येतदीयामौनस्विता नृपयितुं प्रभवत् । तुमुलहवस्य भावना प्रद्वन्द्विदि
प्रचक्षताम मेदना प्राणपहारिणं घम्भरतानहरदयि, करबलादिनिदिनप्रहरताना
संकरमुपायपदनि हृदयान्त्र ह्येवा धावयदपि वामहारा नान रदक मद् रूपक,
यत्र न दुम्भुमीनां गर्जनं न चन्द्रहासाना चन्द्रानिगतो न चन्द्रभगना भर्मे
युद्धमेव रणजिरोहन्ति, जेतुं चमत । अत्र तु चात्रयराक्षसयो कूर्त्तान्किङ्कितदा
निशितेभ्यः शस्त्रश्रेष्ठोऽपि निश्चितरे धिजा एव ममर चलयन्ती बोधयत ।
अत्र एव तु तत्र चन्द्रगुप्तनौषं “विनैव युद्धैर्दार्पणं जितं दुर्जयं परकल”मिति
व्याहारन् मुनो भवति । नात्र रूपकं सारत्रमेकमपि बोधयत, ममन्त्रे केवल
चन्दनदामस्य त्रया रङ्गमन्त्रे प्रविशन्ती दृष्टा भवति पर न मा नाकस्य
प्रमुत्सेषु कर्षेपु रेषामात्र सम्बन्धनिदधति । मा तु चन्दनदामस्य चरित्रस्यो-

कृष्टता प्रदर्शयितु मञ्चेऽस्याहता । सत्यपि स्त्रीपात्राभावे, अमर्यपि च हास्यरस-
कोविदे विदूषके नाटक नाकर्षणेन हीन न च रोचिष्णुत्वेन शुन्य, नाटककारस्य
कथावस्त्वैतावद्ग्रन्थिल गभीरमुत्सुकता-कौतूहल सवर्धनरत, भाषैव तस्यैता-
वती ओजोवती तीव्रवेगरती, वस्तुप्रतिष्ठापनवर्गनीयत्रिषयवर्गनकुशलतैव
तस्यैतावती विचित्रा यत्नवापि न दर्शन-पाठको वा प्रयासयुद्भवेन गृह्णानि
निरसता गच्छन्ति च गतकुतूहलताम् ।

रूपकस्य प्रारम्भादवसानपर्यन्तं चाणव्यो राजमरच अन्योऽन्य कूटनीत्या
पराज्ज्ञेनुमिषती नवनवा घटना अवतारयन्तौ वीक्ष्येते यदापाततस्ता विशृङ्खला
विशिष्टज्ञाश्च प्रतिभासन्ते परमन्तनो गत्वा यदानाथ उपसंह्रियते तदा सर्वासामपि
घटनानास्यन्ति फल युगपदेवोद्बुध्य दर्शकागामग्रे स्वं वैभव विननुते । नाटकस्य
स्यापार पूर्णतयैव गण्य । रूपककारस्य प्रतिभापात्रेण कथावस्तुभियम्यनकौशलेन
हि न ह्यपि श्रुताया वा अरुचिरताया कणोऽपि स्थातु शक्नोति तत्र । वस्तुन
सुघटितस्य कथावस्तुनो नियोजने स्वस्वव्यतिरिक्त्वविभाक्विभाक्वितानां पात्राणाञ्च
समावेशने ओजोमयस्य वातावरणस्यावनारणे वीरस्सस्य चोष्मीलने मुद्राराक्षस
रूपक साहित्ये रतुभ्यमाफक्ष्यश्रियाश्लिष्यमाणमस्तीत्यत्र न स्तोकोपि सशय ।

चरित्राणां चित्रणरूपकेऽस्मिन् ललितं नितामन्तम् । तद् विलोक्य रूपककारस्य
हृदय्या अस्यामपि दिशाया निरमयकारिणी नैपुणी विदिता जायते । कुशली
नाटककारस्तथास्वम पात्राणां सृष्टिञ्चकार यथास्वेन तानि अन्योऽन्यस्य पात्रस्य
चारित्रिकधारनाया विकासने सहायकानि स्युः । चाणव्य राजमयोर्गुणल चन्द्र-
गुप्तमलयनेत्योरश्च द्वन्द्वमेवविधमेव घटने । चन्द्रगुप्त मलयकेतो समचे, चाण-
व्यश्च राजसस्य पुरस्ताद्विधाय यदा तत्र शष्टि चिष्यते तदा स्पष्टमेव तद्विधा
विशिष्टता प्रनिलप्यते यानुपदमेवैपर्यभिहिता । चाणव्यस्य राजनीतिकचानुरी
न नैजगुपमानं निदधानि । अहो, तस्य गूढचरनियोजनपटीयस्कताद्भुतैव,
तस्य त्रिपञ्चदशविघटन त्रिलक्षणम्, तस्य च साम-दानभेददृष्टानां चतुर्णामेव
नातिपथानामवलम्बन विचित्रमेव । कूटनीत्या सरय तस्य प्रज्ञा प्रविशन्ती
वीक्ष्यते । तस्य कार्याणां गुप्तबीजानि तदा वेद्यन्ते यदा तानि फलशालीनि भूया
सर्वशामग्रे वैद्यमानं प्रस्तुतिं भवन्ति । तस्य पदे पदे, कार्ये कार्ये, चेष्टायां चेष्टायां
किमपि न किमपि रहस्य निधत्तत्वेन प्रचक्ष्णन् भूत्वा सन्तिष्ठते ।

“तन्मयाप्यस्मिन् वस्तुनि न शयानेन स्थीयते । यथाशक्ति क्रियते तद्ग्रहणं प्रति यत्नः ।”

“स मया चपकलिङ्गधारी नन्द वसवघप्रतिज्ञानन्तरमेव कुमुदपुरमुप-
नीय सर्वनन्दाभात्यैः सह सख्यं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन् राक्षस मनुष्य-
संविश्रम्भः ।”

(अन्तरागतम्) “कथमयं प्रकृतिचित्तपरिज्ञाने नियुक्तो निपुणः ।”

इत्येतानि अन्यानि च तानि तस्मिन् नाटककालिकिनानि वाक्यानि चाग-
क्यस्य तेरासनेकेषां गुणानां दिशि मयुरमित्रिनं कुर्वन्ति येषां स्थौल्येनापरि स्मरणं
कृतम् ।

सः स्वयमेव चन्द्रगुणं स्वच्छन्दैव चरितुं तत्रादेशांश्चैव श्रयितुमाज्ञापयति
येनारातिपक्षः क्षणिकमुक्तासं प्रापितः स्यात्, भवेत्तच्च स स्वोद्योगे स्थितः । संवृत्त-
मपि तत्रैव फलं यत् तदभिमतं बनूत ।

वस्तुनो नाटकमिदं यस्माद् गति मति स्फूर्तिं च लभते स चागक्य एव
नान्यः कोऽपि । चागक्यो हि अत्र तद्व्यक्तित्वमभिव्याप्य चकाञ्चि यत्र
हृदयाद् बुद्धिर्निपुलनरा । तत्र भावनत्वं न तथाविधतया बलीयो यदाविधतया
बुद्धितावन् । तस्मादेव कारणात् तस्य समये विपश्चिना मौलिः सादरं नतो
भवति । न तत्र वदान्यताया न्यूनता किन्तु स्वदूतनीति साधयितुं सः कठोरता-
मपि आपसी वा कौलिशीं मनतं प्रयोक्तुमुद्युक्ते—

“अद्यापि वक्ष्यमानां वक्ष्यः को नेच्छति शिवा मे”

“वन्ध, कार्याभिनययोग एवास्मान् व्याकुलयति न पुनरुपाध्याय-
महन् शिष्यव्रजे कुशीलना ।”

इत्येतानि वचनानिह साङ्गिभूतानि ।

न चागक्यस्याग्रे राक्षसस्य नीतिर्भवति मङ्गला । परं तथात्वेऽपि राक्षसस्य
मानवता, मृदुलमनस्कता मुहुर्द्वयमलतानिनरामेव स्पृहणीया । राक्षसीनि-
रङ्गस्यैव भव्यवस्त्रयममौ पराजितः परं मानवतायाः क्षेत्रे विजयवर्तीस्तमेव
वृणुते । अस्मि राक्षसे वक्ष्यं घोरतयस्य मृदुता परं हृदयतावस्य तु तत्र बली-
यम्कता विपुलता च वर्तते । तस्मादेव हेनोः प्रथमममौ दर्शकान् स्वदिशाया-
मावर्तयति । तस्मिन् संदेश्यदरवीषां प्रेमानुवर्तते । सः स्वयं तस्य स्वम्बामिनो
निमिषेन अमूनपि स्वान् उद्धति ।

“देवे यते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये

क्षौट्रेष्वरे तन्मघिदृश्य हृतं प्रयत्नः ।

तस्मिन् हने तनयमस्य तथाप्यभिदि-

दैवं हि नन्दकुन्दातुरमौ न विप्रः ॥”

हृत्पादनि वचांसि तस्य पुरगार्धपरत्वं कथापपन्नयोऽपि पुरगार्धं हि तर्दाम-
श्चागच्छस्य पुरतो निष्फलतानुदैर्गत्यपि प्रययन्ति किञ्च निष्फलपुरगार्धवाद्
तत्त्वं, तत्रागतं निराशानप्यभिष्यञ्जन्ति ।

राक्षसस्य प्रभुभञ्जितसाधारणो बुद्धिमदृष्टतापि नान्यजनमुत्पन्ना, तथापि
तत्त्वात्कथमनिरुद्धस्य आत्मपतिहानारोपयितुं नाशब्दं जगति, तत्र प्राग्भवेव
कारणम् । एकतरनावद् चन्द्रस्य सद्दृष्टपरम्परया प्रतिहता भज्यती
राक्षसस्य चेष्टा न निम्नपि कल्प्यादितुं इच्छा, अपरत्वं अभिचार-
क्रियादिभिरावातैश्चिदलधामन्यं कंचलया अलौकिकशक्तिमत्पदा सम्प्रापन-
कुर्वाणोऽपि प्रतिनिरुद्धनिम्न प्रतिपक्षान्नन्तिव विधाय नैजनेत्रप्रकटना-
श्चरमायेषु । यत्र यत्र राक्षसस्य सम्भीरनातिप्रयोगात्कथाज्ञोक्तं नानिम्नं
हन्तुं प्रयुक्तो बभूव, तत्र तत्रैव अभिचारक्रियाजन्यप्रतिपक्षप्रतिघातशक्तिर्जायते
आगच्छमेव सकलबाननं चकार प्रतिहतमनोरथश्च राक्षसम् । असौ दावदुद्धि-
यत् स्वस्वामिनं चन्द्रात्मानं मोक्षुमत्रं प्रयासं विदधानोऽपि चेत् पराभूत
पूज भवति तदा तत्र दुर्नियतिरेव कारणं प्रतिभाति । न कर्त्तव्यमप्यात् सा कदापि
विमुक्तता यदा ।

“कथमत्रापि दैवेनोपहृतावयम् । अथ क्षयितस्य चन्द्रगुप्तस्य क्षीरे प्रहृतं-
नन्दमनुकाना राजगृहस्यान्तर्भात्तं सुराक्षेत्य प्रथममेव निदसतां पीभाम-
पार्श्वानां यो वृत्तान्तः ॥”

हृत्पादनि वाक्यानि तस्य कर्त्तव्यपराधनाया जलन्प्रमाणानि सन्ति ।
स्वकर्त्तव्यपरं जने तत् सदा प्राशस्त्यम्—

“..... अथवा स्वाम्यर्थमुपारतो न क्षोभ्यस्यम् ॥”

‘क्षत्रेणैव गुणा वाक्या’ श्लेषेण गुणस्तस्मिन् सर्वे पर्यवालोकि । स दैवे
विधमितिस्म “दैवान् परंतकस्य स निहतो यस्तस्य राज्यार्धहृद्”, “न हत-
श्चन्द्रगुप्तो हनौ दैरोषहर्जरत्नौ दैवेन” हृत्पादिषु अनेकेषु वाक्येषु तस्य दैव-
पदिता भुता भवन्ति । गजनेत्राणां योऽपि स्वयमवस्य विधुनेषु राजनोति-

प्रयोगे अगम्येन अत एव तु चागम्येऽपि भवमेव सदैव नश्ये साधननिष्ठाना-
मनुमन्यमानस्तु च द्राष्टव्यं भविष्य कर्तुं सर्वमेव भूतार्थोपगच्छकः ।

"हाय पञ्चमदौ तनुमादे रचयस्तस्य विस्तरनिच्छन्

दीक्षानां गमिष्वा कलमनिदान गूढमुद्भेदयत्र ।

कुर्वन् बुद्ध्या विमर्शं प्रसृतमपि पुनः सहरन् कादंतात्

कर्ता वा नाष्टवानामिममनुभवति क्लेशानस्मद्विषो वा ।” इत्युच्यते ।

मनुष्यानि वायसानि तन्मन्वानि निष्मान्वा इहायितुर्नैव नाष्टकशरो ह्युपनिषत्तम्
वीचयते । तस्मिन् मुहूर्त्मात्राग्रानिमुहूर्त्त पवित्रोऽविचयश्च । चन्दनद्वयस्याम्बु
पान्तमयी स्वनाश्रतमपि उपोषितमुपक्रमे—

येन स्वान्निष्ठं रिपोरिव कुलं च विनश्यत् पुरा

मित्राणां वयस्यने मज्झोप्यत्र इव स्वस्थेन देन स्थितम् ।

आना यम्य दद्यात् व एगिमचूर्द्धृतः अपि श्रियः

स्नत्स्येय मम मृदुलोकपदवीविषयस्य वाच्यताम् ॥

आचार्योऽपि तस्यालोकमान्यमुनिं तस्यात्पृष्ट्वा संतुष्टः पूर्णदा
निशानाति स्म । अमुकस्य ते ते गुणः पुत्रः सन्तुष्टुमस्यानायकं विदुषं दत्तु
मैरयामसु ।

¹ पक्षपादनिवेदनम् अस्मिन् लोके अयं भवति

न गच्छन्मयनु दे विपत्तिषु पुनस्ते सद्गतिव्याशया ।

ननुपि प्रत्यक्षं पूर्यसुहृतामदगेन निमग्नया

मङ्गला कादंबुरां वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्वर्गदा ॥”

“इयञ्चद्विदवप्रागन् यथा तन्मायनादि ।

तयैवास्यापदि प्राया नून तस्यपि न दिवा ॥”

इत्यदिवाच्यं ननु सुखेनेति परिकल्पितं ज्ञानायाम्नि ।

ॐ अपि इमे पात्र प्रथमयाया इत्यन स विद्वन्मुनिविराजत इत्यने ।

[illegible]

“कौटिल्यधीरञ्जुनिवद्धमूर्ति

मन्ये स्थिरां मौर्यनृपस्य लक्ष्मीम् ।

उपायहरतैरपि राक्षसेन

निवृण्वमाणांमिव लक्ष्यामि ।

तदेवमनयो शेमुनीशालिनो मुमन्त्रियोर्विरोधे संशमितेन नन्दकुल-
लक्ष्मी —

“विद्वद्योर्भृशमिह भन्निमुष्ययो-

र्महावने वनगजयोरिवाग्नौ ।

अनिरक्षयाद् गजप्रशयेव भीतया

शमागतैर्भुवमिह विद्यते धिया ॥

चन्दनदास इव समुद्रजगतिदुर्लभस्तत्र—

“शुचिस्त्वं त्यागिता शौर्यं मामाग्नं सुखदुःखयोः ।

दाक्षिण्यं चानुरक्तिरथ सत्यता च मुहद्गुणा ॥”

इत्येतेषां मुहद्गुणानां वाम आर्यात् । ॥ शिखायामपि परिशिखायां निपत्यापि
१ सौहृदपथादस्मत् । न कापि प्ररोचना सं सम्भागाद् भ्रंशयितुं प्राभवत् ।
स्वकुटुम्बोपरि दारगवष्टानां पातोऽपि वर प्राणानां त्यागोऽपि वरं परं मित्रे
वेक्षामपातो न वर कदापीत्येतद्वाद्वा रक्षन् एवामी लोकेनादृशं । तस्य चरित्र-
पैपात्यन्तदुर्लभा महनीयता चाणक्येनापि प्राप्तमि—

“मुलमेव्यर्च्यलानेषु परसंवेदने जने ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिरिना विना ॥”

चन्द्रगुप्तो मलयकेतुश्च काममेताद्युभावपि नाटकेऽधिकशक्तिमत्परितशालिनौ
न स्याताम्, परं न सौ चाणक्य-राक्षमयोर्दार्ढ्योचितत्वेन मतौ भविष्यमर्हत् ।
चन्द्रगुप्तोऽस्त्यादशराजा । स चाणक्ये शिष्य इवानुवर्तते । प्रमुक्तशया सह मन्त्र-
पतेरपि महच्च साधु वेत्ति । सोऽनिशं चाणक्यनिर्दिष्टेन मार्गेण गन्तुं मन्त्रद्वौ
हरयते । स तदादेशेन कृत्रिमं कलहमपि तेन सह कर्तुं प्रस्तुनो भवति पर न
मनसा तादृशमपि कलहं क्षमयते । न ब्रूते—

“कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किञ्चित् कालान्तरं व्यवहर्त्तम्यमिण्यायांदेश ।
न च कथमपि मया पातकमिवाग्न्युपगतः” । स परमकुशलशासको राजधर्म-
परायणमानसोऽधिपतिरासीद् इत्येतदपि तस्य वैशिष्ट्यं प्रकाशयन्तीमाः पश्य —

“शार्ङ्गं हि नाम राजपमानुबुद्धिपरस्य नृपतेर्महद्वीतिस्थानम् ।”

“दुराराध्या हि राजलक्ष्मीरक्षन्वद्विरपि राजमिः ।”

मलयकेतुरेकान्ततत्सन्नुविपरीतः । तच्चरित्रं तस्मात् (चन्द्रगुहा) विरुद्धमेव । चन्द्रगुहा शान्तो गम्भीरश्च । मलयकेतुरशान्त उद्धतः दुःशीलश्च । स (मलयकेतुः) पादलिपुत्रस्य गाढप्राभादे राजमानं सिंहायनमप्यासितुमुत्सुकः । स इत्यनि—

“भीरुमनस्य विहाय स्वयं नृपतिः स्यात् इति ।” परं न सत्र विवेकः । मावागिष्टो भाषा यत् किमपि कर्तुं सञ्जति । चागस्त्यस्य गुप्तचरानाये निरप्य म राज्यमन्त्रान्निहतयावधानाति । स बुद्धिरहितश्चाज्ञाचसे न विशसिनि—

“राक्षस, राजस, नाह विधम्नघाती राक्षस, मलयकेतुः स्वकृद्दम्, तद् गच्छ, समानीयता सर्वात्मना चन्द्रगुहा” ।

इयेताः पदयोऽत्र प्रमाणम् ।

वस्तुनो निशागदस्य साधारणवाचरणतराण्यपि पात्राणि सन्ति सबलानि । विरुद्धक-मिद्वर्षक-निपुणकाऽहितुष्टिक-सकटदामप्रभृतिमर्वाण्यपि पात्राणि नाटक-कारस्य प्रतिमावर्णिकया हृदयहारिवर्गवन्ति भूशोषस्थितानि भवन्ति गूढक इव एतेऽपि नाटककारः प्रागवन्ति चरित्राणि सञ्जति । इदमपि कथनमुच्यते इत्यात् यदेतच्चित्रचरित्राणि ततो हि स्फुटतराणि यथार्थतराणि च । एतच्चित्राणि पात्राणि स्मृत्वा रूपककारो विशासदत्तः स्वं रूपकं दुरुद्धरावधीतिविषयावबोधन-चममेष चकार । नात्र सन्देहो यद् यथा स वस्तुमंशोजने योम्यस्तपैव चरित्रार्ण चित्रणेश्चि चतुरः ।

रूपकमिदं यस्यां शैल्या कविनाविनिर्बद्धं सा शैली सिंहोरुमावहनी । प्रत्यक्ष सा स्फूर्जति । वीररमो मूर्तिमान् भूत्वा स्त्रीयेनानभिभवनीयेन प्रतापेन भुवं वेपथन् सर्वतः सोमते । श्लोकेषु अलङ्काराणां प्रयोगस्तावान्पुत्र विदितो पावता भावानामुद्भायना वैराघेन प्रस्तुतेत् । पात्रानुरूपा एव भावाः सन्निवेशिताः प्राप्यन्ते तरमाद् रूपकाभ्युपगतो विषयः यवापि नाशुमात्र म्लानो भवन् हरयते । नृनोपाद्वे हृन् दारद्वर्णनं कथानकस्य प्रगुणीकरणे सहायकृन्मिग्रमिष सञ्ज्ञातम् । यैरुपायैर्नाटकस्य सर्वाण्यवयवानि समुपचिन्तानि भवितुमर्हन्ति ते सर्वेऽप्युपाया नाटक-निर्माणचतुरेण सम्पक् प्रयुक्ताः सन्ति ।

चागस्त्यः पुरस्सिंहः । तदावनादित्, चविस्तम्भटश्रीरुष्टीरपि निर्गमयति ।

वस्तुत इह नाटके यादृश पाद्य तादृशदेव तदीया उत्तिर्यादृशी उत्तिर्यादृशमेव
तदभिरुच्यजनमपि वर्तुवीति । श्रूयतां चानवय-सिंहगर्जनम् धमिनन्दनीयाया-
मभिरुच्यजनायाम्—

(क) "विश्रान्तैर्नयशालिभि सुसचिवैः श्रीवक्रनासादिभि-
नन्दे जीवति या तदा न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।
सामेकरवमुपागतां घृतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कञ्चुकादिव चन्द्रगुप्तनृपते कर्तुं ह्यवस्येत् पृथक् ॥"

(ख) दैवमपि द्वांसं प्रमाणयन्ति ।

राजनो महान् मेधावी सदसद्विवेचनवरीयान् तस्मात् तस्याप्युत्ती-
रतद्वसुगुणेनैव प्रकारेण प्रकटीकरोति—

साधये निरिधतमन्वयेन घटितं विघ्नत् सपथे स्थितिं
व्याकृष्टं च विपद्यते भवति यत् तत् साधनं मिथ्ये ।
यत् माप्य स्वयमेव तुल्यमुभयोः पथे विहृद् स यत्
तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्मात् स्थामिनो निग्रह ॥"

इत्थं सर्वत्र नाटके गद्यस्य वद्यस्य च मध्ये स्थितानां भाषानामभिरुचि-
कविना समुचितेन प्रशंसनीयेन प्रकारेण कारितास्ति ।

अप्रस्तुतविधानमपि कवि प्रीणाति । तदपि कविना मनोज्ञतया दर्शितम्—

"आस्वादितद्विरदृशो गितशोणशोभो

सम्प्यारुणामिव बलां शशालान्धनस्य

जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्ती

को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥"

कवेर्लभन्या प्रभूतबलशालिनीत्वात् तस्या एकैकं पदं बहुकार्यसम्पादनकारि-
मिदमिति । अतएवैतस्माच्छ्लोकान्म केवलमप्रस्तुतविधानसीन्द्ध्यं इक्षपथेऽवतार-
यपितु भोजसरदृश गौड्या रीते प्रकर्षं पूर्णोपमाप्रस्तुतप्रशंसात्तद्गुणाख्याना-
मलङ्काराणां कान्तिरस्य सम्पन् दृशकाणां चेतोसि धोरयन्ति युगपदेव ।

अहो कवेरस्य सर्वे प्रयासा वीररसमेव समस्तोऽपि नाटके परिपोषयन्तो दृष्टा
भवन्ति । स अलङ्काराणां प्रयोगमपि तथैव करोति यथा तत्प्रियो रस उद्दीप्येत ।
आश्चर्यम् नितरामिदं यत् स गङ्गारमपि तथैव विनिवेशयति यत् मोऽपि

नैजमन्मानमुग्रमर्च्चोपरियतो भवितुं पारयति । हरयताम् इह तदामा किञ्च
मममेनेश्च क्षमिमवकारिणीं तेजस्विता—

“वामा बाहुलना निवेश्य शिथिलं कण्ठे निवृत्तानभा
स्कन्धे दक्षिणया बलान्निहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।
शाटालिङ्गनमङ्गर्षादितमुत्वं यस्योद्यमाशङ्कितो
मैर्दस्योरपि नातुनापि कुलने वामेतरं श्री स्तनम् ॥”

काटिदाम-भाष मधमूनिप्रवृत्तिकधीना स्वभावोक्तीना मौन्दर्पन्तु निपीतमेव
सम्प्रतीह शन्यपि कवे स्वभावोक्तिविषया तर्पयन्तु सहृदया आत्मानम्—

धूर्तैरन्वीयमाना स्फुटचतुरकयाकौविदैर्दक्षिणायो
नालङ्कुर्वन्ति रम्या पृथुजघनमराक्रान्तिमन्दै प्रयत्नैः ।
अन्योऽन्य स्पर्शमाना न च गृहविभवै स्वामिनो मुक्तशङ्का
भावं श्रीमिमङ्गन्ते विजिममिष्टिनि पावनां पौरमुत्था ॥

राजनीति-वीररमयोरुमयोरपि भास्वज्ञा परिदधानाऽप्येव स्वभावोक्ति-कियता-
शेपेनोद्युक्ता कविता ।

अनुपममेव हरयशस्यानामिदं हरयक्रान्त्यम् । श्लेषस्य समीचीनोपयोगोऽयमेव
यद् भवितुं न भवेत् सागरण्वीरवृष्टम् । कविरेव एतत्प्रयोजनमेव श्लेषमुप-
युजति—

मूरम्ह स केतुशम्भुमम पूर्णमण्डलमिदानीम् ।
अमिमवितुमिच्छन्ति बलाद् रक्ष्यमेवं ॥ बुधयोग ॥

कवि-प्रवृत्तिमुन्दरतामपि दर्शयतीह । परं तदीया सा श्रीरपि नाटकीया
भावता तन्मन्त्रामेव विदधाना पश्येवत्यने—

विपर्यग्न सौर्ध कुलमिव महारम्भरचन
सर शुष्क साधोर्हृदयमिव नाशेन मुहृदाम् ।
फलैर्हाना वृषा विगुणविधियागादिव नया
स्तृणैरदृष्टा मूनिर्मनिरिव कुनीतैरविदुषः ।

नाटकमिदं विडोक्त्य सरलतयैव नाटककारस्य न्यायस्योनिषाधुर्वेदराजनीति-
शास्त्रनाट्यशास्त्रादिविविधेषु शास्त्रेषु वैदुष्यमगाध प्रश्रवणयाचिरुद्ध भवति ।
यद्यपि कविरथ स्वरचनायां बहूनि ध्वन्दास्त्रुपयुषोऽत्र पर स्रग्भरायां शार्दूल-
विक्रीडिते च तदीया रुचिर्विचित्रो रममाया प्रतीयते ।

नाटकेऽस्मिन् विशिष्टनेयमपि महीयसी यदिदं ललिताभि सूक्तिभिरुत्तमोत्तमान् उपदेशान् अपि प्रददाति । अत्र तत्त काश्चन सूक्तय उद्ध्रियन्ते—

(क) “पुरन्ध्रीणा प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ।”

(ख) ‘ किं शेषस्य भरम्यथा न वपुषि श्मा न चिपत्येव यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किन्त्वग्नीकृतमुत्सृजन् कृपणवच्छलाभ्यो जनो लजते

निर्म्यदं प्रतिपन्नवस्तुषु सत्तामेतद्धि गोत्रप्रतम् ॥”

(ग) “मनस्वी दम्परावात् स्त्रलति च न दुःखं वहति च ॥”

(घ) “परायत्त प्रीते कथमिव रस वेत्तु पुरुष ॥”

(ङ) “तेषां लाघवकारिणीं कृतधियं स्थाने श्वकृत्तिं विदुः ॥”

(च) “ये सख्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनसति लज्जा ॥”

अस्मिन् रूपके तत्र तत्र प्रयुक्तानां ताम्रा तासां सस्कृतैतरभाषाणां पठनेन कवे पुरतः शीरसेनी महाराष्ट्री मागधी प्राकृत-नापासु विद्वद्भ्यः ज्ञातं जायते । निःसशयं रूपकमिदं रूपककारस्यास्य महनीयां सफलतां कृति । भाषाभावः कविप्रवस्तुपात्रचरित्रचित्रणादिकानि सर्गान्यपि तेषां कामपि अद्भुतां सफलतां गाहमानानीदं हरयन्ते । कथं हि प्रशस्येत कविरयं यस्तामपि राजनीतिं नर्तयति स्म स्वकृती वा हृदयीकृत्य स्वयमेवैवमाह—

“मुहुर्लक्ष्योन्नेदा मुहुरधिगमाभासगहना

मुहुः सम्पूर्णं ग्री मुहुरनिकृशा कार्यवशात् ।

मुहुर्नरपद् श्रीजा मुहुरपि बहुशपितफले

व्यहो विप्राकारा नियतिरिव नीतिर्नयविद ॥”

(२०)

भवभूतिः

इह मनु ज्ञानि कवन्ति मन्ति रूपकाणि तत्र कविशब्देनैवमगोचरमभवती
भवभूतेरुक्तमथाशयिनश्चरामभूतनुत्तररामचरितम्मेव रमायनपा रम्यमप्यै
विदुर्दृष्ट्वैवैवमेवहनन ।

उत्तररामचरितं हि भवभूतेरुक्तम रूपकम् तत्र तस्य नाट्यप्रतिभा सर्वत्र
चरितप्रकाशं विकिरन्ती दृश्योचरोभवति । यद्यपि प्रकृतेर्भारतवत् तस्य
मालतीमधव-महावीरचरिते-उत्तररामचरितमिदेषु त्रिविधं रूपकेषु भाव
प्रवणतं वीर्येण चतुत्तररामचरिते तु तत्प्रवणतं विरम्यैव परिष्कुरति ।
विरम्यैवदेने इ अत्र तत्र निरुक्त मन्त्रनामादिने विरम्यैवदेने । तत्र द्वांको
भावाना मित्यत्र चित्रं वेदेकन ईदने तत्र मा अररतगतरेनु प्रकृतेराहव्य
चकट भयवद् हरयश्च प्रेक्षते । इदं चरय यन्मालतीमापते घटनाता सपोजने
कवित्रय नामिनन मन्त्रकदमरप पर मन्त्रवीरचरितोत्तररामचरितयोर्न घटनातु
मनगति शिथिलतावप्यते । उत्तररामचरितं कविशब्देनाता मन्त्रन मनोविना-
ननुमेदितरदमा विदुषाणि । तत्रचै चित्रदन्तरय य योजना विदिता मा
प्रनूतकटप्रदग्नि विदुषाणि । एकन मा दूर्गमया र्वताया निशंमनम्या
नौचिनीमोचनि अररत मीताग्रनि यद्वा दृष्टिभ्यो शिवानुपानपताय-
नयो प्रथेन च मा निपादययेतावद्व न मा जूमकाग्रप्रदशनम्यपरेन लव-
कुसरो रामस्य पुत्रवेनानिज्ञानवत् करपतीत्य बहुकादंम्यदनहनवत्
तम्या, मा योजयितु कवेनाट्यकलनिष्ठातता कयावस्तु-निबन्धनविदुषना
समुपवृत्तयविमोचयति । चित्रवीर्या हृदयार्गा विविनन-ताया छपावलि
हृदय मीता पुनरपि तनि विरम्यैवदेने स्वीय देहदमनिबन्धनकि रामोर्ध्व
अरममन्तरेन लोचनरचयितु सरोवा परिदयस्व-कमरमरुते । रामो मा
निर्वमयतीत्येतावत् तत्रस्थानामनपि स्तोक न प्रचु माता परदति-दृष्ट्यादि-
दुर्गमार्थवद्वेवत्, मा चित्रमन्त्रपात्रवदुत्तमेव सकलतामपि द्योतयन्ती
मन्त्रक मन्त्रिने ।

तृतीयाङ्केऽवतारिता छायासीताविषयिणी कल्पनापि कवेर्मनोविज्ञानवित्त्वं लक्षयति । सीताया अपमानजनितवेदनाया स्वामाविक्रयैः रीत्या अपनयन कारित्वात् कवेस्तदपि कल्पनाकलितं कार्यं तस्य स्थायनीयमेव सवृत्तम् । हृदय प्रभुदुःखेदनाय हृदयममंभागे स्थितस्य गूढविषादस्य विनोदनाय रामकृत प्रशमाया स्वकीयाया आकण्ठेन समुत्पन्नस्य सुखस्यानुभवनाय च न कश्चिदन्य उपाय आसीदत कविकृत स उपायो नितरामेव श्रुत्य ।

वस्तुतस्तृतीयोऽङ्क कवेर्नाट्यचातुर्यां विरचण निदर्शनम् । तमङ्क सयौग्य कविर्निर्मातुं दुःखदुःखेऽपि कार्याणि विनैवायाम साधयितुं चम मञ्जात । ॥ तथा कृत्वा राममनिवारणीयमिन्दात् पाति सीतामपि ॥ तस्मादनन्ताद् रक्षति य पतिवृत्तनिकारादुत्पद्य पर्यां दहति । तृतीयाङ्कस्य प्रणयनचातुरी कवेरिदमपि मनोज्ञ फल जनयति यत् सप्तमेऽङ्के नैसर्गिकरीत्यैव सीताया पुन सयोगरूप कार्यं सम्पद्यता याति ।

कवेर्धट्टमासयोजनसम्बन्धिण्या निपुजनाया अन्यच्च उल्लिखितं निदर्शनमस्ति सप्तमाङ्कस्थगर्भाङ्क । तद्विषयिणी कल्पना वस्तुतस्तत्रैव सम्भवा भवति यत्रावसानं सुखमयं घटते । कवेरियमूहा नितान्तनवीना । सा अद्भुत रस सहकृत्य दर्शकानां चेतासि क्षीतूहरेण पूर्यमाणानि करोति तदेव घटनानां सविधानं सर्वत्र आदितोऽन्तं यावत् सुगन्धल सयत् सुरिलद्वय वर्तते । एवविधा समीची नतां नाटके वस्तुतो नाट्यकलानशीलो नाटककार एव सञ्चारयितुं चमते । कवेरेषा कुशलता महावीरचरितेऽपि दृश्यते । प्राचेतासाधमपदे बीसल्याजनका दीना सम्मेलनमपि कविकल्पनाया पेशलप्रसाधनत्वेन नाटके शोभमानं भवति ।

रूपके कतिपयेषु चरित्रेषु रामस्य सीतायाश्च चरित्रमतितरां सुललितम् । लक्ष्मण-जनक चन्द्रकेतु-लव कुश वास्मीकि-बीसल्या ऽरुण्यती गङ्गा पृथिवीप्रभृती ना चरित्राणि सत्राण्यमेव महत्त्वं भजन्ते । भवभूती राम गृहाधिपतित्वेन चित्रयति तत्र स सदीय दैहिक नैतिकञ्च तेज सम्पगङ्कते । शम्भूकस्तस्यासुर सहरकवात्, न प्रशसति । सीताललितं कलम गोपायितुं स सैरवर्षमुपसराद् बीषयते । कुशस्त ॥ “आशसनीयपुण्यदर्शनं स महारामा” इत्यभिधाय रत्नायते । स मङ्गकाशस्यासीद् गोप्ता । अगदक्ष्ण तज्जीवनस्य लक्ष्यमासीत्—“इदं विरव पाष्य विधिवदभियुक्तेन मनसा” । सत्यन्तु इदं यत् कर्त्तव्यं पालनं न भूषण्यत्वेन मेने । स कर्त्तव्यरक्षोद्देशेनैव कर्त्तव्यमवति रम न च केनाप्य-वेन

प्रयोजनेन । प्रजारन्जने हि स्वकीयनृपस्य स कृतार्थतामसंस्त । एतदर्थं
सीतामपि परिदृश्य मानवीयजीवनस्य चरमं कष्टमभ्युवाह—

स्नेहं दयाञ्च मौर्यञ्च यदि वा ज्ञानकोमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्मि मे व्यथा ॥

स्वराज्ये स न मनागपि पाप सेदुमचमन । ब्राह्मणमुत्तमकालमभ्युता
मृत जीवयितुमसौ तत्परचारिणं शम्भुकं जवान । तस्य जीवनं धर्म-आगारं
मुवनध्यतिष्ठत । धर्मस्य किं नाम सौमर्ष्यमित्येनन् मम्या विवेद—“ह्रीकि-
कानां हि माधूनामयं वागनुवर्तते । शरीरा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति” ।
न तावन् स सामाजिक्याः सेवायाः विरराम यावदसौ पूर्णया न सम्पुनोष ।
स पात्रान् मन्त्रीनिधराः श्रेष्ठः शासक आसीत् तावानेष स महान् प्रशंसास्पदं
भर्ताप्यासीत् । सीतां स प्रजारन्जनाय पुनोच परं तदर्थं हृदयं तदीय मन्त्रिकं
कदारि न तां विस्मरत । स मनन दिवानिज तद्विप्रागेन दम्भजनान एव
दृष्टो वनूव । सीताविषयकेन अगाधेन सन्धेन च प्रगदेन तस्य मानसं क्रन्द-
दुःखैः तज्जीवनस्य प्रतिष्ठग शुभाव—

दलति हृदयं शोकोद्वेगाद् द्विधा तु न भिद्यते

बहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तन्मूल्लर्हाहः करोति न भस्ममात्

प्रहरति विभिर्मर्महेदी न कृन्तति जीवनम् ॥

सीतां स्मारं स्मरं स कदा न विलपन् मुनौ यभूव—

“हा हा हेदि ! स्फुटति हृदयं, ध्वंमते देहवन्ध-

शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्त्रज्वालि ।

सीदन्त्ये तमसि विपुलो मज्जतीवान्तगता

विबट् मोहः स्थायति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

सीतायाः का-स्पर्श एव तस्मिन् चेतसां अस्वासादयितुं शक्ताक । तत्स्पर्शन-
स्मिन् अमृतमयप्रणोऽभिदधत्—

“आलिङ्ग्यमृतमधैरिव प्रणैरन्तर्वा बहिरपि वा क्षीररघान् ।

संस्पर्शः पुनरपि जीवयन्नस्मदानन्दादपरमिवाध्याति मोहम् ॥”

सीताया गुमान् शुद्धतां च प्रति तदृष्टये महती अद्या उज्जगार । दृग्-
बन्धुव-पतिव-निदृक्वादिषकलदृष्ट्या नूनं स महान् आदर्शपुङ्गवो मूर्ध्नास्मिन्

ससारे चिरेजे वस्तुतः स भुवो भूषणमासीत् । तेन जगदिदं परमेव गरिमाणं जगाम ।

यथाविधो रामो मानवताया परमरमणीयं पावनोऽवतार आसीत् तथाविधमेव भवभूतिं सीतामपि तत्प्रेयसीं स्वकीये रूपके परमनिपुणहृदयेन चित्रया मास । नाटके सा परनीधेन चित्रितस्ति न सा तत्र मन्मथेन पुत्रीधेन चित्रिता बीद्यते । सा रामार्थं सर्वं सेहे । सा तद्वितापैव भविवन् । सा ध्यायेव तमनुजगाम । निर्वासिते सति रामे सा सर्वान्यपि सुखानि प्रताप्य चरणेन, राममनुजगाम । वस्तुतः सा एका सतीतिशोभनिर्गरी आसीत् । यदा हि निरपराधा सा स्वयं रामेण निर्वासनं प्रापिता तदापि न सा रामे एकमपि अपराधं प्रयुजोत् । सा आत्मानमेव दुरोभागिनीं मेने । आत्मानमेव सा पुनः पुनः आक्राष्टात् । “एवमपि मन्वभागिम्यहं वा पुनरायासकारिणी आर्यपुत्रस्य” “सखि धासन्ति । स्वमेव हारणा कठोरा च । वैधं प्रलपन्त प्रलापयसि” इत्यादीनि तद्वचसांस्ति रामगण तत्प्रेमं कियत्परिवर्त्तं कियत् नि स्वार्थमासीदिति स्पष्टमेवावगमयन्ति । भर्तृताकाङ्क्षाग्रति एतादृशमात्मसमर्पणं संकृतपतिपात्रेऽपि स्वकीयस्य भाग्यस्यैव दोषित्वेन स्वीकरणं सीतायास्मानुदात्ततां तां महत्त्वं शोचयति या न कोऽपि मानदण्डो नातु प्रभवति । नाटकस्य नृतीयोऽङ्कः सीताया गम्भीरं पतिविरपकं प्रेमं चित्रितकुर्वाणं प्रेष्यते । पतिदुःखं न सह्यमासीत् तस्या । श्वकुशलोत्पन्नं च नन्तरमपि सा पतिमेव नितरां सस्मरत् । न किमप्यनिष्टं तस्य स्थादिरपि ता तदीयान्तिमकाममासीत् । तस्याश्चरित्रस्य शुद्धतां तु रामश्चिरादेव अवेत्—

“उत्पत्तिपरिपूर्ताया किमस्या पावनान्तरैः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यत् शुद्धिमर्हति ॥”

सीतायां रामस्य प्रेमं कियन्महदासीदित्येतत्तु यदा पराकाष्ठो ध्रियं गतमीक्ष्यते यदा सीताया हिरण्यनीं प्रतिकृतिमश्वमेधयज्ञानुष्ठानाय प्रतिष्ठापयन्त रामं परदाम । सा धृष्टना सीताया अपरिमेयस्य निर्दोषस्य चरित्रस्य सर्वविजयी विजयः । दन्त, वधमस्मिन् नाटके सहदेव स्वमातरं सीतां लक्ष्मणप्रति “इयमपि अपरा का” इत्येतेन वचनेन उपहासं कुर्वाणां परदाम । वस्तुनो जगति सा उपमानशून्यैका आवर्त्तपतिमता महिष्ठानीत् । यदाचारमुपदेष्टुं ससारं भारतस्य च मातृमुद्यततमं कर्तुमेव सावततार । लक्ष्मणो नाटके महान् रामाज्ञापाठकः स्वार्थविहीनोऽनुज इव यतिः । रामस्याज्ञापाठने स आत्मानं

गौरवशालितममस्मि । स स्ववन्धुरस्य रामस्य तेषु सर्वेषु कार्येषु महान् महारथको बन्धुरमूव यानि रामस्य चरित्रं सम्यगुद्यमयितुमनितरा नञ्जीवनेऽ-
घटन्त ।

कविर्नाटकेऽन्यानि च सर्वाणि पात्राणि ममुचिन्तया कुशलतया च आनन्दे ।
न कस्यापि पात्रस्य स्वरूपमहत्त्वञ्च विपरीतस्या निवृत्ततया वा तच्चरित्राय-
कर्तृकारिण्या रीत्या व्यक्तं भवेदित्येतदर्थं स भृशमयनिष्ठ । उद्योगे चास्मिन् स
मङ्गलतागतं प्राप्यते ।

कथं कृतिनिम्ना विलोक्य तस्य विचारविधा साधु विदिता मनायते । वस्तुन
को जन कीदृश इत्येतत् तस्याचरान् चिचारान् रचनान् विलोक्यैव ज्ञानं भवति ।
उत्तररामचरिताध्ययनेन भवभूते प्रग्यशांलभनृत्वं चात्मस्यवर्षितृत्वं च निदधति
तस्य प्रिया प्रेम—

“इयं गेहे एवमीरिषममृतवर्त्मनिर्नयनयो-

रमावस्या स्पर्शां वपुषि बहुलश्चन्दनरस ।

अयं बाहु कण्ठे शिशिरमहगे मौक्तिकमर

किमस्या न प्रेयो यदि परममहयस्तु विरहः ॥

“अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वाम्बवस्यासु यद्

विधामो हृदयस्य यत्र जरसा वस्मिन्नदायौ रतः ।

कालेनावरणाययान् परिणते यत् स्नेहमारे स्थित

भद्र तस्य मुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

इन्देनाम्ना रत्नोक्त्याम्ना स्फुटमेवाभिप्यक्तिमुपैति । अयं च

“अद्वाद्वात् क्षुण्ण इव तिष्ठ स्नेहो देहमार

प्रादुर्भूय स्थित इव बहिरचेतनाद्यन्तुरेकः ।

सन्धानन्दप्रतिबुद्धदयप्रत्यवेष्टाप्रमितो

गाढारत्येव स हि मनः हिमप्योतमानामतीव ॥”

“अमृताध्यात-जीमूतं किमिदं ब्रह्मनस्य ते ।

पतिष्वद्वाय चात्मस्यादयमुत्कण्ठते जनः ॥”

तदीयं दमलं पित्रवत्तस्यां रत्नोक्त्याम्ना नेत्रयोः पुरतः परिपूर्यदुपस्थितं
भवति । प्रकृतिद्वय-वर्णने स तस्या मीयं धूमरश्मि रूपं निदधाति । तस्या-
स्तदेव स्वरूपं तस्मै रोचत इव । तस्या वा सम्तापस्य स्थितिमीदृशे न हर्षो-

नगदस्य । स्वेस्तादशवर्णनमालोच्य तस्य प्रकृतेर्निराशास्पदता विगण्यता च
 ॥ वल्लभ्यते । तदीये रूपके विदूषकस्याभावोऽपि तत्प्रकृतेस्तादृशत्वं परिपोष्य-
 तम् । निदाघस्य भीषणकटोरतां तत्प्रसरप्रतिभा साकारां कृत्वोपस्थापयति ।
 इत्यन्ताम्—

“निष्कृजस्तिमिता छत्तिप्रचिदपि प्रोचण्डमखस्वना
 स्वेच्छासुसुगभीर-भोगभुजगभास प्रदीप्ताभ्रप ।
 सीमाम प्रदरोद्रेषु विरलस्वरपागभसो यास्वयं
 मृग्यन्ति प्रतिसूचकैरजगरस्वेदद्रव पीयते ॥”

कौशिकानां पङ्क्तिः, मौकुलीनां कुलम्, कुम्भीनसानाञ्च उद्द्वेजनमिह कियद्
 भी तेमुत्पादयन्तीत्यपि धैर्येण विलोक्यताम्—

“गुणशुभ्रकुटीरकौशिकघटागुष्कारवरकीचक-
 स्तम्बाद्वरमूकमौकुलिकुल मौञ्जप्रभिषांश्च गिरि ।
 प्लस्मिन् प्रचलान्निना प्रचलतामुद्भ्रिता कृत्तिनै-
 रद्वेष्टन्ति पुरागरोहिणिरस्फुटेषु कुम्भीनसा ॥”

पूनादृशानि वर्णनानि कवेः गभीरप्रकृतित्वस्यैव परमभिप्रेत्यन्ति । इदं तु
 न अत्र सुशक्तं यद्य तत्र विमोदप्रियतायाः ललितपद्यप्रियतायाः अभाव एवासीत् ।
 तद्वत्त्वं उत्तररामचरितसरशस्य करणरसप्रधानस्य रूपकस्य वा मालतीमाधव
 तादृशोन्मुक्तप्रणवस्य प्रणयनमेव कदा सम्भव स्यात् । कदापि न निरादृष्टता
 भूयस्यैव ; न वर्णनीयस्य पदार्थस्य स्वरूपं तत्रूनां धर्मान् प्रत्यक्षीकृत्य समु-
 पस्थापयति । यदा नदीदलकल धारावितुमिच्छति तदा तासां कलकलध्वनि
 ध्रुतिपथमायानि यदामी किङ्किणीनां रणस्फार धाववितुमभिलषते तदा स
 रणकारोऽपि स्पष्ट ध्रुनो भवति । प्रकृतिपर्यवेक्षणे वस्तुनो हि तस्य दृष्टिः सूक्ष्मा
 वर्तते । भारवि-माधवीर्धर्पमुहारीणां प्रकृतिवर्णनमप्रस्तुतविधानात्मकमेव दृश्यते ।
 एतावत् तु ततो मुक्तमेव प्रतिलक्ष्यते ।

भगभूतेर्भारती शृङ्गरे कञ्चो च यदि कोमलकाम्पतपदावल्लिपेशला तदा सा
 धीरे रीद्रे चोऽकटकटोरदीर्घनरसमामलसिता विलसति ।

“भूयो भूय मन्विधनयरीरध्वया पर्यटन्तं
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवन्धलमीतुङ्गवातायनस्था ।

साक्षात्कामं नवनिव रतिमन्त्र्यामाद्यं यद्
गादोक्तम्यामुल्लिखल्लितैरङ्गैस्तत्प्रति ॥

इत्यत्र तदीया या सेवनी मुक्तोभयनां चित्ररत्नी मनुहमनि मैव
“तच्छृणोमृष्य कूर्चं प्रयत्नय धूम्येधनूयामि मांय—
म्यमरिद्धकृष्टविभ्राद्यवयवमुल्लमाभ्युद्गूर्ननि जगत्वा ।
भातः स्यस्तनेत्र प्रसदितदशन प्रेतरह करंका-
दृष्ट्याङ्गिष्यमंभ्यं स्थितुगनमपि क्षयमभ्यप्रमत्ति” ॥

इत्यत्र चीनार्थं मयातकञ्च हरणं कियत्पादवेन प्रकटयन्ती मनुवतिरुते ।

भवभूतेः कलायां वैदुष्यस्य प्रतिभाप्रवृत्तिनाया कथनादाय चेनोहा मम-
स्वपञ्चकारि । य मृगो कम्पे, रीडे, वीते, मयातके च अनष्ट, मलीलं मानन्दं
निचरन् रचितो जायते । रतेयग्नकप्रवृद्धेन कारि निष्ठांमो भावान्पते यत्र
कलाया मोहं मंदरीनुं न जगत्क तत्र मदीया भाव-मुपमा स्थाननामेव गता
हरपते । माछनीमाधवे महावीरचरिते च यः ममामान्पदवहनां किञ्चाद्रुमा-
मिहचमकरो अतितां रुचिं निर्धानः अवान्पते । पूर्वविरम्यामिनिवेदास्य
वर्णनमुत्तरात्मचरितेऽपि यत्र तत्र भवति ।

भवभूतिः प्रेमभावस्य कादृषकाराभिप्रायां न अद्वे । तद्विचारेण प्रेमा-
म्यन्तरं बलवेद । अत्र तदीया दृषा माप्यनानि—

“म्यनिचरति पदार्थानाम्नाः कोऽपि हेतु-
र्न गन्तु बहिष्पादीन् घातयः संश्रयन्ते ।
विहसति हि पनद्रस्पोदये पुन्दरीकं
द्रवति च हिमररमातुद्रते चन्द्रकान्तः” ॥

यदिः करुणामेव प्रधानं रमं मन्यते इदंनत् तस्य गिरेयं प्रययति—
एवो रतः कस्त्य एव निनिप्रमेदाद्
मिहः पृथक् पृथगिवाभयते विवतां ।
आवर्तदुदुदतरङ्गमयान् विहारा-
तम्भो यदा सलिलमेव ॥ तम्भनम् ॥

भावभावकलायाः प्रेक्षणं तदुपरादनञ्च-उभयमपि-कविर्मन्त्रिर्ज्ञानानि ।
अप्यन्तराणि इदमभ्य व्यक्त्यायां परिपमनं ये कलाकोविदा विदन्ति तेवन्दन-
मोऽयं कविः । पञ्चवर्षां तन्मया माधं प्रयान्ती सीता रामस्य मुनपुरां वान्ते-

भाक्कयं यामनेरुभाउविभूयिता दशामासमाद् तदर्शनं चेत्कौतूहलं तदा कवेरस्य
श्रूयता श्लोकोऽयम्—

“तटस्थ नैराश्यादपि च क्लृप विप्रियवसाद्
विद्योगे दाघेऽस्मिन् क्षतिनि घ्नोत्तम्भितमिव ।
प्रमन्न सौजन्यादपि च करुणैर्गाढकरुण
द्रवीभूत प्रेम्णा तत्र हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥”

भवभूतिभांगानामुदरदार्ढ्यां प्रविशति, स मर्मभागोन्मीलनानुणेन घटाप्यन
तानभिद्यनन्ति, ॥ तादृशान् पृथ दाहान् प्रयुनक्ति यादृशा शब्दा कमपि भाव
मनोवेग वा दसंयितु प्रभञ्जित । तदीय लक्ष्यमेवेदं यद् गूढातिगूढानि तत्त्वानि
प्रकाशमृष्येयु । न स भावमौन्द्यकलनाय उपमौल्येचयोरवलम्बने नितरा
मनो निक्षपन्ति । ते अत्रुतयैव सन्निधानुमीहते स । चित्रदर्शनावसरे ममुद्-
गतान् राम हृदयान् हृद्यान् भावान् प्रलीति स इत्यम्—

‘अयं ते घाप्यैस्तुटित इव मुत्तामणिमरो
विमर्षं धाराभितुङ्गति धरणीं अर्जरक्ता ।

निरुद्धोऽप्यावेग स्फुरदधरनासापुटतया
प्रेषामुध्रेयो भवति च भराध्मानहृदय ॥’

सरस्वतीभाषाया कवे पूर्णोऽधिकारो वर्तते । स अत एव, यस्य पदार्थस्य
निरूपणाय यादृशी भाषापेक्षते तस्य पदार्थस्य निरूपण तादृश्यामेव भाषायां
कुरुते । उक्तवैदुष्यवत्तया तीक्ष्णतरप्रतिभाशालितया कल्पनाकल्पितचित्ततया
च तदीयानि सर्वाण्यपि वर्णनानि प्रवाहपूर्णानि प्राञ्जलाणि च भूवोपस्थितानि
भवन्ति । सुक्ष्मवर्णनवरमिममथ स्थित श्लोकमुद्धृत्योपरि निवेदितं यच्च प्रमाणित
कर्तुमिच्छाम—

‘आगर्जद् गिरिभ्रुकुञ्जर घटानिस्तीर्णकर्णम्वर-
ज्यानिघोषममन्ददुन्दुभिरवैराध्मातमुज्ज्वल्यन् ।
वेष्टद्भैरवगण्डमण्डनिकरैर्धारी विघाते भुव
मृष्यत्कालकरालवस्त्रविघसन्त्याकीर्णमाणामिव ॥’

भरभूति कविर्यथा अलौकिकया काव्यशक्त्या नितान्तमनुपमस्तथैव शास्त्रीये
पाण्डित्ये चार्युद्धत एवासीदित्येतत् सत्यं तदीयादथ स्थितापञ्चलोकादवगम्यते—

‘यद् घटाप्ययन तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञान सारमयनेन किं ? न हि ततः कश्चिद् गुणो नाटके ।

यप्रौढचमुदारता च वचसां यजार्थतो गौरवं
तत्तवेदमि, नतन्मदेव गमकं पाण्डित्यैवद्रव्ययो. ॥

तस्य तात्पर्य-पाण्डित्य-व्यञ्जकानि कानिचन उदाहरणानिह प्रदर्शयन्ते—
महावीरचरिते कविरयं पुरोगेय-प्रशसाया 'राष्ट्रगेय' पुरोहित' इत्याकारकम्
पेनरेषाकाङ्क्षस्य मन्त्रमुद्गम्य वीचयने । उत्तररामचरितस्य चतुर्थेऽङ्के वनक-
मुखादेव 'अमुषां नाम तं लोका' इत्यादिवाक्यानि निर्गम्य स ईशावास्योप-
निषद्विज्ञाता विज्ञाययन् प्राप्यते । तत्रैव च—

“विष्णुरह्येन मग्ना मैघनां रूपमामयि ।

मङ्गगीव चित्राणां छावि प्रविष्टय कृत ॥”

इत्यनेन श्लोकेन स भट्टैतवेदान्तवैदुःसमुज्जययन् मन्माद्यने । मौनगति-
वृत्तायनसंवादाध्वनेन तस्योक्तं मौल्यमभिज्ञता धर्मशास्त्रशास्त्राणिता च
स्पष्टं सुविदिता भवति । इत्युक्तान्तरे विद्वोक्तनेन तस्य ज्ञानासाधनित्यादना-
वापामेनैव ज्ञाता आद्यते ।

भवभूतिग्नररामचरितस्य कृते कथावस्तु वाक्पर्विरामाद्यङ्गाद् उग्रह ।
स तस्य पञ्चवनाय च विदेशेन वनने शशी कविद्वान्द्रामस्य । भामस्य
प्रति मोऽग्रचंशतोऽधमर्ग । विदुषां कथनमिदं यत् तद्विषयैश्चरितानं
कविद्वान्द्रामस्य—

‘तयोर्दयाप्राविनमिन्द्रियाणांमिदृष’ मयसु विप्रवसु ।

प्रसूति हृन्मन्यपि दृष्टकंषु मज्जिग्यमानानि सुस्तम्भनूतन ॥’

इत्येतस्या उदावनाया एव विस्तरा विभानि ।

सीता बहुमन्ता च द्वे अपि गते अमरतां यत्र ते अन्तरम्यामात्मान् ।
काटिद्रामस्य राम-मन्ता परित्यागावसरे शोचति—

‘रात्रिर्विषास्य श्विप्रमृतेऽपमिधनः परयत कीदृशोऽयम् ।

मत्त-मदावरशुचि कट्ट पयोदवागादिव द्रवम्य ॥’

भवभूते रामेऽपि एवमेव दूषने—

‘यत् मावित्रैर्दीपितं नूनिषानैर्लोकप्रेष्टैः साधु शुद्धं चरित्रम् ।

ममगन्धान् वाम्ना कज्जन्ती स्याद्येदंमिदं हन्त धिक् मासघनम् ॥’

सीता बहुमन्ता, —द्वे अपि महिष्यौ—मवैषैव स्वम्भयया पर्युक्षिते
भवतः । सीताय-पती राम-बहुमन्तायाश्च पतिदुःखन्तो बहुदिनानन्तरं हि

आश्रमे स्वामिजान् श्रुतिपालितान् प्राप्नुत । द्वात्रिंश राजानौ स्वस्वसुतस्याकृतिं
स्वकीयाकृतिसवादिनीं वीक्ष्य विचारमग्नौ भवत । कालिदास अभिज्ञान-
शाकुन्तले सप्तमेऽङ्के 'अस्य बालकस्य रूपसवादिनी ते आकृति' इति किञ्च
भवभूतिरपि उत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के 'अये न केवलमस्मत्सवादिनी आकृति'
इत्येतद् उपन्यस्यति । कालिदासस्य शाकुन्तला भवभूतेश्च सीता द्वे अपि स्वस्व
भर्तृविरहदुःखात् निनान्तमेव दूयेते । चिरकालव्यापिविच्छेदमनानन्तर
यदा शाकुन्तला दुःप्यन्त परयति तदोद्गिरस्येव 'न खलु आर्यपुत्र इव' इति,
भवभूते सीतापि एवमेव तमालोक्य बहुकालानन्तरमाह—'हा कथं प्रभात-
व्यद्रमण्डलपाण्डुराकृति' इति । दुःप्यन्त शाकुन्तलामधिकृत्य यदि वक्ष्येव—

‘वसने परिधूसरे वसाना नियमचाममुखी धृतकवेणि ।

अतिनिष्कलस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहमत बिभति ॥

तदा उत्तररामचरितेऽपि सीतामुद्गिर्य तमसामनति तद्वैवम्—

‘परिपाण्डु दुर्बलकपोलमुन्दर दधती विलोलकवरीकमाननम् ।

कलस्य मूर्तिरिव वा शरीरिणी विरहव्यथैव वनमेति जानकी ॥’

भासस्य स्वप्नवामवदत्तीयात् पञ्चमादङ्काद् भवभूतिः स्वकीयोत्तरराम
चरितस्य तृतीयाङ्के प्रणेतुं साहाय्यं लभत इति च विषयानामो विचारः । अस्तु
तावत् किमपि । कवेर्भवभूते रचनेषमुत्तररामचरिताभिधा श्रेष्ठरचनास्ति ।
गोवर्द्धनाचार्यस्तस्येमां कृतिमुद्गिर्य सर्वथैव सत्यमाह—

‘भवभूते सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥’

वाक्पतिराजश्च ‘गडदबहो’ काव्ये प्रशसतिस्म एव कविवरमिमम्—

भगभूतिगलपिनिर्गतकाम्यामृततरसकणा इव स्फुरन्नि ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥ (सस्कृतव्यासा)

अन्यो धन्यो लोकातिशायियशोराशिसमुज्जासितो विश्वविदितमहाभूति-
भक्तान्नि ।

भारविः

दुर्दैववशाद् भारतवर्षादपिज्ञानभाम्करे विरायाम्भुनेनेऽपि तमसमाहू-
 त्वा भारतीया आर्याः कथमनुनापि विगनान्मृनिहुरम्यं मुनस्मृतिमाः
 सर्वस्य स्ववीचनं सफलमिव मन्यन्ते इति चेद् विचार्यते केनचिद् विचारवत्,
 तर्हि तन्मानस एतदेव प्रतिपादयते यदेतस्यां विजयवैजयन्तीविभूतिनायां वसुध
 यामिदानीमपि नन्दन्ति केशवनामिलमुवनमनआवर्जनकुसुमलतां तत्वात्
 गौरवविभा यामिः प्रमोदिनस्वाम्नाः सन्तोऽस्मिन्नप्यनेहमि सर्वे पृथग्भिधेः।
 पुण्योत्तमाङ्गिप्रपञ्चनरागपावनीकृते भारते अनुग्रहेण स्वं कृताधीकृतं
 कामयन्ते । देशम्यास्य विज्ञातस्य नैसर्गिकमुपनामहीयमा सनातनधर्ममहमा
 मुरमरन्दनीप्रिया च माध्वनमपि भारतीकमामानं सर्वोपरि वेदिदीनि ।

ममशामुषमृच्छीकृन्दिक्प्रान्तानां सरस्वतीवरगम्भरमिजचञ्चरीकागा ध्याम-
 वावमीकि-कालिदास-भवभूति-बागा-म्विकादत्तन्यामप्रभृतीनां महादेशस्यास्य
 कविप्रवराणां कविबलीगणकगनं यद्यपि जम्भदुर्भिन्यनिविधानाधिरेण तिरोदि-
 तानपिजगाम तथाप्यलुनस्वन्दिनी तद्वतुरजनधारानिलसपयो स्वां
 ममरंमन्तीव समारयन्तीवातीनतौरवगाता, उवाद्यन्तीव कौनूहलं वैत्रेशिक
 विपश्चिन्मन्दोहना, मज्जयति सुखदारावारेऽपारे रमिच्छनिकरम् ।

एतस्मिन् विपुलविपुले वसुधागले न विद्युः कियन्तोऽमुमन्त उपपन्ते ।
 लोपन्ते च दिवानिशम्; परं 'कीर्तिर्यस्य स जीवति' इत्येतामुच्चिमन्वर्धाकृतुं-
 मेवेदानीमपि कविभारवैर्यगौरवगुस्मिरोपन्यासविदग्धस्य विमलवज्रान्तरगायः
 गम्भीराया मुरवाचायाः शान्ता प्रतिमा मुमनसां मानसेष्वज्जं शान्तिमुरमरिनं
 मञ्जारयति ।

यद्यपि महामहिमशाली महाकविभारवि कविकुललतामकालिदासमभवभूति-
 वद् यशोऽधिगन्तुं मानसवाणुं वा न शक्नोति तथापि कटोरतरमाचनमन्तो-
 पित्राया मकल्लोकाराध्याया वाग्देवतायाः शुभाशिया सुधीस्तोमे कवि'वरादे-
 धरमेत्कं प्रदूर्य महतीयमनन्यमुलममापनमलङ्कृत इत्यत्र नास्ति कदापि

प्रतिपत्तिः । यथार्थेषु कुसुमाकरस्तथैव कश्चिपु कालिदासोऽपि वरीवर्ति इत्येतद्
यद्यपि सत्यं, परं तथात्वेऽपि भारविऋचिता रसपिपासूनां सहृदयानां वेद्यैव ।

प्रतिक्रमे काव्ये भवति कापि विलक्षणता । यमन्ते विद्योतते कापि कमनीया
कान्तिर्नूनं, परं तत्र न सा रमणीयता या नीलाग्न्युदयतामु शोभते एवमेव
तामु घटान्मपि न राजते सा सुन्दरता या पार्वणक्षारदेन्द्रेऽश्विन्द्रकाया मिलसति ।
भवति युरिष्ठा सुन्दरता । कम्मै कापि शोभा शेषते कश्चै च कापि । क्षीरस्य
मधुरिमा मधुराया मधुरता रसयैव, शर्करायाश्च माधुर्यं नैजमेव ।
एवमेव प्रतिशेः कविता रसा रसा मरमनाः समुपन्यस्यातः । रसपिप.स.व.
संघेभ्योऽपि मरमेभ्यस्तत्वेभ्योऽन्नारस रस पायं पायमात्मानं परिप्रीणयति तस्माद्
भारवे कविताया अपि गभीरार्थसौन्दर्यसुन्दरत्वादानन्दाधायकत्वात्कलितपद्-
पाचनात् सता धीमता नितरा सा प्रीतिकरी ।

भारविः, कलापक्षेऽभिनिवेशं निदधानोऽपि माय इव न शब्देभ्यं चोभयोगा-
म्भीरतामभिलषते न च स. श्रीहर्ष इव श्रीदोषीना दीर्घदीर्घतरोऽग्रवने परिरम्भ-
प्रीडयाऽऽ प्रीतिविशेषं पुङ्गवि । तदीया चित्तवृत्तिविशेषतोऽर्वागरीयस्कृतायां
रमते । वर्णनात्मकं तत्प्रधानं भोजनं भूयसा मुदं चिन्दते । दासप्रीडापामपि
सा वृत्तिमरनुते भृशम् । तस्यास्तद्विधाया दृष्ट्या दर्शनं विशेषतः पञ्चमे
पञ्चदशे च सर्वं भवति । सा क्षेपेऽनुरज्यतीति सत्यं परं तदीया सानुरक्तिर्न
तावती सीमामालिङ्गति यावती मातृस्य श्रीर्त्यस्य वा । काव्ये प्रयुक्तेषु पदेषु
शकुटावमर्षं गुरुर्ये वचस्यपौनरुक्त्यमप्य चार्थयामर्थेऽतिद्वयगतिर्यं स्वादेवेत्येव
एव तदीय. कलानुपपन्न सिद्धान्तं प्रतिभज्यते ।

‘शकुटता न पदैरपाहृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरा न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥

इत्येतेन नैजेन श्लोकेन कवि स्वाभिमतमेवमुक्तावयन् प्रतिलक्ष्यते ।

भारवे कविताया नैतिकानि तत्त्वानि स्वकीयामाभामाः प्रायेण सर्वत्रैव
दीप्यन्ते । तस्य व्यापहारिक शास्त्रीयश्रानुभव परिपक्व प्रगल्भश्च । पण्डिता
अपि तदीयास्तान् नैतिकान् सिद्धान्तान् अनुभवभावितानि वचांसि च रसनाप्र-
यतीनि विधायात्मानं धन्य मन्यन्ते ।

अनुभवेन स यद् यद्वर्जितयान् तत् तत् तस्य काव्ये यत्र तत्र विचीर्णं वर्तते ।
दिनवारके दि वषणे मनोहारिता दुर्लभा इत्येतमनुभवं स इयं प्रकटीकरोति—

‘क्रियासु युक्तैर्नृन् चारचक्षुषो

न वदन्तीया प्रभवोऽनुचाविमि ।

अतेर्हमि चतुमपाधु साधु वा

हित मनोहारि च दुर्लभ वच ॥

महात्मनि कृते विराघोऽपि नशुभ जनयति । तेनापि विगेषी ह्यमत्रान् एव
जायते । अत एव आह—

तयापि चित्तं म भजन्तीयादा

तनोति शुभं गुणमपदा यदा ।

समुच्चयन् भूमिमनार्थपद्मनाद्

वर विगेषोऽपि सप्त महात्मनि ॥

यस्य कपेऽग्रम्यो ह्यप्यत्र विनाशने प्रनविशुभ तस्य वशवर्तिनाया
मकलमपि जगदायानि ह्यर्धेनद् वीष्य वदति स —

त्रय्यकं पश्य विहगुरापदा

भवन्ति वरदा त्रयमव देहि न ॥

भविमृश्यकारिता विपदामारपदमिधेनदुभूय निवदति स —

महसा विदधीत न क्रियामविवेक परमापदा पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिण गुणतुन्धा स्वयमेव मग्नद ॥

अगति सर्वत्रद विलोकयते यद् यो जन सतनु साध्य नाचरति स दूयते

वामन् स सर्वानि—

भवन्ति ते मूढचिञ्च पराभव भवन्ति मायाविनु ये न मायित ।

प्रविरय हि इमिन् सगस्तयाविधानमवृताङ्गविशिना ह्येव ॥

गुणैर्मनुष्य अद्भुत लभते न च वपुर्विस्तरेण ह्येतत् कथयति—

प्रविवेक गामिन् कृत्तस्य निवमवववाय गच्छत ।

तस्य पदविनमिनो हिमवान् गुह्या नयन्ति हि गुह्य न सति ॥

अधिकारी स्वामिन् मकाशमन्मनमवप्य वधिततेजा जायते अत आह—

लंभे परां क्षुतिममयैः धूपमूह

ममतावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेज ।

वस्तुतो भारवे काव्य पद पदे नैतिका पिदान्ताअत्रिनिमोङ्कारिण-
सूत्रय समवाप्यन्ते । ‘नयवमंग प्रभवतां हि धियः’, ‘न निहन्ति धैर्यमनु-

भासगुण', 'सुन्दरतागमे हि विराजते', 'गुणा प्रियस्येऽधिकृता न सस्तव',
'न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम्', 'वस्तुमिच्छति निरापदि सर्व' इत्यादिविधाभि
प्रचुराभिः सूक्ष्मभिः समग्रमपि काव्यं प्रपूयते ।

भारविश्रियया स्वकीयेऽमररागे लोकानुभवान् प्रचुरान् प्रयुज्जानो
बोधयते तथैव न हृदयार्पणमरिणीं, सामग्रीमपि सुसुदुर्लभं भूयमोमुपयुज्जानो
दृश्यते । सः सुदुर्लभदुर्लभराग भावानामपि मन्त्रिवेशने समता विदुः प्रति—

मन्यमोपलभे लम्बदंशौ
पुनरुत्पुनिसुपुंयुषि भानौ ।
धीरगह परिदृष्टिजिह्वा
हारवष्टिमित्र वामरलक्ष्मीम् ॥

मानवो निम्नगती विविधभरणव्यवसायिभ्यो रक्षि प्रदर्शयति । तस्य मानसे
पुत्रविधा भावाः सदा उद्बुद्धा भूत्वा निवसन्ति ये सुतेषु सृष्टशालयो विनोदेषु
चञ्चला क्रीडासु उकण्ठिता कलासु कुतूहलिनो भवन्ति । उपरिस्थितेन श्लोकेन
कविर्मानवशालद्वारप्रिया भावुकतामभिधनति ।

अशुपाणिभिरतीव पिपासु
पथत्र मधु भृश रसयित्वा ।
धीयतामित्र गत चित्तमेव-
हलोहित वपुर्गह पतङ्गः ॥

इत्येतेन श्लोकेन कविर्मानवद्वयस्यान्तराले सोऽपि भाव उत्तरवितो भूया
चनिष्ठते येन प्रेर्यमाण स (मानव) मधु पानादिनिरमाण रमयितुमुक्कटामिच्छति
करोति' इत्येतं भाव प्रकाशयन् समजाप्यते स ।

मानवस्याप्यपि स्वभावो दृश्यते यद्गमौ नये मये प्रीतिं योजयितुमुत्सहते ।
न स एकस्मिन् पत्रे नृप्नोति । स उपभुग्यैकं वस्तु वस्यन्तरमुपभोग्युमीहते ।
कवि कदाचिन्मानवस्यैतादृशीमेव भावुकतामभ्यस्यतेन श्लोकेनाभिधनति—

आज्ञातपि जने ननमूढि
प्रेम तत् प्रवणचैनमि दिग्भा ।
मन्यवानुविद्धे विरमन्त्या
चापलेन ॥ सुजनेतरमैत्री ॥

मनोरञ्जन विना न मानवो जीवितुमर्हति । शिरोद्वस्तस्य जीवनशक्तिमेषयति,

नेन स प्रसीदति । नमै विविधता विविधता च रोचते, न स अखरिवर्तनीयता-
मिच्छति; एकमना नमिन् हृद्यम् चतयति, स मनो नम्रयितुमनेकव्यपारेषु
प्रवर्तन-दुर्धनं तदीयं भावं दर्शयितुं नूनं स आननति—

गङ्गा नु विविधान्तरैस्तदा-

मानितं नु गगनं स्थगितं नु ।

परिता नु विषमेषु घरित्री

मंडिता नु ककुमस्तिमिरैः ॥

मानवो न सदैव मनो निरुद्धं स्वामुं सक्तोति । अनप्य स कदापि यदि
भगवन् भजमानः प्राप्तो भवति नु कदापि सः अपार्थं विगृह्यति संलभ्यो
भवति । मनसाद्वरयात् स कदापि अन्यविषेणानि साधनेन मनो विनोदयितु-
माकाङ्क्षति । कवि —

“दानसो साक्षात्तरेण विमुक्तः

केनहीकुमुमकैरपाङ्गु ।

पूर्वमुष्टिरिव लम्बितकान्ति-

वायवस्य दिगमंशुममूहः ॥”

इत्येतेन श्लोकेन मानवस्य मनोविनोदनीं प्रकृतिं प्रत्येव निर्दिशति । एवं
विधानि बहूनि स्वल्पानि काव्येभ्य कवेः शोभन्ते । यानि मानवस्य सुसुदुर्लभा
भावनां नितरामेव मोक्षयन्ते ।

कवेः काव्यस्य कथावस्तु महान्भारगस्यामेकां प्रवृत्तयश्चतुर्नामाधितय सुगति-
तनां नीतमस्ति । अस्ति सा घटना शत्रुं जेतुं पशुयते सकाशाद्विजानाप
अर्जुनस्य तपश्चरन्मित्रेणा न यद्यपि मनःप्रीयवक्षरिणी परं कविमामपि
नीरमां घटनां नितान्तमेव भारमां विहाय काव्ये कथयति—इत्येतेन श्लोकेन प्रसाम-
नीयं कलाकौशलमस्ति नृपैः ।

कवेः काव्यमिदं वीररमस्य काव्यमस्ति । तस्य नायकोऽर्जुनोऽस्ति यो
महत् पातुः शत्रुविरोध-रक्षणं च महारथिनामस्ति, नृप्य नयिषा द्रष्टव्यं
वीराङ्गनास्ति । सा वीरवंशस्य दुहितृम्यास्ति च वीरवंशस्य वीरस्तुता । कविः
स्वयमपि वीरानुरागो । अत्रानि नेत्रमि यन्मि शौर्य-आह्वयोपमाह्वयु कार्येषु
तदीया रचो रमने—इत्येतादृशमपि स्थित्यां स्यात् न तत्र गन्धर्वाणामप्यरमाश्च

कुसुमचयनादिविविधकीडानां पानगोष्ठीसुरतादिस्नानाच्च वर्णनं कदापि युक्तमिये-
तदभिधानं न समीचीनम् । कविरेतादृशी मनश्चञ्चलकारिणी कर्त्तव्यमार्गभ्रंशिनी-
साध्यसंहारणपटीयसी स्थिती सविस्तर साटोपमुच्चैस्तरा वर्णयित्वा स्वनायकस्य
धीरधुरीणतां दर्शयितुमिच्छति । “विकारहेतौ मतिं प्रिक्रियन्ते येषां न चेनासि त
एव धीराः” इत्येतदवगमयितुं न तत् तत्सर्वं जगौ । तादृशेषु प्रसूहेषु सस्वपि
तदीयो नायको न स्वकर्त्तव्यपथाद् मनामप्यसंयत, अप्सरस सुराङ्गना इयङ्की-
याभिर्योगिजनहृदयहारिणीभिरपि सुन्दरताभिर्विकारोत्पादनमिषुणो मनोरमो
मधुरो मधुमनयोऽपि स्वकीयया सुषमयापि माञ्जुनं वशीकर्तुमीक्षते रम इत्येतत्
तत्त्वं सर्वेऽपि तत्काव्यपाठका सम्पन् ज्ञानीपुरिषेतेन प्रयोजनेन कवि स्वीये
धीररसप्रधानेऽपि काव्ये तत्सर्वं निववन्ध । तद्वर्णनस्येदमेवोद्देश्यं मान्यत् कि-
मपि । “कनिश्ठासर्वं निरूप्य स्वीया काव्यबलानैपुणीं ज्ञापयितुमना” इति चेत्
तदापि न कथमप्यमुचितम् । काव्ये तस्य सर्वस्यापि वर्णनं नु मितरामपेक्षितं
भवयेव । न तद्विधं वर्णनमन्तरेण कापि कृति काव्यं भवितुमर्हति । काव्यलक्षणे
तस्याप्यन्तर्भाव साहित्यशास्त्रिभिः श्रियते । कविकर्मं निताग्तं दुरुहम् । तदति-
गहनम् । प्रमिद्धीचित्स्योपनिबन्धनं न यदि कृतं स्यात् तदपि न वरम् । तदनु-
चितम् । तेन रमो भवति भङ्गोऽनपेक्ष तूष्टम्—

“अनीचिर्यादते मान्यद् रसभङ्गस्य कारणम् ।

प्रसिद्धीचिन्त्यवन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥”

कवि स्वनायकस्य धीरधुरन्धरताया प्रदर्शनं निमित्तेन कलाया उपयोगं
विधाय वस्तुतस्तस्या (कलाया) उत्कर्षमेव धर्षयामास । अन्ये कवयो यद्वो
यदा केवलं कलाया प्रदर्शनाय कलामाकलयाञ्चक्रुस्तदैव कविर्बर्णमानस्यापि
पदार्थस्य मध्ये जीवनं सञ्चारयितुं तां प्रयुज्जानोऽग्राहो भवति । तस्मात् तद्विधे-
रप्य कविभ्यस्त्वय महीयान् ।

भारवि कविरभिलषते यत् तस्य काव्यमधीत्यालोच्य च समाजं समुन्नतं
संयमी इवप्रतिज्ञं कर्षयन्निष्ठश्च स्यात् भवेच्च स निर्भय उत्साहवाञ्छ । स्वपाठ-
कानां मानसेऽदृशोऽकटोत्साहोत्पादनार्थं तन्मनसि एतावतीं सुरदा त्वरा जायति
यदसौ प्रथमं एव सर्वं द्रौपदीमेवावनारयति प्रथमम् । स तद्दृष्टेर्गोजस्विनी
रुसादवर्धिनीं जल्लिख्यकारिणीर्निरं समुपस्थाप्य तत्कर्तुमुपक्रमते यत् तदीयमिष्टं
वर्तुतीति । अयन्तामिह तदीयानि कतिपयानि वधांसि वक्ष्येति—

गुणदुष्टमनुसृतमात्रं कुलभिमानो कुलत्रा नराधिप ।
 परैश्चन्द्रन्य च दृष्टापहारयेन्मनोरमामात्मवधूमिव प्रियम् ॥
 भवन्तमेतद्द मनस्विगर्हिते विगर्तमान नरदेववर्मानि ।
 कथं न मन्तुर्ज्वर्यत्युर्ध्वरित दामानर शुक्मिवाग्निगच्छिव ॥
 परिभ्रमैर्लोहितचन्द्रनोचिन पदानिरन्तर्गिरि रेशुम्भित ।
 महारथ सत्यधनस्य मानस्य दुर्नोनि नो कश्चिदप्य वृकोदर ॥

ॐहो कुरुत विजिग्य यः प्राप्ते वसु प्रापच्छत ॥ वीराप्रणी घनजय
 वल्कवायामि वयान त्रिलोक्य कथं तत्र दृश्य न व्यथन ? अपि किमेतौ
 द्वावप्यनुचौ कर्तरे प्ररनो दायानां प्रख्यापि तव मानसं न भिनधि ? अहह,
 कौटुम्भी शोचनीयादप्या तत्र सञ्जानन्ति । कदापि स समय आमाद् यदा त्वं
 चारणहृन्मुनिर्गानिमग्नलैर्गोधिगोम्भव मग्नति हन्त, तदा शोचरो आगरयन्ति ।
 अपि नृपेन्द्र ! चेत् चनामेव मुग्धमाघनमद्यच्छमि तदा—

“विहाय लक्ष्मीपति लक्ष्म कामुकं चराचर सञ्जुहुषीह पावकम्” ।

भारवि समुत्तेजसापूर्णमेव काव्य करणीयावेन साधु मेने । स भोजोभयं
 भावमेव स्थकीय काव्ये सधिवेदायति स्म यन दुर्बल सवलता गच्छेत्,
 उन्मादविहीन उन्माद लमेन, नूनस्यापि अभिभूतस्यापि वेत्त चेतनां प्रपद्येन ।
 पुनश्चन्द्रोदयस्य पूर्यधर्ममी स्वोयं काव्य प्रचण्डाकिराहितमुद्धतधीरं भीमं
 समुद्धतभावप्रववत्तया औपदीप्त मानधना वीरल्ललनामुचिनीस्त्रिषवाहूपयोग-
 प्रशङ्कया समुपभ्यस्पतिरन ।

कविभारविर्न केवलं धीरतापूर्णाता भावना प्रकारान् वर्गीयसीं प्रौढा
 भारवी विरेन्द स राजनीत्यामपि महान् परावारीण आसीत् । भीम यप्रशस्त-
 राजनीतिपरमुक्तिवान् स वादयानाम् तत्र तस्य (कवे) तद्विषयिका सा
 विदग्धता स्पष्ट प्रदर्शयति या राजनीतिप्रकाशपण्डितानामपि चेतामि
 विस्मादयति भूयम्—

“द्विषन्मुदय मुमेधया गुणवन्तनर सुमरंग ।

न महानपि मूर्तिमच्छता फलमग्नप्रवत् परिचय ॥

अचिरेन परम्य भूयसीं विपरीतां विगण्य चामन ।

अप्युष्टिदुपचने कृती कुरुते नाप्रतिकारमन्यथा ॥

प्रभव सल्लु कोपदण्डयो कृतपञ्चाद्विनिर्णयो भव ।

स विधेयपदेषु दक्षता निवर्ति लोक इवानुरूप्यते ॥”

ह्यापाद्यनेकश्लोकानुपस्थाप्य राजमीत्युपदेशप्रदान्, स स्वपाठकेषु राननीत्य भिन्नतामपि सञ्चारयितुमना अस्ति येन ते छलरूपकुटिलतासुरेऽस्मिन् ससारं स्वकीयं जीवनं नेतुं पारयेयुः सन्तुभ्यो रक्षाञ्च स्वीयां कर्तुं महदु ।

कस्मिन् अवसरे कीदृशानि वचनानि प्रयोग्यानीत्यत्र पूर्णतया निश्चार्यं वाक्यावलि कविर्निर्दिधाति । स उत्तेजनाकारिणो वचनानां प्रयोगे यथा नदी न स्वयैव स सान्त्वनाकारिणामपि वचनानां निवन्धने निपुण ।

अपवर्णितविश्वे शुची हृदयग्राहिणि मङ्गलास्पदे ।

विमलता तत्र विस्तरे गिरा मतिरादर्श इवाभिरस्यते ॥

इत्यादिश्लोकावली तस्यैव गुणविशरोऽपि प्रगुणीभवन् समये स्थित सञ्जायते ।

भारविकर्षवर्णां भूयासो गुणा निराच्यते । तत्र श्रुतिसुलभता शोभते तत्र तद्वैशिष्ट्यं विलसति येन द्विषामपि मानमानं प्रसीदन्ति, तत्रायेषु वर्णेषु मनोज्ञाच्छटाच्छुरिता भवन्ती मर्वतस्त्रकास्ति । तत्रास्यानि पदानि गम्भीराणि परं न ताभिः प्रसन्नता विजहति वस्तुतः पृथुविधा चन्दनीयां गिरा कृतपुष्प-कर्मणि एव विन्दन्ति ।

अथ कविर्यदपि वर्णयति तत्सर्वत्र विधाय साकारं कृत्वा पुरं पाठकानां सुपस्थापयितुमद्भुतामेव कोविदनामभिकरोति ।

शारिफुल्ल ईदयन्ताम्—

कृतोर्मिरेव शिथिलत्वमायता

ज्ञाने ज्ञाने ज्ञान्तरयेण वारिणा ।

मिरीत्य रेमे स समुद्रयोपिता

तरङ्गितं चैमविपाण्डु सैरनम् ॥

ततः स कृजक्कलहममेवर्ण

सपाकसस्थाहितं पाण्डुतागुणाम् ।

उपाससादोपजन जनमिष

प्रियमिवासादितयौवना भुजम् ॥

अस्य कवे काव्येऽलङ्कारागमपि मन्त्रितो दर्शनीयः । तेषां मन्त्रिवेदानं
काव्ये यत्र यत्र कृतं तत्र तत्र ते द्विगुणमात्रा परिप्लव्य उचित्युक्तो हस्यगन्धः ।

“जनैश्चप्रानमन्निन्द्यकर्मभिः - मधुपताया मन्त्रिवंशवन्धवः” इत्यत्रो-
पमाः । “विपाण्डुमिच्छान्तया पयोधरैः -

न दिग्भ्रूना कृतता न रावते ॥” इत्यत्र रूपकम्,

“नवविनिङ्कनपाकुमुमन्त्रितं व्यतिमतां निकटेग म्हात्मनाम् ।

विजितमान्धमधुर्यमिव क्षितिं निचितकाननमिच्छितु मानुषु” ॥

इत्यत्रोपेक्षा, “मनाकञ्चनित नितम्बस्विरं

चित्रं मुनिनन्दनैर्दृष्टममुम् ।

मता फगवनोऽपने स्मरणा

पगन्धमुच्छा मुधाधियमनि ॥”

इत्यत्र समानोक्तिर्यमस्य, स्वर्गोत्तमप्रदर्शनपूर्वकमलङ्कारस्य च स्वस्वरमि-
त्या मधुमुग्धमित्यनुसन्धेयः ।

एते काव्यं स्वयुगम्य भावनानामावर्तौ भवति । एतस्मादेव कारणात्
काव्यशक्तिं चित्रकल्पस्यापि स्वयं प्रस्तुतिः । इति स्वयुगस्य काव्यतन्त्रिकाया
चित्रकाव्यस्यान्तमुधविशामावर्तौ चेतोऽवृत्तिं तदप्यनुमाननेकान् लोकान् अरच-
यत् तेषु एक एवात्रोद्घ्रियते—

“न नोऽनुषो नुषो नो जाना नानावना ननु ।

नुषोऽनुषो ननु चेतो जानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥”

इत्यत्रैतेनैवानुपमेयं नकारेण “अथन्तु नैतादृगतो न फलपिण्डम्” इत्यनेन
मव प्रकटयितवान् कविः । अहो, एतादृशया दृष्टवया भाषाज्ञानेन कियत् कदि-
नम् । अन्तर्हीनैव निष्पत्तिमात्रं न कदाप्येवविषां रचना उपेक्षा वा निन्दा तेषु
एतन्नुत । येषां मन्त्रिषु वैदुरी प्रतिष्ठा चित्रकाव्यप्रगल्भत्वापुरी च भवति त एव
स्वाचर्यायामेतादृशीं कलां दर्शयितुं समन्ते । एषापि कला स्वकीयं सौन्दर्यं
निर्दिशति ।

भारवेः प्रकृतिवर्णनमुत्पन्नानामकलात्मकानामकञ्चोपदेने । सूर्यास्तवर्णने,
रात्रि प्रभतादिशोभनरूपेण उद्दिष्टवर्णनकला, किञ्च चतुर्थे तथा पञ्चमे च सौ-
अलम्बनामकला तदोपा हर्गोचरीभवति । प्रकृतिवर्णनेऽलङ्काराग प्रयोगाम्ब-
न्धेव परम् अद्भुतविधानस्य महानादि विमानि—

“उत्पुल्लस्यलनलिनीवनादमुष्मा-

दुद्धूत सरसिजसम्भव पराग ।

घात्याभिवियति विवर्णित समन्ता-

दाघसे कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

इत्यत्र भारवेरप्रस्तुतत्रिधानमेकान्ततो मौलिकतां गतमास्ते । इयं कल्पना कवे स्वीया । अतएव तु कविरयम् ‘आतपत्रभारवि’ इत्येतया प्रशसया प्रथितो विपश्चितां समाजे । अग्रया निदर्शनापि अपूर्वैव ।

कविभारविरक्तुन्द शास्त्रेऽपि सुधी । तद्दीये काव्येऽत एव चमा प्रभा प्रमिता-
चरा रघोदता-कान्तोत्पीडा-जलोदतगति-शालिनी वंशपत्रपतितप्रभृतिविविधानि
छन्दासि दृष्टानि भवन्ति ।

काव्येऽस्मिन् न कापि समुदाचारस्य विनयस्य चानियमगम् । भीमो महात्मा
उद्भटो भट कौपीयः । पर तदीया अपि उक्तयो न कश्चिदपि मर्यादोक्तघनका-
रिण्य प्राप्त्यन्ते जोजस्विनी भवमयपि वाणी तदीया न पृथ्वा । कवे पात्राणि
स्वविरोधिनां वाच शाश्वतश्वाश्वततया शृण्वन्ति । सानि स्वपक्षस्य मण्डनं पुक्ति-
पुक्तेन तर्केण विद्वधानानि लक्ष्यन्ते । न तेष्वद्वेग कदापि विलोक्यते । न द्वैष्य
कापि तत्र मनागपि वर्तते । द्रौपदी भारताधीश्वरी अस्ति, अतो यादृशा हृदय-
भावा यादृशाश्च व्यवहारा उपयुज्यन्ते तादृशा एव कविना तस्यां दर्शिता । सा
सम्पाकाले कुसुमपरिपेक्षा पर विपद्भेदायां कठोराणि कष्टाभ्यपि सहमानावा-
प्यते । तस्यां समुत्तेजनापूर्णभावानां भव्या भा भासते, तत्र सा वागी सरलितास्ति
या विपक्षविष्वंसाय मम्मुमपि समुत्पादयितु चमा । न सा परं परोक्षरामम्-
पावती किन्तु तस्यामागमीयजनाभ्युदयाभिलाषानल प्रचण्डतया विजृम्भते ।
सा युधिष्ठिर यदुवाच तत्र सा शालीनता समुन्मीलति वासित भारतीयाग्रनानां
भूरगम् । इय द्रौपद्या एव वागी वाराणिसारजनिन पाण्डवानामनुतापाशुशुचिणि
दुधुचे राजान तद्वन्धूष्य सपत्नानुषङ्गेतु प्राकुरुषत् कृष्णद्वैपायनस्य च सहकारित्व-
मदीदपत् किञ्च धनज्ञय दिव्यास्त्राधिगमनायानुनुदम् ।

कालिदासादिविवितया सह कविनामेतदीयां तुल्यतोक्त यदिदं दुर्लभमेव तत्-

कालिदासस्य कविता शारदी चन्द्रिकेव कुसुममग्नारमभृता मवीना बल्लरीव
निष्कलङ्कलङ्कारान् आधधाना रूपमपदा सम्पादिनाभिधाना तरुगोव स्वमौर्द्ध्ये-
णैव स्वयमुन्मनस्का विद्वन् नमोपगतितैव मनोहारिणी च । अथभूतिकविता तु

वर्धयिष्ये महिषी, अमयप्रदायिनी कात्यायनाय स्नहसुधाप्रभवान्मृता कर्णामयी
जननाय शान्तिमयैर्ममपुरा श्रिग्धा च । भारविकविता तु सुगम्भरमागप्रतिम
निरामरणा धूमरकान्ति । अक्षमूर्धमात्रममृतकरा मन्द्यामिनीव, तनस्विनी
निर्गन्धिनीव गाम्भीर्यवती ।

हरिकुलनिरोमणे कव्ये अन्य कविताया प्रशमय्या केनानि मयमुक्तम्—

प्रकाश सर्वतो दिप्य विदधाना मता मुद ।

प्रबोधनपरा हृद्या भा रवतिव भारव ॥

महाकविर्माधः

महाकवे कालिदामस्य भावतरलता भारव कलाकशलता, भट्टिकवे वैयाकरणता इत्येतास्त्रिषोऽपि विविष्टता श्रेष्ठा कत्रिकूलनित्यस्य माधस्य कविताया समवेता भवन्त्यो आसन्त इति सर्वेषा रसिकशिरोमणीना जिदितमत्र सन्यक्त । तत्रस्य कलापक्षो भारव कविताया विद्योतमान कलापक्ष यथा निदायान परिलक्ष्यते तथैव तत्रस्य वैयाकरण्य भट्टिकास्य विभ्राजमान व्याकरण विरपक्ष वैदुष्य व्यङ्ग्यबोध्यमिव समवलोक्यते । कलाकूलनकुशलतायां यद्यपि माधोऽद्भुतमनन्यभित्त सुधरव विभति पर सत्यपि तथापि, न तत्र सा भावतरलता मिलीक्यते या कालिदाम परिरुक्ति । निश्चप्रचभावेन सत्यमिदं धन्माधस्य भावपक्षो भारवेर्भट्टिश्च भावपक्षाद् गतोयान् पर तदीय उमी भावपक्ष कालिदामस्य भावपक्षेण परिभूयते । उच्चरकालवर्तियु कत्रियु य प्राधान्येन कलामेव अविरपत ते स्मिन् भारविमाध श्रीहर्षश्च तस्मादुतामव कवीन् रष्टवा समचे मन्त्रिप्राय माधस्य हयानमिह निर्गन्तु यत्न ह्यन स्वान् । कालिदामो न कलापक्षपातिना कवीना समुदाये परिगण्यते, भट्टिपि स्वतन्त्रमव मार्गमवलम्बते । तस्मात्माध तुल्यितु नेमावुभावपक्षपेक्षितौ ।

भारवि स्वकीय त्रिरातार्जुनीय काव्ये कलाया यदुत्तरल रूप दर्शयामास माध स्वकीये शिशुपालवधे काव्ये तस्या रूप तनोऽप्युत्तरलतर प्रकाशयामास । यद्यपि श्रीहर्षे कलाकलनमैपुणी चरमोत्कर्षमिदमिमी हरपते तत्र भाव विभावन चानुरी च विपश्चिन्मनस्तोपिगी परिलक्ष्यते पर माध पुन्योरभयोरपि क्षेत्रयो हचित् हचित् श्रीहर्षमपि धनिक्रममाग पश्यवलोक्यते । पुनःत्रयय यत् स स्वकीय माधनाम काव्य तादसीभि क्लिष्टाभिर्मन्थिभिराकीर्षमाण न कर्तुमिष्येय पारशीभिर्जटित्वाभिर्विद्वद्भिर्विच्यमान स्वीय काव्य श्रीहर्षश्चकार । प्रष्टु तमकाव्यप्रधायकगुणतालिराजत काव्यमि- श्रीहर्षहृन तत्तत्प्राटिख्यनटिलमपि मत् नैपथीयचरित न जनुमर्हस्यत एव महाकविमाध 'काव्यपु माध' इत्येतद् यदा त्रियोऽधिगमनपीभाव्यमुपश्रुजान कवीना जगनि विराजते ।

महाकविमाध स्वपूर्ववर्तिना कवीना प्रभावेण परिगृह्यमाणो हरपते तद्वच

नाया. छापि कालिदामाद्भवेत्तुभरगिधिनत्वात्, कापि भट्टिकविस्वीरु नव्याकृत-
पाटवपटोहमिनपद्धतिनिष्ठत्वात् किञ्च सर्वत्रैव प्रायेण भारविगृहीतवर्गनविधि-
विलम्बितत्वात् ।

भार्यं कालिदामस्य मनःप्रमोदनपटीयमी पद्धति प्रीणाति स्म तु भृश पर-
म स्वपाण्डित्य प्रकाशनव्यामोहं न सवरितुं तत्ताक धनएव नदीधकात्मा
एकादशे त्रयोदशे च मर्गे तदनुमनकालिदामवर्गनविधा नकारभरनिर्मुक्त
अतिरिन्तररहिता च न दृष्टा भवति । कालिदामस्य वर्गन मित भवदपि मार्मिकं
भवति माघस्य वर्गनं विस्तृत पर न मार्मिकम् । तद्विस्तीर्णतायामपि तन्मोक्षं
न नष्टु शक्नोति येन मानस्य स्वसितो धुञ्जन् रमेरानन सञ्जायते ।

द्वान्ध्यामप्येताभ्यां वर्जिनायां प्रमानक्षोभाया विद्योतमानं वैशिष्ट्यमीक्षयताम्—

निद्रावमेन भवताप्यनवेद्यमाग

पर्युत्सुक्यमथला निशि सङ्कितेव ।

लक्ष्मीविमोक्षयति येन दिगमन्त्रा

मेऽपि स्वदाननरुचि निजहति चन्द्रः ॥ (कालिदाम)

उदयमुदितशीतिर्षानि च सद्गता मे

धननि न धरमिन्दु मोऽपरामेय गत्वा ।

स्मितरुचिरिव सद्यः माग्यमूय प्रभेति

स्फुरति विराट्मेश पूर्वकाष्टाद्गताया ॥ (माघ)

पुरासुन्दरीवर्जनमुभाभ्यामेव विहितं परं तत्रापि भेदोऽवाप्यते । कालिदामकृतं
तद् वर्णनं चेत् व्यञ्जनप्रधानमग्नि, तदा माघस्य तद् विलम्बितालम्बितमग्नि-
तरामालोचयते—

जलान्तरप्रेक्षितहरिन्या

प्रस्थानभिन्ना न बह्वन्ध नवीनीम् ।

नामिप्रविष्टाभरणप्रभेग

हृत्तेज तस्यावचलस्य कामः ॥ (कालिदाम)

बलयार्पितामितमहोपतप्रभा-

बहुलीकृतप्रनसुरेमराजिना ।

हरिवीर्याशङ्कितचक्रान्यया

करपद्मेन गलदम्बरं दधे ॥ (माघ)

श्रीहर्षकविप्रयुक्तेषु पदेषु यादृशं लालित्यमुत्तरलं भवति तादृशमेव माघेऽपि बहुत्र सूत्रद्वलोचयते—

राजीरराजीरशलोभभृङ्ग मुष्णन्तमुष्ण तनिभिस्तृणाम् ।

कान्तालशान्ताललना सुराणा रघोभिरघोमितमुद्गहन्तम् ॥ (माघ)

मिनाशुवर्षेऽपि स्म तद्गुणैर्महर्षिषेऽत्र सहकृत्वरीवहुम् ।

दिग्गजनागावरण रणाङ्गणे यज्ञ पट तद्गट्वातुरी तुरी ॥—श्रीहर्षं

माघ इति कविरेव न बभूव स प्रकाण्डपाण्डित्यपेशलोऽग्निलशान्तरा-
हरग मेधाशतं विद्वान् अपि आसीत् । यथा श्रीहर्षेऽगाध वैदुष्यं त्रिललाम् तथैवा-
स्मिन् कदापि त्रिपुलत्रियोदम्बान् उत्तरङ्गित सन् जगर्ज । मृनमेतदीया विद्वत्ता
भारवे श्रीहर्षस्य च विद्वत्तातोऽप्यधिरतरासीत् । तत्र शास्त्रागमकेषां ज्ञान-
मतिरस्य सुरत समार गुरतरञ्च ध्वराजत इत्येतत् तन्मन्त्रानुशीलनेन स्पष्टमेव
सुविदिनं यज्ञावते । पदे पदे स्तेतदीय काव्यमेतस्य महाकवे गम्भीरतरं वैच-
क्षण्यं प्रस्टीकृतं प्रेषितं भवति । टीकाकारेषु श्रीपण्डितमहोदयैः प्रेमरः । ए
नानाशास्त्रमर्मवित् विद्वन्मूर्धस्य सुप्रथितः । तस्य कविमिममुदिरय—

ये शब्दार्थपरीक्षप्रणयिनो ये वा गुणालङ्कृत्रिणा-

सिक्तकौतुकिनो त्रिहर्षुमनसो ये च ध्वनेरध्वता ।

सुभ्यन्नावतरत्रिते रसमुपापूरे मिमद्वन्ति ये

तेषामेव कृते करोति त्रिदृति माघस्य सर्वकृपाम् ॥

... ..

अस्यां माघकविर्व्यस्तु कृतिरस्तसृत्तिसमेवतात् ॥

इत्येतदुदीरणं विद्वत्सङ्गस्यस्य कयेर्महनीयं परमप्रकृतं कविर्षं साहित्य-
शास्त्रपाराक्षरीणां च त्रिशिष्टमुक्षोषयति ।

महान्वितिर्माघो यद्यपि उरुहृष्टप्रतिभाशाली कविरासीत् । तद्वीर्यं काव्ये च
अद्भुतं प्रीतिमा क्षाणवीर्यो हृदयस्थं प्रकृतञ्च प्रागल्भ्यं प्रतिपद्य समुच्छलति
परं प्रबन्धकाव्ये यादृशमेतिवृत्तं निर्दण्डमपेक्षते तादृशं तत् तत्र न बीज्यते ।
एव कदाचिन् न तस्योपेक्षामेव चकार । स तु तस्यां दिशायां तावदपि ध्यानं
दर्शयन् न हरयते यत् "शास्त्रिणोऽपि यस्यां न लिपन् प्राप्यते । न तस्य
काव्यं मन्तुलिनं यथास्तेन न च प्रायाः प्रायः २४ नान्यथ समुच्चिरमौष्ठवन्ति
एषानि भवन्ति । प्रबन्धकाव्ये तेषां मन्तुलिनतातिरामपेक्षते । काव्ये मेघं
कथावरन् न तस्य यमनं त विस्तारमाकाङ्क्षति यो विस्तारस्तद्वर्णनविषयक-

मन्त्र चतुर्थात् सर्गात् त्रयोदशमर्गपर्यन्तं कविना व्यनक्ति । काव्यभिमतं मूल-
कया प्रथमे द्वितीये चिह्नं चतुर्दशान् सर्गात् विंशं सर्गं यावत् सम्मशायते । कवि-
स्तेष्वपि गीतकण्ठेषु सर्गेषु प्रमद्व्याहारेषु यौगेषु वर्णनेषु ध्यानविरलेषु निदृष्टा
संलक्ष्यते । प्रबन्धकाव्ये तत्रापि वीररमप्रधाने इति गृह्ये एवंविधमकाण्डमुत्तम-
मप्य च शृङ्गारलीलानां तावान् विस्तृतालापो नायुचिन् प्रणिभाति । काव्यस्यास्य
शृङ्गार-प्रबन्धकाव्यायुक्तो न, अपि तु स मुक्तकाव्यकृतेऽतिशयनयोचि
प्रतीयते । भारवेरिति गृह्ये तु अप्यगमा वनविहरण युक्तं तामा शृङ्गारिका
भावाच्च मङ्गला प्रतिलक्ष्यन्ते परं राजसूयं यज्ञं सम्भावयितुं प्रसिधत्तानां यदूना
रैवतकगिरौ केवलैकहिदिनाभिन्यापिनो निवेदास्यावसरे तासां विलासमयीनां
शेषानां तद्विवेकं विभक्त्येन स्थितिवेशनं नाधिकं समीचीनमिव लक्ष्यते । शृङ्गार-
रमस्य प्राचुर्यान् वीररमप्रधानमपि काव्यमिदं शृङ्गाररमप्रधानमिव प्रतीयते ।
शृङ्गाररमेन वीररम इह अभिमूषमान उपमर्द्यमानश्च प्रेक्ष्यते । कवी यद्यपि ११
प्रतिभा परित्यजति या मङ्गलतापूर्वकं वीररममयीं शृङ्गाररममयींश्च कविना
सङ्गृहीते परं हन्ति, न कविः स्यात् सङ्गृहीतायां प्रतिभा तदर्थं प्रायुज्यते । कवेः प्रमू-
लेकनी मनोभावनातरङ्गिणी कामपदम्यामेवाशां ता निनाय । यद्यपि कविर्न
चरितकाव्यं स्वदुर्ममानं निपुणोऽस्म परं स कदाचित् रङ्गधनानेहमि ति-
स्मरैवेवं तथ्यन् । तस्याद्वादशः सर्गाः प्रायेण सादृशमेकधोचनीयं धाताद गं
सृष्टुने पादनां चरितकाव्यपरम्परायामवाच्यते । तत्रस्थौ श्लोकौ द्वौ ईष्येताम्—

“आयन्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-

न्निपं सैम्यै. सममलशुनिः शीपतेरमिप्रति ।

भार्मीदोषैर्मुहुतिव महद्भारिधेरपगानां

दोलायुद्धं कृतुत्तरध्वानमौद्धत्यमात्राम्” ॥

“भोजंभावां वज्रणे अस्तिनानामाद्व तीत्रं नार्धमरेन नूनम् ।

ज्वालान्दाशानुदमन्ती तदन्नस्नेजस्तारं दोस्तजिह्वा वचाशे” ॥

कवेः काव्यग्यामिन् सर्गे वर्जिते रगाजिरे भूमौ पर्यस्तानि पूर्वेन्दुप्रभास्य त-
पत्राणि हचिन्, जनं मृदन् मत्तो द्विपेन्द्रं हचिन्, तूष्णींवा हचिन्, महागा-
धानैर्दारिद्र्यं दन्तिकुम्भस्थल हचिन्, त्रिवर्दीची सैन्धवीशोर्विचिपन् आत्रावन्त-
कोर्ध्रं दूरं समन् वीरः हचिन्, सत्रोर्ध्वनिधारेण चन्द्रहासेन विदारितो मर-

कच कचिद्, कचिद् गतिना देवा, दुन्दुभीनाञ्च प्रगादो हरयन्ते भूयन्ते च निगन्तरम् ।

प्रथमे गगं च केचन श्लोका वीररमात्मजा शोभन्ते । सन्नि ते वीररमस्य मनोहराणि चित्राणीव । पद्मिन्यामस्य धीरा गभीराश्च गतिर्नरामेव हृदयाकर्तृणी प्रमाध्रेणीं निगन्त-नी वीररमात्मजस्य तस्य वर्णनस्य सौन्दर्यमेधयन्ती वीक्ष्यते ।
बोधयनाम्—

‘वृद्धश्चित्रलानिपुणकण्ठघट्टनाद्विक्रीणलोलाग्निक्वग सुरद्विप ।

पग प्रभोरप्रमहिष्णु वैष्णव न चन्द्रमस्याक्रमनाधिरन्धरम्’ ॥

वीरपुरन्धराणां धैर्यस्य विष्वभि, उल्लगनामपि भटानां निर्भयपु माससपु च रूपनाम्नादनन्तरि लङ्केक्षस्य दीर्घं श्रियता ओजस्थिता प्रकारेण वर्णयत्पु कवि पुन प्रेक्षयता चगम्—

‘विभिन्नशङ्ख कलुषाभवन्मुहुर्मदेन दन्ताव मनुष्यधर्मज ।

निरस्तगाम्भीर्यमाप्तपुष्पक प्रकम्पयामास न मानस न स” ॥

“रणेषु तस्य प्रहिता प्रचतसा सरोपहुकारपराद्सुरीकृता ।

प्रहर्तुरेगोत्तमशरज्जघो जघन कण्ठ सभया प्रपद्विरे” ॥

काव्यमिदं धरनुत कविप्रति वीररसात्मिकाया रचनाया रचनार्थं प्रभूत स्तम्भर प्रायस्कृत् पर कवि स्वमानसस्य शृङ्गारप्रियायात् प्राप्तमपि तमवसर-मनुकूल स्वजीवाच्छ्रयाद्व्यमयत् । नोऽपि भारविरिव श्रीहर्ष इव च कामवाम मदीपनपर विलासिताप्रियवृत्तिमवर्धनरत शृङ्गार परमोद्धतेन प्रवाहण सर्वकवेण वेगेन समुल्लासयन् नितरां पर्यवेक्ष्यते । भारव शृङ्गार इव अस्यापि शृङ्गारो न माधिर्यकारी वर्तते । न हर्षभारव्यो शृङ्गार इव एतदीषोऽपि शृङ्गारोऽन्त-र्रणस्यान्तराले प्रविश्य सहृदय रञ्जयति शृङ्गम् । यथा कालिदासस्य शृङ्गारो मन परिप्रीणयन् जीवनमहचरो जायते न तथा अस्य शृङ्गारोऽरमदीयो जीवन मुहद् भवति । अस्य शृङ्गारोऽपि हर्ष भारव्यो विशृङ्गार इव षण मानस समुरीप्य निरमति । न तस्य प्रभाव कालिदासस्य शृङ्गार इव स्वात्ते शाश्वतिको भूत्वा भवति क्षित । पर कलाया महत्त्व पुरो निधाय चेद् विचारो विधीयते तदा तु नय कविभोरविर्माष श्रीहर्षमपि कचिद् कचिद् अतितरां श्लेषयन् दृष्टिो-चरीभजति । यन्तुन इमे श्रयोऽपि कवय कलाया प्रहर्ष दर्शयितु तद्विषयिण्या मुन्दरतायाश्चरमा सीमां समुपस्थापयितुमेव स्वस्वकाव्यममृन् । तस्मात्

कालिदासेन सह पुरां तुलायामाहोपमनुचितं न भवति । कलाया अपि नैज सौन्दर्यमस्ति, तस्या अपि स्वकीयं महत्त्वं विद्यते तस्या, अपि स्वयं मूल्य वर्तते । तस्यास्तन् सौन्दर्यं तस्यास्तन्महत्त्वं तस्यास्तन्महत्त्वं वैलक्षण्यं येषां कवीनां काव्येषु निवरां समुत्तमद् वीचितं जायते ते सन्ति मात शौर्ध्व-नारदवः । एतेषां त्रयागमपि भाष एव केष्ट । एतां हि तस्मिन् कलाया कोवितायाश्च द्वयोरपि सार्वभौम सौन्दर्यं परिधीयते सार्वत्रिकश्च कर्मनायकनवलोकायते । अन्य कवे कवित्रयश्च कनुरस्वनादा परिपूर्णवाग्दे विद्वांस एवदीपं ग्रन्थ निगुणान्वयं काव्यनादकवेनोररिर्बुद्धिः ।

भाषकवे कान्ते कानुचर्गनस्य वनविहारस्य जलश्रोतायाः सन्ध्याया प्रभात-
देल्लया विलामिनीनां शृङ्गारवैष्टायाश्च यानि चान्तराणि चित्राणि चकामनि
तानि निश्चप्रसम्भावेन भाषिष्यमंसारस्य श्रेष्ठनिर्गन्धेन महदपमुचिषो मन्गन्ते ।
कविर्दं वर्णयितुमुपक्रमते तत्र न केवलं वर्णनीय- पदार्थ एव स्वशोभयातुपमया
रमिकानां वेनामि चोरय-यपि तु अन्यानि बहूनि सौन्दर्याणि स्वकीयान् भवता-
तात् विशामान् उपायनीकृत्य मानुषान् निवरां रमयन्ति । परयन्तु प्रथमं
प्रेषाग्न कानुपु कुमुमाकरस्य लक्ष्मीं ललामासु—

‘मुरया मनुवोचितमाधवी-मधुममृद्धिमनेधितमेधया ।

मधुकराग्रनया मुहुन्मदध्वनिभृता निभृताचरमुजगे ॥

विलुलितालकमदनिरामृगन्मृगहृतां श्रमवारि ललाटजम् ।

मनुनग्नतति मरसां दलत् कुत्रलयं वलयम्मस्ताववी ॥’

इ-येनाभि-पेनपदपद्विभिर्वन्तस्य कवि-यच्चित्रं चित्रयितुं प्रयत्नम् न
न केवलं वसन्धर्यैव दर्शनं भवति, तुलनालकाणां ललताललामानामपि
परमानन्दक- दर्शनमपि समवाप्नुते, एतावदेव न मरुतमरुतरपदविम्यामस्य
विभाषा अनुप्रासपमकयोः कर्मवीयापारदुष्टाया वैदम्याश्च विलामयिष्योऽप्यन्तमेव
मनोमोदविषादकं दर्शनं समुपलभ्यते ।

वनविहारं वीक्ष्य मग्नि मोदन्ताम्—

अनुवनमयिनन्नुव-मर्त्तुनिः सह पदवीमपर पुरोगतायाः ।

उरमि सारमा-प-द-प्रतिमनयानुपदावर्षादान- ॥’

एतद् वनविहारस्य चित्रमपिनन्नुवमलुगच्छन्तं कामिनन्तु दर्शयन्ते परं तत्र
मन्दपदमञ्जरीनामो वसुधनिरपि स्वयं प्रणयं मर्वनः प्रसारयन् प्रत्यते ।

तद्धेनोर्यत् सौन्दर्यं रसिकानां पुर उपनिष्ठने तदपि प्राग्यतया प्रमोदयति प्रर्षासमाजम् ।

इमा प्रेक्षन्ता मलिले क्रीडन्तीं युवतीम् । इयं स्वमीन्द्रर्षेण देवानामपि
५ तामि विस्माययति । एतदीयौ सुकोमलौ करौ कमलविभूषिणी स्त । इयं
मलिलात् उत्तरन्ती समुद्रान्मध्यमानात् प्रादुर्भवन्ती लक्ष्मी इव अहो प्रतीयते
इत्येवविध रञ्जुर हरय येषु मनोज्ञेषु पदैषु कवि अलङ्कारध्वनिमुपमामुपन्यास
पूर्वकं दर्शयति सान्धपि प्रेक्षन्ताम्—

‘दिष्टानामपि कृतविस्मया पुरस्ता

दग्भस्त स्फुरदरविन्दचारहस्ताम् ।

उद्गीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती

मस्मार्पाञ्जलमिधिमग्नस्य शौरि ॥’

अहह, आयासका अपि कामिनौ धमानुरागिणीभिर्वारयुवतीभिरनूयन्ते ।
अवधूनाश्च ते हस्त, कथञ्चन मुञ्चन्ति ता इत्येतद् बोधयितुं करिना कीदृशी
मुमुद्री शब्दमरणिरनुसृता सा ध्यानपूर्वकं निलोकनीया—

“आर्द्रशक्तिश्रियिनीमुपेक्षिष्यति ससक्ति भूतमपि भूरिषोऽवर्तनै ।

अग्रेभ्यः कथमपि घामलोचनानां विस्त्रेयो वत नवरत्नैः प्रपेद” ॥

कथय स्व भावमाधिर्भावयितुं न शब्द न च अर्थमेव अपि तु द्वावथ अव-
लम्बन्ते । हूयोरपि समाश्रयणमात्रेण न ते तोषशङ्कन्त प्राप्यन्ते ते तु तावदल-
म्बमाना सहृदयहृदयसहितमात्मानं नन्दयितुं ध्वननस्यापारमपि सश्रयन्ति ।
अस्मादेव कारणात् इहोपर्युक्तं भावमभिप्येयं माय कवि शब्दशक्तिमूलध्वनि-
मुन्नावयन् पर्यवलोकयते ।

सूर्याग्नवेष्टामनोहरताधुना निभाळनीया—

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधीं विकलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभूजं पनि यत करसहस्रमपि” ॥

जीवने न केवलं सुखमप्यद एव तत्र दुःखविपक्षोऽपि वर्तन्ते । आप्यासि तत्र
विविधानि विचित्रतराणि परिचर्तनानि हाहाकारमयानि उल्कायोज्ञामयानि च ।
भमारोऽयं सुखे भवति सुदृष्टं न च दुःख-इत्येतदुपदिशन् कृपालु कवि
अस्माच्च यतस्य सूर्यस्य स्मरणीय हरयमर्षान्तरन्यामालङ्काराण्युक्त विधाय
प्रस्तौति ।

वर्णनं ॥ सर्वे एव कुर्वन्ति । मूर्खा अपि कुर्वन्ति पण्डिता अपि, वैज्ञानिका अपि इतिहासकारा अपि राननीतिज्ञा अपि अर्थशास्त्रिणोऽपि नीतिशास्त्रिणश्च अन्येऽपि सर्वे । पर कवीना वर्णनमदति सर्वेभ्योऽपि विलम्बः भवति । कवि-
भग्नि न ध्रुवयोरेव अपि तु मनस आसनश्च उपरि स्वकीय प्रभाव समुप-
स्थापयति । अन्येषा कथन न चिरस्यापि भवति कवे कथन तु मानव आनीवन
न चिम्नरति । तत् शास्त्रिक भूया मानस्य अन्तःकरण स्वकीय किङ्कर
कृत्वा तत्र स्वकीय जननान्तरम्याप्यैश्वर्य प्रतिष्ठापयति । इदमस्ति कवि-
कविताया अनन्यग वैशिष्ट्यम् । स कदापि स्व वक्तव्य समामोक्त्या, कदापि
अप्रस्तुतप्रशमय, कदापि पर्यायोक्तेन, कदापि परिसरपया, कदापि श्लेषेण,
कदापि विरोधाभासन, कदापि श्लेषेण, कदापि च अलङ्काराग्नरेण प्रकटीकरोति,
कदापि स महत्ताणामपि ध्वनिभेदाना मध्यम्यतमेन ध्वनिभेदेन व्यक्तीकरोति,
स्वा विवक्षा कदापि च शब्दायमायुर्धनैव । माघोऽपि कवि स्वकीयेऽस्मिन् महा
काव्ये सर्वान् अपि ललिततमाम् मार्गान् स्वीकृत्यां सर्वत्र वीक्ष्यते । तदीय
प्रतिपक्षन सौन्दर्येणानुप्राणित भवति ।

अस्य कवेर्लेखन्या अद्भुत प्रमात्रोऽयं यत् निराकारमपि भाव साकार
कृत्वा श्रोतु पाठकस्य च पुर सा सकलतापूर्णं निधानु चमते । सा निर्जन्ममपि
मनीष विद्वधाति, दुःखिनमपि सुखिन, नीरागमपि मराग कुर्वते । को हि जन-
एतादृक् —

“धानधीनवयावकराण मुद्गुवो निमृत्तपुम्बनदश ।

प्रेममामगररागरमेन स्व किलाघरमुपाति मण्डु” ॥

“अशुकं इतवता तनुबाहुदृगस्तिरकपिहितमुग्धकुचाप्रा ।

भिन्नशब्दवलय परिणेश पर्यगमि रभमाश्चिरांश” ॥

कायेतद्विधानि सरममरमानि पद्यानि निशम्य ता दशा न मग्धत् या हि
दशा कविममेतादृशं श्लोकं प्रापयितुमभिलषते ।

अस्य कवे प्रकृतिवर्णनं कल्पनाभिराकीर्णं यथै परिपूर्णं च स्तु यथा
मनो रमयति सर्वेषामतितरा तथैव तदीयम् अप्रस्तुतविधानेन आवृत मद्रपि
नितरा मन प्रीणयति प्रभातादिवर्णनम् । अचिद् तु कवे प्रकृतिवर्णनकैलङ्कृता,
अचिद् शृङ्गारिणा अप्रस्तुतेन विधानेन अचिद् सा अन्यविधेन अप्रस्तुतविधानेन
विभूयिता हरयते । कवि सर्वत्र मानवोचिता शृङ्गारसमुच्चमित्रचेष्टा प्रकृष्टा-

मारोपयन् प्राप्यते । अपस्तुतविधानेषु च स्वकीय शृङ्गारप्रिय पाण्डित्य च विनिगमयन् स सलभ्यते । सर्वत्रैव तदीयमप्रस्तुतविधान हि तस्य विलासिता-
नुरागिणीं प्रकृतिं सूचयति । एतदर्थं पद्य सप्तमनवमैकादशमर्गास्तु देदीप्यमानानि
प्रमाणानि सन्ति ।

माघ स्वभावोक्तेश्च कुशलश्चित्रकारो वर्तते । स्वभावोक्तिमाध्यायां अलङ्कारेषु
गणयन्ति पर राजानककुन्तकस्तु तरया अलङ्कार्यत्वमेव मन्यते । स्वभावोक्ते
दृष्टान्ता सफलता तदा मता भवति यदा वर्ण्यस्य विषयस्य चित्र पात्रकस्य
मानसपत्रे यथायथतया अवतरितुमर्हति । अस्य क्व स्वभावोक्तिषु राजते
ह्यमेव विशिष्टता, नैतादृशी विशिष्टता अन्येषु कलावादिषु कविषु दृश्यते ।
स्वभावोक्त्या द्वावेव कवी विधुतौ । प्रथम कालिदामस्ततश्च द्वितीयोऽथ माघ ।
पञ्चमे, एकादशे, द्वादशे, अष्टादशे च सर्वे स्वभावोक्ते कतिपयानि चित्राणि तु
अतिसुन्दराणि दृश्यन्ते । दृष्टव्यतामिह तस्या श्री —

‘गण्डूपमुपश्रितवता पयस सरोप नायेन हन्धपरारणमारतेन ।

अम्भोधिरोधमि पृथुप्रतिमानभागरुद्धोद्दन्तमुसलप्रमर निपेते ॥’

‘प्रहरकमपनीय स्व विनिद्रासतोच्चै प्रतिपदमुपहृत केनचिन्नागृहीति ।

मुहुरविशदवर्णा मित्रया शून्यशून्या इददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्य ॥

सत्रादाश्च माघस्य अतिमरुता ओज पूर्णाश्च भ्रमन्ति—

उदाहरणत्वेन तस्यैव श्लोक इह निधीयते—

‘अनृता गिर न गदमीति जगति पटद्द्विधुष्यते ।

निःशमथ च हरिमर्चयतस्तव कर्मणैव विकसत्यसंयता ॥

छन्दसा प्रयोगे सुकविर्माघो भारवि कालिदाममपि अतिप्रमते । अथ
विविधानि भूयिष्ठानि च छन्दानि प्रयुक्तानि प्राप्यते । सर्वेषामपि छन्दसामद्भुत
सफलञ्च प्रयोग विदधानि । पञ्चमे सग प्रदुक्ता वसन्तनिलका किञ्च एकादशे
मालिनी नितरामेव सुन्दरता बहत ।

पदविन्यासे यद्यप्यतदीये विकटवन्धनानिवद्धा गौडी विज्ञेयते पर तत्र
परमप्रियम् आकर्षण दृश्यते । यस्तुतो यादृशी सुन्दरपदसंख्या अस्य कवे
पर्यवलोक्यन्ते न तादृशी अन्यस्य कवे कस्य सा प्राप्यते । रत्नाकर हरिश्चन्द्र
प्रमृतयो बहुतरा कवय एतदीयपदविन्याससौन्दर्यस्य पुरत स्वकीय भाहं

मादर नमरन्ति । नवनवदन्दप्रयोगे निनरामभिरुचि विलीक्य च तत्र विद्वाम्
कविमिममेव प्रशमन्ति च 'नवमर्गंगते माये नवसञ्चो न विद्यते' इति ।

इदानीमेतस्य महाकवे काव्यात् प्रिचतुराणि तानि उद्धरणानि निर्धारयन्ते
ये तस्य नानाशास्त्रनिष्णाततावगम्येन—

'प्रतिशरगमर्शागजोतिरग्न्याह्निताना विधिनिहिनविग्निधै सामिधेनीरधीत्य ।
हृन्गुहुरितौघस्वममस्वयुर्वर्धुनमत्रमुपलीडे स्वा तु मातालयमग्नि ॥'

एतेन वदवैदुष्य किञ्च—

'मशपाय दधनो सरूपना दूरभिन्नफल्गो क्रियाग्रग्नि ।
शदशामनविड समामयाविग्रह इयवमसु स्वरेण मे ॥'

एतेन तस्य वैदिकश्रुतिभित्तवमय च चतुर्दशे मर्गे कृत् ऋतुवर्गन तदाय
तस्य श्रोत्रियस्य ज्ञापयति ।

अथ माण्ययोगगान्धे स्वीयमधिरात्र निवृधौ—

तस्य माण्यपुण्येन तुल्यता विज्ञत स्वयमकुर्वन् क्रिया ।
कर्तृता तदुपगमनोऽभयद् उत्तिभाति करण यथार्चिनि ॥'

'मैत्रिदित्तदग्निमग्निदा शिवाय क्लेशप्रणामिह लक्ष्मर्वाचयोगा ।
एतानि च सख्युत्पन्नान्यतवाग्निगम्य बान्धुमिति तामपि समाग्निमृता निरोद्धुम् ॥

समागायाञ्च स गम्भार पाण्डित्यमवाप—

'शदिनामनपन्नन्दमुच्चैर्गोकयल्लक्ष्मिदोऽनुवाक्यया ।
यादया यवनरुमिगोऽयनम्भन्वतानमपन्त्रिय देवताम् ॥'

आग्निदेवेषु दर्शनेषु यथा स प्राशस्त्यमग्निवताम् तत्रैवामी वास्तिवदृशनेष्वपि
उच्चज्ञानमविन्दत्—

'मर्कटार्कशरारपु मुक्ताङ्गमग्निपद्मम् ।
मौगतामामिवाभान्यो नाग्नि मन्त्रो महीमृताम् ॥'
इत्यादिभ्योऽपि अस्या दिशि मङ्गेन कुर्वाण प्राप्यन्ते ।

काव्यस्यास्य द्वितीय मर्गो राजनीतिविशारदतां च कवे प्रख्यापयति सत्ये

स्थले व्याकरणशास्त्रस्य सूक्ष्मसूक्ष्मतरान् अपि प्रयोगान् प्रयुञ्जानोऽयं कविः
प्रेक्ष्यते किञ्च भाषेयं मुञ्जिष्येवानुगच्छन्ती सर्वत्र समवाप्यते ।

यादृशं प्रकृष्टतमं शास्त्रेष्वयं कविः पाण्डित्यं निदधौ भगवदनुकम्पया तादृशी-
मेव कवित्वशक्तिमपि निदधाति स्म तस्मात् काव्यमस्य महाकवेः काव्यत्व-
दृष्ट्या पाण्डित्यदृष्ट्या च उभयविधया दृष्ट्या श्रेष्ठं काव्यं मतम् । एतादृशविलक्षण-
काव्यस्य स्वरूपं प्रति विद्वद्बुद्धीराणांमिमा उक्तं सर्वथैव युक्ताः—

कृत्स्नप्रबोधकृद् बाणी भा रवेरिव भारवेः ।
माघेन चाप माघेन कस्य कस्य न जायते ॥
माघेन धिमितोरसाहा नोरसहन्ते पदकमे ।
भा रवेरिव स्मरन्तः कवयः कपयो यया ॥

(३५)

कविर्दण्डी

कस्यचनारि इतस्य माहित्य तदीय-साहित्यगतिगो भवति हंप्रयमान
देर्दप्यमान च पृथग् । नञ्जति समावस्य इपं । समावस्य सर्वमामरि
भवनाना किञ्च परिवर्तनसंलाना विचारधाराः । तत्र प्रतिविम्बितम् ।
तस्माच्चद कश्चिन् भारतीय-समाज भावना धाराया विचारधारा-संस्कृति-सम्यक्ता-
हीनि-नानिष्ठलपञ्चानु कामयते तदा स संस्कृत-साहित्यमनुशीलयत् । तत्रै-
कतांस्मद्दृष्टिनय पुरातनतमस्य वैदिककालस्य हृदयभिरामा सरतावदाया
मन्नाया मातिवकी नैमर्गिकी श्रीः अवनरानि, एकजश्च रामायण-महाभारत-जातक-
मेददूत-नैरघापचरित-गीतगोविन्द-भानिर्गविलम्ब-सम्पापगा-तद्विकालस्वरूप-
प्रदर्शकानि नवनवानि ललितानि चित्राणि च हृमोचरानि जयम्ने ।

संस्कृतसाहित्य यत्रोत्कृष्टेऽवृष्टनराणि महाकाव्यानि, रूपकानि, गतिधरा
न्यानि च शोभन्ते, तत्रानवधाना रमणीया गद्यरचनाश्च भूयस्य परिस्फुरन्ति ।
संग्रहितिकेऽनेहस्युपपन्न्यमानस्य गद्य-श्रित्वदस्य कथा-साहित्यस्य ग्रन्थानामवगे
कनेन स्फुटनयैव प्रतीयत इदं यत् संस्कृतगद्यमस्तिरदैव कथामको विक्रमो
मिष रूपद्वयमप्यद अचकत् । कथा-साहित्य वस्तुजातं तु परिगृहाति लोकक-
थाम्बु, पर तत्र प्रभासो महाकाव्याना पद्यते पर्यवर्तयते । इमानि कथाहस्तुनि
कानिचन तु एतिहासिकी घटना आश्रयमिकाणि चन च कवि-कल्पना ।
एवविधानानि कथानकाना सङ्ग-बोधाप्यते यत्रैतिहासिकी घटना कविच्छ-
न-त्र द्वे अवि-मनुजमनः । अत्र सर्वत्रापि वर्णनविधिः स एव विलमति यो महाका-
व्येषु । पद्यो वर्णनानि सर्वतः समप्रधानानि अलङ्कारबहुलानि शैव-मुक्ति-
तानि च समप्रधानानि । तत्रापि सा सरमा श्रियमृन्नां छा गितिमरिदादीना
लक्ष्मी वन-निहारवल्कलद्विभक्त्यन्धितामामा पर्यवर्तयति सत्त्वमरमनुते ।
एतद्विषं सकल सर्वाङ्गशुद्धि मौन्दवं वामवदत्ता-हर्षचरित-कादम्बदांदिषु परि-
स्पन्दमान केन न वीक्ष्यते ? अरन्ध्वर्धमानस्य दृष्टिबिबुलललापस्य रचना

कोटिमिमामाटीकमानापि न तमलङ्कृत-परिवेपं परिष्वजते यं सुबन्धु वाणप्रभृ
नीना रचना । सुबन्धो वाणस्य च रचनासु दृश्यमान गद्य काव्यगद्यमसित न
च गद्य केवलम् । पर दण्डिनो रचना केवलगद्यमयी भवन्ती अस्माकं पुरत
समुपस्थिता जायते । स्वकालवर्तिन्या गद्यलेखनपद्धत्या आवर्जितो भवन्नपि दण्डी
मात्मानं दान्द्यां क्रीडायामरिमतु ।

सस्कृतगद्यसाहित्यस्य द्वितीयं रूपं पञ्चतन्त्र हिनोपदेशादिनामिरासु नीति-
कथासु दृश्यते । इमा गद्यसाध्य-परिधेदूरे स्थिता भगवत्स्य स्वाभाविकेनैव
प्रसारेण विचकासिते । आमां नीतिरूधाना गद्यमेव सैमतिक्रियात् स्मरमासान्वयो-
धगम्यमस्ति । दण्डिनो गद्यं गद्यस्योपर्यभिहितयोर्द्वयोरेपि रूपयोर्मध्ये एकतर-
मपि नावलम्बते । तदस्ति मध्यममार्गस्य निदर्शनम् । गद्य-काव्येषु कथा-
वस्तु भवति अल्पीय परं तद्-वर्जनं भवति भूय शाब्दिकश्रमस्फारश्च गरीयान् ।
पर नैसर्गिकया रीत्या प्रणीतेषु गद्य ग्रन्थेषु न वर्जनस्यानवधिको विस्तारो न च
शाब्दिकस्यैव चमत्कारस्य गुरुरवयुलुक्तैव भवति । कथाग्रन्थेन प्रवाहस्तत्र
स्वाभाविकी गतिं निरुद्धान् प्रवहति । दण्डिमहाकवेर्दण्डिमुमारचरिते कथावस्तु
कुत्रापि वर्जनं पुण्योद्प्रथितं नास्ति । न तत्र कापि हृथतास्ति न च तद् दुर्बो-
धेन वर्तते । भाषास्ति तत्र प्रवाहमयी स्वाभाविकी च । यदपि स्थलं समासाति-
शयवद्विद्यते तत्रापि नास्वाभाविकतास्ति ।

सस्कृतगद्यलेखकेषु दण्डी एव ईदम् गद्य-लेखकोऽस्ति येन न कृत्रिमतापूर्णं
गद्यं भृशमादृत न च पञ्चतन्त्रादिप्रमुक्ता मरत्या सुबोधो च गद्यशैली अप्यग्नमुपे-
क्षिता । तस्याभिरुचिर्द्विविधयोरपि गद्य सौन्दर्ययोरासीदत न तं मार्गं परिजग्राह
यत् पाठक उन्नयोरपि गद्य-सौन्दर्ययो मुखमास्वादयितुं शक्नुयात् । स अस्मिन्
प्रयासे निनरा साफल्यमपि अधिजगाम । सुबन्धुर्बाणश्च स्वस्वरचनाया यद्
गद्यं श्लेष विरोधाभास-परिस्फुरादिवानाढ्यद्वारा लङ्कृतं क्षीर्णदीर्घन्तररुमासमाकुलं
शब्दचमत्कारचान्तरम् निहितगन्ती तदपि तद्विधानां कल्पनालोकरनीना कथाना
कृते युक्त समीचीन च वर्तते । यदा च तस्मिन् महनीये उद्देश्ये दृष्टिं सिध्यते
यदुद्देश्येन सुगन्धुशान्ताद्यम्नादृत गद्य निबन्धुस्तदा तु तामु तामु कृतिषु
प्रयुक्तस्य तद्विषयस्य गद्यस्योपयुक्तनोपादेयता ततोऽप्यधिरनरे प्रकाशं यमायाना
जायते । दण्डिन पुर कथावस्तु उद्देश्यश्च अन्यत्रिधमेवासीत् । आदर्शसमार-
सम्बन्धिनी कथा न तरय समये स्थितार्थीत् तस्य स्वप्ने यथार्थस्य लोचस्य कथा

मतिष्ठमानाभवन् । ज्ञानस्य कटूना स्यादना समुत्पन्नस्य स हृदय । तस्यमद
वर्तिन सामन्तिकस्य ज्ञानस्य रहस्यनि तस्यनि च स्युश्चानिनाप्यनदुरेण्य
हदि निधाय स म्या कृतिमपूजन् । अतस्तद्विधनां स्थितनां स्यादना च प्रहः ।
नय किञ्च तदस्यहरणस्य पूर्यं सैव भाषा नदव स्याद सपयाधितनर
सङ्गतनरस्यसदु दा भाषा वक्ष गद्य सपद-अन्मया विद्वन् दाय प्रापुः ।

[illegible]

साम्प्रदायिकानां कतिपयैः कृतान्तरात् अत्रापि हिन्दुना यथापवादितं
नश्यत्तु नान्यथाविधानमिति । तथा हि कर्मकारणानि तस्य प्रकृतं स्वभाव-
द्वितीयं विच्छेदने तथैव नान्यथास्वभावात् कृतिषु तस्य सा विच्छेदना इमांशा
भवति । तस्यैव साकृन्तानि प्रचलिताना यत्रापि सति साधनानां परास्पर-
विरोधात्प्राप्तमनुसन्दिश्यं ।

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टमोऽध्यायः ॥

अवभूव । तस्य तत्र स्थितिं प्रति काव्यादर्श-प्राचीनटीकाकार-तद्वगवाचस्पतिमु-
पिपोऽथ स्थित पद्यमिद्विज कुर्वते—

नामिवयमध्या परितश्चतुर्गोविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाङ्गया नृपा ॥

इतिहासकाराणां प्रथममभिधानमिदमासीद् यद् दण्डिन प्रपितामहो भार-
विदानीन् पर सम्प्रति—

स मेधावी कविर्विद्वान् भारवि प्रभव गिराम् ।

अनुख्याकरोन्मैत्री मरेन्द्रे दिष्णुवर्धने ॥

इत्येत द्वितीयविभक्तियुक्तभारविपद्वन्त श्लोकमाष्टव तेषामिद् मत यत् तस्य
प्रपितामहो दामोदर आसीत् । एष विषयो वस्तुनोऽपुनापि समिद्ध एव ।

काव्यादर्शोत्थितो राजवर्मा (रातवर्मा) एव नरसिंहवर्मा द्वितीय इति
मन्वादी प्रो० २० नरसिंहाचार्य—डॉ० बलवत्करी द्वारापि “दण्डिन समय
सप्तमशतकोत्तरार्धभाग” इत्याद्युच्यते । प्रो० बलवत् उपाध्यायश्च स्वकीये
‘संस्कृतसाहित्येतिहासे’ तस्य विद्यमानतो सप्तमशतकस्यान्तिमे किंवा अष्टमश-
ताब्द्या प्रारम्भे मन्यते ।

दण्डिनस्यो ग्रन्था परम्परया सन्ति प्रख्याता । तत्र काव्यादर्श दशकुमार-
चरितनाभिधानी ग्रन्थौ तु नि समिद्धतया तदीया मती स्त । केचन छन्दोवि-
चितिमपि तस्य रचनां मन्यन्ते । पर छन्दोविचितेरल्लेख सुषम्भोर्वासवस्तथा-
मपि प्राप्पते । द्वयोरपि विभिन्नमालगामित्वात् छन्दोविचितेन दण्डिकर्तृत्व
मिदप्यनि । डॉ० कीषस्यापि मतेन छन्दोविचिने वृषत् ग्रन्थव नोपपद्यते ।
‘लिपनीव तमोऽङ्गानी’ इत्येत श्लोक काव्यादर्शेऽपि प्राप्य विद्वान् पित्रो
मृच्छकटिक दण्डिरचित मन्यते । परमम्भेयनपरा नात्र श्रद्ध्यते । श्रीचन्द्रशेखरी
पाण्डेयप्रमृतिमिस्तरव (मृच्छकटिकस्य) पुष्टे प्रमाणै मृच्छकटिकमुपपादित
अस्ति । अत्रतिमुन्दरीसज्जिवाया रचनाया प्राप्ताया नाधिक- कालो जात । सापि
रचता दण्डिकृतैव चिद्भिर्मतास्ति । एषा कथा मत्ते पटी च समयाप्यत । यथा
मिमांसात्रिमुन्दरी दशकुमारचरितस्य पूर्वपीठिकाया प्रारम्भिक रूप मतीयते ।
अथपि डॉ० अणामे ‘काव्यादर्श-दशकुमारचरित’यो प्रणेता दण्डी एव न, अपि तु

द्वयोरपि ग्रन्थयोर्विम्बयिता मिश्र-मित्रोऽस्ति' इति भणति परं विदुषामधिकतरा संया न तन्मयेऽस्ति । अतः काव्यादर्श-दशकुमारचरितान्वन्तिसुन्दरीयेतन्नामधेया कृतयो दण्डिन एव सन्ति ।

केचन विद्वान्यो दण्डिन उपरि गुणाद्व्यस्य प्रभावं परयन्ति । तेषां मतेन दण्डी गुणाद्व्यरचिनवृहत्कथावर्णितघटनाधार एव दशकुमारचरितं प्रणिनाय । अन्तु नाम किमपि । दण्डिनो दशकुमारचरितं तस्योक्तप्रतिभावावमुच्चैः प्रमाणीकरोति । कवि स्वकीयेन प्रणिमाकौशलेन कल्पनाचानुस्येण च तद्रचनां तथा कृतवान् यथा तन् लोचप्रियतामाम्नादयेत् । कविनैवेऽस्मिन् प्रणामे पूर्णां सकलतां प्रयानोऽस्मिन् ।

दशकुमारचरिताध्ययनेन विदिनं सञ्जायते यद् दण्डी मनसासदृशलोकाचार-विचारानुमते गुणाद्व्यो मेधावी विद्वान् आसीत् । तस्य दशकुमारचरिते विराजमानाभिर्नानाविशभिस्तत्पारिपूर्णामी रोमाञ्चकाग्निर्भिर्गुणभिस्तस्यानुभवशान्तिवर्तिमाणावादिगुणा स्फुटतैव प्रकटीक्रियन्ते । रोमाञ्च-साहसविस्मयगर्भाभिर्घटनाभिः समुल्लसितवद् दशकुमारचरितस्य जगन्नाथुनिकाजगतो मिश्रम् । छल-कपट-हिमा-प्रताडनाद्वन्वालीकावलीकनारिभिस्तद् वस्तुतस्तु मानवलोकोद-स्थापन परम् । घटनानां यथार्थत्वे प्रवेत्तुं प्रतिभापाद्वरितार्यवर्ति वृह संलक्षणे । मुग्धा कथानेकावान्तरकथाभिरुद्ग्रथिता वर्तते । तत्रापहारवर्मणश्चरितमनिरा-रुदपङ्कटवत् विद्यते । तेन सार्धं नपस्विनो मारीचस्य हृदयविहीनाया गगिकाकाम-मञ्जर्या जैनमिक्षेष्टावन्तरकथा कविना समुपग्राहितास्ति । न केवलं तच्चरितेन साकमन्यान्यकुमाराणां कथाभिश्च महापि कतिपयावान्तरकथाः विदुषा ऐवकेन प्रस्तुतीकृताः सन्ति । सर्वत्रापि तासु तासु कथासु तथ्यवादि-वातावरणं दीपयते । न दण्डिनो लक्ष्यं नीति-शिक्षणं न च मचेतोन्नद्धपरञ्ज नमेव । तस्य तृदेवमस्ति स्वयमयमव्यन्धिन्त्या, ज्ञानाद्या भारतीयमात्रस्य यथार्थचित्रसमुपग्राहणम् । तस्य लेखनी समाजगतान् दोषान् उन्मूलयति ताननाशुत्यामगुरतः मद्भिदधानि । सुवन्धोर्वागम्य च दृष्टिरस्यादर्शमात्रप्रेषिणी परं दण्डिनो दृष्टिर्न तादृशी । माम्नि यावाध्यादलोक्नशीला । तस्मात् स समाजस्य सर्वविधानां दोषानां समुपस्थापनाय विविधानि पात्राणि मूढलयन्तः समुदलभ्यते । सा कलानुरागिणी चास्ति परं कलापङ्कः मोऽनुरागान्तरा उपरि

नैज स्वच्छन्द शासनं न कुरुतेऽपि तु सैव तं स्वच्छया शासित । अत एव तद्भाषाया तद्विधिरिति चित्रणपेक्षी प्रसाह मर्तुं समुदीप्यते ।

दण्डिकवेर्विशिष्टतेयमस्ति यदमी भुवन्तु किञ्च बाण इव न त्रिभ्यशक्ती रूपयुनक्ति । न तस्य कथावस्तुनि मन्धर्वं किञ्चराप्सरसामरनारणा कृतारिते । न तत्र सामान्यजनबुद्धयगत्याश्चमाशरचान्ता प्रदर्शिता सन्ति । तस्यास्था न त्रै वेऽपि तु पौरपेऽस्ति । पूर्वपीठिकाया दैवस्य महार्ये दैवे अ वले विश्वारोऽस्ति दर्शित , मालवेश्वर शिरोमयादावध्यया वीरारातिनात्तननिपुणया यदया मगधेश्वरं पराभजति, मगधेश्वरश्च अपि वचने विश्वस्य भाविनो निजसूनोर्वल पीर्ययोः शी मुख्य दधान कान्ता एव दिनानि व्यरयेति, पर नैवा हि पूर्वपीठिका दण्डिगणं तनि प्राक्तमजानुपन्न । दण्डिन प्रीते कथाभागे तु ईदरयो निपात्यधीना धाना न वृष्टा प्राप्यन्त । मर् एव कुमारो किञ्च सर्वाण्यप्यजान्तरकथागणानि पात्राणि संपुण्यमयमयं दधून् जयन्ति । नैजभिप्रेतसाधने ते नूनमुचितमनुजिगुपायज्ञातल्लभन्ते । पर एव सर्वं प्रदर्शनं कवेरभिमतमेव । न केवलं पुन्य पात्राणा चित्रण तत्र, प्राणवत् कृत्वा विहित नारी पात्राणि चामुमिति विधाय चित्रितानि सन्ति । गणिका कुलटादिचरिताना, कलहपराणा धूर्ताना, दम्भरतानाञ्च मनुष्याणा चरित्राणि समुपन्यस्य दण्डी स्वकृत्वा तां पोष्यतामुत्पादयितुं प्रयतते स्म यथा गाढकन्तस्मयवर्तिन सम्राजस्य सर्वा अपि दशा मर्यादा विडोक्तवितु मभवन् ।

दण्डी मोक्षतरुवर्गरथ धृत्तमालिखितुमभिलषते स तु मध्यमवर्गस्य जीवन गातु पल्लीपत्नीसुमुक्तता निदधानि । अत एव तस्य रचनाया छपणका, ऐन्द्रजाटिका, भ्रष्टारतपरिवना, राज्यध्युता राजानो राजतनया, चाराहना, कुटिम्बो, बर्मन्पापरसहायका भूर्ता, दूती-वर्म प्रवीणा निष्ठाचर्य, मिदहस्ताधीरा, सून-क्राडानिराश्रितप्रश्रष्टा निष्ठाव —सप्तविधा एव जना—द्वष्टृ शास्यता सन्ति । नृपाणामादर्शमयानि चरित्राणि प्रति किञ्च त्रिकालदर्शना महर्षीणा दैव्या शक्त्य-मश्वर प्रदर्शनमपि दण्डिनोऽभिरचिर्मनामपि न प्रतप्यते । स न भूलाक प्यवरा रिटावस्तु-पनिमुमाञ्छति । तदाया तु दष्टि मर्धयैव मैदानिनरी स्यावहारिणो च विद्यते । चेन्मानवो युगपदत्र धर्माधर्मज्ञानं न निपतिनु पारयेत् तदा तेन एवो द्वौ या, सिद्यन्ति दिनानि, द्वातयौ, तथाचरणेन न काऽपि स्याद् दानि । अरिश्चेद् बलेन पुरोधसेन वा न जितो भवेत् तदा भेददण्डादिपरा कापि

नानिरनुमरणीया । प्रयोक्तव्या च सा । अपहारवर्मविष्णुनादिकानां चरित्राणि
इदमेव तस्य सङ्केतवन्ति । एतावदेव न, दण्डिना ॥ अलौकिकदार्ढ्यानमप्युरोग
एतादृशानामेव दुष्कर्मणा कृते कृत । दण्डी गणिकया नारीचं वसङ्कतं कारयित्वा
तरग्रिना चपकानां माधूना निष्ठाचरान् च दुर्बलानां समीचीनतया समुप-
न्यस्यति । न स मानातिक्र-दोष निगूढनपदे आसीत् । वस्तुनोऽन्यत्रत्रदिश्या
यायाभ्यप्रियता दुर्लभैश्च वर्तते ।

दण्डी नारी-हृदयामिजाने परामेव पटुना ग्राहते । तद्वचनाया क्वापि पनि
वद्विकाया नृशममानमया नाया जघन्य चित्र हरपते, क्वापि च पनिप्रागया
मृदुत्वान्मादा पनिनतया मनोरमा चेन पावनकरी डिश्या आमा विमानि ।
'धूमिना' नारी-हृदयस्य निर्दयताया जग्नि गार्जित प्रनीको यदि, तदा 'गंभिरी'
पनिप्रागया पनिनतया सुगृहिण्या अवधाना प्रनिमा माति ।

आमा कथाना कैतुकोत्पादकाऽयंकारकयनान्वितवत् तत्राद्भुतरसस्य
प्रभूनता सञ्चरमानावलोक्यते । ज्ञान विधानरुसाश्रुविशारदवाद् दण्डिन-
स्वरूप रचनाया राजनीनेनितितान्दुता, कामनासम्प निगूढानां तथ्यानां प्रभा
चैरमाश्रम्य विचित्रविचित्राणामुद्भूतानां बहुलता दृष्टा भवन्ति । तन्म्यतिर्दण्डिन
विचित्रपाणिद्वयवत् प्रकटाकराणि । पञ्चवृर्ध्वपताना पृथक्पादासुग्राधुपधु-
नाऽपि दण्डी वस्तुनो जनताया कविगम्भि । यदि सुविद्यं सप्तमराजकवित्वस्य
भरतमुखा जनताया हर्षविधात्री, सुख-दुःखे, आमोद प्रमेदी, हर्षन-गूढने, नाचार
विचारौ च ज्ञानं कामयन्ते तदा ते दण्डिनो दण्डुमाश्रित परिशीलयि-
न्मूषन्ते ।

श्रेष्ठस्य कवे काव्ये नममयवन्ति संसारस्य सर्वाङ्गीर्यं दर्शनं भवनीयमेत-
त्कथनं दण्डिनं कृपां सर्वयैव चरितार्थमिवति । तस्मिन् काले समाजस्य भित्ति-
रन्यत्रूढ-मुदरनेऽदृश्यते—“मागे च रुदति नियमे नैगमानां ताश्रूढ-
हेलाहलो मगानमं न ।” तदा जनेषु व्याघ्रचर्मने हनेश्च व्यवहारो मृगमाय दत्ते
हृते तद्विक्रपो वीहिनोऽनूत्—“अमाश्रयत् तत्र व्याघ्रचर्मे हनेश्च शिवाय-
वागत, किं न जानामि ।” वृषाज्जैडञ्जनाथं तदानीं दशनाक्या प्रयोगं कृतं -
भवत्—“त च बाल वदनालीमुग्धोदृताभिरजि—“नं उरग्नन्प्रगम् ”
तस्मिन् युगेऽपि अना टण्डवज्जिता अव-येवयन् । उरवेषु कामोत्सव प्रमुगते

मत आसीत्—“मदनमहोरसवाय रसिकमनासि समुद्रासयन्”, “अभूष घोषणा-
श्च काम रसय ।” द्यूतप्रथा प्रचलितासीद् भृशम्—“अनुप्रविरय च द्यूतसभा
मच्चभूतं समगसि ।” वासताम्बूलवीटिकायां नितरा निषेवणमदरयत्—“हेमकर-
ण्डवाच्च, वासताम्बूलवीटिका कर्पूरस्फुटिका निरष्टीवम् ।” स्त्रीदासु विविधासु च
तदा जयतानुरागोऽप्ययत्—“तस्मिन् कन्दुकोरसवे पुन समाभासितारिम ।”
नृत्य गीतचित्रादिकलासु प्रेम प्रतिगृह व्यालोक्यत्—“बुद्धिश्च निसर्गपटुधी
बलासु मृदयगीतादिषु चित्रेषु च काम्यविस्तरेषु ।”

दण्डिनो दशकुमारचरित, साहित्यिन्द्रदण्डा, वस्तुत एका परमप्रशंसनीया
रचनास्ति । सा हि रचना-रयानककाव्यस्योद्भवत् निदर्शनमस्ति । तस्यास्या
नस्य सप्राणानां पात्राणां चित्रण शिष्टदास्यसुविलम्बितमपुनरुद्भवभुव उपरि
कुशलेन लेखकेन प्रस्तुतीकृतमस्ति । आरुपानस्योक्त सौन्दर्यं खलु अर्घस्य
विशदतया, रसस्य मनोज्ञाभिप्यवस्था, प्रतिपदरम्यत्वा ललिततया, व्यवहार-
चमया प्रवाहपेशल्या च जायया नितरा कमनीयतरता नीतमस्ति । अत सुवर्णं
मिष्ट समीरभ भगत् सफलमपि लोक परिप्रीणयत् समवाप्यते ।

नानागुण सुन्दराया रसपारिप्लवायास्तस्या रचनाया इह काश्चन पङ्क्तयो
भिन्न भिन्नस्थलगतः समुद्रप्रियन्ते सचेतसा चेतासि मन्दयितुम्—

(क) ‘अयं किं प्रवीमि दीर्भाग्य नाम जीव-मरणमेवाह्वानानाम्, विनोप
तश्च कुलवधूनाम् । तस्याहमस्मदुदाहरणभूता । मातृप्रमुखोऽपि ज्ञातिवर्गो
भ्रातृवृक्षैव परपति । तेन मुदृष्टो मां कुरु । न चेत् त्यजेयमद्यैव निष्प्रयोजनान्
प्राणान् । अदिरामाच्च मे रहस्य नाश्राभ्यम्’ इति पादयो पपात ।

(पृ० २२१ नि० प्रे०)

(ए) विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि किमप्य स्वप्न, किं
विप्रलम्भो वा किमिदमासुरी दैवी वा कापि माया । यद् भावि तद् भवतु ।
नाहसिन् तत्त्वता नावकुप्य मोक्षयामि भूमिशय्याम् । थावदपुराणायै देवतायै
प्रतिपायितो भवामि’ इति निश्चितमतिरतिष्ठम् । (पृ० १९४, नि० प्रे०)

यत्र जम्बुनो, हरयस्य, स्थितेर्वा प्रकर्षो विना दीर्घदीर्घतराणि वाचयानि किं
वा अन्तरेण समामावर्त्तौ न प्रकटीभवितुं शक्यस्तत्र कविना तद्विष-सौन्दर्यावि-
र्भावनप्रयोगानुरोधेनैव तदाश्रयश्च कृतः । हरयनाम्—

(ग) एवमनेककरजमपुर विहरन्ती • आमानिन्वेय-शैलितैर्दन्तवृद्ध-
रिमपालैर्नीलापल्लवैरिव मुक्ककमरपरिमलप्रहङ्ग-शैलानिभस्ताडयन्ती गोमूत्रि-
काप्रवरेषु घनदर्शितरागविभ्रमा विद्युहन्तामित्र विडम्बयन्ती, अक्षपतनोत्पतन
निम्बवस्त्रमुष्णहारम्, अङ्कुरितचर्ममलितदूषितकपोलपद्मद्वयोऽप्यधिहृतप्रव-
पल्लवानिन्म, आगलितस्तननगशुकनिषमनम्भृतनैकपाणिपल्लव च निषमो-
त्थाय निमीह्योन्मील्य स्थित्वा गच्छ चैशानिचित्र पद्मकोटन राजकन्या ।

(पृ० २०९-२११, नि० प्रे०)

दशकुमारचरिते कविना व्यावहारिकशैल्यनुगुणान्येव पदानि चारुचिन्तानि
मन्ति । कानिचन तु पदान्येनादृशान्यपि सोमन्ते यानि प्रयुज्जान् कविस्तेषु स्पष्ट-
हरणोपतानुरूपं धनमपि सञ्चारयन्ति । उपहस्तिना मलनश्लेष्टमनीषोद्वह
किंशार-कालशेष-मद्गु पञ्चवीरगोष्ठादिकानि पदानि बहुनि यानि पदनि कविना
प्रयुज्जानि तथा प्रयोगस्तेष्वेव प्रयोजनं यत् तानि व्यवहारे समायतानि स्युः ।
तत्र—“गृहिणः प्रियहिताय दारगुणा”, “दुष्करमाधनं प्रज्ञा”, “इह जगति हि
न निरीहं देहि न भियः मभयन्ते” —इत्यादिका मूकरोध च—

“... आगमदीपस्थेन लहस्यना मुनेन वर्तते लोकयात्रा । दिग्य हि
चक्षुर्मतमवन्नविषयान् व्यरहितविमृष्टादिषु च विषयेषु दाम्ना नामाप्रतिहतवृत्तिः ।
तेन हीनः मनोरथ्यायतविशादपोल्लेखनयोरन्ध एव जम्बुरर्धदशनिष्वमाम-
प्यात् ” इत्यादिका (पृ० २५७, नि० प्रे०) राजनीतिविरपका उपदे-
शाच्च पाठकान् मयुरमुपदिशन्तः समुत्तमन्ति ।

दण्डिनो रचना-शैली वस्तुतोऽनुपमा प्रभावशालिनी भोजस्विनी च वर्तते
निरराम् । यारि रचना तेन सृष्टा सा नैस्तेनैजैर्गुणैः परामेवोत्कृष्टतामुपेतास्ति ।
काव्यादस्तासदीयोऽलङ्कारसाधस्य महान् प्रप्य, दशकुमारचरितं गद्यकाव्येन
अञ्जुनं प्रत्यारतम्, किञ्च तस्यावन्निमुन्दरी, या अपूर्वैर्वा प्राप्यते, च अनिरामेन
सहृदयहृदयाभिरामा रचनास्तीति को न सचेता वेत्ति । प्राचीनानामालोचनाना-
मस्य कविकुलसितोमगेर्दण्डिनो विषये तु सम्मतिरियम्—

“जाने जगति वल्मीकौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।

कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वपि दण्डिनि ॥”

(३६)

वेणीसंहारम्

अमरनाथोपर्युपासकैर्नौट्यशास्त्रपारायारीणै स्वसिद्धान्तानां प्रतिपादनार्थं
सेभ्यो रूपेभ्यो हि उदाहरणान्यचीयन्त तेषु वेणीसंहार नाम नाटकगुणलेश्वरार्हं
मरिचि प्रामुख्येण । वेणीसंहार भट्टनारायणो रचयामास । आसीत् स का-
कुत्त (कलौज)-वासिन्धव । न स स्वरचनायां नैवजीवनपरिचयः शोभमपि
प्रदत्तवानस्तस्य जीवनविषयक उद्गतस्वगोचरं एव लीयते । वन्द्येति तदिदं
रत्नं अभिरुचिनिनामापद्य विनिवारयितुं यत्तार्थमनुदावति केनास्तेतिहासविदा
मनम् । वदन्ति च ते यदमी महीपति सप्तमेशवीर्यादे समजनि । यद्येतत्स्थान
युक्तं तदा भट्टनारायणस्य स्थितिकाल ईशवीर्य सप्तम शतक मिद्वपति त्रिदश
तस्यैव चक्राधिराजस्य चक्राध्याया स वसतिद्वन्द्वे—इत्येतदप्युक्ति भवति । म-
य एव विद्वत्प्रियो राजा 'मृगराज'स्मै स्पतेनोपाधिना तं कविकुलमूर्द्धन्यं विभूष
याद्वकार । केचित् कथयन्ति स गुप्तराज्यानेहमि चतुर्थं विष्टीयशनके प्रादुर्भूव ।
अ-य वदन्ति यद् यद्विद्वन्म प्रमाणेभ्यस्तस्य काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिनारात्
वामनात् प्राकृतत्वं निष्पद्यतेऽतस्तस्य समयो निश्चयप्रच्यतया सप्तमशतकवत्
पतायते । वामन स्वर्गीय ग्रन्थे भट्टनारायणकृताद् वेणीसंहारादुद्धरणमेकमुद्धरन्
प्राप्यत तस्मात् स अष्टमशतके सजाताद् वामनात् न प्राचीनतर इति न
यतिभाति ।

यदीति वेणीसंहारस्य कथावस्तुन जाधारे महाभारतम् । द्वीपदी वणी चन्द्र
नमस्त्रिधमी घण्टा या महाभारते घणिनास्ति सामवादाय नाटककारो नाटक
रचय प्रणिनाय । पर नाटकीया सुन्दरता सञ्चारयितुं स तत्र यथेष्ट परिवर्तन
नमपि चकार ।

सन्ध्यवस्यार्थप्रकृतीनां प्रतिष्ठापन नाटके यथास्थान त्रिधातव्यमिति यत्नात्
शाम्बाभिमत तस्य पालन वेणीसंहारे पूर्णत्वास्ति विहितम् । सन्ध्ययोजनमा

मवरय नाश्रयाम्प्रदत्त क्रमो नानुसृतं मनुष्यलभ्यते । तथा हि, नाश्रयविषयकेषु ग्रन्थेषु मुद्रमन्त्रादिषु प्रथमं विनोमनस्याङ्गम्योद्देशेन कृतस्तत्र प्राप्ते परं विनोमनं प्रथमं प्राप्तं नतत्र विनोमनम्योद्देश्योऽधिगम्यते । एवमेवान्यत्रापि सम्पद्यन्त्यानया समासाद्ये स्थितिक्रमः । वेणीमहारनाटकान्तकथावस्तुनोऽस्ति प्रमुखं साध्यं दुःखदहनयाया वेण्या उत्तमनम् । कार्यस्यास्य बीजमस्ति युधिष्ठिर-रूपमयो न च भ्रमस्य । तस्मिन्मोदयमन्त्रेण सयुगाद्रोषगं न सम्भवितुं शाक्नन्ति । सम्पराय विना चिकीर्षितस्य कार्यस्य सम्पादनमपि सर्वपैव दुर्घम् । नाटकस्य प्रथमेऽङ्के विद्यमानात्—

‘निर्वागवैरद्वहना प्रसमादगीणा नन्दन्तु पाण्डुनया सह माधवेन ।
रत्नप्रसाधितमुखं चतुर्विभ्राञ्च स्वस्या भवन्तु कुन्तरानसुता ममृष्या ॥’

इत्येतरमाच्छ्लोकान्—

“यत् सद्यत्र नभस्मीरुमनमा यत्नेन मन्द्रीकृतं
यद्विस्मर्तुमर्पीहितं दामवना शान्तिं कुलस्पर्धना ॥
तद्दूतारणिममृतं नृपसुताकेशाम्बराकरं
क्रोधोयोनिरिदं महत्पुरुषेन यौधिष्ठिरं वृत्तम् ॥”

इत्येतराङ्कोऽयं पावनं युधिष्ठिरस्य क्रोधं धीश्रमेवोक्तम् । एतं प्रथमेऽङ्के मुख्यमधि-
शोभते । द्वितीयस्मिन्ऽङ्के प्रतिमुखमन्धिरपनिबद्धास्ति । तत्र युधिष्ठिरस्य मन्दु-
रूपं बानं विन्दुव प्रयासं प्रसरति । कविभानुमनो-रष्ट स्वरूपं वर्णयित्वा ‘मह-
मृष्यागं मन्त्राध्वं समिधं मिषादि दुर्घोषन-भ्रातृन् वाक्च निधाय कौरवाणां
विनाशस्य प्रयासवता मूषयति । तृतीयस्मादङ्कात् गर्भं नग्निर्भवति प्रारब्धः ।
सोऽङ्क पञ्चमं यावद्वर्तते । षष्ठेऽङ्के—

“भीमन प्रियमाहमेन रथमात् म्वल्पावश्यं जने
मर्वे जीवितमशयं वयममी वाचा समागोपिता ॥”

इत्यतोऽवमर्शमन्धेर्नयत प्रारम्भः । स च भीमाभिज्ञानकारिणीं धृष्टना यावद्
धीस्थितेति । निर्वहणमन्धस्ततः प्रारम्भ्यते यतो भीमं कञ्चुकीं क्षमिजानुमर्हति ।
स मन्धि पर्यवस्यति नाटकपर्यवसान एव ।

शास्त्रीपट्टया वेणीमहारस्य कथावस्तुना विज्ञाय रत्नार्पि पुष्करूपो नाटकः स

कला विधानदृष्ट्या न निर्दोष सिद्धयति । नाटकस्य वेणीमयमनरूपा प्रधान-
घटनामान भीम प्रतिज्ञया सार्धं निबध्नाति । पर नाटककारो न महाभारतस्य
समस्तस्यापि कथावस्तुन समावेशनविषयक लोभं सवरीतु पारयति तस्मात्
सोऽसम्बद्धा अपि घटना संयोजयितुमीहते । एष तदीयोऽभिनिवेश कथा गतिं
प्रति बाधकं सञ्जात । वीररत्नप्रधाने रूपके दुर्योधन भानुमत्स्यो प्रणयचित्रणमिता-
मृतमनुपयुक्तं वर्तते । काव्यप्रसादकार साहित्यदर्पणकारश्चोभौ मृगमुपकोशन्तौ
विलोक्येते प्रवृत्तिं ताम् प्रसीच्य प्रथो ह्यो० कीदृशोऽपि न मङ्गता मन्यते ।
य एतत् नाटकस्यास्य नायक दुर्योधन मन्यन्ते ते प्रणयचित्रणस्यास्यार्थचित्तय
प्रतिपादयन्ति । पर मत्स्यपि नायकत्वेन दुर्योधनेऽङ्गीकृते नेद् प्रणयदृश्यमुचिन
प्रतिभाति । न तेन हि कथावस्तुनो गतिं प्रकर्षं वा प्रीकृत्यतामुपैति न च दुर्योध
नस्यैव चरित्रमुच्चिद्वत्त्वमासादयति । एवमेव तृतीयाहस्थित कर्णाश्वत्थान्नोर्वांगु
द्वयमितरा प्रभावपूर्णं सद्यपि न किमपि नाटकीय प्रयोजनमुरीपयति अतस्तदपि
नापचायै कल्पते । अथग्याज्ञ दारुण्यामानहसि भीमकर्तृक दुःशासन वधचित्रणेन
तत्र च दुःशासन रक्षणविषयिकायाश्चेष्टाया अथथाम्नो विरतत्वस्यालक्षणेन न
भीमस्य महत्तोषचयमृच्छति । अथग्याम्नि दुःशासन गोपायितुं प्रक्रान्ते सति
यदि भीमस्तदुराशोणितपाने साफल्यमप्यरामियत् तदा भीमस्य गौरवमव
र्येत् । यष्टे अष्टे चार्वाकराक्षममवतार्यं कथामावर्तयितुं विधीयमानं प्रयामोऽपि
नापेक्ष्यते । तद्वदभाषोन्नयना तु धीरोदात्तनायको बुधिशिर उपहास गमित इव
प्रतीयते । तामवस्थां नीतरस्य तस्य तत्कारणिक चित्रणं न कमपि प्रभाव जन
यति । तावत्स्थाभाविकमव प्रतिदृश्यते ।

नाटकेऽस्मिन्नाटककारेण महाभारतीयानां बहुलानां घटनानां समुपस्थाप
नार्थमीहा तु कृतारित पर न स तत्सकलघटनामुक्ता एकस्मिन् सूत्रे प्रोक्तमव-
मत । न यावन्नाटकीया कथा विकास मनु धावेत् न च यावत् सा धारेव
गतिरीला स्यात् तावन्नाटक कला न गरिमाण गन्तुमर्हेत् । नाटकऽत्रैतद्विधमपि
वैशिष्ट्यं नोपलभ्यते । नाटककारा वर्णनेन तु कथां विान्वान् सलक्ष्यते पर स
तत्र (कथायाम्) व्यापारेण गतिं प्रदानं समवाच्यते । अतुर्थेऽङ्के सुन्दरकृत
रणाग्निवर्णनमस्ति तु कविबलित पर तत् कथावस्तुनो गतिं स्रपयति ।
अस्ति च तत् विगलितप्रभावम् । एवमेव भानुमतीकृत स्वप्नवर्णनमपि न
तावन्त विस्तारमपेक्षते यावान् स तत्र वीक्षितो भवति । इत्थं वेणीसद्वारस्य

विनिष्ठा घना द्यष्टया तु मन्त्रि प्रभवदेशः समाजुता मन्त्रैर्विन्ध्य पर
ममष्टया ता नादकर्मणि वायनाना नायकीया प्रमविन्नुता मन्दोक्त्वन्ति ।

नादकर्मणा कथं वन्तुनि क्वचिद् क्वचिद् भवितीना घनाया सूचनायि
प्रदनामि किञ्च मेऽपि भवमूर्तिरिव पनाकास्यानक गण्डद्व प्रयुक्तान् प्रप्यते ।
आयन्तु नृपकेषु तद् 'द्वामेष्टिकभारतनोति' इति विद्यते । द्वितीयस्मिन्नष्टे
दुर्धनो यदेव स्वा महिर्भू भानुमती स्वकीयोऽयमप्यस्यामिनि निवेद्यति
तदेव कञ्चुकीं आगम्य मन्त्रि निमन्त्रि । अनेन इति शब्देन दुर्धनोऽयमप्यस्यामिनि
विषयाया भविष्या घनाया मन्त्रेणमविषयानि । इति मेऽपि तत्र मन्त्रा मन्त्र-
मिष्येन नृमूल्यामेन सहान्वेति । अन्त्येन मयावदेन मरणा रपकेनव मन्त्रि-
यान् जपते । अत्र नृमूल्याय पद्वय उद्दिष्टमन्त्रे—

“राजा—नन्दिनिपनामर्त्तं कनिरिजानडमप्याम्ने देवो ।

यन — लोलाशुकस्य पवनाहुडिताशुकान

रवदृष्टिहारि मन लेप्पनवाग्वस्य ।

अप्यमिनु तव चिर जपनस्यलस्य

एषस्तमेव करमेह ममोप्युगमम् ॥

(प्रविरय पटावैवेन सम्प्राप्त)

कञ्चुकी—देव ! ममम् ।

राजा—केन ?

कञ्चुकी—देव, ममेव ।

राजा—कस्य ?

कञ्चुकी—ममम् ।

राजा—आ ! किं प्रष्टव्यम् ?

भानुमती—राजा, किं अर्थ मन्त्रेयि ।

राजा—यिद् प्रष्टव्यम् ! कृष्णमद ! कोऽयमर्थः ॥ व्याप्तेह !

कञ्चुकी—देव न कश्चिद् व्याप्तेह ! सत्यमेव प्रवर्तति —

मम मन्त्रेण भवनो मरणा रपकेनम् ।

एतिग विष्टिं स्वाददाकन्दमिव विनी ॥”

पतञ्जला कौटिल्येष्टिं मष्टा नायकृता । गण्डकदेवस्य योजना

त्रिधनायमतेनैतादृशी योजना 'पताकास्थानकं तृतीय'मस्ति । अन्यत्रापि अहि-
शतनकुलादिपदप्रयोगस्थले नाटककार क्षीतुहलोत्पादनस्य कृते प्रयतमानोऽवा-
प्यते । यस्तुतो नाटकस्य कथावस्तुवरयमेव रचिरं परं नाटकीया कला न तत्र
समुचितं सज्जा श्रयन्ती दृग्गोचरीभवति ।

नाटकस्यास्य नायको दुर्योधन इति चेन्न, तदपरे भीमो नायक इति,
तदितरे नायको नाटकस्यास्य युधिष्ठिर इति मन्यन्ते । ये दुर्योधनं नायकं
मन्यन्ते, तेषां कथनमेतत्—

(क) दुर्योधनस्य चरित्र-चित्रणे परिवर्तनं विशिष्टतया विधाय नाटक-
कारस्तं (दुर्योधनम्) चरित्रेणोच्चैरुत्थापयितुं यतमानो दृश्यते । इदं ज्ञाप-
यति यत् कवेर्दुर्योधनस्य नायकत्वमभिलषितम् ।

(ख) प्रथममङ्गं विहायावशिष्टेषु सर्वेष्वप्यङ्केषु दुर्योधनो रङ्गमञ्चे दीप्यते ।
प्रथमेऽङ्केऽपि स, रचनार्यकलापप्रति प्रेक्षकाणां दृष्टिमाकर्षयन् विलोक्यते ।

(ग) दुर्योधनगता शूरतारमसम्मानभावना च तमस्मदादरभाजनतां
प्रापयति । अस्ति स उद्भटो भटो विश्वमनीय सुहृद् स्नेहार्द्रश्च भ्राता । न स
भीम इव विकृतनाम्रियः । तदीयानि दौर्बल्यानि अस्मदीया समवेदनां तदर्थं
जागरयन्ति । मानवतायां स भीमाम्महीयान् । स पराजितोऽपि विजेषुभीमाद्
गरीयाद् ।

(घ) नाटकीयं कथावस्तु दुर्योधनहेतुरेवातितरा मनोम्राहिणी हृदयार्प-
णकारिणी च ।

नाटकस्य नायको भीम इत्येतन्मानिना मतमेतत्—

आदिमादृक्कान्तिमाह यावद्—

“चञ्चद्भुजममितचण्डमदाभिधात-

सङ्गर्णिनोर्युगलस्य दुर्योधनस्य ।

रथानापविद्धघनशोणितशोणपाणि-

रुतमयिप्यति कथास्तव द्वेवि भीमः ॥”

इत्येता प्रतिज्ञां विभाणो भीमः सर्वत्र गजं धूयते । द्वितीय-तृतीय-
चतुर्थाङ्केषु स रङ्गमञ्चे नोपस्थितः प्राप्यते परं तदीयस्य कथंभारस्य सूचनां
प्रेक्षका सलभमाना उपलभ्यन्ते । द्वितीयस्मिन्नङ्के कञ्चुकी भीम मरता रथकेतन-
भङ्गस्य सूचनां प्रददाति । तृतीयस्मिन्नङ्के भीमरथैषा गर्जना नेपथ्ये श्रुता भवति—

“इष्टा येन शिरोरहे नृशुना पाञ्चालराजा मञ्ज
येनाभ्याः परिधानमप्यपद्रवं राज्ञां गुह्यां दुः ।
यस्योरम्यतशोगितामवमह पातुं प्रतिज्ञातवान्
मोऽथ मद्भुजपञ्चरे निपतिनः संरचना कौरवाः ॥”

चतुर्थेऽङ्के सुमद्राको भीम-पराक्रममुपगम्य यन् प्राप्यते । इत्थं भीमो वेणीमंहादिप-
क्यावन्तुनो मूढापार एव मिदयति । वेणीमघमनाख्या घटनेन प्राधान्येन
भीममवगच्छते । वेणी-मंहारहेतोर्ममस्व—

“मम्यानि कौरवज्ञानं ममरे न कोपाद् दुःशासनस्य रुचिरं न पिबामुःस्त ।
मञ्जुर्नयानि गदया न सुयोधनोक्तं मर्त्यं करोतु भवतां नृपतिः पतेन ॥”
इत्येतां प्रतिज्ञैव बीजं प्रतीयते । भीमः प्रतिज्ञामेतां पूरयितुमादितोऽन्नपर्यन्तं
यत्नशीलः समामाधते । तत्कोपेन तु ज्ञानं भवतीति यत् न आज्ञानवशादापि
स्वप्रतिज्ञा-पूरणाय समुद्यत आसीत् । चेष्टाटकाद् भीमस्य व्यक्तित्वं पृथक् कृतं
रदान् तथा तत्रावशिष्येन एव हिम् ? नाटकस्य नामापि वस्तुनो भीमस्य
प्राधान्यं साधयति । अतो भीम एव नाटकस्यास्य नायको मन्वस्य ।

एतस्य नाटकस्य नायकत्वं हि युधिष्ठिरे समुल्लसतीत्येतद् अभिदूषतां
विद्याा इमे—युधिष्ठिरो नायक-गुणान् निदधाति । स महामत्सो गम्भीरोऽविक-
रयनः स्थिरो निगूढादृष्टो दृढबलोऽस्ति । सः सत्यं पातुं कुल-क्षयाशङ्कया शान्ति-
प्रतिष्ठापनप्रयोजनेन युद्धाद् दूरीभवितुं मग्निबलं कर्तुं निवृत्तमेव प्रयत्नं कृतवान् ।
शान्तिप्रियता तस्मिन्नां सीमां गतासीत् यत् सा न तस्य आदुर्म्योऽरोचन । सः
न कदापि मनागप्यविवूरपकारितायां अति बबन्ध । नितरामपतत यद् दुर्पोषनो
नैजं दुरभिवेशं परित्यजेत्; कृतेऽपि महति प्रयासे यदा स (दुर्पोषनः)
कीदृशमपि सन्धिं कर्तुं नोद्यतः सञ्जातस्तदा बाधिन एव मूढा युधिष्ठिरो
युद्धमनुपुषत् । आसीदसी परममौम्यः परमोदात्तस्त्वनाव औदार्यान्दातमानसः ।
रूपककारस्तस्य यं श्रेयमस्मत्पुरतो निदधानि तत्र मौम्यता देखस्विता च इत्येते
द्वे अपि विशिष्टेन शोभेते—

“यत् सत्यधनमङ्गभीरुमनसा दानेन मन्द्रीकृतं
यद्विस्मर्तुमशीदितं दामयता शान्तिं कुलम्येच्छता ।
तद्दूषनारजिमन्मृतं नृपमुनाकेनाम्बराकर्षणैः
श्लोपःपेनिरिद्धं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥”

अरयोऽपि युधिष्ठिरस्य समाश्लेषता श्लाघने । तेऽपि विश्वसन्ति यद्युधि-
ष्ठिरस्तेऽपि न द्वेषयिष्यन्ति । शालीनत्वात् सर्वशुभचिन्तनकारित्वात्
तस्य, तेऽपि तस्मिन् श्रद्धयन्ते । एतराष्ट्रस्तमधिकृत्य वक्ति दुर्योधनमाश्वासयन्—
“वयम् एव गतेऽपि मत्प्रायः नया किञ्च करोति युधिष्ठिर ? अन्यच्च सर्वमेवापकृत
नानुमन्यते ।” युधिष्ठिरस्य भ्रान्तप्रेमास्त्यनुकरणीयम् । भीमस्यानृत-निधनवार्ता-
माकर्ण्य म स्वयमपि प्राणान् हानुं चिताया, सञ्जायते सन्नद्ध । तस्य युद्धजनि-
तत्रय पराजयरूपफलभोक्तृत्वाद्यच्च नाटकान्ते “प्रीतनरश्रेष्ठ भगवास्तद्विदम-
स्मि” इति भरत वाक्याभिधानकारित्वात्, स एव नाटकस्यास्य नायक इति ।

नाटके यादृशमुज्ज्वलतर चरित्र नाटककारेण युधिष्ठिरे दर्शितं न तादृश
तत् स न भीमे न च दुर्योधने दर्शयन् समवाप्तो भवति तस्मात् कथरपि युधि-
ष्ठिरस्य नायकत्वमिष्टमिति प्रतीयते ।

उदात्तचरित्रेषु पात्रेषु श्रीकृष्ण एव प्रामुख्यम् । नाटककारेण स भगवद्वतार
रूपेण चित्रितो न सामान्यपुरुषरूपेण । “प्रवेशकाले किल तत्र भगवतः पारा-
शर्यनारदमुम्बरजामदग्न्यप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दारक्षैरनुगम्यमानस्य भरतकुलहित-
काम्यया स्वयं प्रतिपन्नदीप्यस्य देवकीमनो” इत्यादिकैः प्रथमाके
समुपस्थापितैर्वाक्यैस्तस्य सर्वश्रेष्ठव्यक्तित्वं नाटककार आलिखति । स दुर्योधन-
सभायां गत्वा दीप्यकर्मणेन पादवेनानुष्ठितवान् यां हि ॥ राजनीतिकीमाश्रयकरी
कुशलतां दर्शितवान् तत् पादव सा च कुशलता रूपककृता विलसन्तेनैव प्रकारेण
प्रकटीकृतान्ति । दर्शको रङ्गमञ्चे तत् तत् कार्यं कर्तुं नोपस्थितं परयति त पर
तदीया सा सवापि पटीयस्कता तत्प्रसङ्गे समुपनिष्टे । स पट्टेऽह एव समुपस्थितो
जायते नाटक कथाया । सूत्रधार स एव हृष्येतत् सत्यं कस्य न सचेतस्य पुर
समुपस्थितं भवति ? स एव युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य द्रौपद्यां केशसयमनोत्सवञ्चारम्भ-
यितुमादिदेश । नाटकस्य समाप्ती नाटककारस्तेनैव “तत् कथय महाराज, किञ्च
स्मात् परं समोदितं सम्पादयामि” इति व्याहारयति । एतत्पर्यमेव श्रीकृष्ण-
रूपान्वयगामिनीं महत्तां ज्ञापयति । यस्तुत एव श्रीकृष्ण एव धर्मसाहाय्येन
यदराजनीतिचातुर्येण यज्ञोक्तोत्तरप्रतापेन पाण्डवा स्वमाच्छस्य साधने तस्मिन्
महासमरे विजयश्रियमधिगन्तुं प्राभूवन् यत्र द्रोणचार्यं भीष्मपितामहं कर्णप्रभृ-
तयोऽतएवनिखिलविश्वमुविदिनशीर्यस्तद्विपक्षे समतिष्ठन्त ।

पुररपात्रेण कर्गोऽथ यामा च प्रमुखपात्रे स्तः । अथ याम्नघरिन्ने विद्येते द्वे
विशिष्टेन वीरपुररुचिर्नृ मन्त्रं च । नृ निरनोद्गन्माक्यं सोऽदितरा दूयते ।
तच्छुद्धेनाहने भू शरानिषु स्वहोत्रस्य यामभिगच्छन्ति विद्वानि म, मा निर
रामेवाभिनन्दनीया । तदीय प्रभाव सर्वप्रतिभ्यासो भूत्वा विनृम्भते । सेना-
नग्वबुधपाप। ममुपस्थित प्रयूह विगच्छन्त यः प्रतिज्ञा परितृप्तानि मापि
नाम्नाभाविही । पर प्रनेचावद् स यद्वा शत्रोर्दु नात्मन रक्षितु न शक्नोति तदा
मा कृता प्रतिज्ञा नम्मानस्यनुतयमुपादयति किञ्च कर्तव्याहर्निर्गन्तिम् । रूपक-
करहन्स्य वक्ष्यमाणामेनामवस्थामादिग्य नक्षरिप्रमुद्रमता प्रापयन् प्राप्तो
भवति :—

“मत्यादधनृत्तं श्रेयो धिक्स्वर्गं नरकोऽस्तु मे ।

मीमाद् दुःशासनं शत्रुं त्यक्तमप्यष्टमायुधम् ॥”

नाटके कर्गो महोद्भवावीराग्रगीर्त्वेन चित्रितः परं तदभिहितानि श्रुत्वा “एवं
किञ्चाभ्यामिप्रायो यथाश्रयामा मया पृथिवीराज्येऽभिरेकस्य इति । तस्याभावाद्
बुद्धस्य मे द्वाद्यगम्य बुधा दाम्प्रहणमिति तथा कृतम् । एतदर्थं कौरव-
पाण्डव पक्षपात प्रवृत्त महार्मप्राप्तस्य राजकस्य परस्परव्यमरेचभागेन तेन
प्रधान पुररुच्य उपेक्षा कृता ।” इत्येतदादीनि वचानि तच्छरित्रमपकर्षं नयन्ति ।

नारी पात्रेण द्रौपदी भानुमयी स्त्री मुख्ये । नाटकाद् द्रौपद्या वीरचरित्राद्विना-
स्वस्य परिचय समवाप्यते । तस्या क्रोधे वीररंभोद्भूतापास्तनयाया, वीर-
वंशस्य वीरमुपावासनेजन्त्रिणा विद्युदिव परिस्फुरन्ती समबलोरुयते । “णाह,
उदासीनेषु तुरेसु मह मण्डु, ण उग उविदेसु ।” इत्यादीनि तस्या वचनानि
कौरवहृतावमानना जनित क्रोधानलज्वाला मन्तप्यमानं तस्या मानममस्मन्-
पुरत मन्त्रिदपति । दरमन्तनी गत्वा द्रौपद्या कोपो नाटकीयकथावातुनो न
वीरमिव प्रतिभानि । अवान्तरबीजवेनैव तस्या क्रोध प्रगीपते ।

भानुमती नाटके एतिव्रतपरा नाती इव चित्रितामि । एष्टादृशुभान् स्वप्नान्
तस्याः हृदयमण्यनिष्टादृष्टि । सा मन्तं स्वभर्तृकरुणानकाहुयैवात्मानं कष्टे निपा-
त्यापि मन्त माधयति । “जत्रउत्त, जहवि एव्यं तहवि गुम्किदपडिण्णमागेद्वणं
बन्नु मट्टाण्”-इत्येतानि तदुच्यन्ति पदानि नरणा विवेकवतीत्वं प्रथयन्ति । “स्त्री-
भावेऽपि वर्तमाना वरं भवती पुनर्महाराज इत्येतन् कञ्चुकिनोदीरित वचो
मुगपदेव तद्गताननेकान् गुणान् अभिमनन्ति ।

नात्र सन्देहो महानारायणेन पात्राणां चरित्रचित्रणे प्रशसनीय साफल्यं
संलक्ष्यमस्ति तच्चित्रितेषु चरित्रेषु न ह्यपि कृत्रिमत्वं दृश्यते । सर्वत्रैव तत्र स्वाभा-
विकत्वमुपलभ्यते । अत एव तु नाटकमेतच्चरित्रप्रधानेषु नाटकेषु गण्यते ।

यद्यपि रूपके रसस्रुतीयत्वेन अतस्तथापि तत्राभिनेयत्वस्य स्थानं प्रमुखम् ।
अतस्तत्समर्पमप्यतिशयं स्तन्तिष्ठते । वेणीसहारनाट्यमभिनयश्चैव न सकलं नाट-
कम् । न केवलं तत्राभिनेयनैपुण्या कृशत्वमपि तु तत्र कथावसावपि गतिशीलं
न वीर्यते । व्यापाराणां च मयोजनमपि न प्रशस्तम् । न तस्य दृश्यकाम्यत्वं
निरूपे शुद्धं निरूप्यति । रसपरिपक्ववदृष्ट्या ॥ नाटकमिदमेकं सकलं सुन्दरं
प्रभावोत्पादकं नाटकं वर्तते । नाटकेऽप्यप्रधानो रसोऽस्ति वीर । तस्य रमण्य-
प्रवाहं प्रथमाङ्गादेवानवच्छिन्नया गरवा प्रवहन्ननुभूयते । स रसान्तराणाञ्च
स्रोतास्यात्मनि सञ्जिद्यमानो नाटकभूषणमाग्लावयन्नमते आनन्दे परिगमते ।

वीरभावभावितस्य भीमस्य तु—

- (क) “मध्नाभि वीरवशात् ममरे न कीपाद्
दुःशासनस्य रघिर न पिबाम्पुरस्त ।”
(ख) “मध्यापन्नार्णवाभ प्लुतनुहरचलन्मन्दैरुष्मानधीर,
कोणापातेषु गर्जन्प्रत्यघनघटान्घोम्यसबहुषण्ड ॥”
(ग) “अम्योग्यास्फालभिन्न द्विपरुधिर वसा-मास मरिचक पट्टे ।
मग्नानां स्यन्दवानामुपरिहृतं पदम्यस्य विमग्नतपसौ ॥”

हृषादिका पुङ्कटा वीरोक्तयस्तु द्वावित एव धृतिगता भवन्त्येव अभ्येषामपि
दुर्योधनाश्वत्थामप्रभृतीनां वीरपुङ्गवानामुक्तयो नितरां वीरभावमुत्पाद्य हृदये
सञ्चारयन्ति सर्वेषामपि मानवानाम् ।

द्वितीयपरिमण्डले पार्थस्य जवद्वध कथप्रतिज्ञाया भीता जयद्वधमातरं दुःशला
सान्वयता दुर्योधनेन कृतं स्वचमूवर्गं वीररमरवातिमनोज्ञं निदर्शनमस्ति—

“कोदण्डग्याविणाङ्गैरगगिरिपुभिः षड्ढोम्मुक्तदंष्ट्रैः,
छिन्नान्धोन्वातपत्रैः मितकमलवनम्रातिमुत्पादयन्ति ।

रेणुपस्तार्कभासां प्रचण्डमिततादन्तुराणां बलानां

माक्रान्ता भ्रानृचिर्मै रिति दिशि ममरे कोटयः सञ्चरन्ति ॥

स्वपिनिधनवृत्तं निशम्याचराम्नो हृदयं शोकं सन्ततं शत्रुञ्च प्रति दष्टं निञ्च

तद्विषयनप्रेरगया प्रेरित च जायते । तन्नामो मवति तन्मनस वीरोरमाह्वन् ।
तदुत्साहाभिष्यचना विडोक्कनामस्मिन् रणोक्ते —

‘पितुर्मृत्नि स्पृष्टे ज्वलद्गलमास्त्रपरशुना
कृत यद्रामेग शुनिमुपगत नम्रमवनम् ।
किमयश्च ग्रामा तदरिरधिरामार विषम
न कर्म ध्याधान्य प्रभवति विधानु रगमुत्त ॥”

अतुं नृपमेतयामंय युद्ध यद् वर्जित तदपि वनं महात्माहमञ्जारम् ।
अतुं नृप युद्ध-कौशल विडोक्क को न मवयुत्साहवान् ? यथा नाटकं वीररमस्य
परिपाकोऽवलोचयते तथैव रौद्ररमस्यापि । नामदुर्योधनयो क्रोधोद्गारास्तु नाटके
ध्रुवन्त एव पर रौद्ररमपरिपूर्यमाणा गर्वनाश्र यतस्तत आकुर्यन्त । अश्व-धामन
धनस्मिन् वचने रौद्रस्य स्वादो गृह्णताम् —

“यो य दास्य विभक्ति स्वमुत्तुस्मद् पाण्डवीना चमूना
यो य पाञ्चालगात्रे शिशुरधिकवषा यमंशया रणा वा ।
यो यन्नाकर्मसार्धं चरति मयि रणे यद्य यश्च प्रताप
क्रोधेन्यस्तस्य तस्य स्वयमपि जगताम-तरस्या-रणोऽहम् ॥”

यद्यपि नाट्यशास्त्रीयनियमाश्च रङ्गमञ्चे युद्धरथमुपस्थापयितुमस्मि दस्य परमत्र
नाटके यत्र यत्र समरचक्र वर्जित तत्र बीभत्सरसम्य मत्वर मयैव दामोदरी-
भवति । धरयतम् —

“हृदमपु-भगशोगिर्दहि कुम्भगहरस व-र्हि शस्त्रिदम् ।
अग्निश्च अ पिबामि शोगिश्च बलिशशब्द शमले कुवीभदु ॥”

यद्यपि नाटकस्य प्रधानवीररमावात्राटके वीर-रौद्र-बीभत्सरमाना शत्रुप्यमन्ति
पर तत्र द्वितीयाङ्के शृङ्गाररसोऽपि आस्वाद्यते । भीम निधनस्य कृत्वा न भुवा
द्वौपश-युधिष्ठिरयो कृते कुरुविष्टाये कुरुारम आस्वाद्यता यानि ।

“आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे ममाधी
ज्ञानोद्देष्टु विघटिततमोघ-यय मावनिष्टा ।
य धीयन्ते कमपि तमया ज्योतिरा वा परस्मान्
त मोहान्ध-कथमयममु वनु द्व पुराणम् ॥”

इत्यत्र दार्शनिकी भावना विश्व—

“ज्ञायादा न यथोर्ध्वेन यणितारनी द्रोणभीष्मौ हतौ

कर्णस्यप्रमत्तमग्नौ यमस्यतो भूति जगत् काङ्क्षुनात् ।

यामाना विघनेन मे स्वयि रिपु ज्ञेयप्रतिज्ञोऽधुना

मान वैरिषु मुञ्च ताव पितरावन्धप्रतिभौ बाल्य ॥”

इत्यत्र नित्यज्ञाया वेदनाया आर्तज्ञायाश्च क्रीडणी त्रियती च प्रियाभिपत्ति-
सञ्जातादि ।

माटकार्यं गृहीत कथाऽस्तु यद्यपि प्रवृत्तिवर्गमात्रं नास्ति प्रवृत्ति परं
कविना तदर्थमवसरमधिगन्तुमीहा कृतंवास्ति । माटकेऽत्र प्रवृत्तेर्मुद्रा मूर्त्तीभय-
विध इत्येव चित्रयन् कवि प्राप्यते । प्रमाणस्य मनोभिराम इत्यमीत्यताम्—

“प्राप्येयमिधमस्मद् कशम्कोषौ

पु वै सम निपतिना रजनी प्रवृद्धै ।

अर्कगुभिन्नमुद्रादोर—साम्प्रदाय-

समूचिनानि कमलाग्न्यदय परस्मि ॥

प्रवृत्तेर्भीषणश्च इत्येव चित्रोपयताम् —

‘दिपु मृदादिप्रपादस्तृण जटिलं चलत् पामुदुग्धोऽन्तरिक्षे

प्राङ्मारीशर्करालं यधिषु विग्विना स्वधकोषै सधुम् ।

प्रासादानां निवृत्तेऽभिनव जलद्वारा गम्भीर धीर

स्वधाराग्ने समीक्षे वहति परिदिशि भीर । किं सम्प्रमेण ॥”

नाटके प्रधानस्यानुसूचितं तैश्चपि दोषते । यद्यप्यो रसरत्नारण्येऽत्र भाषा
विभाति । य रस कवि प्रगाहयितुकामोऽस्ति तद्वसतिर्भवेने तस्य भाषा
सर्वबोपदुक्ता । भाषाया कवेरेषाधिरार । भीररसस्या इत्यताया गीष्ठी रीति
समुच्चिता भवति । नाटकेऽस्मिन् विरसप्रधाने नैव रीति परिस्पन्दते । गम्भीर-
भक्तिदूषकपदानि परिगृह्य समामान्यानि च पदानि प्रमुञ्च्य कविना सर्वत्र
ओजोगुणस्य गृष्टि कृतप्रति । गीष्ठीरतिन्यमुन्नमिताया ममाभ्यस्यपदमगुणितया
गम्भीराया ओजोगुणविधाविनाया आप्याया मदभावात् धीरो रौद्रश्च द्वानपि रमौ
नितरा विनादौ भूवात्मानं समुपस्थापयितुं प्रयत्नितुं सञ्जाती रत । इत्येकान्ये
पुनः तैर्ही यद्यपि न प्रिया मता पर रमपरिपाकस्तु तद्विधिर्नैव मागेन भवितु-
मर्हति । अतः काव्यवदृष्ट्या तु औचित्याच्चैव कल्पते स प्रकारः ।

नाटकेऽस्मिन् अनुशाम-यमकादिस्तब्दालङ्काराणां प्रयोगस्त्वस्यैव परम् 'आश-
स्त्रप्रहारात्-(२, २)' इत्यादौ विशेषोक्तिं विभावयत्यो, "विकिरधवलदीर्घात्
(२, १६)" इत्यादौ कारकदीपकस्य, "किं नो व्याप्तदिशाम् (२, १७)" इत्यादावुपमापकयो, "कुर्वन्वासा हनानाम्" (५, ३६)" इत्यादौ सहोक्ते
सौन्दर्यमेवमेवान्यत्रान्यथाञ्जालङ्काराणां नाट्यालङ्काराणां च सुपमा कविना सा-
दृशितान्ति । अलङ्कारा इयं नाटके अनेकेषां छन्दसां प्रयोगो दृश्यते । तत्र
शौरसेनी सातवीं प्रभृतिग्राह्यतमाप, अत्र सन्धक् प्रयुक्ता प्राप्यन्ते कथनस्य
सारेऽप्य नाटकमेतच्छालकलादृष्ट्या यद्यपि नोत्तमं परं काव्यकलादृष्ट्योत्तममन-
यैव विदुषा समारे सम्मानं लभते ।

(३७)

रत्नावली

शास्त्रीयपद्धतिमाधिय निरचितेषु हरयकाव्येषु सञ्चाजो हर्षवर्द्धनस्य 'रत्नावली' नाम हरयकाव्यमेक श्रेष्ठ हरयकाव्यमस्ति । सत्कृष्टताया कारणमिदमस्ति यत् तत्र तेषामुदाहरणानां सत्त्वाविकृतमा वर्तते यानि ज्ञान्यशास्त्रा वस्यचन रूपकस्य विशिष्टताया प्रदर्शनाय अपेक्षते ।

रत्नावली नाम्न्यरुणहृष्टवैव नोत्तमा अपि तु सा हरयकाव्यदृष्ट्यापि एकाभि नन्दनीया कृतिर्वर्तते । नाटिकाकारेण तत्प्रणयने तद्द्भुत कीशलमभ्युपायमि येन तत्र शास्त्रीयपद्धतिविषयक सौन्दर्यं कलात्मकञ्च शुद्धं साहित्यमुभयमपि नितरा मनोऽभिगम भूषणमानमुपस्थापयितु क्षमे सञ्जाते स्म । कुशलकलाकारस्य कृत्वा मन प्रीतिकरैरङ्गैर् वर्णशालेरयस्य रूपे नैसर्गिकीमाभा किरन्ती प्राणान् प्रवाहयति । न कलाकार शास्त्रीयान् सिद्धान्तानुपेक्षत । स तेषु रमते । ते च तस्मिन् रमन्ते । कलाकारस्यैतद्धि निमित्तं वैशिष्ट्य दृग्गोचरीभवति हर्षे, अन एव शास्त्रप्रतिपादित सन्ध्यङ्गक्रम विधानं स रत्नावल्या यथाविधि सरलं समवाप्यते । मुख्यसन्धेर्द्वादशरङ्गेषु करणमेकादशमङ्गं वर्तते विलोभनञ्च चतुर्थं पर रत्नावल्या प्रथमं करणमङ्कितम् — "नमस्ते भगवन् हुतुमालुध भनोपद रानो मे ह्वानी त्व भविष्यसि" इति । ततश्च तत्र विलोभनम् —

"अस्तापास्तसमराभासि नभस पाव प्रयाते ररा

वारधानी समये सम नृपजन सायन्तन सम्पन्नम् ।

सम्प्रत्येष सरोरहयुतिमुप पादास्तवामेवितु

प्रीत्यु कथं नो दशामुदयनस्येन्दोरिबोद्धीचते ॥" इति ।

अत्र विलोभनं सहोद्भेदाभिधमपि सन्ध्यङ्ग विभाति । भवति कलाकार स्वतन्त्र । तत्र राजमाना स्वातन्त्र्यप्रियता वस्तुन कला ध्वनयति प्रमाधयति च ताम् । नयनाय हर्षे कलाकारस्वमन्वयता यति ।

अर्थप्रकृतयः, कथावस्था, सध्वज सन्ति वस्तुविकासनस्य साधनानि । इयं रत्नावल्या तत्तत्साधनानि सन्धक् प्रयुञ्जान प्राप्यते । रत्नावल्या

कथावस्तुन. प्रधानं ध्येयमग्नि रत्नावल्युदयनयोरद्वाह । कविना विन्दुमन्त्रे
यौगन्धरायाम्—

“द्वीपादन्तर्मादपि नभ्यादपि जलनिर्घर्षेणोऽयन्मात् ।

आर्नाय इतिनि घटयति त्रिधिरभिमतमभिसुम्भामृत ॥”

इत्येतयोर्वशा माय्यस्य चोत्तं हृष्टमेव निर्दिष्टम् । एतन्मादुपसितनाट्टलोकात्—

“भारमोऽग्निम् स्वामिनो वृद्धिर्मे” देवेनेयं दूतहस्तावन्मे ।

विद्वेभंलिनाग्निं मयं तथापि स्वेच्छावरो भोजं पृथग्निं मनुं ॥

इत्येतद्वट्टोकं यावद् चोत्तमेवोपस्थादपि कवि । यौगन्धरायारूपं किंकार-
ग्भावरूपां मनुष्यम्यनि । बीजाभिचाया अयं प्रहृते आरम्भावरयायश्चान्वयो
विनीयते मुक्तमग्निनैव । अथ च मुक्तमग्निवैव चोत्तम्योद्भव उदयनात्ता संभव
छन्दोमहतादिकञ्च निरूप्यते । एतेषा मन्त्रावो रत्नावल्या प्रथमेऽष्टे विद्यते
नस्मात् तत्र मुक्तमग्निवैव परित्यजति ।

“मग्निदेव मगोस्त्वष्टुनिमुप पादांस्तत्रामेतिमु ।”

इत्यादिका वैतालीया गिरामाहर्ष मागारिका “कहं अहं सो रात्रा उदभगे जम्भ
अहं नातेन दिग्ना” “इत्यादिकं” यद्विद्वदिति तत् नन्वानमे प्रादुर्भूतं प्रेमनि-
म्यनक्ति कथाविक्रमने च तज्जायते माहात्म्यम् । कवित्पिथमिह अयं प्रहृति
विन्दुमुपधिरति । मागारिकोदयनमालिखितं यद् यतने तद्वैव प्रयत्नाया कार्वा-
वम्याग्निं विन्दुप्रयत्नयो मंगलिं प्रतिमुखमग्निधनये भवति । रत्नावल्या
द्वीपापाद्वे प्रतिमुखमग्निधेवातो विद्यते । रत्नावल्या नाटिकात्वात् तत्र पत्राकाप्र-
कर्तोः मन्त्रिवेत्तो नापेक्ष्यत इत्येतद् विमृश्य न कविना ते प्रदत्तिने । ते दिना
पाक्षीयतापि नापेक्ष्यन्मनुष्यैति तस्मात् तदनुपस्थापनं न काम्ये हानि जनयति ।
तृतीयाष्टे रत्नावली (मागारिका) वैषं परिवर्त्यं रात्रानं संगन्तुमभिसरलोपाय-
मवस्थाने परं न वर्तते न उपक्रमो निगपद् । वामवद्वत्ता मनुष्यं व्याहन्तु
इत्येति । भवति च न उपायो व्यहृतः । रात्रा यद्यपि नत्राहस्मादेव मागारिका-
मगान्तुते परं तद्वक्तिसमये “भो एवं वन्दे जदि अत्राला वन्दावली मवित्र न
आत्रादि देवीवामवद्वत्ता” इत्येतद्विधाव विद्वत्को हि वामवद्वत्ताया चागमना-
नन्वान्पुनरुदयनि इत्येतद्विधाया स्थितेविद्यमानत्वात्, तृतीयाष्टं प्रपञ्चासमि-
धावस्था भवते । तथाविधत्वात्, तत्र गर्भमग्निः सनुपतिष्ठते । “देवोद्गमादनं
मुख्या नान्यमत्रोपायं परवामि” “इत्यादिकानि वचनानि क्लृप्तं प्रहृते मद्भवेत-

यन्ति । कविना नियताप्यवस्थामेव दर्शयितुं हि तद्विषयक प्रक्रम समुपन्यस्यत । चतुर्थेऽङ्के हि भग्निवाधा यावद् रत्नावल्या प्राप्तिः सम्प्लूहा प्रदर्शितास्ति परमन्ते तदाप्यवमरो विप्रविहीनश्च समुपस्थापितः । एतत् सर्वं चतुर्थस्याङ्कस्यावमर्श-
सन्धिमात्रं प्रययति । तस्मिन्नेव चतुर्थेऽङ्के सिंहलेश्वरस्य सचिवो वसुभूति सागरिका निर्वर्ण्य बाभ्रव्य “सदृशीय राजपुत्र्या बाभ्रव्य” इति यद् व्याहरति तस्य तद्व्याहरणाच्चिह्नसन्धिः समारब्धो भवति । यौगन्धरायणकृत सर्वरहस्यो
ष्मीलने रत्नावली परिग्रहीतुमुद्यमगतिं वासवदत्ताविहितेऽभ्यर्थने च कलावाहि
स्फुटतयैव दर्शकानां ममचेऽन्तरति । अतश्चतुर्थोऽङ्क उपमहत्तिसन्धिं जुपते ।
कथावस्तुनि चमत्कारमवतारयितुं नाटिकाकारेण पताकास्थानकानामपि प्रयो-
गोऽस्ति कृतः । धनश्रयण अग्न्योक्तिरूप पताकास्थानकमथ च समासोक्तिरूप
पताकास्थानकमित्यतद् द्वयमेव प्रतिपादितम् । कविनामयोद्धूयोरपि सन्निवेशो
विहितः स्वरचलायाम् । “यानोऽस्मि पद्मनयने” इत्यादौ अग्न्योक्तिरूप पताका-
स्थानकं किञ्च “उदामोऽकलिका विपाङ्गुररुचम्” इत्यादौ समासोक्तिरूपं पताका-
स्थानकं शोभमानं परचनयेव भावुका । इदं सर्वं नाटिकाया अस्या शास्त्रीयप-
ञ्चायनुगामित्वं बोधयति ।

नाटिकाकार प्रस्तावनानन्तरं विष्कम्भकद्वारेण नाटिकास्थाया कथाया पूर्वं-
वतिनोऽंशस्याभासमात्रं प्रददाति । स च अतोऽयम्—“सिंहलेश्वरस्य सुता रत्नावली
य परिणे यति स चक्रवर्तिवमवाप्स्यति” इत्येतदग्न्योक्तिर्विदुष्यो कौशाम्बीश्वरस्यो-
द्यमस्य मन्त्री यौगन्धरायणो रत्नावलीमुद्यमार्थं सिंहलेश्वरं याचते परं सिंहलेश्वर
उद्यमस्य वामवदत्ताराज्ञीयत्वात् तस्य तां प्रार्थनां प्रत्यादिशति । ततो यौगन्ध-
रायणो “लाञ्छनकं ग्रामेऽग्निना वासवदत्ताऽदह्यत” —इत्येतमनृतमुदन्तं वितरयो-
द्यमस्य कृतं सिंहलेश्वराद् रत्नावल्या अधिगमनेऽधिगच्छति साफल्यम् । परं
दैवाद् रत्नावलीवाही पोतोऽर्गवे निमज्जति । फलकेनैकेन सायात्रिका उद्धरन्ति-
रत्नावलीम् । जानीना च सा यौगन्धरायणस्य सन्निधौ भवति । यौगन्धरायणस्तो
‘सागरिक’ इत्यनघ्राग्ना प्ररयाप्योद्यमस्यावरोधे देव्या वामवदत्ताया सेवायां
नियुनक्ति यनाद्यनं स्यादावजितस्तां प्रति । रत्नावलीरुधयेतदज्ञानान्तर-
मारब्धा भवति ।

नाटिकाया प्रथमऽङ्कं मदनमहोत्सवस्य दर्शनीयं दृश्यं समुपरिधत्तं भवति ।
सागरिका तस्मिन्नेव कमनीये सद्वसरे उद्यमदर्शनस्य समवासे पुण्यमयी

बेलाभगुने प्रच्छन्नाया दशायाम् । नदृष्टये प्रगयत्रीचमुष्वा प्रयमोऽहो भव्यवर्तिन ।

द्वितीयस्मिन्ने उच्यते विरहनाथ तदा सागरिका स्वमनोविनोदनाय राजान-
मालिष्यन्ती बोधयते तत्पत्नी मुमुगनेदयनवियोगवद्विद्वन्मात्रा तामुपवरन्ती
समुपलभ्यते । राज उदयनस्यापि एक पथे सागरिकाऽऽलिखिततश्चित्र, यत्र मुमुग-
नया सागरिकायि आलिखितार्थान्, अवगन्ति । चित्र बोध्य मृत सागरिकाया
मनुष्येति । मुमुगनाया प्रयत्नेन सागरिकोदयनया आलिष्यमपि सञ्जायते ।
सर्पेगवशान् तश्चित्र वामवदृष्टादृष्टिगत भवति । नृप चित्र विष्टोक्त्य वामवदृष्टा
कुप्येति विचरत्ये चिन्तां प्रतिपद्यते—इदंनराप्रविष्ट प्रदुर्गं द्वितीयाह्वाऽपि
मवृत्तनामुपैति ।

सागरिकोदयनयोर्मेलनार्थं मुमुगना विदूषकायोजितयोजनाया वामवदृष्टावग-
त्या सर्वमपि समीक्षित वैषय्यं यानि । राज वामवदृष्टाया पुग्नाद् मृग
निहेति । राजानुनयति ता पर न मया रोषो दूरीभवति । यदेषा सर्पापि
म्यति सागरिकायुनिमापद्यते तदा मायन्त दूयते भवति च मा ज्ञानानं
व्याशब्दितमुद्यता परं भगवदनुकम्पया न मा पुनरुदता भवितु पारयति ।
वामवदृष्टाकां प उभावपि सागरिका विदूषकवमनको स्वसम्पत्तां भवति ।
राज्ञो वेदना विन्नाह वरददृष्टमृतीय समाहिमेति ।

राज्ञो वामवदृष्टा सागरिका वन्दिनीं विचार्य विगूढयति च क्वपि ताम्, अथ
च प्रवरयति यन् मा उच्यते प्रस्थापिता । तदीया रत्नमाला कम्मैचन भूवेवाप
देया स्यादियेना लहनामाकाङ्क्षा जल्प्यापि मुपगता तां (रत्नमालाम्)
विदूषकायैव प्रपद्यति । विदूषकमनसा रत्नमालया राजान रञ्जयितुमीहते ।
इतीं राजानं विजयकर्म 'रत्नमाला मन्त्रिणा कोशलान् विजयो लब्ध' इत्येतेन
शुभेन वृत्तान्तेन प्रीयति । पतन्मित्रेवाम्बराणं काञ्चनमालाऽऽहृत वध्वन पुं-
आलिक स्वर्गपुंश्चक्रावविषया कौतुकं विनयति । वामवदृष्टासहितो नृपति
यदा तस्मैतुल्यजितमानसं गृहमानो राजभवनमध्याम्ने स्म तदैव राज्ञस्यो
जाम कञ्चुकी यो रत्नावलीयातेन सिद्धदुर्गाय राज कर्षीन् किञ्च सिद्धेश्वरस्य
मन्त्री वसुमन्त्रिणो रत्नावल्या साकमगच्छन् पतन्मय निमग्नवाञ्छावधवा-
दिनोऽभूत्, जागती । तां विदूषकस्य प्रीतिं सागरिकाया रत्नमालयादृष्ट्या
प्रेष्य 'इदम्तु रत्नमाला रत्नावल्या प्रदीयते' इति शङ्केते । वसुमन्त्रिवामवदृष्टा-

तद्वनमन्त्रिघटनोदन्तमारुह्य जलयात्रा निमग्नता रक्षावलीप्रावनादिविषयक सकल
नपि न्यनिकर आवयति रानानम् । राजापि यदा तत् सर्वं शृण्वन्नासीत् तदैवास्त-
पुरेऽग्निज्वाला प्रसरन्त्यो दृष्टा भवन्ति । विलोक्याग्निना दग्धमानमग्न पुर
वामवदत्ता भीता भवन्ती तत्र वन्दिनीत्वेन स्थिता सागरिकामग्रे पानु मोद्वेग नृप
प्रार्थयते । राजाऽपि तत्पुत्र सागरिकाश्रीवनरक्षार्थमग्रावेव प्रविशति । वामवदत्ता
विदूषक बाह्वस्य वसुभूतयश्च महोपमनुधावन्ति । पर सागरिकोद्गारेणैव सह
अग्निरपि दग्ध्ययकस्मान् । वस्तुन स अग्निरैन्द्रजालिकैर्वातुक्मेदामीत् ।
नामीत् परमाधनोऽग्निः । वसुभूति बाह्वस्यौ 'सा सागरिका तु तत्पुत्रो रक्षावले
वेति विज्ञाय नितरा प्रीयेते । तस्मिन्नेवानेदृष्टि यौगंधरायण सर्वमपि
रहस्यमुन्मीलयति । राजा सर्वमपि तन्निशम्य विस्मय हर्षञ्च विन्दति ।
वामवदत्ताया कृतेन मन्त्रिनयेनानुरोधेन च नृपो रक्षावलीं पयःपत्रं परिगृहीते-
ह्यारम्भत् सर्वमपि वस्तुपात निधाय भरतवाक्येन सह नाटिका भङ्गपुष्पमहता ।

नि मत्तय नाटिकाया कथाऽस्तु गिताऽस्तु सुघटितं सत् युक्तियुक्तया रीत्या
विक्राममभ्युपैति । नाटिकाकारेण हर्षण स्वकीयया निशितया प्रतिभया
मनोभिरामया च कल्पनया तासां ललितललिततराया घञ्जाना घोजनानि
विहिता या नैसर्गिकता चमत्करिता च परिष्वज्जाना कथाया कामपि
रचिता भूर्णा गति सञ्चारयन्ति । सारिकया सागरिका सुमगतयोरालापस्य
पुनरावर्तनं यत् कविना कारितं तेन च उद्यमस्य स्थान्ते सागरिकापरकप्रेमा-
विर्भावनस्य या प्रभावपेशला कान्तभावनोद्भाविता तत् पुनरावर्तनं सा च
भावना भव्या नाटिकामतितरां गतिमयीं विदधाते । एवमेव नाटिकायां
सागरिकाभिसारसम्बन्धिनी किञ्च तदभिमरणोत्प्रेक्षेद्विषयिका च या घञ्जा समुह
सति त द्वे अपि घञ्जे हर्षस्य दृष्ट्या कल्पनाया परममन्दलनिर्द्धानावन
विभामते । ऐन्द्रजालिकयुद्धावना तु आनन्दपूर्णमद्भुत आनावरण सृजन्ती
अनिर्वचनीयायामुल्लासवत्या आसुराया भूमिकाया नाटिका सवृणुते ।

अत्र नाटिकाया मायक उद्यमो घोरललितनायकः । तस्य चरित्रे विला
सिता, प्रेमपरता, कलाप्रियता, प्रणयपरायणता च दृश्यन्ते । प्रहृष्टास्ति यं शिष्ट
मुकोमन्त्रः । परिजनेषु च तस्य सहृदयभावो विद्यते । यद्यपि नाटिकानियमपा
रतस्याष्टाटिकाकारणोद्यमस्य विलाससुलसितं प्रणयप्रवणमेव रूप प्राधान्येन
प्रदर्शितं पर सापि घञ्ज नाटिकायां कविना तद्व्येतितास्ति यया तस्य राजनी-

निनिष्पातव विलक्षणं च सौम्यमनवगमं जायते । इदमपि मम्यम् विदितं भवति यत् स प्रगल्भलोचना मयुरनयनगामु वेलासु विगृह्येदनायसु क्षणेपु च न गजकार्येभ्यो भवयुदासीनः । विव्रयवर्णः कोशलविजयवृत्ताभ्यन्ताकर्ण्य स हस्यवन्मग्निरिव स्वकीयहार्दिकधन्यवादान् मह्यं व्याहरन् कोशलनरेशस्य च शूरता स्थापने—“मधु कोशलपते साधु, मयुरपि ते स्थावनीयो यस्य शत्रुघोऽप्येव पुण्यकारं धर्मयन्ति” इति । तत्राज्ञमन्तरेण सागरिकाऽऽनयनाध्ववसागद् सौमन्धरायगम्य शङ्खिनहृदयता किञ्च “कथमसौ मामनिवेश किञ्चित् करिष्यतीत्ये-
तत् तद्वचनं शीघ्रं राजनीतिमग्निरिव मत्तत जागरूकत्वमभिष्यनति ।

धमन्तकविदूषकस्य च चरित्रचित्रणे कविना स्थाप्या सफलताधिगम्यते । तेन तेन पाटवेन तस्य चरित्रमालिखितं येन विदूषकापेक्षितं सर्वेऽपि गुणा लोचनगोचरता गच्छेयुः । नर्मवाचिष्यस्तु वरहस्पत्यगम्यतु शरत्पत्र—मनोविनोदक-
विचित्रमत्वं—मुख—दुःखमहचरव—हाम्यप्रज्ञाणत्वादिसद्गुणा कुशलेन कलाकारेण यथोचितेषु स्थलेषु अगम्यमगचे विधीयन्ते । राज्ञि विदूषकस्य प्रगाढभक्तिग-
ामीयता च वर्तते । स नृपमानसप्रमादनाथ कामवद्वताप्रवृत्त निग्रहं समुग्रं महते, अनल—प्रविष्टे मति भूयसी सोऽपि तमनुव्रजति । “भोदि मरुचं मरुचम् । मयामि वग्नुमेन जड् इदिसो कदाचि अग्नेहि दिद्वपुस्वा”, किञ्च “मह्यदि-
णोहि भोदपदि चिरस्म दाव कालम् उदरं मे सुपूरिदं किदम्”, अथच “भो वमस्म न पदे मनुजरा गेउरमर्दं अगुहरन्ति । गेउरमहोग्जेव एमो देवीर परिग्रगस्म...” इत्यादिकतदुद्गिरितवाक्येभ्यस्तस्योपरिभणितानामनेकेषां गुणानां संस्मरणं स्फुटतया समवाप्यते । ‘द्विपदीयण्डं’ स ‘चर्चंगी’ इति निगद्य तु स्वविदू-
षकात्वं नितरामेव विवशं विधाय समुपन्यस्यति ।

रत्नावल्या मुग्धान् विधाति । उदयनप्रथममावात्कारकाले सञ्जाता तदृशा तस्या मुग्धता व्यनक्ति—“एद पेक्खिअ अनिमद्धमेण ण मक्खमोमि पदादो पदं विगन्तुम्” । तस्यामनित्यं पुनोत्तमेव मौन्दर्यं समुत्तरलदबलोक्ष्यते । नृपोदय-
नस्य हृदये न मात्रनोदियेतदर्थमध्यवमितः प्रयत्नोऽपि तस्या अनुपममुन्दरता प्रकटीकरोति । रात्रि—

“इश पृथुनरीकृता त्रिनविजाध्वपत्रविच-

क्षुभिरेपि साधु साध्विति मुञ्चै ममं व्याहृतम् ॥

शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् भुव चेतसा

विधाध ललना जगत्प्रयललामभूताभिमाम् ॥”

इत्येषा सामधिकृत्योक्तिरपि तस्या अलौकिकसौन्दर्यवत् वेदयति । अस्ति सा कलापारगता सुन्दरी । चित्रकलायां सा नैपुण्यविशेषं निदधाति । गच्छिप्रसङ्गां प्रशमयति पुन पुनरतलसरी सुसगता । राजा तदालिखितचित्रं विनोदय तस्या मनुरक्त सञ्जायते । परिस्थितिवशात् सा अवश्यपि राजननया दासीवोदयमान्ता-पुरेऽहानि गमयति ण्तद्वेनोत्सङ्गा मनो न जातु ग्लानिर्मुञ्चति । तां दृष्ट्वा नीतापि सा स्वपितृकुलमर्चादारचायामस्ति सावधाना । वञ्चं पृष्ट्वा सा सुसगताया वापार्जनयना भवति । कूर्पां भूयैव सा स्वमर्षां वशावोदयतां च पुगपदेव प्रकटीकुरुते । तारुण्यं तज्जीवनं न तस्यै रोचते च गमपि, परमुदयनगत प्रेम जीवनं भारयितुं तां सनिबन्धमनुसृण्वि । जसति च सा—“ता परस्मैमण्डूनिद्वि मे जीविद् पदस्व दम्पतेन दाणिं बहुमतं सपुत्तम्” । नैजाम्बयाभिमानशालिण्यां तस्यामारम-सम्मानभावना बलीयसी भूया सत्कुरति । सा अपमानं सहमाना न स्वजीवनं बोधुकामा । तद्भित्तरगरहस्ये सति ज्ञाते वामरदत्तया सा अपमानाद् वर स्युरिति विभूय लतापारोनात्मानं शिघ्रास्ते । न तस्या प्रेम औचित्यमतिक्रमते । सुसगता तत्प्रेमैवमभिनन्दति—“न कमलाकर वर्जं विरवा राजहस्य-यन्त्राभिरमते” ।

अस्ति वासवदत्ता राज्ञ उदयनस्य प्रधानमहिषी । तत्सुहृणीयप्रेमहेनो राजोदयन सर्वथा तदधीन एव । न कोऽपि च ग एतादृक् यस्मिन् सा राज्ञ प्रेम पारावारे न निटीना प्राप्येन । तज्जीवनमेव तज्जीवनं तदनुकूल्यमेव तत्पदवासस्तरमाद् राजा न कदापि तस्यां प्रमाद्यति । अत्र—

“प्रिया मुञ्चत्येष स्फुटममहना जीवितममी ।

प्रकृत्य प्रेम्णा रत्नलिनमविष्य हि भवति ॥”

इत्येतद्विचित्रं मृग वच प्रमाणम् । वासवदत्ताया परमोदारकदयता तस्या पदयमनरक्ता च तद्वानितरामेव स्फुटनया प्रकाशमुपैति यदा राजप्राप्तादमपि पृथीत प्राप्य सा मन्त्रं घन्दिनीत्वं नीतां सामरिकामने पानुमवनीन्द्रं प्रार्थयत—
‘जगत् मम गिरिधरणं वृष निभ्रष्टेन सन्निधौ ग्राभरिजा विवज्जति । ता न शरिणाञ्जु अज्जता” । परिजनेषु तस्या दाक्षिण्यं सदैवावलान्ति भवति । विदूषक-नेतृमन्त्रपि सा सम्मानपुरस्सरं मोचयति ।

नारायणसु सुनन्ताया अपि चित्रमनुकरणीयम् । सस्ति सारङ्गिका-
मया । मा तु सन्निव सन्निव सुख तु सम्यग्वात्सल्यमिवन्ति । मया सुनन्ताया
म गुण मशमने । विरहतापमन्त्रहाया मया सारङ्गिका म न परममेवेन
परिवरन्ता प्रपन्ने । मापि चित्रक या दृष्ट निदधति । मागिरिःऽऽनिवर्त
द्वयचित्रकउत्ते मा निर्विण्ण मारिगामपि नःऽऽतिर वित्र कामपि प्रम
नीया गोला प्रापति । तस्या वाक्पुत्र तद् मया विदित मयि यदा मा
उदनेन सह मयति । मा मयदा सारङ्गिका द्वितर तन्मर्दनमनुष्टु
मुपनेन य विदुषक प्रपर्वति । वतुन सन्निव चर्चमरी ।

नाम्पदस्य विद्यामिदु यद्वादिनाया नाको वीरलिङ्गानिपत । न
प्रारत्नीया प्ररर्षेत् । पुनर्द्विनात्रिकाया प्राधान्य श्रुत्वा मयति ।
रत्नरत्नामपुत्र हर्षे तमर्चनसुख दद्यात्प्रमदितति । प्रयमके कति
वैपन्नेमवय ददंस्याचक्राक्ष द्वि हरय श्रुत्वा रमत्पुत्रवर्गप्रतिद्वन्द-
पूर्वमत्तनति । वाचद्वन्द्वपनयो मृदुगीय प्रेम तु मग्निम् रत्नापौरुषमे
जीवनेन सञ्चारयति । कविनाटिका सारङ्गिका उदपन्म्य च प्राधावने
मयि प्रतिष्ठापयति । नः श्रुत्वा मयि विद्वन्मन्त्रिणी द्वावपि परं
मत्तद्वर्क रिश्रिणी हयेने । प्रेमद्वयो गुण श्रवा चित्रद्वन्द्विना जयते
हयेनकारात् तत्तर्कपि नाटिकाया कुहल उरकार मन्त्रचनना निव
यति । श्रुत्वा हावन्मन्त्रि नैव मत्तम् । नदक परकीयाया वा समिपि
काया हावा म् प्रीति । परमेण्या नटिकायाम्भित्तम्य प्रमदपौरुष्य
पितृवात् हावा नामानमन्त्रिण्याया पत्निमयिनु वमने । तपश्चेऽपि उदयन
स्यापौरुष्यायते ते अम्बद्विद्वद वीर मन्त्रि—

“प्रमदविद्वद्वा हरे वरते क्षति न इक्षिता

धयति धन कर्तुर्दे रम्य परेषरी ।

यदति गृहो यत्तुनीति प्रथमद्वन्द्वे

रमयतिवर्त मदेनम्या तयति रि क्षतिर्न प्र”

मन्त्रिणां परकीयाया हारम्भति पर । द्विपत्तमन्त्रिपत्त मद्गुणा
अपि भवत्पत्तमदम् । परकीयाया प्रेमति तु मद्गुणात् प्रेमतास्य हते
वादननिव मग्नेने । रत्नवत्तमन्त्रिणां वनेद्वयो वत्तना कृन्ति ।
अन्तपुगे मयिगृहीते ददंयन सारङ्गिकाम्भित्तुं यति नः तत्तर्क-

सुरमन्त्रभयन् इति—(लब्धे वृहीरवा निमीलिताद्य स्पर्शमुखं नागान्) “अहो
यत्र मेऽपगतोऽय मन्नाप । शिष्ये, समाश्रयिहि, समाश्रयिहि”.

“यच्च लग्नोऽपि भवती न दहस्येव पावक ।

यत्र सन्नापमेव स्वर्शते हरति िधे ॥”

तदेव सयोगशृङ्गारस्य परिषार साधुयककृतया चोपपादिन । सागरिकोदयनघो
प्रेम प्रिलम्बशृङ्गारे पूर्वानुरागत्वेन समुपसिष्टे । शिष्येमाग्निप्रज्वालिनाया
सागरिकाया वक्षामि वक्ष्यन्तामिति तन्मात्रमवेदनामुन्नीलवस्ति—“इह न
अदिनिमस जगदो बहुदि सर सखिद्व हम् जग परिषद्व अग्नेमेत दत्त-
परिषिद् जग अशुभसङ्गो न दज्जसि ” सागरिनाया वक्ष्येतेस्मिन् उद्ग-
प्रलापोन्मादध्याधिप्रभृतिविरददत्ता व्यज्यन्ते । उद्गयनस्यापि विरदत्ताभाधिप्रग
कविना कुतलतया कृतम्—

“वाणा पञ्च मनोभयस्य निवृत्तास्तेषामनमयो जन

मायोऽस्मद्विउ एव दक्ष्य इति पञ्चोके प्रसिद्धि गतम् ।

इह तत् श्रुति विप्रतीपमधुना यस्मादसक्यैरथ

विद्व वामिजन शरैरशरणो नीतस्वया पञ्चतान् ॥”

विरहे शिष्यजनस्य वस्तु नितरां प्रेमोपायनपरस्य मानस धिबोति—इत्येतत् तद्व
च नाटिकेयमुपायनीकरोति —

“कण्ठारलेव समामास तस्या प्रलपयाञ्जया ।

तुल्यवाक्यथा समीचेय तनुरावाक्यते मम ॥”

तदेव पञ्चद्वयमपि परिष्ठाक गमितमिह ।

एतस्यां नाटिकायां शृङ्गारसंवादाद्योऽस्येव सर्वत्र परमन्येऽपि रमाशनेकं
तत्र तत्रास्वाद्यन्ते रसिकजनैः । सङ्ख्यदयजगत्—

“अलम्पस्तशिरस्त्रशस्त्रकृपणै कृत्तोत्तमाङ्गे यत्र

ध्यूवास्तस्यरिति स्वनेत्प्रहरणे धर्मोद्गमद्विदिनि ।

आहूयानिमुखे च कोसलपतिर्भगवे प्रधाने वले

शोकेनैव रुमण्वता अरशनेर्मत्तद्विपत्तो हत ॥”

इत्येतस्मिन् श्लोके वीररममास्वादयति । तत्र चार्यां नाटिकायां सधानशरम-
भास्वापतां याति यत्र कथिलमुष्टो भूवा सर्वत्र सम्भ्रमं धितनुते चिद्व यदापि
शासादे प्रमरति । तत्र करणस्यो रसिकान् परिप्रीणयन्नुदेति यत्र समुभूतितो

रत्नावल्या-मगरे निमग्नत्वं निमग्न मृदुलमातसा वामवद्धा रोदितुमागमते ।
ऐन्द्रजादिकर्म्मिणे चमत्कारपूर्णे कीचुके कविनादभुनग्मो विनिवद्धः । इत्थमस्या
भाटिकायां सव्यपि प्रधाने शृङ्गारे रम्यान्तरागमपि मफलाभिव्यञ्जना कविना
कृतान्नि ।

हर्षं प्रकृतिप्रेमी प्रनीयते । अगद्व नु तैरान्तपुरप्रेमलीलां वर्णयतापि
प्रकृतिवर्णनार्थमवसरोऽन्तर्लोकना भागिने पुर । तेन प्रकृतिर्द्विप्रिधत्तेन वाच्यते
उदीपनप्रेमाञ्जल्यमागंग च । धन्यस्तने रत्नोके प्रकृतेरदीपकं रूपमगर्भा-
विनम्—

“उग्रद्विद्रुमगान्निभि त्रिमलयैस्वाभ्रां ग्विर विभ्रनो
मृदालीविरतैः कलैरित्तदं षष्ठाहरीलाभृत ।
धूमन्तो मलयानिटाहनिचलैः क्षान्ताममृदैर्मुहु-
र्भासित प्राग्ग मनुप्रसंगमनुवा मत्ता इवामी दुमा ॥”

मग्नपङ्कटारमुत्थेन प्रकृते श्रीनिभादनीया—

“हेति रत्नमुग्रद्वजेन कक्षिनः सांभारिस्वारिणा
परपाञ्चानि निनिर्जितानि सहसा गच्छन्ति रिष्यायताम् ।
क्षुब्धा रत्नपरिदारवारयनितागीतानि शृङ्गादना
लीयन्ते कुनुमान्तरेषु शनैः सञ्ज्ञानलजा इव ॥”

कविः सूक्ष्मनयापि प्रकृतेर्निरीक्षणे पटीयात् । तदीयमिमं गुण प्ररनीति
सौख्योऽयम्—

“पुरं पूर्णमेव स्वर्गयनि तनोऽन्यामपि दिशं
कमात् क्षामश्चिद्रुमपुरविभागोस्तिरयति ।
उपेन पीनतं तदनु भुवनस्थेचमफलं
तमभ्यवर्तंष्य हरति हरकण्टप्रतिहरः ॥”

नाटिकाया भागा सरला अत्रनिदतप्रभाया सुलजिता च वर्णते । न तत्र दुर्मुहाणि
पदानि सन्ति, न च समायवदुलता । सर्वथैव सा रम्यारुपास्ति । वाक्यानि न
सन्ति तत्र दीर्घदीर्घनराणि । “कष्टोऽयं ननु मृदभावाः”, “मनश्चलं प्रकृत्यैवे”
त्यादिभूतिभिः समुल्लसति सा सूक्ष्मशान् तत्रार्थे गम्भीरतापि समागतान्नि ।
तत्रय प्रनादो मातुष्यं च काटिदामं स्मारयति । नास्ति कवे शैली मवभूति-

भट्टनारायणयो शैलीव कृत्रिमा । तस्य शैल्या त्रिशिष्टतेय यत् तत्र चित्रात्मकाना
 प्व-यामवानाञ्च पदाना प्रयोगोऽभ्युपगतः । मधुरभावाभिन्त्यक्यर्थं वैदर्भी
 ह्यपेक्ष्यते । कविना सापि स्वकृतावङ्गीकृतारितः । कवेर्भाषाया वैशिष्ट्यमेतदपि
 वर्तते यत् तत्रालङ्कारा स्वाभाविकतयैव सम्पगता सन्ति । तत्रोपमोपमेशप्रता
 पातिशयोक्तिविभावना-समासोक्त्यादीनामलङ्काराणां श्रीभृङ्ग सचेतसा चेतो
 हरति । शब्दालङ्कारेषु श्लेषोऽपि कवये रोचते । नाटिकाया नाट्यशलाया काव्य
 कलायाश्चाभयोर्मञ्जुलतया समन्वयः सञ्जातोऽस्ति तस्माद्भानावली सर्वधैवैका-य
 तमा सफला कृतिरिति शम् ।

शूद्रकृतस्य सृष्टकटिकञ्च

सम्कृतमाश्रित्ये शूद्रकृतस्य यथाः सर्वत्र प्रसृतं प्राप्यते । तेनैवैवम्य कथासि-
र्यागते^१, शिष्टिनो वृक्षलुमारचरिते, चागम्य हर्षचरिते, कादम्बरं^२ च, शिवद-
म्भ्य वेतालपञ्चविंशतिहासो, कम्पुतस्य राजनरविग्रहा, रघुपुत्राणे^३ च
ग्रामस्य, मेगादिने^४स्य वेशविशंवर्त्म्य विहोरसत्त्वन् नृपस्य नान सादरे
कीर्त्यते । अन्ये^५ चानेके स्वस्वगचनानु अनर्थं चरितं चरित्रं च चान्नपत्य
चिप्रयत्नः प्रेषयन्ते । सृष्टकटिकर आनुत्वे चास्य प्रसारितमीक्षमन्त्रे वयम् ।
मूयसो विदुसो गोमामेनदीपों प्रशम्भनानधीष्य केनः सप्रभननिम्न प्रचपं प्ररानि
यन्तूनमसौ मेदिन्या प्रथितकीर्तिगुनशक्ति-मनि-मग्नश्रो विचक्षणमूर्धन्यो
विशार्तिनिवप्रसीवंभूत् । सग्नमपि तदीयार्था सन्त्यां विवदम्परीमूनायानन-
सादितम्पुटेनिहासप्रमाणादां, तस्य सुधवकुलपगिगुनगान् नर्तिनोक्रम्यनापुग्य-
रत्नेरत्वाच्च सोऽस्यमेव वस्मिन्महि मौजायवस्मनेहमि भुवनमिदं स्वगस्मिन्-
सुखनयाम्भूवेति निर्धार्यते ।

पुनरावकावदन्तमपि निश्चयपूर्वकमेतन्नामिषातुं पश्यते यच्छूद्रकं क
भासीत् कस्मिन्ना वाने दूमां ज्ञात्वन्मन्दरा गौरवगिरिप्रवतरे शृङ्गे समारोप्या-
मान । विद्वद्दीपेय श्रीचन्द्रवली^६ पाण्डेय साह यद् वानिहीपुर पुलमादिष्व

^१ तन्मात्र शूद्रकात्म्योऽपुद् भूयतिः प्राप्यविक्रमः ।

(कथावर्तिर्यागरे ११ये तरङ्गे, पृ० ४१४)

^२ 'राजा शूद्रको नाम' (कादम्बरान्, पृ० ९, लि० ३०)

^३ रघुपुत्राणे, कुमारिकाश्रये ।

(शूद्रकः कलिवर्षे ३२९० वर्षेऽप्येतेषु सम्भवत्)

^४ { अ } राजसेवकशृङ्गेविज-उत्तिरुमौनिकृत शूद्रककथा ।

(आ) भोवकीनिषादपेया पञ्चविंशतिहा आहतकाव्यस्या शूद्रकस्या ।

(इ) मोजेनास्तिवपुतेन चतुस्मृत् विक्रान्तशूद्रकं नाम नाटकम् ।

(ई) काव्यादशोकाया वादिबधेनोन्निवितं शूद्रक-वर्तितम् ।

^५ श्रीचन्द्रवली पाण्डेयः शूद्रक, पृ० ३८ ।

शुद्धक आसीत् । डॉ० रिमथ^१ आन्ध्रवंशसम्भव सिमुवमेव शुद्धकं निर्धारयति । प्रो० स्टेनकोनो^२ वयते यत् २४८तमे सैन्ताब्दे सम्भूतः शिवदत्ताय चित्तीरा एव शुद्धक आसीत् । दशरुमारचरितरचयिता दण्डी एव शुद्धक इति^३ श्रीपिरीलोडनुमिमीते । काश्चन हस्तलिपयस्तु वदन्ति यच्छालिवाहननृपतेर्मात्रा एव शुद्धक इत्येता संज्ञा जुगुपे । स एव, गच्छताग्नेहसा, प्रतिष्ठानम्य नृपतिर्जज्ञे । इत्थं शुद्धकीयस्य किञ्चमधिष्ठित्य गतान् विवादः श्रूयते यथा, तथैव तस्य समयमुद्दिश्यापि गन्ति सैका उहा ।

कवि कदम्ब शुद्धकं विक्रमादित्यात् ग्राम्भवमन्गच्छति, परं दहहणाभिमत कतमोऽयं विक्रमादित्य इति न स्पष्टम् । केदयं स विक्रमादित्यो यो डॉ० राजगोपाणेयवृत्तानुसन्धानानुसारं बालिदासस्येराभयदासः गालवगणप्रमुखो विक्रममन्सरप्रवर्तनस्तदा शुद्धक ईशवीयाब्दचर्तनकालात् प्राग्बर्त्तं सिद्ध्यति । यदि डॉ० रिमथ त्रिचारोपरि ध्यानं प्रदीयते तर्हि दशुदगमन्त्रिचा प्रतिभाविधत्मा श्रीशवीयाब्दात् प्राग् शासिन्या नृतीमन्त्रा ज्ञानावद्ये समभवत् । मार्तमेना-क्यप्रतीत्यपण्डितप्रणीतभारतेतिहासानुसारं मगधराज्यं शिवराजामा राज-सम्प्री १९१तमेशाब्दे ईश्वर-व्यापारित इत्येतेन शुद्धक ईशवीयद्वितीयशतनवर्गं यभूवेति ज्ञायते । टी० प्लीटो त्रिमूरयति यच्छुद्धकसुखरीश्वरत्वेन आन्धान् पराभूय २४८-४९तमेशाब्दे यदिसंमन्सरं प्रार्थयितुं इत्येतेन तदीया त्रिमागता नृनीयशतकयायिनी निष्पद्यते । इन्द्रपुराणेऽपि यदि अज्ञा निधीयते तदा स महसैस्तमेशवीयाब्दात् ईश्वर-व्यापारित जायते यतो हि पुराणानां रचनोपसिनिदिष्टेऽवीय ततश्च यान्द्वय समपद्यते । अत्रन्तिमुम्हरी-कथाया उगितरय शिवराजानिमहीपस्य तमपेऽयमन्नीति बेपाञ्चन फोविज्ञाना मतमिधमेव पुराणीतितमे सैन्ताब्दाभ्यर्जेऽजनिहेति प्रमाणीभवति । (परं पुराणोक्ततिथिमाध्वयं नु शिवराजते काल सैन्ताब्दमावर्तति चतुर्थे पञ्चमे वा शतके निर्णयते) श्रीजैत्रोबीमहाभागस्तु प्राठ यत् स ईश्वरचतुर्थशतकात् प्राप्ततन ।

^१ स्टेनकोनो इण्डियन क्वा पृ० ५७ ।

^२ ए० ए० मेकडानन, ए हिस्ट्री ऑफ स० ति० पृ० ३६१ ।

^३ हिन्दी विश्वभारती, पृ० २८९९ ।

^४ दी हिस्ट्री एण्ड कल्चर ऑफ दी इण्डियन पीपुल, स० ३, परि० १५, पृ० २९८ ।

सृष्टुःकटिकस्य नामाविवक्षाः स्थितेऽपि दृष्टिं निरूपयति ॥ श्री० भोटासङ्करनाथ
आचारे^१ यत् न्यायविशयस्य भासते सुलभासनात्मनः सङ्गत् । तस्मात्सृष्टुःकटि-
कस्य शृङ्खल इत्यर्थस्य पञ्चमस्य शतकस्योक्त्या न पदस्य शतस्य प्रा-
प्तेः नृदिता । ध्यानतः पुनः पुनः महदल्पं नक्षत्राणां हनेऽपि विधा-
प्रयोजनो यत् मानस्यनक्षत्राणां स्थितिं दर्शयितुं पूर्ववर्तिनाम् ।^२

शृङ्खले सृष्टुःकटिके तस्मैः^३ दृष्टस्तेर्मन्त्रादिगोत्रिकर्म इत्यन् परा दण्ड-
निर्दिष्टावरोहदधेर्मित्रा प्रविष्टादिभ्यम् । दृष्टानकादवगम्यते यत् तद्वर्ग-
भासना वराहमिहिरात् पूर्वमवर्तन । एतं निवृत्तिं शृङ्खल वराहमिहिरात्
पूर्ववर्तिनामनिवर्तनम् । वराहमिहिरा सुलभादे^४ गज्ञान । तेनेदमेवदन्तं
सृष्टुःकटो सुलभासनादवत् प्रागेऽस्योत्र द्वितीये किं न त्वीदमिन्द्रादे-
प्रादुर्भवत् । आचार्यस्यैवंविधानस्य^५ निरूपणेन यत् तस्य स्थितेः सार्वभौ-
पञ्चमस्युक्त्या दृष्टावि पञ्चदशितिनिति ।

सृष्टुःकटिके दर्शिता मानसिकान्ध्यात्मनः, तत्र शृङ्खल विविधा प्रादुर्भ-
वात्, श्रीमेरी-आगरी-रा-मरी-चा-हली प्राच्यारम्भित्वाः-अवलोचन, तत्र
च मनागतनि 'पञ्च-आचार-कार्य-सुखादीनि' पञ्चि समकाल्य, वाग्य-
मनाया मनननिष्ठिताय, धर्षिकरम्भिति, चन्द्रस्य सार्वभौक-दिष्टं च
समेष्टय शृङ्खलस्य वा सृष्टुःकटिकस्य पुरातन-रता नि मन्त्रिकद्वारा सिद्धयति ।
सुलभात् प्रादुर्बिज्ञ भौतर्तन-प्रत्यपननात्मनः भारतस्य राजनीतिकं स्थितिर्न^६
सौवर्हापटनेत्यत्र भारतीनिष्ठायः सार्वा । प्रागे १५० वर्षाणि दावद्वय
रात्राणि शब्देऽव्यालोचनम् । दासगनां बाहुबन्धन, केन्द्रीय-प्रदेशावाद् वा
हीन्यात् सर्वत्र राजद्वन्द्वमेव प्रभवत् । सृष्टुःकटिके पूर्वविधायाः स्थितेः

^१ सृष्टुःकटिकस्य; पृ० २८४ ।

^२ श्री हिन्दी एण्ड कम्बर ऑफ़ दी इण्डियन पोस्ट, सं० २, पृ० १६,
पृ० २६४ ।

^३ 'अङ्कारकविस्तृत्य प्रणीतस्य इहस्यते' । (मृच्छ०, १, ३३)

^४ श्री हिन्दी एण्ड कम्बर ऑफ़ दी इण्डियन पोस्ट, सं० ३, पृ० १२,
पृ० २२१ ।

^५ सृष्टुःकटिकस्य, पृ० ११९ ।

^६ स्थितिः - भारतीयसंस्कृत तया सृष्टुः का विधा, पृ० २०५ ।

स्पष्टमेव दर्शनमाप्स्यते । अतो विश्वासोऽयं भवति यत् शुद्धकं सातग्राहनद्युगे—
ईशरीषद्वितीयशतकस्याहोरित्त्वं तृतीयस्यान्तरा^१ सम्प्रगूय ।

मृच्छङ्कटिकस्य कर्तृत्वमधिहृत्यापि तर्का भूयन्तेऽनेके । विदुषा मध्ये
उद्गो मृच्छङ्कटिक शुद्धकर्तृत्वमभ्युपपत्तुं नोद्युक्ता दृश्यन्ते । श्री डॉ० पिनेटो^२
नाम प्रथी मृच्छङ्कटिकस्य कर्ता दूषीति मन्यते । श्री टॉ० सिल्वर लेनी^३ च
मृच्छङ्कटिकं न शुद्धस्य कृतिं मनुते । तन्मतेन कश्चिदप्य एव कति शुद्धरत्नाम्ना
ताम्ररत्नं प्रययामास । श्री डॉ० कीथोऽपि^४ मृच्छङ्कटिकं सूत्रकं प्रणीतं नागम-
बद्धंति । तद्विचारानुसारं कश्चिन् यत्रिभासकृते चारदत्तनाटकं कार्यकविप्रौढकथां
समावेश्य त्रिभयं च तन्मृच्छङ्कटिकनाम्ना स्थापयामास । तदेवं मृच्छङ्कटिकस्य
कर्तारि नामानिमात्रा भूयन्ते ।

यद्यु पूर्वमुक्तं विमुक्तं शुद्धको, वा शिवश्च सूक्तो, वा पुत्रुमाजी शुद्धक
इत्यादि तद् यदि सत्यत्वेन सम्भाव्यमस्ति तदा लोकाद परम्परातः समागता
जनश्रुति अपि—अत्रितथो भवितुं शक्य । पौराणिकसाधनमपि यमस्याधारमे-
वाशय समुपि । प्रचलितं च जायते । परकीयसाहित्यासङ्केप्य साहित्य
सङ्गर्भं शक्नुवन्ति यद् वा कश्चिज्जनं कस्याञ्चन मौहियसामर्थ्यामन्यत् त्रिमपि
अवधार्य तत्र प्रभवत्यतर्भासयितुं पर कोऽपि कस्यचन देशस्य जनताया मध्ये
प्रचलिता दन्तकथा । यमयितुं लभूः न कदापि शक्नोति इत्येतस्मात् कारणद्वयं च
ध्येयं विनाला साहचर्यानन्तर्यमात् तस्मिन्नपि कश्चिं कदापि त्रिपुलविद्या भुज-
यत् भाज समरप्यसनिनो ददन्निद्वेषस्य तर्पणस्य शुद्धस्य भूपते सगुणवति-
रपि सम्भवा । तेषु तेषु ग्रन्थेषु तस्य चर्चा वा कृता गच्छते न रा। सर्वमैनालीरैव
तन्मया । परमेतेतेनं न येष यद् ये मन्वनास्तत्र तत्र जने शुद्धस्य तर्कमपि तेषां
तर्कं प्रस्थापयते । भारतीय पुराणतः यत् साहित्यमिदानीमुपलभ्यते तत्र
मूलं यात्रप्रभावात् प्रचलात् स्वकीये शुद्धे रूपेऽन्विष्टं सदात्मानं स्थापयितुं न
शक्नोति, अतो निश्चयश्च यथा किमपि प्रकीयं प्रमाणमन्तरेण न यत् कथ्यते ।
तस्मात् मृच्छङ्कटिकस्य कर्ता शुद्धक एव प्रतीयते । यदा हि चामराचार्यो तज्जगत्तथा-

^१ मकडान्त ए हिस्ट्री ऑफ सस्कृत लि० पृ० ३६१ ।

^२ लीपिमेटर इण्डियन १८९०, पेरिस ।

^३ डॉ० कीथ सस्कृतज्ञाना, पृ० १३८-१३९ ।

हङ्गागुत्तौ मृगकटिक्च संकदगुह्य नूदकमेवेत्यम् रचकर प्रमे
 ग्वेनादीकरोति, यत्र हि—

"शृङ्गे-मृत्विचा सेच्यमा मङ्गधारया ।

अतः भूयोऽप्यदृष्ट्य वाचा म्वचगितार्थः ॥”

इत्येतान् स्तोत्रेण दग्धी शुद्धकुसुमपरीषदम् प्राप्यते तदा सम्भावयैता इत्यमुनेति
यच्छुद्ध इत्येतच्छान्धरयिता स्थितिर्निर्गोप्यगमदत् । न सुषुद्रकृदिक तान्
रूपम् आरुच नम भव्यकृत रूपकमाश्रित्य चारुकेपालादिभूमेन सगर्भं
प्राप्यैषीत् । अतश्चान्धरिषः सम्भवनः शुद्धकमनिरामप्रागदत् स तस्य
कलेयः सगर्भमात्माम जिज्ञासाद्वन्द्यदोषात् पवनमहनीयं च अतिप्रमुदीपात्मान
च मन्त्रमुपयत् ।

काव्य प्रतिभाया एवम कान् शुद्ध उच्चतेषु कविषु नास्तिभूतो भवेत् पर
तत्र काव्य प्रतिभाप्रयत्नेन रिटलाभः । अन्वया सप्तस्थले स स रम कथं हि
भाष्यादमानो भवितुमर्हन् । सृष्टकटिक्त्वा लोकप्रियता प्रमुने कारा तस्य
नागरमपेक्षन्मपि । प्रस्थापनपानेन द्रष्टा हान्यरमस्य पुनस्तुभवति ।
शृङ्गाररमस्य सस्य प्रधानो रमोऽस्म्येव । प्रयत्नात्स्यचतुर्थं हरमाह्वं तदुदयद
शनिरामा हयोचरिनिवति । पदनाह्वन चतुर्थं हरये सम्भोगशृङ्गार हृत्तनना
स्वापते सचेतेभि—

पुनः निश्चिन्तापवर्गं हन्ति मैत्रिभिरभ्युपगच्छैः

ममैरविवित कुरभिनि इने प्रदोशनिलै ।

पुनश्चैवमगच्छन्निषीदति स्वस्य पुत्रभ्याम् ।

१५) कामनिवृत्त्यर्थं द्वादशना विष्णुं मनःस्थिति ॥ ५४६

अथैतद्दत्तं वस्तुं त्रिदशको रत्नार्थं वन्दनमेवायं समर्पयति यदा, तदाजी-
मदभुव हास्यसो रत्नादो दुर्गादेव त्रिदशं सुखं न मन्त्रारण्यं सङ्गदं हृदं ।
मन्त्रेश्वर—

“મૈત્રેય મો ! કિન્નિદમદ મમે પદ્માન્તો

हा माद्विगि ! दिजकुले विमले द्युता ।

हा रहेसेन ! नहि पश्यमि मे विपत्ति

मिथ्यैव जन्द्वापि दृश्यमानेन विन्दन् B" ११२९

इत्यादावथ च दामेऽङ्गे—

उत्तिष्ठ भो ! पतित-सायुज्यानुसन्धिन्

निष्कारणेपगतग्राम्भव ! घर्मशील ! ।

यत्न कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षपाथ

दैवं न समदति किं न कृतं त्वयाच ॥ १०३१

रोह०—भस्मे चाच्छात् । मं मारेध, शुद्धय आयुक्तं । किं मय गतेन वादयं ? इत्यादिषु च कल्पतरुसमसार उच्चैरुत्तरलीभयन् केन न हरयते ? कस्य न हृदय शोकेनाप्लावितं सञ्जायते, को न मन्दन् ध्रुवो भवति । अष्टमेऽङ्के—
‘चिद्दे उ हे दुष्टतमनसा ! चिद्दे’ इत्यादीनि वाक्यानि भयमुत्पादयन्ति, “अज्ञं यि वे हिअभगद् नुम च दान उजेव मोडेमि” इत्यादिवाक्यानि च बीभत्स जनयन्ति केन नामुभूष्यते ? निश्चय चतुर्थेऽङ्के—“एसा उण का ? पुत्तपायारन-पावदा उणाह-हुअग्गिबिद्धत्त-तेत्त-चिद्देहेहिं पार्देहि उयामणे उअविहा चिद्देदि”
• • • “अहो ! मे अपयित्ताहणीए पेह्वित्थारो । ता कि एवं पवेमिअ महावेधं यिन दुआरमोहाएध घरे निम्मिदा ?” इत्यादीनि विदुषश्चक्षामि भृशं हृदये हारयान्त्वं सञ्चारयन्ति सञ्जनान् भित्तस्य रजयन्ति । शर्विलकार्यकर्मोऽस्मिभ्य वयंचित् क्वचिद् वीररसस्याभा सम्पद् वर्पन्ती प्रविरुद्धिता भवति । विन्ता-निर्देशस्थानिप्रभृतिमञ्चारिण्याया यथावसर रमिक्केम्मः रत्न सेना रामर्पयन्तः समवाप्यन्ते । एतेन विवेचनेन शुद्धकस्य कश्चिप्रतिभासव सायु निश्चित जायते । तद् वादेतस्माद् शुभं तस्य रचनया कमनीयमेव रम्यं प्रहरणं प्रस्तुरति ।

कश्चिर्दपि वर्णयति तस्य हरय समये माद्वारं भवत् रापुपतिष्ठते ; यदाप्यौ—

“द्वारिद्रवात् पुरयस्य बाग्धवज्जने दावये न स्मितष्ठते

मुक्चिग्धा विमुक्तीभयति मुह्यद् स्फारिभिर्मन्वापद् ।

सायं हासमुपैति शीलदारिद्र्यं कान्ति परिग्रायते

पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाष्यते ॥” १०३६

इत्यादिना दारिद्र्यं,

“चिन्तामय निमग्न मन्त्रि सलिलं दूनेर्मिदं द्वायुल

पर्यन्त स्थित-चार नक्त मन्दं नागावहिन्वाधयम् ।

नानागान्धर्व-चक्र-पश्चिद्विचरं कायस्थ-सर्पावपद्

नीतिशुण्णतटश्च राग करणं हिमै समुद्रायते ॥” १, १४

इत्यादिना राजाधिरुग्—

“महावानाध्मातेर्महिषहृत्नीलैर्जलधरै-

श्लैर्निक्षुपन्नैर्जलधिमिरिगन् प्रचरन्ति ।

इयं गन्धोदासा जहृत्तित्तत्ताद्वरपती

धग धागपातैर्नगिमयदार्निनयन इव ॥” ५, १२

इत्यादिना च वर्षां वर्गयितुमुपक्रमते तदा तत्तद्भरतुनां इत्य णटनस्नदनुभूति-
प्रतिमाश्चावयन् पश्यति ।

यन्मृच्छकटिकमुत्तना कोटिं नयति तदग्निं तस्य कयाग्रस्तु । तर्हि या नय-
नितगमेव प्रकुरता घटनाचक्रेण पूर्णमागस्ति । अत एव प्ररग्गमितं नितरा
ए-कमिपतामुपेतमग्निः । रुग्न्स्यास्य प्रशंसनीया विशिष्टतेदमस्य विनानितनः
यत् तद मयमयनर्तिनो हेररावस्य परि गन्धन् प्रकाश विपति । तत्त्वलेभ्य
जायत इदं यत् तदानीन्तनेऽपि दुगे समाजे ब्राह्मणा महत् सम्माननार्थात् ।
‘विद्यविशेषालङ्कृतः किं कोऽपि ग्राह्यः काम्यते,’ ‘पूतनीधो मे ब्राह्मणज’
इत्यादिपद्धिभिर्जाह्नानो विद्याभ्यस्य च तेषां समाजे प्रातःप्रतिष्ठं ज्ञानं
जायते । परं ते नानादुर्मयनैरपि निर्दिता अदरयन्-दुत्यत्र प्रमाणां हासित-
योऽस्ति । तेऽप्ययनाशयनादि भवकर्म विहाय व्यापारादिस्मृत्त्याद्यग्निं स्मैष्यत्र
तु चान्द्र एव निदर्शनम् । न सार्यं ग्राह्य आसीदिति स्वरुहृता लिप्य एव ।
जातिवादस्तदा प्रचण्डतर आसीदिति ‘अरे ! तुमं पि को ?’ ‘अरे का न-
जात्री ?’ इत्यादिकानि पातयामि स्पष्टमेव तस्यमिदं निदर्शितम् । अगरे एव
वृत्तिनादिना पृथक् पृथक् यत्नय आसन् । द्वितीयाह्ने चारुत्तम्य सस्त्र
प्रदानं सर्वहृत्कथयति—‘मं नलु अद्विचारे प्रनियमि । नगराणि राजमार्गं
मुशोभितम्यगले क्यन्त । शक्तिमपि व्यग्रधामीत् । पर रात्री दीपगम्भानां
सायन् प्ररग्गो नागध्वत अतो रात्रयायां अपि अन्धकाराक्रान्ता अदरयन् ।
तमपि चिट-वेदादिना अमन्त ममत्स्यन् । रात्री मार्गंऽनमापन्नमपार्पत्’
य एव निमंय जना कटहायन्तो मिय प्रताप्यन्त प्रादेगवाप्यन्त । यानां
चन्द्रादित्यरादिना प्रादुज्यन्त । धनयन्तो नहनरेन गजानपि प्रादुज्यन्

१ प्रयमोऽङ्कः ।

२ ‘एवहृत् चिट्ठि’ अं० ६ ।

३ अग्र भाग गन्धग-अं०-२ ।

पानीवेन मरणा स्त्री पर्यगृह्यत परममरणाया ग्रहणमपि प्रतिषिद्धं नासीत् ।
 ब्राह्मणा कस्यापि वर्णस्य नारीं परिगृह्णन्तश्च अदृश्यन्त । सतीप्रथाया^१ अपि
 प्रचार आसीत् । समाप्ते घृतस्य प्रचलनं, क्षाम-प्रथा घेरयापरता च अदृश्यन्त ।
 'घृतं' हि नाम पुरषस्य अमिहामनं राज्यम्, 'सुहृत्त, अदामो भवतु', 'दरिद्र-
 पुरषमक्रान्तमना, खलु गणिका लोके अवचनीया भवती'त्यादीनि घृताभ्यन्त-
 रप्रमाणम् । तस्मिन् काले कलानामप्रवाह्युद्यतासीत् । जनाना मगीते महती
 रुचिरवाप्यत—

त तस्य स्वरमन्त्रं मृदुगिरः शिलपृष्ठं तन्त्री-स्वन,
 घातानामपि मूर्च्छनान्तरगतं नारं त्रिरामे मृदुम् ।
 हृलामयमितं पुनश्च ललितं रागाद्विरचारितं
 यामाय प्रिरतेऽपि गीतसमये गरुडामि शृण्वन्ति ॥ ३, ५ ॥

चित्रकलायाश्च सर्वत्र प्रचार आसीत्—“चित्रकलायामिषण्विद्धी मद्गिणा^२”
 (अ०-४) प्रतिमा-निर्माणकलायामपि जना वृत्ता आसन् (अ० २), देशस्था-
 र्थिकावस्था नितरामेव धरमासीत् । शिवारस्तदा सुवर्णघटिनक्रीडनकैरस्मीडन्—
 इत्यस्मिन् विषयेऽपि सद्देशो लभ्यते । वैदिकधर्मस्य बौद्धधर्मस्य बोभयस्य
 प्रचार आसीत्—‘पासा यलि सपदि गद्गृहदेहलीनाम्’—अ० १, ‘दावेर
 एमगके दाधुनेति अ, २ । रूपरस्याध्ययनेन स्फुटनयैव तस्मिन् काले
 राजनीतिर्यी दृष्टा शोचनीयता गतासीदिति ज्ञायते । देशो लघु-लघुतायेषु
 विभक्त आसीत् । क्षामन प्रत्यक्षोऽतिष्ठोऽज्ञाप्यत । अपगधिनोऽनिकठोरतया-
 द्दृष्टव्यत च ।

तस्मिन्कालेषु वस्तुनो, मृदुङ्कटिकगन्धुभुतमनुपमस्य रूपम् । तत्र
 रूपरङ्गरेणानिर्देशम्वेन प्रेमरुधा राजनीतिकघटनाभि मह नियम्य गीतास्ति ।
 मस्मृतादिहियं चरित्र चित्रणप्रधानेषु रूपरेख्यम्यतम रूपरमिदम् । तत्र सर्वविधा-
 नामपि पात्राणा मन्त्रिदेश कृतो रूपककालेन तस्मात् तत्र समाजस्य यथार्थं सतीर्यं
 च चित्रं दृग्गत सञ्जायते । तत्र जीवन-घटनानां च विविधाना समुपरिपतरवात्
 तद्वरुमश्च-कृते नितान्तमेवोपयुक्तं वर्तते । प्रकरणस्यास्यैकेऽङ्के अस्व-
 विविधता निदधाति । नास्त्येकोऽप्यङ्क एतादृक् यो न स्वात् वैलघ्न्यमाक ।

कचिद् दूतकर्मस्य मशङ्कस्य तर्जनं दर्शकमना रचयति, कचिद् प्रहारा
चौरं दर्शितकं रक्षकगणिना वारणन मन्त्रिमल्लिष्टिनि, कचिद् प्रवहगता
विपर्यया मवति कचिदुग्रान वमन्तमेनाया व्यापादनाय कृपान शस्त्रा अचरति,
एचिडपरिकरस्य हरयमन्त्रि तु कचिद् वधस्यस्यम् । यद्यस्तु पनि मन्त्रि,
कृष्ण, गुणेषु आत्मन्त्रि, उदागता च म्वा निग्यामाता किरम्या वाचरन्ने एहकन
कृष्ण-रुस्य म्त्रिदयं म्त्रिदयाद्विषयिग्यामन्त्रिनाया घोरं नम प्रभुन हरयम् ।

मृच्छकटिके मन्त्रनवा भावा, रमण्या उपमा, मरमाथ कहरना प्रतिपद्
मन्त्रमन्त्रे । भावा तत्र मन्त्रा प्रवहमयी च रिग्रव । अस्ति स पूर्णतया कया
धन्वन्तुगु । तस्या कालिद्रमस्य चाप्ता मन्त्रनूतनगच्छना न, न च ज्ञानस्य
महता मन्त्रानामने चित्रम पर भावाना मन्त्रिक चित्रं वाह्य तत्र चक्रानि
नाह्यमन्त्रम्य न ।

चरित्रचित्रोऽपि मृच्छकस्य प्रतिमाऽप्रतिमा । तस्य रचयिता मन्त्रं नपि
पत्रं नि दर्शकस्य मानसस्य नेत्र प्रभाय रथापयन्ति । न सचनन्मन्त्रकनम
मपि विमन्तुं शक्नोति । देवानि पुनानुरागिग उदारस्वभावा शरणागन्त्रमन्त्र
द्वामयमानया उपदाररता नानाकलासु कुशा अनाविडचरिता लोकोत्तर
लावयवता रचयतमेना मृच्छकनि ह्य म कृद् मन्त्रव यन् ता स्वमनामन्त्रि
प्रतिहन्त्र नात्मन धाय मन्त्रम् ।

म चन्द्रक कस्य न प्रिय ह्यन्त्र च मन्त्राचारस्य पामोन्त्रल निदर्शनमा
सन्त्रया माचक्षणा प्रदेर्दष्टाकृत्, यत्र विमन्त्रेन कोऽपि विमानित, दन
स्वचरित्रेण घाय गरिमाया नाना, य स्वयशाविनासमेव मृदु मन, यदि
जगदेवमुपदेष्टुमाकृत्—

दीनाना कहरकृत् ह्यन्त्रकृत् मन्त्रनाना ह्युम्वा
आदर्शं निश्चिनाया मुचरितनिकृत् शालवलाभमुद् ।
मन्त्रता नात्रमन्त्रा पुष्टगुनिधिर्दष्टिदेरमन्त्रो
ह्येह रनास्य म लावयविकृत्तना चारुमन्त्रा चान्द्र ॥११४८॥

अर्द्ध, मुद्रदेकप्राग्व्य मन्त्रस्य—

(क) 'किं अण्य, तर्हि मृदुव मेग्दिम्पदि । गिजग्तीअदु गणिआत्तय
महदेति ' । पृ० २५३, (चौमन्त्रा प्र०)

(२) “मम मम ममाग्रतः, य इदानीं मम त्रिषवस्य” दुर्गुमिता माधवी-
ननानप्याकृष्य कुसुमावचये न करोति” “म दधमीदृशमशयं दुभयटोयविरहं
परोति । मस्तं ते क्षतग्रण्डं करोमि । १० ५०४ ;

(३) “जुतं ववेदं” ता चम्हणीप दारम “विअवजम्म अणुगमिहम्” ।
१० ५५५

इत्यादीनि वचनानि स्मारं स्मार यो न मानयो भवति चिरं विश्रुततत्त-
द्यापार । वस्तुन. शदार-तर्विल-संवाहक-स्थावर-चन्दनकार्य-भूतादिना
गन्तातामपि पात्राणा चरित्रस्य चित्रणे कविना स्वप्रतिभाया आश्चर्यरर प्रीतल-
माश्रितम् । मानवस्यावपञ्चवान् ताशये दोषस्तु सम्भ्र पृथ । अत एव कापि
चरित्र चित्रणे मज्ञाना वापि म्यूनता नो मनो मनामपि शृणोति । केपाश्चन मति-
मना मनांक्षि रूपकस्याद्याधोदिगितास्तुत्यो व्यथयन्ति—

१. प्रवृत्तिवर्गनस्य म्यूनता, मासस्यापि प्रवृत्तिवर्गनावसरस्योपेक्षम् ।

२. पद्याङ्गधरस्य पञ्चमाङ्गपर्यन्तगामिण्या कथाया अग्रप्रतिन्या कथया
तद् तयोजनेऽक्षमता ।

३. वसन्तमेनां मुसो विहाय चारुदत्तस्य पुं-पङ्कण्डकजीर्णोद्यानगमनम्—
इत्येतस्या घटनाया अस्वामाविशता ।

४. “सुदृढं न निज्जादो रात्तीए, ता अज पञ्चकार वेकिरम्” । इत्ये-
तस्मिन् वाक्ये कथाया उपमारणेऽस्तमर्थता ।

५. ‘सम्पदं अधिभलं गच्छिन्नं यवहालं लिहावेमि’ इत्युक्त्वापि शकारस्या-
धिकरणमिति परस्मिन्हनि गमनम्—इत्यादिकाभिर्वातांभि कथाया अप-
करणम् ।

६. सत्यामपि वसन्तसेनायामादर्शगणिकायां, तस्या असाधकादिकात्तार-
देशिरूपाश्रयम् ।

७. पञ्चमाङ्गस्याग्निसदृशं हिरया न वस्मिन्नपि दृश्ये कस्यापि रसस्य पूर्ण-
तया परिपक्वम् ।

अस्मिन् रूपके शृङ्गकेन मानवस्य प्रेम चित्रयता सन्दिष्टमिदम्—सायस्य
प्रेमरसागस्य च फल भवति वरम् । एतेनां गुणानां सद्भावे संतारेऽपि सुख-
मवाप्नु शक्यम् ।

रूपकनिर्माणस्य विद्वान् देशभिधानि—

"दी द्वासा नञ् आग्यो पिबुल्ल इन दन्मोदिया ए जात्रे वरपर ओफ टाट-
नेभा डोवट्स, हौन प्रॉम ओड प्रेड्स ओफ मोमाटरी, फ्राम दी हाड सेल्ड
माह" दू दी स्त्रीकिंग थाफ, श्रे जात्र प्रेड्मेड गोट एज टाटम्, मट एज इडि-
विजुअरन अफ डिक्शरीक टुड टुटेरेन्ट; एंड इट इन्क्लूड्स इन इट्स मॉड
स्के.६, फार्म एन्ट ट्रेडेडी, स्.टापस एन्ड पेयोत्र, पोर्टरी बुन्ड रिग्डन काट्इली-
नंस एन्ड हाउसेरीटी ।"

—॥॥॥॥

नलचम्पूः

संस्कृतशास्त्रे 'चम्पू' रित्येतामभिधा भजमानस्य कान्यस्य अवतारणा गद्यतास्थानान्तरं संतुष्टा । चम्पूकान्यं, वस्तुनः, गद्यराष्ट्रस्यैव उपर्युद्धग प्रतीयते । तस्मान् तस्य जन्मगद्यकाव्यस्यानन्तरं स्वाभाविकतया च सिद्ध्यति । दशमात् दानकान् प्राक् चम्पूकाव्यस्य न भवति दर्शनम् । यद्यपि वैदिकसाहित्यानु— कृत्वा गद्यतुर्वेदीयसाहित्यानु— गद्यपद्ययोर्मिश्रणं हरयते परं न । गद्य-पद्ययोर्योग एतादृशो, यादृशो हि चम्पूकान्येऽस्मिन् । चम्पूकान्यं गद्य-पद्ययोर्मिश्रणाय अन्वामेव विधायामिलपते । न सा विधा वैदिके साहित्येऽप्युच्यते न च पाटीभाषाश्रितेषु गद्यपद्यमिश्रेषु जानकेषु । आर्यशूरस्य जानकमालायामपि गद्य-पद्योर्निधानं येन त्रिभिर्नानुष्टिप न विधिरपि न चम्पूकाव्यस्य गृह्यतामिष्ट । इदमन्वयस्य जातकमाठावामूर्तिरूपा गद्य-पद्यमेलनपद्धतिः किञ्च हर्षिगोत्रनादां प्रज्ञाप्रज्ञायां स्वीकृता गद्य-पद्यमिश्रणमिहा रीतिश्चम्पूकाव्यस्य स्वतन्त्राधान-कर्मणि साहाय्यं प्रादुक्षाम् । चम्पूकान्यस्यान्तर्भाव आख्यायिकायामपि न भवति । आख्यायिकायां नायकः स्वयं वक्ता भवति किञ्च तत्र वक्तापरावक्त्रपद-स्वयं, प्रयोगोऽभीष्टो भवति अत्र तु न । चम्पूकाव्यस्य लक्षणे 'गद्यपद्यमयं क्वायं चम्पूरित्यभिधीयते' इत्येतद् विहितं यत्, तत्र लक्ष्यजराभिहित्यते यच्चम्पूकाव्ये भाषा-मर्यादा त्रिषयागं वर्गनं पद्येषु स्यात् किञ्च वर्गनारमकानां त्रिषयागा विवरण पद्येषु । सम्भवत एतद्विषयैव मीन्द्रयस्य चम्पूषु वाञ्छित-त्वाद् भोजराज —

“गद्यानुयन्तरमिश्रितपद्यमूनि-

ह्येषापि वाचकलया कलितेन गीति ।”

इत्याद्यन्धी ।

साग्रतं यानि चम्पूकाव्यान्पुष्पलभ्यन्ते तानि सन्ति दशमशतकायां काल-गामिनि । परं पद्ये दानके सम्मूतो हि काव्यादर्शकारो कीदृशविरचाचम्पूकाव्यस्य लक्षणं लिखन् हरयते । एतेन तु चम्पूकाव्यानां रचना तस्मिन् काले वा तत्कालान् प्रागपि सञ्जातेनि सिद्ध्यति ।

पुराणनवमं यज्जम्बूकाभ्यसद्योषलभ्यने तदुत्सवस्मदीयं प्रभुतमिदं 'नलचम्पू-
काव्यम्' । नलचम्पूकाव्यस्य प्रणेता त्रिविक्रममहः पञ्चदशशतिकाव्यमशततमेशवीये
संयन्त्रे शाण्डिल्यान्वयं संवर्धयामास । नौमारीस्पशितालेष्वात् तस्य नेमादिभ्य-
स्तुभ्यं सिद्धयति । स हैदराबादान्तर्गतस्य राष्ट्रकूटकुलवृक्षमणेरिन्द्रराजस्य
मृतीयस्य राजममायाः प्रमुखपण्डित आसीत् । नलचम्पू इत्यनायाः कालोऽस्मि-
रङ्गं बहिरङ्गं च प्रमागन्वल्मस्य निश्चिनो भविष्युर्महन्ति । नलचम्पूः प्रथमे
वर्णनामे त्रिविक्रमो बाणमहस्य नाम निर्दिशति—

सम्पद् वाग्द्वितीयेन नमस्कारधारिणा ।

धनुषेव गुण्डयेन निशेधो रञ्जितो जनः ॥

एतेन तस्य बागाद्वाम्बर्तित्वमयं च—

परंतमेदि पवित्रं जैश्रं नरकस्य बहुमनं रादनम् ।

हरिनिव हरिमिव हरिनिव वदन्ति पयः पश्यन्त पयोःशी ॥

नलचम्पू इत्येकस्यास्योपरिस्थितस्य भोजराजकृतमम्बनीकण्डामणे दृष्टवान्
तस्य स्थितिर्भोजराजात् प्राग्वर्तिनी सिद्धयति । इदम्बम्बन्तरङ्गं प्रमाणम्
माम्यनेट (हैदराबादमण्डलान्तर्गतं) जहीपेन्द्रराजमृतीयस्यमिपेरुवावरो (पञ्च-
दशशतिकाव्यमशततमेशवीयादं) कण्डकनाम्नेष्वोऽनेनैव कविना त्रिविक्रमेण
लिखितम् । स नागडेवत्र बहिरङ्गं प्रमागमन्ति । एताभ्यां बहिरङ्गाभ्यन्तरङ्गाभ्याञ्च
प्रमागम्यतां नलचम्पूमेतुत्रिविक्रमस्य दशमशतकवर्तिन्यं स्पष्टमेव विदितं जायते ।

त्रिविक्रमस्य द्वे कृती स्तः—मदालमाचम्पू, नलचम्पू ।

संस्कृतमाहिरणे त्रिविक्रमस्य कथानौ कारणमस्ति तद्वाया रत्नेप्रतिवन्धन-
नैपुणी । रत्नेप्रत्य प्रयोगस्तु वामवदत्ताया तेन भुवन्नुवापि कृतो यः स्वयन्नामानं
'प्रत्यहरत्नेप्रत्यप्रवन्धविन्द्यामवैदग्ध्यनिधि'रिति घोषयति । वस्तुनो घोषगया-
मस्या तद्वायायामनुमात्रमपि नास्त्यनृनम् । आसीदपि सः प्रत्यहरत्नेप्रत्यप्रव-
न्धविन्द्यामवैदग्ध्यनिधिः । अतएव तु तद्वचनां वामवदत्तामुद्दिश्य वानः शंसन्ति—

कवीनान्महर्षी रूतं वामवदत्तया ।

सम्पदेव वाग्दुव्यायां गतया कर्गोत्तरम् ॥

परं सुवन्धोः रत्नेप्रत्येवनाया विद्वान्म आगन्निहयं निदधाना हरयन्ते । 'सुवन्धोः
रत्नेप्रत्येवनाया भवन्तो'त्येव प्रथमा किञ्च 'रत्नेप्रत्येवनायं' प्रायः अमत्रपत्नेप्रत्यैव
चमत्कारो मयती'त्येवाम्नि द्वितीयापत्तिः । परं त्रिविक्रमस्य रत्नेप्रत्येवना सरला-

समझा च भवति । समझरूपस्य योजनायां यादृश सारस्य त्रिविक्रमो दर्शयति न तारतामस्य कोऽपि कवि प्रयुञ्जान प्राप्यते । समझरूपस्य प्रयोगो यद्यपि कतिपयै कविभि कृत परमर्यप्रतीत्यर्थं तत्र वदानामेतादृशमर्दन करणीय भवति यद्गुरुत्वयोजनं तत् सचेतमामपि चेत्तपि अर्हति जनयति विज्ञाद्यप्रतीतिनिमित्तेन मद्बुद्धानां दुःसाध्यधर्मावरणमपेक्षणीय मप्राप्यते । त्रिविक्रमस्य समझरूपेण न सन्त्येवविधा । पाटकोज्ज्वेनैव अग्नेणोमयपक्षरक्षार्थरोधने चमो भवति । त्रिविक्रमस्य रूपेणे मनोऽनितरां रमते, तन्मतेन पुण्यशालिन कवय एव धार्मी विविध-
जट्टेवदितामैर्विभूषयितु भवन्ति समर्था —

“समझा काम्तिहारिण्यो नानारूपेवविचक्षणा ।

भवन्ति करवचिपुष्पैर्मुने वाचो गृहे म्रिय ॥”

लघुलघुपु अनुलघुलघुपु सरलसमझरूपयोजने नि मंशय त्रिविक्रमस्य धाणी महर्नी विदग्धता विमर्ति—

“अप्रगल्भा पदध्यामे जननीरागहंतव ।

सनयेके बहुलाभाया कवयो बालका इव ॥”

अत्र श्लोके समागतानि ‘पदध्यामे’, ‘जननीरागहंतव’, ‘बहुलाभाया’ इत्येतानि पदानि रूपेणैवशादेव चमत्कारधारणां वहन्ति ।

धारणां क्रीडायां निदिगमनस्वभावात् त्रिविक्रमस्य, मत्स्य कथाया प्रसाहे न पुष्टतर निर्वहण समवाप्तं भवति । वस्तुन कथानिर्वहणस्य चिन्तैव न तन्मानमे विद्यते । रूपे विनिबन्धनाय साध्यानां व्ययनमेव ॥ सर्वत्र मन्वसा-
मस्तप्रैवात्मान रमयति । प्रथमोच्छ्वासमे मृगयाया किञ्च वष्टोच्छ्वासमे विष्ण्वाटप्या वर्णनस्य त्रिगुणा कथा प्रवाह नितरां निगम्य त्रिमृगमते । कवि स्वस्य कविस्वस्य प्रयोग रूपेयोजनाया वर्णनायाश्च विधायैव परां तृप्ति यतोऽस्ति । न कविस्व नेताकदेव । येन स आत्मान हृनहृष्य मेने तन् तु तर्दीय वाद्यमेव रूपमिष्यत्र स श्लोकमपि चिन्तनमुचिन न अमस्त । सममोच्छ्वास एव कथाया यद्गुनी गवरण चकार तदपि इदमेव ध्याहरत् प्रतीयते । यथा कवि इच्छा क्रीडायां कुण्ड-
लोऽस्ति तथैव स आख्यामपि दृष्ट । अहो यदा तर्दीया कवपना उद्दीयन्ते तदा ॥ गङ्गायमुने द्वे अपि ध्योत्रि प्रयहन्त्या इक्षपयेऽवनीर्णे जायेने । तद्विचित्र एव कवेरतामप्यमिर्हति प्रगाढां प्रकटीकरोति वा आख्यां क्रीडया प्रीयते । वस्तुन

कवीनां सृष्टिर्विदग्धैव भवति । द्रष्टव्यं गङ्गा यमुना च यदि मूलोक्ते प्रवहन्तस्तर्हि
कवेर्गङ्गायमुने गगने प्रवाहं स्त्रकीयं विनश्य जमवृन्दं परिप्रीणयतः—

उदयगिरिगताया प्राक् प्रभापङ्कहाया-

मनुसरति निशीथे शृङ्गमस्तावत्तस्य ।

अयमि क्षिप्रमपि तेजः मागम्यतं व्योममर्ष्यं

सलिलमिव विमिश्रं जाह्नवं यामुनं च ॥

एतस्या एव नट्याया उदाया हेतोः कविरयं त्रिविक्रम 'यमुनात्रिविक्रम' इत्येतया
प्रदासया विद्युतोऽग्निं बुधमण्डले । चण्डपालः कवेरस्यानया यमुनाविषयिकया
कवनया परां प्रीतिं विन्दन् कविमिममेवं स्तवीनि स्म—

प्राच्याद् विशुपद्गङ्गेनोरपूर्वोऽयं त्रिविक्रम ।

निर्ममे विमले व्योम्नि तपद् यमुनामपि ॥

भावामकेन्दवि स्पष्टेषु त्रिविक्रम क्षेत्रं प्रयुज्जान. प्रेक्ष्यते । नटप्रति
दनयन्त्या हृदयेऽनुरागः समुपपद्यते, नस्या अङ्गेषु रतिभावाद्बोधकानां साविक-
मावातामात्रा बोधयते । त्रिविक्रमो मय्या एतस्याः स्थितेर्वर्णनाय प्रौढोक्तिं श्लेषो-
क्तिश्चाभिरय यां विविधां चमत्कृतिमाननुते परयन्तु प्रेक्षावन्तस्ताम्—“अयं
विधान्नात्राचि वाचरयनाविकोच्चारितानष्टविस्पष्टवर्णं वर्जितनिरभराजे राजहंसे
'नहं मन्वापी' इत्यभिधायोपलक्ष्यमाना कृतोत्तरामङ्गेन द्वित्रय्यन्ता युतानुरागेन ।
वश्ये, चिरान्मितिनासि' इत्युपवैवालिष्टा हृदये प्रवृद्धया चिन्तया । 'पुत्रि कथं
कथमपि दृष्टासि' इति संन्याधेवालिङ्गिता सर्वाङ्गेष्टकम्पजनन्या रोमाञ्चावस्थया ।
'तद्वर्गि, स्वम्यनानिदानीं शैशवव्यवहारः' इत्यभिधायैव मुग्धे स्पृष्टा प्रमुग्धेन मुग्धे
वैकर्ष्येन । 'मुग्धे मुप्यतां स्वच्छन्दभावः' इत्यनुशास्येव प्राहिता निराशा
गुरगा मकरन्दजेन दम्पयन्ती ।”

एतस्मिन् अवसरणे नटधाम्नूः कविना दम्पयन्त्या अनुरागजनित-
मङ्गल्या वर्णयता नटानकम्प-रोमाञ्च-वैकल्यादिमात्रिकभावानां, चाक्षर्यादिवशः
सन्निवृत्तानुभावानां, चिन्तादिप्रकारिणावनाञ्च दिसि मधुरं सङ्केतः कृतोऽग्निः,
परां कविमसुप्तापितोऽशोरोऽपि चमत्कार आश्वासनं प्राप्ता सुन्दरताया परिवेष
एव विरमयति, तस्मात्कारणान् सचेता दम्पयन्त्या औत्सुक्यजनिताया आद्याया
रागोद्बोधपावस्याया अनुभूतिमेव विधानं न पारयति । उक्तेः सकलमपि सौन्दर्यं
ममद्वरजं गङ्गा प्रेक्षया च स्वनिबन्तणे कृतमस्ति ।

दमयन्त्या शरीरसौन्दर्यवर्णनेऽपि कवे प्रधानं लक्ष्यं तस्या सौन्दर्यविम्बो-
ज्जावनं न भूया साधर्म्यमूलकार्यालङ्कारमालोपस्थापनमेव इष्टं भवति । दमय-
न्तीगुणरूपमाधुर्यचित्रणे कवे समग्रापि यमता नाधिकसफलतामधिगच्छति ।
किञ्च कवेर्भणितेश्चमत्कारधारतापि उग्रेष्वापर्यन्तमेव परिस्पन्दते—

‘इतस्ततो निपतन्मण्डलमणिमयूखमञ्जरीनालच्छलेनामान्तमित्रं कान्तिरस-
वियरमुत्सृजन्तीम्, अशेषाङ्गावपवेषु प्रतिचित्रितैरासन्नचित्रभित्तिरूपकैर्मायाविभि
सुरासुरैरिव विधीयमानारलेषाम्, अम्रसिधते पन्नरागमणिदर्शने कन्दपातुरे रागिणि
शशिनोव कङ्कणयापितच्छायायाम्, अशेषजगद्भिज्जवास्त्रमालामित्रं मग्मधस्य, सङ्केत-
वसतिमित्रं समस्तसौन्दर्यगुणानाम्, अधिदयतामिव सौभाग्यस्य, त्रिपणिमिव
लावण्यस्य, शिवपसर्वस्वपरिणामरेण्वामिव विधातुः, अनन्तससाररोहणैकरत्नक-
न्दलीं दमयन्तीमद्राचम् ।’

शिविक्रमस्य प्रकृतिवर्णनमपि एवमेव श्लेषेण प्रौढोक्त्या चाक्रम्यमाणमस्ति ।
तदीय प्रकृतिवर्णनं प्रायेणोद्दीपनरूपं विज्ञानमेव समुपलभ्यते । सत्यमपि ससार
भ्रमे निपातयन्त्या परिहसितदुग्धफेनधावत्यापात्रमिदृकाया वर्णनं यद् भ्रान्तिम
दलङ्कारेण कृतमस्ति तदस्ति मनोज्ञम् । परं तदीयं सौन्दर्यं यदि प्रतिभोक्तमि-
त्यपि भ्रान्तिमदलङ्कारालोक परिधेरभ्य-तर्गतमेव वर्तते न ततोऽग्रे—

मुक्तादाममनोरथेन वनिता शृङ्गमि वतायने

गोष्ठे गोपवधूर्दधीति मभिनु कुम्भीयानां वान्दति ।

उच्चिन्वति च मालतीषु कुसुमश्रद्धालवो मालिका

शुभ्रान् विभ्रमकारिण शशिकरान् परयत्नं कौ दृष्टति ॥

शिविक्रमस्य कलायां पाण्डुरस्य प्रतिभायाश्च हृदयहारी समन्वयो विभाजते ।
तत्र समासान्तपदसघटनाया आभा अनुप्रासिकवन्नमरकारं प्रकृष्टकोटिमारीकमाना-
गीढीतीतिश्च विलम्बणामेव लक्ष्मा खञ्ज-ती पर्यवलोकिता भवति । इह विष्णु-
स्थलीवर्णनात् द्वित्रिस्थलानि उद्गम्यन्ते । तान्यवलोकयत्यस्य कवेरुपरि निदिष्टा
विशिष्टता तु भवेदेव ज्ञाता प्रकृतेरपि सौन्दर्यस्योपरयापने भवभूतिरिवायमपि
कवि परमनिष्णात इत्येतदपि विदितं स्यात्—

“माचारान्तकपोलपालिविषलदानागुमिच्छुमा

श्रीहरकोटकुलार्धचर्चितपतन्मुरतारसामोदिता ।

अन्नमुग्नितपायमन्धरमन्त्रोल्लसनामगदपा

कर्मैता न हान्ति हन्त इदं विन्ध्यस्यलंभुमय ॥”

उपरिष्पिन. होको भयना पुरा विन्ध्यभूमीना शोभा न्यटथान् मग्निनि नर्मदा-
यास्र प्रिय दिले कयन्तु मुधिय —

“एषा मा विन्ध्यमन्धरविपुलशिखरमङ्गररङ्गा

मम्मोगध्रान्नर्गराधयज्ञवरवभूतमंदा नर्मदा च ।

यस्या मान्ड्रुमालोललितनलमितमुन्द्राम्बुनिर्द्वे

मिदं मेघमल एने मृगमृदिनदलकम्बला कूलकन्या ॥”

कायनस्य कमनीयताति कविना निनरा ललित्या लिङ्गिनाभि तत्र मनुजिहा
गुप्तन, मुद्रमुद्रनरनरगा पद्वय, गाढाङ्गुलानामितमनन उन्मुनिर्विधिषर्वाव-
गुगां विदगानामराव, कोविडाना मनुगे न्न, नमालाशंक मुचुकुन्दादि-
पादपा, मुमनया मकाम्बुमीडगामारा, चडोर-मारम कुर-कपोत-कुङ्कुट-
कुङ्कुमपूगडेना लुल्ल इदवा क एमाहन् पश्य न मनो मोदेन । सर्ग कवि-
चित्रिं वन चित्रं पश्यन्तु भयन्त —

“तन्नेरिषेदू-निगमुद्रुद्रविमलिनरहलमङ्गरन्दीकरामारमुरमितमूनहेतु मु-
न्यमृगारिहृनशवानलउगालयमाने-मृदवावरमीमनिनीपर-अद्वागविमिनसोह-
काननेषु नत्रन-प्रग्नितुगद्वयमितनमा-नरदिग धितनशानुमेयमाद्यमयूर-
म-इलेषु मदनार-मुनिद्रमन्मुन्नीसिष्यम-अन्नीपोतकुङ्कुङ्कुङ्कुलकुहरीतेषु
हृन्तुरपरिगतिमय-गिमरेषु चटखर्क-मारपररमनीयेषु विदगनु देव सह
मैन्देन नर्मदोमिमन्त्राणि-तात्तिनलनापल्लेपे वनेषु ।”

रविचित्रिने हि एतेमिन् मनोमिगम चित्रे वर्णाया. धी इत्येतेनरानि
किं वा ननिमायिका-। सुरमा निधीयता नाव-—“अथ कदाचिदुषमन्पयो-
धरात्तरपण्डारावलीविराविता, कमलदलकामनयना, सुरपाप-अङ्गरभ्रुव,
विद्युन्मन्मैत्रलाटकारधारिण्य, शिखायामुष्ककलहमका, प्रौढकरोलुपझार-
हारिण्य, कम्पनयगा, निरम्हनसङ्काङ्कानिकलपयोधमुषमगदना, मकल-
अगात्रेणीयमानगुमिममनुपमरुन्पावग्दगशिराविनं रावानमयलोदयिनुमिवा-
यनान्ति रम वर्णा ।”

त्रिविक्रमस्य वर्णानि मन्नि दधनि छिद्यनि पर सर्वत्रापि तत्र प्राज्ञलः
प्रवाद, प्रवादासदं जीवनम् होकोधरा मूर्ति, इदवानन्दावहं चाप्रत्यय, रुचि-

परिपोषिणी। स्वरलहरी च समुच्छलन्ति । यदपि कविर्वर्णयति तत् साकारं भवन् नेत्रयो पुरस्ताच्चरीरस्यति । यदा तत्कृतं मृगयावर्णनं स्मृतमेव भवति तदास्माकमग्रे कार्दमिककर्पटयवनदमूर्धवा दण्डरण्डपाणय मूरकमोचिताकारा वागुरावाहिनोऽनन्ता पाशहरता पापद्विका समुपस्थिता सजायन्ते, भयादुद्यमितकन्धरा ऊर्ध्वकर्णसंगुटा भकाण्डोद्धीनप्राणा वनप्राणिन मर्धत्र सन्तिष्ठमाना लोचनगोचरीभयन्ति, हृष्यानां हेपारव श्रोत्रेन्द्रिय श्रोतुमारभते, शत्रुनिकुलस्य कोलाहलेनास्मभिकेतन्मपि पूर्णमाण जायते, भयङ्करा सारमेया हृदये भीति-मुत्पादयितुमारभन्ते, गज केशरिभस्त्रसमाकुलानि निविडानि जनानि दारीरस्य सकलामरि रोमावलिं वेपयितुञ्चोपक्रमन्ते ।

चेम्ममसि कृतसद्वर्तुनिवासस्य विपिनस्य दर्शनाकाङ्क्षा जागर्ति, चेत् पद्मसं-
प्वाहारेषूमुक्ता वर्धते, चेन्नाढ्यपरिपाटीपटूना मयाना मृषेषु दृष्टि प्रीतिं निर-
भ्नाति, चेदमृगक्षुतां कविवाचामाकर्णने चित्तगृत्तिरस्वरते, चेद्वीणाप्रवीणकिन्नर-
मिथुनगीतानि श्रोतु कामनातितरामेधते, चेन्नाचनोत्सवकराणां विलासिनीलास्य-
विलासानां विलोकनार्थं मयनानि सन्त्युक्पिडनानि, चेन्मृदुवाद्य विशेषशब्दश्रवणे-
ऽभिलाषो बलीयास्तदापि त्रिविक्रमस्य कृतिं नलचम्पूनिपेक्षता सचेतम् ।

अहो, त्रिविक्रमकृत नलचम्पूकाव्य केन प्रकारेण उपलोक्येत । काव्यकला
स्वयमेव नलचम्पू भूत्वा भूग्यामवतीर्णैव प्रतिभानि । अत्र यदा पाठका विलास-
विहगाना मङ्गलबलभीं स्मरराजस्य राजधानीं शृङ्गारस्य रङ्गशालां दमयन्तीं
निभालयन्ति तदा तु तं महानन्दसहोदरमथवा महानन्दादपि गरीयास्तमानन्द-
मनुभवन्ति पुन पुन ।

अमृतद्रववर्णवैरिष चित्रितावयवा मोहनमणिसिलायामिवोत्कीर्णाम् ,
आनन्दरन्ध्रवैरिष घटिणाम् शृङ्गारदाग्नि इवोत्कुहिताम् वशीकरणपरमाणुभिरिव
विनिर्मिताम् , मदनमृत्पिण्डेनैव निष्पादिताम् , बल्लेषपुत्रिकाभिव दृशो ,
आकषेणमणिशलाकामिव हृदयस्य, जीवनौषधिमावुसामिव जयपताकामिव
मदनस्य, सङ्केतकमनिमिव स्मरसौन्दर्यगुणानाम् , अधिदेवतामिव सौभाग्यस्य
विपणिमिव लालण्यस्य, शिरस्यर्वरपरिणामरेणामिव त्रिगुण, अनन्तमसार-
रोहणं करानकन्दलीं दमयन्तीमालोक्य सतां मनो विस्मृतसरलव्यापार भजति
न चन्द्रे, न कमले, न प्रवाले, न रम्भायाम् , न इन्द्रधनुषि, न सरिद्वीचिपु,
न कोटिलायापे, न शिषिनी मृदे, न हसगत्यां, न सरसि, नोद्याने न भजने, न

चाम्यत्रापि कुत्रापि तत् तादृशीं रचिसनुवध्नाति यादृशीं त्रिविक्रमस्य सृष्टौ नल-
चम्पूनाम् समुदाया दमयन्त्याम् ।

चतुर्थे उच्छ्वासं मालङ्कायनो नलं यद् यद् उपदिदेश तत् सर्वं तेषां कृते
परमहितकारकं यथा कल्याणेष्वभिनिवेशः । तदधीत्य निशम्य च चेतसो मलिन-
भापहृता भवति, आदर्शमार्गः समवाप्तो जायते, अज्ञान विवृण्वता गच्छति,
ज्ञानज्योतिः प्रादुर्भवति, विषयो चित्तस्थितिः, सम्पदश्च सर्वविधा समुन्मील्यते ।
स्वपात्रकान् प्रति त्रिविक्रमस्य मनसि कियतीं महतीं हितचिकीर्षां रात्रते-हृदये
विचारस्तरकाल एव हृदये समुत्पन्नो भवति यदा नत्र-यं स्थलं मालङ्कायनकृतो-
पदेशविरपकं हृद्यतं जायते । पाठका —

‘तत् तान्, सुविषमेयवर्तिनि विदुर्द्विषाम् ह्वास्थिरे स्थितस्नायये मास्म-
विष्मन् मयेन दिनयम् ।

आवयं गुणान् । निर्गुणे चतुर्षां सुवरपेष्वपि कस्याग्रहो भवति । अन्यस्य
कथा । निःकले वीणाध्वनिरिव प्रशम्बने च पुरुषः । मा गा श्रिया श्रियो वा
विषयम् । अधिकमलम्बनिरनार्थयगता ह्ये शीघ्रं क न प्रतारयति ।

किं तेन जातु जनेन अनुयीव नहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्थाग्रे वरजो यथा ॥

हृशदिना शिवाप्रदानि मन्मार्तप्रदर्शकानि शान्तिदमपुण्यादकानि करंमि-
विक्रमस्य वचामि मन्मार्तप्रदाना स्वजीवनस्य पापेपरवेनावच्छन्ति । अथ च
नलचम्पूः —

“जयस्यमन्मार्तप्रदानावनतलोक्ककपदुम”

पुरन्दरपुष्करजिह्वहृन्दचूडानगि ।

अगतिमुलकन्दलीवनविनाशदावन”

मममनुनिमानसप्रवरराजह्मी हरि ॥”

हृषीकेशहरिस्तुतिरकरानेकज्योत्स्नमन्विताया मुनियो मेषप्रदं तस्य
विभाजयन्ति ।

नलचम्पूकाव्यं श्लेष-मुन्दर-चम्पू-तन्त्रान्दे च परिसर्य विरचिते-
दीनामलङ्काराणामपि वितरामेव ह्य सन्निवेशं समुपयन । यस्मिन्नेवतरगे
परिमत्या पश्यन्तु प्रथमप्रकाशः—

“यस्मिंश्च राजनि जनित्रवानन्ते नन्दयति स्निग्धं, स्निग्धे जनिमदरा,

तलेषु नानालयभङ्गा, नृम्येषु विषमस्तरणप्रयोगा, वाद्येषु दण्डकरप्रहारा पुण्यकर्मा-
रम्भेषु प्रबन्धा, मारिद्यूतेषु पाशप्रयोगा, पुष्पितकेतकीषु हस्तच्छेदा, न्यग्रोधेषु
पादकक्षणा, कम्बुकमण्डनेषु नेत्रविकर्तनानि आसन् न प्रशंसु ।”

विरोधविद्यापि विलोकनीया विषयिणि —

“दुग्धजनाश्च न च ये लङ्कापुराणा, समूत्राश्च न च ये लम्पटा, प्रमिदाश्च
न च ये लम्पाका, कामवर्षाश्च न च ये लहना भन्मार्गस्य, मन्त्रवपसोऽपि न च
ये लम्बालका, महाभारतिकाश्च न च ये रत्नोपजीविन, सेविताप्सरसोऽपि न च
रम्भयान्विता ।”

सुगमुप्रेक्षायामपि मनो रमयन्तु मनीषिणो ह्रमयन्ती मौन्दर्यसुधा दिवन्त —

“आकरिमककठोरकाष्ठप्रहारप्ययामिषानुभवन्ती, विन्दतु वीणाव्रजो माधु
र्धमितीव प्रतिपन्नमीनमत्ता, हभेता कर्णोत्पले परभागमितीव सुपुलितनयना
प्राप्नोतु क्षोभा मुक्तावली दोसिजालमितीव मुकस्मिता, गच्छतु पद्यायां कण्ठावल-
म्बिनी चम्पकमालेषमितीवाद्गोहृतत्रैवर्णा, हभतां लीलाकमलमित्र सौभाग्य-
मितीवोष्णसितवदना, सा सज्जमभूत् ।”

त्रिविजमस्य एषा हृदिर्नलचम्पूरत्तरकालवर्तिता कवीनां मानसानि
नृशमावर्जयामास । कवय स्वकीये गद्ये तामेव श्रिय तामेव शब्दच्छटा स्तम्भ-
मिता प्रयासमाचरितुमारेभिरे । विद्वज्जगति चम्पूग्रन्थप्रणयनस्य महती प्रगाढोत्सु-
कता गमुदपद्यत । जयसस्य वयंस्त्रिविजमस्यैव प्रभावोऽद्यतमनीयो यद् धनवाला-
दयस्त्रिलोकमभरीप्रभृतिगद्यकाव्याना, सोमदेवमूरि हरिश्चन्द्रादयश्च पशस्त्रि-
लोकचम्पू नीवधरचम्पूप्रभृतीना चम्पूकाव्यानां प्रणयनस्य प्रेरणा लक्षयन्त ।

त्रिविजम प्रशंसन् सत्यमेवदमाह अण्डपाल —

शक्तिचित्तिकमस्यत्र जीवाह्वे कानिलघिनी ।

रमयन्तीप्रवन्देन सदा वलिमतोदिता ॥

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पुगलने भारते देह-शास्त्र-उर्ध्व-स्मृति-कथा-पुरातन-काव्यानुर्वच्योतिर्विद्या
 व्यापिकाधनुर्विद्यादिनां सनतो विरदा यथा शिष्टमालदेवु प्रचलिता आमन
 तथैव इतिहासनामको विषयोऽयत्र पठन-पाठनगत आसीत् । नभ्यापि प्रचार
 इह आसीत् । सोऽपि अत्र्यामां विपश्चिद्वाराणां लेखनीभिरनुगृहीत आसीत् । त
 म पुराणेऽन्तर्भूत आसीत्, न न महाभारत-रामायणयोरेव अगम्यत । तत्र
 गमना तु एतेभ्यः सर्वेभ्य एव पृथगप्यवर्तन । तस्य पार्थक्ये प्रमाणं प्रथम
 कोप एव वर्तते । कोपे प्रामाण्येनां साक्षात्सुखेभ्यो लभ्यते नत्र तस्यापि चर्चा-
 पुरगेर विहितारित । अमरकोप आह—“इतिहास पुगलुत्तम” इति । एतेन
 स्पष्टं सिद्धयति यद् इतिहासमिषो विषय सर्वथैव भारतमिषानां विषय
 आसीत् । भारते तस्य लेखनादिकञ्च तथैव प्रारम्भत दयाम्येषां विषयान् ।
 लेखनादिकं प्रचलितमासीत् । भारतीये सम्राजे इतिहास प्रिपत्रेषु रचिकरेषु
 विरतेषु मनो बभूव । जना इहत्या-उत्सुकतापूर्वकं नत्र स्वकीया प्रगाडांमभि
 रधि निदधुः । अत्र एव तु कविर्जालिदासवामादिकास्तं सादरं स्मरन्तेऽवा
 प्यन्ते । महाकवि-कालिदासः अभिज्ञानसारङ्गले लिखति—“किन्तु वादशा
 निहासविषयेषु कान्यमानानामवस्था धूयते तादृशां तत्र परयाभि ।” महाक-
 विरांगो लिखति यत्—“चन्द्रापीड”... “कथासु, नारकेषु, आख्यायिकासु
 काण्डेषु, महाभारतपुगलेतिहासरामायणेषु ...कीर्तनमवाप ।” महाभारतेऽय
 इतिहास इति पदं प्रदुष्टमवाप्यते । वक्ष्यमाणानु पद्भिषु प्रदुष्टम् ‘इतिहास
 इति पदं पर्यन्तु—

“भारतमन्दिहासस्य पुण्यां प्रत्यर्थसंयुताम्” आदिप, १, १९

“इतिहासा सर्वदाख्या विविधा-शुनयोऽपि च” आदिप, १, ५०

“इतिहासपुगलानामुन्मेषं विर्मितं च यत्” आदिप, १, ६३

एतेन विद्यात्रदक्षिणेनापि विवरणेन भारतम्येतिहासप्रियत्वं सिद्धयति ।

जनं स्पष्टतो जायते यद्वैतिहासस्य लेखनपाठनादिमन्विषयी पदनिर्भृतमना-
 रणञ्च प्रयुतासीत् । एतस्मिन् सम्ये न्वितेऽपि अथ प्रतीत्येषु प्रक्षिपु केचन

कथयन्ति यद् भारते इतिहासलेखनानाम् ऐतिहासिकबुद्धेश्च अभाव एव
 अदृश्यते । इतिहासस्तस्मिन्नेव देशे जनुर्ग्रहीतुं शक्नोति यत्र वस्तु-वस्तुः । समृद्धि-
 मरुते, राजनीतिकस्वनन्तरता न कदापि भारते दृष्टाऽभवत् तस्मान् तत्र वस्तु-
 कलापि नैजजन्मग्रहणस्याप्यवसर न लब्धुं शक्यः । भारते इतिहासानुसारेण
 कारणमिदमपि घटते यद् भारते न कदापि राष्ट्रियभावना स्वस्य भरणस्य
 पोषणस्य चानुकूलान्यवसाधनानि अधिगत्तुं समर्थाऽभवत् । इतिहासानुसारेण
 हेतुरयमपि विशेषः यद् राजनीतिविषयिण्यो घटना भारतीयानां जनानां प्रति
 क्रियास्तस्मिन्नेव मोक्षोपयितुं प्रयत्नयुक्तस्मिन्नेव यत्र (ग्रीक) देशोपरि कृतानां
 परिणयनीयानामाक्रमणानां प्रतिघातेन हेरोडोटसस्य इतिहासः समुद्भवितः ।

इतिहासमाहृत्य एतादृश आक्षेपान् विदधाना भारतोपरि, कीधादिका
 विद्वांसः धूयन्ते । नैतेष्वक्षेपेषु वर्तते सत्यता घटनम् । भारते न कदापि इतिहा-
 सानां न चैतिहासिकबुद्धेश्च अभावोऽभ्युपगम्यपरिष्ठापितः प्रमाणैः साधितमेव ।
 स्वस्य स्वस्य देशस्य समस्य च दृष्टयो भिन्ना अपि भवति । एतद्दृष्टिर्मेधा-
 देव अस्मदीये भारते तस्मिन्नेव इतिहासलिखितानामितिहासानां पद्धतिरपि
 न देशान्तरीयनिहासपद्धत्यनुगुणा मवीक्षिता जायते । देशान्तरीया विद्वांसो हि
 अध्ययना अध्ययनाश्च इतिहासलेखनस्य नदुद्देश्य प्रयोजनं वा अनुमन्यमाना न
 समवाप्यन्ते यदुद्देश्यं प्रयोजनं वा भारतीय मेधाविनोऽनुमेतिरे । भारतीया
 पण्डितारिणीनां घटनावलीनाञ्च वर्णनं न इतिहासस्य उद्देश्यमवागच्छन् अपि
 ॥ जीवनस्य शाश्वतानां सिद्धान्तानां समुपस्थापनं च राष्ट्रियमभूतं समुच्च-
 यनमेव ते इतिहासस्य आदर्शमयजम्भुः । इममादशमत्र पुराणिधाय ते इतिहासान्
 प्राणेषु । दुर्दैवाद् रामायणं महाभारतादयो य केऽपि इतिहासा आत्मानं पातु
 मशकस्तेषु निदिष्टोद्देश्यं स्फुटतया परिबीजितं भवति । भारतीयानां प्राचामिति-
 हासकाराणां दृष्टिराधुनिकेतिहासकाराणां लेखनसरणिं कस्माच्चान्नीकृतवती यत्र
 सत्यनयनानि काराणि—(१) भारतीय दृष्टान्तविचारधारा न ऐतिहास-
 यान् यथार्थमुत्पन्नं मन्यते । तद्दृष्टौ समृद्धिर्निम्बारास्ति नास्ति तत्र यत्कृता ।
 सांसारिकाणां विषयाणां विचारणं मायाकृते भ्रमानाये एव निपतनमस्ति ।
 (२) पारलौकिकेषु शिष्टेषु भारतीयैः शास्त्रात्मनिचिरादव गरीयसीमत्र
 निदधाना प्रेक्ष्यन्ते । (३) भारतीयानां कमसिद्धान्तो, य मतेन मानव
 जीवने काऽपि अचिन्तनीया घटना घटितुं शक्नोति, ऐतिहासिकघटनानां

सद्व्ययने संश्रयने च न भनामपि स्वस्वमदीदृशात् । (४) भारतीया ज्ञानोदयेतिहा-
सस्य प्रतिनिधिष्वेन राम-कृष्ण-बल-युधिष्ठिरादीन् एव असंमत ।

आश्रयमिदं, भारतीयवाक्यस्य गम्भीरतया प्रीत्या च अनुशीलने कृतेऽपि सति प्रतीत्याः प्रथमो भारतीयानां प्रवृत्तिं प्रवृत्तिं च ज्ञानं नाशयन् । “भारतीयेषु इतिहासकाराणामभावेन त्रैलोक्याभिन्नधिदेऽभारत हरयेते” इत्येतत् तेषामभिधानं ॥ तद्विरुद्धे इममेव सन्देहं जनयति । अस्तु । भारतमप्यश्रयमेव श्वरश्चक्षुर्गुणगाम्बिनिहास्यान्ना सृष्टिं चकार । सांख्येन प्रामाणिकानामितिहास्यान्ना रचना न यदि प्राप्यते तदा तत्र कारणमस्ति-विषयसंकानामाक्रमणानां बहुलता ।

“राजनीतिकस्वतन्त्रता न भारते कदापि दृष्टाऽभवद्दिनि यदुच्यते तदपि न
सत्यम् । पुगननतमे काले नु भारते पूर्वनद्या राजनीतिकं स्वातन्त्र्यमप्यनन ।
अस्मिन् दिश्ये—

ध्रुवेऽर्युनः प्रमृगीहि शत्रून्

अग्र्यतोऽभरान् पादसहस्र ।

सर्वा दिना समनसः सधीचः

भूरायते समिति' कल्पतमिह ॥ (अक्ष, १०।१०२)

त्यां विशो कृणतां हास्याय त्वामिमाः प्रदिश पद्मरेखी ।

यस्मिन् राष्ट्रस्य कटुदिभ्यस्त्वसतो न उग्रो विभवास्सुनि ॥ (अथर्व०, ३।४।३)
इत्यादिका मन्त्रा मन्त्रि प्रमाणभूताः । वैदिके युगे मयनग्र-रागयन्त्रयोहमयो
रदि दशानास्वेवं मिश्रयति यद् भारते राजनीतिक स्वाभ्यन्तु प्रारम्भदेव बी
चिनमभूत् । आक्षरेषु मौन्य-स्वाराग्य वैराग्य साधन्यादिशासनपद्धतीनां य एव
उल्लेखो लभ्यते, कश्चित् तत्तोल्लेखनस्यायमेवार्थो भवति यद् भारते राजनीतिर्द्वै
स्वयन्म्रता नासीत् । भारतस्य यद्वा दुर्भाग्यदुर्दिनमभयत् तद्द्वयमेव दृष्टो
वैद्यः समुद्रमयम् । परं तत्पनकामययोश्चैव राजनीतिकस्वानभ्याभावरिष
यत्तं दोषारोपणं ॥ नोदितं प्रतिभाति ।

परिमन् देशे मनु-याज्ञवल्क्य-भार्गो-जनक-वसिष्ठ-वृक्षस्यनिम्बराशा वागिम
नोऽज्ञनिपत पुरातनतमे काले, किञ्च कृष्ण-भरशा गीतोपदेशका महाभारतकामे
समुत्पद्यन्त, अथ च साम्प्रतिदेऽपि भारतेश्वराचार्यगोविन्दायनिष्कमुनेन्द्रनाथ
मन्त्रमोहनमालवीय-मन्त्रिकानां महाप्रभार समज्जायन्त तद्-भारतदेशमधिष्ठाय

‘ववनृत्तरत्नाया अत्र अनाय भामीत’ इत्येनत्कथनं कियदनुचितम् । एवमेव राष्ट्रियभावनाया राहित्यमपि यदुक्तं तदपि नानृताद् रहितम् ।

यस्य देशस्य धृतयः—

“भद्रमिच्छन्तः ऋषयस्त्रविंशतपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।

ततो राट् च लभोजश्च जान तदस्मै देवा उपमनमन्तु ॥”

(अथर्व० १९।४।१)

“ना मयान् प्रायण मयवर्चसो जायताम् आराधे राजस्य शूर इत्य्योऽति-
व्याधी महारथो जायताम्” “कल्पनाम् ।” (यजुषि)

इत्यादिभिर्मन्त्रैः समग्रमपि विश्वं राष्ट्रियभावनानामुपदिदिशुस्तदेव भारतं
लक्ष्यीकृत्य “न भारते राष्ट्रियभावनानुष्ठानानि साधनानि समवाप” इत्येतद्
भगवन् किं युक्तम् ?

अस्तु नाम हिमपि वैशिष्ट्या वदन्तु । अस्मद्देशे इतिहासनां प्रणयनमिति-
हामरारा, स्वमंस्कृतिनिर्दिष्टभागेनैव ॥ ३ ॥ । मस्कृतसाहित्ये न केवलमिति-
हामा अलितयन्त इतिहासप्रधानानि काव्यानि च लिखितान्यभूवन् । बाणभट्टस्य
“हर्षचरितम्”, बाणनिराजस्य “गौडरहो”, पद्मगुप्तस्य “नयग्राहसाङ्गचरितम्”,
कलहणस्य “राजतरङ्गिणी” किञ्च विरहणस्य “विश्रमाङ्गदेवचरितम्” इतिहास-
प्रधानकाव्यादेव सन्ति सर्वत्र प्रथितानि । एतेषु ऐतिहासिकेषु काव्येषु अप्र
केवलं विरहणस्य ‘विश्रमाङ्गदेवचरितम्’ गृह्यते यतो ह्यत्र तस्यैवैतस्य विमर्शन-
मिष्टम् ।

रश्मिरप्रदेशवादनस्य-अथैष्टरत्नशास्त्रेकादशतत्प्रभुर्भूत—महाकविपिण्ड-
ण-प्रणीतमहाकाव्य-विश्रमाङ्गदेव-चरितमस्मद्देशे चालुक्यवंशावतसस्य चमुधा-
शिपस्य विक्रमादित्यपट्टस्य चरित्रं प्रस्तवीति । तत्र तच्चरितं स्वनिरिच्य
विक्रमादित्यपट्टस्य यितु आह्वयमग्नस्य निघन, राजकुमारीचन्द्रलेखोद्गाह,
विक्रमादित्यस्य सोमेचर-जयसिंहाभिधानयोर्भ्रात्रोर्भ्यतिर, चोलानां पराजया
किञ्च अन्धा कतिपयविविधा घटना सन्ति कविस्वसनुत्सवित्तायां मनोऽभिरामायां
गिराया गीता । काव्ये चालुक्यवंशस्यादिपुरुरो विद्यानुरजुत्तुकादुद्भूत इत्येतद्वाङ्
मुदीरितम् । काव्यनिकषारम्भानन्तरं परम्परायामुच्चैरोऽप्राप्यते महान् ।
विरहण प्रथमं तैलप नाम नृपतिमवतारयति तस्मिन् राष्ट्रवृद्धवित्तयश्च गापति ।
अन्येऽभनेकेषां भूवृत्तानां तु वर्णनं कृतमेव परं विक्रमादित्यपि आहवम-

हृष्य दिशिदृष्टयोऽन्वेन कुर्वाणं म दृश्यते । यद्यपि कविना उडुलाम्नादयो घटना-
स्वकाशे वर्णिता यदस्यां हि पुरातृन्तोपरि प्रकाशं चेत्तमे नितान्त महापद्मा
भवन्ति परं यत्र कवि स्वनायक्युग-गौरवानुरागामितवशान् नस्योक्त्यै प्रदर्शन
एव पूर्ण मनोयोग प्रदर्शति, तत्र एवविधाया घटनाया घटनमवलोक्यते या न
केचन इतिहासाः परिपोषयन्ति । पर माग्नयिके समये बहव इतिहासलेखक
देश-जाति-सम्प्रदायादिप्रचलितहेतो स्व-स्वेतिहासे अर्जिताना घटनाना वर्णन-
मनिविष्टां पूर्वकं विद्वाना इष्टा भवन्ति एतादृशया स्थितावेदमपि मुक्कण्ठ-
तया कथनं न समीचीनं प्रतिभासते यत् कविमुखा घटनाममस्यामेव वर्णयामास ।

अस्ति विष्णुदेवचरिते वीरग्य. अङ्का । तत्र सर्वत्रैव बहुना युद्धाना वर्णनं
त्रिलोकिनं भवति । यद्यपि कविना कथं सर्वत्र वैदर्भी शीतिरवलम्बितास्ति पर
यत्र यत्र श्लोके वीरतायाः, मेतायाः, समरस्थ च दृश्य कविना आलिखितं तत्र तत्र
श्लोके वीरतायुक्ता पदावली वर्णयते, सैन्यमनुस्य वर्णनं च कवि-लेखनी
य-कौशलमनुप्राप्यति तत्कौशलस्यामध्यान् पाठका स्वमनसं सैन्य मन्निष्ठ-
माभिव द्रष्टव्यं । तेषां श्रोत्रेन्द्रिय दुन्दुभि चरि श्रोतुमारमने, कुञ्जराणा
भारेण नोचैर्गच्छन्तीं युधिवां तेषा मयनेन्द्रिय त्रिलोक्यितुं सुषमयमरनुते, तुरङ्ग-
गुरोरापिनं समार-रजोदिग्भागात् आवृण्वन्; गजमदासुभिर्घराभाद्रां भवन्तीं च
ते लोचनगोचरां कर्तुंभवमर लभन्ते । सैनिकानो प्रमाय, शस्त्राणां भय-
शान्प्रकटनपूर्वकं विप्रुम्नानुकारि प्रस्फुरत्यकाशः, समन्तादपयपत्तमुलङ्घिता-
कौलाहलः, सगसमेति शब्दं कुर्वन्ती रथाना पङ्क्तयः, हयाना गजाना पदातीना
परममपोषदिनी श्रेणी च पाठकस्य श्रोतुवां पुरो युगपद्वतीणां जायन्ते ।

राजा आहवमत्त. कादशो महानुद्भयो योद्धामीत् हस्येत्—नप्य क्वि
किम्पूर्वरतोद्भयितारामुन्माहादभ्येत्पादिकायां कातरस्यापि शोणिते उज्जानाया
मञ्जरिण्या भागशां भविष्यतीति त्रिभोजयतां चमस—

कौशेयक चमत्रिलकस्य यस्य पीत्वानिभात्रं द्विजना प्रनापम् ।

आलोढ्य चमन्नुभिराचक्षम् चोटीकपोलस्यलब्धनानि ॥ ११० ॥

दोषप्रनापानलमन्निधानाद् विभ्रत् पिरामानिव अकृषाम् ।

प्रमारुष्वीपनिर्दिधारा धारानुदारा कवलीचकार ॥ १११ ॥

नि-नोचनिर्वासितराजहंसं सद्गुणं बालाम्बुदमेवकेन ।

भोजयमान्मुषपत्तरेऽपि य कर्निहंसी त्रिमीचकार ॥ ११२ ॥

सूर्यमरुतस्य जयसिंहदेवस्य प्रचण्डारातीनामपि मानसे सन्तापसमुत्पादकं
प्रतापं कथिरेवं वर्णयति—

प्रतापभानी भजति प्रतिष्ठा यस्य प्रभातेष्विव संवृणेषु ।

सूर्योपलानामिव पार्थिवानां केषां न ताप प्रकटीयभूव ॥ ११८१ ॥

यात्रासु यस्य ध्वनिनीधरेण दोलायमाना सकला धरित्री ।

आर्द्रवगाधिष्ठित - पृष्ठपीठमकमंड कूर्मैर्पति चकार ॥ ११८२ ॥

शब्दायत्नं कियदोज कियतो विकटता कियांश्च वारणो रमो विभाजते । सम्प्रति
समराज्ञे हताना भूपाना दृशकम्पनकृद् द्रव्यं द्रव्यता किञ्च कविना नद् द्रव्यं
कियद् विलस्यगच्चतुर्ग प्रदर्शित तदपि विलोक्यताम्—

त्रिरीटमणिष्व मरीचिवीचिप्रच्छादिता यस्य विपद्यभूषा ।

चित्ताग्निभीत्या समराज्ञेषु न रागुहीता सदृसा शिवाभि ॥ ११८३ ॥

काव्यनायको विक्रमाङ्गदेव जैशवादेव समरोत्सवोत्कण्ठो दृष्टो यभूय । नादव-
मल्लदेवस्तदीय पिता अद्भुतमाहमाङ्गमेकवीरं तमेव सिंहासने प्रतिष्ठापयितुं
मनसाचक्षुः । स राजलक्ष्म्या संरक्षणं तस्यैवानुलसत्तस्य भूभारधारणक्षमयो-
र्भुजयोर्विशालम्—

“अलङ्करोत्यद्भुतसाहसाद् सिंहासनं चैवयमैकवीर ।

एतस्य सिंहीमिव राजलक्ष्मीमङ्गस्थिता क क्षमतेऽभियोक्तुम् ॥” ३।१७ ॥

विक्रमाङ्गदेवो बहुमन्त्र्याणान् महासमरान् जितवान् । आसीदसौ त्रिलोकवीर —

“त्रिलोकवीर कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम् ।

दोर्विक्रमेणाद्भुतसाहसेन महाहथानाहवमस्तसु ॥ ३।१८ ॥

महोदुराणां महोभानां रणप्रचण्डानां गुरुरमानां जितमानासम्परायाणां महाभटा-
नामपि परावृत्तकारिण शत्रुप्रलयपवनस्य सम्मुखे गन्तुं विक्रमाङ्गदेव एव
शक्तिं निदधी—

“उद्गतिदृष्टपारपौरस्य स्वयमुत्तममदेन दन्तिना ।” १।५।१८

“असिना विशिलै सतोमरै सहसा कुञ्जरघावनेन च ।

स सहस्रमिवोद्भटन् करान् प्रतिपक्षयदीधितोऽभवत्” ॥१।५।१९॥

महाकवी विशदणे अद्भुतैव भयङ्करसमारवर्णनपटीयस्कता समुद्गच्छति । तस्य
लेखन्यां तदमोघ बल सञ्चरते यत् सर्वत्र शोणितापगानां रोमाञ्चकृद् तद्दूरय-
मुत्पादयितुं प्रभवति यद्गलोक्य कालस्यापि हृदये हठाद् भीतिं प्रवेष्टुं प्रधावति

‘महामयाना करचालयष्टय समुच्छलद्गरगोर्मिनिर्मला ।

विनिर्गता कोशखिलोदगस्त नन कुनान्तपाशोरागसनिभा वसु” ॥३७१५॥

‘पदे पदे शास्त्रिनपङ्कपातिना दिनेश्वरस्य प्रतिविम्बमालिका ।

अवापदापानकुनूहलाततपचरस्त्रीचपकोपमेयताम्” ॥ ३७१६ ॥

इदं विक्रमाङ्कदशवचनं महाकाव्यं चालुक्यवशाद्भव्यं वर्णयत् वाच्यं, तद्वशाद्भूतं प्रचण्डपराक्रमरसलपार्थिवानां वृत्तं च तत्र समवाप्य ह्येव वृद्धरादया भव्यकव्यं यन्महाकविना स्वकृतार्चनिहासिकं तस्य विनर्थाकृतम् । परं दूषणमिदं प्रापानं यत्र प्रतिमानं न तत्रादृष्टम् । प्रकृतकृतिरितिहासमूलादि काव्यमेव नेतिहासम् । अत्र महाकविबिरहणस्य प्राधान्येन कविबन्ध प्रकाशनीयं वर्तते न चेतिहासमत्रम् । यत्र प्रतिहासमत्रमाविभाविन तदानुपङ्गिकत्वेन न प्राधान्येन कविना चेदत्र काव्ये रचनापद्धत्य किमपि अनुचितं वृत्तं निवृत्तं तदा तत्तु समुचितमेव कृतम् । कवि—

“यत् स्वादनुचितं वृत्तं नायकस्य रमस्य वा ।

विरद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥”

इत्येता हि शास्त्रज्ञा आज्ञापयन्ति ।

वस्तुनः काव्यमेतत् स्वकीयतत्तद्गुणहनीं सस्कृतसाहित्येऽप्याचारणमेव स्थानमधिनिश्चिन । एतन्मयाभिनन्दनायस्य काव्यस्य प्रणेता विरहणोऽस्ति विलक्ष्य काव्यविरहितप्रकाशनप्रवर्गे विषयवरोऽनहपमधुमम्बुलकल्पनाकुशलः । प्रसादाभिधेन गुणन वैदुष्यास्तथा मतोज्ञया सात्या चैव कवि काव्यनिर्माणं कविबुल्लगुरो कालिदासस्य शैलीं विमर्शितम् । रस ध्वनिस्तुम्भसमाप्तौस्तथादिभिः सर्वपैव सनाधीकृत्य काव्यमिदं कुशलमहाकविना श्रीसरस्वतीचरणसरविजयोपादर मयिनयनं समर्पितम् । वस्तुनः कविना विरचयद् काव्यरत्नं मङ्गल-साहित्यमयारस्य गरिमा महिमा च नितरामेव वृद्धिं नीतौ ।

काव्येऽस्मिन् उपमानिशयोक्त्यर्थान्तरन्यासकाव्यस्ति ज्ञायांपविप्रमृतयोऽल-ङ्कारास्तु मन्थय बहुव परमेष्ठस्य काव्यस्य मध्ये उपेचालङ्कारस्य ॥ अतितरा-मेव मनोहरा लोकोत्तरसौन्दर्यशालिनी माला दृष्टिगोचरिष्यति । इह कतिपय रङ्गोकास्तदीपधूपसंबन्धगाय निधीयन्ते—

यस्येव स युगपदाभिनीषु प्रोतप्रतिष्ठापतिमौलिरत्ना ।

गृहीतदीपा इव विन्दते स्म तद्गान्धकारे रिपुक्षत्रबालम् ॥ ३७१७ ॥

इह कविनाऽनुस्यूतराजमौलिरत्नेषु क्षरेषु गृहीतद्वीपकृन्मुप्रेक्षितम् ।

यद्वैरिसामन्तनितमित्रनीनामध्रान्तमन्तापददर्शमाने ।

पराङ्मुखं शोषप्रशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमामीत् ॥ १११०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुख्यं स्तनयोः शोषशङ्काया हेतुत्वेनोप्रे-
क्षितम् ।

य वीक्ष्य पाथोधिरेधिज्यष्ठापं शोणारमभि क्षोभितशोणदंष्ट्रैः ।

क्षोभाद्भीक्ष्णं रघुगजरागजोर्णवमस्फोटमिश्राच्चक्षे ॥ ११२०९ ॥

अत्र रक्तशायणेषु जोर्णवमस्फोटस्फुटमुप्रेक्षितम् ।

एवमिधाभिर्मथुरमधुराभिरुप्रेक्षाभिः काव्यमेतन्निगरी त्रिभूगितं यद् भृशं
मचेतसा चेतामि चोरयति ।

मग्नानि अभ्येषा च त्रिचतुराणामलङ्काराणां छत्रिं प्रेक्षन्ताम्—

“भोजसमापादप्रिसुक्तधाराविपातमात्रेण रणेपु यस्य ।

कक्ष्यास्तकालानलचण्डमूर्तिंश्चित्रप्रकीर्णमिरराप क्षान्तिम्” ॥ ११२५ ॥

अत्र विरोधाभासः,

“भूय रणे यस्य जयामृतेन क्षीय क्षमाभर्तुरभूत् कृपाण ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारामहस्य यशमोऽवकीर्णम्” ॥ ११२६ ॥

इह परिप्लुति श्लेषश्च,

“जम्बायमेकं कृतवान् कृमी यश्चालुक्यगोत्रोद्भवस्तमलोऽपि ।

यस्मिन्भूपालगुणान् प्रजानां विस्मरयामास निजैश्चरिषैः ॥ ११३०१ ॥

इह व्याजस्तुतिश्च सहस्रवान् प्रीणयन्ती स्वशोभां सर्वतो विकिरति । साग्रतं
ध्वनि रमणीयतापि त्रिलोकनीया—

“सोऽयं रणे नर्तयिता कव्यघान् मद्भ्रमभूपालस्यहस्यमेव ।

त्रिलोक्यनां मुन्दरि चेदिराजस्तनवास्तु दष्टि स्मरवैजयन्ती” ॥ ११३५ ॥

अत्र कव्यघनर्तनस्मरित्वेन शीर्षातिशयरूपवस्तु ध्वनिम्,

“उत्तममशामाय पयोर्निधेयैस्तैरि जयस्तम्भमद्भ्रमशोर ।

असूयित स्वैरविहारशीलैरालानभीषा अलवारजेन्द्रैः” ॥ ११३११ ॥

इह जपरतम्भे समुद्रगजानामालानस्य भ्रान्त्याऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानल-
ङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

काव्ये कवि स्थाने स्थाने सज्जिवशिताभि सूक्तिभि स्वकीयान् पात्रकान् प्रति न केवल सभागे प्रदर्शयत्यपि त्वसौ स्वप्रकृति परिचयमपि प्रददाति, म एतदपि आपयति यत्स तेषु तेषु भावेषु विचारेषु वा अभिरुचिं निदधाति । कवि निहिताना सूक्तीनां महोपकारत्वादिहापि त्रिचतुरा एव सूक्तयो निधीयन्ते—

(क) “इयं हि छत्रमीधुरि पासुलानां केषां न चेत् कलुषीकरोति ” ३, ४२

(ख) ‘ न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्तयागमत्पराङ्मुखा ’ ४, ६७

(ग) “यस्यसि रतिर्महतां न देहपिण्डे” ६, ७७

(घ) ‘ प्रायेण देहविरहादपि दुःसहोऽय

सर्वाङ्गसज्जरकर प्रियविप्रयोग ” १६, ४०

अस्य कवेर्नवममर्गस्य स्वयवरवर्णनं कालिदासवर्णितेन्दुमतीस्वयवरं तु स्वदायव धन्या अपि वृत्तदीया उक्तयस्तत्तत्कण्ठयुक्ती स्ववदस्य प्राप्स्यन्ते । तथाहि—

‘लोकांतरसुखं पुण्यं तपोदानममुल्लवम् ।

मन्तति शुद्धवश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ (रघु०, १, ६९)

‘ किमश्वमेधप्रभृतिमियाकमै सुतोऽस्ति चेलोभयलोकवाग्धव ।

जगत्पितृणांमदनतुमसमा कथं लभन्ते गृहमेधिन शुभम् ॥ ” (वि० २, ३४)

‘ अन्धेषु स्थलपथीकृतेषु न पूर्यते जवविधौ कुतूहलम् ।

इत्यकुर्वन्त दिगन्तगोचरं नूनमस्य तुरगांश्चमारज ॥ ’ (वि०, १४, ६२)

‘ प्रयानुमस्माकमिथ कियत्पदं धरा तद्भूमोधिरेपि स्थलायताम् ।

हताव घोहैर्निजवेगगतिरै पयोधिरोधक्षममुरिषत रज ॥ ’ (नै०, १, ६९)

यस्तु न हृद काव्यं सस्कृतकाव्येषु नैज विशिष्टं गहश्च निदधाति । यस्यापि दृष्टिपथे काव्यमेतत्तत्तमागच्छति न काव्यमिदमधीत्यातितरा प्रीयते । पाठकस्यापि काव्यमेतदेकतस्त्रैतिहासिकी घटना सन्निधायपरत कविखलवमीमत काव्यस्यास्य कर्ता विवृणुष्व स्वपात्रकं यथा परिप्रीणाति न तथाऽम्ब कवयः । एतत्कृताश्रीरपि आशिका कर्णमुन्दरी विक्रमाङ्गाव्युदयलवचम्पूकृतयश्च रसिकानां मानसेषु हर्षमभित सञ्चारयन्ति । सुभाषितसंग्रहप्रथमं वपि एतद् रचिता अनेके श्लोका एव स्यन्ते । सत्यमुक्तम्—

धिवहणस्य कवेः प्राप्तप्रमादैव सरस्वती ।

नीयते आनु काउ य दुर्जनैर्न घनैरपि ॥

नैषवं विद्वदौषधम्

अनरवागीमाहित्यमुषीशिरोरखविषविदितयशा नैषवीयचरितमहाकाव्यरच-
यिता कविचक्रवर्तुदामगिस्तार्किकव्रगदलङ्कारो श्लोकोत्तरप्रतिभापावन धीहर्षो
महाकविर्यत्नितपद्मनिबन्धनावाप्तविधिप्रचानुरीकश्रमरकारचाहृपाशुम्भितार्थप्रकाश-
पण्डितो वैदुन्यानुबन्धिभावितनिबन्धप्रपन्ननिपुणः शास्त्रीयस्य पाण्डित्यस्य कवि-
त्वस्य चानुपम एव रत्नाङ्गो बभूव ।

स यथा मानसमञ्जरीसमुन्मूलनविधायिन्दा ग्रहनिपेक्षलाया कविनाया
विरचने परां प्रवीणतामवाप्त नयैव पण्डितप्रकाण्डमद्वचूर्गनचतुरायास्तर्ककां-
श्यकर्कशाया गिराया गुणकनेऽपि अद्भुतामेव विदग्धतां बभाव । यो हि श्रीहर्षः
कविना-कामिनीकरलीलाकमलमूर्तं नैषवीयचरितमराचन् स एव श्रीहर्ष-
प्रगाढपाण्डित्यमुज्ज्वलदण्डवद्भूमूर्तं स्वर्णनखण्डन्याचमरि अजप्रम्यन् । यः श्रीहर्षो
मनोऽनिरामया कामनकविना करनरेषु स्वीयां विमलां समशायैत्रयस्तीमुदत्-
तुलन् स एव जयचन्द्रकान्तकुब्जनरेन्द्रमन्त्रि स्वपितृपादपरात्रेनुत्तार्किकतूह्य-
भ्योदयनभ्यापि वैदुःप्रजनितमद्मपि अचुचूर्गन् । कविकुलपारावारपौर्गमामीन्दो
श्रीहर्षस्येपमुत्तिर्नितान्नमविनयैव—

“साहित्यं मुकुमारवस्तुनि हृदयायग्रहप्रस्थिते

नक्तं वा मयि सन्निपातरि ममं लीलायते भारती ।

शरया वाग्नुमृदुतररब्धद्वती हर्माङ्कुरैराम्भुता

भूमिनां हृदयह्रमो यदि पतिस्तुतया रनिर्योपिताम् ॥”

श्रीहर्षो न केषलं कविर्दाशैनिको वा बभूव स महान् मायको योगी च भूत्वा
सुवि बभौ । विद्वानगिमन्त्रमिदि मस्वतीमातृवरममवाप्तिश्च तस्य साधकत्वे
योगिन्यै च समुज्ज्वलं प्रमाणम् । मस्कृतस्वीना मध्ये हि पूर्वविधा कवयो
नायिका यत्र कविप्रयोगित्वयोमंजुलो योग परिष्फुग्न प्रेक्षयेत् ।

अद्वैतनिदाननिहितरचित्रयो महाकविर्दाशैनिकमिद्वान्प्रतिपादने
व्यङ्ग्यवती मन्त्रि मन्त्रिण्य दर्शनविदां संमतेऽभिनां सुदं विनन्वानो राजने ।
तदयो हि नैषवीयचरितस्य सप्तदश मर्चो दर्शनशास्त्रविषयकवैदुष्यस्य

निकरोपल सन् शोभते । चार्वाकमतस्य तत्र मण्डन सन्दनञ्च एताव या प्रौढत-
 रतयानुष्ठित यदमौ सर्गो दर्शनशास्त्रमिह प्रतीयते । चार्वाकाननन ये निचारास्तत्र
 कविना प्रनिष्ठापितास्तेऽद्यननानामपि भू निरवादिना तर्कान् सिद्धान्ताश्च परिह-
 सन्त प्रतिलक्ष्यन्ते । चार्वाकमतानुगामिन सन्ति प्र यश्चप्रमाणमात्रसभाजनपरा ।
 न तेपु अनुमानस्य सम्मान न च शब्दस्य । तस्मत्तेन चैतन्यगिनिष्ट सहननमेव
 क्षामा, मरणमेव मोक्ष, न क्वापि स्वर्गो न च क्वापि परमेश्वर ।

“वायव्रीवेत् सुख जीवेदण कृत्वा एन पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागममं कुत ॥”

इत्येव तेषामुद्धोपो लोकाविदित एव । कवि श्रीहर्ष एतान् पूर्व नास्ति कदर्शनम्
 मन्थिन मिद्धान्तान् कीदृश्या प्रवाहव्या मनोविनोदिन्या रीत्या समुपस्थापय
 सीति प्रेषयताम्—

“कं शम म्रियता प्राज्ञा म्रियाप्रीतौ परिश्रम ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत ॥

एव च म्रह्य च सम्यारे मुनी तु ब्रह्म केवलम् ।

इति स्वोच्छित्तिमुक्तापुनिचैदग्धी वेदवादिनाम् ॥

अग्निहोत्र ग्रथा तन्त्र त्रिदण्ड भस्म पुण्ड्रकम् ।

प्रज्ञा पौरुषनि स्वाना जीवो जल्पति जीविका ॥”

मोक्षे भुक्त्वाभाव इत्येतत्प्रतिपादक गौतम कवि कीदृश्या वक्रोक्त्योपहमनीति
 प्रेषयताम्—

‘मुक्तये य शिष्टावाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गौतम तमवेक्ष्यैव यथा विध्य तथैव स ॥”

नैयायिकानामीश्वरवादिनाविधाया कविनरस्यापेक्षकारे विलोकयताम्—

“दवक्षेदस्ति सर्वज्ञ कर्णाभागवन्धवाक् ।

तत् किं वाग्ययमात्राज्ञ कृतार्थवति नाथिन ॥”

दानधर्मस्य वैयर्थ्यप्रतिपादनपराया व्येस्वरया लण दष्टि सिध्यताम्—

“किं त्रित दत्त तुष्टेयमदातरि हरिप्रिया ।

दत्ता सर्वं धन मुग्धो बन्धनं लब्धवान् बलि ॥”

दर्शन यदि किमपि सद्वादि तु अपरमग्नि जसद्वादि, तदितर तु सदसद्वादि ।

तद्व दर्शनानि भिन्नभिन्नायेव मतानि प्रतिपाद्य जनाना मति भ्रमे पातयन्ति ।

अद्वैतदिवेदन्तर्गतं नु वाचस्पत्युदयि मित्रां पञ्चमी केद्विमवम्बते । मदि-
न्नामेवम् मियेने श्लोके प्रत्यवर्ति—

‘मस्तु प्रयच्छति न पञ्चतुष्टये ता
नक्षत्रगमिति न पञ्चमकेद्विमये ।

अद्या वधे निरगगद्विन्नतौ नाना-

मद्वैतवत् इव मय्यवर्ति श्लोके ।”

कवेर्मवपुपशयोऽनितगमव मनो मनोजगद्विह । प्रियेनशमस्य तान्य सचेद्विषय
किन्त्वस्ते गमनीरा मन्त्रवर्षा । स्वर्गदधानया प्रक्षिपदा मन्त्रमेवोद्विन्नतु-
मिद्वैते मननम् । हरपञ्चन—

‘महन् प्रमुन्यङ्कगम्य दृष्टं
पञ्चयोगवर्ति श्लोके पुर ।

मते दम्पत्यमि दृष्टे मनोऽय-

मेव मुनेऽप्यमि मुनेति श्लोके ।”

अत्र व्याकरणजगद्विषयशम्य गरीदम्बता कविर्विद्वज्जैव विविनेनशम
वैषाकरान् कीदृशदा उद्विन्नदा व्यंग्यमिषया परिहसति ।

मकलेवति दृष्टेन कवेर्गमिन्नमिन्नैव नहरदम् । मन्त्रमेवोद्विन्नतु-
मिति तदीय श्लोके पुर मन्त्रवर्ति—

‘मन्त्रीवर्षा दय निशि अतिवद्विन्नमिन्नमिन्नम् ।

मिन्नमिन्नमिन्नम् इति निम्नं किन्ति नैविरवद्विन्नमिन्नम् ॥”

इत्यत्र ‘योग’ अग्नियोगवर्षाद्विन्नमिन्नमिन्नम् इति वद्विन्नमिन्नमिन्नम्
मानलक्ष्मं उनेनी रत्रवृषाम् इति मन्त्रमेवोद्विन्नमिन्नम् इति नाना गमनीवर्षा-
व्याज्वेतिमिन्नमिन्नम् इति । स्वर्गदधानया प्रक्षिपदा मन्त्रमेवोद्विन्नतु-
मिद्वैते मननम् । वाचस्पत्युदयि—

‘इदं न प्रति ते प्रविशुनिमूद दय न्वरद्विन्नम्

धर्म्यां मृजना मुनिप्रतिमयी दयन्विन्नमिन्नम् ।

स्वर्गदधानया प्रक्षिपदा मन्त्रमेवोद्विन्नतु-
मिद्वैते मननम् ।

इत्यत्र मन्त्रमेवोद्विन्नमिन्नम् इति निम्नं किन्ति नैविरवद्विन्नमिन्नम् ॥”

इत्यत्र कर्मप्रतिमद्विन्नम् इति निम्नं किन्ति नैविरवद्विन्नमिन्नम् ॥
पदयति तदेव धर्म इत्युच्यते । मन्त्रमेवोद्विन्नतु-
मिद्वैते मननम् ।

कर्म कर्मत्वेनानुमन्यते यदस्ति श्रुतिसम्मतम् । तस्मात् सा 'चोदनालक्षणायां
धर्म' इत्येतेन सूत्रेण धर्म लक्षयन्ती जगती कर्माचरितुं नुदति । 'अङ्गीकृतं सुदृ-
तिन' परिपालयन्ती'त्येतत्कथनीयं कथनं च भीमासादर्शनमिद्वान्तप्रदर्शनपूर्वकं
कवि प्रकटीचकार । एषा चमत्कारचालिता इह वीक्षिता भवति सम्यक् ।

“ज्यवेक्षि रत्नत्रितये जिनेन 'य

स धर्मचिन्तामणिर्द्विज्ञतो यया ।

कपालिकोपानलभस्मन कृते

तदेव भस्म स्वकुले स्तुनं तया” ॥

इत्येतस्मिन् श्लोके 'रत्नत्रितयेन' इत्येतद्व्याख्याय कवि' स्वस्य बुद्धदर्शनप्रावीण्यं
प्रदर्शयति । वक्ति च ॥ यद् बुद्धोपदिष्टं सम्यग्दर्शनं-सम्यग्ज्ञानं-सम्यक्चारित्र्य-
लक्षणरत्नत्रितयं न हेयम् । कलिनाशनदमयस्तीनलकीर्तनापदेशेन मानाविधं
नैजं ज्ञानमाकलय्य श्वकाभ्यामृतपानपरायणान् जनान् अपि तत्तद्व्याप्तीयज्ञानेन
परिप्रीणयितुमुत्सहते ।

“ज्वाप्तस्य वामोरु विचारणायां

वैशेषिकं आहमतं मतं मे ।

भौलूकमाहु खलु वर्तनं तत्

चम तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥

इत्येतेन श्लोकेन कविरक्तस्तु स्वीयं वैशेषिकदर्शननैपुण्यं निदधात्यपरनोऽमी
'भौलूक'मित्येतेन पदेन वैशेषिकदर्शनमप्युपहसति मनोरञ्जनपूर्वकम् ।

महाकवे. धीहर्षस्य नैपथीयं चरितं कलापक्षपातिनां काव्यानां शिरोमुदु-
मणि । परं कलालीलाविद्यासानीं केलिकुञ्जस्ये सत्यपि तस्य कलावादिवाक्याम्न
रमिव न सीगम्येन तत् सङ्ख्यबुधबोधगम्यम् । तदीय रस सौम्यदर्पण स पृथो-
पभोस्तु चमते यो भायुक सन् शास्त्रार्थतत्त्वावगममञ्जमनिक्षिप्तप्रतिभावान् महाब्र-
ह्मैवाप्यपि यतीवर्ति । स्वकाव्यस्य काव्यान्तरालव्यवैशिष्ट्यं स्वयमेव कविरा-
मनति—

यथा मूनस्तद्वन् परमरमणीयापि रमणी

कुमाराणामन्त करणहरणं नैव कुरुते ।

मनुस्मृत्येवमन्वयति सुधीभूय सुधिय

किमस्या नाम स्याद्वरसपुरुषानाद्वरभरै ॥

आदिमारम्य अन्नं यावद् यावन्तोऽपि स्तेका चत्र उल्लसन्ति तावन्मु सकलेष्वपि
ललितानां पदानां रमणीय निबन्धनं विभ्रमति । पर तेषु ललितपदावर्येव न तत्र
विलङ्घने पण्डित्यमपि वितनुते । भानानास्त्रनाचनरत्नान् धीप्रदायधारिशब्द-
परिपूर्णमाग्न्याच्च ते ललिता अपि स्तेका प्रतिभाशालिनां शास्त्रिणां समुदायमेव
निजरा प्रीयन्ति । मामान्यधिय पुमासो न तत्र सर्वाङ्गीगनया पूर्णमानन्दमा-
स्वाशयितुमर्हन्ति । पद-लालित्यसोमा अत्र काव्यस्य क्षणमवलोक्यताम्—

“तत्रादनीन्द्रचयचन्द्रचन्द्रलेप-

नेपथ्यगन्धवहगन्धवहप्रवाहम् ।

आलीभिरापतद्नङ्गसत्तापुसारी

संहस्य सौरभमगाहन मृद्वर्गम् ॥”

“देवी पवित्रिणचनुर्मुञ्जममगा

आगात्पत् पुनरिमा गरिमानिराम्नाम् ।

अस्फारिनि कृपकृपागमनायपाय

पाणिप्रदादनुगृहाण गगं गुणनाम् ॥”

यथैनमिन् चान्ति काव्य प्रतिपद ललित रसैव काव्यस्यास्य प्रतिस्तेकमलङ्का-
राणां सुपमा त्रिलोकिना भवति पर तया नैषामङ्गाराणां सौरस्यमपि पशु
प्रवीचमरेक्षते । द्वित्र, स्तेका काव्यस्याग्न्याङ्गाराप्रियात्वा ज्ञापयितुं निधीयन्ते—

“कल्पे नित्रहेतुद्वन्द्व द्विमु चन्द्रमक्षरितायुम् ।

स तदुच्चकुची भवन् प्रभातरचन्द्रमनमाननेति यत् ॥”

इत्येव स्तेकोऽनुमानरूपकअग्निमदुल्लेखविशेषाभासाङ्कारैरलङ्कित्यमागोऽस्ति ।
परं यावदेतन्मद श्लोकस्यायंविभागः । न अत्रतितावत् नष्टदङ्गारचट्टाचमकारो
म हृदयनयन प्रमोदयितुमलम् ।

“अपि लोकयुग हतावपि भुतदृश रमणीयुणा अपि ।

भुतिगाभितया द्यस्वमुर्ध्वतिभागे सुतरा धरापन ॥”

इयत्र वचनशेषक्रियाकारकदीपकनुनयने गितान्द्वाराग रक्षितान् प्रशुरतिनराम् ।
परमत्रापि अलङ्कारास्त्रस्य सूक्ष्मत्वनमन्नरंगाङ्गारजनित मधुर्यं न सुलभमेव-
मेवेदं कविप्रयुक्तम् ‘द्यतिभाते’ इत्यनरमात् पदम् । व्याकरणविषयकं मौन्द्यमपि
स एवास्वादयितुं शमेन योऽस्ति वैषाक्यम् ।

अथ स्थिते श्लोके समासोक्तिधिय प्रेक्षन्ताम्—

नवा हता गन्धर्वहेन लुब्धिता

करम्बिताक्षी मरुतक्षीकरैः ।

दृष्टा नृपेण स्मिन्तोमिकुञ्जाला

दरादराभ्यां दरकम्पिनो पथे ॥

कवे कार्यमिदं परमरमणीयम् । तत्र साहित्यिकानां सर्वस्वं ध्वनि स्वेन गुणा-
रङ्गारादिजिह्वेण अधरीकृताभूतमाधुर्येण माधुर्येण रमिकानां निकर मुहुर्मुहुर्धि-
न्वन् विद्योततेतराम् ।

“एन नल त दमयन्ति परथ त्वज्जातिमिरयालिकुलप्रबोधान् ।

ध्रुवा स नारीकरवर्तिसारीमुग्धात् स्वमाशङ्कत यत्र दृष्टम् ॥”

हृदयेतारुणानां श्लोकाणां बाहुल्यं तत्र विभाति यद् अलङ्कारभूते शङ्काप्रभृति
विविधभाव-सम्पुर्णस्य धिया सुधीसमात्रं प्रीणाणि भृशम् । प्रकृते श्लोक
इह मारीवाशये मारीवाशयभ्रमाद् वस्तुना भ्रातिमवलङ्कारो व्यस्यते ।

वस्तुष्वने सौम्यं दर्शयित् कविवरोच्यस्य श्लोकोऽयमधीक्ष्यताम्—

“अपि लङ्घयुषि प्रसर्पन्तोर्ममिते कामितशरैरगाधताम् ।

स्मरयौवनयो न्वलु ह्रयो च्छरत्नभौ भवन कुचाकुभौ ॥

अत्र हि कुचयो स्मरयौवनच्छरत्नकुम्भरोधेषया तयोरीभक्त्य कुचयोष्मानिष्टदि-
भ्यः पत इत्यलङ्कारेण वस्तुष्वपि ।

श्लोके कथेमनोवृत्तिनितरा प्रायेण सर्वत्रैव रममाणो बोध्यते पर त्रयोदश सर्गे
या वृत्ति रवङ्गीय श्लेषविषयकमनुराग प्रकृष्टतरता नयन्ती पर्यवसिता भवति ।

‘देव पतिर्निदुषि नैपधराणगरया

निर्णयिते न किमु न विद्यते नवण्या ।

नाथ नल गन्तु तवाति महानलामो

यद्येनमुच्छसि वर कतर परस्ते ॥”

इत्येतेनैकैव श्लोकेन श्लेषानुरागी कविरिम्भाग्निधम्वरुणनलान् पद्मापि वर्णयन्
भट्टे, वीक्ष्यमाणो भवति ।

महाकवीनां रचनानु निसर्गतपैवानुभासयमवादीनां शब्दालङ्काराणां घटा
आपतिता भवति । सा तथा काव्यगगनमावरीतु स्वतः पृथ सातिशयवशं धारयती
बोध्यते । न तदर्थं ते स्वल्पतमेऽपि प्रयासे प्रवर्तन्ते । अस्मादेव कारणात् अस्य

मदाकवे काये ते सर्वत्रैव विदुर्नमः प्राप्यन्ते । अत्र तु केवलं नक्षत्रा
स्वर्गव्या एव मौनस्य वर्षावितुमुदाहरण्येन स्तेचद्वितय निर्धारणे—

यमकस्य नया विभा विभाया—

“अवलम्ब्य दिग्गजान्वरे चामाश्रयमात्ममनम् ।
म विलम्बनेऽवनीमृत फलमैरिष्ट रमालम्बनम् ॥”

अनुप्रासस्य पेक्षया नन्दयन्स्वतुना—

फलक म नदालिजमानना-
द्वलम्बिपुलम्बविरितेति ।
यमश्रिगम्य सुनालयनीविशान्
एतत्त न विदुर्ननुम्बर ॥

अप्रभुतविधानेऽपि कविरयमद्विनाय । तदीदृषा विशिष्टता क्वापि शास्त्रीयकव्य-
माकलिता मते, क्वापि श्रृङ्गारिणीभिरहाभिरहमिता मनी, क्वापि च लोक-
व्यवहारप्रचुरतया अनुता मनी हृदयधेऽवनगति ।

अप्रभुतविधानं कविर्यदकवनाललिनम्—

“अत्रममूनीनकुटुनोपिनैरास्यमानं चरणेषु रेशुभि ।
रयप्रकर्षेऽदयन्मनमगतेऽनस्य सेनोभिरिवाग्निमिहति ॥”

अप्रभुतविधानं श्रृङ्गारिककवनाल्लेखम्—

“अद्य मद् विरहोष्मणि मज्जिनं मनमित्रेन ननुयुग तदा ।
वृत्तानि न कदा कदाचित्कदा नरुजलदूषरद्वित ॥”

अप्रभुतविधानं लोकव्यवहारवन्धुरम्—

“पदेलिभं दाहिममर्धविज्यमुत्तार्य सम्पद्यगिषेऽजितास्य ।

तारामप धाञ्जुमादमीय कायेन निहृद्वन्मित्ररिषपूपम् ॥”

कविरप्रभुतानां यद्यन वदाकरा दर्शनकामरागद्विभ्योऽपि विदधानो हगोच-
रानवति । एतादृशानि पद्यान्यनिदुरवगाहानि सन्ति । कालिदासमाधादिकवि-
निगपि एव पन्दा अनुसृत परमस्मिन् नैषधस्यो खेषा प्रवृत्तिनिनरा प्रौढतनुपे
नावप्यते । दर्शनव्याकरणादिभ्य एवोपमानान्यप्यानि कविनेऽनदपि न,
माहित्य नाट्यप्रयोगेऽपि तानि गृहीतानि हरयन्ते ।

“न वर्तमे मन्मदनाटिका कथ प्रकाशरोमवन्मूत्रधारिणी ।

इह कविनाऽनुम्यूतरात्रमौलिरत्नेषु शरेषु गृहीतद्वीपकृन्धमुत्प्रेक्षितम् ।

यद्वैरिसामन्तनितमित्रनीनामध्रान्तमन्तापसद्व्यमाने ।

पराङ्मुखं शोषशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमामीत् ॥ १११०५ ॥

अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुख्यं मननयोः शोषशङ्काया हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितम् ।

य वीक्ष्य पाथोधिरेधियथापं शोणारमभि शोणितशोणदंष्ट्रैः ।

शोभाद्भीषणं रघुगजराजजीर्णवगस्फोटमिश्राच्चक्षे ॥ ११२०९ ॥

अत्र रक्तशायनेषु जीर्णवगस्फोटसमुत्प्रेक्षितम् ।

एवविधामिर्मत्तुरमधुराभिरग्रेष्वाभि काव्यमेतन्निनरां त्रिभूषितं भद्रं भृशं
मचेतया चेतामि चोरयति ।

सम्प्रति अध्येषा च त्रिचतुराणामलङ्काराणां क्षत्रि प्रेक्षताम्—

“भोजसमापालत्रिमुक्तधारानिषातमात्रेण रणेष्ु यस्य ।

कक्ष्यास्तकाटानलचण्डमूर्तिश्चित्र प्रकोपाग्निरराप क्षान्तिम्” ॥ ११९४ ॥

अत्र विरोधाभासः,

“ध्रुव रणे यस्य जयामृतेन क्षीय क्षमाभर्तुरभूत् कृपाण ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारामहत्त्व यन्मोऽवकीर्णम्” ॥ ११९६ ॥

इह परिप्लुति श्लेषश्च,

“जम्ब्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चास्तुक्ष्मगोत्रोऽक्षवरमलोऽपि ।

यारपूर्वभूपालगुणान् प्रजानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥ १११०१ ॥

इह व्याजस्तुतिश्च सहृदयान् प्रीणयन्ती स्वशोभां सर्वतो विविरति । साम्प्रतं
ध्वनि रमणीयतापि त्रिलोकनीया—

“सोऽयं रणे वर्तयिता कव्यवान् मद्राम्भभूपालग्रहस्तमेव ।

विलोक्यनां मुन्दरि चेदिराजस्तवास्तु दष्टि स्मरवैजयन्ती” ॥ ९१९७ ॥

अत्र कव्यधनतर्तनकारित्वेन शौर्यातिशयरूपवस्तु ध्वनिनम्,

“उत्तममश्रामाय पयोनिधेर्वस्त्वरे जयस्तम्भमदम्भजोर ।

असूयित स्वैरविहारशीलैराजानमीत्या अलवारणेन्द्रे” ॥ १११११ ॥

इह जयस्तम्भे समुद्रगजानामालानस्य भ्रान्तवाऽसूयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानल-
ङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

प्रकृतिवर्णनविषयक प्रेम कवे मुख्यतोऽप्रस्तुतविधानरतम् । य तत्र प्रकृते-
विम्बचित्राणि दृश्यन्ते । मययोगे विप्रयोगे च तदीया प्रवृत्ति संलब्धमग-
भवति । श्रयममर्गो वर्जिता प्रकृतिपेक्षता नलनुपनापयन्ती चेद् अवलोचयते तदा
चतुर्पमर्ग-ममुल्लामिता सा दमयन्तीम् ।

“सरमिजवनान्युद्यपधार्पनामि हनन्तु न
चनरचिसुदृढन्द नन्दामुपैतु न कैरवम् ।

हिमगिरिस्थितायादग्नि प्रनीममदस्मिन्
कुमुदविपिनस्थापो पापोरुर्निजनिद्रया ॥

काञ्चन किरान् स्फुटप्रकम्प
वध व्यधाद् यस्य दिनद्विपस्य ।
तस्यैव मध्या रचिरान्वधारा

ताराश्च कुम्भस्यत्तमौन्दिकानि ॥”

हृत्पादेषु एकोनविंशद्धारिणमर्गयो शोभमानेषु स्तोकेषु प्रदर्शिता प्रकृतिलक्ष्मी
सयोगे रचिमाकल्पयन्ती र्दृश्यन्ति ।

प्रकृते रम्यता स्वभाषोक्तीनाञ्च विन्दता यदृशी माधकाय वाचन मानस-
मोदवर्तिनी न तादृशीहेति केचञ्च काय-रमिकानां विचारः ।

वस्तुन सङ्गनकायेषु नैपथ्योचरितमर्गाश्च कृष्टपदमन्त्रारानि इह दिष्टाश्च
तत्राप्यानां मुमुक्षुलालितानां पदानां रमणीयता अलङ्काराणां चमकास्य चारुता,
अनम्यनीकाशा अनुप्रासविलासाश्च चित्रिता । काव्येऽस्मिन् उपधागमय
चोपमाना विभक्ति मयैव अनुपमा इषा भवति । नात्र मन्त्रयो यदेतन्काव्य
मर्गय मचनमा धिय चित्तञ्चोभयमपि पूर्णतया परित्यजयति । एतया मयिष्ठाना,
परमस्वाप्तीयानां गुणानामग्रे कस्य नाम हि जनस्य रष्टि द्वित्रस्तुत्तममा
हुर्वन्तमाश्च पुनरङ्गनादिदोषा कथमपि नावर्जयेत्तु इहनुबन्ति । एतन्काव्यप्रश-
सायामिदं युक्तमेवाक्य केनापि—

“तावद् भा भारवमानि यावन्मधस्य नोदय ।

उदित नैपथ्ये काव्य क माध क च मरवि ॥”

काव्यकुञ्जेश्वरो जयचन्द्र स्वयमेवास्मै क्रान्तदर्शिते कवय नाम्बुदयमापनञ्च
प्रदाय सम्मान यद्दर्शयत् ननु वस्तुतोऽस्याभरयशस्कस्य कवान्द्रस्य सरस्वति-
समापानममवाशप्रतिभादां पुरो नाहिरष्टमपि मद्भ्य मूल्य वा निदधन्ति । अहो
तस्य शमुप्री धन्या यां तदाय प्रतिद्वन्द्वः अपि स्थापने एवम्—

“हिंसा सन्ति महत्त्वशोऽपि निपिने शोभ्योर्वीचीयोत्तता

मन्त्र्यस्य पुन मनुजोमहि महं सिंस्य विशोत्तरम् ।

केलिं कोलकुलैर्मदो मदरत्नं कोलाहल नाहलं

संहयो मन्त्रिष्वथ यस्य सुगुणे स्थापिते हुङ्गते ॥”

मैत्रधीयचरितं मानवजीवनस्य ममद्यना नाङ्गते तत्र गृह्यारस्यैव एकदेशिचित्रं चित्रितं कथामयोजनमपि कलात्मिकया दृष्ट्या नाधिकं सुभाषीनमित्येतद् यत् काव्यमिदं लक्ष्यीकृत्य केचन शंसन्ति न तत्रास्मदीय मनो रज्यति । जगत्या सर्वेऽपि मानवा येषु भावेषु जीवन्ति तेषां भावानामत्र काव्ये सर्वत्र मनोरञ्जन-कारिणी सुन्दरता रममाणो दीयते । चन्द्रस्य आह्लादकता, सुमनसा सौरभमारा-माणा मनोज्ञमनुलता, उदामा कामान्तिकी धी सुन्दर्या सौन्दर्यग, संगीतस्य माधुर्यम्, गुणीपमास्तिते सरसा पदार्था क न मानव रमयन्ति ? काव्येऽस्मिन् एते सर्वेऽपि पदार्था नितरामेव प्रवीणतया कलात्मकतया गीताः सन्ति । तेषां सौन्दर्यस्योन्मीलनाय कौशलस्य वा सीमा कविना प्रदर्शितास्ति या कदाचिद्वा-स्येन कविनाविभादिता । मानवस्य प्रकृति संसारोन्मुखा वर्तते । तस्या मंसा-रोन्मुखता काव्यमेव तथा परावर्तयितुं प्रयतते यथा वा मनस्तुष्टिसंलक्षिपूर्वकं हसन्ती हसन्ती तत्तत्प्रति प्रति स्वीया दृष्टिमुन्निपेत् यदधिगमनेन शाश्वतिरी-शान्तिरनन्तरं सुगन्ध समवाप्यते । काव्यमिदं स्वकीयस्यास्य कर्तव्यस्य पालने न मनागप्युपेक्षा कुर्वद् दृष्टं भवति । काव्यमिदं भदेव दर्शयति यन्मानवे निमग्नतो वसति । स्मरेण मानवस्तपति सपमेदेदं, कविरपि श्रवीतीदमेव—“मलस्य तन्वी हृदय विवेश यद्” । स्मरोपतप्तता न जघन्योऽपराधः । मानवस्तु अस्यैव काम-फोपलोभमोहादीनामाकृतिः । परं स न एतरेव विनिर्मितः । तस्मिन्माणकागिषु तत्त्वेषु बुद्धिरप्येकतमं तत्त्वम् । मद्रमद्विषेचनपूर्वकमाचरणमेव मानवस्य ‘धर्म’ इति निगद्यते । अत एव नीतिकारोऽप्याह ‘धर्मो हि तेषामधिरो विशेष’ इति । तस्मात् कश्चित्तमेव, तामेव भाषामाधिरूपदिशति काव्ये यस्या भाषाया-प्रयोगाय स आदिष्टो भवति—

“स्मरोपतप्तोऽपि मृशं न स प्रनुर्विदभेताञ्जं तनयामयाचन ।

त्यजन्त्यमूर्ध्ना च मानिनो वरं त्यजन्ति न स्वेकमयाचिनवतम् ॥”

मानवस्य कुतूहलान्तमनस्कता सर्वविदिता । कविस्त्वामेव स्वकीये कामे-जन्म-मलत्प्रया चतुरनयादीहशत् । अस्ति च मानवो निपतिपरतन्त्रः । एतदि-निपतिपरवशावमपि मानवस्य लक्षणेऽन्तर्गतमस्ति । कविस्तदेव निर्दिशत्येवम्—

‘अचरयन्मन्त्रेण न वदन्मन्त्रं यथा दिशा धारयति वेधम् मृतम् ।

नृणेन च येन नयानुगम्यते ज्ञानस्य जितेन सदायमात्मना ॥”

मानव प्रकृत्या स्वार्थपरः स स्वार्थायितो भूत्वा कदापि नरपि कृतमुदयुक्ते येन परं द्रानं विपन्नता प्रयति । कायमिदं मानवस्य ना प्रकृतिं न्यथ न सम्मुने नस्य निशारेण्यदिशति सन् परं विनाश्य स्वार्थपरः न मानवस्य धर्मः ।

विश्वामित्रा द्विगमपि आरग धर्मरता निन्दति—

“विगर्हितं धर्मरतैर्निर्वर्णं विहितं विश्वामित्रा विपामपि ।”

कविरप—“मनसु य नोऽपि जानु यानु मनोग्ध कष्टस्य कथं स ।

का नाम याग द्विराचरात्प्रहामिनाथ कष्टदन्त्रा ॥”

इत्यादि यद् विविधं वचनमस्य दमयन्तम् अर्वावदन् तन् सर्वं मानवमेव पूर्णतया व्याख्याति । तत्र मानवप्रकृतेरेव उन्मथं भानि । कामे हि मानवे नलवत्तमो भावः । तस्य भावस्य मर्शान् अपि स्वभावान् भर्माश्च स्मिन् नलद-
मयन्तीचरितकर्मिण्यज्जने नितान्तमेव माधुतया दर्शयतिस्म । मानवं ज्ञान-
मज्ञान च वर्तेत तत्र बुद्धिर्मनश्च गज्जे । तस्य हि एनस्या उभयस्मिन्ताया यत्र निरूपणं ना प्रकृतं भवति तन्मानवमग्रज्याया वर्णनमिति प्राक्तम् । यत्र काय दमयन्ती कामयमानस्यपि नलस्य इन्द्राभ्यानिदेवचतुष्टयस्य यद् दूरा गतं, देवदूतता गतस्य नलस्य दमयन्त्या सवित्रे गमने तस्याश्च पुरस्तात् देवना मन्त्रेणस्य समुपस्थापनं यदमिहितं, इन्द्रमत्रिकाज्ञान अपि देवान् अवन्ताय मृदुदूतस्य नलस्यैव दमयन्त्या वरणं यदुपनिबद्धं, कराकलेर्निन्वनीय यदाचर-
णमुद्गमयितं, लच्छास्त्राणां मतामुपस्थापनेन मानवस्य प्रज्ञाया सर्वाङ्गीर्देवो-
द्रेकाय प्रयतो य इतः, मन्त्रापरमोर्मिमगरनूनस्य कायस्यास्य छिष्टछिष्टतरम-
न्धुद्गमयितव्यं यद् विहितं तदेतद्विन्मपुषकमय मानवं पूर्णतया प्रदर्शयितुं तस्य मर्शान् अपि ताभ्यान् विज्ञानान् प्रकाशयितुं हृदयस्य बुद्धिपञ्च आलिङ्गितुं ज्ञानम् । जन महाकविता श्रीहर्षेण यदुद्देश्य पुरो निधाय काव्यधेष्टमिदं मृष्ट तस्यैवस्य पूर्वं मर्गविपन्नयात्र मवृत्ता । इयं हि नैपथीयचरितानां कविता । केवलं कविता सा नैपथीयविपत्तिना कवितास्ये । नामवगाद्य मानव कविश्च यदुपयोज्यमयमपि सन्तुम् । विद्वत्तामायापरमैरेतत्काव्योपय विद्वत्ता मेव-
नयनदर्शितम् ।

गद्य-विकासः

गौर्वाणवाण्या गद्यमाहित्य परमउल्लितं पाण्डिपदेशाच्चिरस्तनञ्च । वैदिग्-
मंहितानामुद्यो यस्मिन् पूतनमे पुरातनतमे युगे बभूव तस्मिन्नेव युगे
गद्यमप्यभिप्यक्तिमगमत् । ऋग्यजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहिताया यस्य गद्यस्य दर्शनं
भवति तदस्मिन् गद्यस्याद्यं स्वरूपम् । तस्या महिताया किञ्च नस्यैव वेदस्य
काठकसैत्रायण्यादिमहितास्वपि गद्य तावयामेव मात्रायां परिलक्ष्यते यावन्त्या
मात्राया तत्र पद्यानि शोभन्ते । तत्रश्च गद्यस्य प्रणिष्टा अथर्ववेदे वीक्ष्यते ।
अथर्वंग पद्यो भग्नो गद्यामक एव समग्र समवाप्यते । ब्राह्मणग्रन्थेषु तु सर्वत्र
गद्यमेव विद्योतते । आरण्यक मादिरयमपि गद्यमय भवद् विमानि । उपनिषद्
प्राचीनतमोपनिषदपि गद्याभिज्ञैव भूया विभ्राजते । तद् वैदिकमाहित्ये गद्यस्य
प्रयोगोऽतिव्यापहरवेनोद्गातावेन च कृतो हरयते । आवेदोपनिषदन्तानां ग्रन्थानां
गद्य पर्यालोच्य ज्ञायते यद् गद्यस्य विकासं दानं शनैः समजायत । यथा यथा
समयो व्यतीयाथ तथा तथा तत् पर्यपुष्यत् । वेत्प्रयुक्तद् गद्यद् ब्राह्मणारण्यकेषु
प्रयुक्तं गद्य परिष्कृततरं विलोक्यते । उपनिषद्ग्रन्थैर्निर्गद्यं तु रमणीय उत्कर्षं
परिष्कुरति । वस्तुनो वैदिकब्राह्मण समुग्मालिना गद्यपरम्परा स्फुटमेवेदं ज्ञापयति
यद्भूमदीपो देशो गद्यस्याविर्भावने चिरात् सान्द्रस्नेहमदर्शयत् ।

अत्र वैदिकमाहिताद् गद्यस्य त्रिचतुराण्युद्धरणान्युद्ध्रियन्ते येनोपरिकथित
रूपं पुष्टिमाप्नोति स्यात्—

“मृगुर्वै वारिं यन्मपितरमुपमसार अर्षाहि भगवो ब्रह्मेति । तस्मा एतत्
प्राधाच । अथ प्राण चक्षु ओत्र नमो वाचमिति । तद् होवाच । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन तानि रचन्ति । यत् प्रयन्त्यमिममिदमिति । तद्
विनिष्कस्य ।” (तैत्तिरीय०)

‘ त एका एव एभिः प्र उवाच । अथैवमुवाच—‘वहग राजानमुपधाव
पुत्रो म जायता नन वा दनं इति । ‘तथा इति म वरुण राजानमुपमसर—
‘अथ न वदता, वन वा यय’ इति । तथेति ।’ (ऐतरेयब्रा०)

“मूर्धाऽहं ग्रीवाभ्याम्, मूर्धा समानाना भूयन्मम, कृत्र मा वनश्च मा हामि-
थम् । मूर्धा च मा विषर्मा च मा हामिथम् ।” (अथर्ववेद)

वैदिकसाहित्यस्य भाषा विषयप्रधानास्ति । न तत्र सौन्दर्यं प्राप्यते । तत्र
समास-प्रयोगोऽपि न दृश्यते । तत्रशब्दानामन्यथानाना भाषाया रोचिष्णुता
मरण्यता स्वाभाविकता च वीक्ष्यन्ते । न तत्र प्रौढत्व न च साम्प्रतिष्ठल्यमितानि
पदान्देव प्राहानि भवन्ति । परं ग्राम्याधिकृताया कुत्राप्यभावो नास्ति । एष हि
नवीया प्रमत्ता पत्रावली किमपि विवित्रमेव मायुर्यं वर्णति । यो हि मधुगिमा—
“मयं वद, धर्मद्वार, स्वाध्यायाम्ना प्रमद”, तमयो मा ज्योतिर्गमय, तेनोऽसि
तेनो मयि घेहि” इत्यादिकाया मरण्यता परिष्वजमानाया पदपङ्क्त्या सुप्त
प्रोनिष्ठ द्वादि न नाट्य मुक् प्रमत्ता या नाट्यो, जत्रिमताकलिता पदभेगी
प्रयच्छति ।

आण्यकस्य गद्यस्य सौन्दर्यं वीक्ष्यनाम्—

‘एतमेव विदि वा मुनिर्मवति । एतमेव प्रवृत्तितो लोकमिच्छन् प्रवृत्तिम् ।
एतद् एव वै तन् पूर्वं विद्वाम् प्रजा न कामयन्ते ।’

वैदिकयुगे यादृशया गद्य निबन्धनशैल्या विपश्चिता मनोऽनुराग प्रावर्तते न
तादृशया शैल्या तदुत्तरकालवर्तिनो विद्वानो रचि वृत्तयन्ते लोचनगोचरीभवन्ति ।
अत एव तद्विषय गद्यस्य विकास प्रमादश्च निरुद्घोषभवत् । वैदिकयुगस्य गद्य
सामान्य वर्तते । तत्र सैव भाषा प्राधान्येन प्रयुज्यन्ति या वैदिकव्यवहारे
व्यवहियते । वैदिकव्यवहारादना भव न प्रायेण मुरचायोग्या भवा भवति
अतस्तस्या विशि लोके विदुषा चेत उपमरति । गीतिषु पद्येषु स्वर लयविशिष्टायां
वाक्यावल्यां भवयाकर्षणम् । अतस्तत्र विदेषानुरज्यति । अशिञ्जिता अपि
जानपरद्वन्द्वद्वया गिरया अनायासेन आवर्तिता भवन्ति, स एतदेमयी दाणी
मन्ति हृदयं मृगति भवति च मा मखरं कण्ठगता । अत माहित्ये पदमेव
स्यापि सम्मान लभते । सम्भृतभाषाया वैदिककालवर्तिनो गद्यस्य निरोधे
दोषापि लोकावता कारगमनम् । गद्यस्य प्रथम सनै सनै कृतानामेव
ययौ प्रायेण यादृशगद्यस्य स्वरूपमुपनिषदा वा आद्यगता वा संहिताना तमस्य
पयवद्यन्त तारामेव अदभारनीयमपि गद्य वीक्ष्यते । वीक्ष्यनाम्—‘स तथ
सुखा तमभनधिरस्य ग्रन्थानगामोपध्यायकुलमुपाध्यायानी च खान’ केशन
व’रयन्मुपविष्ट चङ्गी नागच्छनीनि शापायास्य मनो दधे ।’

गद्यप्रति विदुषामनुयाय परं सर्वेव न्यूनतायां वाधिकतायां प्रवर्तमानोऽ-
दृश्यत । इदमेव कारणं यद् यास्को निरुक्तगद्ये निवृत्तन् तस्मिन् कालेऽपि
रष्टो भवति यस्य कालस्यार्तान्तस्य मरुविशतिज्ञानकानि यानानि ।

गच्छता कालेन गद्यस्योपयोग प्रधानतया टीकासु व्याकरण-ज्यौतिषा-
येंदादिविषयकेषु ग्रन्थेषु विद्वद्भिः प्रारब्धः । यादृशा विषया आम्बस्तादृश मीन्द्र्य-
मपि तत्राप्ये गद्ये म्यानमलभत । महर्षिपतञ्जलेर्महाभाष्ये गद्यधियं परयन्तु—

“एवं हि श्रूयते । बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्य वर्षमहन्व प्रतिपदेक्षाना । शब्दानां
शब्दपारायण प्रोवाच । ज्ञान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवन्नेन्द्रश्चाश्वेना दिव्यं
वर्षमहन्मभ्ययनकालो न चान्तं जगाम ।”

इदमपि गद्यमनलदृक्कृतमेव । परं भाषा सिष्टगणानामस्ति । तत्र प्राचलना
विद्यते । सा भाषाभिष्यजने चमा च ।

बुद्धाविर्भावान् प्रागेव वैदिकसाहित्य परमविस्तार प्रपेदे तदीया समृद्धिर्विपु-
लताञ्च प्रापद्यत । तद्रक्षाया अपेक्षा विद्वज्जनान्त्वभूयन् । अतः नवसाहित्यस्य
निर्माणमारब्धमभूत् । पुनश्चूतन साहित्यमपि गद्ये प्रणीतमजायन् । तद् गद्यं
मूलरूपमादाय प्रादुरभूत् । वैदिककर्मकाण्डस्मृत्यन्धि साहित्यं-मूलरूपमादाय गद्ये
यद् रूपमादायोन्मीलितमभवत् पाणिने अष्टाध्याय्या तद्रूपं विश्वरूपा जगाम ।
सूत्रस्वरूपस्य गद्यस्यास्योपयोगः यद्वत्स्यपि दर्शनेषु कृतोऽजाप्यते ।

सूत्रग्रन्थप्रणयनकारिणा मेधाविना दृष्टिर्गद्यस्य परिष्करणे तस्य स्ववर्द्धने
पल्लवने वा नामीत । सा तु शास्त्रीयसमृद्धिरक्षगप्रयोजनेनैव उपन्यार । तदीय-
मुद्देशमिदमेवासीत् यत् तत्रस्य समुपस्थानमतिपरिमितशब्देषु कृतं स्यात् । येन
तदायाममन्तरेण हृदयद्वयम भवेत् किञ्च सुरक्षामपि उपेयात् ।

लौकिकर्मसंस्कृतकाले गगित-ज्यौतिषायावर्द्धव्याकरणदर्शनप्रभृतिविषयान् अपि
यद्यपि पद्यमस्या बाण्या प्रणेतु प्रेक्षावन् मग्नश्च अजायन् परं समये समये
नात् अपि विषयान् प्रतिभाशालिनो लेखका गद्य एव रचयामन्तुवुः । चागच्छो
नैत्रे अर्धशतके गद्य प्रयुक्तोऽजाप्यते । तद्गद्यच्छब्दरत्नकोषनाम्—

“दर्शने प्रसीदति । वाच्यं प्रतिगृह्णाति । जासन ददाति । निर्विको दर्शयते ।
शब्दास्थाने नानिदृश्यते । कथाया रमत । परिज्ञाप्ये-ववेद्यते । पथ्यमुक्त सहते ।
स्मरमानो निपुक्ते । हस्तेन रचयति । म्नाध्ये नोपहसति ।”

रीत्यानि लघुलघुनाक्यानि गद्येऽस्मिन् द्वाभ्यन्ते ।

ममप्रति चरकस्य चरकनेहितायां गद्यस्याभा वीक्ष्यताम्—“नारुनपाणि-
नांशानो नोपहतवापा नाजपिवा नाहुत्वा देवनाभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्वा
गुम्भ्यो नानियिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नामञ्जलितपाणि-
वदनो नागुदमुखो नोदधुखो न विमना”..... न प्रतिकूलोपहितसन्नमाददीत ।”

वैद्विद्वान् स्वममयेनेकाद् ग्रन्थान् गद्येऽपि अरचयन् । तेषु बहवो लोक-
प्रियणि महामनो बुद्धस्याप्यानानि गद्ये लिखन्तु । आर्यशूरो आतकमालां
नाम सुप्रथितां कृति गद्य एव लिलेख । तत्रयं गद्यं परपन्थु विश्वाः—

‘अयं दृष्टाच्चिन् तस्य महामत्त्वस्य भोजनशाले स्नातानुल्लसगात्रस्य कुशलो-
वारमूशोरकल्पिते समुपस्थिते वगंगम्बरसस्पर्शाविगुगसमुद्भिते विशिष्टे भक्ष्य-
भोज्यादिविधौ तपुण्यसम्भारानिबृद्धिकामो ज्ञानाग्निनिर्गन्धमर्वलेशेभ्यः
प्रत्येकबुद्धस्तद्गृहमभिज्ञगाम भिद्यार्थी ।”

अस्मिन् गद्ये समानानामपि न्ययोगेन सह कथावस्तुवर्गन प्रवाहदील-
भापायां कृतमीषयते ।

लौकिकमंस्कृतग्रन्थानां यस्मिन् कान्ते प्रणयनममूत् तदा गद्यस्य श्रीमि
रूपाणि दृष्टान्यभवन्—(१) पौराणिकम् (२) शास्त्रीयम् (३) साहित्यिकम् ।
पौराणिकं गद्ये वैदिककालस्य कनिपदे आयां अपि शब्दा प्रमुखा प्राप्यन्ते ।
श्रीमद्भागवत विष्णुपुराणादिषु व्यवहृते गद्य उक्ता विशिष्टता स्पष्टमंवायिता
जायते । इदं हि गद्यं वैदिकं गद्यं लौकिकञ्च गद्यं परस्परं संयोजयतीव । पौराणिकं
गद्यमलङ्कृतं गुग्गुम्फितञ्च । श्रीमद्भागवते तु गद्ये प्रौढता भावामिष्यजन-
नदीगता ज्ञानिनरामीकित्य भवति । इत्यनाम्—

“तेषां विद्यार्यमगानामतिनपुरमुरमिनुगन्विबहुलास्परमोदेनारुशो नाम
नदी मन्दारगिरिशिखराद्विपनमनी पूर्वमेलाकृतमुपन्ताश्रयति । यदुपजोगाद्
भवान्पा अतुचरीगा दुण्यजनवतूनामवयवस्पर्शमुगन्धवानो क्षुधोजनं मनन्ता-
वनुशमयति ।

विष्णुपुराणस्य च गद्यश्रीरियम्—

“यथैव व्योन्ति वद्विपिन्द्रोपमं त्वामहमपरयं तथैवाद्यद्रतो गतमप्यत्र
मगवता किञ्चित् प्रमादीकृतं विशेषमुपलक्षयामीत्युक्तेन मगवता सूर्येण निज-
कण्ठादुन्मुख्य रयमन्तकत्राम महामणिवरमवनार्य प्कान्तेन्यस्तम् ।”

शास्त्रीयस्य गद्यस्योदाहरणत्वेन मन्त्रि दर्शनग्रन्था । यद्दर्शनेषु विद्वांस-
२८

आचार्या यानि भाष्याणि कृतवन्तस्तेषु भाष्येषु च यस्य गद्यस्य दर्शनं मञ्जापते नक्षिमलं गभीरं गहनञ्च वर्तते । मीमांसाभूतेषु शबरस्वामिनो, न्यायभूतेषु वात्स्यायनस्य, वेदान्तभूतेषु च शङ्कराचार्यस्य भाष्ये दार्शनिकस्य गद्यस्य विशिष्टोदाहरणस्येन विभाति । अत्र भाष्ययो द्वित्राण्युद्धरणानि निधीयन्ते—

“इच्छयाभानमुपलभामहे । कथमिति ? उपलब्धपूर्वं ह्यभिप्रेतं भवतीच्छा । यथा मेरुमुत्तरेण पान्यस्मज्जातीयैरनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि न तानि प्रायस्माकमिच्छा भवति ।” (हा० भा०)

एतद् गद्यं कियत् सरलं रचिर च विद्यते ।

“सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमप्यवस्थति, सुष्मत्प्राययापे-
तस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं प्रवीणि । उच्यते—न तावदयमेकान्तेनाविषय,
अस्मिन् प्रत्ययविषयत्वात् । न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषया
न्तरमप्यवस्थितमिति ।”

आचार्यस्य शङ्करस्य गद्ये यद्यपि प्रौढता परिस्फुरति परं न सा प्रसादमुत्सति ।

न्यायमञ्जरीकारस्यापि जयन्तभट्टस्य गद्यं ललितं दृश्यते । स्वभावकर्तृज्ञा-
मपि न्यायमाचार्यं स्वक्रीयया शैल्या हृदयङ्गमं कुरुते । तदीये गद्ये व्यापकी-
नामासारवर्षा समवाहता भवति । अधोनिहितेनोद्धरणेन तदीयाया गद्यमुपमाया
दर्शनं भवितुमर्हति ।

“आ बुद्धतात्किं संप्रधानमिदं ऽमि, प्रज्ञैव जीवात्मानो नहि ततोऽन्यः ।
महि दहनपिण्डाद् भेदेनापि भास्त स्फुटिन्ना अग्निस्वरूपा भवन्ति । तत् किं
प्रज्ञाया प्रवक्ष्यामि ? न च प्रज्ञातोऽविद्या ।”

मध्य-न्यायं तर्कप्रधानशैल्याश्रयमोत्कर्षं सलक्ष्यते । तत्र य गद्य तु नितान्त-
दुरुहं तुर्वोधिः । तार्किकशिरोमणीनां श्रीरघुनाथचरणानां त्रिञ्च गदाधरमहाभा-
गानां ग्रन्थान् निलोक्यैव तत्र यस्य चण्डस्य गद्यस्य स्वरूपं सम्यग् द्रष्टुं शक्यते ।

दर्शनशास्त्रस्य विवचनपद्धतिं साहित्यशास्त्रिभिरपि अभ्यस्यन्तः । तैरपि
नैषगद्ये सैत्रं शैली अभ्युपगता सूक्ष्मत्रिचारशरिणी तर्कप्रधाना । दृश्यता वाच्यप्र-
काशीय गद्यम्—

“तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याऽप्रतिपक्षेस्तद्विप्रयोगेऽपि विभावाद्यप्र-
योगे तस्य प्रतिपक्षेऽप्यन्यथ्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत इति
निश्चीयते तेनामौ व्यङ्ग्य एव मुख्यार्थवाचाद्यभावाच्च पुनर्लक्षणीयः ।”

रमणदाशरकरो जगन्नाथस्तु गद्यस्य यद् रूपमद्वयं यत् तत्तु सरलता रचना-
त्येव न । तत्र तु मेव च्छृणु शोभते या नव्यन्यायग्रन्थेषु राचने ।

केयुचन शास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु गद्य पद्यमिश्रमपि दृश्यते । तत्र सुखविषयस्य
विशेषेण गद्ये विहित पर पद्याना प्रयोग समर्थकत्वेन कृत । एषा शैली विकि-
रमानास्त्रेऽष्टद्वारशास्त्रे च प्राप्यते । कौटिल्येनार्थशास्त्रेऽपि दृश्यमानता ।

सम्भृतभाराया गद्यकाव्यानि तानि नेदानीमुपलभ्यन्ते यानि दण्डिवाणप्रभृ-
तीनां कवीनां कालात् प्राक् प्रगीतान्यभूवन् । कादयायनेन वार्तिके हि आख्या-
यिकाया यो निर्देश कृत, पतञ्जलिना ग्राम्यवद्व्या-सुमनोहराभैरमरपीता य
उल्लेखो विहित, श्रोत्रेण स्वर्वाये शृङ्गारप्रकाशे मनोवतीमानकर्णोदरगानानधे-
ययो रचनयोर्थं सङ्केतं समुपस्थापित, दण्डिना मनोवद्या या प्रज्ञसानुष्ठिता,
हान्दलान्ति श्रीरालिनो या तरङ्गवर्ती छिन्नेत्, रामिलसीमितौ च या गृह्यकल्या
रचयामभूवन्, वाग्वद्वर्चसि भट्टारहरिचन्द्रस्य यद् गद्य प्राप्तमत् तत्सक-
टमपि गद्यकाव्यनिरुद्धं सम्प्रति दुर्लभं, य तद्विद्वत् किमपि विदितं पर
तद्विषयिणी या चर्चा तैत्तिरीयानुष्ठिता या तु सुखदत्तपदमवगमयति यद्दस्मन्नास्ते
सुखधुवागादिकविषय प्राप्तापि मनोहरगगनाभ्यकर्तार कवय प्रादुरभूवन् ।
नूनमन्मदेशस्य यथा सहस्रद्वयाद्द्व्यापित्री काव्यकला गद्यकल्या सर्वपैव विभू-
यिता अभूत् ।

अग्निपुराणे तुगे गद्यस्य यद् रूप सरलं सरमञ्ज दृष्टमभवत् पर तदुत्तरकाले
तस्य यद् रूप लोचनपथेऽवतरत् तन्नामुत्थेन अलङ्कारादङ्गन समामवहुत्
लिखितं प्वालोक्षन । ईदृशीयं दिर्भाये कालके महाशत्रुपरद्विदासो य शिलाऐलो
जगुरवाप तस्य गद्य ज्ञापयति यत् तदाप्रभृयेव कवीना मानममलङ्कारादङ्गन-
गद्यप्रपन्ने प्रग्य वरग्य ।

“प्रमाणानां मानस्वरगनिर्वर्गमारम-वादिभि परमलक्ष्म्यन्वजैरपेक्षान्त-
मूर्तिना स्वयमग्निगतमहाजगत्पताशा नरेन्द्रकन्याभ्यव्यवधानेकमाख्यप्राप्तदाज्ञा
महाशत्रवेग द्ददाज्ञा सेतु सुदर्शनर कारितम् ।” (रत्नदासो गिरिनारलेत्)

गद्यमिदं स्वाभाविकालगामिनो गद्यगुरुकनकारिणस्त्वयैवावृणुत् यथा मनो-
वतीप्रभृतिगद्यकाव्यानि । गिरिनारसिलान्ते गद्यस्य यद् रूपमालोक्यते तस्य
मौढ प्रकृष्ट सुन्दरतर च रूप हरिषेणरचितममुदगुप्तप्रज्ञास्था प्राप्यते । तत्र
सुदीर्घममामधुतिमुत्तमदत्तमुदायमुत्तममितगद्यकाव्यस्य मनोश्चन्द्रोच्छलति ।

श्लेषस्यापि सु-दरता तत्र शोभते । नृपा गद्यशैली उत्तरकालोद्भूतान् गद्य-श्लेषकान्
निनरामप्रीणात् । तस्मात् तेषां गद्यकाराणां गद्यमरमत्पुं परममञ्जुलनया
लिङ्गयमानमलङ्कारैरलङ्कित्यमाण श्लेषैरालिङ्ग्यमाण दीर्घदीर्घतरसमासैरागम्यमा-
णमुपनिष्ठति । यत्तादृशेन विकासोन्मुखेन गद्येनास्मद्भाषस्य तं शताब्दो भण्डिता
भूतवत् यासु गुप्तसाम्राज्यं हर्षवर्द्धनशामनानेहा च चरामाञ्जयन् ।

सुबन्धु दण्डि बाणवचय स्वप्राक्तनगद्यप्रणेतृणां गद्यधियं चरमोत्कर्षमन-
यन् । तेषां प्रशस्तनीयेन प्रयासेन गद्यकलाकलेवरं सकलाभिल्लितसामि समग्रै
प्रसङ्गैश्च सुसज्जितं भूतां चमौ ।

सुखं पुर्वासवदत्ता प्रणीय गद्यस्य सद्रूपं परमोत्कर्षं निनाय यत्र दीर्घदीर्घं
तरसमासानां बहुलता भलङ्काराणां विपुलता रिल्लपदमात्रं प्रचुरता भवति । स
प्रत्यक्षर श्लेषमयोजयत् यमोक्ते सन्निवेश कृत्वाटङ्कारचमत्कारेण गद्यं स्वकीयमिति
तरामेवादीपयत् । स वस्तुतः श्लेष-कवि । स सभङ्गाभङ्गोभयत्रिधरश्लेषं प्रमुग्य
स्वीयं काव्यं विशिष्टस्याप्येवमं उक्तृष्टोदाहरणत्वेन समग्रं क्वचित् क्वचित् तदीया
श्लिष्टा पद रचनैतावतीं श्लिष्टतां भजते यत् ताम्रवगन्तु तदर्थमवधारयितुं विद्वत्
ज्ञानानामपि प्रज्ञा चट्कन्यते । क्वचित् क्वचित् कोष साहाय्यमन्तरं पदमेकमपि
पाठक उपसर्तुं शक्नोति न ।

दीर्घतरसमासवली पदावश्यकेष्वताम्—

“यद्य मङ्कलकल्हसमारमरसिनोद्भ्रान्तभा मृक्किटपुच्छवृद्धाव्याधूनवि-
चचकनललक्ष्मिगलितमकरन्दविन्दुसन्दोहसुरभितमलिलया ।”

प्रसङ्गरशेषोभितवाक्यानि कानिचनावलोकयन्ताम्—

“ बालिनमिवाद्भुतोपसोभित, वृद्धकण्ठमिव हारिकण्ठ, कनकमृगमिव
शामाङ्गणनिपुण, जयन्तमिव वचनामृतनन्दिनवृद्धधवस, कृष्णमिव कं सहर्षं न
कुर्वन्तम् ।”

विरोधोत्प्रेक्षोपमात्रिकालङ्कारयुक्तेषु वाक्येषु श्लेषस्य च यमशक्तौत्पादने
स प्रयतमानो दृश्यते । तदीया सन्त्युपमा कौतुहलकारिण्यः । तस्मै कवेरदमुं
सविद्वत्तायां आभा परिस्फुरति ।

“ग्याकरणमिव विनतस्त्रीकदीप्तवज्रकुलं म्बावदियामिव उद्योतरश्मिरु-
पाम्” इत्यादिकान्युदाहरणान्यत्र प्रमाणम् । तस्य प्राकृतिकानि दृश्यानि श्लेषरा-
हित्यादतिशयतया मनो रमयन्ति ।

“क्रमेण ॥ रत्नोच्चित्तुष्टिनोयिनकृत्वायार्थिपरस्परकण्डविकलकलविहङ्गकल
कलवाचलशिवरिषु ॥ १ ॥ भगवती मन्त्र्या समदृश्यते ॥ इत्यादिषु अभिराममा
ग्यधो क न कोविद् नन्दयति । कलादगम्य चेत् सास्त्राय क्वापि दृश्यते तदा
तदगम्यैव कवे रचनाया वागवदत्ताया दृश्यते । कविर्वाग्मट् सत्यमेवाह कृति-
मेतदीदामुत्तरिय—

“अनामगच्छद् द्वर्षो नून दम्पतस्तथा ।

हादयेव पादुपुत्रा ॥ ततया कर्गोचरम् ॥”

बागो गूढे अयम्बन्ने इत्यर्थे रक्षाकरात् साहित्यसमागार समर्पणा-
नाम । कादम्बरी इत्युच्यते तस्य गद्यकादम्बरी मं लिनुपगम्यन्वतुपमो ग्रन्थो
स्म । हर्षचरितमुपजास्त्राशयिकासु पुगननतमा आशययिकास्ति । यागस्य
समये यागस्य पीठतम् ‘सममवाहुरस्य मनममृत । नत इतिमन्त्रव लक्ष्मी
य इत्युच्यते निरुपम्य । य आशययिका हर्षचरिताभिधाना प्रतीय सम्पूना
नियमसारस्य गौतमसंयत । तदादय रचना प्रथमं वाग त् या आमह-दृग्दि-
ग्यप्रमृतेभ्यः निद्वद्वान् अनुपपद् ये हि कस्यापि विनिष्टस्य लक्ष्यग्रन्थस्या
भावात् आशययिकाया लक्ष्य यथायथ प्रदर्शयितुं निरुपममेवो मुक्तान्वितम् ।
हर्षचरितं न केवल काव्यवैभववत् बिदितमपि तु तत् सप्तमशतकवर्तिनो भारत
स्यपि आधुन्य प्रामाणिक साहित्यिक चित्रमपि सत् साहित्यजगति वडाप्यते ।

तस्या हि गद्यभिर्य दर्शयितुमुदरगमेक निषेधने—“ १ ॥ स्वमपि धूम-
मग्नेश्चमुद्गन्निमित्तेन ननुपम्य, स्वेदिन इव विडीयमाणमुपपल्लगोलगलित-
मर्चिद्वष्टृष्टय काननेषु, खलनय इव परिशीर्यमाशित्वासहृद्यो महोपरेषु,
गृहीतशिलाकृवल इव ज्वलितसूर्यमशिकलेषु दिलोक्ष्येषु, प्रत्यक्ष्यन्त आह्वय
दावाप्रय ।”

यागस्य कादम्बरी अयमितिद्वयी रचना । न तादृशी कापि रचना साहित्य-
समारे द्वितीया । इना रचनामधीत्यनुशील्य च विद्वद्भ्यद् बाग ‘बागोच्छिष्ट
जगत् सर्वम्’ इत्यनेन श्लाघने श्लाघमान चिगच्छूयमाण भवति । केवलमिदमेक
वाक्य वागस्य वा तदीयाया कृते अस्या महनीयता सर्वदत्तकण्ठोच्चैस्तदोप-
यति । साहित्यिक यदपि सौन्दर्यं गीतं तद्विलम्बपि सर्वांशतस्तत्रोद्गीतं दिलो
क्यते । तत्र कलादयो भावपञ्चम द्वावपि स्वकीयेन पूर्णेन सत्त्वेन च वैभवेन
अवेयेन प्रतापेन सह सानन्द विभ्राजमानौ दृश्यते । चरित्रचित्रग्रन्थि यदा

दृष्टिगच्छति तदा सा तत्रैव स्थिरा भवति । न ततः काप्यन्यत्र गन्तुमभिलषते,
चेत् प्रवृत्तिच्छेदावलोकनाय सा गच्छति तदा तत्रापि तस्या स्थितिः सैव
सञ्जायते तत्रापि सा निष्कम्पा भूत्वा निमेषालम्पदमपक्लिर्भङ्गन्ती तदवलोकन
एव परा भवति । सर्वाण्यपि वर्णनानि नितरामेव बन्धुराणि वदन्त्यानि ममु
ज्ज्वलानि सन्ति । उपमोक्षेष्टादिशाना सकलानामप्यलङ्काराणां दृग् तु तत्र
भागेव पर विरोधाभासश्लेष परिसर्यालङ्काराणां यादृशी मञ्जुला मधुरता अस्य
कवे कवितासु धीक्षिता भवति न तादृशी सम्भवतः छद्दिदपि वर्तने ।
हादिक्य सर्वा अपि भावना साकारा भूत्वा अस्य गद्यान्तिरे नृपनरप सविलाम
मीक्षणपथेऽवतरन्ति ।

आदर्शस्य गद्यस्य सर्वेऽपि गुणास्ते ये तेन हर्षचरिते—

“नवोऽर्धो जातिरग्राग्या श्लेष स्पष्ट स्फुटो रमः ।

विकटाक्षरबन्धश्च हृज्जमेकत्र दुर्लभम् ॥”

उल्लिखितास्ते सर्वेऽपि तस्य गद्ये विराजन्ते ।

स एतावान् महान् यत् सप्रशान्तायामुदीरिता —

“कादम्बरीरसभरेण समस्त पद्म

मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम्”

“प्रागहभ्यमधिकमासु वाणी वाणो बभूवेति”

“रश्मिरश्मरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तरणी ? नहि नहि वाणी वाणस्य मधुरशीलस्य ॥”

इत्यादिका सर्वा अपि सूक्तयो लघीयस्य एव प्रतिभान्ति ।

तदीया रसनोपमाश्री प्रेष्यताम्—

“क्रमेण च कृत मे वपुषि, वसन्त इव मधुमामेन, मधुमास इव मवपल
येन, नवपल्लव इव कुसुमेन, कुसुम इव मधुररेण, मधुररेण इव मदेन नवपीप
मेन पदम् ।”

सम्प्रति परिमर्याया अपि लक्ष्मी इह विलोक्यताम्—

यत्र च महाभारते शकुनिवध पुराणे वायुप्रलपित, नव परिणामे द्विजपन-
नम्, “मूलानामधोगतिः ।”

उपदेशस्य माधुर्यमत्र लघुलघुवाक्यै सरलसरलतरै विनयदलीयता
भीतम्—

“यन्मे पुण्डरीकं, नैनदनुसर्पं भवतः । सुप्तमनुजं ह्येव मार्गं धैर्येण हि साधय । किं यः कश्चिद् प्राकृतं त्वं विकलीमवन्तमामनं न हर्षयि । अ ते तद् धैर्यम् । छःसौ इन्द्रियत्रयः ।” तत्र—“प्रोषितव्रजः शरीरे पट्टारहणमन्मया स्फाणितवापरवमयः पुष्टिपयिष्ठद्वयपरिरात्रीकृतमर्गेषु” इत्यत्र दृष्टानि सह-
नतो न प्रदर्शयन्तमनमालीनि वाक्यानि, “मात्ममिव दिग्गण्डितयुग्मं, निजान् दिव्यममिव सतनाविर्मूर्तमृगानाम्” इत्यादिकानि भूविज्ञानि स्थितानि वाक्यानि, “सुरभिर्विलेपनधरमपि भवताविर्मूर्तहृष्यधूमगन्धम्, मानहृत्पलाध्या-
मितमपि पवित्रम्” इत्येवैविविधानि पुष्कलानि वाक्यानि विलसन्ति विरोधामा-
त्रिमात्रितानि ।

इहो गद्यकविषु स अस्ति यमित्ये समग्रमपि साहित्यिक जगत् स्मृति—

“जाते जगति वाहमीदौ कविरित्यभिधाऽभवत् ।

कवी इति श्रुतो व्याप्ते कवयस्त्विति वगिदति ।

दण्डिनो गद्यं निरुतं सुबोध सरसं प्रवाहमपञ्चासि । न तत्रस्ति श्लेषभार
वाग्मीभूतं न च तद्विज समामककेशान्नुकानिबद्धम् । तत्रस्ति व्यवहारम
मज्जोः स्फूर्तिमुलमितम् । न तदलङ्काराङ्गुलं निपीडितम् । शब्दानां चयन
व्यावहारिकं तत्र । अथा च तत्र वाध्यासमिका ।

तदीयदशकुमारचरितं हि आल्यानकाभ्यग्योऽज्ज्वलं निदर्शनम् । तत्र हास्य
शिष्टं ध्येयं हृदयानन्दकरं, कथावस्तु कौतूहलौमुख्यवर्धनं, पात्राणि च पृथग्यैव
संमारम्य सन्ति, सन्ति च तानि प्राग्बन्धि । वर्णनमस्ति स्वल्प पर न
तत्कथा प्रवाहप्रतिबन्धि । एतिस्यार्थं दण्डिकविधिबन्धियुत — “दण्डिन पदला
लिपम् ।” स स्वरचनाभिर्विशेषतो दशकुमारेण—सप्तमयवर्तिसामान्दिक्यनि-
सम्बन्धि चाल्तरं चित्रं च प्रस्तौति ।

“अथ राजवर्धनो विशेषरस्य त्रिपापाटवेन फलितमिव अनोरथ मन्यमान
पुण्डरीकेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालचन्द्रिकासुखेन निववत्तमायै मग-
भोषाय वेदयिचा “इत्यनिष्टम् ।” इत्येवविधा तदीया गद्यश्री सर्वत्र सोमस
नवाप्यते ।

गद्यस्य यद् चीन धर्मग्रन्थेषु दृष्टमभूत् तदेव हि मस्त्वनसाहित्य मसमा
धनशतकवर्तिनमनेहसमाय य पूर्यथा त्रिकानमुत्तमगद्योक्तिमभूत् ।

इदानीमपि संस्कृतगद्यनिगन्धने तत्परिष्करणे तद्विचारणे च

सुरभारतीचरणानुरागिणो मनीषिणो यतमाना प्राप्यन्ते । अग्निकावत्तव्यासस्य
शिरराजविजयप्रबन्धोऽनेकनवात्रशैलीसुशोभितप्रौढगद्यस्य स्पृहणीय निदर्शनम्
ईदृश्यते ।

सामप्रतिरेषु गद्यकविषु पण्डिता दृष्ट्वा च परममम्माननीयं ज्ञानमभ्यासते ।
सा चिरपुराणभ्यो भाषायां नवान् एव प्राणान् सञ्चरयन्ती दृश्यते । तदीय गद्ये
दृष्टानीन्तनजगद्भिमता घर्जनशैली विज्ञानानुमोदितविचारणात् मधुरिमा
प्रगतिप्रिया च दृष्टि संपन्न समुत्पसन्ति । तदीया यथामुक्तावली घटनापैचि य
विचित्राया सभाजितमनोऽमिरचीना यथाया कमनीय सग्रह ।

दिशे दत्तके सञ्जात पण्डितो हृषीकेशशास्त्री प्रदम्भमञ्जरीं यल्ललित
नियमम्भ गद्य तत्र सामयिषेषु विषयेषु सुखचिरचिरान् निबन्धान् निघण्णता तेन
सरमाया व्यस्यवर्षा प्रवाहणीलायाञ्च शब्दावल्यामवसाध्यं संस्कृतगद्यस्य धी
अपूर्वमेव चमत्कृतिं प्रापितारित ।

अन्ये चारिमम् काले य० रामस्वरूपशास्त्रि महानन्दशुक्ल वेङ्कटराघव नारा-
यणशास्त्रिगिरिस्ते द्वित्रे-द्वयशास्त्रि विद्याधरशास्त्रिप्रभृतय दत्तस्य सुधीन्द्रा गद्य
साहित्य पथंयन्त समवलोकयन्ते । पुरस्थिते कथं हि वक्तुमिदं शक्य यत्
संस्कृतभाषायां संस्कृतसाहित्यस्य च प्रसारो निरुद्धता गतोऽस्ति ।

प्राप्यते परमेश्वरो यद् भारतीया स्वकीयभारतीयसंस्कृतयोः संस्कृतभाषा
याञ्च इदं सत्य एतेह निबन्धीयुर्मेव संस्कृतगद्यमेवेत भारतस्य चार्य प्राज्ञाया
स्वतःप्रताया धी विश्ववन्दनीय च गरिमाण प्रपद्येत ।

(४३)

कादम्बरी

मन्त्रगद्यकादस्य त्रिव्यश्रमेऽर्थो वागत्वं हृदिषु पर्यवेक्ष्यते । वाग् व
 प्राग् ये केऽपि गद्यकवयः प्रादुर्बभूवुस्तेषां सर्वेषामपि गद्येषु वा या विनिष्टता
 मुन्दरनाञ्च प्रोक्तं न तस्यां कला अपि विदिग्ता मुन्दरनाञ्च ललिततरता
 वदनतरनानुहतरताञ्च यमिनाम्नञ्च ममन् । केवलमेतावद्व न, यद् वाग् न
 प्राक् सञ्चरता गद्यकाराणां कवीनां हृदिषु न तद् सौन्दर्यं वीक्षितं भवति यद्
 वाग्व्य रचनासु राजने अपि तु तदुत्तरकाठवर्तिनामपि गद्य-कवीनां काव्येष्वपि
 न सा ज्ञानां आभाषणे वा वाग्व्य । तस्माद् गद्य-कविषु वाग एव श्रेष्ठ ।
 यत् किमपि हरय यत् किमपि वस्तुवात्, यत् किमपि ताव, वा कापि घन्ता,
 वा कापि स्थिति य कोऽपि लौकिकोऽलौकिको वा विषयस्य पुरस्ताद्
 वर्णनीयत्वेनोपपादनीयत्वेन च समुपनयस्युक्तेषां निमित्तानामपि वर्णनं येन गत
 प्रकारेण येन येन साधनेन येन येन च चरनेनोपक्रमेण सर्वाङ्गीकृत्या अति-
 महति सा सा प्रकारस्तत्तत् साधनं स न च उपक्रमो गद्यकविदुर्लभित्वेन
 पण्डितपुरन्दरेण महाकविना वागेनाभ्युपागमिष्यते ।

वाग्व्यविहृतानु रचनासु कादम्बरी हर्षचरितञ्च नितरां प्रसिद्धे ध्येष्टे च
 रचने स्त । एतयोर्हर्षचरितम् आख्यायिकाकाव्यं, कादम्बरी च कथाकाव्य-
 मस्ति । गद्यकाव्यस्याख्यादिकाकथामेदेन महाकविनांगरतद्भेदद्वयमपि हृत्य
 गद्यकाव्यमष्टञ्च । प्रत्यने च आख्यायिकाया कथायाश्च, तां महनीया
 नदीपता अग्राह यथा गद्यकलाकामिन्या सर्वं सर्वविधमपि सौन्दर्यं रवकीये
 पूर्णं सागर्भं समुन्मीलितं भवत् सचेतसा पुन प्रस्तुते । कविः स्वोपसृष्टिम्
 प्रयामे सर्वमैव न यत्कथा श्लाघनीया सफुल्लतामधिजगाम ।

इते समुहतरतायै रमात्मकवनपश्यते । इदं सौन्दर्यं वाग्व्योपरि
 निर्दिष्टोन्मेषोरपि रचनयो समुल्लसति । एतादृशस्य सौन्दर्यस्य समुत्पादनाय
 कलाया कमनीयता भावानां च मध्यमोपस्थेते कवेरस्य काव्ये द्वयमप्येत-
 न्ननोभिरामा यं विस्मयविधापिनीं लक्ष्मीं परिष्वजमानं समवाप्यते । एतस्य हि

कवे सखलसुधीननन्दिताया कविताया जनयथा दग्गुरना निभालयितु तदीया कादम्बरी पञ्चाल भवेत् तस्मात् सैजालस्यते । तामेव तु लक्ष्मीवृक्षोक्तमिदम्—

‘कादम्बरीरमभरण समस्त पञ्च मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।’

कादम्बरी सस्त्रनगद्य साहित्यस्य समुत्तमत् रत्नमस्ति । तत्र भाग भावन भाति, भावश्च भावया । सा-त्रार्थयोस्त्रभयोरपि नितान्तमेव ध्यायनीयो योग्यश्च दृष्टिपथमवतरति । वर्णनाना सुन्दराना च निर्घृणीयैश्च । अस्मिन् विन्ध्याचलस्य त्रिष्णटवी साहसमलम्न भीरुत्पादनकर क्षत्रसैन्य च वर्णयते तु अस्मिन् सद्यताया अजनारो धर्मस्य सागर रूपम्, आप्यामिरताया देदीप्यमान निदर्शनं मुनिप्राञ्जलिस्नदीयश्च परमपावनो मनश्चोर्यं च सुभगशोभाशुभ्र आश्रम सर्वेषा मनानि रमयति । अस्मिन् बाल्य गन्धर्वमङ्गलारिताया कल-कलनारिण्या वीणाया हृद्य मन्त्रादिभ्या स्निग्धस्वा नाया महाश्वेताया गिरह विधुरा मूर्ति सलपयते तु अस्मिन् अलोकसामान्याना सुगाना निचयमुपमुञ्जा नाया गन्धर्वराजतनयाया सरसमानसाया कमनीयस्वरूपाया कादम्बरी सरसा कथा श्रोतृणा चित्तचञ्चरीकाक्षोरयनी दृष्टा भवति । सर्वत्रैवालङ्काराणा मयुर शिजित श्रोत्रेन्द्रिय प्रीणति, सर्वत्रैव रागाभिराया वृत्तेरभि यजना हृदयमुग्मीलयन्ती विभाति । वस्तुन कादम्बरी हि अलङ्काररसयो प्रियेण प्रका-रेण मेलनकारिणात्, भाषा भावयोर्भगव्या पद्याया सयोजनकारिणात्, कल्पना-वर्णनयोश्च विचित्रग विधिना सङ्क्षेपणकारिणाश्च सस्त्रनगद्यकाव्येषु अतिद्वयी एव रचना । रतिरमानसोन्मादनकारिणाञ्चन कादम्बरी कादम्बयेव ।

षाण स्वकीयानां पात्राणा चरित्राणि चारुतयैश्च चित्रयति । स अस्यामपि कथाया नितरां कुशल । अत एव तस्य पात्राणि प्राग्व-तीव भूया मङ्गलान् नितमस्तीव भूया पाठकनयनालिन्दे अवनीर्णानि भवन्ति । प्रजापालनपरस्य महाराजस्य शुद्धस्य वीरमूर्ति कस्य न हृदये उमाह, मौम्यतापयो हारीत कस्य न चतसि प्रीति, ज्ञानवृद्धा जाबालि कस्य न हृदि भक्ति च सञ्चारयति ? अथदातचरितस्तारापीठ, शास्त्रे व्यवहारे च कुशलं शुक्रनाभ, शुभ्राग्वरा तप सिनी महाश्वेता, कर्माया च कादम्बरी कुशलेन कविना चलेखनी तूलिया तथाऽऽलिङ्गिता यत् तानि सर्वाण्यपि पात्राणि सचेतसा चेन मु र्धोयममर प्रभाय समुचिषति ।

स एव वस्तुनस्तु कवि कविर्मा जगतो विविधान् अनुभवान् समग्राप्य

तत्र यद्वयम्पशिन पदस्य सञ्चयने चतुरो भवति । अस्मिन् हि निरूपे कर्पणात्
वाणस्य कविना निर्दोषिणातकम्ममिव समिद्धयति । कविर्ज्ञाणो यथा नानाविध
लोकवृत्तविषयकं ज्ञानं निदधति तथैव स चमत्काररूपिणी यथार्थनामपि परि
पुष्पाति । नम्यामरे काले सुखं समृद्धिमुन्मत्तं भोगं विलाममुल्लसितं जीवनमेकं
तश्चित्रितमस्ति, पुरुषश्च तपस्विनो हि पूतं चरितमानिगितमस्तीत्येतत् सर्वं
कवेरनुभूतोना विद्यालया विविजता यथार्थनाञ्च लक्षयति ।

कादम्बर्यां प्रकृतेर्वर्णनमनिररा रमणीयं ललितञ्च भाति । केचन समृद्धं
कवयः प्रकृतेर्मञ्जुल रूपं चानुग्रां चित्रयन्तो वीक्ष्यन्ते केचन तु नम्या भयाद्
हम्य रोमाञ्चकृतं स्वरूपस्य प्रदर्शने परीयासं प्राप्यन्ते परं वागे हि उभयवि-
धापि प्रवीणता विस्त्राज्यते स प्रकृतेर्मधुर कण्ठेरञ्च रूपं परमकौशलयं प्रदर्शयन्
मनवाप्तो भवति । पञ्चविधानां दृश्यानां स्वरूपाणि हृदयप्रमानि कारयितुं कविना
विविधा अलङ्कारा अलम्बिता । उपमे द्वेष्टाविशेषाश्च परिमृष्टालङ्काराणां
स्वरूपाणां न्याय्यं कवि पाठ्यानां पुरः स्तरीयान् वर्गनीयान् विषयान् मञ्जुल-
तयावतारयन् विभोक्तो जायते । विख्यातस्या भगवतापश्चित्रणं कनिर्यत्
परमफलतया कृतवान् तत्तु मानसे परं विस्मयमातनोति भयनं च महता
हृदयमाधुरयति—

“नखमुखलप्रेमकुम्भमुष्णफलमुष्णैः शवरमेवापतिभिरभिहन्त्यमानकेशरि-
शना, प्रेताधिपनगरीव सदासन्निहितमृग्युभीषणा महिषाविष्टिता च, समरोद्धत
पताकिनीयं बाणामनारापितदिलामुष्वाविमुक्तसिंहनादा च, कात्वायनीव प्रचलित-
स्वङ्गर्भीषणा रक्तचन्दनालङ्कृता च, “ कश्चित् प्रलयबलेव महावराहदंष्ट्रासमु-
त्स्यातधरणीमण्डला, कश्चिद् दशमुखनगरीव चटुलवानरमुन्दमन्यमानदुग्धरा
लाटुला ” ॥ ”

कवेर्युपोदन-वर्णनं सर्वविधप्रभावोत्पादकवर्णनीयविषयत्रिमूर्तितमस्ति, तद्
हरय न कदापि विस्मरणीयं भवितुमर्हति यत्र अस्त्वन्नापमा परिचितैर्वाचनैर्दे-
वतादृष्टान्तराणां भवन्तस्तपोवनं प्रवेष्टव्यमानास्ततश्च निष्प्रसरमाना दृष्टा भवति ।
शत्रूनां वर्णनमपि दृग्गमेव मनोरमं कृतमस्ति । प्रभात-सन्ध्यान्धकारचन्द्रोदया-
स्तिस्रस्तृतीयेषु प्रकृतिरूपानि दृश्यानि कविना निशम्य हृदयभावेन याथाार्थ्येन च
चित्रितानि सन्ति । अष्टत्रयसंवेगनेऽपि कवेः मूढमेतद्वशात्तन्माधता मग्न्यम्
वर्णिता भवति । सरोवरस्य निर्मलजलस्य प्रदर्शयितुं कविष्पमानामेका महती
शृङ्खलामेव दीर्घा व्यातन्वन्तो दृश्यन्ते—

“मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्या, स्फटिर्भूमिगृहमिव वसुन्धरादेश्या,
निर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निरयन्दमिव दिशाम्, अवतारमिव जलानार
गगनलक्ष्य, कैलाममिव द्रवतामापन्नम्, नुपारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रानप
मिव रमनामुपेतम्, हराट्टहाममिव जलीभूतम् ।”

कादम्बर्यां प्रकृते सौम्यमुग्रञ्च रूप यावत्या रचिरतया चित्रित तावयैव
ललिततया तत्र त्रिविधाना वस्तूना वर्णन कृतमवाप्स्यते । धर्मभानि स्थितानि
प्रभातृत्वाणि च त्रिधा तु भाषाश्च भानुरीरुतुं कविरूपमोग्रेष्ठाङ्गैर्विरोधाभामादि-
कानामलङ्काराणां मदस्या समीचीनया रीत्या प्रयोग विद्वान्श्च वाच्यते ।

उपमामाधिरथ इन्द्रायुधस्य वर्णन कीदृश मयुर विहित, दृश्यता वृणम्—
‘हरिश्चरणमिव सकलवसुन्धरोत्तङ्गनचमम्, धरणहम्ममिव मानसप्रचारम्,
मधुमामदिवसमिव विक्रमिताशोरपाङ्गल्म् * सुधाद्वयमिव सरलभुवना
पाईम् ।’

तस्यैव वर्णनमुत्प्रेक्षामुखेन वीक्ष्यताम् ईषत्—

“अञ्जलिङ्कारनिहितमरकतरङ्गप्रभासमाद्यमानदेहतया गगनतलनिपतित
द्विवसररथधुरगशङ्खमिवोपजनयन्तम्, अनितेजस्विनया जवनिरोधरोपवशात्
प्रनिरोमवृपात् समुद्रतानि सागरपरिचयलभ्यानि मुक्ताफलानां रश्मिदलवजालकानि
वर्णनम् ।”

राजकुलवर्णन श्लेषेण क्रियमाण मनाक् अत्रलोक्यताम्—

“राजकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्योतिषमिव ग्रहमोक्षकलाभागनिपुणम्,
नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्त्रमिव विविधशब्दरसलब्धाश्वाद्म्, शृङ्ग-
काव्यमिवाव्यचिन्तितरभानाभिप्रायादेदम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरिताप-
हरम् ।”

उज्जयिनीनगर्यां सौन्दर्यं विरोधाभाममाधिरथ दर्शयति कविरेवम्—

“मृगहीतगारहेनापि भुजङ्गमीरुगा, एलोषनीत्रिनापि प्रणयिजनोपजीव्यमा-
नविभवत, वीरेणापि विनयवता, प्रियवदेनापि सख्यवादिना, अभिरूपेणापि स्वदार-
स्तुष्टेन, अतिथिजनान्यागमार्थिनापि परप्रार्थनार्थभजेन * विलासिजनेना
चिष्टिना ।”

परिसंख्यालङ्कारस्य तु चाण मग्रादेव प्रतीयते । यथाऽयं कवि श्लिष्टपरि-

मन्याया विस्मयावहेन प्रकारेण प्रयोगं कुर्वाणो दृश्यते न कदाचित् तथाभ्यः
कविर्विद्वन्मात्रो भवति । परिमत्या-मुपमा प्रकृतिः काश्चन गद्यपद्योश्चपि
प्रेक्ष्यन्तां तारापीडवर्णनविरचितम् —

“यस्मिन् राजनि गिरीयां विपचना, प्रत्यपानां परत्वम्, दर्पगतामभिमु-
न्नावस्थानम्, शून्यप्रापिनिमाना दुर्गाग्नेय, जलधरायां चापधारणम्, प्रतीहारा-
णामभिधारणम्, नैऋत्यमभिधारणम्, स्वप्नानामुच्चनि-” “करिमा दानवि-
चित्रि, अक्षशीडामु शून्यगृहद्वर्शनं पृथिव्यानामीत् ।”

रमनोपमाया अपि छटा चेदती यन् नस्या विनावलोकनं न सचेता पुर
रूपमनुं शक्नोति—

“क्रमेण च कृतं मे वपुषि, वसन्त इव मनुमायेन, मनुमाय इव नवपल्लवेन,
नवपल्लव इव कुमुमेन, कुमुम इव मधुकरेण, मधुकरेणैव मदेन नवपर्वितेन
पदम् ।”

अस्ति कादम्बरी इदं पञ्चप्रधाना गद्यकविता । कवि स्वपात्रागं मानमन्या-
म्यन्तरे भागे तत्र प्रविशन् दृष्टो भवति । स तामु तामु अवस्थामु समुत्पद्यमानाः
अम्भ-करगृहीर्षितानिष्टि समुचिनेन च पद-विन्यासेन ता अमिष्यन्ति ।
पुण्डरीकं विलोक्य महाशेताया हृदये समुत्पन्नानां कियतां भावानां द्रवि
प्रेक्षणीयास्ति—

“आमीक्ष्य मम मनसि—‘शान्तात्मनि दूरीकृतमुरतप्यतिक्रमेभ्यन् जने मां
निश्चिन्ता किमिदमनायेगामहतामरुषं मनमिवेन । एवञ्च नामानिमूर्तं हृदय-
महनाजनस्य, यदनुशासितपदयोऽप्यनामपि विचारयितुं नालन्’.....कालो हि
गुणश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य मन्त्रा ।”

पुण्डरीकस्य विषयो महाशेताया हार्दिकानां भावानां या रम्यामिम्यष्टिरत्र
दृश्यते सापि कवेर्वागस्य लेखन्या अनुपम एव चमत्कार—“अनया च मे
दृष्ट्या दिव्योद्भवात्ययेव प्रनष्टमभन, बहुलनिशयेवाग्न्यस्य, जिह्वोत्प्रेष्येव
मूकस्य, हृन्तल्लिखितपिच्छयेवातउर्ध्वस्य, अश्रुप्रलपप्रवृत्तेवासम्बद्धमारिणः,
दुष्टनिद्रयेव निविह्वलस्य, लोकायतिकविषदेवापमहदे”.....दोषविहारोपचय-
मुनरामक्रियत रमरानुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाग्य सरित्पूरेण विह्वल-
तामप्यगमम् ।”

अनपेक्ष्यताननितविषादविषण्णस्य तारापीडस्य हृदयगताना मृदुलाना
भावनाना चित्रण नितरामेव रमणीयमवितथञ्च वर्तते—

“अहमपि मृतुं दधि । कदा मे तनयचन्ममहोस्मवानन्दनिर्भरो हरि-
यति पूर्णपात्र परिचय । कदा हारिद्रवमनधारिणी सुतमनाधोरसद्वा क्षीरिवो
दिनरविमण्डलः सगलातपा भासानन्दयि यति देवी ” कदा च चित्तिरेणुधु-
नरो मण्डयिष्यति मम हृदयन इष्टया च सह परिभ्रमन् भवनाद्गमम्” ।

“ शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्, अफलमिव पर्यामि राग्यम् । अप्रति
त्रिभेदे तु विधातरि किं करोमि, तन्मुच्यतां देवि । शोकानुबन्ध, आधीयता धैर्यं
धर्मं च धी ” ।

चन्द्रापीडस्य प्रथमदर्शनानन्तरं स्वदेश निवर्तमाने सति तस्मिन्, काद-
म्बयां भागानां चित्रण कविर्यच्छङ्कार तत् कथेमनोजिज्ञानामकरस्य विछेदणस्य
प्रियं निदर्शनमस्ति—

‘ गिरोहितदर्शने च देवे, प्रीत्या न दिगन्तं शुद्धोद्भिधिवलैः प्लावयन्तीव
दृष्टिपतैः, मितातदत्राप्येकेन ज्ञशिनेर्ष्यया निवार्यमाणरजिःस्पर्शां सुचिरं तत्रैव
स्थितवती । तमुपेत्य च ‘देवनाग्र मरकतशिलाभरिकाप्रणालप्रन्धवगमिष्यमा-
नहरितलतामण्डपे क्षीररिणि शिलातले स्थितम् किमपि चिन्तयन्ती दुःख
दुःखेन कण्ठमनैषीत् ।’

‘ प्रेम भौतिकानां सम्बन्धानां न नामान्तरमिति चागो भग्यते । तद्वद-
ग्यान्तु तत् चनमान्तरे समुद्भूत कश्चनाप्यात्मिक एव सम्बन्धोऽस्ति । कादम्बरा
‘चनना-नरनीहृदम्’ एव चित्रयति । एषा सा प्रेमस्यास्ति या हि अतीतं विद्य-
मानञ्च परस्परं निरूपयति । सा सम्प्लिशति यत् प्रेम न कदापि ममानस्य
मर्यादाभितिक्रमते । यत् ‘प्रेम’ इत्यनेन नाम्ना गीयते तद् भवति सयतं नि का
मञ्च । कालस्तद् विध्वंसयिषु न प्रभवति । तस्य स्मृतिस्तु शश्वत् प्रस्तुरमश्व
अनुभूयते । समग्राक्षानेकचतुःसुमिद्धिचारितार्घ्यं महाश्वेता पुण्डरीरुयो कादम्ब-
रोमहारदेतपोश्च प्रभ इत्येव विद्योतमानं प्रागवत् प्रमागमस्ति ।

कविना यस्य प्रणयस्यैषा मनोऽभिरामा कथा लिखितास्ति स प्रणयो यास्या
वर्णनप्रमूतो न, न च ॥ रूपच्छयाराग एव । स तु अस्ति लोकोत्तरानन्दजनित
विकारः । स सचनयश्चेत मचेतसश्चेतसा निवृत्तानि मिथ । स बहुचन्मण्यापि

नममिष्यन्निमग्राय विवृण्वन्नाथो भवति । कादम्बरीः प्रापन्त्या नैकमेव
उन्ममिष्याय ममिष्टमनसि सा तु उन्ममपदवर्णं धरति । सम्भवति त्रिषु
उन्मसु जनेषु सा स्वकीये मातुर्व्यं न कीदृशीमपि तनुजमनुभवति । कामं
सर्गादपि रजितं, उन्ममनाच्च प्राग् काम नानाद्योनितु विचरेत् परं नदीय उन्मयः
प्रेम सदैव तमनुयति । सादृश्यगीक्याऽम्नोक्तं पुनरुन्ममेव सत्यं निदर्शयति ।

यौवन घनैश्चयं-दोष निरुपगवयसो कवि कादम्बर्या भाषया नैतितस्य
निगमनेन ललितेन प्रकाशेन सज्जिह्वयति । तत्रापि कविना रूपकस्योपमायाश्च
निवेदयन्त्या कृतो यद् यौवनस्य चञ्चलं लक्ष्म्या उन्मादनाल्लवणैश्चर्यमप्यस्य च
प्रमत्तं युगारदेव साकारं भवत् स्वस्वविच्छिन्नदूषकं पाटकावानम्रे समुत्सियत
सञ्जायते । लक्ष्मीमुदिरय कवि कथयति—

“हृदं संवर्द्धयन्निघाग नृणां विपश्चिन्तान्, स्थायणीतिरिन्द्रियमुत्पादयन्,
पागमार्गमन्त्रेण मच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमस्तथा मोहदुर्धनिप्रागाम्, निज-
वर्गवत्सलो घनमद्रिपञ्चिकाणाम्, तिमिरोद्भूतिः शङ्करश्याणाम्” “राहुविह्वला
घर्मेन्दुमण्डलस्य” “ ।” वर्गमभिदं रूपकचतुष्टया रम्यमाणमास्ते । कवेर्विषया
महोदाग महोदानाश्च सन्ति । तस्य दृष्टिः अतिदूरदर्शिनो अस्ति । तस्य धीः
इहसी निशितान्वि यत् किमपि वस्तु स्वकीयान् स्पर्शान् अपि युग-दीपान् नैव
वैशिष्ट्यं न कदापि संगोपुं शक्नोति तस्याः पुरतः ।

“कवेर्गोम्य गद्यं हिमामलमसाकुलं अपारदृश्यानीव” इति केचन
आलोचका यद् वदन्ति तत् ते कवेः समसबहुलानि ओजोगुणमण्डितानि
स्थान्येव विनोदय वदन्ति । यत्र कविर्दुर्दुर्धनरान् समसान् प्रयुज्यते,
ओजोगुणमण्डितानि विकटानि वाक्पानि समस्तं, विरोधानाम-रन्ध्रेदीन्
अलङ्कारान् आश्रित्य रचनाञ्चकार तानि स्थलानि सन्देवैर्विधानि । यदि तेषां
वर्णनं तथाविधतया न विहितं स्यात् तदा न चतुर्ध्वदशार्थानां सपार्थं स्वल्पं
तद्वत्तच्च वैशिष्ट्यं न कदापि साकारं भूया मञ्जीवच्च भूयोपभ्यन्ते मरितुं
शक्नोति । यो विषयो महतो भवति, कुशलं कविस्त्वं तदसौ च विषयमपि
तदतुरुत्तमेव भाषा तदनुकूलमेव पठति तदनुगुणमेषानि व्यष्टिविधानि
रचिरेति । अत्रोदाहरणं-रात्रकुल-दिग्विजय-सगृहकामन्दिर-जगद्दिवि-
मन्यादिकानि स्थलानि तादृशमेव पदस्य कविर्गोम्यत् इष्टं भवति महतो
पठतिस्त्वं महोदये । प्रमत्तवदित्वा पदार्थानां प्रभावस्य दृश्येन यदि वर्णन-

विधिः कर्तुं न शक्नोते तदा स वर्जनविधिर्यथं एव । अस्मादेव कारणात् यदि सर्वत्र विषयानुरूपमेव गद्यं निबन्धः । आलोचका अविचारपूर्वकमेव अस्य कवेर्गद्यमालोचितवन्तः । संस्कृतसाहित्ये बाग इवान्यः कोऽपि प्रभावशालिगद्यलेखकस्तु इत्यत एव न । आदर्शगद्यस्य यान् गुणान् कविर्हर्यचरिते उल्लिख्य ते गुणस्तस्य गद्ये यैश्च येन विद्यमाना प्राप्यन्ते ।

मन्देन-मलाप-विरहादिका विषया लघुलघुतरकलेषुराणि काव्यानि पाद्वन्ति । न ते दीर्घदीर्घतरान् समासान् अपेक्षन्ते न च ते विकटं पदग्रन्थम् । तस्मात् कश्चित्द्विधेषु विषयेषु लघुलघुतरकाव्यानि प्रयुज्यन्ति न तत्र स समासान् दीर्घान् अग्रहन्ते न च विकटपद-संघटनानि बोधयुज्यन्ति । इत्यतः—

(क) “किमिति निरर्थकमयमासा भया शिशुनेवापासितः । किमनेन ।” ‘नेनागृहीतेन वा निघ्नरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ।”

(ख) कुमार, पूर्णं नो मनोरथा । अर्घ्यतानि क्षाम्नामि । शिञ्जिता सरला कृता । गता सर्वाश्चायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाया ।

(ग) “यदि सायमनया यथा कथितं तथा सर्वमपितथं स्वप्नदर्शनम् । अहं तु न शङ्के । कुतोऽस्माकमिषती भाव्यसम्भवा ।

इयमिदं स्पष्टमेव यद् वाक्यस्य वर्जनीयविषय-तत्प्रकटनप्रकारविधयोऽस्तरालेऽद्भुतं सामञ्जस्यं शोभते । गद्ये हि, वस्तुतस्तु सूक्ष्मा निरीक्षणशक्तिर्मनोहारिणी वर्जनपद्धतिः, अक्षयशब्दराशिः, मधुरा कल्पना, मौलिकानामर्थानां संहतिर्यदिष्टेन विभ्राजते । गद्ये महीयान् प्रभावः प्रवाह्य चरिवर्तते । अनुकर्तारः एवम्, कठोरतममपि प्रयास विधाय स्वकीये गद्ये नैतस्य कवेर्गद्यस्य मध्ये समुत्प्लुतं तरलं चम्पकं चपलं चारुत्वं सर्वद्विग्यामिनीश्वोभावनं जनयितुमशक्नुयन् । सचेतसो यन्माधुर्यं यमानन्दं याश्च श्रुतिमेतस्य कवेः, कवितायामरनुयते न तन्माधुर्यं तमानन्दं ताश्च प्रीतिमन्थनं कुत्रापि विन्दन्ति ते । कश्चिल्लोचन गत्यमेवाचष्टे—

“इदि लब्धेन वागेन यन्मदो दुरतिक्रमः ।

भवेत् कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम् ॥”

प्राचीन आलोचको घर्मदामोऽस्य कवेर्वाङ्मयीं गुण्यो यन्मूढः । आनन्दनिमग्नो भान् पदिदमद् तद्वचनः साधम्—

‘रुचिरस्वरज्जण्डा रसमाववनी जगन्मनो हरति ।

या किं तरङ्गी ? नहि नहि वागी वागम्य मयुरस्यैव ॥”

राजनेगरस्य मने वागम्य गये पाञ्चाख्या भव्यं शुभ्रज्ज लवणं मुरनि—

“मन्त्रार्थयोः समो गुणः पाञ्चाङ्गी रीतिरित्यने ।

तिलास्ररिश्वाञ्चि शोभेत्किञ्च न मा यद्वि ॥”

सम्पन्नमादित्यरूपोत्पलस्य चैव चन्द्र वागम्य कविनामुदित्याभिहितं तत् स्मिदु-
चिन्मनि—अनुगतानुग मन्त्रद्विद सरस्वतीमाग कविना प्रगल्भमानानि उया
न पृष्ठमनेन उग्रध्व इव प्रसङ्गमायेन पारत्ययमानानि ।

वागम्य प्रथिमा सर्वस्यापिनी आसीत् । सा प्रमुनं मन्त्रं न तान्मुञ्चति
यावत् भवति न स पूर्यतेषाऽऽनेष्टमान । वार्षम्य विषयस्य सर्वज्ञानस्य
प्राज्ञकारिवादेव कविमिन् नित्याकृत्येय स्यात् धूयते—“वागोत्पिष्ट जगत्
मन्द” । वाग्यश्रमणीया गतो दिशामेऽस्य दण्डाया दष्टो भवति तस्या
उत्पद्यमानेत्याह तत्र विवेक्यैव व्याख्यानोपदेनं विवेकममेवं स्तवीति ।

“जाना तिलिङ्गिनी प्राग् यया शिखरिणी तथाऽऽगच्छामि ।

प्रागल्भ्यविश्रमाञ्चु वागी वागे वन्द्य ॥

वाग्यदिनाया मुमुक्षुमङ्गीतयादिकार्यं तस्या अघर्षकृतवीर्याममुरकान-
राद गङ्गादेवी ज्ञानेनं स्तवीति ।

“वागी - वागि - वाग्युद्वा - निष्ठा हा. ८१ ।

भाषयन्ति ज्य गान्धे मन्त्रवागम्य वरणीम् ॥”

वागो विश्वदशदिनामिमां स्वर्गीया कादम्बरी नाम कविनां मयरीषु न
वाशाह । तस्या मन्त्रा प्रमेव स मन्त्रमिन् तद्वत् । नरमाचसुनु पुलिन्द
मन्त्रस्या ईशनाग गन्नाहिन्नयत् । तल्लिनेऽपिष्टो भाग एव उत्तरार्धवेन
प्रथमे । उत्तरार्धममे वाग्यवय पुलिन्दमन्त्रे विविचि—

याने त्रिपिष्टि तद्वचमैव माधे विच्छेदमाः मुनि यन्तु कथप्रगन्ध ।

दु मं नता तद्वचमसिद्धं विलोक्य प्रगल्भ एव च मया न कश्चिद्वदाम् ॥

अहद, एतादृक् पितृमन्त्रे निरुद्धश्च पुत्र मादित्य-मयारे कदाचिदेव कोपि
द्वितीयः स्यात् । अथ च स पुनराह-पितु कृपाप्रभागादेव तद्वचमिव गद्यं
सदुमं चमो ज्ञानेऽवस्थाऽह तु कादम्बरीममरेण तथा सत् कृतेऽस्मि यत्
विद्विदपि न चेत्ये—

कादम्बरीरम्भेण ममस्त एव
 ममो न किञ्चिदपि चेतयने जनोऽयम् ।
 भीतोऽस्मि यच्च रसवर्णविवर्जितेन
 तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसन्दधान ॥

याणस्य विलस्यप्रतिभापेक्षत्वात् प्रजापदपाण्डुरयवराद्य महाराजि-
 श्रीहर्षवर्द्धनस्तस्मिन् भतिनरां श्रद्धां न्यदधात् । ॥ तस्य परमप्रियपात्र सम्माना-
 र्पदञ्च बभूव । श्रीहर्षचरितं प्रणीय याणोऽपि तं नितरां प्ररुपचकार । सायमेवै-
 वं वागप्रशंसायां जगता शीयते—

हेहो भारवतानि या मदमुखां पृम्दानि वा दम्तिना
 श्रीहर्षेण समर्पितानि क्वणे याणाय कुत्रापि तत् ।
 या वाणेन ॥ तस्य सृष्टिनिर्गुरुदृष्टिता कीर्तय-
 रताः कलप्रलयेऽपि यान्ति न मनाङ् मन्ये परिमलगतम् ॥

पण्डिता क्षमा

अम्मन्त्रिये भारत देशे मगवदनुकेनेन चिरन्तनादनेहम् पुण्या इव
पुण्यप्रयेऽपि श्रीदण्डिचवस्य ऋविचक्रिचुय ममये ममयऽञ्जनिपत् ।
पुरानननमे वैदिकयुगे पुन्य मन्त्रद्वयो प्रमवादिन्यो लोपानुदायमाप्रभुति
विदुष्य मगभूयु — इति को न वेद वेदविद्यानुसंगलियता । राष्ट्रपिंडनकरय
मन्त्रि प्रमताप्रमधिष्टय विदुषन्ती मैत्रयीं गयींश्च को नाम नोपनिषमाहित-
मेवी ज्ञातानि ।

एष रामायणमहामारतादेवर्ता ममयम्नु अतिपुराण । तस्य ममयस्य तु
इतिवृत्तप्रति न प्रज्ञान ममुपनिष्ठरेपर यदेन दान्तात् पूर्ववर्तिनीं मरुत्तान्दीं प्रति
दष्टि क्षिप्यते तदाप्यममममे वद्वगे महीयम्यो विदुष्य उपम्यिता भवन्ति ।
विज्ञका-मुमद्रा मोरिका-मार्गा दालनप्ररिका मपुरवागी गङ्गादिकाभिर्विचङ्गाभि-
रंता भूयम्य शताघोऽम-व्यन्ते येन-साधु विदितमेव मरुत्तमादित्येनिहामविदा
पुमान् । नैवविध कालो यत्र नास्माकीतो वेदम्यासा विदुषीं ललनाना
मालोकेमालीकिनेनानेकिन ममप्रयपि निर्मलरामरमादिकाप्यकारिण्य धीनिर्म
गप्रमावती प्रमृतये जेकनेनमेवावयो विद्यागत्य शान्तरामामिन्यो देव्यो
वीचिता भवन्ति । एतानु माप्रगिह्रीषु कवयित्रीषु अस्मद्गोपचरिता पण्डिता
क्षमा विभ्रान्ते ।

धीमती भारतनारीमूयम विदुक्षमा क्षमा भवकीयव पुनोद्वेन पुण्यपत्तन-
नामयेयम्य पत्तनस्य पुण्य नवयधिकाष्टादशततनमेतवोरे वमरे पुनाईमाने
चनुधर्मा तारिकाया प्रगुगीहनयन । तदाया पितृपाश पण्डितप्रवरधीशङ्कर
पाहुगुम्नदाभगा मरुत्तमायाया महामनीषिण जामन् । अर्था च तस्या
श्रीमान् डॉक्टर रायवेन्द्रराव जलवमियम्वरेषु मर्हतीं प्रतिष्ठा जगाहे ।

मान्या श्रीक्षमा प्राच्यप्रतीच्यपोरमधोरपि विद्ययो स्थापनीयमधिकार
न्यध्यात् । भारतीयना तत्रानिदायमास्वभावेन व्यराजत । सा भारतीय जीवनं
मरुत्तिश्च प्रदर्शयितुमास्वभावायाननेककथानाट्यदीनि व्यरगन् । मरुत्त
भापाया मृदुता भावाभियजनयमना गगनरिगरीयस्कतादिका श्रूयिष्ठा विविध

तारतां नितरासाचर्यन्ति स्म । तस्मान् सा आरम्भायां विद्याय स्वकीया कृती-
कृत् संस्कृतभाषामतिश्रियत् । संस्कृतभाषामुद्दिश्याथ स्थिताद्यनुपमं विचार-
मभिप्रेत्याह ।

“संस्कृतभाषाया दाम्पकोपोऽन्यासा भाषाणा शब्दकोषेभ्यो गरीयान् , तत्र
अभिष्यञ्जनाया करणानि तेभ्य करणेभ्यो मदीयांसि, दलीयांसि च विभक्ति-
यानि संसारस्य अभ्या भाषा जुपन्ते । अस्मादेव हेतोः, संस्कृतभाषा एव शो-
भ्यानि यावद् अभिलमपि विश्वमैत्रयसूत्रेण नियन्तुं प्रयभूव । मृदुनात्मन-
वल्शालितं तस्या , तस्या जीविनभाषावमभिन्वनक्ति । अत्रिदिनगुणापि सा
जनमिररन्कुहरेषु धमति मधुधारां । सरलमपि भुभुवनं तस्या जीवनं
एभते । भौगोलिक्या पेटिहासिक्या च दत्ता उभाभ्यामपि दृग्ग्या सा धमशरं
जितनुते । काश्मीरप्रदेशात् अन्याकुमारी यावत् पाञ्चाशेभ्य कामरूपां यावत्
भाममाना सर्वा अपि भाषा अभिष्याय सा विभ्राजते । तत्र भारतस्य प्रयोऽपि
पाला प्रतिविगिता भवन्तो ह्युद्भानन्ते । तत्र क्वचिद् वैदित्यस्य भारतस्य उपा
सम्पूर्णोऽपि ससारे चेतना सञ्चारयन्ती प्रकाशं धरन्ती गतिं प्रीतिश्च उद्गिरन्ती
निरन्तरम् , क्वचित् तन्नीपनिषादी निरस्ततमस्का ज्योति श्री भुवनानि विद्यो-
तयन्ती, क्वचिद् रामायणकथा मानवादर्शभिर्यं विनम्बन्ती क्वचित् महाभारत-
यनधरा स्वयुगस्य वृद्धासुम्भेपयन्ती, क्वचिद् वीरकालस्य लक्ष्मी स्ववैभवं
विकिरन्ती, क्वचिद् गुह्यपत्राजां च प्रतापप्रभा पुर स्वयं प्रसारयन्ती
हमोचरीभवति यथा तत्रोन्मलानीनस्य हृदि विद्यते तथैव तत्र वर्तमानगाम्धि-
युगस्यापि दान्त प्रजाता प्रस्फुरति, आशास्यते च तत्र तदपि भाविकाले कम-
नीये जगद् दीद्येत यत्र सर्वेऽपि नस्कृतं भाषमाग युता भविष्यन्ति ।

अथयित्री जमा महासाष्टदामिनी महिलाम् । तस्या दीप्तव सीरापेषु
स्वर्तायाय । प्रवृत्त्या सा दीन-दरिद्रजनलान् दीनतादीये साहित्ये सर्वत्र दीन-
दरिद्रजनोद्धारगभावनामन्दाकिनी प्रवहन्ती दृश्यते । प्राचेदग महर्षि वाचमीकिं
यथा श्रीश्वषो रामायण नाम काव्यं स दुः प्रसन्नं प्रवर्णयामास तथैव रसिसा-
मिमा जमामपि भारतीय्या दैव्य दारिद्र्यश्च काव्यानि अन्तारयितु मेरदामास ।
सीधप्रतिभापेक्षलक्ष्या सा अचिरेणैव कालेन पुनरुत्थं लोचप्रियं साहित्यं सगर्जे ।
अद्यपर्यन्त तद्वचिता दया रचना प्रकाशमायाना सन्ति—

(१) सत्याप्रहरीना, (२) कथामुक्तावली, (३) कथापञ्चकम् ,

प्राणीयन्त निर्णेतारस्तेषां काव्याना मध्ये हि एतत्प्रणीतमेव काव्यं ध्रेष्टवाक्यत्वेन निर्णीय एनामेव कवयित्री प्रथमेन पुरस्कारेण सम्मानयन्तिस्म ।

हौ० राधाकृष्ण एम० आर० जयकर-श्लोपाह्वामरनाथप्रभृतयोविद्वद्ध रेया चमाया कवित्वगान्धि पुन पुन प्रशसन्त श्रूयन्ते । नात्र सशयो यत् तदीया कृतय सामग्रिके युगे पुन संस्कृतभारत्या प्रागन् प्राणिष्टिपन् । वर्तमानेऽनेहमि प्रगीतेषु सहस्रकान्धेषु प्रायेण परम्परागता रूढिकाङ्क्षितैव प्रतिलक्ष्यते । पर चमाया काव्येषु तु सर्वत्र प्रगतिवादिना दाहं घमन्ती श्रूयते । इदानीन्तनस्य कस्य काव्ये दीनपतनानामार्तनाद् धुनो भवति ? क कश्चिर्निश्चयानामपि गिगिर रागामपि दुर्वलानामपि दयनीयाया दशाया वर्णने स्वकीय स्वान्तमावर्णयन् समवाप्यते ? ह्य चमैव हरिद्रभारतस्य कारुणिक मनोमर्मभागभितुरा कथा-मस्मत्पुर साग्न्य निदयानावलोक्यते । एतस्या एव काव्ये—

“ध्याय ध्याय दक्षा दीना बन्धूना दुःखितोऽभवत् ।

तदुद्धारमनुध्यायन् विनिक्षोभामपक्षिणाम् ॥”

× × × ×

यावच्च वेदिना सर्वे बन्धवो मे यथोचितम् ।

स्थास्यामि स्वल्पवेशोऽहमिति तेन ह्ये वनम् ॥

हृष्येतद्विधा वर्तमानभारतस्थितिप्रदर्शनकारिण श्लोका समवाप्यन्ते ।

इयमेव विदुषी अस्यवविधा यदीय काव्य पारतन्त्र्य मरणादपि भञ्जि-
रिष्यते हृष्येतद्वृत्तम्—

“जीवन्तोऽपि न जीवन्ति परदास्यपुरन्धरा ।

पारतन्त्र्यमुदाराणा मरणादतिरिच्यते ॥”

कतमत् आधुनिक काव्य स्वातन्त्र्यस्य महत्ता परमनिर्भगभावन मग्यापयनि—

“स्वातन्त्र्याद्धि मनुष्याः प्रियमन्वेष्य विद्यते ।”

एतदर्थं स्वार्थत्यागस्योपदेश केनाम्येन सहस्रकान्धन प्रदीयते—

“स्वार्थत्यागात् स्वदेशार्थं नान्यच्छ्रेया हि विद्यते ।”

कस्मिन् हि अन्यस्मिन् काव्ये वैदशिशला वसनाना दहन दृष्टिगोचर भवति—

“परदेशीयवस्त्राणि निर्दह्य ग्रहाय जना ।”

कुत्र च काव्ये ‘मार्दी’ निनामधेयेन विधुनानि वसनानि वसानाना दशमेव
कानामाभा दृश्यते—

“श्वेतस्त्रादिधरा मन्त मन्त्राणां देशमेवञ्च ।”

ए हि तन्तुचक्रस्य गुञ्जनमेतस्या कायादन्यत्र श्रूयते—

“गुञ्जनं तन्तुचक्रस्य श्रूयते स्म गृहे गृहे ।”

एतदीयं हि आदर्शमाध्यम्—

“शूद्रो वा ब्राह्मणो वापि क्षत्रिया वा कृषाश्च ।

देवदृष्ट्या ममा सर्वे विवृणितु नरोद्भवा ॥”

मेद् कृतो मनुष्येण न घात्रा ममदर्शना ।

शूलं चिह्नं मुक्तानस्य न जाम्बिन् च जीविता ॥

अतोऽन्वयज्ञानवज्जानु नाधिकृतोऽस्मि कस्यचित् ।

अमी मलिनकर्मादां इत्युक्तिर्ननु किञ्चिदपि ॥”

इत्यादिभि श्लोकैर्नानिवादमन्त्रावज्ञाद् निन्दत् पविद् ,

“हिंसा न कोऽपि कुर्वति मनोशान्प्रयकर्मभि ।

अहिंसयैव सिद्धि स्यादित्याह पुन पुन ॥”

इत्यादिना हिंसया हेयता किञ्च अहिंसाया प्राप्तिना पविद् ,

“यत् सर्वजन्तेभ्योऽपि सयस्यैवातिरिच्यते ।

सयजनयत् श्रेयान् मरणात् मयवर्जितात् ॥”

इत्यादिना सयस्य प्रकृत्यानुपगम्यस्य च चित् प्राप्यते । एतादृशं न, अस्यास्तु काव्यमरमाकममे देशार्थममूनपि ब्रह्मरसनरगान् दर्शयति, तत् तान् मानवान् अनिनरा भर्षयति य मन्ति तु श्वेतधर्मावलम्बिन पर दिव्यानिश हिंसात्मकमि कर्त्राणि कर्माण्यनुतिष्ठन्ति निपीडयन्ति च मानव जातिमन्याय मयाचारश्च विधाय । अत काव्यमिदं मानव तत्कर्तव्यमात्रं दर्शयति । राष्ट्रियता भावविभाविता पावनप्रेरणा कस्मादपि नान्यस्मात् साप्रतिष्ठात् मस्कृतकाव्यान् सत्त्वा भवति ।

अहह एमाया वाक्यमधीत्य तु न पुरत श्रीमद्भगवद्गिताया भानन्दा-
मृतकगाना चर्वन् भविनुमारभते । इत्यन्ताम्—

स्वधर्मं प्रविशन्त्येव दुरात्मा च रक्षते ।

अहिंसा नित्यक्रिया प्रवर्तयेत् स्वधर्मम् ॥

अपमानमिमं सोऽहं कथं शक्नुयं वाचयाम् ।

त्यक्तवाजिकारिणा भीतिमुत्तिष्ठन् मयोरुभयम् ॥

साहित्य स्वयुगस्य मुकुर इति सत्यमेवेत्त केनापि । चनादेव्याः कृतयो
 यदापि पठिता स्युस्तदा पाठकास्तत्र स्पष्टमेव नितान्तपरत्नया गान्धियास्य
 चारुतं द्रष्टुं प्रभवेषु । तेषां पुनः समग्रमपि चारुतं मणीत्रं चित्रमिव-
 मनुपतिष्ठेत् । ते तद् विलोक्य नश्यन्ति आश्चर्यामनस्य दमनं, कृपीदण्डानां
 क्षोषनीया दानां दैर्घ्यस्य च वारिणीभूतव्यान् । यथा चित्रद्वाराभ्यन्तरे
 जनाः पटोपरि प्रतिचित्रितानि जनवच्छिन्नया पृष्ठैश्चो वदन्ति चित्राणि
 परस्मिन् तथैव जमादेव्या साहित्यमपि चित्राणांस्ति । तत्र दर्शनं कस्मिंश्चिच्छिन्ने
 सम्मानमिति आश्चर्यामनमानेषु प्रदत्तमानं महामानं गान्धिमम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने
 हरिजनान् उद्धरणं तम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने देशे सर्वं विनतनराज्यदामानं निर-
 दमनं तम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने मानवीयान् अधिराजान् आश्लज्जानि दास्यमानं मन्त्रिजयं
 तम, कस्मिंश्चिच्छिन्ने देशस्वातन्त्र्याय आतङ्गादीकृतानि मदनानं तम, कस्मिंश्चि-
 छिन्ने देशभक्तान् वदन् बहुविधानि दुःस्थानि सहर्षं निषेवमानान्, कस्मिंश्चिच्छिन्ने
 प्राज्ञान् अपि जुहुतोऽनेकान् मरुगान्, कस्मिंश्चिच्छिन्ने दीन-दरिद्र विपवादिदुर्द-
 मकराण् हन्तुं, वैदेशिकबलादि निरोधनाय देश सैनिकान् बहोरं प्रयत्नं दिग्धा-
 माध, कस्मिंश्चिच्छिन्ने ज्ञानेभ्यः च बहुविधानि देशस्य शोचनीयानि मनोमर्म-
 भागानिपीडकानि दर्यानि दर्शनं दर्शनं निगरामेव व्यवधानमुभवति । वस्तुतः
 जमादेव्या रचना पाठस्य हृदये देशमर्नि प्रगाढां समुत्पादयन्ति । ता
 अधीत्य मानसो न कोऽपि कदाचिदेवंविधो यो देशानुरागी न स्यात् । ता
 मानस्य हृदयादमन्त्रावान् वूरीकृत्य तस्मिन्लं कर्तुं जमाः सन्ति । ता मानवं
 मङ्गोर्णतानोऽनुदारतान् पुद्गतातम निर्गमस्य तमुदारे पवित्रे विकारविहर्षिने देशेऽह
 तारयन्ति । तस्मिन् वस्तुतः जमादेव्या काव्यानि दर्शनमन्या इव सन्ति ।
 आपुनिर्धं युगभाष्ये वा वा विदिष्टता दिश्चने ता ता विदिष्टतां तस्मात्
 समवाप्नोति ।

पठित्वा जमा यथा सत्याग्रहीतादिराजानि प्रगीव संस्कृतसाहित्यमाहित्य
 स्मार अष्टद्वयमेव दृष्टं स्थलानेत् तथैव सा कथानां सृष्टिं विधाप्य संस्कृत-
 साहित्यसमारम्भे नूतनयैव कथादि अनुलयैव मध्यविमर्शं व्यभूषयत् । भारत
 भूषा जमा स्वग्रन्थसाहित्यरचनया संस्कृतकथासाहित्यस्य गरिमागुद्गतमयत् ।
 संस्कृतसाहित्ये कथानामपि यदापि प्राप्यता प्रेष्यते चिरन्तनात् कालात् परम्
 आपुनिर्धः पाश्चात् ससारं कथोद्धेतनस्य वा विधां वा पदवि वा च नूतनामेव

मिच्छित्तमवलम्ब्य प्राचान् स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्तया सृष्टमवाप्यते । पण्डिता क्षमः स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्तया सृष्टमवाप्यते । पण्डिता क्षमः स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्तया सृष्टमवाप्यते । पण्डिता क्षमः स्मृत्यनुकथ्यामिह न तस्या विषया न तस्या पदं वा न च तस्या मिच्छित्तया सृष्टमवाप्यते ।

मानस्य पण्डित्यनीनामस्मिन् किञ्चन । न सांसारिक वैभवमनामानेनैवात्र तु भवति, प्रकृतिवैश्वर्यात् न इन्द्रियाणापि नावज्ञातु प्रभञ्जन, विपद्दि म निश्चये चैव न सृजति, धनं न इच्छति, मोक्षं न इच्छति, न स्वामाणा, पत्र न नैव विद्या, लोकायामिहोपायलोभता च त स्वस्वभूमिपदं न नान्द्रिषम् अन्तर्गताना मात्मिगताना स्वरूपे जायमानमिन्द्रियपेक्षणे—एतेषा विचारधारा सांसारिके मरणे प्राचीनमी न्त्वा मरणं प्रवृत्तमाना केन न दृश्यते ? पण्डिता क्षमा वर्तमानस्य लोकस्य रश्चि स्नात प्रवृत्तिं सम्प्रदीक्षति । मानसीया मनोवृत्तिं एतन्मनेऽतिनिराम्येतिह विनाय चरितं न स्या मनोमलिनता पण्डित्य मलिनं ननु क्षमते तद्वत् सा उवाच ननु । सा स्वस्थानाहित्ये मनो या या दिशा गच्छति यद् यन् कर्तुं तत् प्रवर्तते यद् यन् तत् प्रीतिमानं तन् सर्वमेव चित्रमिहम् ।

अत्र 'मेरुसोद्वेग' कथा पण्डितक्षमप्रणीता स्वस्थे पुर प्रतिष्ठाप्य एतन्मनस्य चेष्टा एता स्यत् पत्रेनस्या विदुष्या कथा वस्तुतस्तु उपर्युक्ता सर्वा विशिष्टा सचिवेन्द्रायणि या एतन् इदानीन्तनी प्रवृत्त्यधर्णी इत्यस्मिन् निरन्तरम् । वर्तमान जगत् साधारणतमाना मनसः जीवन दर्शने रश्चि दधानि । तन् रजकाया चर्मकाराया नूचिकाराया धर्मजीविनामन्येषां निम्नमधोगीतसु क्षान्ता मगाया गरीगाया दैनिके जीवने घटमानाना घटनाना वर्णने महती प्रीति निरन्तरानि । तस्मात् कारणात् पण्डिता क्षम्यमेरुसोद्वेगकथाया मयत्र दत्तं नृत्त गायति । प्राचीनासु स्मृत्यनुकथ्यासु नैसात्तानि पात्राणि गोत्रधेनवश्चैव नि । तत्र नृत्तानामभिजातानामुच्चवर्गाया तपस्वि भक्त्यामिकादीनामत्र चरित्राणि चित्राणि दृश्यन्ते न तत्र नृत्तयो दस्यु, न पापीयान् बन्दी, न पानापीर पामर, न पतित्यक्ता बनिता, न च मसोरयातनानिपीडयमानविधवा विराना समुदायो हि वर्तनीयविषयत्वेन परिगृह्यते ।

स्वपयिष्या कथं कमानाया अस्मद्वर्तित्ये हि एका पतित्यक्ता नारी किञ्च

वृक्षीयल-नादिकादीन् चहुन् सीधारणतमान् जनान् अयासयति । अथ चेपा
व ॥ शालिष्वेष्ट ध्वस्तदेवायतन-विस्तृतगोष्ठ पासुलमार्ग-मुखिष्टगुल्मादिकानि
दृश्यानि पितनोति । समग्रमपि दानावरणं ग्राम्यं स्थिते । न तत्र वर्तते धनधा-
म-समृद्धानां नगराणां लुप्ता । प्रायेणास्मदीयेषु धारणा यद् धैर्यं मत्स्वेव गुरुपु
राजते न जनसामान्ये । ह्ययं पण्डिता हामिदाया मेघत्रजपालिशया दारिकाया-
मपि तं गुणं दर्शयति । प्रायेण त्रिभूमिमो वयं यत् मृदिनिता जना एव अरि-
चिन्तेष्वपि जनेषु समुदाचारं श्यवहरन्ति न नरितरं । पर कथाया अस्या
ले रेखा साधारणतमे श्वरिरेव समुदाचारविधायिनां विषयं विग्रयन्ती दृश्यते ।

मानस्य मानसं कथा समा जगोहता घृणा स्नेहादीनां गुणानुगुणानामाश्रय
भवति—इत्येनद्धि तथ्यमेतस्या कथाया समग्रं जायते । अत्र कथाया एतस्या
काश्चन पदस्य उद्ध्रियन्ते ताभ्यो मानसदृश्यस्य तां विनिष्ठता विविता स्युः—

(क) “तत्र चगमात्रं विस्तरय शङ्का च दूरीकृत्य निरुद्धगुरुविमोचन-
पराभूत् ।”

(ख) “.... परमं देवता श्रुतं पीडितोऽम्भीति प्रतीता च तादृशं प्रदाम
यित् निश्चिन्ताय ।”

(ग) “... निगमन् प्राट् मयाशय वालिशायं किमपि पारितोषिकं
प्रदेयमिति मनसि कृता स्वमहानुभास दर्शयितुं बुद्धजनीयतायागतायाचन्यौ ।”

(घ) “अनपरायासीमद्गोहिनी । तस्याऽन्वयतयानिदुपितस्तां मार्घप्रदो-
दश त्रैष्य प्राग् शृणाद्विकामितवानहम् । नाम्ना च कथा परिणीतान् ।”

(ङ) “शृणुष्वत्रान् परित्रातोऽस्मि तथा । तस्या भावी भार्गं मन्नाविर्गो
भयं विति ।”

(च) “दीपता पञ्चशती रुप्याणामर्हते जनायाम्यस्मै । यत्र मे पितामहस्य
पित मह्यं निगमस्तत्रैव समुचितो ममपि । विद्यते हि विदुषा पदार्थं धनमे-
तयो मन्त्रिणे मन्त्रांगार्थमिति न—निश्चय प्रोक्ष्यामे च यद्यदि सप्तगोर्ष्य
स्पर्धितृणीयलस्थाङ्गे सुगमुयाविशन् ।”

पण्डिताया समाया कथासु सौन्दर्यमिदमपि राजते यत् सा तत्र प्रथमं हि
आर्द्रा किमपि रहस्यवीजं वपति । एतन् कृता सा पाटशाना मानसेषु कीदृशं
जनयति । कथाया अत्र तेन विधिना सा विदुषानि यन् उच्यते उत्तरात्कृत्य-
नकारित्य कथायां सञ्चारयति । ततश्च अन्तर्गतो नितान्तदृश्यमपि रहस्यं समु-

जनं समीचीनतया सम्पादयन्ति यद् हृदि निधाय नाटकायां सृष्टिर्नाटकाचार्यैः कृता । 'गिरिजयप्रतिजनबालविघ्नादिनाटकानि तदीयानि वर्तमानयुगस्य प्रविधिचित्तमनुतिष्ठन्ति । एकाङ्कि साहित्यमपि तस्या एकाङ्किनाटकशलायाः म्बोय-माभ्यन्तर रूपं परिगृह्य दीप्यन्ते ।

विविधरचना — विविधरचनासु इदं पण्डितचमाया पत्रभाषणादीनामन्तर्भावो भवति । इमानि च पत्रभाषणादीनि सन्ति महत्त्वशालीनि । एभ्योऽपि सर्वे आत्मानमुपकर्तुमर्हन्ति । प्रकाशिते सति एवमिधे साहित्ये लोको नूनं तत् कल्याणं रम्यं यितुं शक्नुयात् ।

श्रद्धया कवयित्री क्षमा न ईदृशं साहित्यं सृष्ट्वा स्वं देशमसेवत परमाभारतभाष्यप्रकाशकमहात्मनो नायकस्य ग्रामे ग्रामे नगरे नगरे च परिभ्रम्य वरीयं श्रेष्ठैराचारैरहारैश्च विचारैर्दास्यशृङ्खलामिदञ्चाया जननाया स्वातन्त्र्य-प्रेमनाया स्फूर्तिमपि समुत्पादयत् । सा भारतस्य प्रायेणाष्टावृत्तभाषासु अभिज्ञा न्यवस्थां तस्मान् यत्रापि क्षणात् नम्र स्वविचारस्तत्प्रदेशस्यैव भाषया श्रुतीकृतवती । तस्या देशभक्त्यात् पञ्चरिप्रविदुषीत्वात् तस्या भाषणानि देशवासना मानसेष्वमोघं प्रभावमेषिपन् ।

इयं प्रतिभाशालिनी विद्वद्भ्या २२-४-५४ समदिनाङ्के भूदोके निजकृति-दीर्घं विलम्ब तिरोहिताभवत् । भूषयताम् सदा भारतभुवं धराविधायि ससृजवि-दुषीभिर्भगवान् ।

(ख) श्रीमद्भनेन्द्रभिक्तेरधिगतमल्लमह्यविद्याप्रपञ्च -

कागादीराजपादीरपि गहनमिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्ट, स्मरहरनगरे शामन जैमिनीयं

शेषाद्दुप्राप्तशेषामलमिति रमून् सर्वविद्याधरो य ॥

(ग) निर्माय नूतनमुद्राहरणानुरूपं

काव्य मयात्र निहित न परम्य किञ्चिन् ।

किं सेव्यते गुमनमा मनसापि गन्ध

कम्भूरिकाञ्जननक्षत्रिभृता भृगेण ॥

१८ उग्राज्जा जगन्नाथ इमान् ग्रन्थान् स्वस्तरचत्—

(१) गङ्गाहरी (पायूपलहरी) एष ग्रन्थो गङ्गाशास्त्रविषयोऽस्ति ।

(२) सुधाहरी (सूर्यप्रशस्तिरत्र उच्यते) ।

(३) तमूतहरी (अत्र यमुना स्तुतास्ति) ।

(४) कल्याणहरी (इह भगवतां त्रिणो स्तुति कृतास्ति) ।

(५) लक्ष्मीहरी (लक्ष्मी प्रदामाया रचितेयम्) ।

(६) आत्मक त्रिगम (आत्मकानन्दस्य प्रदामाया रचित) ।

(७) प्राणमरगम् (कामरूपाधिपतिप्रदामाया मुपनिबद्धम्) ।

(८) जगदाभरणम् (उद्दण्डपुराधीश्वरकर्मविह मूनु चगत्सिंहस्य वर्गन-

मत्र विहितम्) ।

(९) चित्रमीमांसाखण्डनम् (अष्टव्यदीक्षितप्रणीत चित्रमीमांसाग्रन्थस्य खण्डनमिह द्रव्यते) ।

(१०) मनोरमाकुचमर्दनम् (भट्टोजिदीक्षितकृतस्य मनोरमाभिधग्रन्थस्य खण्डनरूपम्) ।

(११) भामिनीप्रियास (अत्र सन्ति गृहीता कल्याणश्रृङ्गारनिर्देशाद्यनक-
विषया) ।

(१२) रसगङ्गाधर (अलङ्कारशास्त्रविषयकोऽयमद्भुतो ग्रन्थोऽस्ति) ।

यमुनावर्णनपरकमपि ग्रन्थ गच्छे पण्डितराजश्रृङ्गार इत्येतद् विदुषा जगति
ध्रुवते पर माग्नत न स प्राप्यते । पण्डितराजोऽन्योक्ति समन्विधनीमपि रचना
मेका रचितशान् । एषा तदीया रचना सम्यगिति हि तस्मिन् सम्यगे स्पष्टीतास्ति

यत्र पण्डितराजप्रशंसना कृतानां सम्प्रहृतं कृतं वर्तते । रम्यगङ्गापरो नाम ग्रन्थे
न पूर्णं प्राप्यते ।

सम्प्रहृतवाङ्मये गीतिकाश्च प्रणेताः न सुप्रसिद्धा मूर्तहरि विन्द्यामरक हा
घोषी-शेखरनाथार्य उद्योतप्रभृतयः कवयोऽमृतस्त्रेषु पण्डितराजस्य जगत्प्रस
स्यापि रागनाम-सदर गानिकायकोविदैर्विधायते । पण्डितराजस्य गानेषु रमिका
अन्यन्नरमैर्न्दर्यत्रियैकामतिज्ञधानन्दवर्गिणी मधुरता रिजति । तदाय
गानयो हि महद्व्यान् उद्योतं स्मारयन्ति । तदीयायां शब्दा तद्वत् मनःशब्द
तत्त्व प्राक्त्वत्तद्दृष्ट्वाचरितमवति यत् मूर्तहर शेखर शोभन । भगवा भवभट्टिमा
प्रौढश्च पञ्चविन्याय सर्वत्रैव गीतेषु तर्जयन्तु विन्यसि तन्मात्रं विरक्षिता
मनापि तस्य गीतिकायानि निरन्तरानव प्रीयन्ति । ममिर्न विन्यासस्तद्विनि
मुक्तस्तीर्तिना रमणीयं मन्त्रो वरीवर्ति ।

(५) जीव नम्या वदनं सदाय
जाः सग्रेवज्ज मिन्दिकायम ।

नामैक्यं प्रवक्ष्युमथर सुग्या
मग्नदन्तु शालिनिगोरमाण ॥

(६) रे वन कथयामि ते तिलिप्तं उन्दावने प्रागपन
घृन्तुं कोऽपि गन्ता नवाम्बुजनिनो दन्तुं कथंस्वयं
मौदयां दन्तुमुद्रिगदिरभिन ममोद्य मन्दम्भितै
रेष त्वा नव वल्लभाश्च विदयानां तु ह्य नयते ॥

इदं गङ्गाशैलमूर्तोनिनां वदन्तुं शक्तिविन्यसितै स्तेजैर्विभूतमागन्तुं भामिर्न वि
लाम्य, भावुकानां मया सः निरन्तरान्हायते ।

पण्डितराजस्य कविनाम नैयगिकं प्रवक्तुं सर्वत्र प्रवहति । तत्र पञ्चना
मनाऽभिरामा शब्दा कवनायश्च हृदयपरिणी चान्ता चकामि । स नन्दान्
परमेष्ठिनं ज्ञानात्, नत एव तत्रविशेषु गङ्गाहरी-मुघालहरी कङ्गालहरी-
प्रभृतिवृत्तिषु भक्तिभावना प्रमनया भूत्वा गानन्द-मुघायागरनिमज्जनचनुगा
च भूत्वा समुत्पद्यति । स भक्त्यभिर स्वभिमत विहाय समग्रमपि द्रष्टव्य-
दग्नादिदृश्यं परिषय नितान्तमरलद्वयनया आत्ममर्षधिय निषाय,
महादान् भक्तिप्रदान् भावान् स्तत्रेषु समार्थाविशद् अन्यो भक्तिभावमुव
उपय रम्यद्वयमधिन्दामि । पिदन्तु मुखिय इह त्रि चतुर्भक्तिमुघानाकगान् —

(अ) अयि दीनतरं दयानिधे, दुरवस्थं मकलैः समुन्नितम् ।

अधुनापि न मां निभालयन् भजमे ह । कथमस्मच्चिन्ताम् ॥

मुमहान्ति जगन्ति दिग्भ्रतस्त्वय्यो नाविग्भून्जनामपि ।

स कथं परमासद्देहिनां परमागोर्मम धारणे धम ॥

(भा) नितरां विनयेन पृच्छधने सुविचार्योत्तरमत्र यत्तु मे ।

करितो गिरितोऽप्यहं नृगम्बरितो नोद्धरसे यद्य माम् ॥

न धनं न च राज्यमप्यहं नहि विद्यानिद्रोऽहम् ।

मयि धेहि मनामपि प्रभो कदागमद्विपरिज्ञां दशन ॥

(इ) निधानं धर्माणां किमपि च विधानं नयमुदाम्

प्रधानं तीर्थानामनन्तरिधानं त्रिजगताम् ॥

मनाधानं बुद्धेरथ नन्तु तिरोधानमधिषां

धियामाधानं न परिहरन् तारं तव वपु ॥

(ई) विपीदना नय विपानलोपम-

विदादन्ममैः भवमागरे विनौ ।

परं प्रज्ज्वालयन्पश्यन्पशुना

महायमात्मा भवते समर्प्यते ॥

पण्डितराजो जगन्नाथोऽपि श्रीहर्ष-अवभृतिस्मरणा स्वाभिमानहाती बभूव ।
स मरुतस्तस्य हि स्ये यथा पाण्डित्यकविवादिहेतोर्विधुतोऽस्मि तथैवासां स्वगर्वोक्ति-
मिताऽपि रिक्तातो वर्तते । वस्तुतस्तस्य गर्वोक्तयो न सम्पलीका । अवर्ततापि
मन्नागाधं वैदुष्यं विदुषा च प्रतिभा तस्माद् गर्वोक्तिनिषेत् स स्वपयनिस्थली-
हृत्तरहि दुःकमेव तव हृत् । धूयतामेका तदीया गर्वोक्ति —

गिरा देवी वीणागुग्गुलनहीनादरुद्रा

तदीयानां दाधाममृतमयनाचामनि रसम् ।

सचन्तस्थाऽर्ण्यं अरुणसुभग पण्डितपते-

रघुवन् नृर्षाभं नृपशुखवाऽयं पशुपति ॥

पण्डितराजोऽन्योक्तिप्रणये च परामेव पटोयस्वनां गाहते । अन्योक्तिषु तदीयासु
अर्ण्यं मनोभुजा विनलञ्च व्यङ्ग्यं विभाति । अतरता श्रेष्ठावता कण्ठाभरणता
गता सन्ति-

- (८) आनेत्रिरेऽम्बरपथं पति पवना
 मृदा रत्नालङ्कृतानि मनाप्रदन्ति ।
 मष्टोचमञ्जनि सरस्वयि दीनदीदो
 मीनो नु हन्त कन्यां गतिमन्युपेतु ॥
- (९) नीरञ्जोविदंके हंनलस्यं त्वमेव तनुये चेत् ।
 दिग्भिन्नवदुनाऽन्यं कुलजतं पालदिप्यनि क ॥
- (१०) पुरा मरमि मानदे विक्रमवारमानिस्त्वन्द-
 परागमुरर्माङ्गे पमि यन्व दानं वप ।
 म पवत्तत्रयेऽनुना निददनेकनेकाङ्गे
 मगलकुलनापक कथय रे कथं वर्तनाम् ॥

पण्डितराजस्य काव्यकलायां मङ्गद्वयद्वयाद्वाङ्मयतां भाववैचित्र्यचमकार-
 चानां सुपावर्धारिण्या मधुगताया निन्दनमालिङ्गात् मनुजमन्त्रीमवाप्य कथं
 न धनोवनञ्चनमि दिवसोऽयं ममुन्मीननि—

मिथरिणि छ नु नाम किपश्चि
 किमभिधानमवाकरोत् तप ।
 रविक-मानम-भजनकौस्तुभ
 रययितुं कवितं प्रनूय य ॥

पण्डितराज आसीत् मङ्गलशास्त्रादगादिधियां नर्तारी । मदीये प्रकाङ्क्षया-
 निरये त्रैलोक्यमदमर्दनपादं व्यगञ्चत । तन्मदीयं दिव्यं वैशिष्ट्यं तत्प्रगीतचित्त-
 र्मभाषागङ्गल-जनैरानन्दचन्द्रन-रमयद्वापराभ्यानां ग्रन्थानामवलोकनेन तन्मदीयं
 विदितं मत्प्रयत्ने ।

चित्रमीमांसावङ्मने अष्टद्वयद्वितमननुनानाङ्गं प्रयाप्यानुं वकि म—
 'यत्रिय .. लक्ष्मणद्वयं तैरेव निर्मितं तद्वन् । वर्तमानं निदद-शब्दा-
 लङ्कारं, निदद-शब्दानामकम् वा शब्दवाच्यताविरहेऽपेक्षया वाच्यलङ्कारता
 न स्यात् । तस्य मर्यादाशब्दस्य स्वद्वयद्वयविशेषवैयर्थ्याच्च । अप यदि वर्तन-
 विवर्धनं सादृश्यादङ्गुलिनेयुचने नदा स्या गौमया गवय इत्यपेक्षाल-
 क्षारापने..... ।'

पण्डितराजो वस्तुतस्तु आर्मिष्ट्यान्वीय आलोचकोऽस्मिन्निध । तस्य
 ३०

प्रावतनपु शास्त्रकारेषु महती श्रद्धासीत् । स मम्मटस्यानेकमिदं तान् प्रत्याया-
तान् पर न ज्ञापि स प्रत्याग्यानाथमशिक्षा भाषामवलम्बमानोऽधिगम्यते ।
ज्ञानं ज्ञानं च 'गालत्य शिर मणि'रित्यनेन विशेषेण सस्योधयन् समुप्यते ।
पर इत्यन्तर्भा मि कनिमि प्रधीभि साधं तस्यासीत् स्वधा । शिक्षाया
भट्टोन्दिचित्ताप्यदीक्षिताभ्या सह । तस्मादसौ तसिद्धातनिरामन एवित्
पश्यन्तमादृशान् प्रतिपद्यते । अस्तु तावन् ।

पण्डितराजो महास्तार्किकोऽयमीत् । तस्य तर्कशैल्या लोकोच्चार्य मार्गि-
कमन प्रत्याहनप्रशीण्य तद्विहितेषु विद्यातमेषु स्फुटतया विशदया च
समवर्त्यते ।

पण्डितराजस्य रसगगाधरोऽपूर्वाद्भूतो मूर्धन्यश्च प्रथोऽस्ति ह्यङ्गारम-
येषु । अप्ययनीयोऽयमस्ति प्रथ । अलङ्काराणामिह परमगाम्भीर्यं प्रिचन-
तल्लक्षणायां समग्रभेदित्यां भाषायां विहित इत्यते । तेषां स्वरूपस्य प्रतिष्ठापने
च ग्यात आचरितो विद्वद्भिर्येण लेखकतल्लजेन वस्तुतः सोऽस्ति अभिन द-
नीय । न कत्रमेतादृशेन विविष्टता विद्यतेऽस्य ग्रन्थस्य । यथा विविष्टता तु
न घनते तादृशी गरीयसी यादृशी रमनिरूपणविषयके स्थल दृष्टा भवति । तत्र
तु पण्डितराजस्य प्रतिभायाश्चरम उत्कर्षं पृथ्वीगतो जायते । नानाधरशब्द-
स्थले पदार्थोपरिधात्यर्थं या प्रक्रियाङ्गीकृतास्ति किञ्च व्यञ्जनामधिकृत्य यो हि
सारो निस्सारित सोऽपि विद्वद्भ्योऽपि श्रुता प्रीणाति । सर्वेऽपि विद्वत्स एवमतेन
प्रयेऽस्मिन् प्रदक्षित काव्यलक्ष्यं, शब्दयुग्मपादनं, गुण निरूपणं, रसरसाङ्गानां
मुपाङ्गानाञ्च प्रतिपादनं, भावानाञ्च विशदतयावदाततया च कृत वर्णनं प्रशसन्ति
पुन पुन । को नाम रस इत्यत्र स आह—

'समुचितललितमनिवेशचारुणा काव्येन समापितै सहृदयहृदय प्रविष्टैस्त-
दीयसहृदयतासहृदयेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुःखस्तरमणीरवादिभिरली-
किकविभाषागुभाष्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यै शब्दुन्तलादिभिरालम्बनकारणैर्धा-
कादिभिरदीपनकारणैरधुपातादिभि काव्यैश्चिन्तादिभि सहकारिमिश्र सभूय प्रादु-
र्भावितेनालीकिकेन व्यापारेण तत्कालविवर्तितान् दांशावरणाज्ञानेनात् पय प्रमृष्ट-
परिमितप्रमादृकादिनिजधर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तव्येन निजस्वरूपानन्देन
सह गोचरीक्रियमाण प्राग्निविष्टवासनारूपो रस्यादिरिव रस ।' अत्र ह्य-
मम्मटाभिनवगुप्त भट्टनायकप्रभृतीनामनेकेषां प्राच्यामाचार्याणां बहूनाञ्च नयानां

मनःपुष्पाययत् “रमो वै स” इत्येतच्छुनिस्वारम्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भगवत्परा
चिदेव रम इति गगनपति ।

केचन कविशैल-कविनाम्नोक्ततास्पदं शब्दमेव काव्य मन्यन्तेऽपि
कविशैल-कविनाम्नोक्ततास्पदं शब्दार्थयुगलमेव काव्यमिति वदन्ति । काव्यस्य
एतद्द्वयं सामान्यलक्षणं मनम् । पण्डितराजो जगन्नाथमनेषु काव्यलक्षणपरिष्-
कृतमो यः शब्दमेव काव्यत्वेन स्वीकरोति । पण्डितराजस्य काव्यलक्षणमिति—
“रमणीयार्थप्रतिपादक- शब्द- काव्यम्” स्वलक्षणस्य व्याख्यायां स इमानि
वाक्यानि निदधानेऽवाच्यते.—“इत्थं च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपाद-
कशब्द-रम्यं यत् प्रतिपादनार्थविषयकभावनाव, चमत्कारजनकभाव-प्रेक्षकं
तत्तत्तम् । रसविशिष्टजनकभावप्रेक्षकमर्थप्रतिपादकप्रपञ्चमर्थे चमत्कारवशात्तमेव
या काव्यत्वमिति कल्पितम् ।” पण्डितराजः शब्दार्थयुगलं च काव्यत्वेनाङ्गीकुरुते ।
स आह—“काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः,
इत्येद्विचित्रजनान-यवहारः प्रयुज्य शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेश्च “
नडेवं नात्रविशेषार्थैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम् ।”

पण्डितराजः काव्यस्य कारणमेकमात्रं हि उपायां प्रतिभा मनुते । कारण-
मन्तराणि तु परस्परयैव सः काव्यस्य कारणत्वेन स्वीकुरुते । स ब्रूते—“तस्य च
कारणं वचिगता केवला प्रतिभा ।”

रम्यग्रापरकार उत्तमोत्तममध्यमाधममेदात् काव्यं चतुर्षु भागेषु विभज्यते ।
“केचिन्निमानपि चतुरो मेतानमगम्यन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्य-
मावदन्त” इत्यभिधाय त्रिमेदमानिन आक्षिपति ।

पण्डितराजस्त्रीन् एव गुणान् मन्यते । गुणानां रम्यमर्थत्वेऽपि अर्थं विद्वान्-
महतीं समालोच्यता “प्रपञ्चमेवेति चेत् न” इत्यादिशब्देषु सन्निवेशयन्
वीक्षितो भवति । स “आत्मनो निर्गुणत्वात् रमे गुणानां स्थितिरनं भवितुं शक्नोति”
इति वदति । इदमपि स ब्रवीति “यद् रमस्योपाधय मन्ति रतिसोऽकरोधा-
दयः । तेरामिच्छा(ज्ञान)रूपत्वात्, ते गुण इत्युच्यन्ते । गुणो न गुणे स्थातुं
प्रभवति : एतदेतौ रम्यादावपि गुणस्थितिरनं सम्भवा । तस्मात् रम्यादौ गुण
वसन्ति ।”

अभिधात्रिभक्तिनिरूपणकारिषु पण्डितराजजगन्नाथोऽप्यस्ति । तिसृगमपि-
अभिरा लक्ष्मण-व्यञ्जनानां दाक्षीना प्रतिपादने व्याख्याने च स गम्भीरं पाण्डित्यं

सूक्ष्मदर्शिनः प्रकटीकृतं वाच्यते । “शब्दस्याभ्योऽर्थस्य शब्दगतः, शब्दस्यार्थ-
गतो वा सांख्यविशेषोऽभिधा” इत्यभिधाया लक्षणमुपपादयन् स ‘केवलसमु-
दायशक्तिः, केवलव्यवशक्तिः समुदायस्य शक्तिसरूपेति’ भेदत्रयेण तस्यासि-
विधत्तमामनति । ‘शब्दस्या प्रतिपादकस्य अभिधा’ इत्येतदप्यद्यदीचितोक्तं तल्लक्षण-
मस्ती ‘इदं शब्दाज्जायमानायाम्’..... इत्यादिशब्दैर्निरस्यन् ‘न चाभिधात-
शक्तिरितिरिक्ते’त्याद्युक्त्योपसहरति स्वकीयं तत्प्रत्याख्यानारम्भमपरत्वरम् । मम्म-
टादिशिव मोऽपि चतुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरिति मन्यते । “शब्दमभ्यन्धो लक्षणं”-
त्येतल्लक्षणा लक्षणं प्रकारस्य स तस्या निरुद्धा प्रयोजनवती चेद्वेत्ती ह्यौ भेदा-
यभिधाय प्रयोजनर-याः पद्विधेयं प्रतिपादयति । तत्र च स गद्यामाशयमपि
मतभेदप्रदर्शनपुरस्कारमभिन्यनक्ति । एतावदेव न ‘नभ्यास्तु’ इत्यतस्तेषामाकुली-
भाव इत्यादि’त्येतत्पर्यन्तं नभ्यानामपि विचारान् सम्यक् समालोचयति । यथा
काव्यप्रकाशे मम्मटेन व्यञ्जनायाः प्रतिष्ठापनमनेकानेकाभेदाच्छेद्युक्तिपूर्वकं
विहितं तथा रसगङ्गाधरे तत्र हरपते परं संलक्ष्यकमभिनिरूपणारसरे पण्डित-
राजस्यदुपपादनं वैदुष्येन विदधानं पर्यवलोचयते । पुरस्मिन् स्थले ॥ मृतं—
“....तस्मान्नानार्थस्याप्राकरणिकेऽर्थे व्यञ्जने”ति प्राचा सिद्धान्तः सिधिलः पुर ।
प्राकरशिराप्राकरणिकयोरर्थयोरपमाया तु सा कदाचिरस्यादीत्यप्रास्माकं
प्रतिभान्ति... ।”

आद्यं च इत्यत्र स्वमतस्य प्रदर्शनात् प्राक् पण्डितराजस्तन्तुजावलक्षणेपु
दोष दर्शयति । तदीयानि भाष्यरक्षणयानि वाक्यानि द्विग्राह्यत्र निधीयन्ते—
(१) “अथ हि भाष्यम् ? विभागानुभावमिच्छन्ने सति रसस्यक्षरमिति चेत्,
रसनात्रात्रयेऽभिधायकापत्तेः ।” (२) “नापि रसमभिव्यञ्जकचर्चणरिपयचि-
त्तवृत्तिरतः तत्रम् । भाषादिचर्चणायाम् “अतिप्रसक्ते ।” इत्थं हि पण्डितरा-
जस्तत्प्राप्तसमालोचयन् स्वमिमतं भाष्यलक्षणं लिखत्येवम्—“विभागद्विष्य-
उपमानदर्पाद्यन्वयमत्र तत्रम् ।” एतच्च नैनं “व्यभिचार्यञ्जितो भावः”
इत्येतत् वाच्यप्रकाशकारोक्तञ्च भाष्यलक्षणं प्रतिष्ठाप्य परिपुण्याति । निम्नहाय,
भाषायां यद् विज्ञातं यदार्थं निरूपणं पण्डितराजेन कृतं तद्वनितरा रमणीय
वर्तते । एवमेवनेकार्थरसन्दस्थले पदार्थोपस्थितिं केन प्रवारेण जायते—
इत्येतद्विषयकं यदुपपाद्वनं पण्डितराजेनानुष्ठितं तद् विद्वद्भार्या निग्लितामपि
जगती मृतं प्रीयति । पण्डितराजो यमपि विषयं विवितन्ति तं प्रकाशदपण्डित्य-

[illegible]

५ पण्डितरात्रयगणधमकादनेव पण्डितमत्तमानधिरूप केनारिदमविनयमे-
येर्द गिनम्—

अर्थाद्वरणशैशव्यं हि स्तुम शतरजसादिनाम् ।
 अव्ययंभ्योऽपि ये चार्थाश्चिक्वर्णन्ति महत्ततः ॥
 अन्या जगद्भिनमयो मनस प्रवृत्ति-
 रन्यैव वापि रचना वचनामलीनाम् ।
 लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरद्भुता
 प्रियावर्ता ममलमेव गिरा दर्शय ॥

शिवराजविजयः

महान्द्वारिका... नमो वा... धर्मिन्य शत्रुविनाश... शिष्टता
यत् ननु मम प्राग्लभ्यमाना मया सा स्तन विधाय नमस्तस्मात् जनताया
जनय दावती गमना निगता मञ्जय विदुर्भनाग पदरहावपन जनताया
हशम्भय यत् स्वान्मयासि वरका रिश्याया राक्षियत, यदा ममाग प्रिय
सायादनकमगि वपमानास्त्वन्वजन नत् नत्नान्ननम्य मार्गिन्यक्षमरम्य
धर्मकिहालाकल्ल नवप्रमनाकवि वाग्यञ्चराता नागनात्ता हन्यात्रि
रात्नविधाय निर्विन्तामुसाहानतामुत्थानता शिरगनाञ्च दूरकं नत्र च
प्रान्तरम्भानाग मन्त्र विश्वममदम्या जावनत्तक प्रान्ताममुगाहमभुन
महम स्थापनाय स्वमन्त्रमप्रकटिदकल्लमनभिभवत यच्च पत्त मञ्जरापितु
मिहान्नवम्य महाभाज्जन् पुदहककय निवराञ्चर मृत्पादन चरित्रा पुरनने
निवराञ्चरिय नामानुपम मद्यकाय महत्त ।

[illegible]

अस्ति । सा यथास्थानं यथारसर च मृदुलोक्ता च हृदयेते । नचापि रसास्तत्र
नितरामुचिततया दृष्टतया च मन्त्रिवेदिता मन्ति । वीररस, यस्यासंवीने
मरुहृतमाहिषे प्रायेणाभाय पृगास्ति, ग्रन्थेऽस्मिन् अग्नि प्रधानः । शूद्रारोऽ-
प्यस्ति । अग्नि च सः सर्वथा साक्षिः सुहोमलः प्रमथश्च । अग्नि न तत्रा-
शीलना ममप्राप्तान्ति । युद्धमन्दर्भे रौद्र-भयानक-वीर्यमानानथ च वीरे अद्भुतस्य
निर्गुह्यं पयोसमायायां समीचीनमेव मनुत्तमस्ति । राज्ञोतिशारचातुर्यस्य
समापमाप्येतायाश्च निरूपणमयन्त मनोऽं यन्ते । उच्चतमा च त्रिदिष्टनेयमेत-
दीया यद् वृष्टीतो हि त्रिषथ ऐतिहासिको त्रिषते तत्रास्ति यथार्थता न च
कपोलरक्षितता तत्र वर्तते । देशमस्या अन्तर्मूमिभक्त्या र्वया वृति परिपूर्ण-
मागास्ति । तत्र राज्ञान् प्रति प्रजाया भक्ति, प्रजाश्च प्रति राज्ञो भक्तिरथ च
द्वयोरेव धर्मप्रति भक्ति किञ्च साद्व्यभावना उत्पै. परिस्पन्दते । एतादृशानां
भावानां वस्तुतोऽसंवीनेषु मरुहृतग्रन्थेषु सर्वथा अभाय एव प्राप्यते ।

नाहमवबोद्धुं ज्ञानोमि, बरमास्कारगान्, विद्वग्मण्डलमशीलनापूर्णेषु हृदादा-
हृदपदमुगुम्भितेषु भाषकिरातादिषु तावन्तं महिमानमारोपयन्ति, अथ च ते
रसवृत्ते ग्रन्थे शिवराजविजये—हृष्यन्ति न चेन्. तदा तेषां पराङ्मुख्यता तु
अस्ति । पण्डित्यास्य यावान् प्रचार. स्वान् तावदेव वरम् ।”

महामहोपाध्यायो गोपीनाथमहाकविराजभ्रातृजनानां विद्वद्वीरेषु हृदमैतिहासिकं
गद्यकाव्यं सम्प्रतिरस्य सुगम्य श्रेष्ठा रचना मन्वानो मूने—यद् यद्यपि हृतिरेषा
नत्या परमुद्दृष्टतन्प्रधानाधिष्ठापनादा ।

इदं सर्वं त्रिशिद्धिराः मय्यग् जानन्ति यद् गद्यकाव्यस्य मणयनं दुष्करं
भवति । यद्ये सौष्टव तु सुम्भतया समुपयते परं तद् यद्ये सुलभतया न
कदापि सम्भवति । सर्वज्ञीयमुन्दरताया समुम्मीलनं तु तत्र ततोऽपि कठिनं
भवति । अत एव ‘गद्य कवीनां निरूप्य इदं’ इत्येषा मूक्तिः सर्वत्र सुविदि-
तास्ति । गद्यकाव्यस्य दुष्करतां लक्ष्यीकृत्य—“यद्ये अन्तःपारवरयात् रसच्छन्द-
पदप्रयोगा न भवन्त्यनिरुद्धतापि कविताप्रमदप्रसक्त आभासिक स्ववपमपि
वचनस्य इतिद्वि विमार्थते, इतिद्वि यद्यपि नियताचरै मन्विष्य चोदित विधीयते,
इतिद्वि त्रिषत्रामाविकपदप्रयोगममापनीयान्यपि पारम्परिकरूपममप्राप्तया-
कथानि जटिलीक्रियन्ते । गद्ये तु यदि किमपि तादृशमस्वाभाविकं भवान्,
तादृशेरेव निर्गन्ति महद्वचम्—रूपादिकारणं यथावेद्यया गद्यमेव महामान्यं

भवति" इत्येतद् कस्मिंश्चित्स्थायम् स्वयमेव वक्ति पर यदा वयं नैजदृष्टि नस्य शिवराजविजयपरिचयनगद्योपरि आपाततयैव विनामस्तदैव दृष्ट्वा ज्ञात जयते यत् श्रीव्यायदिदुष्टो गद्य ता सर्वां विविष्टता निदधति या श्रेष्ठगद्ये भवन्ति ।

"नवोऽयं जानिरग्रन्दा स्तेयोऽन्विलष्ट स्फुटो रत्न ।

विद्वत्तन्त्रबन्धश्च कृष्णमेकत्र दुष्करम् ॥"

इति यद् बाधेन गद्यस्य सौन्दर्यनुदीरित तद् स्फुटनदैव श्रीव्यायस्य कृतौ शिवराजविजये विलोकित भवति । तत्र सद्यः मनोभित्तमाणा पदानां सज्जयन् कृते वर्तने, नवनवाधानामुन्मेष संश्लेषते; न क्वापि अस्याभाविक्ताया एतोऽपि दृष्टो भवति, श्लेषस्य वारिग्रहो यत्रापि कृतो न स भवति शिरोबद्धनाकृत् । पाठक भोक्ता च अनादायेनैव सर्वत्र रस दिवन् अग्रे उपसरन् वदेता ज्ञायत । संस्कृतभाषाया वीरतापूर्णभाषाणामभिव्यक्त्यर्थं कियतां बलवती मफला च तन्निर्दिष्टावते किञ्च नञ् नवविजयस्याममाकारिणी कीदृशी कियता च महती प्रमविद्युता प्रसुहतीति च श्रीव्यायविराजितस्य शिवराजविजयाध्ययनेन गद्यस्य ज्ञान भवति । इहोदरगति निषाय एतासां सर्वाणां विविष्टानां किञ्च पुनर्यो व्यनिरिक्तानामन्यासा विलचुगताना प्रदर्शनस्य समामेनोद्योगो विहितो नवेद् येनोपरि निवेदितं निवेदन प्रत्यक्षं स्यात् किञ्च मद्रालोचकैर्दिष्टाग्रन्थ मिममधिहृत्य या शृङ्गा कृतास्ति तस्या अपि मद्यत्रा प्रमाणिता भवेत् ।

शिवराजविजयस्य रचनाया का स आसीद् यदा भारतं यजनताया मानसे देशमभिभूतना पूर्णतया प्रमुह्यसीत्, यदा भरतीया शोचनीया दीनता कापुरुषताञ्च अवलम्बमाना समवाप्यन्त, यदा तेषु नोऽभाहो, न जीवन शक्ति, न कर्त्तव्यपरायता, न स्वधर्मपालननिष्ठा च व्यलोकित, यदा ते निद्रया, व्यसनेन बहुविधैश्च देशपकारानुरागै कलहैरेव नैजं जीवनसमयं नयन्त एव मनुष्याण्यपन्त, यदा तेषां शोचिन्तेऽपि उगता भाम्बभूयत, यदा ते स्वकीयं गौरवं सर्वथैव विस्मरन्तो दामनामेव सर्वस्वं मम्यमाना सुमेन काले हिपन्तोऽप्यपन्त, यदा ते विनष्टगौरवमात्रा भवन्त परचट्टकारिणायामेव स्तम्भा भवाप्यन्त, यदा ते स्वमत्कृतौ स्वमम्यतायाञ्च निरान्तमनभिज्ञा एव प्रवैयन्त, यदा ते निष्प्राग् मन्तोऽपि शृङ्गार एव निर्लोमा व्यालोक्यन्त, यदा ते परकृतं न्यङ्कारमपि स्वकीयं सम्मानमिवागच्छन्त सर्वत्र समामापन्त, यदा च ते सर्वमर्ण्याचार्यं विस्मरन्तो नृपे सङ्गीते हासे उपहृष्टे च निमज्जन्त पर्यवैयन्त । एतारो चिन्तनीये दनकाले शिवराजविजयो भारतीया जनता देशमभिभव

क्षिपत्, तस्याग्नादशऽनेहमि किं प्रमुष्य कर्त्तव्यमियुपादिशत्, तस्या मानसे
उत्साहस्योऽकटं स्रोतं समचारयत्, तस्यामात्मगौरवभाजनमन्त्रायस्य, तस्या
रसान्ते वीरताया अमिभवनीया निता-नवेगप्रती मरुता भाजनमपरयत्, तत्र
च रसातलस्य शक्तिशालिन पावनान् भामुराश्र भावान् कृन्तयत् अपयत् ।
'तापुना मन्दिरे मन्त्रि जयध्वनि ? अस्मिन्नि तीर्थे तीर्थे घण्टाभाद ?
काद्यापि मन्त्रे मन्त्रं चदधेय ? अथ हि वेगं त्रिचिद्विद्य वीर्यापु त्रिनिग्यन्ते, धर्मं
शान्ताप्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिप्पु पानीयेषु पायन्ते, भा यानि
अशयिष्या आष्ट्रेषु मयं मे अचिन्मद्राणि भिद्यन्ते, अस्मिन् मुलमीवनानि
त्रिद्यन्ते, अचिन् द्वारा अपह्रियन्ते, अस्मिन् धनानि लुण्ठयन्ते, अस्मिन् दार्पणादा,
अचिन् रजिषारा, अचिन्मिष्टाह, अस्मिन् गृहनिपात" इत्याद्युच्चैश्चो य
मरुतानामपि भारतीयाना मनानि प्रथममा दोलयन् तेषा मयनानि उन्मील
यन् तथा नाह्वा दोगितमुष्णं च प्रापयन्, अग्न्याय प्रति तेषा रोमणि रोमणि
रोप जनयन्, अवाचारपरागा इन्द्रदाना विष्णुमनाथ तथा आयुषु प्रचण्डा
भीषणाश्च भीजनशक्ति समुपादयन् हि म समुपनिष्ठते ।

यद् भारतं सम्प्रति धारै प्रतापशालिभिरतस्त्रिभिर्विश्रमवन्भिर्वीरताभ्रानु
शोभिर्नैर्विहीनमस्मि यत्र तापुना क्षान्तिर्न च लक्ष्मी न च सौख्यं न च धर्मो
न च विद्यैव वीर्यते, यत्र च राजान परस्परं लक्ष्म्यन्ते अहंघन क्षिपिही
तृष्य च वैरे धिय निधेज्य भवकीयान् एव विनाशयितुमुपक्रमन्ते, यत्र या त्रि
भग रज्जौर्धर्ममव मुन्दरीणा मरुदानेक्षणचरण मरुमित्रेषु मातरं समर्पयन्तो
वीर्यन्ते, यस्य द्वादश अमात्य समुद्राय स्वार्थमिच्छतायामेव मन्त्रं निहीनाऽ
वाप्यन्ते, यत्र मृषा रजप्रदामाभरण एव प्रगाढा रजि निदधति, यत्र च विद्वा
सोऽपि मूर्खमपि भूष 'एव विद्वान् अमि' इति, गुणरहितमपि 'एव गुणिना
विरामगिरमा नि, बलरहितमपि 'एव बलवता भयगममा नि, दुष्पमपि 'एव
कामवस्यावमारा'र्था नि, उपक्षिप्तप्रानिगिरहितमपि 'एव मर्त्य प्राना नि
निरनाऽमा नि च उध्वितया उध्वि ता मर्त्या मिस्था प्रक्षमा विद्वाना भुता
मवन्ति, तस्य भारतस्य चिन्तास्पदं चित्रं निगद्य 'क्षिपरातविषय' प्रियस्य
रस्य तस्य निवासिन सर्वानपि मानयान् मप्रथय मानुरोध च मन्त्रि इति
यत् न पननगर्गनिपतिन स्वकीय दण समुत्थापयितु मनसा यत्रमा कर्मण च
प्रयत्नेन ।

स एव देशः स्वस्य ईश्वरस्य, स्वस्य धर्मस्य, स्वस्य साहित्यस्य, स्वस्या
नापाया, स्वकीयाना मन्त्रा, स्वकीयाना पुत्रकुलत्राणां, स्वकीयाना द्रव्यमन्दि-
राणां धर्मनम्याना पुरातनाना दुर्गप्रामादादीना, स्वकीयाना सर्वेभ्योऽपि कलाकौ-
शलाणां, नैवाना तोथाणां पुस्तकालयाना शिवागाराणामुद्योगगाराणाञ्च स्व-
कर्तुं शक्नोति यस्य देशस्य देवदूतका, महामानो धर्ममान पुरोहिता पण्डिता
श्रोत्रिणा उपदेशका सर्वे एव युवानां युवतयश्च सर्वान्, मनसा एव त्रिद-
पुरत्रयं बाला बालिकाश्च कर्मणा कृतकर्मणः भवन्ति, शरीरं शरीरं पौरुषं च
विधनन्ति, विवेकेन सर्वमपि सातु विमृश्य चैवमवदन्त्य व्यसनानि विहाय
प्रमाणमपि अज्ञातं निषाद्य स्वकीयं कर्तव्यं मोक्षमाह पालयन्ति । परमार्थ-
नेषा ज्ञानवाना महामयो न कदापि भवति यः स्वकर्तव्यमेव विमुक्ता भूत्वा
स्वस्य देशस्य स्वद्वन्द्वादाना रक्षार्थं भगवन्माह्वयन्ति प्रार्थयन्ति च—' ॥ भगवन्
अस्मान् भगवन्दीय धर्मोदिकं सकलं च पाहि' इति । शिवरात्रिविजयो न वैश्ववद्
श्रद्धा निदधानि, न कर्मणि श्रद्धा, न शौर्यभरापयति, न पौरुषस्य
प्राचरोषु स्व मौलिं प्रगल्भं कुरुते । तदीयमिदं मनः यद् भगवन्माह्वयते
मनोऽनुबुद्धिहस्तपादादिकानि सर्वानि साधनानि प्रदद्यानि मनस्यतेऽस्मदीय
कर्तव्यमस्ति यद् वयं नैषा सर्वेषां साधनानां सम्पत् विविध, विचित्र, वि-
मृग्य च बहुपयोग विदधामहि । ईश्वरभक्त्यानेव कार्येषु सहायको भवति यः
न यथा कष्टोरतया वीरतया च स्वकीयं कर्तव्यमभिमन्यते । "वीर ! गृहीत
मन्त्रं वित्तम् पराजिता आयुधसेना, वन्द्यकृता वयम्, सञ्चितममलं यथा,
इतादृशं न शक्यते ते क्लेशः । किन्तु स्वजेनामहिष्कारि जना महादेव
प्रतिष्ठात् ।" इत्यादिमाना पङ्क्तिना समुपस्थापनस्य प्रयोजनमिदमेव शिवरात्र-
विजयस्य प्रतीयते ।

भगवन्प्रार्थयतु नारतर्थायिता शिवरात्रिविजयं द्रष्टुं कामयते अथ ॥ आह
पुनरुक्तं "नारतर्थायिता धृष्टम्" इति । नारतर्थायिता स्वकीयमाभिजायमानो
विमरायमनः स नृचक्रवर्तता स्मरयति नृदेनूय । धर्मं प्रणेनेऽपि
समर्थः । तत्रैव प्रार्थयति विदेमिधत्वे धर्मिणु मष्टने—"प्रार्थयन्तु न च
धर्मः' इत्यादिगता एव सिद्ध्यन्ति । महामनो हि धर्मस्य कृतं लुप्यते, पश्यते,
हृष्यते, न च धर्मं स्मरति, किन्तु धर्मस्य रक्षार्थं सर्वमुत्थानमपि स्वयं
निर्वाहयति, वर्धयति च त्रहस्यचनकरं च निर्मया विचरति ।

‘कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्’ इत्यतदि तादास्य एव शिव राजविजयराभिमतम् । भारतवर्षस्य निगमिना स्वकीयस्य राष्ट्रस्य स्वनरा ताया रक्षणाय, स्वदेशस्य समृद्धेयं समृद्धताया भाषायाश्च परिपालनाय, स्वराष्ट्रस्य गरिमा परिवर्द्धनाय, स्वकीयस्य धर्मस्य च गोपनाय एतादृशेव द्रव्यायसी प्रतिष्ठा कर्त्तव्येति शिवराजविजयस्य हृदिकोऽभिलाषो बलीयान् । काम महान् प्रच्छन्नो क्षुब्धश्चायान् प्रवर्तमानो भवेत्, काम दारणाभि इयामस्यामतराभिर्घन चण्डिभिर्घसि अत्राप्यस्यैव स्थाने, ज्ञाय मार्गो निनाज्जन्मदहरो विपत्तेः श्रुतौ वनसङ्कीर्णं परंतधेनीममाकुलो ज्ञानाविप्रराधाभिर्भ्रम्यमानश्च भवेत् पर न स्वकीयाल्लभ्यमार्गान्मानयेन स्वस्तेन भाव्यमित्येतद् उपद्रुष्टमेव शिवराजविजय — ‘तावदस्मादुत्थितो महान् सङ्घातान्, एक माय समयप्रयुक्तं स्वभाववृत्तोऽन्धवारं, न च द्विगुणिता मेघमहाभि । यनाद् वनानि, शिखराभिः श्वराणि, पररसावतानी प्रच रज्ज्वरेणैव कन्दुरि-कन्दुर-प्रतिध्वनिभिश्चतुर्गुणितेन महाशब्देन वर्धयर्थं माऽश्रयानी । परमजुनाऽपि—“देहं वा पातयेय कार्यं वा साधयेयम्” इति कृतप्रतिज्ञोऽयौ शिवशैर चरो न निराकाराश्चिवर्तते द्रवत-द्वयतरणमवतारयति मुदा ।

शिवराजविजयो हि दत्ते तादृशान् कृष्यान् दिदृक्षते यादृशा हि भृत्या शिवराजस्य सविधेः बभूवुः । न शिवराजस्य भृत्या स्वामिनो यज्जन जानन्ति स्म, न ते केनपि बृहत्तरेण, उत्केचलोभेनैव गृह्यमाणा अधूवन् ते भवन् । अपि विपद् सोऽहं तु सदा सन्नद्धा भवाप्यन्त पर न ते आत्मान कर्त्तव्यपदान्भ्रंशयन् । शिवराजविजयो राजकर्मचारिषु भवेत्तेषु राज्यप्रति घेष्टप्रति साधमनु राग, माय कर्त्तव्यपरादण व सञ्चारयितुमेव—‘यथ विश्रामयान् स्वामिवज्जनश्च दिदृक्षमि ? य उन्नीचलोभेन स्वामिन यज्जयिरा आत्मानम-धनमप पातयन्ति न वयं दिदृग्गणान्नाह्मन् ।” इत्यादिकानि वाक्यानि सतिवद यानि । शिवराजविजयस्याकाङ्क्षास्ति यद् दशस्व भेतृषु ते सर्वे गुणा सन्ति वाञ्छनीया दे महाराज क्षिणे अन्नेभ-त । तद्गुणा विनिष्टा एव दशस्य भारत-य स्वतन्त्रता पातु प्रभवेयु किञ्च देशस्य गौरव वर्धयितुं समर्था स्यु । अतः स शिवस्य गुणजर्जनव्याजेन स्वदेशस्य सामनमूत्रधारिषु राजनीतिनिर्मातरि-विद्वान् मिथुब-रणचतुराज-दीनदु गदाग्रदहनराज-स्वधर्मरक्षणसङ्गम-निलसगश्चिचप णादादिवगुजानां सन्निवेशो भवेदित्येतां स्वकामनां प्रकटयति । न स इच्छति

यद् दाम्य मागत्य पवित्रया वसुन्धराया कृपि गोपनायमस्या देवप्रोद्दिष्टो
हण म्यु, य म्वर्धय वनितुमुत्थापितु स्व जवन मुचन यापयितु देवस्य
नरानां चरणु नवति यद्वध लालम्बितानमृकुवनि, य मातृनुमिद्वेगि-
मय दमाज्जना वन्ति ।

शिवरात्रिविजयऽस्मिन् पुनः हि—'तत्र च क्वचित् क्वचमु पर्यङ्केषु गोप
रिष्टम्, मादगहाद्व नाक्षरभूमनाहृत्य मन्त्रागुर्नितरानपनाम्,
मयस्वरिककृष्ण पदगन् ' इति निमित्तावध्यामिदवनमैस्यय स्कन्धा
वार्त्ति चित्र किञ्च "नय गन्तु, अय हास्यन्, नय मयम्, अय वराङ्गना,
अय ब्रूहपट्ट, नय वीरवदन" मियादिपद्भिर्निर्वचनमनापनाना वैलामिकम्प
जंवनस्य चित्रमसिद्ध किञ्च—'मेरुद्वारादुराधर दुःखाग्रान्त-वसुमयी-वद्
नानिव समुद्रसायिनि निविबद्धपिपु, वैदिकधर्मं जय दानमन्त्रा निर्वद्
ह्य " इत्यादिभि पद्भिर्नि मयस्वरान्तानाया वान्तद्वयेन तत्कारवर्तिने
भारतस्य इत्यभेदिका ददामस्मपुनः निदयति ।

शिवरात्रिविजयस्य वर्णनानि सन्ति नितान्तमव अनामिरामानि, तत्र
नितान्तमेव नैमगिरता विमलानि । तत्र न केवलं वर्णनपदुक्तानि पदाम्बुद एव
न्तेऽपि तु तत्र मनःशा मज्जवना मयस्या धारावाहिकता आतिवराभेद परिस्प
म्भना वाङ्मना भवति । इत्यनाम्—

मेय गेन मुवर्त्तन, कलरवा पुस्कोक्तिरु, केनै रलम्बकम्बान्, लल
देन जलाग्रदलाम्, लोचनाम्भा लवनान् चरा वगुर्वीरान्, हामन उपान्धा
निरम्बुयन्ती वयसा मृदाङ्गमिद दधं मृदन्ती श्यामक्रीडयवन्तरिधाना
अविदिग्बहुलतानवारतम्य मदमद दुग्गदुग्ध मपुरानपुर किञ्चिद् गन्ताति ।

शिवरात्रिविजयस्य भवति नितान्तमव चमत्कारमया । ता निरम्बाधत्त
वा मनो विभिनत भवति तत् तत्तुवाप्ययनानेहमि मृत् सुस्थ जयने, म्वर्धयि
नन्दन् म् विमलानि, अपूर्वमेव विदग्गमेवदुलुभमेव रम विपय तन्मदन
जन्मान धन्यमम् । विलोचयनाम्—

"अनदाभेरक व्यादिष्टमार्गे नरवर्तिवारि रिदुचुन्दमभरकं प्रकृति
पिपु मदेह-मर्त्य-मृदुराधि रजनाङ्गनिक्रवित्तात्रिता मूमिनेहदम्
आनष्टद्वाराङ्गमुत्ताङ्ग हसनद प्रवर्त्त, इतुनमृति दृष्टा कल्पि निपयिदम
मिव निर्वाण वाताना मुचननुभवम्, कदाचिच्चन्द्रम्, कदाचित् तारकम्,

निवराजविजयो हि नवनवामूनपूर्वांश्चनपूर्वपदानाञ्च निधिरस्मि । रविष-
यानि पदानि विनोक्तवन्तस्म—मंरिचि, मोहरम, समयानन, उष्टका, अत्रिगि, कावरात्रन, अष्टादशम पाटये, भञ्जिनम्, गृह्णार, छुरिका, लुग्ग, अग्नानम् कडोल, पोष्टिका नटगटा, पक्विका च ।

निवराजविजये ते संकाश समुपस्थापिताः मन्त्रि नेऽपि सवादानुल्लङ्घन-
मुक्तान् रामादीन्तां धयन्ति । तद्वर्गैरपि निमाहर्षि—

मन्त्रि—उद्धह कदा भविता ?

मन्त्र्यामी—ध ।

मन्त्रि—अत्र वरात्रात्र-समय क ?

मन्त्र्या०—धानंरुजामाया यामिन्यान् ।

महा०—कनि मन्त्रग अनुमता नगराधिरारिणि ?

मन्त्र्या०—राजराजनिर्गिराङ्गिम् ।

महा०—भट्टम्, परमपि सह धोदयाम ।

निवराजविजये यन् किमपि कथितं तत्र सर्वत्र अमोघा ओजस्विता, चम-
स्कारकारिणी ऊर्ध्वस्वल्ता, विचित्रैव वक्रोक्तिः, अद्भुतो भावाभिप्यञ्जनविधिः
शोभन्ते । पाटकानो श्रोतव्याञ्च मनोमि सर्वेभ्योऽप्यन्देभ्यः पदार्थेभ्यः प्रमममा-
हृत्य निवराजविजयस्य प्रभावपेशलानि गद्यानि स्वविज्ञाप्रति स्वाभिमनप्रति
स्वत्पदप्रति परममफलप्रापूर्वकं नेतुं तानि, सर्वैव चमपि भवन्ति । न वादम् ।
न वामवद्वार्था न दशकुमारचरितेऽपि सा भाव-प्रकटनप्रवीणता छिप्य याति
या अत्र वीक्षिता भवति दिव्याग्रमिह तस्या विष्णुनो लोलालोकेन कियतां स्वर्ज-
वनं सार्यम्—

(क) हा आरव ! किं लुब्धकैरेव ओषयमे ? हा वसुधारे ! किं वीजमज्ञा-
नैरेव आरवमि ? सनातनधर्म ! किं विलयमेव आरवमि ? हा चानुवर्ण !
किं कथावशेषमेव भविष्यमि ?

(म) अगणित-कलावलि फूट्फूटैरिव वीज्यमानो विमल-कमलोद्ग-
मोद्ग-मोन्दर्प्यां कमलकोमलकमला-करतलाभ्यां पादयोः शोध्यमानो निराह-
तमिन्नेव कोमलनमरेणे रोषे रोषे । तत् किं जगत रोषे तत्र निद्रया भद्रपणे ?
... तत् किं गजोद्धार-धावन-स्थगितोऽमि ? यच्च धावमि । विप्ररावगहनन-
वनशाम-व्रीहिनाऽमि ? यथावनममि ।

न शिवराजविजयः पुरातनकथनप्रणालीमन्त्रीकुर्वते । अद्भीकृतापि यद्यस्ति तदा सा नवीनायामेव शैल्यां परिणमत्य अवतारितास्ति । तत्र रूपशिल्पस्य सौष्टवं नङ्गिमचन्द्रकृतस्योपन्यासस्य सौष्टवमनुहरति । बाणस्य गद्य-सौन्दर्यं तत्र भाति परं तदुपरि व्यामम्य मुद्रा स्पष्ट परिस्पृश्यति, तत्र दशकुमारस्य पदला-
टि-र विद्योतते परं न तत्पीराणि कनकयालिङ्गितमस्ति । इतिहासग्रन्थगतयोस्तत्र म मञ्जुल मगधस्य मंगुम्फितो य मङ्कृतमाहित्यस्य न पुरातने न चाभिनव एव सार्थायै विलोक्यते ।

न शिवराजविजये लेखकनल्लजेन कापि अनिद्वयी कथा सृष्टा तत्र तु ममाज-
गतस्यैव तस्य उच्यते पिण्डस्य मानवस्य चरित्र चित्रितं यो विशदुदमद्वदतकुलेऽ-
नेहमि भारतीय गौरवं गोषायाञ्चकार । तस्य मानवस्य चरित्रमुद्रोय नूनं
व्याममहारविजयिनस्य ता व्याख्यां विनतान यत्रादत्तमानवताया रूप प्रायची-
भजते । मग्ये, राष्ट्रियता दत्तशतम्बरैर्मानवं प्रमोदयन्ती सज्जता । या दिव्यामाभा
विनिरिति ।

अहो, अभिवाद्दत्तन्यासो, वस्तुनो महान् प्रतिभाशान् विद्वान् वक्ष्यतावान्
उत्कृष्टरात्रानुरागवान् अस्ति । तस्य देशमकित्तस्य स्वसंस्कृतिरिष्यक प्रेम
एकगम्यद्रचनात् प्रगटीभवत्यपरतस्तस्य रचनातस्तदीयमुत्कृष्टं पाण्डित्य भाषाया
उपरि महान् एकाधिकारो व्याकरणादिशास्त्रनिष्णाततादिसाश्च गुणा व्यक्ता
भवन्ति । केन प्रकारेण तदीयेषु कृतिर्वर्गनीया स्यात् या धीरताया इतिहा-
सोऽस्ति, या राष्ट्रप्रेम्णो मन्त्राकिनी अस्ति, या नानाशैल्या कलिता राजभजन-
मस्ति, या चारुचरित्रचरित्राणां चित्रशालास्ति, या हृदयहारिणा स्नेहलसन्त-
रदांशलीनां विलम्बागारोऽस्ति ।

इतरचना प्रति, सत्यमेव, एव किरियां “स्वर्गमाधरमाधुरी त्रिपुरयन्
वाचा विलम्बो मम” इत्यभिधी । अन्ततो वयं—

“वा द्वाचारममाधुरी मनु च किं चीरं च किं साधुनं

किं वाद्यक्रमनं च किं पिकवध किञ्चापि योपिन् स्मितम् ।

राष्ट्रप्रेममयी महोज्ज्वलगुणा वीरानुरागाग्निरा-

दत्तव्यामकवेगिना यदि सिवा श्रोत्रद्वयं गाहते ॥”

इत्येतेषु पदेषु निधाय नैजो ननिमिमा महनीया कृतिप्रति, त्रिसमा ।

गीतिकायम्

अग्नि गानिकाय सुरमस्वनीमानु परममृदुल निरीशदपि पेल्व मनोरम
महान् । नन्मुक्क प्रबन्धभेदेन द्विविधम् । यत् सन्दर्भानपेक्षि भवत् स्वयमरम-
न्दव पूर्णा बिभ्रत् स्वचिरयदस्तुता रयिकाना मनामि रजयउमपेक्षल भवति
तन्मुक्कमिनि^१ मञ्जया प्रथितम् । एतदीय प्रतिपद सरम भवति तदास्वदनात्रेय
मद्वय हृदय मद्य परित्रागयनि । मुक्ककक्षयपु भर्तृहरे शतकप्रयममरकस्य
चामककशनक सामग्रिककविज्जालङ्कारमूत्र प० मयुरानायस्य सरस्वती-
सौरमञ्ज सुन्दरगमान्युत्तमानि मुक्ककायानि सन्ति । प्रबन्धकाव्येष्वेव रस-
परिपोषमुपैतीत्येतां धारणा वस्तुनो मुक्ककानि काव्यानि समूलमुन्मूलयन्ति ।
रस तत्र प्रतिपदमुत्तरलभभवदनुभूयैव आनन्दवर्धन 'मुक्ककेषु हि प्रबन्धेषु ह्येव
रसवशादिनिवेदिन कवयो हरयन्ते' इत्येतदाह ।

यत्र किमपि मय कविष्व वा आह्वानक कव्यचन रोषचरितस्यैकद्विज्जीवन
गानुमुपादीयते नयप्रबन्धारमक गानिकाव्यमिति स्मृतम् । मेघदूतमप्यानि च
पवनदूत इमदूतप्रभृतीनि काव्यानि उत्तमप्रबन्धगोणिकाव्यपरदेन गण्यन्ते ।

गानिकाव्येषु कवयः सर्वोत्तमयानि वृत्तानि च प्रयुज्यान् प्रायेण प्राप्यन्ते
ते तत्र मुक्तमारात् भावान् तदनुरूपाणि च मयुरनयुरनराणि पदानि निबन्धन्ति ।
वर्गनाय च गृह्यार-जीति-वैराम्य प्राकृतिकहरयमग्न्यधिनो विरपास्ते तत्र
चिन्वन्ति । विप्रदम्भ गृह्यार-कह्य शास्त्ररसास्त्र विरवेग रमणीयतमरनुवाना
वीक्षिता भवन्ति । हृदयवच एव प्राधान्येन परिस्फुरन् सर्वतः, कार्ये व्यापृत
समवाच्यते च तत्र ।

मृदुपा अधीर कानर सुखामिलायश्च मानवः । स आत्मानं स्वजन पर वा
विपन्नमानं दोन वीक्ष्य विषादति नितराम् । न तस्य महो जायते स्वप्रियजन-
विषदे^१ । दुःखानि यदा तमभिभवन्ति क्लेशा यदा त क्षिरवन्ति स रोदिति,
मग्नद सुखानि स्वजनस्नेह प्रियजनमम्बकैस्त प्रसदयति प्रमोदयति च । तत्रैवा

१ पूर्वापरनिरपेक्षानि हि यत्र रसवर्णना क्रियन्ते तत्रैव मुक्तकम्-इत्यालोच

म हसति, खोडति, निपीदति, स्वपिति, विभ्राम्यति, अक्षि, यक्षि च यत्र तदनु-
पृष्टाः स्थितय आसाद्यन्ते । मानसस्य एव स्वभाव एव गीतिराध्ये कविना मधुर-
मालिख्यते । कविप्रतिभायाः कमनीये संस्पृशंमवाप्य मानवस्य तास्ता दुर्दलताः
अपि आनन्दवर्षिण्यो भूत्वा भालुकानां पुर उपतिष्ठन्ते । ता कस्मिन्नपि मन-
प्रमोदकरे रूपे परिणता भवन्त्य परिस्पृरन्ति । दुःखकरमपि मानवस्याद्यानं,
विचित्रमेवैतत्, कविकृत्या सुखास्पदं सञ्जायते । दुःखमपि तत्राप्य सुखावेना-
नुभूयते ।

गीतिकाव्येषु नारीप्रणयमयोदायता स्वीय मर्मभागमपि मनुमौल्यमती
रङ्गोचरीभवति । तत्र चाद्याप्रकृतेराभ्यन्तरप्रकृतेश्च प्रभावोऽन्योभ्यसनुगृह्यन्
प्रकुञ्जति । यथा चलचित्रालये चित्राणि दर्शकानां चेतांसि चोरयन्ति तथैवात्रापि
गीतिकाव्ये प्राकृतिकानि हरयानि रमिकानां स्वात्मनि हरन्ति ।

मुक्तकमपि गीतिकाव्यं लौकिक-धार्मिकभेदेन द्विविधतां भजति । लौकिकं
हि मुक्तकं लोकविषयकैर्विधानैर्वन्धुरं भवति, धार्मिकं विशिष्टानां देवतानां स्तु-
तिभिः सुन्दरम् । संस्कृतमाहित्ये चिरन्तनात् कालात् द्विविधयोऽपि लौकिक-
धार्मिकगीतिकाव्ययोः प्रणयनं कुर्वन्त कवयः प्राप्यन्ते ।

वैदिकसहितायामपि गीतिकार्यस्य दिव्यैवाभा भाति । कवयस्तत एव
वस्तुनो गीतिकाव्य-विरचनस्य शुभां प्रेरणामलभन्त । सहितासु उप-इन्द्र-
विष्णु वरुण-मरुदादीनां देवानां हृदयहारिणी स्तुतीरधीत्य संश्रुय वा कवयोऽपि
जगद्गुरुभट्ट-पण्डितराजज्ञगन्धर्वो-स्पलदेवप्रभृतयः स्वकीयानि गीतिकाव्यानि च
देवस्तुतिपरकाणि प्राणीषु ।

महर्षयो हि सत्यस्योपायका आसन् । ते तस्य सत्यस्य गवेषणाय सतत-
मयतन्त यदीयया शक्त्या ब्रह्माण्डस्यापि सकलस्य सर्वेऽपि पदार्थाः स्व-स्व-
क्रियासु संलग्नाः सन्ति । तदर्थं ते प्रतिपदार्थं दृष्ट्युस्तत्र च प्राप्तिविशु । प्रतिपदार्थ-
स्याभ्यन्तरमयो प्रविष्टत्वात् तेषां, तेषु तेषां सादाभ्यमेव सञ्जातम् । ऐश्वर्या
स्वीकृत एव तेषामुत्सर्गस्तेषां गिरासु ज्ञानगरिमाणं वर्णनमपुरिमाणञ्च उद्घो-
भवत् । युतिमन्त्रेषु तत्तद्गुणवैशिष्ट्यस्य दर्शने कारणमिदमेव प्रतिभाति । तेषु
मन्त्रेषु एतादृशा अपि भूयांसो मन्त्राः सन्ति यत्र महर्षीणां वृन्दं स्वीयान् ममो-
भिलषितानपि आवास्तीमानुभूतिपुरस्परं वितम्बानमधिगम्यते । त एव मन्त्रा

धार्मिकगोत्रिका यत्वेनोद्गीता भवन्ति । केचनान् मन्त्रा उद्ध्रियन्ते । येन वैदिक-
गीतिमनोज्ञता दृष्टिपथेऽवतरितुमर्हत्—

“अदृष्टहि पर्वते दित्रियागं त्वष्टामै वज्रं स्वयं तनय ।

वध्ना इव धेनवः स्यन्दमाना जलं समुदमवतरन्मुराप ॥”

इदं मन्त्र इन्द्रस्तुतिपरकः । अयं माय भोचराश्रितवर्तमानानां स्वस्ववर्गमोत्सुकानां
हृदये राव शिद्यन्तीनां श्रावन्तीनां भौरसेयीणां ‘वाध्ना इव धेनवः’ इत्येतदा पदं
पङ्क्त्या मनोहरं हरयज्ञोपस्थापयति । धेनुषु अपासुपमिमता च कियती प्रिया ।
ये हि माता मानवमानसं कमपि शक्तिविद्यं स्तोतु मुद्रन्ति ते भावान्दा हृदये
समुपपन्ते यदा शक्तिं हवनेरस्विनया मानवमभिभाषयति हृदये । बृष्टेभ्यो
नानि छेकृदितावहानि वार्षाणि गहनविस्मयेत्पादनपूर्वकं स्वीयान् महतीषान्
लामान् निदयति मानवव्याघ्रे । स (मानव) ततस्तां शक्तिं वर्णगकारिणीं
स्तोतुमुपक्रमते । एष मन्त्रो यन्मादिन्द्रसूच्याद् गृहीतः तदपि तच्छर्म्महस्मिन्
प्रेमया प्रेयमाणो हृदयाग्रिगतमस्ति । एतांशा मनोहरा अन्तःसारलमिता हृदयो-
द्गारा गीतिकायन्तवज्रुषु शुनितु मन्ति महश्चरा ।

औपम्येन सूत्रानि निगमेव गीतिकाव्यस्य ललितं रूपं सृजति । तत्रयानां
नवनानां भगवता निताम् मनो हरति । अविप्रभातमरणिम्भा मण्डितं सुवर्णं
चन्द्रयाऽऽलुगितं प्राच्यं जमोमण्डलं पर्यवेक्ष्य कम्यं न भावुकस्य हृदये कोमला
भावमोदति । अविप्रभातविमोचने प्रेम्णा । स तद्विगमसुपमायामुष्मज्जति निम-
ज्जति च उपमेऽनूदानद्युतिमन्तस्य कवि हृदयमुद्धोषयति । उपं सुन्दरीव तस्य
प्रतिभाति भावनामुगमो वेगस्त्वया वर्धते यत् ॥ तस्यानामनं लोपयति । स
कदापि उपमा कुमारी कदापि प्रेयसी कदापि मानवं मन्यते । भावनायां धली-
यमा रंहन्ता ॥ मानन्दमेव गन्तुमारभते—

“अत्रनेन पुमं धनिं प्रतीचीं गतांरुगिव मनये धनार्णवम् ।

जायं पय उगतीं सुवामा उपा हृषेव निरीणीते अथ ॥”

इत्तं, केवदंयमुन्मि किं किञ्चोप्येवने । तत् उप-सुन्दरता तीव्रतयाभिप्यङ्क-
नानाद्वारा विद्या प्रसूति । शुद्धरूपवती उपा मिस्वानु सुन्दरं नम मरि-
भवतरति कदापि, धारुविहीना जगिनीव कदापि सा दापभागादिमया पितरं
मूर्धं निकरोपसरति, चारुतरं दुष्टं वमाना प्रेमपाशेव पतिं यशोक्तुकामा
मीन्दुपाभिमानिनी कामिनीव प्रियतमस्य पुरं कदापि गच्छन्तीव विडोषयते

तदेवं धृतिषु प्रभूतानि सूक्तानि गीतिकाव्यस्य ललिततराणि निदर्शनानि विभान्ति । महाकविः कालिदासः स्वकाव्येषु प्रकृतेर्द्विविधस्यापि रूपस्य आभा प्रस्तुवन् प्रेष्यते । तदीये ऋतुसंहारे प्रकृतिश्रेस्वीयं रूपमनावृत्य रमणीयां श्रियमाकलयन्ती पुरोऽस्माकमुपतिष्ठते तदा मेघदूतेऽलङ्काराणां दीप्या दीप्यमाना सुमृदुलभावमङ्गीनां सोभया देदीप्यमानां रमण्यां सुन्दरतां विकिरन्ती रगजिरेऽवतरति । कालिदासस्येदं प्रकृतिचित्रग वैदिकीं शैलीमेवानुसरति ।

लौकिकेषु गीतिकाव्येषु मेघदूतं तिलकायते । तत्र कुवेरशापशप्तस्य विरहिणो यक्षस्य प्रियतमा-वियोगजनिताया व्यथाया मर्मस्पर्शितया कविना चित्रणं कृतम् । मानव प्रकृते बाह्यप्रकृत्यैव परमदुःखदायि सामञ्जस्य समुपस्थापितस्तत्र । बाह्यप्रकृतिर्यादृशी चरमप्रधानतां तत्र नीता वीक्ष्यते न कुत्राप्यन्यत्र तादृशीं प्रधानतामामादितावलोक्यते । पूर्वमेवे तु आदिनोऽन्तं यावत् प्रकृतेरेव कमनीया-कृतिरङ्गता जायते । यक्षस्य तत्प्रेयस्याश्च विरहावस्थाया वर्णनं विधाय कवि-मानवमानसस्य आत्मिकचित्रमेव प्रस्तवीति । यदा प्रभृत्येव काव्यमिदं सृष्टमभवत् तदा प्रभृत्येव न विद्य कियन्तः कवयो हि काव्यादेतरमात्र प्रेरणां पूनामवाप्य दूतकाव्यप्रणयने रता बभूवुः कियन्तश्च तस्मात् सुधास्रोतस सुधां निपीय स्वजीवनं धन्यमममत । न ज्ञायते च भाविनि कालेऽपि कियतां कवीनां प्रेरणा-स्रोतस्त्वेन च तत् मिदं स्यात् । यथातीतकाले कवयो मेमिदूत-शीलदूत-चन्द्र-दूत-पवनदूतप्रभृतीनि काव्यानि, काव्यमिदं विलोक्य, कर्तुं प्रावर्तन्त वर्तमाने च यथा अमरदूत-पद्मदूतप्रभृतिकाव्यानि च विरचयन्तो हरयन्ते तथैव भाविन्यपि अनेहसि यद्वो हि कवयः प्रयतिष्यन्ते यत् तेषामपि दूतकाव्येषु तदेव सौन्दर्यं तदेव च माधुर्यं संभृतं स्यात् यन्मेघदूते समन्तात् प्रवहमानमस्ति । गीतिकाव्याप्रगण्यस्य मेघदूतस्य रमणीयां मुकौमलां कल्पनां तदनुकूलां भाषां मनोरमा, प्राञ्जलं प्रवाहं स्निग्धं प्रियं पद्मसुन्दरं, प्रकृतेः किञ्च मानवप्रकृतेरुमादिनीं सुन्दरतां प्रेषन्तां षण्मः—

अभोजिन्दुग्रहणचतुरांशतकान् वीक्षमाणा

श्रेणीभूता परिगणनया निर्दिशन्तो यलाकाः ।

स्वामासाद्य रतनितममये मानयिष्यन्ति सिन्धवाः

सोत्प्लुष्टानि प्रियसहचरीसम्प्रमादिहितानि ॥

संस्कृतसाहित्ये गीतिविषयं चत्वारि द्वितीयस्यां सरण्यां प्रणीतमभूत् सारित दत्तक-

शैली । शनकशैल्या लभ्यमानेषु गीतिकाव्येषु भर्तृहरो शनकानि शिरोभू एव
भूतानि सन्ति । शनकशैल्यानां श्लोकानां जनसाधारणस्य रसनायाः मञ्जरणं भर्तृहरोः
कृतीनां लोकप्रियता स्पष्टतः प्रतीयते ।

शनकप्रथम्यं ज्ञानार्थानि (१) नीतिशतकम्, (२) मृदाशतकम्,
(३) वैराग्यशतकम् । एतेषां शनकानामप्ययमेव तद्वैराग्यकथायास्तत्पूर्वजगदनु-
भवश्च विदितः जायते । अनुभूतीनां मूर्ध्नि कथमप्यहो तदर्थं अद्भुतामेव चमना
निदधती विलोकयते । यः कवि संसारमधिवसन् भ्रानुभूतिरूपेण तस्य
(संसारस्य) हृदयमवगम्य कवितायां तस्य (हृदयस्य) रूपं साकारत्वेना-
ल्लिखितुं चमते स एव सफलः कविरिति मनांसिनि दान्यते । भर्तृहरिरेवविध एव ।
संसारस्य लघुलघुतराणि चमूनि अपि मूढमनसा दृष्ट्वां स्पष्टहागश्च विविधान्
मावहितमानष्टं शिवात्मपि ततः परिब्रज्याह—एतां हि मरुत्तरनदीयां विविष्टा-
स्तनदीयामी रचनाभिरर्च्यैवविर्भाव्यन्ते । शनकप्रथम्यं हृदयकथकमेव यन्मनुजो
मद्वलं परयेत् स मद्गुणान् मञ्जिष्य नैजं जीवनमुद्धमयेत् । अत्र तद्वचनात्.
केचन श्लोका उद्धृष्टान्ते येन हि स कवितायां अनम्यलक्षणां विविष्टतां विदिताः
स्युः । येषां संमगांश्च न कोऽपि गुणो लब्धो भविनुमर्हति तेभ्य को ह्यमः ।
यस्यास्त एव जना ये तुच्छान् अपि अयोग्यान् अपि गुणवतीं विदधति—इत्येव-
काव्यविषयां विविधया चारुताभिधानि कविः ।

किं तेन हेमगिरिः । रत्नद्रिषा या
यत्र श्रिताः नु नरनरनरान् एव ।
मन्यामहे मलयमेव यदाश्रयेण
कङ्कालनिम्बकुट्टान्यपि चन्दनानि ॥

यद्यपि कार्यं कुर्वति तस्मात्तु चिरं विमृश्यैव विदर्शयन् अम्यया तच्छ्रेण कुतमेव
भवति । अगतिं अविमृश्यकारिणो जनान् अनुशयं विन्दमानान् प्रेषयैव
अविरदिमाह—

“उचितमनुचितं वा कुर्वन् कार्यज्ञानं
परिणतिरवधार्यं यत्न एन्द्रिनेन ।
अनिरममृत्तानो यन्मेषमाविष्यते-
भवति हृदयदार्ढ्यं शङ्खस्यो विषाकः ॥”

जगति पुष्पिता वाच वदता जनानां संख्यातिविशाला परं दानादिना साहाय्य-
कारिणी विरला—इत्येतदनुभूय कथयति कविर्देवग्न्यविलसितया गिरा—

“ १ १ चातक सावधानमनसा किञ्चित् तृणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो वसन्ति गगने सर्वेऽपि नैतारुण ।
केचिद् दृष्टिभिरार्हयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् कृथा
य यं परयसि नस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वच ॥”

सत्यमिदं यजगति धनं विना न जन कापि मान लभते काम स विद्यागुण-
कुलसनायः रचात् । निर्धनत्वात् स सर्वत्र तिरस्क्ष्यत एव—इत्येतद् विशेष्य
भुवि कथिष्याहरति—

जातिर्यातु रमातलं गुणगणस्तस्यायधो गच्छतु
शीलं शैलसदात् पनरबभिजन सन्दृष्टता बद्धिना ।
शौर्यं वैरिणि यज्ञमाद्य निपतस्वधोऽस्तु न केवल
येनैकेन विना गुणस्मृणलवप्राया समस्ता इम ॥

यत् सुखं शाश्वतं निर्वेदे न तत् कापि । विपुलैर्भवविरक्तं किम्पि न क्षान्ति-
प्रदम् । क्षान्तिस्तु वैराग्यादेव लभ्या भवतीति दृष्ट्वा ब्रूते कवि—

महो शय्या रम्या विपुलमुपधान भुजलता
वितान चाकाश ध्यजनमनुभूलोऽयमभिल ।
शरधन्द्रो दीपो विरतिरनितामङ्गमुदित
मुखी शाश्वत शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥

सम्प्रति गीतिकाध्ययान्यविधमेव मापुयं पाठयितुं पुर उपदिश्यते । एष कवि-
रस्ति ‘अमरकशतकस्य’ कवियिता ‘अमरक’ । अहो, धन्योऽयं कविर्यं धन्या-
लोककारो रसमर्मविद् भानन्दवर्धनाचार्योऽप्येवं प्रशंसन्ति—

“मुक्तकेषु हि प्रयन्धेस्विन रसबन्धाभिनिवेशिन कवयो हरयन्ते । तथा
अमरकस्य कवेर्मुक्तं शब्दरस्यन्दिन प्रबन्धायमाना प्रसिद्धा एव”

जानायास्तदीयाया रचनाया शतकानि बहून्वतीतानि पर सम्प्रायपि तत्र
रमिकानां चेतामि कृश रमन्ते । तस्या मनोहारितैव तस्या लोकप्रियतायां
कारणम् । वस्तुतोऽमरको रसकवि तत्कृति शब्दरसस्थानुपमा निधि । तस्मिन्-
सताया पुरो न कापि सरसता स्थातुं शक्नोति । ‘घटे सागर’ इत्येषा लोकोक्ति-
स्तत्र यथार्थतश्चरितार्थमिवनि । तस्य काव्य सजीवप्रेमशब्दरसचित्रशालैव ।

यवापि तत्र कामिनां कामिनीनाञ्च विमित्रा मनोवृत्तयश्चित्रिणा सन्ति, यवापि प्रवासगामिनं रम्यं वीक्ष्य विह्वलतां प्रपन्नायाः कान्ताया अधीरं चित्तं चित्रितमग्निः । प्रायेण सर्वेऽपि श्लोकाः सन्ति ध्वनेर्मधुराम्बुदाहरणानि । उपरि कथितकथनं प्रसार्गकर्तुमत्र केचन श्लोका लिख्यन्ते । तैः सहकृतमाहित्ये कोट्याभ्युत्तमानि गीतिकाव्यानीत्येतदपि विदुष्यन्तः—

अरिद्वज नयनाम्बु धनुषु कृतं नाय मयोध्याहितो
द्वैत्य म्यस्तन्योपनः परिजने चिन्ता गुरुयोऽर्पिता ।
अथ य किञ्च निर्वृतिं व्रजति सा यासौ परं निधने
विश्रयो भव विप्रयोगव्रजिनं दुःखं विभक्तं तथा ॥

एतानि विविधभावमप्यनामयानि चित्राण्यालोक्ष्य मुग्धं संवादात्मकं चित्रं सगतिं प्रेक्षणीयम्—

वाग्दे नाथ विमुक्त मानिनि रपं, रोषाभ्यन्ता किं कृत,
गंदोऽस्मासु न मेऽपराधनि भगान् सर्वेऽपराधा मयि ।
तत् किं रोदिषि गद्गतेन चक्षमा दम्भाग्रतो रघने
नन्वेतन्मम का तवामि दयिता नास्मीत्यतो रघने ॥

इदं हि चित्रं वीक्ष्यतां तन्महत्या लोकनयनचन्द्रिकायास्तस्या यदीयया मुग्धमया इन्वीरस्यभावेऽपि इन्दोवराणां, कुम्भजापादीनां मुमनमानभावे कुम्भजापादीनाम्, अर्घ्यपात्रमदाभावेऽयर्घ्यमात्मनस्तत् पूर्तिः स्वीयैरङ्गैरेवानवदराचरिता । अतो कथे सृष्टिर्विचित्रा । इदृग्यानि कमलादीनि तु विधानु. छेदे. कमलादिभ्योऽनितरां त्रिधागि ललितानि च—

दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता इष्टैव नेन्दोवरै.
गुण्वाणां प्रकर. स्मितेन रचितो नो कुन्दजास्यादिभिः ।
दन्तस्वेदमुखा पयोधरयुगेनाभ्यां न कुम्भाभ्रमा
स्वैरेवावयवै. प्रियस्य विगततन्मन्या कृतं मन्दलम् ॥

मत्तु मंस्कृतगीतिसाहित्यस्य सुविदितः कविः । एतदीया श्लोका. अलङ्कारग्रन्थेषु प्रायेण दृश्यन्ते । आचार्य आनन्दवर्धनो न केवलमस्य कवे. करिनामुद्धारयपि तु य एतस्य लोकोत्तरप्रतिभासपि श्रयाव्रजे । एतद्वचिनं मत्तुस्तनकं मुक्तकगीतिकाव्यस्य मधुरमुकृष्टं निदर्शनम् । शतकमिदं गीतियम्बन्धिनो श्लोकानो रम्य आकरः । अन्योक्तय एतदीया अनुपमाः । प्रमादस्तत्र पेशतो

माधुर्यं च पावनम् । अलङ्काराणां छटा मनोहारिणी । स्वभावोक्ति उग्रेण,
उपमा, अर्थान्तरन्यासश्च—इत्येतेऽलङ्कारास्तु यस्तुतः सद्दयानां दृश्यं नितान्तं
मन्दयन्ति । सरकृतसाहित्येऽयं विद्वान् मष्टयो नहाकविषु गण्यते । निपीयन्तां
केचन तरुवितामुधाशीकरा—

“एतत् तरु मुखे कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यम्मुष्णमग्निरित्यमंस्त स जट. शृण्वन् यदरमादपि ।
अगुह्यप्रलघुक्रियाप्रविरुपिम्यादीवमाने क्षमै
बुधोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति भान्त शुचा ॥”

मन्दानामरधाने ममत्वमिह वियसु सुन्दरेषु शब्देषु सञ्चिहिता—

“कस्त्वं भो. कथयामि दैवहृतक मां विद्धि शास्त्रोदकं,
वैराग्यादिषु वशि साधु विदितं करमादिद कथ्यते ।
वामेनात्र षटस्तमप्यगजन सर्वात्मना सेवते
न पञ्चायापि परोपकारकृतये मार्गस्थितस्थापि मे ॥”

स्वाभिमनमर्थं कियल्ललितया सरण्यात्र कविर्निदधाति स्म ।

आचार्यगोवर्द्धनः शृङ्गाररसस्य सिद्धकवि कविषु । कविर्जयदेवस्तमेवं
स्थावते—

“शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनैराचार्यगोवर्द्धनस्पर्धा कोऽपि न विद्युत ।” कवि-
रयमार्यारचनायां लब्धप्रज्ञाः । आर्यासमं धुन्दो नातः प्राक् कोऽपि एतावत्या
सुखाकृतया लिखेत् । आर्यासप्तशत्यामेव कवि शृङ्गारस्य विविधानामव-
स्थानां वर्णनं मार्मिकतया विदधानोऽवाप्यते । सावबहुदयस्य प्रवृत्तीनाञ्च महान्
वेत्ताय कश्चिरियेतदस्य कृतेरप्ययमेनाप्येतां सम्यग् ज्ञातुमर्हति । आश्चर्यमिदं
यदेव आर्यासप्तशतपुष्पदन्त्यपि विविधानां विशालानाञ्च भावानां मन्त्रिवेशने
सफलतया यमो बभूव । आर्यासप्तशतीं हालकविकृतां गाथाशतशतीं स्यपुरत
आदर्शावेन निदधानि । श्रूयतां केवलमार्याद्वितयम्—

“तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे मुजिप्येव ।
गेहे धीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा धीरा ॥
न सवर्णो न च रूपं न सत्क्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
पाला स्वद्विरहादपि जातापञ्चभावेव ॥”

गीतिकाव्येषु तद्यदेवस्य गीतगोविन्दकाव्यममरकाव्यम् अस्ति । अत्र सस्कृत-
भारतम् मौन्दर्यस्य माधुर्यस्य च चरमसीमावलोकिता भवति । कोमलकान्तप-
दावल्या मरमप्रवाह मयुरभावाना मयुमयी धाराश्चावगाहितुमनमो रमिका अत्र
स्वेच्छयावाहन्ता तेषां तृप्तिं मनसः काव्यमिदं विहाय नान्यत् कर्तुं पायेत् ।
इहानन्दकन्दस्य अजचन्द्रस्य अगाधबाधाबाधाया राधायाश्च ललिताया लीलाया
पादा ललाम गानं श्रुतं भवति नान्यत्र कदापि । भावानां मत्स्यना, दादना
मुन्दरता, अर्पणा सरमता सर्वाभरणभूषितहावलोक्यन्ते । निर्पायतामाकण्ड-
मघरीकृतमुरमुखा गीतिमुपैतदीया—

“उन्मदमन्दमनोरमपथिकवधूजनजमितविलासे ।
अन्तिकुलमङ्गलमुमनसमूहिनिराकुलबहुलकलारे ॥
केलिकलाकुतुकेन च काचिदसु यमुनाजलकूले ।
मञ्जुलजम्बुलकुजगन विचक्षणं कोणं दुहले ॥
मनोभवानन्दन चन्दनानिल प्रसीद रे दक्षिण मुञ्च वामनाम् ।
चणं जगत्प्राग विषाय माघव पुरो मम प्राग्दत्तो भविष्यसि ॥”

धीरूपगोस्वामी च राधाकृष्ण-ललितकलीना नितरामेव रमयमवदान-
वर्गनं स्तुतिस्तेकेषु विदधानो रगोच्छरीभवति । रचनायामेतदीयाया गीतगोवि-
न्दस्य प्रमाणं स्पष्टमेवावलोक्यते । रूपगोस्वामी प्रतिभावान् श्रीराधाकृष्णविमल-
मञ्जिर्मलहृदयवान् महान् वैष्णव-कविवर्धनः । तस्य स्तवमागताः स्तुतयो
गीतिकाव्यस्य मनोऽभिरामं रूपं चित्रयन्ति—

इदि बहद्विरलमम्बरपटनीस्फुटदुःखलमौत्तिकमनुदाया ।
हीनलभूतलनिश्चलतनुतिममवमीदति मग्नति निरुपाया ॥
गोष्ठवनाभयमत्रमहामतर्दीक्षितं भवतो माघव बाला ।
कथमर्हति ता हन्त मनाननविषमदशा गुणवृन्दविशाला ॥

स्तोत्रमकं गीतिकाव्यमपि परमसरसं हृदयस्पर्शननिपुणं विपुलं च । स्तोत्र-
साहित्यमर्थस्वम्यं गीतिकाव्यस्य कवयितारश्च प्रभूता मञ्जकवयोऽप्यवन्तः । अस्म-
दायमस्कृत-साहित्यस्य विद्वद्दौरेयाणां कविराणां प्रितितनयं यत् ते दादतां
सादप्रति विद्याया निदधुस्तादमीवायवा ततोऽपि गुणतरा भन्ति भगवति च
मरता निदितवन्तः । इदमत्र कारणमस्ति यत् तेषां कविता सन्ति जीवनवयोऽ-

ज्ञानविनाशनपटीयस्यो भगवत्परणोन्मुखकारिण्यश्च । इह पूर्वं श्रीशङ्कराचार्यस्य
काश्चन स्तुतिपद्यस्यो निर्धार्यन्ते—

“भज गोविन्द भज गोविन्द भज गोविन्द मूढमते ।

प्राप्ते ससिद्धिते तत्र मरणे नहि नहि रक्षति दुष्टभ्रूणे ॥

बालस्तावत् द्विहास्तारनरुणस्तावत् तस्मिन्निह ।

मृदस्तावन्नित्तमग्नौ परे ब्रह्मणि कोऽपि न हनः ॥

भज गोविन्दं भज गोविन्दं भज गोविन्दं मूढमते ।

पण्डितराजो जगन्नाथ परमवैष्णव आसीत् । स खल्वलं पितृमुपदिशत्येवं मधुरया
कथामि सरसया गिरया—

रे श्वेत कथयामि ते हितमिदं बृन्दावने चण्डण्

दृन्द कोऽपि गवा नवागुदनिभो वग्धुर्वं कर्पसवया ।

सौन्दर्याद्भुतमुद्गिरिभिरभित सम्मोह मन्दस्मितै

रेप स्वा तव बह्मभास्य विपद्यानां च यं नेष्यति ॥

स्तुतिकुसुमाञ्जलिकारेण जगद्गुरुभट्टेन नित्यप्रभावशालिना हृदयद्रावण-
कारिणा त्रिभिन्ना राक्षस्युत । तस्मिन्नि निशम्य कटोरहवस्यापि हृदयमार्गं
भवति । केवलमेक एव श्लोक धूयताम्—

स्वैरेव रघुपि गतोऽहमघ कुङ्कुमै-

स्तत्रापि गगनं तत्र नास्म्यवलेपपात्रम् ।

इह पशु पतति य स्वयमग्न्यक्षे

नोपेक्षते तमपि कारिणिको हि लोकः ॥

गीतिकाश्वेषु रागात्मकवृत्तीनामुन्मीलनात् तत्र जीवात्म्य रज्ज्वाकारीणि
चित्राणि एव मन्त्रे चारुणि भूत्वा चित्रितानि सन्ति । तेषु भाषानामसीमता,
कोमलता, निरीक्षणस्य नवीनता, कल्पमानाञ्च चारुतानुपमैव प्रतिपदं सञ्चरते ।
कपि कोकिलश्च गीतिकाश्वद्वये स्वतन्त्रतया स्वेन हसितमुधम्याधुर्ध्वेण गधुरेण
स्वरेण मर्दा अपि आशा प्रपूरयन् शुतो भवति । धन्या मरुतसादिरिय-
गीति सरसी ।

कला-सीमा काव्यम्

‘का नाम कला’ इत्यत्र प्रतीत्य प्रयोगो वैदले भवति—“कला वस्तुनो ह्यान्तरिकी अभिन्यजिरस्ति” । शब्दान्तरेषु इदं यक्तुं शक्यं यद् वस्तुनो हि स्वकीया भावनिर्देशा मुषटिना भूषा प्रत्यक्षमवति मा मुषटिनयदार्थवैशिष्ट्याभिप्यञ्जनकारिणी इत्यत्र ‘कला’ इत्यनेन नाम्ना प्रोक्ता भवति । वस्तुनो मैत्रह-तिर्वस्तुगतो धर्मः किंवा तद्गतः भावो वा वैशिष्ट्यं भवति । माह्न्यिकानां भाषायां वस्तुन इदं वस्तुवमेव सौन्दर्यमभिव्यजिषीयते । जगति सर्वत्र पदार्था स्व-सौन्दर्यवादादेव प्राप्ता भवन्ति । कलायां कार्यं सौन्दर्यमनोमोहकमस्ति । मान-वस्य रागादिनां दुःखिदंशेषां समये सन्नुष्यन्ति प्रसीदन्ति आनन्दमनुभवन्ति तदैव बुद्धेः मुरम्यं विधानमपलं सौन्दर्यमिति गीयते । कला इदमेव सौन्दर्यम-व्यक्त्यन्तं व्यक्तं भवति । कलायाः स्वभाव एवास्यभिन्त्यप्रकृता । कलाः मग्नि यद्यपि बहुविधा परं तत्र कलाः ललितकलाः इत्येवमत्र मन्त्रया मग्नि प्रमिता । तः मन्त्राणां—

(१) स्थापयकला, (२) मूर्तिकला, (३) चित्रकला, (४) मूर्ति-
कला, (५) काव्यकला ।

कलाकार कलां महत्त्वं सर्वविधान् जगि नृतां भूतान् वा पदार्थान् कननीयतमे रूपे परिवर्तयति । स एतन्माहात्म्येन वस्तुजान् सर्वेषु रूपेषु प्रियम-विधाप समवतारयति । तद् स्वकीय स्थूलं रूपमप्यत्रैव किमपि परमायर्पकर-मानन्दार्थं कननीयतमं रूपं नवीनं परिगृह्य विलोकेयितृणां महत्त्वानां पुराणि-ष्टायति । इत्यने लोके यत् सुन्दरं काव्यं वा कुम्भकारादथ सुवर्ण-काष्ठ-मृत्ति-कादिवस्तुफलान् धाम्नुन्दरेषु स्वान्मायन्दवेषु कुण्डलाभ्यन्तिका क्रीडनकादिषु परिगमयन्ति । येषां पादानेन कद्रूना-विचरणा-क्योरेतादिदेषुभाषति कानैस्वर-मगादिका पदार्था सुन्दरं मनोमनिरामं सुमुदुलं कौतूहलास्पदं रूपं परिगृह्यन्ति तदुप-दानमेव कला भवति । मिलानपदान् महतो मन्त्रानां वा दुर्गतराज्यावादा-दिषु मनोरनेषु जानाकल्याणस्वदन्तेषु परिगमयन्ति मा कला ‘स्थापयकला’ इति कथ्यते । येन माधनेन हि पाषाण-काष्ठ-मृदादिका पदार्था विचित्रविचित्रर-

राम कृष्ण प्रताप गान्धि जवाहरलालादिकाना मूर्तिषु परितर्गन्ते तत् साधनमेव 'मूर्तिकला' इति निगद्यत, येन साधनेन सीता दमयन्ती विदेकानन्द रत्नमण्डादिकान् जनान्, गिरि सरिकाननादिकानि वस्तूनि वा आलम्ब्यऽर्पितानि पश्यामो वयं तथैव साधनचिह्नं 'चित्रकला' इति कलाविदो वदन्ति । यथा चित्रकार साधारण कलादिकमपि दमयन्त्यादिषु धन्यनि तथैव मगीतकारोऽपि साधारणान् एव शब्दान् स्वरान् वा अतिमधुरान् सरसान् आनन्दविधायकाश्च विधाय सखे तस्मात् पुरं सन्निधायति । तान् निशम्य मानवानां तु कथैव का मृगादिरा पशवोऽपि भीषणविषधरा भुजङ्गा अपि नितरागानन्दं विन्दन्त प्राप्यन्ते । तेऽपि पुनः पुनः स्नानन्द शिरो धुनाना मुखगमुद्रे निमज्जन्तो लीयमाना विलापमानाश्च विलोक्यन्ते । मगीतकारा यथा कलया सत्तारं प्रमोदयन्ति सैव 'सगीतकले' नि क्रीर्त्यन्ते । एवमेव कविरपि या शरणं प्रपद्य शब्दार्थौ हि सुधामयी कृत्वावतारयितुं प्रभवति, कलाकलितौ भूत्वा च शब्दार्थौ तौ सत्तारे विचित्रविचित्रा घटना घटयितुं समर्थौ योभूतः । कवेर्बाणौ तां निशम्य शूरा समराङ्गणे प्रागान् अपि महर्षं शुकृति, कृपणा अपि तां श्रुत्वा दानारो जायन्ते, जना रात्रिं स्व रश्मिषु, धर्मं धानुं यदपरिकरा जायन्ते । किं बहुना सत्तारे असम्मान्या अपि घटना सम्भाष्यास्तदा भवन्ति यदा कवि स्वकीया कवित्वमयीं गिरां प्रयुनक्ति । तद्गिरया जनेषु अग्राय निरोधनाय अपारं बलं समुत्पद्यते, मन्त्रैश्च कदापि मरिद् तथा प्रवहमाना भवति यत् सा तान् अपि जनान् परिप्लावयति यं कदापि एकमपि बाष्पमिन्दुं मुञ्चन्तो न दृष्टा पुरां बभूवुः, सयमिना कृतब्रह्मचर्याभिमानानामपि चेनामि विहृतानि भवन्ति । एतद्विधा विचित्रा दशा नयन्ता कविगिरा प्राप्यैव तामविहृत्य सुखं एव स्तुवन्ति—

अपारे काव्यसत्तारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

यथा कर्त्तव्यं एतद्विधं लोकोत्तरं बन्धनमुते सैव 'काव्यकला' इति कथ्यते तुभे ।

एतासु पञ्चविधाभ्यपि एलितासु कलासु काव्यकला सा कलास्ति या चतस्रोऽपि स्वतरा कला सर्वथा जयति । तस्मान् काव्यकला कलामूत्तमा कला । सा कलानां सम्राज्ञा । सा स्वगुणैश्च विशिष्टताभिश्च स्वार्कषश्च विजयिभिः सर्वा कला अधरीकृत्य जरीभूयते । सा सर्वानामपि कलानां गिरामि नमयन्ती श्रेष्ठ-

मुच्यतममामयनमधिकरोति । अत्रेदमिदानीं विमर्शनीयत्वेनापनिनमास्ते यत् काव्य-
कलाया ने के गुणा किंवा कास्ता विनिष्टता विमन्ति यद्वशात् सा मकला
अपि कला अतिगते । कलारहस्यविदा विप्रश्चिनामभिधानमिदं यत् कलासु मैव
कला श्रेष्ठा कला गण्यते या मूर्ताधारश्च कदापि त्यक्तुं शक्नोति । स्यापयमूर्ति-
विप्रकला स्फुटमेवाधामयेविम्यो दृश्यन्ते, सङ्गीतकलापि भावनिष्ठा परिवीर्यते ।
काव्यकलैव एतारसो ममवासा जायते सर्वेभ्योऽपि तन्त्रेभ्यो या स्वनन्त्रा
भवन्ती कलाजनानि सनुदुग्ममते सा सन्नोऽपि महत्तर यत् कार्यं साधयति, न
तद्वन्ता कला हि साधयितुमीष्टे । तदर्थं प्रतिमाऽपेक्ष्यते, साम्राग्यमिलयन्ते,
सङ्कवीना मत्रिकर्ष आकाङ्क्षयते, सङ्कविचिनानामनुशीलनमपेक्ष्यते । सा
महद् ज्ञानं विद्यालभमुभयव्यापकञ्च पटञ्च कामयते । एतेषा सर्वेषामप्यपेक्षा
अन्यन्ता कलाया कृते न भवति । एतदेतोरपि काव्यकला सत्राभ्योऽपि कलाभ्य
श्रेष्ठा किञ्च ज्येष्ठा । स्थपति-सूनिर्धार चित्रकाराद्वय स्व स्व कलामक कौशल
मवर्तयितुमभिमत यथास्त जेजमधिगच्छन्ति परं कविनटस्तु न नट नास्ते वा
स्त्रीयकाव्यकलाकौशलस्य प्रतिष्ठापनाय नावन्तमप्याहार नापेक्षते यावान्
आहारो नटेनानिसूक्ष्ममन्परि चलनार्थं गृह्यते । अन्ये कलाकारास्तु बाह्यमेव
सौन्दर्यं पण्डित्ययितुं क्षमा सञ्जायन्ते परं काव्यकलाकारास्तु आभ्यन्तरमपि
सौन्दर्यं विना रङ्ग-मूलाङ्क-करण्डिकादिमाधनं प्रमविष्ण्वो भवन्ति । सा यथा
मुन्दानरा मवान् अपि लोकान्, समग्रान् अपि कालान् सर्वत्रापि अधिगमानान्
पदार्थान् अपि अवतारयति न तथा सुन्दरतया अग्रेषा कलास्तत् सङ्कलमपि
वस्तुज्ञानमवतारयितुमलं जायन्ते । विद्यातु सृष्टया यत् कापि न शिलेक्ष्यते
काव्यकलेऽपि तद्वि प्रादुर्भावयति । या नवरमरुचिरताश्च दृश्यते मान्यस्या कलाया
ह । एवंविधा जनम्यलक्ष्यविशिष्टतास्त्रालोक्यैव आचार्यमम्मट आचष्टे—

“नियतिवृत्तनियमरहिता ह्यादिकपर्यामनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरमरुचिरा निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥”

‘कला कलाया कृते’ इत्येष उद्घोषो हि यथां वहुंतीति तेषा करोती काव्यानि
पण्डित्यप्रधानानि संलक्ष्यन्ते । तानि विविधालङ्कारसम्बद्धनकारादिप्रमाणै-
रनया प्रमाधितानि सुगुणिकानि मुष्टिष्ठानि च जायन्ते यत् तत्रार्थं भावात्मकं
सौन्दर्यं तत्रयाम्यन्तरी मुपमा वा बाह्यया श्रविणुता आविश्यते । परं विदूष-
षेतसां श्वेतमु सावरयमेव विस्मयं जनयन्ती अमितां प्रमज्जतामुत्पादयति ॥

के तादृश जनानामभिधानमेतद् यदतादृशानां काव्यानां सजाशात् कोऽपि लाभ सामाजिके जीवने नास्ति, ते घस्तुनस्तु नास्ति यमुदीरयन्ति । यथा सामाजिक जन जन स्वसत्तायै स्वस्वस्थतायै च धर्मार्थकामान् अपेक्षते तथैव तद् रक्षयितुमा एतान् प्रीणयितुं तोषयितुं च नैनं चेत, अपनेषु स्वमनीषायां कण्ठ काव्य शास्त्रे नोदमपि नियतनयं गच्छति । यस्य हि समाजस्य प्रवृत्तिरेव विधेः प्रियोदं न ह यते घस्तुनस्तस्यापरिस्फुटस्फुरतिशीलस्य समानस्य सजावो न मतारप्रति न रत्नपायकः ।

‘कला मानव जीवनोन्मनाय’ इत्येतद्धि तेषां मन्तव्यं तेषां कवीनां काव्येषु न तादृशप्रतिभा इष्टा भवति न तानि काव्यानि तदीयानि भलङ्कारादि भारपुष्कलं वाहन्ति, न तत्र तद्बैचित्र्यमेव चकारि येषां हृदयचक्षुः क्षण भारयन्निमीलितं सञ्जायते । तानि काव्यानि तु सरलतपैव मन्त्रुल्लस्यैव च मानवस्य पुरो जीवनस्य स्वरूपं प्रस्तुयन्ति । मानवीयजीवनोद्देश्यस्य जायना स्थानोपायानां च प्रदर्शनं तेषामिष्टं भवति न च वैदुष्यस्य सम्प्रतिष्ठापनं तेषां प्रियम् । तानि तथा प्रयतन्ते येषां मानवस्याग्रे मानवतायां गतिविधीं सम्यक् समुपनिधत्ते सञ्जायेयाता, मानवा हि तद्द्वारेण स्वकीयां दुर्बलतामभिमाननीयान् तां दूरीकर्तुं न प्रयतेन आत्मनि च सदाशयता सञ्चारयेत् । स्वपदं च न द्वागेव सदाचरपथे निवृत्तीन, एतां च सर्वाणि कार्याणि कर्तुं सदैव तानि प्रयतमाना न्ययं प्राप्यन्ते ।

काव्यकलायां अभिव्यक्तयो भवन्ति नानानाना । कदापि ता नीतियादिता एतेषु गन्ति तु कदापि उपयोगितावाद्म, कदापि च ता शुद्ध कलात्मकमेव भार गुणास्ते । एतादृशयां स्थित्या प्रतीत्यमुत्तिष्ठति यत् किं सौन्दर्यमपि एतेषामेतेषां स्वरूपां सङ्गते नृत्तार्थं वाच्यमानं भवति । अत्रेदं समाधानं विधीयत विद्वदा गोचरैर् सौन्दर्यं स्वतः एव आधितवस्तु न, अभिव्यक्त्यर्थं तद् आधारमपत्ते । इस्माद् विदितं भवति यत् काम काव्य केनाप्युद्देश्यं भवति तत्र सौन्दर्यं नियततया भिन्नं स्यात् तस्य स्वतो निरपेक्षत्वात् । सौन्दर्यस्योद्देश्यं कस्मात् तथानायते, उद्देश्यमानस्य च तस्योपलब्धिं कस्यां धरायामभीष्टा भवति इत्यत्र यदि विमूरयते तदा जायते यत् सौन्दर्यं कल्पनाप्रसूतमस्ति । कवे रागादिना वृत्ति कल्पनामानन्दस्वरतां नयति । इयं व्यापारो रसात्मकतामप्रति कारणं सञ्जायते । एतेन काव्यकलायां सौन्दर्यानुगतत्वं निष्पद्यते । काव्येषु मानवमनोवृत्ते

रागपञ्च एव अभियज्यते । कायानुमतिस्तु रागपञ्चायत् । तस्मात् तद्धरा
म रागपञ्च एव । काय वस्तुनाऽभियज्ययनुभूयो प्रक्रियात्वेन मतम् । उभयो-
रप्येन्दोः प्रमत्तेः काय पाठकयोर्मध्ये एकवच्य प्रतिष्ठापना सञ्जायते । इद-
मेकत्वमेव 'स्वात्मकता' भवति । नास्तु काव्य सचेतनममेता कोटिं न प्रापयितु
शक्तेः नि शब्दत्वात् न तत्काव्य वस्तुन काव्यव नापैति । स्वात्मकरोधाय काव्य वा
साहित्ये सौन्दर्यतदस्वार्थानित्यमित्यते । न तत्र साहित्यिकभावभूमे अधिष्ठित
त्वात् । नन्वादे काव्य कव्य न तत् शब्दादभ्युपगम्य । काव्यकलासामर्थ्यं दुर्गम
त्वादयः कविचरितलाभ परमरति ।

सकलरसपि सामान्यस्य स्तोत्रस्योद्गाहभर कवाचैः स्थितस्तस्मात् कवि-
पौराणिकत्वात् दाशानिकत्वाच्च गरीय । कवि स्वच्छाष्टकत्या तस्यैव तत्त्वस्या
भिन्दन्ति कुरते यस्य पौराणिका पुराणेन, दाशानिका दर्शनेन कुर्वन्ति परमभि
व्यक्ते पद्वितिसंज्ञा नैकविधा । कव्यज्ञेयताया पद्वरया सत्यस्योपस्थापन तथा न
भवति यथा पौराणिकादिका स्वाभिमतपद्वरया विवर्धन्ति । स तु सौन्दर्यादृत
विशय सः प्रकाशयति न कदापि तस्य सौन्दर्यशून्यता तज्जिह्वता । सौन्दर्य-
सञ्चिष्टत्वमेव तस्य न प्रियमपि तु तस्य प्रकाशन हि परोक्षतया नैवेदिष्यतद्वि
म दृच्छति । अतएव कवेर्वाणी नदृगतत्वा मायुर्ध्वं निषीय यातनमानन्द रमिका
विन्दन्ति न तद्वरमन्ये । सत्यस्य प्रकाशन न कवि न च परस्वच प्रयोगोऽपि
कविः कविः तु अस्मि सत्यस्य सुन्दरतया मरुतया विलम्बतया च नाभिभव
नम् । अत एव कवि-कर्म परमगहनम् । कवे काव्य सत्यं सच सुन्दरत्वं भवद् दृष्ट
भवतीत्येतदेव वैशिष्ट्य काव्य बाह्ये मूर्धन्यस्यानाधिष्ठित विदधानि । परोक्षतया
कथनमिदं स्यात्प्रियायोऽयं यत् काव्य स्वाभिमत वचः प्रकाशयितु न अभिशा
वृत्तिमवतन्वते न च लक्षणा न च भीमात्मकाना प्रिया तात्पर्यामेव । अपि तु
स्य वना वृत्तिमाधयति । व्यञ्जतया कव्यमनन्यलक्ष्य प्रकर्षप्रियमरनुते । ततो-
र्कोत्तरमेव सञ्जायते । काव्यस्य श्लोकोत्तरत्वादेव आचार्य आनन्दरङ्गनरस्य
श्रुत्यापामेवमाह—

"प्रतीदमान पुनरन्यदेव वरवन्ति वागीशु महाकवीनाम् ।

यत् तत् प्रविद्धावयवतिरिक्त विमानि लावण्यमिवान्नासु ॥"

विश्वस्य मङ्गल सम्पादयितु कवि प्रयतते । तस्मात् एतादृशस्य मङ्गल्यानु

सरण स्वीकरण वा तस्यापेक्षित जायते येन सर्वेऽपि प्रयातु प्रभवेयु । कवेरुद्ध
विश्वभरत्वं प्रेषयैव केनाप्युक्तम्—

“न स शब्दो न तद् वाच्यं न स न्यायो न सा कला ।

जायते यच्च वाम्याद्वमहो भारो महान् कवे ॥”

यामिमा हि व्यञ्जनामालम्ब्य कवे काव्यकला स्वकीय स्थान सर्वेभ्योऽपि
पृथक् करोति, किञ्च यथा सा सर्वा अपि सकला कला शास्त्राणि जपति च
तस्या स्वरूपमाचार्यमम्मटेन इत्थं दर्शितम्—

यस्य प्रतीतिमाधानु लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनाप्रापरा क्रिया ॥

नाभिधा समयाभावात् ऐश्वर्याभावाच्च लक्षणा ।

लक्ष्यं न मुरय नाप्यत्र बाधो योग फलेन नो ॥

न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्द स्तलद्गति ।

व्यञ्जनामधिहृत्याधुनिकानां कथनमिदं यद् व्यञ्जना सहजस्वतन्त्राध्यात्मिक
क्रियास्ति तदाधारो मूलतः कल्पना भवति । तस्या सकलवैव सौन्दर्यमस्ति ।
अभिव्यञ्जनावाप्त्यै सारं श्लोके मतेनायम्—

(१) कलाविषयकं ज्ञानं प्रतिभाज्ञानमस्ति ।

(२) सौन्दर्यमभिव्यञ्जनावामाहृत्याञ्च भवति वस्तुनि न ।

(३) प्रतिभाज्ञानस्यैवाभिव्यञ्जना भवति ।

(४) व्यञ्जना स्वतन्त्रमानसिकप्रक्रियास्ति तदाधारो मूलतः कल्पनास्ति ।

(५) व्यञ्जनाया अविभाज्यरूपत्वात् काव्येऽलङ्कारादीनां न पृथक् महत्त्वम् ।

न काव्यकला पानकरसार्थं शकंशोशीरैलाक्षीरवातामिप्रभृतिसाधनानि मना-
गप्यपेक्षते सा एवविधा सामग्रीमन्तरेणैवाधरीकृतस्मृतमधुर्यमद्भुतमेव जिता
खिललीकिरुपानकरस पानकरस अगत कृते प्रस्तवीति । अहो धम्यास्ते कवयो
ये सुधामपि वसुधायै सुलभां कृतवन्तः । निपीयताम्—

मृगमदसौरभरभसवशवदनवदलमालतमाले ।

युवजनहृदयविदारणमनसिजनस्तरुचिकिंशुकजाले ॥

पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरम्य सरागम् ।

गोपबभूवुगयायति काचिदुदञ्चितपद्ममरागम् ॥

कापि कपोलतले मिलित्वा लपितुं किमपि क्षुण्णमूले ।
चार सुबुध्वा निनम्बवनी दयितं शुलकैरनुकूले ॥
बेलिकटाकुतुकेन च काचिदमुं समुनाजलकूले ।
मन्जुलवन्जुलकुञ्जगतं विचकरं कोण दुकूले ॥

चेन् कविर्जगद् भवेच्चिर्विज्जमिति कामपते तदा न तद्विधामेव गीतिं सुदृश्यं
नत् तदाविधमेव कर्तुं चमने—

धावन्त प्रनिशायरं दिसि दिसि प्रस्थासया भ्यम्पदां
दृष्ट्वा कालशमेन हन्त पलितं कस्यापि दैवदुमम् ।
श्रावं श्रावमश्नुवन्पह्मिनं सर्वत्र भग्नोद्यमा
जीवन् परमार्यगुन्यद्वयास्तृप्ता मनोमोदकै ॥
यास्यागुन्यमयस्यममसाने बाधु कृतो वेधमा
स्यालानां पदावस्तृगाङ्गुरमुजः मुस्या स्थलीसायिनः ।
मंगारागव लहनचमपिपां वृत्ति कृता सा नृगतं
यामन्वेपयतां प्रयान्ति सततं सर्वं समासि गुमा ॥

कदापि कविर्जगं शोके तु कदापि जप्सादे तु कदापि शृङ्गरो निमज्जयति ।
मकलं हि जगच्छोके निपातपन्तं लम् अवलोकयन्तु—

एषा पदस्त्वलममीतिवशात् कर्त्तुं मे
यास्तुवन्वसि शिलाशकलं विवाहे ।
सा मां विहाय कथमप्य विलासिनी या-
मारोहतीति इदं च सत्यं प्रयानि ॥

मग्नति ताप्यां जनयन्तं तं परयन्तु—

चन्द्रारो वपमृग्विज म भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
मंग्रामाप्सरदीप्तिनो भरपति वली गृहीतवता ।
कौरव्याः पशवः त्रिषापरिमवहेतोपतामिः कलं
राजन्वोपनिमन्त्रगाय स्मति स्कीतं यशो-दुन्दुभिः ॥

इदानीं शृङ्गारमुर्धं पाययन्तं तं वीचन्ताम्—

पानायाधरतोऽमूर्तं वसतयेऽप्यस्याः स्तनश्चाधरो-
ऽवस्ताप्यजघनान्तकन्दरधरः सत्पाय चन्द्रमङ्गः ।

अप्यो मन्त्रवरो मनोहरकथा ध्यानाय यस्यामृजं
चेथं देहतपस्थले सति कथं सन्तो यनाम्यं गताः ॥

यदि कविराश्रयनिम्नस्तदा कथमिदं सम्भव यत् सर्वेऽपि नाश्रयनिमग्ना स्युः —

दोर्दण्डाक्षितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डान्वमद्भोद्यत—

दृष्टारध्वनिरायंवाटचरितप्रस्तावनादिष्टिम् ।

द्राक् पर्यस्तकपालसमुटमिलद्महाध्वभाण्डोदर-

भ्राश्यत्पिपिहतचण्डिमा कथमहो नाद्यःपि त्रिश्रामयति ॥

अधुना कविर्हसति भवन्तोऽपि हसन्तु—

(क) गणयति गगने गगत्स्रग्नेज ममगगमं वितात्पापा ।

निविधमुज्जगद्भोदामका गृहिणी न जानाति ॥

(ख) आपाङ्गुरा सिरसिनास्त्रिवली कपोले, दम्बावली विगलिता न च मे विपाद् । एगीहरो युवतयः पपि मा विलोक्य, तातेतिभाष्यपरां ग्लु वज्रपात ।

भयाद् भीत हि भूत्वा सर्वं सम्पदेतरां, द्रयताम्—

निद्रितलोपकलाङ्गलापन्तनातुंकारगिभ्रद्भुवो-

र्विधेपादकरोदसां रघुपतिर्लङ्कापते पञ्चनम् ।

क्रन्ताफेह रराकोटु विषट्ददाह रुरद्वगुगुलु

मोऽकीडवरपि नि श्वस्-कामि रागिस्त्रिभ्रमद्भोपि च ॥

काव्यकलायामद्भुतमेव सामर्थ्यं प्राप्नोते मा यदपि दर्शयितुमुत्सहने नहि-
मैव शिलम्बं लोचनयोः पुर उपस्थापयति । शिलोक्यमां जुगुप्सोत्पादनपरं
पुनारपदं द्रयम्—

उरुहरोरुह्य कृत्ति प्रथममथ पृथ्वदोकभूयामि मांमा-

शंसरिक्कृष्टविण्ढाद्यवयवमुलभान्मुपपृतीनि जग्वा ।

आत्तरनायनन्त्रनेत्रं प्रवदिनदधान प्रेतरद्व द्रुद्धा-

द्वद्धपादरिषसंस्थ स्यपुटगलमपि । काव्यमप्यग्रमिति ॥

क्रोधं साकारं भवन्तं काव्यकलायामीषन्ताम्—

यत्सम्पन्नतमद्भमीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं-

यदुगिरम्तुंमपोहितं दामवता सान्नि कुलस्येष्टुता ।

तद् ध्वनारगिसम्भृतं नृपमुनाकेशाभ्वराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरन्ने यौषिष्ठिरं जृम्भते ॥

काम भवन्तः कस्मिंश्चिद्वीतागारे स्थिताः स्युः परं यदा निद्राघमप्याहो-

वर्तनर काय पतिनुमारमन्ते तदाऽपि शीतागारोऽपि भ्राष्ट्रायते, चेत् तदा हेमन्तकाले रात्रौ तदा सोऽपि निद्रापादत—

उत्तमद्युमगिद्युनिव्यनिकरप्रकीर्दकोपल
ज्वरावल्गवगन्त्राङ्गनगनिभूजकोदहय ।
भौमेभ्यप्रवमानमूर्त्यदिरण कूपकाशा रसा-
मायु कर्नं ममपयन्ति धिगमूमप्याहशून्या दिशः ॥
कान्मीया कृतस्मालमुद्रनदन् कापटिकष्टकते
तीराग्नन्मकसिम्बिषुम्बितमुवा द्वावनयप पूर्णिका ।
ठापूहंसिनिरस्य काटरवनि म्कम्पे निलीय स्थित
वीरघोडकपोतहूनिमनुकन्दनयप कृष्णकुट्टा ॥

इत्यङ्गपञ्चित्रविप्रग्वारो विचित्रैव सा लेखनपम्मार नापेक्षने मना यदि । अत्र ता सर्वतन्ममो विन वन्तो प्रचन्ताम्—

नाकस न दिशः न शूरन्त साम्भोधयो न चिति
न धौनग्धरा न ताम्रकिरा न्नुत्तं ताराग्नः ।
पुनै पटपद्मानकनिपञ्चपाङ्गिर्गदन्तिद्विष्ट
हृष्टास्ते नमामन्तान् नमः विप्रदयः दत्तवन् ॥

त्रिकाल्यमग्रमिति कथं न युक्तम् । तन्नि दाय स्वकीयमनुपममेव सौन्दर्यं परिपुष्पाति । तत्रापि न ह्य परिस्पन्दत यो रसाऽद्भुतामेव विधा त्रिधाति । रमस्तु न ह्य न, यो हि नन्व सर्वेभ्योऽपि निपद्यो व्यावर्णमा नन्मते सर्वपैववदत् । क एतादन्त नना येऽवस्थिता त्रिकाल्यवर्जिता एव न चन्ध घन्धनिनि वक्तु मानन्दमुद्यतो जायत—

पायाद् ध करोऽङ्गो गन्गा राणे रणो वारण
दृष्टा यन रमरमारमरमारामरमा सा रमा ।
स श्रीमानुदयोदयोदयद्या द्वागोदयो न्दया
विष्णुर्विष्णुवीरवीरभिरवीरानोरमो सारमी ॥

काव्यकलाया महनीयता केन विविता चर्येत । तथयुक्त एकस्मिन्पि शब्द महार्पराशि ममाविष्टा भवति । सा सामारिक मुख दानु जना, मा अपवर्गानन्द प्रदानमपि प्रमविष्णु । स तद्बलमपि निद्राति येन सा मानव हरिचरणरत कुस्त—

भुग्ध सिग्ध मधुरमुरलीमाधुरीधीरनादै
 कार कार करणविवश गोकुलभ्याकुलत्वम् ।
 श्याम काम युवजनमनोमोहन मोहनाह
 चित्ते नित्य निवसतु महो वल्लवीवल्लभ न ॥
 स्वैरेव यद्यपि गतोऽहमधः कुकृत्यै
 स्तत्रापि जाय तव नास्त्यवलेपपात्रम् ।
 इह पशु पठति य स्वयमधरूपे
 नोपेक्षते तमपि कारुणिको हि लोक ॥

वस्तुतः काव्यकलास्पर्शमणि (पारसमणि) स्त सत्पुरुष भवोऽपि चामीकरतां
 याति अगन्धोऽपि पदार्थं सौरभयुतो भवति । तत्प्रभावात् वियमपि अमृतापते,
 अमृतमपि विषाद्यते । सर्वमपि अनिवर्णनीयतां प्रपद्यते । पृतादृशी विलक्षणता
 पृतादृशी विरम्यकृतकर्मनिपुणता ज्ञान्यस्यां कलायामीष्यते अतः सत्य—
 कलासीमा काव्यम् ।

अभिधादेरपि व्यञ्जना गरीयसी

शब्दो हि महाशक्तिशाली । अर्थस्तस्मै शक्तिं प्रयच्छति । विपुलविपुलतरा-
 क्यर्थं स मदा समपेक्षते । पर शब्द माहाय्यमन्तरेण अर्थो न नैत्र गौरव
 प्रदर्शयन्महति । सोऽपि सादमपेक्षते । उभावप्यन्योन्याधितौ । अत एवोक्तमपि
 “शब्दायांविष सत्कवि” इति । अर्थं विना शब्दो न स्यात्तु चम, सा उ विना
 योऽपि । हावपि परस्परं सगृह्यौ स्तस्मैदेव नु त्वेवोमहाकवि कालिदासो
 भगवन्त शङ्कर प्रगमन्नाह—“वागयांविष मगृह्यवि”ति । शब्दे स्थिताया शक्तेः
 प्रयोग विद्वान् एव कर्तुं क्षमते । प्रतिभावान् विपश्चिन्नैत्र लेख भाषण कवित्तदिक
 वा प्रति यावन्ममपि पाठशामपि गरिमाय प्रगुप्तमभिलषते स नावन्नमेव ताद
 शमेव त शब्दे प्रयोक्तुं क्षम । न साधारणो जन शब्दनिष्ठा शक्तिं जानानि, ‘कन
 प्रकृतेण शब्दस्थिताया महत्या शक्तेः प्रयोग कर्त्तव्य’ इत्यनदपि स न वेत्ति ।
 तस्मान् तदीय वाक्य न लोक प्रीणति न समावर्त्तयितुं स स्वप्नप्रति क्षमते ।
 कविर्मनीषी शब्दमुपास्ते स शब्दज्ञो भवति, शब्दस्य शक्तिमपि सम्यगवगच्छति ।
 पृथग्मात्र कारणान् समप्रमपि जगत् तद्वक्षना तद्वक्षन्ता तद्वर्गा च मनत
 श्रोतुमुमुक्ता दर्शयति । यथा कस्यचन मुखे यस्य शक्तिमन् गूरस्य शरा वेष्यय
 वम्बुनो वा लज्जस्याभ्यन्तरभागे प्रविश्य तदायमन्यच्च मर्मं भित्ति वह्निर्निर्गत्य
 चाग्न्यापि स्वमभ्युत्थापितान् पदायान् भिनति तथैव कुशलवस्तुप्रयुक्तः शब्दोऽपि
 न केवल एव विद्युतमर्थं प्रकटीकृत्य विरमयापे तु स स्थल-ममय धातृविशेषाय
 शुरोधवशादनेकान् विविधानर्थानभिग्नयति । शब्द प्रत्यक्षमेवार्थं न निदृष्टापि
 तु स परोक्षमपि अर्थमधिकरोति । यो वक्ता परोक्षार्थोत्तमपर शब्द प्रयोक्तुं
 समर्था परच शब्द परोक्षार्थोपस्थापननिष्ठः स वक्ता स च शब्दो विदुषा समवाप
 परा प्रतिष्ठामश्नुते । विचारवन्तो विज्ञा शब्दाभ्यन्तरे राजमाना क्षमता मय्यक्
 चिरञ्चानुभूय निश्चयमिभनगुर्यद् यथा पृथिव्यसेतोवायवादिपदाया अस्मन्मन्यन्त बल
 विपुलाश्च गुणान् मन्त्रिदधति तथैव शब्दाऽपि भव्यगगाधशक्तिमागमनस्युगशाली
 च । मद्गुण विद्या-कला सम्पन्न-सुमस्कार निबल्यादिमाहाय्यमवश्यं यथा लोक
 पुमान् अद्भुत सत्त्व तेजो बल प्रभावश्च प्रदर्शयति तथैव शब्दोऽपि प्रतिभावन्

शास्त्र पारस्पर्यान लोक व्यवहाराभिज्ञ स्थाप्यायपर जनमवाप्याद्भुताद्भुता
यान् प्रकाशयति । शब्दस्य विलक्षणतामिमा साहित्यिका सुधीधौरेया धीरतया
गम्भीरतया च चिन्तयाञ्ज् । ततश्च ते वैयाकरणा नैयायिका मीमांसकाश्च
शब्दाभ्यन्तरे यां या शक्तिमनुसन्दधुस्ता ता शक्तिमेव न शब्दो जुपतेऽपि तु स
ततोऽपि परां शक्तिं निदधातीत्येत निश्चयमामम् । ते वैयाकरणाद्यन्विष्टा शक्ती
साधु परीक्षयन्तत इव निश्चिक्थुर्यद् वैयाकरणा शब्दे यामभिधां, नैयायिकान्तर
यां लक्षणा, मीमांसकाश्च तत्र यां तात्पर्याख्या शक्तिं परयन्ति ता सर्वास्तिष्ठो-
ऽपि शक्तयः शब्दाभ्यन्तरसोममानया सहृदयसवेधया शक्त्या सर्वथातिशीयन्ते ।
इमा हि अभिधादिविजयिनीं शक्तिं ते 'व्यञ्जना' इत्यनेन नाम्ना व्याजहुः ।
इदतापूर्वकं ते प्राहुः —

नत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

यस्य प्रतीतिमाधातु लक्षणा समुपास्यते ।

कले शब्दैकगम्यऽत्र व्यञ्जनाच्चापरा क्रिया ॥

नाभिधा समयाभावाद्देवभावाच्च लक्षणा ।

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः कदेन नो ॥

न प्रयोगनमेतस्मिन् न च शब्दः स्वरलङ्घगतिः ॥ इति ।

व्यञ्जनाया लक्षणाभिदं प्रतिपाद्यते ते तां व्याख्येयानां भवन्ति 'व्यञ्जना प्रति
पद्योऽर्थो व्यङ्ग्यार्थः' इति कथ्यते । अभिधाप्रतिपाद्याद् वाच्यादर्थावद्भुदस्य मुख्यार्थं
एव वेद्यते यथा 'गङ्गा' इत्येतस्य शब्दस्य मुख्योऽर्थो जल-प्रवाहविशेष इत्येव
वर्तते । एव अर्थोऽभिधानोऽर्थो भवति पर 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ यदा
गङ्गादिशब्द प्रयुज्यते तदा ॥ गङ्गाशब्दस्वरूप लक्ष्यमर्थं लक्षयति । तद्रूप
लक्ष्यार्थस्य ज्ञापनं लक्षणा करोति । पर 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ प्रयुक्ताद् 'गङ्गा'
शब्दात् क्षीतत्वपावनवादिभ्यो यं प्रतीयते सोऽर्थ एव व्यङ्ग्यार्थः इत्युच्यते ।
इमं व्यङ्ग्यार्थमभिधेयवक्ति व्यञ्जना । मीमांसकाभिमततात्पर्याख्या शक्तिर्न
व्यञ्जनादूने कार्यं कर्तते तस्यास्तु कार्यं ततो निवृत्त्येव । तदीयं कार्यं हि
अर्थस्यान्वितताकरणं किंवा अन्वितस्यैवार्थस्याभिधानमास्ते । तदेव व्यङ्ग्यार्थो
वाच्यलक्ष्यतात्पर्याख्येभ्योऽर्थोऽर्थो नितान्तं भिन्नः । चेद् व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यादिभ्यः
न्तर्भावः कृतः स्यात् तदा मूललक्ष्यकारिण्यनवस्थाऽऽप्येतत् ।

अभिधा केवलं मुख्यार्थं प्रवर्तते, लक्षणा तत्र प्रवर्तते यत्र मुख्यार्थबाधो

चा मुदायथगो वा रुद्रियोजनयोरन्यतरद् वर्तत, ताभ्यांवृत्तिस्त्वन्ये गति
 कृते । व्यक्ताया कथं वृत्तिर्नैवमेव । स तु अभिधामात्मव्यमानापि अभिधात
 दृष्ट्वा एव व्यापारमाचरति । एतावद् न, सा लक्षणात्म्या अक्षरानी लक्षणातो
 विच्छेदा कार्मणमुच्छिन्नि । अन्वयमत्रे गतिकारेणैव न ता यथाया वर्तते का
 ननु । अभिधा लक्षणात्वात्त्वमानापि व्यक्ताया स्वतन्त्रा वृत्तिरस्ति
 तद्वत्कथं सर्वत्रैव अभिधा-लक्षणात्वात्कायाद् मिश्रस्यात् । त्रिषुन्मेषादुरागने
 पर त्रिषुन्मेषे मेरो न कर्तुं पारयति मेरो यद्यपि धूमन्यानि सलिलमरता
 सन्निवृत्तौऽपि पर मेरोम्य कथं न धूम न उपातिर्न सलिल न च मन्त
 कर्तुमर्ति । पदार्था पृथक्ताया यत् कार्यमाचरन्ति न तत् कथं त सहति ता-
 नुनिवृत्ति । तस्या स्थित्या तादायं किमन्यथैव भवति । ममुद्रो वारिचिन्द
 शानेव मघाना भवति पर वारिचिन्दोर्मिश्रमेव किमपि नितान्तमद्भुत रिशङ्कर
 कार्य करोति स । व्यक्ताशक्तिस्तु विचित्रैव शक्तिः सा न सर्वथाभिधावधीना,
 सा तु कदापि स्वतन्त्रमपि भवति ।

अपि व्यक्तायापारस्यानन्तत्वं दृश्यते परमनुगतोपाधिवशाद् भेदत्रये
 तदन्तर्भावा भवितुं शक्ये वस्तुलक्षारमाश्रित्यपि स्रष्टव्यस्य त्रिविधत्वात् ।
 एता प्रमाणमन्तराः उल्लङ्घ्यारौ ह्यपि वशादि व्यङ्ग्यो भवत वशादि च
 धर्मा-वक्ष्यतमर्थाः— पर रस मत्रा व्यङ्ग्य एव भवति । न स कदापि वाच्यो
 भवितुं शक्नोति । वस्तुस्याऽलक्षारूपश्च ध्वनिर्व्यञ्जनाप्रतिपाद्य एव न
 लक्षणादिना तद्वर्तमानं सम्भवा ।

(क) अतिशक्तिवाक्यस्य ध्वनेर्ह्यपि अपरान्तरमकृमिनारपन्तारस्तृण
 वाच्यो भेदो लक्षणाभूतो भवति । तत्र वस्तुमात्रव्यङ्ग्य लक्षणाया प्रयोजनार्थे-
 नाश्रित्ये । न स व्यङ्ग्य इषो लक्षणाया विषयः । चेत् सोऽपि तद्विवेका-
 म्भुताभ्येन तत्र प्रयोजनान्तरकहेतुना तदर्थमवेक्ष्येन । तया वेदानवस्यैवा-
 तत् । लक्षणादिमेव निषेध यल्लक्षणाभूलक्ष्यती हि वस्तुमात्रव्यङ्ग्यो भवति
 य, स व्यक्तायैव प्रयोजितोऽनवरति । न तामन्तेम कापि शक्तिरन्या त
 प्रयोजितुमर्था नमद् व्यक्ताया रुद्रिभिर्वादिना विलक्षण ।

(ख) अभिधामूलकध्वने शब्दशक्तिमूलके भेदेऽनवस्था दृष्टा
 प्रसरणादिना एकस्मिन् अथ निदृश्यन्ते । शब्दस्यानैक्यव्याचकारे सत्यपि तेषा

बहुनामार्थानां मध्ये केवलमेकमेवार्थं प्रकरणाद्यनुकूलं तत्राभिधा आह्वयति न च तदितरानर्थान् । एतेनेदं सिद्धं यन्नियन्त्रितार्थाच्छब्दाद् योऽर्थं प्रकरणादिनाद् 'गृह्यते' स तु अभिधेयोऽर्थो भवति अवशिष्टाश्च अन्यऽर्थ्या अभिधेया न भवन्ति । तेनामर्थानां या प्रतीतिरभिधेयार्थोपधारमरे भवति सा व्यञ्जनया कार्यते । मुख्यार्थवाधाद्यभावात् तत्प्रतीतिं लक्षणा ॥ कारयितुमर्हत्येव न । तस्माद् नियन्त्रितार्थाद् व्यतिरिक्ता अर्था व्यज्या एव भवन्ति तेषां व्यञ्जनादिपदवात् । 'मद्रा'मनो हुरधिरौष्ठनोरि'त्यादिश्लोकं हि उद्घृष्टं प्रोक्तत्वाच्चायं—यद्वा राजपरकोऽर्थो यो हि प्रकरणादिना नियन्त्र्यते स अर्थोऽभिधेयोऽस्ति शिद्धान्त इतिरिच्य राजपरको योऽर्थो द्वितीयः प्रतीयते ॥ प्रतीयमानोऽर्थो व्यस्य । स अर्थो व्यञ्जनयतिभिष्यति याति । न तमर्थमभिधा बोधयितुं समर्था जायते । राजपरकमर्थं समुपस्थाप्य तस्या विरतशक्तित्वात् । श्लेपेन राजपरकस्याप्यर्थस्य बोधो भवितुमर्हतीति कथनं न युक्तम् । श्लेपस्य प्रवृत्तिरतत्र भवति यत्र वक्ता बहुन् अर्थान् युगपद् व्याहर्तुमभिलषते । यत्र हि एकस्मिन्नेवार्थे वस्तुना परं भवतिष्ठते तत्र व्यञ्जना अर्थान्तरमाभिव्यक्तं न च श्लेपस्तस्य तदतिरिक्तत्वात् । अभिधाद्यगम्यमर्थं या प्रकाशयति सा व्यञ्जना केन प्रकारेण अभिधादियु हि अन्तर्भवितुं शक्या ?

(ग) अर्थशक्तिमूलके ध्वनी वस्त्वलङ्कारयोर्व्यञ्जनया प्रतीतिर्भवति न चाभिधया । तत्रापि अभिधाया गतिरसम्भवा । प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोः सङ्केतग्रहणीमात्राद्वत्त्वात् । अभिधा सङ्केतितमर्थमत्र बाधयति । तत्प्रतीत्यर्थं नाभिधोपासनावेच्यते न च तद्व्यवधानाया विगम्यार्था एवाकाङ्क्षयन्त । अत्र भावोऽयं कथास्य—प्रथमतः पदार्थं प्रतीयते, तत्रान्वयप्रतिपत्त्या वाक्यार्थं प्रकटीभवति, ततश्च वस्त्वलङ्कारयोः प्रतीतिः सञ्जायते । वाक्यान्तरप्रवृत्त्य मीमांसकानां हि सिद्धान्ती द्वी । प्रथमं 'अभिहितान्वयवाद' इत्यनेन नास्ति मथानो द्वितीयो हि 'अन्वितामिधानवाद' इत्यनेन नास्ति त्रिधुर । अभिधा प्रथमं पदान्तगतमर्थं बोधयति ततश्च तापया वाक्यार्थमुपस्थापयति नाभिधाया वाक्यार्थबोधनक्षमता सा तु पदार्थमात्रज्ञापने शक्तिं निदधानी यत्र अभिप्रायोऽस्ति अभिहितान्वयवादस्य । विचारितं सत्यस्मिन् अभिहितान्वयवादे, इदं स्फुटतयैव विदितं सञ्जायते यदर्थशक्तिमूलकं ध्वनी प्रतीयमानयोर्वस्त्वलङ्कारयोर्वाधनं न कदापि अभिधा कारयितुं प्रभवति न च तात्पर्यव । तयोर्द्वयोरपि अभिधायाप्यन्ता

स्पर्शयाश्चाविश्रम्भान् । चम्बलद्वारम्भस्य व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जनाविषयव्रमेतेन
मिदं किञ्च व्यञ्जनायाः पृथग् वृत्तित्वमपि निपन्नम् ।

(घ) अन्विताभिधानवाङ्म्यास्यमिप्रायोऽयं—अभिधा अन्वितावेवायं
प्रकाशयति न च वनन्वितामर्थम् । यदन्विताया दि चन्वितायमात्रप्रकाशनमन-
तामि तदा सा व्यङ्ग्यार्थं त केन प्रकारेण प्रकाशयितुं शक्नते यो हि वाक्यार्थ-
बोधानन्तरं प्रतीयते । व्यञ्जनाबोध्यमानमर्थं व्यञ्ज्य न अभिधा पृच्छादिना बोध-
यितुं शक्ना न च सा तात्पर्याया साहाय्यमपि गृह्यत्वा तं प्रकटयितुं शक्यते इत्ये-
तस्मात् कारणात् व्यञ्जना सर्वथैव स्वतन्त्रो व्यापारः । न अभिहितान्वयशब्देन स
व्यापारो निरस्तो भवितुमर्हति न चान्विताभिधानवाङ्म्येनैव ।

(ङ) यद्यपि व्यङ्ग्योऽर्थो नैमित्तिकोऽप्यस्ति परं स नैमित्तिको
व्यङ्ग्योऽर्थो यं शब्दं निमित्तं वेनादृशति स शब्दः कर्तृत्वेन तु नो ग्राह्यो भवितुं
शक्योऽर्थस्याकार्यत्वात् । शब्दोऽर्थं प्रकाशयति ज्ञापयति वा केवलमन स
(शब्द) ज्ञापको मनोऽर्थश्च ज्ञाप्यः । परं शब्दस्य प्रकाशयता ज्ञानव्यवसायेनैव ।
सा च ज्ञानव्यवसायेन ज्ञाना वायते । यावद् व्यङ्ग्यार्थं प्रति कोऽपि शब्दो
नियतत्वेन निमित्तत्वाय न वक्ष्यते तावत् नैमित्तिकस्य (व्यङ्ग्यस्य) धर्मस्य प्रतीतिः
कृतः सम्भवेत् । व्यङ्ग्यार्थप्रतीती शब्दो ज्ञापककारनिमित्तं तु वर्तते परं तद्वया सा
निमित्तता व्यञ्जनां विना नोपपद्यते । यतो हि शब्दस्यैवायं बोधयति यदा स
वृत्तिसहायः स्यात् । शब्दोऽर्थप्रकाशनार्थं वृत्तिनिरूपणे । यथा वाच्योऽभिधेया,
लक्ष्यो लक्ष्यगया च प्रकाशने तथैव व्यङ्ग्योऽर्थोऽपि व्यञ्जनया प्रकाशने विना वृत्त
प्रकाशो न यानि कोऽपि तस्माद् व्यङ्ग्यार्थज्ञानाय शब्दवृत्तिः स्वीकार्यास्ति ।
अन्वया, शब्दो व्यङ्ग्यार्थस्य निमित्तनिनि कथनमप्यङ्गं स्यात् । चेद् विना
व्यापारमर्थं प्रति शब्दो निमित्तत्वेन मनो भवेत् तदभिधा लक्षणा च द्वे धरि
वैयर्थ्यं साधयाम् । एतेन विमर्शनेन च व्यञ्जनाया अभिधाभिधिव्यञ्जं मिदं ने ।

(च) द्युरित अभिधापि व्यङ्ग्यार्थं प्रकाशयितु शक्नोति “दपरं द-
म शब्दार्थं” इत्येतन्म्यायादिनि चेत् सऽपि न, “यपरं द-म द-म”
इत्येतस्य न्यायस्य “यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति” एतेनास्मिन्नर्थे स्मरितव्यम् ।
प्रिविवाक्येषु क्रिया सारूपेण मन्त्रितेन, तद्वत् एव कारकपदानि प्रयुज्यन्ते ।
प्रधानक्रियायाः मन्त्रित्वाय कारकायां स्वीयाः क्रिया अपि भवन्ति । यथा
‘शामानय’ इत्यत्र ‘शानयनम्’ प्रधानक्रियास्ति । ‘गोचालनञ्च’ गौगक्रिया ।

प्रधानक्रिया निर्वाहकारिण्या क्रियया साधं सम्बद्धत्वात् कारकेऽपि कश्चिदन्त-
साध्यासाधनेन सत्पश्यते । इत्युक्तं किमपि वस्तु सिद्धरूपं भवन् किमपि च
साध्यरूपं सत् सम्प्रतिष्ठते । साध्यरूपेण (मीमांसकसूत्रेण) अप्राप्तं भवति ।
अप्राप्तस्यैव सिद्धिरपेक्ष्यते । अद्वयद्वयगत्यायेन तस्यैव विधानं क्रियते । तस्मात्
सिद्धयति चन्द्रश्च तात्पर्यं हि अप्राप्त एव निधीयते । तदेव व्यङ्ग्यार्थो न
शास्त्रस्य साध्योऽर्थः । एतन् व्यङ्ग्यार्थस्य कृते व्यङ्ग्यनाशपक्षत इत्यापातम् ।

(घ) 'विष भक्ष्य' इति यादृक्साध्यस्य 'तस्य गृहेऽन्वहरणविष भक्ष्या-
दपि दुष्टम्' इत्येव एवार्थः । यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यमिति मीमांसकस्यापा-
दुक्त्यान्वयेऽनुपात्तशब्दार्थ एव तात्पर्यं न च प्रतीतमात्रे । एवं स्थिते
वाङ्मयार्थभिन्न-प्रतीतमानार्थनिमित्तेन व्यङ्ग्यनाश उपादानमिष्टम्

(ङ) शब्दध्वजानन्तरं सर्वविधानामपि वाच्यार्थानां बोधोऽभिधायैव
ज्ञानत इति चेत् तदा 'ध्रुतिश्चिदावयवप्रकरणस्थानममात्राणां पूर्वपूर्वदकायस्य
निमित्तं जैमिनिमुने कथं मगच्छेत् ? अभिधायां सर्वार्थबोधकारित्वस्याङ्गीकृत-
त्वेऽपि प्रकर्षार्थायाः कृते कुतोऽवकाशोऽस्ति चेत् ? यदि ध्रुतिश्चिदादि-
प्रतिपाद्येऽर्थेऽपि न कापि स्वस्वविशिष्टतास्ति तदा तत्प्रमहमेव मुधा ? तस्य
प्रमहमेव कस्य प्रयोगस्तस्य सिद्धिः स्यात् ? अर्थवत्त्वस्य तात्पर्यमिति सिद्धत्वेन
तेषामुपादानमकिञ्चित्करम् । नन्माद् व्यङ्ग्यार्थनिमित्तेन व्यङ्ग्यनाश प्रमहमे-
न निवार्यम् ।

उपरि कृतैर्नैतेन त्रिमूर्तिनेन ध्वजव्यङ्ग्यनाशप्रतिपाद्यैव व्यङ्ग्यार्थस्याभिधाया-
दप्येवमप्यत्र निष्पन्नम् । सप्रत्ययैश्चमपि स्फुटीक्रियते यद् व्यङ्ग्यार्थं विना
दोषादीनामपि व्यवस्था नोपपद्यते । अतो व्यङ्ग्यनाश उपादानमपेक्ष्यत एव ।

(झ) व्यङ्ग्यार्थेऽभ्युपपत्तेः मध्येव, 'कुरु रश्मिम्' इत्यनयो पदयोर्विपर्य-
यत्वे, 'रश्मिङ्कुरु' इत्येवविधिरूपं गते मायुक्त्वात्वे, 'चिङ्कुरु' इत्यदस्य भगनाया-
दादृतया अर्धशब्दादोष उच्यते भवति । परमत्र न 'रश्मिम्' इत्येतस्य शब्दस्य
न च 'कुरु' इत्यस्य शब्दस्य वाच्यतास्ति 'भगनामेति । यदा हि अश्लीलाद्यो
वाच्योऽस्ति न, अभिधा विलास काव्यस्या तृतिवार्थार्थबोधिका च न तदा
भगनासारपाश्वर्त्यत्वमिति कथं सम्भवा ? एव गम्यते, एतादृश प्रयोगोऽपि
कावे घटितं केन प्रमहमेन भवितुं शक्यं ? परं सर्वं एव सहृदयास्तादृशप्रयोगस्या

सम्पादयन्तान् वज्रनीयवस्तुपदयन्ति । अतोऽभिधा व्यनिगिच्य व्यञ्जनादाः
अपि श्रयशोधकदृष्टिबेन ग्रहण्यन्मनेव्यते ।

(अ) निरुद्धानि यदोपयव्यमार्थमपि व्यञ्जनादा स्वीकृणन्नेव्यते ।
श्रुतिरुद्वादिदेशा 'भूतानि सन्ति दोषा' परं वारादी भवन्ति ते गुणा—दृष्टं तद-
भिधानं तदेव युक्तं भवति यदा व्यञ्जनाद्वाञ्छिते । अन्यथा न । 'आलिङ्गितं स
तन्द्रया कान्तं' एवमेव कदे'स्यादौ पटितस्य 'कातं'र्यानि दन्त्य पदस्य श्रुति-
कटुर प्रतीतिवेद्यमेव । तद्विधाया प्रतीतेरपि व्यञ्जनादा श्रुते कान्या वृत्तिः ?

(इ) पर्यायवाचीनि वृत्ति सन्ति पदानि । परं तेषां पर्यायवाचीना
पदानां मध्ये विरलमेव किमपि पद क्वचिद् कान्ये निररा सौन्दर्यं वर्धयति ।
तथा हि "द्वयं गतं सम्प्रति शौचनीयता समायामप्रार्थनया कपातिनः " इत्यत्र
निबन्धपर्यायवाचिकपदोक्तं पदं हि अद्भुतमेव सौन्दर्यं सृजति । चेत् तत् पदं
निहाय निबन्धपर्यायवाचिपिनाहीत्यादि पदं तत्र प्रयुज्येत तदा न तामैन्दर्यं
तत्र सम्भवम् । कपतिपदञ्जना मुन्दरता व्यञ्जनयैव गम्या भवति न वृत्त-
रेण नन्नाद् व्यञ्जयञ्जनावोऽप्युपेय एव । तद्वद्वाङ्मनेनैव अमायुवादीनां
निरादोषं कष्टवादीनामनायशोपदमिपेतद् विभागकरणमुपपन्नता प्रपद्यते ।

(उ) वाच्योऽर्थं स्वान् प्रतिपन्नान् प्रति पदरूप एवाते नियतं स । न
हि 'गतेऽस्तमके' इत्यादौ वाच्योऽर्थं क्वचिद्व्यथा भवति । प्रतीपमातस्तु
वर्ततऽनियतः । वाच्यव्यङ्ग्यार्थे रित्यभिधानापि व्यञ्जनादा उपादेयव्य प्रति-
पद्यति ।

(ण) वाच्यो व्यङ्ग्यश्चाथो वस्तुनो नितान्तमिष्टः । 'नि रेषदुतचन्दन-
मि'यादौ यदा वाच्यो निरपेक्षमस्ति तद् व्यङ्ग्यो निरपेक्षो वर्यते । 'माम्बर्य-
नुष्मार्द' इत्यादौ वाच्य सहाय्यपरं व्यङ्ग्योऽर्थो निरपेक्षः । तदेव स्वरूप-
तं'र्यं द्वावरि मिष्टौ । तयोर्मित्रता स्वरूपत एव न कालत, आधपतो, निनिष्ठत,
कालत, मर्यादते, विषयतश्च प्राप्यते । वाच्यस्य प्रतीति इत्यस नञ्चि तत्र
स्वरूपत, तत्र कालमेदे रनेने । वाच्य इन्द्रगत एव व्यङ्ग्यस्तु इन्द्रतदेक-
देशतदर्थवर्ममयतनागनश्च स भाष्यदताऽपि मिष्टता गाहते । वाच्यस्य बोधो
व्यङ्ग्योऽर्थोऽनन्तान्दुःखमनेन भवति पर व्यङ्ग्यस्य प्रत्यक्षमिष्टताप्रति-
मानमन्यदुतद्वानुद्वानेन वदिन दन्त्येऽपि निनिचनेतोऽस्तुमयो । वाच्यार्थ-
स्य बोधो बोद्धव्यं कर्तुं इत्यतः पर व्यङ्ग्यार्थस्तु मङ्ग्यवेद्य एव । किञ्च वाच्ये

न चमत्कार प्रतीयते, व्यङ्ग्ये तु तस्य प्रतीति सचेतमा क्रियते तस्माद् 'वाच्य-
व्यङ्ग्ययो कार्य नैकम् । 'गतोऽस्तमक' इत्यादौ सख्याया (तस्य तस्य
जनस्य तत्तदर्थविगम्यमानतया) भिन्नतास्ति सापि वाच्य-व्यङ्ग्ययोर्विभिन्नता
स्पष्टीकरोति ।

“कस्म वा ण होइ रोसो” इत्यादिस्यलमुच्चैर्वाच्यस्य व्यङ्ग्यस्य च विषय-
भिन्नतामुपपादयति । तदेव व्यञ्जनाया प्राज्ञत्वमनेकधा सिद्धयति । न केवल-
वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भिन्नत्वाद् व्यञ्जनाया महत्त्वमुपपद्यते अपि ॥ वाचक-व्यञ्ज-
कयोश्च भिन्नतापि तदीया विशिष्टतामुद्घोषयति । तथाहि—

(ढ) वाचकस्तु तमेवार्थं बोधयति यत्र तदीय सङ्केतग्रहः । परं
व्यञ्जकस्तु न तदपेक्षी । व्यञ्जकता न केवल शब्दे दृष्टा भवति सा तु अर्थेऽपि
निरर्थक्यार्णादौ च विलोक्यते ।

“वाणीरकुड्होड्डीन” इत्यादौ छेनत् स्फुगीभवति यत् व्यङ्ग्योऽर्थो नाभिधा
वृत्तेर्न च तात्पर्यवृत्तेरधीनतायामस्ति । एतेन तादृशार्थनिमित्तेन च व्यञ्जनाया
अङ्गीकरणत्वमपेक्षितं जायत । न प्रतीयमानस्यार्थस्यापलापनमुच्यते कदापि ।

(ग) व्यङ्ग्यार्थस्य लक्षणावृत्तिरित्येतापि न । अस्मादपि कारणात्
व्यञ्जनाया अभ्युपगतिरनिवार्या भवति । लक्ष्यार्थं व्यङ्ग्यार्थयोर्भिन्नत्वेनावधारणे
मन्ति हेतव इमे—

(भ) यद्यपि एकस्य शब्दस्यानेक लक्ष्यार्था भवितुं शक्या परं ते सर्वे
नियता एव भवन्ति । लक्ष्यार्थस्य प्रतानि सामीप्यादिनियतसम्बन्धाधारणैः
जायत न च सम्बन्धाधार विना । लक्षणा मुख्यार्थयोगमपद्यते । व्यङ्ग्यार्थेभ्यु
प्रकरणाद्यपेक्षिणा मुख्यार्थेन सह सम्बन्ध निश्चानोऽपि न सदा नियतत्वेन तद्वि-
धसम्बन्धमपेक्षते प्रतीयते च ।

(जा) लक्षणा मुख्यार्थवाधे मति प्रयुज्यते यस्मै “अत्ता एत्थ ” इत्यादौ
मुख्यार्थवाधादर्चनात् सिद्धयन्तद् यद् व्यञ्जना तथाविधायामपि दशाया
प्रवर्तयताम्मानम् ।

(इ) प्रदानप्रतीत्यर्थं लक्ष्ययापि व्यञ्जनाधीयते परं व्यञ्जना न
तस्मादाव्यचिन्ताचिन्तना दृश्यते ।

(ई) यथा अभिधा सङ्केतायत्ता यथा च लक्षणा मुख्यार्थवाधादिमम
प्रिकाशीना न तथा व्यञ्जना परवशा ।

(उ) व्यञ्जना न सर्वत्रभिधानपेक्षते न च सा सर्वत्र लक्षणा मेव । सा ह्यचिन् ह्यचिदात्मन्येव रमनाय न कामपि वृत्तिमवगम्यते । व्यञ्जकताया न सर्वत्र शब्दानुसरणशीलत्वान् तस्या सर्वतन्त्रम्बतन्त्रत्वमिदोक्तम् । अक्षरार्थभक्तनेत्र-
त्रिन्गावलोचनादिगतत्वमपि व्यञ्जनाया प्रसिद्धमेव ।

(त) “अम्बादुद्धिनिर्ग्राहो वाक्यार्थ एव वाच्य, वाक्यमेव च वाचकम्” इति येष्याहुः, तैरप्यविद्यापदपनिवै. पदपदार्थकल्पना कर्त्तव्येवे”ति निगद्य मन्मदाचार्येण कियत्या मयुरया वज्रोक्त्या व्यञ्जनाया वेदान्त्यभिमतत्त्वं साधितम् ।

(य) व्यङ्ग्यस्य प्रतीतेरनुमानागम्यत्वाच्च व्यञ्जनाया अभ्युपगमनमपेक्षितं सञ्जायते । व्यक्तिविवेककारो ‘अन धार्मिक’ इत्यादौ व्यङ्ग्यस्यानुमेयत्वं यद् प्रतिपादयामास तत् समीचीनं न । तत्रत्यस्य हेतोर्भ्यभिचारित्वात् । भीरुजनस्यापि प्रियाश्लेह-स्याभ्या- देशादिवशात् भयवस्थानग्रणि गमनं हरयत् एव तस्माच्च व्यङ्ग्यार्थो हि अनुमानघोष्यः ।

तदेवं व्यञ्जनाया उपादेयत्वं, तदीय महारं, तदीयं श्रेष्ठत्वं, तदीयं सर्ववृत्ति-
विश्रयशीलत्वं, तदीयं परोक्षार्थदर्शकत्वं तदीयमनिशयानम्बुशालित्वञ्च पूज्यतया निदधति ।

“निरोपच्युतचन्दनम्”, “कस्य वा न भवति रोषः”, “रामोऽस्मी भुवनेषु विक्रमगुणैः”, “म्यकारो ह्ययमेव”—इत्यादिषु श्लोकेषु यद्वद्व्युत्पन्नमवधानं सौन्दर्यं प्रवहति यद्य मयुरो रसस्तत्र सङ्घट्टैः पीयते तदर्थं सकलमपि सुधीर्ब्रगाद् व्यञ्जनाग्रति स्वीयं कृतज्ञताञ्जलिमर्पयति ।

बभ्रुनः शब्देऽर्थे च लावण्यमिव तरलं यत् सर्वोत्तमं पावनतमं मधुरतमं सुन्दरतमं च तत्रमुल्लसति तत्माहित्यशास्त्रिण एव मार्गयितुमश्नन्ति । तन्मा-
गिनमिदं तत्प्राप्त्यर्थं यां परां मुदं स्रजति न तां तु किमप्यन्यत् स्रजद् हरयते ।
कवीश्वरान् लक्ष्योद्धार्य केनापि कोटिदोषमेव मुक्तमेवेदमभिनन्दनं कृतम्—

अवन्ति ते मुहुरिनो रममिदा कवीश्वराः ।

येषां नास्ति यदाकाये जरामरणजं भयम् ॥

वैदिकी संस्कृतिः

या वेदरमृतिशास्त्रविष्णुनिधरैर्बुधैः सुरैर्मासपदा
 देवी सप्तदलकृता भगवता धीरोन संरक्षिता ।
 या वर्णाश्रमधर्मसारहृदया कामार्थमोक्षप्रदा
 मिथ्या विश्वहितैषिणी प्रियते सा वैदिकी संस्कृतिः ।

स्वकीयेभ्य आसेभ्य विनृपिनामहप्रपितामहादिभ्य जुपरम्पराया महाशास्त्र
 ब्रह्मचर्य देशभ्य जनता यान् आचारान् विचारान् व्यवहारान् संतिनीर्णिता
 कार्यकलापश्राद्धाभ्य आचरणे च परिणाम्य नैज जीवनं यापयति । आचार-
 विचारादय एव 'संस्कृति' इत्येतेन शब्देन प्रोच्यन्ते ।

जनता जीवन-यापनप्रयोजनेन तादृशमेव सद्गुणं न जन वसर्गं पात २ जन
 मनोरजनमयं सत्सममुपगच्छति यादृशं दत्त-दा-त-त-पर-दि-
 भवति । इदं देशात्तादृशं जनताया बुद्धि-मानसे शरीरे मस्ति । च नियत-रूपं
 नैज प्रभावममोषं क्षिपति । सा तेषां तद्वेषात्तादृशान् तद्वैयं मस्तरैः कृत्वा
 जायते । तस्या नृविषा संस्कृतिरैव संस्कृतिरिति बुधैर्गीयते ।

वसिष्ठ-पराशरादिभः श्रद्धाश्रमकृष्णादिगोत्रोद्भूतानां भरतभूषभभगवानां मान
 वामां संस्कृतिर्देवकी संस्कृतिरिति नाम्नाय सर्वत्र विद्युता । सा "जानी-गत
 स्वयया तदेकम्" (ऋग्वेद, १०।१२९।२) अथ च "सगच्छन् सद्य य स
 वो मनांसि जानताम्" (ऋग्वेद, १०।१९१।२) इत्यवधिषाम्य शास्त्राधा-
 राभ्य, विविधकलाकलितनिकेतनकृतवासानां प्रस्तर-वस्त्रिपु-तल-प्रोष्ठ-उद्य-
 शूर्य-तितत-अर्द्रादिकाम्यस्यातपरिच्छदनिषेवणपराणां, प्रतिष्ठापितनानादुर्गमगर-
 प्रामनिचयानां, दृष्ट्यादीर-नयनीतायुतायौदनादिप्रचुरभोज्यपदार्थप्रयोगप्रदति-
 सकामानां, चौमोर्गाजिनकौतुम्भपरिधानाचारवर्णावृतवपुष्काणां, निष्करुमपाश-
 कुरीर-प्रभृतिपुष्कलालङ्कारालङ्कृतानां गजादिपशुपालनरतचित्तानां, आकाङ्क्षित-
 सखलोदयानां विश्वोपकारिकर्मपरायणानां ज्ञान विज्ञानसम्पन्नानां यज्ञयागानुष्ठा-
 नप्रमाणानां कृषीवलानाम् आचरणेभ्य, किञ्च—

“वृत्तं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुशुङ्गि स्नानं सचता परं प्याः...”

इत्यादिमन्त्रनिर्गतगङ्गिनीमेवमानदेशान् वमन्त-प्रोक्ष्म-वशांशरद्धेनन्त-
 निजिरपद्वक्तृपात्र्यमानवानावरगाच्च स्वयदनेपादानानि बहूनि बहुविधानि च
 समामास्य मुनि हनेन्योऽपि पगनन्तान् अनिन्याप्य विराजमानाभिव ।

इय वैदिकी संहतिरेव साध्यामित्री संहतिर्वा भारतीया संहतिरि-
 म्निर्णीयते । तस्या वेद-ज्ञानप्रसप्तमरुग्निष भारतीकमा महर्षीण विद्यमैर्जोष्य-
 मानवान् । एषा संहतिर्विद्यमैर्जोष्यमित्री कथ्यते नभ्यान्निर्वाहमित्रीकलदेवा-
 म्यशागिन्नात्रोपकारकयज्ञाव्यर्चनैर्निष्ठुवात् । सारने प्रवृत्ता मनमन्तन्ताता
 मन्त्रदायानाञ्च मूढे स्थिरीभूय एषा निर्वादिनी जनएव सर्वेषामपि सम्प्रदायानां
 श्रुतिपाथो विषय एक एव च भारतीया संहतिरभिन्नवृत्ति ।

एषान्-समयभेदेन भिन्ननामदशादपि भारंगेना सम्भृतिः। सुरपुरीषादेरनन्व
स्वर्तशमेदात्मनां एतन्नाह न ज्ञापि। इदमेव वारणं यद् भाग्यवती
विगर्भप्रमदाब्दवि सा दात्रैतद्व्यतिविद्वतिज्ञेयसा तु साग्न न तु
निपद्यानि न ज्ञातनां गताश्च श्रुतेः। यद्येवमं सारोपकृतं स्यादपि न मानया
वर्गान्तुं शक्यते तथैव स्यादपि पद्यमभिधानात्पुनरुक्तिरपि न सा न स्यात्। न
कदापि स्वपद्यात् पादितुं प्रभुरने।

यत्नं यत्नं न विधीयते तत्तन्निर्वाणं देवतास्तुति । तद्विदुः नि
कर्मणि मत्तं मानं दुर्वन्ति । स तदुत्तिष्ठन्तश्चरितोऽनिश दिव्यंति ।
यत्नार्थकर्मणि तु तेभ्यो निम्नं विधेयं । नानि मानं निष्कामान्ता-
मुदाहरन्ति । निष्कामेषु यत्नं यदा म्चिद्वन्ति तदा रागादेषादिना न पा
अनृतावाञ्च मनोमुदं हित्वा दूरं पलायन्ते । आनन्दोऽनिर्वाचनीया इति
मन्त्रानो जीवनस्य यत्नमुद्देश्यमवतन्निधावति । भारतीयमस्कृतौ निष्काम-
कर्मणि यत्नं सर्वं उत्तुल्लस्यः प्रवृत्त्यञ्च मत्तुपन्ते—

“तस्मादभ्युद्यतं कथं कर्म सुदृशम् ।

धर्मज्ञो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पुण्यम् ॥

दशान्नरीयासु संस्तिनु नदे वैशिष्ट्यम् । ताः सन्ति मङ्गलकर्मसु रता
भागः । तस्मात् ताः श्रेयसे कल्पन्ते ।

सांसारिकान् भोगान् विहातुं न सा मानवमुपदिशति । किन्तु तेषामुपमो-
गोऽनामकपूर्वस्मरेण कार्यं इति सा काङ्क्षति । सा तामेव प्रवृत्तिमनुमन्यते वा

निवृत्तिविधायिका भवेत् । वर्तमानाय सा श्लाघते परं नस्य सम्बन्धो भूतेन जुष्यमाण स्यात् भवेच्च तद्योगो भाविजीवनोन्नेता । एतस्यैवादर्शस्य सरसणाय वैशिष्टीयसंस्कृतिराश्रमवादिनी संस्कृतिरस्ति ।

ब्रह्मचर्यं हि कठिनतमं तपः । तद्वरणेन तेजस्वितित्वासद्वुद्धिस्वस्थता-
दिमप्यदामवाप्तिर्जायते । तत् तपश्च सु श्रेष्ठम् । न तस्य महिमानं किमप्यन्य-
दधिगन्तुं पारयति । अतस्तत् प्रशंसन् वेद आह—“ब्रह्मचर्येण तपसा
देवा मृत्युमुपगताः” ।

ब्रह्मचर्यस्य महत्त्वं भारतमेव प्रथममजानात् । तस्मादेव कारणात् तदीया
संस्कृतिर्ब्रह्मचर्यवादिनी संस्कृतिर्वर्तते ।

भारतीया संस्कृतिर्न भोगान् द्वेष्टि परं ते सर्वे भोगाः—विषया—चिन्तारपूर्वकं
गन्तव्यविषया विमृश्य भोगस्या ह्येतद्वरश्चक्षुपदिशति । तेषां विषयाणाम-
निग्रहनात् तु स्वपर्यवसायिकाच्च तेषु हि अविचारपूर्वकप्रवर्तनेन हानिरेव हानि-
र्भवति—इत्येतस्मात् कारणात् सा मानवमात्र सावधानं कुरुते । विषयोपभोग-
निषिद्धिर्नामाना मानवस्य प्रकृतिमधिक्यमतीति याऽनु अवगच्छति सा, अनप्य
सा नाशुभमूलवित्तं नोपदिशति परं निग्रहीतुमेवादिशति । तस्मिन्ब्रह्मणमभ्यासेन
वैराग्येण च सम्भवमिति विचिन्त्य सा यमनियमादीनां योगसास्त्रप्रतिपादितानां
सिद्धान्तानामनुसरणाय सततं निर्दिशति । वस्तुत आर्यसंस्कृत्या गार्हस्थ्यश्रम-
व्यवस्था दुर्धर्षश्रम—वासनाशासनप्रयोजनेनाभ्युपगतास्ति न च विषयो-
पभोगाय ।

इदं जगत्, इमे सम्बन्धिनः, इमे पुत्रकलप्रादय इमाः सगपद्, इदं
भवनम्, इयं धरा, एषा च पृथुता यत् सिद्धिदयि तिष्ठति तत् सर्वमपि नियत-
मेकस्मिन्ब्रह्मणि परित्याज्यं स्यादिति भ्रुवम् । यदा मृत्युरागमिष्यति तदा तत्
पुरा पुरगे न किमपि कर्तुं प्रभविष्यति, तस्मिन् समये तु सर्वेषामुत्सर्ग-
कर्तव्य स्यादेव । एवंभूतायां स्थित्यामिदमेव वरं भवेद् यन्मृत्योः प्रागेव मोह-
मुग्धत्वा सर्वाण्यप्यनित्यानि वस्तूनि विहायात्मोपचिकीर्षुरदवीं प्रवेत् । एतस्या-
परिमयाया एव हेतोर्भारतीयसंस्कृतौ वानप्रस्थाश्रमस्य प्रतिष्ठा रङ्गोच्चरीभवति ।

वानप्रस्थाश्रम आध्यात्मिकभावनाया भूमिर्वर्तते । यथा क्षीप आलोकेन
समो विभूय प्रकाशं विकिरति तथैव सन्नटोद्भूतामुद्विग्नतां निरस्य वैश्वानसता
पुंति ज्ञानं सम्प्रापयति । कृतवानप्रस्थाश्रमप्रवेशो मानुषो न केवलमात्मश्रेय

आचरति किन्तु स स्वकीयेन गहनानुभूतिवशेन योग्यतामामर्षेण सक्रियेण च ज्ञानेन जन्मानन्दस्य मलिनतामनाशमरापनाय कर्तव्यं कर्म गन्तव्यं मार्गं प्रदर्शयति । अतः भारतीयसंस्कृत्या चानप्रमथाग्रमन्यवस्था सर्वजनकल्याण कारिणी व्यक्त्या समवनिष्ठते ।

सन्नामाधम प्रविश्य मानवे जीवनस्मान्तरं लक्ष्यमधिगच्छति । एतः आधमो मुनेर्दृग्मेव । दृष्टानामाचार्यनिश्चयवृत्तिर्दा जन्मव्रतमरगपाशादिमुञ्चति तदज्ञानाग्निमनमन्त्रेण सम्मत्ता । तज्ज्ञानलाभाय भारतीया संस्कृति मन्या मात्रमवादिता भूत्वा विद्योत्पत्तेः । निश्चयचनया विश्वजनीनाया भारतीयाया संस्कृत्या एषा आधमवादिता समार मन्दार्थवश्यापयति उच्चमयति चोत्तरेतरम् ।

समाजस्य मङ्गलाय तस्योत्थानाय, सुख-शान्तिपूर्वकं तस्य जीवनं जगति स्थितीनादिपुनःप्रयोजनं वैदिकसंस्कृत्या वर्णव्यवस्था कल्पिता । यस्मिन् जनस्य साक्षिकं तत्त्वं प्रधानतया दृश्यते स एव संस्कृती 'ब्राह्मण' इति, यत्र साक्षिरनान्वितं राजस्यं तत्र प्रमुखं स 'क्षत्रिय' इति, यत्र राजोगुणविशिष्टस्य तमेष्टस्योन्मेषो वीक्ष्यते स 'वैश्य' इति, यत्र च तमोगुण एव विद्यतः सुखजनना स 'शूद्र' इति निगद्यते । आपुनिकं मनोविज्ञानमिदं विभज्यते-जीवो द्विविधः — उदुदुदः अनुदुदुदश्च । तत्रोदुदस्त्रिविधः — ज्ञानप्रधान, क्रियाप्रधान, इच्छा प्रधानश्च । ये मस्तिष्केण समाजं सेवन्ते ते साक्षिका जीवा ज्ञानप्रधानावाद् 'ब्राह्मणा' इति कथ्यन्ते । ये बाहुबलेन समाजमाराधयितुमनमस्ते राजसजीवा क्रियाप्रधानावाद् 'क्षत्रिया' इति भाष्यन्ते, मौनिकदृष्टिमन्तस्तमप्रधाना राजस-जीवा 'वैश्या' इति उच्यन्ते, अनुदुदुदा प्राणिनः तमोगुणप्रधाना 'शूद्रा' इति शक्यन्ते । मनुष्येषु ज्ञान, क्रिया, इच्छा इत्येते भावाः प्रप्यन्ते । इमान् एव भावान् आरुप्य वर्णव्यवस्था-प्राप्ता इति सिद्धते ।

भारतीयसंस्कृत्यामिमना वर्णव्यवस्था अर्थशक्तिं पश्यन्तिदिधाति । घनेन पुमान् मौनिकानि द्रव्याणि केतुं शक्नोति किन्तु न तेन स सम्मानं केतुं प्रभवति । भारतीयसंस्कृतिरभिलषते-यज्जना स्वस्वप्रवृत्त्यनुसारेण समाजं सेवेतु । ब्राह्मणं ज्ञानेन, क्षत्रिया बलेन, वैश्या घनेन, शूद्राश्च सेवका च समाजमुपकुर्वीतु । यदा कस्यापि कृते किमपि कर्तव्यं निर्धार्यते तदा तेन कर्तव्येन समं तस्य

कोऽप्यधिकारोऽपि स्थिरीक्रियते । अयमधिकारो वस्तुन उपहारत्वेन मतः । भारतीयदृष्टिरधिप्रायः सम्मान-शासन-धन-क्रीडाभेदेन चतुर्षु भागेषु विभजते ।

ब्राह्मणाय कर्त्तुं यत्पल्लवोपलक्ष्ये सम्मानं प्रदत्तं किन्तु सम्मानमप्युद्वि-
हं यति अतः ब्राह्मणं प्रति भारतीयसंस्कृतेरयमुपदेशः —

“सम्मानाद् ब्राह्मणो नित्यमुद्विज्यते विषादिनः ।

अत्रियाय तत्कालं स्वरोद्देशेन यत्पारितोषिकत्वेन प्रदीयते तदस्ति शामनम् ।
परं शासनमपि मानदमुन्मादयति तस्मात् भारतीयसंस्कृतेस्तस्मात्प्राप्तं व्याह-
रणमिदम्—

‘क्षत्रो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाह्वतात्मभिः ।

धर्माद् विचलिते हन्ति नृपमेव सयान्धवम् ॥”

वैश्याय धनं तदधिकारत्वेन विधातुं परन्तु तदपि जनमोहयति अतः
उक्तम्—

“दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ।”

शूद्रो हि दारीणं समाजं निषेवते । तद्दीया शक्तिस्तदेव । न मरय मविधे
ज्ञानं, न बलं, न धनम् । तस्मात् तत्कालं व्यापारोद्देशेन तदर्थं पारितोषिकत्वेनात्र
कादा उत्सृष्टः । सर्वत्रिविक्रमाय तस्मादपि सर्वविधं सौविध्यम् प्रदत्तमेव हि
वर्ततेऽनुपदम् । स स्वोत्थानाय स्वतन्त्रः —

“शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।”

धनगतं ऋणवत् लघयितुं वर्णव्यवस्थायां प्रतिष्ठाप्रभुतासम्पदश्च नैकत्र
सन्निवेशितास्तांस्त्रीणां अपि वृथक् स्थाने व्यस्ततां समारोप्यान्स्थापिताः । यत्र
प्रतिष्ठा प्रदत्ता तत्र प्रभुता सम्पन्नं दूरीकृते यत्र प्रभुता समर्पिता तत्र न प्रतिष्ठा न
सम्पदयोपहृताः किञ्च यत्र सम्पत् प्रतिष्ठापिता तत्र प्रतिष्ठाप्रभुते द्वे अपि हते ।
प्रतिष्ठा सदैवाकिम्येवा कृता । समाजस्य विकासं स्वार्थपरार्थयोरपि समन्वयेन
भवितुमर्हतीति भारतीयशास्त्रिणः श्लाघां विविधुः । तस्मात् तेषां सुपेक्षणायां परार्थं
प्रमुखे स्थाने निधाय स्वार्थं परार्थसाधकत्वेन शौणमधिष्ठानमप्यामयात्तुम् ।
निष्कामा प्रवृत्तिः परार्थसाधयति, सकामा च स्वार्थम् । निष्कामभावेन समाजं
हिताचरणं ब्राह्मणचरित्रयोः कर्त्तव्यम् । सकामतयापि तद्वाराधनं वैश्यशूद्रयोः,
धर्मोपनायुपगतम् । वर्णव्यवस्थायां इयं दृष्टिः ससारं रक्षितुमीष्टे । जगज्जनाना-
मौचित्यमेतद्यत्ते तां सर्वययितुं भारतीयसंस्कृतिनिर्दिष्टां वर्णव्यवस्थामुग्री
कुर्वीत ।

आम्माकीनमद्यनन भारते योचनामयवातावरण वितृणोति । उच्चिनापय
मर्सेपि देशान्तरीयाश्च न स्व राष्ट्रमुच्चमयितु योजनानामानाय वितन्वाना अय
वीच्यन्ते क्वचित् पाञ्चवर्षिकी क्वचिद् द्वादशवर्षिकी योजना प्रवर्तमानावाप्यते ।
ताभिर्योजनाभिर्वन्ध-वन्धन, कुल्याम्बनन, सेतुप्रगडन, नल-कृषारचन, विविध-
यन्त्रशान्ताना मस्यापनम, औद्योगिकगारप्रतिष्ठापन, वैद्युच्छक्ते प्रसारणमित्या-
दिविद्याभ्यनेकानि महामहाविद्याङ्कटान्मुपक्रमगन्मुपाक्रान्तानि हरयन्ते । एतासा
योजनाना प्रयोजन पार्थिववैनवोपभोगपहचनं विहाय नान्यत् किमपि । मानवानां
भौतिक्या बुधो निवारणायानुष्ठीयमाना इमे उपक्रमा मग्नि कथनीयाः ।
किन्वाधुनिकयानया विज्ञानशिक्षया मानवरस्य चरमावस्थाद् विमुक्तीकृत ।
मानवनाम न पराङ्मुखीकृत । मार्गजनानमावनात पानिन । स स्व यावदि-
च्छति न तावत् स्वं वर्गं, यावत् न स्व वर्गं काङ्क्षति न तावत् स्वकीयं समाश्र-
मेवमेव यावदसौ स्वयमाश्रमभिरुपते न तावत् स्वकीयं राष्ट्रम् । परकीय-
वार्थ्यान्निवममात्र-राष्ट्राणा तु कर्तव्यानिदूरे निष्ठति । न राष्ट्रं राष्ट्रान्तरस्योत्थानं
विक्रयं मुक्त्वानि च मोक्षु क्षत्रनोति । तस्य सर्वान्यपि शस्त्रास्त्राणि नवनवानि
परराष्ट्रं परमगपदं विनाशयितुमुन्मूलयिषुञ्च स्ताननम्पादानं मावन्नेपं च मग्नि-
हृते । अपि किमियमेव मानउता ? किमेरैव उन्नततमा सम्यता ? किमयं
कश्चिद् विश्ववस्तुताया प्रकारः ? वैदिकी संस्कृतिर्न कदापि भौतिकवादिकामवि-
रोधिनी । सा तु परोक्षपांमहनविरोधिनी । तद्वोपन्वभविचानमिदमेव यक्षेद्या
वैज्ञानिकाना कार्याणा कर्नरि मानवं मानवताया उद्वेको न समुदितस्नदामि
मगपद्भिर्नि कार्षेय को लाभः ? न प्रतिदिनं वृद्धि गच्छन्त्य इमा दुरन्ता दुष्टा
प्रमाथिन्यो भौतिक्य कामना मानव दुराचाराधिवर्तयितु क्षमन्ते । मेमा अष्टा-
चारान् न पराङ्मुखीकर्तुमर्हन्ति । अस्वा पार्थिवताया एष स्वभावोऽस्ति यद् यदै-
वैका कामना पूर्तिमृच्छति तदैवेयमपरा कामना जनयति—

न जानु काम कामानामुपभोगेन क्षामयति ।

हविषा कृष्णवर्मेव नूय पृथग्भिवर्द्धते ॥

तस्मात् तत्रानामक्षणीरेव निधेया । भारतीयमसंस्कृतेरेष पृथग्भन्नरिहोऽभिहाय ।

भारतीयमसंस्कृत्या गुल्नमा योजना मानवस्य निमोऽगमन्ति । प्रतीच्या
संस्कृति न्यायं क्षिन्तयति, न्यायमि ध्यायति, विद्वत्सिद्धि विमृश्यति परं सा
मानवताया उन्मीलने निमीलितनयना मूढा मुनेन स्वपिति ।

नात्र सशयो ददशन-वसनादिकाभावे मानुषेणानृतचारिणा विपथगमिना
भ्रष्टाचारनिषेदिना च भवितुं शक्यते—

‘बुभुक्षितं किञ्च करोति पापं, छाया भरा निष्करणा भवन्ति’—किन्तु
प्रचुरभोग्यभोग्योपस्करधारिणो नानाविधदिव्याम्बरशाटिन उच्चप्रामादनिवासि
नोऽनुलसुखविहारिणोऽपि निन्दनीयेषु कर्मसु रममाणा आमाद्यन्ते सर्वत्र । सतोऽपि
पुण्ड्र्याद् घनाञ्च नृसिं भजमानास्ते सर्वतो रिच सहस्रबाहवो भूधा कृपन्तो
वाच्यन्ते । तस्माद् भारतीया सस्कृतिरिमा प्रतीच्या सस्कृति न मानव-कल्याण
कारिणी परयति । मकलमपि जगदद्यैतस्या प्रतीच्याया सस्कृते परिश्रान्त
परिह्वान्त नितरामशान्तमुद्विग्नञ्च वर्तते । एतदेतोर्निगिलमेव भुवन हाहाकार
विदधान ध्रुयते ।

मानवस्य निर्माण मानवताया निष्पादन शान्ते समुत्पादन विश्ववन्धुताया
आविर्भावन च भारतीया सस्कृति साधु जानाति । तद्वया सस्कारवादिता
उपर्यभिहिततत्त्वान्येव सूते । भारतीयसस्कृत्या विद्यमाना षोडशापि सस्कारा-
मानवजाते मानस्य सस्कृत्वन्ति परिमार्जन्ति च । तेषां प्रभाव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरीत्या
धिधि आत्मनि च निपतति । तेन धिधि सात्त्विकानां प्रकाशानां सञ्चारो भवितु-
मारभते आत्मा च भवति दृषीयान् । यस्मिन् मानवे सात्त्विकी धी , शुद्ध स्वच्छं
मनो बलवन् आत्मा वास कुर्वन्ति स एव विश्वस्य सेवां कर्तुं पारयति । अतः
भारतीयसस्कृतिस्तद्दशैर्मानवैरलङ्कित्यमाण विश्व दिग्गते यादृशा मानवास्तदु-
द्धाराय उपचयन्ते । भारतीयसस्कृतेरयं विश्वास —

“इह चेद्देदीत् अथ सत्यमस्ति, न चेद्देदीत् महती विनष्टि ।”

भारतीयसस्कृतेर्मूलानुबन्धनानवगमनेनानेके छिद्रान्धेष्वपि आलोचका आचिपन्ति
यद् भारतीयसस्कृति स्वप्नस्य कल्पनायाश्च चञ्चला शोणीमप्यास्ते । ससारस्य
क्रियात्मिकया धारया सार्धं नास्ति नदीचोलिपष्टोऽपि सम्बन्धः । परमेष आद्येषो
नाविषयः । भारतीयसस्कृतिश्रवणान्यामिमामिला स्पृशति किन्तु मूर्खान्तरमभि-
व्याप्य निपीदति । आधुनिकताया मिहितचेतस्कापि सा पेक्षिकताया दत्तप्या-
नास्ति । पदार्थविद्या शासनपद्धति-समाजव्यवस्था-शारीरशास्त्र-वार्तावास्तुकला-
युद्धविद्या-जननविज्ञानप्रभृतीनामविलानामपि विद्यानां कलानां विज्ञानानां
क्षेत्रेषु भारतीयसस्कृतेः पारङ्गतत्वं सर्वविदितमेव । वायुविज्ञानशक्त्या सा
कालावधनोर्ध्ववचान् उपयनि, सूर्यविज्ञानस्य साहाय्येन पदार्थस्वरूपं परिवर्तयितुं

मृयुञ्जवागन्तु मा मामर्घ्यंभरनुते । तदीया समाजव्यवस्था व्यक्तिविकासकारी
व्युत्कर्षाभ्युत्थरुहृन्व्याप समाजस्य शुभ प्राधान्येनानुतिष्ठति । तदीयमर्थशास्त्र
समाजशास्त्राकारि न भूः तद्वत्कृत्तपकृत्त सञ्चकान्ति ।

“उपार्जिताना वित्ताना त्याग एव हि रक्षयम् ।

तदागादरमभ्याना परावाह उवग्ममाम् ॥”

इयमिवाय मा समाजस्य पुरस्मान्महत्सयी सम्मतिं प्रप्नोति । येन समाजस्य
विनानुदिन वृद्धिर्वायत ।

भारतीया सभृतिर्न हरा उपचरिष्य निदधानि । सा तु तत्र न्न विदधाना
मानितरान् । सा मन्यत—

“अथ भानुषो रवन् पुष्पम्यामिधार्थम् ।

तस्मादभ्य वधो वीर सर्वार्थवत् उच्यते ॥”

मा कामयते—

“परम ररद दन अवम ररद दनम् ।”

मा प्रार्थयते—

“भद्र कर्णेभ्यः शुभवान् देवा ।”

मानवस्वभावे प्रवृत्तिद्विविधा सत्त्वयने—कन्द्रमुखा वृत्तामुखा च । तादा
वृत्तत्वे कन्द-विन्दमुपमरति । सा विचगु क्वापि पर तच्चिद मन्त्रे कन्दे स्थित
भवति । सा नावत् विरमति यावत् कन्द न लभत । अस्या कन्दान् परित्रि
प्रधावति । सा वद्विद्विशी । द्वे लोके प्रवृत्ता द्विविधा सभृतिं सञ्चन ।
केन्द्रोन्मुनी प्रवृत्तिभारतीया सभृति वृत्तान्मुखा च पश्चात्सभृतिं जनयति ।
भारतीयसभृतिराचरणप्रधानान्ति । तत्र अन्तर्ज्ञेयिकान्, समाज-पक्षान्तोग
रमयुधि, वैदिकिकर्वावनस्य त्यागपरता च स्वीक्रियन्ते । यथार्थहिताचरण्य
कृते शुद्धान्त करस्यापेक्षितत्वात् ।

इदमनुपदमेवोष यद् भारतीया सभृतिर्न मौनिकनपरिपन्थिनी । केवल
तस्या सन्तमेरु सभृत्यन्तरस्य सद् मौनिकनपदयोगविशेषे वर्तते । भारतीयसभृत्
मौनिकतापयोगप्रकार आध्यात्मिकतामश्लिष्टेऽस्ति पर सभृत्यन्तरस्य मौनिक
तापयोगविधा तत्पृथगस्ति । भारतीयसभृतेरेवाध्यात्मिकतामश्लिष्टा मौनिकता
सर्वैरपि सत्त्वयनानिमित्तिर्विद्वन्ति प्रत्येक्यै पुन पुन स्थाप्यते । “द्विदया ह्याह्

कै न इट टीच अस्” हत्यादिनामधेया ग्रन्था भूयोभूय सस्कृति वैदिकी प्रशसन्त केन न धूयन्ते ।

अस्माकं धर्मस्यान्तराले, समाजव्यवस्थाया मूले, शिक्षाया गर्भे, कलाया अन्त करणे च भारतीया सस्कृतिरिमा भव्या भावना विपति—

धर्मस्य ह्यापवर्गस्य नार्थोऽर्थोपकल्पते ।

नार्थस्य धर्मैकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृत ॥

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिर्लाभो जीवेत यावता ।

जीवस्य तत्त्वज्ञानमा नार्थो यश्चेह कर्मभि ॥

भारतीया सस्कृति कर्मवादिनी । कर्म विना न गति । तदेव बन्धने पातयति तदेव बन्धनान्मोचयति । न कदापि तस्माज्जुगुप्सेत—

न कर्मणामनारम्भास्तैक्यं पुरयोऽश्नुते ।

न च संन्यसनादेव मिद्धि समधिगच्छति ॥

भारतीया सस्कृतिर्जन्मान्तरवादिनी । जगन्मध्ये प्राणिषु वीक्ष्यमाणा विविधता, दुःखसुखादिक, दारिद्र्यमदारिद्र्य, रोगादिकमन्याश्च विपमता पूर्वजन्मकृतकर्म-वशादेव समागता सन्ति—

“जातस्य हि भ्रुवो मृत्युर्ध्रुव जन्म मृतस्य च ।”

भारतीयसस्कृतिराचागवादिनी । सा ज्ञानादाचार ज्यायासमवगच्छति । न सा तथा विद्वांस सभाजयति यथाचारदन्तम्—

“कदाचार नर वदा न पुनन्ति कदाचन ।

न देवा न घन नेज्या नाधीतिर्न महान्वय ” ॥

अहह भारतीयसस्कृतिप्रपूर्णमाणा ग्रन्था सदाचार मेवितु कियन्मपुरया गिरयोपदिशन्ति—

आयु ईश्वर स्रवति वपुषो भिन्नकुम्भादिवाम्भ

को विश्वाम प्रहरति कदा मूर्कर्म कृतान्त ।

मान्य पन्था विषय विपतो दूषितो मानवानां

कस्याणाय प्रभवति सखे च-पुराचार एक ॥

भारतीयसस्कृतेर्वैशिष्ट्यमिदमपर यत् सा मानुषान्ते सम्मान करोति ।

“या देवी सर्वभूतेषु मानुरूपेण सस्थिता”, “स्त्रिय समस्तास्तव देवि भेदा ”

ह्यादिवाच्यंति अस्या सस्कृतेरुच्चैर्नारी सम्मानभावनामुद्गिरन्ति ।

पूरा चान्या विशिष्टतास्या यदिपि विचारमहिष्णुता भवति । सा स्वर्कीयान् विचारान् प्रकाशयितुं नदुर्षं सर्वान् ग्रन्थि स्वानन्वय प्रयच्छति । भारतेऽत एव तु नृपिष्ठानां चादाना मनानाञ्च दर्शनं भवति । को न जन इह ईश्वरवादानां श्रवणवेदे पौरुषेयत्वापांस्तेयत्ववाद-देहवाद शून्यवादादिष्वन् गतः काशान् शृणोति ।

भारतीयमस्कृत्यै मदैव मय्य रोचते । यत्र विद्या यत्र ज्ञानं यत्र प्रकाशः स्तदैव सा प्रीतिः । तत्रैव सा रमते न तत्रोऽन्यत् किमपि द्यामानं जानति ।

मेव तरोवनममन्वा रपागउरेन्वा पूना 'मर्वं मनु इदं ब्रह्म' इत्युत्पत्तिम् संप्रे श्रद्धावतीकान् समदर्शिता भारतीया मस्कृतिं ससारस्य सर्वस्वपि मस्कृतिषु श्रेष्ठा । यत्राय न्ययवन इदं-अदे पारद-काशोद्भादिदशाना मस्कृतन काङ्क्षाननगहो विलिखितो नत्रेय वैदिकमस्कृतिः अविश्ववैश्वर्यं देयमाना मर्वत्रावि ससारे स्वर्कायामनन्दमाधारणी प्रभुतामारेपदन्ती विद्याजित् मप्रनोद विवृण्वते ।

प्राप्यते परब्रह्म परमेश्वर —

अप्यात्मज्ञाननिष्ठाऽन्विल्लहितकलापोपिणी पुण्यरूपा

विद्यानामेकगोर्हं कनिकमुद्विजुर्विश्वनाहित्यनम्वद् ।

देशमवाप्त्य प्रतिष्ठाऽऽगमनिगमनिषिर्गौरं चार्पयाने

मर्वेषा रविम्य सा स्वमुवननिविलं भायता मस्कृतिर्न ॥

